

Чернігівська міська рада
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка
Всеукраїнська спілка краєзнавців

ЧЕРНІГІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТА РАННЬОМОДЕРНІЙ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

*Збірник наукових праць,
присвячений 1100-літтю першої
літописної згадки про Чернігів*

Редакційно-видавничий комплекс
“Деснянська правда”
Чернігів
2007

Ч49 **Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи:** Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігівська міська рада, Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка, Всеукраїнська спілка краєзнавців; Редколегія: О.Б. Коваленко (відповідальний редактор) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 672с.

ISBN 966-502-341-1

Збірник містить матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. На підставі маловідомих і нововиявлених документів та матеріалів, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, у книзі висвітлено розвиток міста та його округи за доби середньовіччя й ранньомодерного часу у контексті історії Центрально-Східної Європи.

Для науковців, викладачів, учителів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редакційна колегія:

О.П.Васюта, В.О.Дятлов, О.Б.Коваленко (відповідальний редактор),
В.П.Коваленко (відповідальний секретар), В.А.Смолій, О.В.Соколов,
П.С.Сохань, П.П.Толочко, П.Т.Тронько, В.М.Хоменко

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (протокол № 4 від 28 листопада 2007 р.)

З М І С Т

Олександр Соколов

Чернігів учора, сьогодні, завтра 10

Володимир Коваленко

1300 чи 1100?..... 21

Олександр Коваленко

З історії відзначення 1000-ліття літописного Чернігова 30

Ростислав Терпиловський

Старожитності другої – третьої чверті I тис. н.е. з околиць Чернігова

Евгений Шинаков, Сергей Чернышов

О некоторых версиях семантической атрибуции фибул

с эмалями из Брянского Подесенья 39

Микола Котляр

Еволюція державності на Русі

(із спостережень над київськими літописами XII ст.) 49

Елена Мельникова

Пути и народы: к характеристике ментальной карты составителя

“Повести временных лет” 58

Ирина Коновалова

Чернигов на карте ал-Идриси 68

Анатолий Кирпичников

Мечи типа ULFBERHT на Восточном пути 77

Володимир Зоценко

Південноруські знахідки наконечників піхов мечів

типу II:1,3 – PAULSEN 82

Алексей Щавелев Известие Ипатьевской летописи о Чёрной могиле (К вопросу об имени погребённого князя)	100
Олександр Шекун Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя	106
Андрей Казаков, Елена Черненко Черниговский детинец IX – XIII вв. в свете новых археологических материалов	119
В'ячеслав Скороход Топографія Чернігова та Шестовиці X – початку XI ст. (порівняльна характеристика)	125
Галина Вознесенская Технология кузнечества на посаде поселения в Шестовице	133
Кирилл Михайлов Ранние образцы древнерусского золотного шитья из Чернигова и Шестовицы	138
Петро Толочко Чернігово-Сіверське літописання XII ст.	154
Володимир Ричка “...И раздѣлиста по Днѣпрѣ Русьскую землю” (першопричини і далекосяжні наслідки)	160
Гліб Івакін, Олег Іоаннісян, Денис Йолшин, Юрій Лукомський Нові дослідження Десятинної церкви та Чернігівський Спас (розкопки 2005 – 2006 рр.)	166
Сергей Щавелев К вопросу о церковном строительстве Мстислава Владимировича на Днепровском Левобережье (Знаменский храм в Курске 1020-х гг.)	181

Олександр Моця “Кияни”, “чернігівці”, “галичани” та інші “городяни” в давньоруську добу	184
Геннадий Стародубцев Находки лазуритовых подвесок на Гочевском археологическом комплексе	197
Юрій Ситий До питання про взаємозв’язок водопостачання і зростання території давньоруського Чернігова	199
Володимир Руденок Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові	211
Мартін Дімнік The Saints of the Chernigov Dynasty in Kievan Rus’	223
Олег Иоаннисян О происхождении черниговской школы зодчества	236
Магдалина Гладкая Белокаменная резьба Борисоглебского собора в Чернигове и Дмитриевского собора во Владимире как проявление единства культурного пространства (XII в.)	253
Алексей Жервэ Южнорусские традиции в зодчестве Северо-Восточной Руси в конце XII – первой четверти XIII вв.	262
Олег Васюта Чернігівська архітектурна школа XI – XIII ст. як об’єкт культурологічного дослідження: до постановки проблеми	272
Василь Пуцко Чернігів в історії візантійсько-руського сакрального мистецтва	278
Татьяна Вилкул “А душею не можем играти”	287

Олена Черненко

Династичні імена нащадків Святослава Ярославича (XI – середина XIII ст.) 292

Светлана Полякова

Женский фактор в борьбе за власть между Ольговичами и Мономашичами во второй половине XII в. 297

Юрій Лукомський

Загадкове жіноче поховання в Успенському соборі давнього Галича 310

Владимир Бережинский, Михаил Ивануц

Чернигово-Северщина и военное дело Киевской Руси XI – XII вв. 321

Юрий Лупиненко

Доспешные пластинки с тиснением с территории Черниговского княжества в контексте древнерусского защитного вооружения X – XIII вв. 332

Юрій Коваленко

У пошуках давньоруського Глухова 339

Николай Тропин

Чернигов и юго-восточные территории Черниговской земли в XI – первой половине XIII вв. 355

Елена Веремейчик

Поселение “Пойма” около Шестовицы близ Чернигова 366

Артур Чубур, Юлія Чубур

Середньовічне суднобудування на території Чернігівського князівства 379

Александр Голотвин

Д.Я. Самоквасов и изучение славяно-русских древностей Днепровского лесостепного Левобережья 388

Геннадий Поляков

П.М. Еременко – археолог из Новозыбкова 398

Людмила Ясновська Археологічні дослідження дитинця середньовічного Чернігова у 70 – на початку 90-х рр. XX ст.	402
Олена Русіна Чернігівщина і “презвитер Никольский от Дольня Руси”	415
Петро Кулаковський Чернігів як політико-адміністративний і економічний центр у першій половині XVII ст.	427
Ігор Кондратьєв До питання про кордони земельних володінь Чернігівського магістрату	439
Ольга Гейда Відновлення православної ієрархії на Лівобережній Україні у першій половині XVII ст.	444
Ганна Швидько Чернігівські міщани наприкінці XVII ст. (до історії магдебурзького права)	452
Ірина Савченко Димитрій Ростовський (Туптало) і розвиток монастирського руху на Чернігівщині	460
Сергій Павленко Чернігівський полковник Василь Касперович Дунін-Борковський (1640 – 1702 рр.)	466
Володимир Мезенцев Впливи Віленського бароко на архітектуру соборів Троїцького монастиря в Чернігові та Мгарського монастиря під Лубнами	479
Олександр Тарасенко Гетьман Іван Мазепа і Чернігівський архієпископ Феодосій Углицький	496
Анатолій Адруг Катерининська церква в Чернігові	505

Ганна Доманова Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова	512
Сергій Горобець Магістратське село Петрушин	519
Ярослав Волерт Землеволодіння чернігівських монастирів за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр.	526
Віктор Вечерський Система укріплень Чернігова ранньомодерного часу – втрачена пам’ятка українського містобудівного мистецтва	540
Ігор Ситий Печатки чернігівського козацтва	554
Алла Попружна Чернігівський городовий отаман Іван Молявка та його духовний заповіт	568
Олена Гринь Андрій Милорадович і впорядкування описів Лівобережної України останньої чверті XVIII ст.	575
Ірина Петреченко Чернігів за даними описів Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.	585
Алексей Раздорский Торговля Чернигова в XVIII в. (по топографическому описанию Черниговского наместничества А.Ф. Шафонского)	597
Наталія Ципляк Чернігівська духовна семінарія на зламі XVIII – XIX ст.	601
Ольга Травкіна Архієпископ Варлаам Шишацький та бібліотека “Чернігівських Атен”	606

Олег Журба, Тетяна Литвинова Дослідник чернігівської старовини Михайло Єгорович Марков	614
Жанна Тоцька Історія Чернігова на сторінках газети “Черниговские губернские ведомости” (дореформений період)	621
Наталія Слобожаніна Середньовічний та ранньомодерний Чернігів у чернігівських календарях другої половини ХІХ ст.	628
Максим Блакитний Матеріали з історії Чернігова на сторінках часописів “Черниговские епархиальные известия” та “Вера и жизнь”	636
Валентина Малиневська Старий Чернігів на сторінках місцевої преси кінця ХІХ – початку ХХ ст.	644
Ольга Коваленко Григорій Милорадович – історик старого Чернігова	649
Олександр Коваленко, Олександр Рахно, Андрій Курданов Василь Хижняков та його “Черниговская старина”	658
Відомості про авторів	666

ЧЕРНІГІВ УЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА

Чернігів – одне з найдавніших міст України, територія якого була заселена уже в II тис. до н.е. На його околицях в урочищах Ялівщина й Татарська Гірка виявлено поселення доби бронзи. У I тис. н. е. існувало кілька слов'янських поселень сіверян у межах сучасного міста – на Валю, Єлецьких і Болдиних висотах, які поклали початок Чернігову. Уперше в писемних джерелах місто згадується під 907 р. у договорі Русі з Візантією. Завдяки вигідному географічному розташуванню у басейні р. Десни Чернігів у IX ст. став центром Сіверської землі, а згодом одним з найбільших міст Київської Русі. Натоді місто складалося із чотирьох укріплених частин. Найдавнішою з них був Дитинець – адміністративний центр міста. З півночі й заходу до нього прилягав Окольний град, оперезаний глибоким ровом, валом та дерев'яними стінами. Західна частина Окольного града, що поширювалася в напрямку Єлецького монастиря, називалася Третьяком. Ремісничо-торгівельний посад згодом вийшов за межі Окольного граду й утворив так зване Передгороддя. За доби феодальної роздробленості Чернігів залишався визначним економічним, політичним і культурним центром Давньої Русі.

Монголо-татарська навала затримала на кілька століть подальший розвиток Чернігова, який втратив значення політичного центру Чернігово-Сіверщини. У середині XIV ст. Чернігівщина увійшла до складу Великого князівства Литовського, а на початку XVI ст. – Московського царства. На підставі Деулінського перемир'я 1618 р. край опинився під владою Речі Посполитої, а під час Визвольної війни середини XVII ст. – Російської держави. Ще у 1623 р. Чернігів здобув магдебурзьке право. Довгий час він був центром Чернігівського полку, у 1782 р. став центром Чернігівського намісництва, у 1796 р. – Малоросійської, а у 1802 р. – Чернігівської губернії.

У XVIII ст. місто складалося, як і раніше, з кількох частин, кожна з яких мала свої укріплення. Окремі ансамблі являли собою Єлецький і Троїцький монастирі. Територія Чернігова постійно зростала. У місті з'являлися дво- і триповерхові кам'яні будинки, але загалом Чернігів залишався одноповерховим і дерев'яним.

Важливе значення в економічному житті Чернігова відігравала пристань на р. Десні. Через місто проходив важливий тракт Петербург – Київ. Це сприяло поживленню торгівлі – у Чернігові щороку відбувалось 4 ярмарки. Зростала його роль як одного з центрів розвитку культури.

Найдавнішим з картографічних планів міста є “План Черниговской крепости с облегающей ситуацией” 1739 – 1740 рр., в якому була уточнена конфігурація меж і

контури укріпленої цитаделі, Дитинця, Окольного града, Третяка, “Солдатської Слободи”, Слеського монастиря, а також мережа головних вулиць. Більшість відомих планів Чернігова відноситься до другої половини XVIII - початку XIX ст. Одним з головних завдань регулярних планів 1803 – 1861 рр. було формування ансамблів загальноміського адміністративно-громадського центру, Чернігова як губернського міста, в якому інтенсивно почали розвиватися промисловість і торгівля. Будівництво адміністративних, торгових і житлових будівель здійснювалось перш за все на території Дитинця, довкола Красної та Олександрівської площ з характерними для класицизму рисами архітектури.

Першою спробою містобудівної творчості в місті після Жовтневої революції був “Проект округлення кварталом г. Чернигова”, розроблений в 1922 р. з метою врегулювання норм житлозабезпечення населення і рівномірного його обслуговування. Тоді ж була розроблена “Схема-планировка Чернигова на период 1924 – 1954 гг.”. Після створення в 1932 р. Чернігівської області у місті, пошвавішало промислове і житлове будівництво. Виникла необхідність розробки нового генерального плану міста, відтак у 1935 – 1937 рр. був розроблений “Проект социалистической реконструкции Чернигова”, що передбачав розвиток міста в існуючих межах з населенням до 140 тис. чол. на проектний період, тобто до 1965 р. Уперше застосований в проекті принцип мікрорайонування мав забезпечити рівномірне розміщення закладів освіти й охорони здоров’я.

Під час Великої Вітчизняної війни в Чернігові було зруйновано понад 4000 будинків і споруд, повністю зруйновано 50 і пошкоджено 57 підприємств, мости через Десну, пам’ятки архітектури. За рівнем руйнувань Чернігів посів 4-е місце після Волгограда, Севастополя та Воронежа і був одним з п’яти міст України, намічених до відбудови в першу чергу. Перший післявоєнний проект відбудови і реконструкції міста – “Генеральная схема планировки Чернигова” був розроблений інститутом “Гіпроград”. За цим проектом територія міста зберігалася в межах, близьких до проекту 1935 – 1937 рр. Подальший розвиток промисловості, значні темпи житлового будівництва викликали необхідність коригування Генплану в 1958 р. При цьому весь об’єм житлово-громадського будівництва на 1959 – 1965 рр. намічалось розмістити в історичних межах міста. І знову постало питання про коригування Генплану у зв’язку з більш значними об’ємами житлового будівництва та формування нових промислових районів. Під ці завдання в 1980 р. був розроблений ще один Генеральний план. Нарешті, в грудні 2003 р. рішенням Чернігівської міської ради було затверджено новий Генеральний план Чернігова, розроблений Українським державним науково-дослідним інститутом проектування міст “Діпромiсто”.

Чернігів був піонером у розробці й прийнятті першого проекту місцевих Правил

забудови ще у 1995 р. Інші міста України, розробляючи свої Правила забудови, використовували досвід Чернігова. Зважаючи на те, що Чернігів – місто стародавнє, додатково був розроблений План обмежень за умовами охорони культурної спадщини.

Чернігів належить до міст з достатньо високим рівнем індустріального розвитку. Основною галуззю господарського комплексу є промисловість (близько 26% усіх зайнятих), яка у поєднанні з підприємствами будівельної індустрії і транспорту створює виробничий каркас міста. Чисельність населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності, становить майже 125 тис. чол. (40% від загальної кількості).

До складу будівельного комплексу входять близько 60 підрядних будівельно-монтажних організацій, підприємства по виробництву будівельних матеріалів, домобудівний комбінат. У Чернігові функціонують 34 підприємства галузей транспорту і зв'язку.

Економіка Чернігова достатньо диверсифікована, але підприємства обслуговують в основному місцевий та обласний ринки. Вона складається з групи виробничих компаній в галузі легкої промисловості (харчова, текстильна, фурнітура), кількох компаній в галузі виробництва компонентів для устаткування та автомобілів, будівництва, а також компаній, що надають громадські муніципальні, транспортні та інші послуги.

Промисловість міста представлена підприємствами 10 галузей – харчової, легкої, хімічної, целюлозно-паперової та поліграфічної промисловості, металургією та металообробкою, виробництвом будматеріалів, виробів з деревини, виробництвом та постачанням електроенергії та води. Наприкінці 90-х рр. було досягнуто стабілізації та поступового зростання обсягів промислового виробництва.

У 2005 р. промисловий комплекс міста налічував 57 великих і середніх підприємств, а на 1 січня 2007 р. їх кількість зросла до 69.

Галузями, які визначають розвиток промислового виробництва і мають найбільш вагомі частки у галузевій структурі, є харчова промисловість (38%), легка (9,7%), хімічна (25%), машинобудування (14,4%). Зміни, що відбулись у структурі промислового виробництва впродовж останніх років, характеризуються суттєвим зменшенням питомої ваги харчової промисловості при значному зростанні питомої ваги продукції хімічного виробництва.

На провідному підприємстві галузі – ВАТ “Чернігівське хімволокно” виробництво хімічних волокон і ниток, кордної тканини зросло у 2005 р. на 41,7%, а у 2006 р. – на 30,7%. У 2006 р. ВАТ “Чернігівське хімволокно” запустило новий каландровий цех з надсучасною лінією фірми “BEN-CORD”.

Важливе місце в економіці міста належить текстильній промисловості, яка представлена ЗАТ “Камвольно-суконна компанія “Чексіл” (у недавньому минулому най-

більший у Європі виробник вовняних і напіввовняних тканин). В останні роки акціонерне товариство поступово надолу жує втрачені позиції на ринку текстилю.

Машинобудування є однією з пріоритетних галузей промислового комплексу міста. Підприємства галузі наростили обсяги виробництва промислової продукції і отримали у 2005 та 2006 рр. відповідно 4% та 26,7% приросту. Продукція галузі є наукоємною, виробляється на базі високих технологій (ВАТ “ЧеЗаРа”), у виробничому процесі задіяні висококваліфіковані кадри з багаторічним виробничим досвідом. Більшість машинобудівних підприємств були створені на початку та в середині минулого сторіччя (ВАТ завод “Жовтневий молот”, ВАТ “Інструментальний завод”, ВАТ “Метиз”), тому поштовхом для їх подальшого розвитку є оновлення засобів виробництва, запровадження інноваційно-інвестиційних проєктів. У 2003 р. розпочало роботу ще одне підприємство транспортного машинобудування – ЗАТ “Чернігівський автозавод”, яке виготовляє автобуси БАЗ-2215 (“Дельфін”). На введення в дію нових цехів і дільниць підприємством витрачено майже 1,5 млн. грн. У 2006 р. було розпочато серійне виробництво нової моделі автобусу “Еталон”. Прийнято в експлуатацію сучасне автоматизоване відділення фарбування автобусів ЗАТ “Чернігівський автозавод”. Протягом 2004–2006 рр. підприємство використало 8,2 мільйони гривень капітальних вкладень в оновлення виробництва і впровадження новітніх технологій.

У Чернігові розроблено Програму залучення зовнішніх інвестицій та розвитку туристичного потенціалу міста. З 2003 р. загальні обсяги інвестицій зросли більш ніж у 2 рази. Позитивні зміни намітились у структурі капітальних вкладень. Частка коштів, що направляється на будівництво житла, об’єктів соціально-побутового призначення, комунальне господарство, в загальному обсязі інвестицій зросла з 15,7% до 26,2%. Однак обсяги іноземних інвестицій досить нестабільні, залежать від багатьох чинників і не можуть бути прогнозованими.

Чернігів – місто з характерною для пострадянського обласного центру структурою житлового фонду, у якому переважають п’яти- і дев’ятиповерхові будинки. Житлова забезпеченість по місту складає 18,3 кв. м/чол. проти 20,3 кв. м/чол. по Україні.

Незначна частина житлового фонду збереглася з дореволюційних і довоєнних часів. Ветхий житловий фонд представлений здебільшого одноповерховими дерев’яними будинками і зосереджений в центральній частині міста. Із загального об’єму житлового фонду близько 2,0 млн. кв. м побудовано за останні 20 років. Зростають обсяги житлового будівництва як за рахунок коштів населення, так й інвестицій, що за період з 2003 р. зросли з 30,4 до 105,8 млн. грн., в тому числі з 10,5 до 18,2 млн. грн. в індивідуальне житло. Створено комунальне підприємство “Чернігівбудінвест”, яке займається інвентаризацією будівельних майданчиків, придатних до забудови, й залученням інвесторів. Зараз ведеться будівництво 27 багатоквартирних будинків загаль-

ною площею близько 120 тис. кв. м. Більшість будинків будується на комерційній основі за індивідуальними проектами, що відповідають сучасним вимогам, у комплексі з інженерними мережами та соціально-побутовою інфраструктурою. Замовником на будівництво та реконструкцію від міської ради виступає управління капітального будівництва, яке з 2003 р. освоїло понад 24 млн.грн. бюджетних коштів, за рахунок яких введено 30 тис. кв. м житла. Зокрема збудовано 13,7 тис. кв. м житла для забезпечення окремих категорій військовослужбовців, учасників бойових дій в Афганістані та постраждалих від аварії на Чорнобильській АЕС.

У 2003 – 2006 рр. проводились роботи з газифікації та водопостачання районів приватної забудови. Введено в експлуатацію 12,1 км газових та 7,2 км водопровідних мереж. З метою поліпшення технічного стану житлових будинків розроблено Програму реконструкції (відновлення) покрівель житлових будинків на 2004 – 2008 р., яка передбачає реконструкцію (відновлення) покрівель житлових будинків на загальну суму 36,041 млн. грн. На сьогодні відновлено понад 200 покрівель на суму близько 10 млн. грн. Виконані роботи по благоустрою центру міста, реконструйовані фасади житлових та інших будинків, тротуари, проведено благоустрій території біля пам'ятника загиблим воїнам-афганцям, скверу ім. М. Попудренка, відновлено сходи підземного переходу на розі пр. Миру і вул. Київська. Ведуться роботи з реконструкції вул. Седнівської, що дасть змогу вдосконалити одну з найважливіших транспортних розв'язок міста. У власності територіальної громади міста перебувають 22 житлових будинки підвищеної поверховості, які обладнані системами протипожежного захисту. Для приведення систем протипожежного захисту у робочий стан розроблена Програма “Безпечне житло” на 2006 – 2010 рр., яка передбачає вирішення проблеми впровадження п'яти років. Загальна сума витрат складає 906,3 тис. грн.

З метою підвищення якості надання житлових послуг, платоспроможності житлово-експлуатуючих підприємств з серпня 2006 р. запроваджені обґрунтовані тарифи на послуги з утримання будинків, споруд та прибудинкових територій.

На виконання завдань Загальнодержавної програми реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2004 – 2010 рр. за сприяння Агенства США з міжнародного розвитку в місті реалізується проект “Голос громадськості”. У рамках цього проекту вивчається досвід провідних організацій по обслуговуванню житла міст України, Росії та Польщі. У Чернігові розпочато реформування житлово-комунального господарства, спрямоване на створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, залучення приватних підприємств до обслуговування житла, створення конкурентного середовища на ринку надання житлово-комунальних послуг, впровадження енергозберігаючих технологій та обладнання. Розроблена Програма “Освітлення м. Чернігова” на 2005 – 2007 рр., яка передбачає встановлення сучасного енергозбе-

рігаючого обладнання, проведення капітального ремонту ліній електропостачання. Спеціалістами КП “Чернігівводоканал” та Інституту місцевого розвитку розроблений Стратегічний план дій водоканалу м. Чернігова на 2005 – 2010 рр. Визначено основні технічні заходи, які планується вирішити в найближчі роки. Для поліпшення технічного стану об’єктів з метою забезпечення споживачів цілодобовим водопостачанням, поліпшення якості питної води, попередження забруднення навколишнього середовища, був розроблений План капітальних інвестицій на 2005 – 2010 рр. За рахунок загального фонду міського бюджету фінансуються такі види робіт, як утримання та ремонт мостів, набережних, очисних споруд, зливової каналізації, підземних переходів, фонтанів, святкове оформлення та освітлення міста, облаштування пляжів, озеленення, санітарне прибирання міста тощо.

Місто має достатньо розвинуту фінансово-ділову інфраструктуру, яка останнім часом набула значного розвитку. Зростає кількість фінансових структур – банківських установ, кредитних спілок, зростають суми залучених депозитів та виданих кредитів. Координацію дій щодо реалізації державної політики розвитку та підтримки підприємництва, використання його можливостей для розвитку економіки в місті здійснює Координаційна рада з питань розвитку підприємництва, головним завданням якої є налагодження співпраці суб’єктів підприємницької діяльності з органами місцевої влади.

У контексті заходів фінансово-кредитної підтримки протягом останніх 3-х років у міському бюджеті передбачені кошти на розвиток малого та середнього підприємництва. Найбільшу підтримку одержують суб’єкти підприємництва, які займаються виробництвом конкурентноздатної продукції, розробкою та впровадженням у виробництво нових технологій, наданням послуг населенню.

Динаміка розвитку підприємництва в місті протягом 2002 – 2006 рр. свідчить про кількісне зростання суб’єктів малого підприємництва. Обсяг реалізованої продукції на малих підприємствах у 2006 р. склав 52% реалізованої продукції.

У рамках Програми розвитку малого підприємництва у м. Чернігів на 2005 – 2006 рр. створено інноваційний бізнес-інкубатор, 2 бізнес-центри, 16 кредитних спілок, 3 агенції регіонального розвитку підприємництва, Фонд підтримки підприємництва. Інтереси великих підприємств у міських органах влади представляє Рада директорів. Міська рада виступила ініціатором створення в місті Дозвільного центру – органу, який спрощує отримання суб’єктами підприємницької діяльності документів дозвільного характеру, необхідних для започаткування бізнесу.

Сфера послуг відіграє значну роль в економіці міста, задовольняє потреби замовників – особисті, колективні, громадські. Основними завданнями у сфері послуг є врегулювання попиту, пропозицій та рівня цін на послуги, удосконалення правового регулювання діяльності суб’єктів господарювання, поліпшення якості послуг, розви-

ток інфраструктури, створення додаткових робочих місць та сприятливих умов для залучення зовнішніх інвестицій.

У місті продовжує активно зростати мережа підприємств торгівлі та ресторанного господарства. Розширення торговельної мережі здійснюється головним чином за рахунок відкриття вузькоспеціалізованих магазинів на перших поверхах житлових будинків та реконструкції діючих об'єктів. Активно відроджуються прогресивні методи продажу товарів. 30 великих продовольчих магазинів вже працюють за методом самообслуговування та надають населенню значну кількість додаткових послуг. Сьогодні переважна більшість підприємств торгівлі та громадського харчування приватні. З'явилися нові підприємства торгівлі та громадського харчування з сучасними інтер'єрами, високою культурою обслуговування. На сьогодні в Чернігові нараховується 11 ринків, на яких облаштовано 15 тис. торгових місць. Майже 10% працюючого населення здійснюють свою трудову діяльність на ринках міста. Місцева економіка не орієнтована на експорт. Тільки 14 з 53 компаній експортують принаймні 20% своїх товарів та послуг за межі України, тільки 24% продукції представлено на іноземних ринках. 52% збуту реалізовано в регіоні й 24% – в інших областях України.

Аналіз ринку праці у Чернігові протягом 2002 – 2006 рр. свідчить про позитивні тенденції в економіці й, відповідно, у сфері зайнятості населення. Починаючи з 2002 р. рівень офіційно зареєстрованого безробіття знизився і знаходиться в оптимальних для функціонування економіки міста межах (за європейськими мірками нормальний рівень – 4%). Слід відзначити, що цей показник значно нижчий середньообласного (3,37%) та загальнодержавного рівнів.

Чернігів має значний туристичний потенціал. Під охороною держави перебуває 121 пам'ятка історії та культури та 30 пам'яток археології. Територія Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” становить 31,7 га. Близько 50% території міста охоплені зонами охорони пам'яток (охоронні зони заповідника і окремих пам'яток архітектури, зона регулювання забудови, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, зона ландшафту, що охороняється). Розвиток туризму відбуватиметься у контексті розвитку туристичної індустрії, яка окрім туристичних підприємств включає об'єкти торгівлі та громадського харчування, транспорту, сфери побутового обслуговування, передбачає наявність сучасних готельних комплексів, закладів культури, освіти, поліпшення стану доріг та рекреаційних зон.

Лікувально-профілактична допомога населенню міста надається 10 закладами охорони здоров'я, в тому числі 4 міськими лікарнями, пологовим будинком, 2 дитячими поліклініками, 2 стоматологічними поліклініками (для дорослих і дітей), станцією швидкої медичної допомоги. У місті також функціонують 11 лікувально-профілактичних закладів обласного підпорядкування. Останнім часом значного розвитку набуває при-

ватний сектор надання медичних послуг. Продовжується робота щодо поетапного переходу на засади сімейної медицини. Розроблений відповідний план заходів на період до 2010 р. Покращилась робота щодо підвищення кваліфікації та атестації медичних працівників. У лікувально-профілактичних закладах міста щорічно впроваджується понад 200 нових методів діагностики й лікування, медична допомога надається по 39 спеціальностях, на оснащенні закладів є унікальна медична апаратура і обладнання (ядерний магніто-резонансний томограф, ультразвукова і ендоскопічна апаратура). Міська стоматологічна поліклініка є одним із кращих закладів цього профілю в Україні. На базі Другої міської лікарні створено центр боротьби зі СНІДом, центр політравми, гематологічний центр. Продовжується робота щодо створення єдиного інформаційного поля системи медичної допомоги міста й області, медичні заклади поступово оснащуються комп'ютерної технікою.

Вищі навчальні заклади представлені Педагогічним і Технологічним університетами, Інститутом економіки і управління, Обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти, Юридичним інститутом та понад 20 філіалами інших вищих навчальних закладів, 19 професійно-технічними і середніми спеціальними навчальними закладами, низкою навчальних центрів і навчально-виробничих комбінатів.

Науково-технічний потенціал міста представлений 14 науково-дослідними, проєктними та геологорозвідувальними організаціями. Наукові дослідження і розробки виконують також вищі навчальні заклади, підрозділи промислових підприємств.

У місті функціонують 46 освітніх закладів, підпорядкованих Управлінню освіти міськвиконкому, у тому числі 2 початкові школи, 8 навчально-виховних комплексів “дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад”, 30 середніх загальноосвітніх шкіл I-III ступенів, 1 гімназія, 1 колегіум, 2 ліцеї, 2 вечірні школи і 1 приватний навчально-виховний комплекс “Хабар-Любавич” для дітей єврейської національності. Педагогічні кадри мають високий рівень кваліфікації та професійної майстерності. Рівень знань, що надаються навчальними закладами міста, є досить високим, що підтверджується значною кількістю переможців Всеукраїнських та обласних олімпіад, медалістів і забезпечує можливості вступу до вищих навчальних закладів. 68,4% випускників продовжує навчання у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації.

Реалізація державної політики щодо сім'ї, дітей та молоді в Чернігові є пріоритетним напрямком діяльності виконавчих органів міської ради. У Чернігові проживає понад 110 тис. молодих людей у віці 14 – 35 років, що складає третину населення міста. Основним засобом забезпечення соціально значущих проєктів та програм у сфері молодіжної політики є співпраця з громадськими організаціями, патріотичне виховання молоді, профілактика негативних явищ, боротьба з наркоманією та ВІЛ/

СНІДом, сприяння розвитку творчої молоді, підтримка різних категорій сімей, гендерні питання, попередження насильства в сім'ї тощо. Встановлені стійкі партнерські зв'язки з молодіжними структурами сусідніх регіонів Російської Федерації та Республіки Беларусь. З кожним роком зростають асигнування з міського бюджету на соціальні програми й заходи щодо молоді, дітей, сім'ї та жінок. У 2005 р. фінансування таких програм і заходів зросло більш ніж втричі у порівнянні з 2000 р. Запроваджено проведення конкурсів проектів програм, розроблених громадськими організаціями щодо дітей та молоді міста на одержання часткового бюджетного фінансування.

Значна увага органів міської влади приділяється збереженню національно-культурної спадщини, всебічному задоволенню культурних потреб населення, відродженню духовних традицій нашого народу. Розроблена Програма “Культура і мистецтво Чернігова. 2003 – 2010 роки”, збережена мережа культурно-мистецьких закладів, створені умови для подальшого розвитку творчих колективів міста, серед яких заклади клубного типу КП “Міський Палац культури”, КП “Будинок культури “Текстильник”, КП “Центральний парк культури та відпочинку”, на території якого розташовані Літній театр, “Атракціонне містечко”, танцювальний майданчик, а також музична школа № 1 ім. С. Вільконського, дитяча музична школа № 2, міська школа мистецтв, дитяча художня школа. У спеціалізованих мистецьких навчальних закладах міста навчається понад 1800 учнів, працює 209 викладачів. Масштабними подіями в культурно-мистецькому житті міста стали щорічні культурно-мистецькі фестивалі “Чернігівська весна”, “Серпневий зорепад”, “Чернігів – рідне місто моє”, міське свято квітів та плодів “Щастя краси”, фестиваль ім. Германа Пфайфера та фестиваль єврейської культури ім. Шолом-Алейхема.

Галузь фізичної культури та спорту представлена значною кількістю спортивних закладів та досить потужною матеріально-технічною базою. На сьогодні в місті функціонують 19 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, у тому числі 5 шкіл олімпійського резерву, працюють 254 тренери, з яких 20 – заслужені тренери України і СРСР, 5 тренерів (М. Зоц, О. Ворчак, Г. Авраменко, І. Черединов, О. Риков) збірних команд України. Щорічно проводиться понад 100 загальноміських спортивно-масових заходів. Забезпечується участь провідних команд і спортсменів міста в змаганнях різних рівнів. Золоті олімпійські нагороди отримали О. Костевич (кульова стрільба), Н. Скакун (важка атлетика), які представляли місто на Олімпійських іграх 2004 р. в Афінах у складі Національної олімпійської команди України.

До складу збірних команд України усіх рівнів входить понад 60 спортсменів нашого міста, у тому числі 45 з літніх і 15 з зимових олімпійських видів спорту.

Чернігів має досить розвинуту систему міжнародних зв'язків у сфері економіки, культури, освіти і спорту. Один з перших побратимів обласного центру – чеське місто

Градець-Кралове. Контакти з цим містом у 90-х рр., на жаль, були втрачені, однак зараз починається їх поступове відродження.

На сьогодні Чернігів підтримує дружні стосунки з містами близького і далекого зарубіжжя. Його побратимами є Брянськ і Митищі (Російська Федерація), Гомель (Республіка Білорусь), Тарнобжег (Польща), Меммінген (ФРН), Джаспер (США). Між містами-побратимами підписані угоди про співпрацю, якими передбачене співробітництво у сфері економіки, культури, освіти і спорту. Насамперед, це культурно-мистецькі, фізкультурно-спортивні та оздоровчі заходи, соціальні акції, обмін делегаціями, у тому числі дитячими. Розвивається взаємодія і в економічній сфері, проводяться спільні виставки промислових підприємств.

Виявили зацікавленість у встановленні зв'язків з Черніговом представники білоруських міст Барановичі, Борисів, Жодіно, а також литовського Паневежиса та болгарського Габрово. Зараз ці міста мають статус партнерів, а надалі деякі з них стануть побратимами. Відповідно до міжнародних угод міська рада також активно співпрацює з різноманітними міжнародними організаціями. За фінансової підтримки Канадського агентства з міжнародного розвитку реалізується проект Світового банку “Голос громадськості”. У співпраці з Європейською асоціацією міст “Energie Cities” реалізується проект “Енергетичний моніторинг у містах України та засоби його проведення”.

Влітку 2007 р. розпочалася робота в рамках проекту “Залучення громадськості до стратегічного планування міста Чернігова”. Робота ведеться Міжнародним центром перспективних досліджень “Голос громадськості” у співпраці з Центральноукраїнським регіональним навчальним центром Фондації “Україна-США” за фінансової підтримки Світового банку. Кінцевою метою цього проекту є розробка комплексного, узгодженого з громадою Стратегічного плану розвитку Чернігова до 2015 року з метою створення комфортних умов для жителів міста шляхом успішного розвитку підприємництва, туризму, ефективної системи екобезпеки й збереження історичної спадщини.

Фінансування окремих заходів Стратегічного плану проводиться в рамках індивідуальних схем. При цьому заходи, які включені до плану, користуються пріоритетним правом при фінансуванні як з міського бюджету, так і з бюджетів вищого рівня.

Протягом 5 років тривала робота фахівців над проектом Статуту територіальної громади Чернігова, який був розглянутий і затверджений на засіданні сесії Чернігівської міської ради у жовтні 2007 р.

Основою для стратегічної та оперативної діяльності міської ради та її виконкому по ефективному розвитку міста та раціональному використанні міських територій є Генеральний план розвитку міста, розроблений до 2025 р., Детальний план центральної частини міста та Схема перспективного розвитку туризму.

Генеральний план передбачає формування мережі загальноміських спеціалізова-

них центрів: ділового центру, який формується вздовж основних магістралей центральної частини міста і включає банки, офіси та представництва, кредитно-фінансові організації, а також ресторани, спеціалізовані магазини, ділові клуби; багатофункціонального розважального культурного центру з концертним та виставковим залами в районі готелю “Градецький”; спортивного центру на лівому березі Десни в районі пішохідного мосту із стадіоном, комплексом спортивних площадок, басейнів, фітнес-клубів, аквапарку; молодіжного та дитячого розважального центрів на базі лісопарку “Кордівка” з парком розваг типу “Диснейленд”, центром дитячої технічної творчості, атракціонів; туристичного центру з багатофункціональною розвинутою інфраструктурою на території вантажного річкового порту, що буде виноситись за межі туристичної зони.

Поряд з факторами, що сприяють розвитку Чернігова, існує і ряд об’єктивних обмежень територіального розвитку міста: на півночі – аеродром, на сході й півдні – р. Десна, на заході – об’їзна автодорога. Аналіз міських територіальних ресурсів виявив 300 га вільних від забудови земель, які, за відповідних умов, можливо використати для забудови на розрахунковий період. Це, насамперед, землі, вже відведені під індивідуальну забудову (р-н Олександрівки, вул. Шевченка – Малиновського та інші), незавершені мікрорайони на Масанах, намивна територія на Лісковиці, а також ділянки, розташовані дисперсно в зонах існуючої забудови. Одним з пріоритетних напрямків розвитку соціальної інфраструктури є житлове будівництво. У Генеральному плані передбачено послідовне збільшення його обсягів. За період до 2010 р. планується побудувати 530 тис. кв.м житлового фонду.

Для перспективних обсягів житлового будівництва обрані напрямки територіального розвитку міста: на північний захід – район Масанів, на захід – район Нового Білоусу, на схід – район Бобровиці. Передбачається розміщення блокованої забудови на вільних намивних територіях Лісковиці.

Схема перспективного розвитку туризму передбачає перетворення сфери туризму в одну з найбільш прибуткових галузей економіки міста за рахунок максимально ефективного використання історичного та архітектурно-ландшафтного потенціалу. Для цілей туризму виділені 7 зон певної спрямованості туристичної діяльності: “Центральна”, “Болдині гори”, “Кордівка”, “Ялівщина”, “Деснянська”, “Лісковиця”, “Новобілоуська”.

За планом розвитку індустрії туризму передбачається будівництво туристичного містечка на 1000 місць в районі вул. Нової, готельного комплексу по вул. Горького, 2, спортивного комплексу з 10-поверховим готелем по просп. Перемоги між Дитячою спортивною школою та Будинком молоді та юнацтва. Крім того, в місті започатковано відтворення пам’яток історії та архітектури, що не збереглися, з використанням їх для

потреб туристів, наприклад, будинку Дворянського зібрання на Валю.

Для покращення екологічної та естетичної ситуації у місті необхідно вирішити проблему очищення р. Стрижня. Інститутом “Чернігівводпроект” розроблений проєкт “Поліпшення екологічного стану р. Стрижень в м. Чернігові”. Для ефективного розв’язання цих завдань долучаються фахівці та представники партій і громадських організацій екологічного напрямку.

Вирішення окреслених першочергових питань сприятиме підвищенню життєвого рівня населення, збереженню історично-архітектурних пам’яток та мальовничого краєвиду, створить умови для поліпшення культурного обслуговування населення і гостей Чернігова.

Володимир Коваленко

1300 чи 1100?*

Чернігів, який нещодавно відзначив своє 1300-ліття, знову готується до ювілею, цього разу 1100-літнього. У пересічного мешканця міста, будь-якої не байдужої до історії людини неминуче має виникнути запитання: то скільки ж років Чернігову – 1300 чи 1100?

Щоб розв’язати цю проблему, необхідно відповісти, насамперед, на питання, що ж саме святкувало і що збирається святкувати старовинне місто над Десною, яке видатний український історик М.С. Грушевський влучно назвав “гегемоном всього Українського Лівобережжя”¹.

Історія Чернігова цікавила дослідників щонайменше з другої половини XVII ст.², а вже через 100 років з’являються перші серйозні студії з історії міста³. Згодом фахівці не тільки виявили і запровадили до наукового обігу переважно більшість відомих писемних, усних та картографічних джерел, а й спромоглися висвітлити основні моменти стародавньої історії Чернігова. Проте вже на середину XIX ст. інформативні можливості писемних джерел були вичерпані, що спричинило своєрідну “джерельну кризу”, вихід з якої став можливим лише після початку археологічних досліджень на території міста.

---

*Стаття написана в рамках гранту Міністерства освіти і науки України Ф25.7/017 “Еліти Київської Русі: етнічний вимір”.

Розпочаті ще наприкінці ХІХ ст. Д.Я. Самоквасовим та його сучасниками археологічні розкопки стародавнього Чернігова набули значних масштабів в середині ХХ ст. (Б.О. Рибаків, В.А. Богусевич, Н.В. Холостенко та ін.) й широко розгорнулися лише в останні десятиліття⁴. Загалом, завдяки зусиллям кількох поколінь дослідників у різних частинах стародавнього Чернігова розкрито близько 50 000 кв. м, у тому числі на Дитинці – понад 10 000 кв. м, в “Окольному граді”, на Третьяку – близько 5 000 кв. м, на Подолі – понад 1 000 кв. м, в Передгородді та поблизу нього – майже 25 000 кв. м. Значні за обсягом дослідження були проведені й у межах міської округи (у приміських монастирях, феодалських садибах, селах тощо). Внаслідок цих робіт відкрито сотні жител, ремісничих та господарських споруд, досліджено кілька тисяч поховань на міському ґрунтовому кладовищі та понад 100 підкурганних поховань, насипи яких були зруйновані в різні часи, виявлено рештки 11 об’єктів монументальної архітектури, трьох комплексів по випалу плінфи, знайдено 15 коштовних скарбів, картографовано десятки тисяч археологічних знахідок різних категорій. Додатково були враховані також наслідки багаторічних спостережень за ходом земляних робіт на території міста, що велися тут впродовж десятиріч науковцями та краєзнавцями, результати геолого-розвідувального буріння свердловин в місцях запроєктованого будівництва та випадкові знахідки різноманітних речей ХІІ – ХІІІ ст. Усе це дозволило не лише суттєво уточнити площу та межі міста, висвітлити його економічне та культурне життя, а й переконливо реконструювати основні етапи розвитку стародавнього Чернігова⁵.

Археологічні дослідження показали, що процес формування топографічної структури майбутнього міста, його виділення з маси рядових поселень регіону розпочався, вірогідно, вже на зламі VII – VIII ст. Саме тоді на стріліці мису при впадінні в Десну її правої притоки р. Стрижень виникло невеличке городище, що засвідчили розкопки під проводом Б.О. Рибаків у 1946 – 1947 рр. та автора цих рядків у 1984 – 1987 рр. Визначення культурної приналежності виявлених старожитностей ускладнюється їх фрагментарністю та відносною нечисленністю, що не дозволяє однозначно й остаточно відповісти на всі питання. Можна лише констатувати, що кераміка з території стародавнього городища надзвичайно близька за формами, характером тіста та технологічними ознаками до посуду фінальної стадії колочинської культури. У зв’язку з цим слід нагадати, що хоч ряд російських дослідників (І.П. Русанова, В.В. Седов, Є.А. Шмідт)⁶ не відносять колочинську культуру до числа слов’янських, більшість спеціалістів як Росії (Є.О. Горюнов, Е.О. Симанович, П.М. Третьяков та ін.)⁷, так і України (В.Д. Баран, Л.В. Вакуленко, Д.Н. Козак, Б.В. Магомедов, Є.В. Максимов, О.М. Приходнюк, О.В. Сухобоков, Р.В. Терпиловський та ін.)⁸ вважають, що носії колочинської культури брали участь у формуванні волинцевських та роменсько-боршевських старожитностей. Таким чином, у нас немає будь-яких серйозних підстав

для того, щоб відкидати ці старожитності при реконструкції початкових етапів зародження та формування давнього Чернігова. Дати більш детальну характеристику пам'яток цього періоду сучасний стан археологічних джерел ще не дозволяє.

На підставі зазначених фактів академік Б.О. Рибаків дійшов висновку, що археологічні джерела свідчать про зародження міста наприкінці VII ст., тобто 1300 років тому⁹, а підписане ним заключення про час заснування міста можна порівняти зі свідомством про народження. Саме цю подію і було урочисто відзначено 1992 р.

Питання, чому саме Чернігову судилося протягом багатьох століть відігравати провідну роль в історії Північного Лівобережжя, є не менш важливим і принциповим для розуміння ранніх етапів його історії. Саме тому воно цікавить вже не одне покоління істориків і краєзнавців. Відповідь на нього дослідники вбачали у сприятливих природних умовах і, насамперед, в розташуванні міста на березі Десни – значної торгової і транспортної артерії Східної Європи. Розгалужена система приток та волоків не тільки пов'язувала Десну з Азовським, Балтійським, Каспійським та Чорним морями і басейнами майже всіх великих річок Східної Європи (Волга, Дніпро, Неман, Ока, Прип'ять, Сула тощо), а й фактично замикала в суцільне кільце водних шляхів усі її крупні притоки. Нижче Чернігова в Десну не впадає жодної більш-менш значної притоки (окрім річок Білоус та Остер). Таким чином, подібно київським узвишшям на Дніпрі¹⁰, чернігівські висоти відігравали роль потужного замка, що не лише замикав більшу частину течії власне Десни, а й дозволяв тримати під контролем практично увесь її величезний басейн.

Проте вплив природних умов далеко не обмежувався розташуванням Чернігова на Десні. Місто займало виключно важливе місце на Лівобережжі, знаходячись у своєрідному фокусі великої фізико-географічної області – Чернігівського Полісся, де сходяться межі п'яти районів останнього: Любецько-Чернігівського, Замглайсько-Седнівського, Нижньосновсько-Середньодеснянського, Дніпровсько-Нижньодеснянського та Козелецько-Куликівського¹¹. На території міста та його найближчих околиць сходяться також чотири типи ландшафтів: Любецько-Чернігівська моренно-зандрова рівнина, Ріпкинсько-Чернігівська лесова рівнина, що межують по р. Стрижень, Дніпровсько-Замглайська заболочена рівнина, яка близько підходить до Чернігова з північного сходу, та алювіальна рівнина широкої деснянської заплави¹². Значною різноманітністю відзначається в районі Чернігова і ґрунтовий покрив. Так, з півдня до Чернігова підходить чималий клин дерново-слабопідзолистих піщаних ґрунтів, із заходу та північного заходу – дерново-слабо- і середньопідзолисті піщані, глинисто-піщані та ясно-сірі й сірі лісові, з півночі та північного сходу – дерново-слабо- і середньопідзолисті супіщані й суглинисті та темно-сірі лісові опідзолені, а в заплаві Десни знаходились лугові та алювіально-лугові ґрунти тощо. Значні площі займали навколо Черніго-

ва соснові, широколистяно-соснові, дубові та березові ліси¹³. Зазначена природна розмаїтість створювала найбільш сприятливі умови для господарської діяльності й значною мірою спричинила прискорений розвиток мікрорегіону.

Вже у II – III чвертях I тис. н.е. спостерігається значна концентрація поселень навколо Чернігова. Швидке зростання землеробського населення, у свою чергу, сприяло подальшому соціально-економічному розвитку регіону і створювало додаткові передумови для виникнення тут значного адміністративно-політичного центру.

Природа сама підготувала для цього усі необхідні топографічні умови: територія, на якій виник Чернігів, являє собою найбільш підвищену (понад 20 м) ділянку правого берега Десни на відрізку течії останньої нижче гирла р. Снов, непогано захищену майже зусібіч різноманітними перепонами.

Найбільш потужною з них була сама р. Десна, що омивала підніжжя тераси з південного сходу. За свідченням М. Маркевича, ще у XIX ст. вона сягала до 110 сажнів завширшки при глибині до 18 сажнів¹⁴. Значення цієї перепони підсилювалось широкою (до 9 км), місцями заболоченою, лівобережною заплавою Десни, прорізаною численними старицями та озерами, що практично унеможливило штурм міста з цього напрямку. Так, 1160 р. війська Ізяслава Давидовича підійшли по Задесенню до Чернігова, але воїни Святослава Ольговича “бяхутся с ними о реку о Десную крепко, они на конихъ, а ини в насадехъ ездяче, и не пустиша чересь реку”¹⁵.

Важливу роль відігравала і р. Стрижень (права притока Десни), русло якого прикривало східний та північно-східний напрямки оборони міста, а його стариці – південний та південно-західний. Сьогодні практично знищена варварським природокористуванням, Стрижень ще у XIX ст. мав глибину до 3 аршинів при ширині у 25, а в його гирлі було облаштовано гавань для купецьких суден¹⁶ подібно до київської Почайни.

Додатковими перепонами були і кілька невеличких ручаїв, що впадали в Стрижень та Десну, протікаючи, судячи за наслідками геологічного буріння, в районі сучасних Першої міської лікарні (північна частина Передгороддя), Центрального ринку та пр. Перемоги (центральна частина Передгороддя) тощо.

Другою важливою лінією природного захисту були високі (понад 20 м) та урвисті схили деснянської тераси і численних ярів, що прорізали її. Додатково ескарповані в належних місцях, вони надійно захищали південний (з боку Десни) та південно-західний (від Холодних ярів) напрямки. За кілька кілометрів на північ від міста також знаходились глибокі й розгалужені яри, гирла яких виходили в долину Стрижня.

Найдавніше городище, про яке йшлося вище і якому судилося надалі стати ядром дитинця стародавнього Чернігова, виникло на виступаючому в заплаву місці, утвореному гирлом р. Стрижень та правим берегом Десни, що був своєрідним природним фокусом найближчої просторової структури¹⁸. Знаходячись на перетині головних при-

родних напрямків, він займає панівне становище в оточуючому ландшафті. Його головною природною віссю є лінія схилів високої правобережної тераси, що була чіткою межею двох основних типів ландшафтів Чернігівського Полісся. Дві інші природно-просторові осі проходять вздовж русел Десни та Стрижня, перетинаючись під кутом майже 45° з головною віссю. При цьому найбільш висока точка мису, розташована на самому його розі, далі від інших виступає в заплаву Десни, найбільш наближена до неї та до р. Стрижень і знаходиться в місці, де перетинаються усі три зазначені природні осі, “тобто на неї орієнтовані ведучі елементи природного ландшафту місцевості”¹⁹. Це забезпечувало найбільш сприятливі можливості для контролю над усією прилеглою територією, оскільки будь-яка інша ділянка схилів на північ чи південь від цього мису не лише більш віддалена від річки, але й перекривається ним, що значно зменшувало візуальний огляд місцевості²⁰. Таким чином, ця ділянка мису займає виключне місце в ландшафті Чернігова й усього регіону і є його своєрідною стратегічною домінантою. А тому саме ця точка (ур. Цитадель, або Верхній Замок) й була обрана для побудови “граду”²¹, який, враховуючи територію розповсюдження знахідок найдавнішого періоду, був найбільшим у Подесенні²². До городища прилягало значне за площею відкрите поселення, за межами якого знаходились язичницьке святилище і найдавніший некрополь з похованнями за обрядом тілоспалення на сторони²³.

Активна експансія Хазарського каганату на слов'янські землі, розпочата у 30–40-х рр. VIII ст., після поразок, що їх зазнали хазари від арабів на Кавказі, а потім і на власній території, узалежнила частину слов'янських племен і, зокрема, сіверян. З одного боку, це стало потужним зовнішнім стимулом для урбаністичних процесів у Подніпров'ї та Подесенні, а з іншого – сприяло зміцненню економічних зв'язків населення регіону зі Сходом. Політична доля Чернігова цього періоду достеменно невідома, проте сам факт його існування переконливо засвідчують старожитності сіверянської роменської культури, кількість яких продовжує постійно зростати по мірі розширення археологічних досліджень на території міста. Розташування Чернігова на одному з ключових відгалужень шляху, яким надходило в Європу арабське срібло, близькість до шляху “з Варяг у Греки” та трансконтинентальної магістралі “Західна Європа – Київ – Булгар – Китай” сприяли його швидкому зростанню, поступовому перетворенню у соціально-політичний та економічний центр регіону, причому картографування сіверянських старожитностей свідчить про збільшення заселеної площі за рахунок освоєння не лише краю терас Десни (від Дитинця до Болдиних гір) та Стрижня (від Дитинця до кордонів Передгороддя), а й значних територій біля їх підніжжя.

Після включення Чернігова у 80-х рр. IX ст. до складу Давньоруської держави в його історії розпочався другий етап, що характеризується подальшим зростанням та кристалізацією планувальних структур, повною реконструкцією системи міських фор-

тифікаційних споруд. Чи існувала генетична спадковість між нашаруваннями цього періоду з попередніми, чи їх взаємовідносини формувалися за іншою, більш складною схемою ще належить з'ясувати. Та вже на цей час місто складалося з Дитинця (0,6 га) та укріпленого посаду (понад 5 га), а також прилеглих до них неукріплених районів та Подолу. Навколо міста починається формування курганного некрополя, що нараховував тисячі насипів, найдавніші з яких датуються кінцем IX – початком X ст. (срібний арабський саманідський дірхем кінця IX ст. на кострищі в кургані Гульбище, золотий англійський денарій Етельреда 994 – 1000 рр. у кургані № 5 на Болдиних горах тощо). Розкопки чернігівських курганів та відкритого в останні десятиліття ґрунтового некрополя фіксують значну соціально-майнову диференціацію населення. Незважаючи на зменшення надходжень від східної торгівлі, значна частина яких потрапляла тепер до київської великокнязівської скарбниці, та зміну вектора політичної залежності, Чернігову вдалося не лише утримати першість на Північному Лівобережжі, а й перетворитися на найважливіший опорний пункт молодої держави – Руської землі на її північних рубежах. Тож не дивно, що коли 907 р. київський князь Олег, вдало використавши сприятливу військово-політичну ситуацію, здійснив успішний похід проти наймогутнішої держави тогочасного світу – Візантії (Рис. 1 – 2), Чернігів опинився у мирному договорі на другому після Києва місці серед провідних центрів Русі, на які переможець вимагав сплатити данину (Рис. 3). Це й була перша літописна згадка про місто, 1100-ліття якої відзначається сьогодні і яку можна порівняти зі свідцтвом про досягнення зрілості – паспортом. Відтак, обидві дати аж ніяк не суперечать одна одній і мають повне право на існування.

Чернігів у X ст. вже мав, вірогідно, свого князя, оскільки у договорі 907 р. він згадується в числі міст, у яких “сediaху князі”, підпорядковані київському князю Олегу. На думку багатьох фахівців, це підтверджують матеріали Чорної могили. Наявність у похованні великої кількості дорогої зброї та культових предметів, великі розміри курганного насипу дозволили Б.О. Рибаківу припустити, що у Чорній могилі був похований чернігівський князь. Аналогічне поховання містив і так званий курган княжни Черни, зруйнований 1851 р.

У 80 – 90-х рр. X ст., коли Володимир Святославич розгорнув будівництво фортець на Середньому Подніпров'ї, чернігівські укріплення зазнали суттєвої реконструкції. Вірогідно, саме в цей період виникають нові лінії укріплень на “Окольному граді” та Третьяку, а також на Подолі, біля гавані в гирлі Стрижня, а житлова забудова поширюється вздовж краю терас та берегів струмків, що протікали територією міста, далеко за межі цих укріплень²⁴. Картографування матеріалів X ст. дозволяє стверджувати, що загалом заселена площа складала натовді не менше 60 – 70 га, а Чернігів був найбільшим урбаністичним центром Лівобережжя.

XI ст. було надзвичайно важливим етапом в історії Чернігова, як і усієї Чернігово-Сіверщини. Насамперед, на початку століття в основному завершився процес “одержавлення” племінних території сіверян і радимичів, головні віхи якого переконливо марковані шарами пожеж з виразними слідами військового погрому на роменських городищах. Скеровані залізною волею Рюриковичів, київські дружини за півтора століття постійної боротьби зламали хребет племінному сепаратизму на Північному Лівобережжі. Значною мірою посилило напругу і запровадження наприкінці X ст. християнства, здійснене Володимиром Святославичем з усією притаманною йому енергією і рішучістю.

Тож коли 1023 р. з далекої Тмуторокані прийшов на Русь Мстислав Володимирович зі своєю багатонаціональною дружиною, сіверяни, у свідомості яких ще не згасла остаточно пам’ять про колишні вольнощі, без вагань відкрили перед ним браму Чернігова. Наступного 1024 р. кров’ю сіверянського ополчення заплатить Мстислав за розгром під Лиственом найнятого Ярославом Мудрим варязького війська (Рис. 4–5). Перемога під Лиственом, після якої Чернігів стане стольним містом Мстислава Володимировича, знаменуватиме початок обособлення Чернігово-Сіверських земель, сприятиме прискоренню темпів розвитку самого міста і відкриття новий етап його історії.

---

1. *Грушевський М.С.* Чернігів і Сіверщина в українській історії: кілька спостережень, здогадів і побажань // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 105.

2. *Коваленко О.Б.* Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 169 – 171.

3. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

4. *Коваленко В.П.* Итоги и задачи изучения древнего Чернигова // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 201 – 210.

5. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 11. – Т. 1. – М.; Л., 1949. – С. 5 – 93; *Коваленко В.П.* Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 22 – 32.

6. *Русанова И.П.* Славянские древности VI – VIII вв. – М., 1976. – С. 56 – 74; *Седов В.В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1970. – № 163. – С. 48 – 53; *Його ж.* Восточные славяне в VI – XIII вв. – М., 1982. – С. 29 – 41; *Шмидт Е.А.* Племена Поднепровья и Подвинья в эпоху великого переселения народов // Социально-экономическое развитие России и зарубежных стран. – Смоленск, 1972. – С. 3 – 16.

7. *Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Ленинград, 1981. – С. 44 – 47; *Сьманович Э.А.* Раннесредневековая культура лесной зоны Поднепровья

(типа Колочин-Акатово) и её место в славянском этногенезе // Советская археология. – М., 1975. – Вып. XXII. – С. 26–28; *Третьяков П.Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге. – Л., 1966. – С. 273–274.

8. *Баран В.Д., Максимов Е.В. и др.* Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 356; и др.

9. *Рыбаков Б.А.* К читателю // Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 3.

10. *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – С. 40.

11. Атлас Чернігівської області. – К., 1991. – С. 20.

12. Там само. – С. 19.

13. Там само. – С. 16–17.

14. *Маркевич Н.А.* Историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 3.

15. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. II. – Стб. 506.

16. *Маркевич Н.А.* Историческое и статистическое описание Чернигова... – С. 3–4.

17. *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва... – К., 1972. – С. 41.

18. *Водзінський Є.Є.* Структура та історико-культурна цінність ландшафтно-археологічного комплексу Чернігова // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 130–131.

19. Там само. – С. 131.

20. *Коваленко В.П.* К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 15–16.

21. *Гребінь П.М., Коваленко В.П.* Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13–15.

22. *Коваленко В.П.* К исторической топографии Черниговского детинца... – С. 18.

23. Там само. – С. 19; *Богусевич В.А.* Роботи Чернігівської експедиції // Археологічні пам'ятки України. – К., 1952. – Т. 3. – С. 121.

24. *Коваленко В.П.* Основные этапы развития... – С. 26.

Рис. 1. Похід князя Олега 907 р. на Візантію (Мініатюра Радзивілівського літопису, арк. 14 зв.).

Рис. 2. Лодії князя Олега рухаються на колесах до стін Константинополя (Мініатюра Радзивілівського літопису, арк. 15.).

Рис. 3. Перша згадка про Чернігів у договорі 907 р. (Мініатюра Радзивілівського літопису, арк. 15 зв.).

Рис. 4. Початок Лиственської битви 1024 р. (Мініатюра Радзивілівського літопису, арк. 84 а зв.).

Рис. 5. Фінальна стадія Лиственської битви 1024 р. (Мініатюра Радзивілівського літопису, арк. 84 зв.).

Олександр Коваленко

З ІСТОРІЇ ВІДЗНАЧЕННЯ 1000-ЛІТТЯ ЛІТОПИСНОГО ЧЕРНІГОВА

У ХХ ст. Чернігів вступив у статусі губернського міста з чисельністю населення близько 30 тис. чоловік. Його економічний потенціал визначали невеликі підприєм-

ства легкої та харчової промисловості. Судноплавство по Десні не могло компенсувати брак регулярного залізничного сполучення (якщо не брати до уваги вузькоколіяку до станції Крути)¹. Миська влада ремствувала на те, як важко у Чернігові, “городе бедном, чиновничьем, стоящем в стороне от промышленных центров, вести какое-либо дело и как частные предприниматели банкротятся и бросают дела”².

Водночас Чернігів залишався важливим культурним центром України. На початку ХХ ст. у місті функціонували кілька середніх навчальних закладів і духовна семінарія – спадкоємиця знаменитого Чернігівського колегіуму, видавалася низка газет і журналів. Поважну традицію в галузі історичного краєзнавства плекали Чернігівська губерньська вчена архівна комісія та Музей українських старожитностей ім. В. Тарновського. Творча інтелігенція гуртувалася навколо М. Коцюбинського, гостинна оселя якого перетворилася на справжній осередок культурного життя Чернігова³.

Затишне місто, зусібіч оточене річками, луками й гаями, приваблювало сучасників спокійним, розміреним і, як подекуди, відносно дешевим життям. “Чернигов – один из поэтичнейших городов России. Весь город кажется морем зелени. Хлынул с возвышенности, – оно выдаётся длинными языками и полукруглыми заливами в деснянскую пойму. Здесь – в этой зелени, прячутся черниговские предместья. Тёмная зелень садов, светлые тона заливного луга. Только главы старых церквей поднимаются над зеленью”, – таким запам’ятався старий Чернігів В. Модзалевському і П. Савицькому – авторам блискучої праці про його мистецькі старожитності⁴.

Втім, ця ідилія виявилась вельми позірною – десь на споді нуртувала руйнівна, справді сатанинська енергія, здатна висадити в повітря усталений спосіб життя. Першого удару соціальної стихії імперія зазнала у 1905 р., і на порядку денному постали питання дуже далекі від історичної проблематики. Однак, саме тоді, влітку 1905 р. під час XIII Всеросійського Археологічного з’їзду в Катеринославі було ухвалено рішення провести наступний науковий форум у серпні 1908 р. в Чернігові, чим маємо завдячувати видатним вітчизняним ученим Д. Самоквасову, В. Антоновичу та Д. Яворницькому⁵. Цікаво, що голова Московського археологічного товариства, яке було ініціатором проведення Всеросійських Археологічних з’їздів, графиня П. Уварова згодом зазначила: “Приурочивая в 1905 году съезд к гор. Чернигову, мы не имели тогда ещё в виду, что созыв съезда совпадёт с торжеством празднования тысячелетия древнего Чернигова”⁶. Тим не менше справу було започатковано, і протягом 1906 р. почали функціонувати Московський і Чернігівський попередні (або підготовчі) комітети по влаштуванню XIV Всеросійського Археологічного з’їзду, до складу яких увійшли науковці й представники органів місцевого самоуправління⁷.

Тим часом, у країні продовжували вирувати політичні пристрасті. Не становила винятку і Чернігівська губернія, охоплена селянськими заворушеннями. Та й у самому місті було неспокойно – страйки, погроми, демонстрації з терористичним актом

(невдалим замахом на губернатора О. Хвостова) включно негативно позначились на економічному житті й добробуті мешканців. Крім того, у Чернігові було додатково розквартировано значний військовий контингент⁸. Ситуація ускладнювалася ще й негараздами у міській думі – обраний навесні 1905 р. міським головою М. Рудін у лютому 1906 р. за станом здоров'я подав у відставку. “Выбрать городского голову в Чернигове и в обычное время не легко, тем более трудно было выбрать преемника Н.Д. Рудину в такое тяжёлое время, – зауважив сучасник. – В думе обнаружилось раздвоение, выборы осложнились и затянулись; они состоялись лишь 18 апреля, а вступил новый городской голова А.В. Верзилов лишь 10 июля”⁹. Популярний громадський діяч і (що надзвичайно важливо у даному контексті) вихованець історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, він добре розумів вагу і значення 1000-літнього ювілею літописного Чернігова¹⁰.

Питання про відзначення 1000-літнього ювілею міста у контексті достовірності літописної статті про договір князя Олега з Візантією 907 р. першим порушив на одному зі своїх засідань Чернігівський попередній комітет по влаштуванню XIV Всеросійського Археологічного з'їзду: “решено было, что праздновать можно, но учёное празднование отложить до съезда”. Як засвідчив А. Верзилов, міська дума також “подымала этот вопрос, но к окончательному решению ещё не пришла”. Відтак вирішальну роль відіграло засідання Чернігівської губернської вченої архівної комісії 7 вересня 1907 р., на якому було спеціально розглянуто питання про “тысячелетие летописной известности города Чернигова”. Головував на ньому відомий учений, професор Київської духовної академії і почесний член Чернігівської губернської вченої архівної комісії М. Петров, а з ґрунтовною доповіддю виступив краєзнавець К. Карпинський. В результаті жвавої дискусії учасники засідання вирішили проконсультуватися з приводу достовірності літописної статті 907 р. зі спеціалістами й паралельно готуватися до ювілею. Належне враження, до речі, справила інформація про те, що Переяслав, згаданий у тій таки ж статті 907 р., вже відсвяткував своє 1000-ліття. Правитель справ комісії (керуючий справами, учений секретар) П. Добровольський цілком слушно підсумував: “Я не буду спорить о датах. Пусть этим делом займутся специалисты... Если даже теперь признаем 907 г. за достоверный, то время для празднества всё равно уже упущено. В 1908 г. в Чернигове будет археологический съезд, к этому времени и можно бы приурочить празднование”. Зрештою, саме ця точка зору взяла гору і лягла в основу відповідної ухвали комісії, з якою повністю солідаризувався Чернігівський попередній комітет по влаштуванню XIV Всеросійського Археологічного з'їзду¹¹.

Підтримав чернігівців і експерт – професор Київського університету св. Володимира М. Владимирський-Буданов: “... при праздновании столь древнего существования города разница в одном годе не должна составлять ни малейшего препятствия, если вопрос об удобстве заставит предпочесть 1908 год. Между тем краткость остаю-

щогося времени 1907 года и большое преимущество празднования при съезде историков и археологов целой России несомненно заставляет предпочесть 1908 год.” У такий спосіб було узгоджено й синхронізовано підготовку міста до ювілею, а наукової спільноти – до свого форуму ¹².

Реалізація розроблених міською думою заходів була серйозно ускладнена катастрофічною повинню 1908 р., на ліквідацію наслідків якої довелося виділити значні (й при тому непередбачені бюджетом) кошти. Тим не менше міській управі вдалося привести “в порядок свои сооружения, здания, изгородь в садах и бульварах, набережные, усилить освещение на бульварах и Соборной площади” ¹³.

XIV Всеросійський Археологічний з’їзд відбувся у Чернігові протягом 1 – 12 серпня 1908 р. (Рис. 1). У його роботі брали участь 282 особи, у тому числі 125 офіційних депутатів від університетів, наукових товариств, архівних та музейних установ багатьох міст імперії, а також Кракова і Праги. На пленарних і секційних засіданнях було заслухано близько 90 доповідей і повідомлень. Оскільки два з трьох промоторів з’їзду були на ньому відсутні (В. Антонович помер у березні 1908 р., а Д. Яворницький напередодні занеміг), “царственная роль”, за влучним висловом сучасника, по праву дісталася Д. Самоквасову ¹⁴. Характерна особливість XIV Археологічного з’їзду полягала у чітко окресленій регіональній спрямованості представлених на ньому досліджень – дві третини їх стосувались історії передусім Чернігівщини, а також сусідньої Полтавщини. На відміну від попередніх з’їздів, у тематичному відношенні пріоритет належав доповідям про пам’ятки архітектури, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Нарешті, ще однією специфічною рисою XIV Археологічного з’їзду була активна участь у його роботі місцевих дослідників, краєзнавців та аматорів старовини з Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського й інших міст і містечок регіону.

Значна увага на з’їзді приділялася археологічним старожитностям Чернігово-Сіверщини. Учасники з’їзду піддали всебічному аналізу архітектурні пам’ятки краю. Окрему, хоча й невелику в кількісному відношенні, групу склали доповіді на власне історичну тематику.

Програма з’їзду включала показові археологічні розкопки, які на Болдиній горі й у районі Берізок 3, 10, і 11 серпня провів Д. Самоквасов. Утворена з’їздом комісія 11 серпня виявила і обстежила фрагменти давньоруських фресок в Успенському соборі Єлецького монастиря. Були також заплановані, але з технічних причин не відбулися екскурсії до Любеча та Новгород-Сіверського.

Значний науковий інтерес становила традиційна виставка місцевих старожитностей – за одностайним твердженням сучасників, одна з найкращих за всю історію археологічних з’їздів. Переважна більшість з 5,6 тис. експонатів була зібрана в період підготовки до з’їзду й уперше запроваджувалась до наукового обігу. Частина цих пам’яток була подарована місту і згодом поповнила зібрання музею Чернігівської губерньсь-

кої вченої архівної комісії¹⁵.

Крім того, як слушно зазначалося у звіті міської влади, “Археологический съезд и его выставка дали населению много знаний, интеллектуальных удовольствий, выяснив значение местных памятников старины”¹⁶.

5 серпня 1908 р. під головуванням П. Уварової і в присутності майже 850 учасників і гостей відбулося ювілейне засідання XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, присвячене 1000-літтю літописного Чернігова, на якому з доповідями і промовами виступили авторитетні вчені¹⁷. Так, В. Завитневич зупинився на “начальной странице из древнейшей истории Чернигова” й дійшов висновку, що заснування міста “следует относить ещё к хазарской эпохе и ставитъ этот факт в причинную связь с завязавшимися в это время торговыми связями с богатыми закаспийскими и закавказскими областями”¹⁸. Д. Самоквасов розглянув ювілей Чернігова у широкому загально-історичному контексті – на його думку, “особое проявление сплочённости почти всех русских племён во время похода Олега на Царьград в 907 г. ..., совпавшее с началом известности в истории Чернигова, даёт в настоящее время возможность праздновать 1000-летний юбилей не только Чернигова, но вместе с ним и всей русской государственности”¹⁹. Основні етапи історії міста стисло висвітлив М. Довнар-Запольський у своїй доповіді “Историческая памятка о Чернигове”, яку згодом було оприлюднено окремою брошурою. Він, зокрема, наголосив, що “историческая судьба Чернигова в значительной степени обусловлена была его географическим положением, представлявшем как выгодные, так и невыгодные стороны”²⁰. Нарешті, Г. Павлуцький характеризував “древнейшие храмы Чернигова”, які “свидетельствуют о великом прошлом Черниговской земли, о той культуре, которая начала было здесь развиваться”, і становлять “высокий археологический интерес”²¹. Загалом слід погодитись з А. Верзиловим, який ще під час відкриття цього наукового форуму висловив упевненість у тім, що “все собрания съезда вообще и в особенности его торжественное собрание в память тысячелетия Чернигова послужат для черниговского общества прекрасным введением к торжеству”²².

Програма урочистостей передбачала узгоджені дії світської та церковної влади. Вони розпочалися 5 серпня, коли у всіх храмах міста були проведені заупокійні служби “по всем в Бозе почившим православным князьям Черниговским”, і досягли свого апогею наступного дня, 6 серпня 1908 р. у храмове свято старовинного Спасо-Преображенського собору. Вранці після “всенощного бденія” в ньому відбулося урочисте богослужіння, а потім молебень, хресний хід і навіть військовий парад на Соборній площі в історичному центрі Чернігова²³. Свято мало не зіпсувала погода: “К сожалению, в середине молебна набежала туча и пошёл небольшой дождь. Празднично наряженная публика стала было разбегаться. К концу молебна набежала другая большая туча и полил довольно сильный дождь”. Відтак 167-й Острозький піхотний і Глухівсь-

кий драгунський полки мусили дефілювати під зливою, але невдовзі дощ віщух, “заблิสало сонце и до конца дня стояла чудная погода”²⁴.

О 16-й годині у залі Чернігівського губернського дворянського зібрання розпочалося урочисте засідання міської думи, в якому взяли участь місцеві можновладці, науковці й представники громадськості. Як і мало бути, воно “открылось чтением всеподданейшего адреса думы Государю Императору по случаю празднества и пением национального гимна”. Після цього міський голова А.Верзилов оприлюднив ухвалені думою з нагоди ювілею рішення про спорудження Народного дому “в память 1000-летия города Чернигова”, в якому мали розміститися театр, бібліотека і музей; списання заборгованості по обов’язкових платежах до міської скарбниці з найбідніших мешканців Чернігова; перетворення Олександрівського ремісничого училища у професійний середній навчальний заклад; виготовлення пам’ятного жетону (Рис. 2); видання ювілейного нарису історії Чернігова²⁵. Далі були “сказаны и прочитаны приветствия г. Чернигову по случаю знаменательного события в его существовании как от местных, так и от многих иногородних ученых и иных учреждений и обществ, разных сословий и отдельных лиц”²⁶. Як і личило, першою слово для привітання одержала депутація від XIV Всеросійського Археологічного з’їзду у складі Е. фон Штерна, В. Завитневича й Л. Савелова. В адресі, зокрема, зазначалося: “XIV Археологический съезд, ставящий задачей своей деятельности из-под праха веков поднимать и воскрешать скрытую под ним творческую силу жизни, сердечно приветствует город Чернигов с исполнением тысячелетия его победоносного шествия в истории, присоединяя горячее пожелание, чтобы та вера в лучшее будущее, которая ободряла и поддерживала старых черниговцев на долгом пути исторических испытаний, не только не оставляла их потомков, но, укрепляясь и усиливаясь, вела их от силы в силу, от славы в славу”²⁷. Як ущільливо зазначив один з учасників урочистостей, читання адрес і телеграм затягнулося майже на 4 години й “было завершено последним актом официального городского торжества – вечерним “раутом” в том же дворянском доме, отличавшимся неподходящей событию скромностью, сравнительной малочисленностью городских представителей и непонятным воздержанием от искреннего застольного словоговорения”²⁸. Втім, існує й інша, більш коректна і прихильна версія цієї події: “Радушные хозяева Чернигова приветливо встречали гостей и своим вниманием, любезностью и широким гостеприимством заставили гостей пережить приятные часы, которые, конечно, долго не изгладятся в памяти благодарных членов съезда”²⁹.

А за стінами будинку дворянського зібрання тривало народне гуляння: “Массы народа ходили по улицам города, украсившегося флагами, останавливаясь перед теми зданиями, которые отличались особенным убранством. Особенно останавливали на себе взоры публики городская дума и водонапорная башня, залитые разноцветными электрическими огнями. На городском бульваре, в городском саду и на ярмарочной

площади играли военные оркестры, а в 9 часов сожжён был на ярмарочной площади блестящий фейерверк”³⁰.

7 серпня 1908 р. свою ювілейну акцію провела місцева організація “Союза русского народа”, в якій дещо несподівано взяв участь Д. Самоквасов³¹. Втім, “совершенно неуместные при настоящем скромном историческом празднестве” вихватки з боку “так называемых “истинно-русских людей”, за свідченням сучасника, мали місце й під час урочистостей, влаштованих міською думою³². Що ж до націонал-демократичної громадськості, то вона обмежилась адресою від чернігівської “Просвіти”³³. Більш ніж прохолодне ставлення місцевих українофілів до цього ювілею, очевидно, було пов’язане з бойкотуванням XIV Археологічного з’їзду частиною українських учених та діячів культури внаслідок відмови його організаторів на чолі з П. Уваровою офіційно дозволити читання доповідей українською мовою і сформувати окрему секцію під назвою “Украинские древности”. Показово, що вже на початку підготовки до з’їзду, у грудні 1905 р. вона писала Д. Самоквасову: “Указания Ваши необходимы и желательны потому, чтобы направить работы на прямую *научную* (курсив автора – О.К.) деятельность, а не пускать наших пустозвонов снова в область казацко-малороссийской фантазии”³⁴. Подібні факти якраз і мав на увазі М. Коцюбинський, який засудив “брудне патріотичне шумування” під час роботи з’їзду³⁵.

Загалом, як змушена була визнати міська влада, “празднества потребовали больших затрат, труда и энергии в силу их грандиозности и необычности, ибо они совпали с Всероссийским Археологическим съездом”³⁶. Не дивно, отже, що їй з різних причин не вдалося втілити в життя усі свої рішення, але низка оприлюднених видань зберегла для нащадків пам’ять про відзначення 1000-ліття літописного Чернігова³⁷.

Ювілейні урочистості в Чернігові вкупі з XIV Всеросійським Археологічним з’їздом привернули увагу сучасників і здобули широкий розголос – про них сповістили своїх читачів і наукові часописи, й численні газети та журнали, що видавалися не тільки в обох столицях, а й у багатьох провінційних містах країни. Відзначення 1000-ліття літописного Чернігова відповідало усім канонам тогочасної святкової культури й може розглядатися як складова потужної хвилі ювілейних урочистостей кінця XIX – початку XX ст. і прояв своєрідного феномену ювілеєманії, що сформувався натоді у громадсько-політичному житті Російської імперії і мав на меті згуртувати суспільство у переддень тяжких випробувань³⁸. Досягнути її, як переконливо довів подальший перебіг подій, ні на регіональному, ні на загальнодержавному рівнях не поталанило. Водночас ювілейні урочистості в Чернігові сприяли зростанню місцевого патріотизму, розвитку історичних досліджень та краєзнавчого руху, осмисленню історичного досвіду й історичної перспективи. Цю сув’язь минувшини, сучасності й майбуття відчув і в оригінальний спосіб сформулював у своєму виступі на урочистому засіданні XIV Всеросійського Археологічного з’їзду, присвяченому 1000-літтю “літописной извест-

ности” Чернігова, М. Довнар-Запольський: “Когда историк в исходе *второго* (курсив автора – *О.К.*) тысячелетия существования города будет подводить с этой кафедры итоги, он учтёт состояние современной нам цивилизации, её блага, в том числе и благо политической свободы, ... и предъявит требования уже не к географическому месту, а к людям, к их энергии, к их силам, к их уменью воспользоваться благами культуры. От местных граждан поэтому зависит сделать историю второго тысячелетия ещё более заметною, чем первого”³⁹.

---

1. Див.: История городов и сёл Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 114, 118 – 119.

2. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1905 – 1909 гг. – Чернигов, 1909. – С. 55.

3. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область... – С. 119 – 122.

4. *Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н.* Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підготовка до друку і передмова *О.Б. Коваленка* // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 104.

5. *Коваленко А.Б.* XIV Всероссийский Археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 124.

6. Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове. – 1908. – № 6. – С. 72.

7. К истории Черниговского археологического съезда // Черниговское слово. – 1908. – 1 августа. – № 504. – С. 1 – 2; *Коваленко А.Б.* XIV Всероссийский Археологический съезд... – С. 124 – 126.

8. Див.: Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 104 – 112.

9. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления ... – С. 6.

10. Докладніше про А. Верзилова див.: *Курас Г.* Громадський діяч, краєзнавець // Деснянська правда (Чернігів). – 1990. – 27 липня; *Його ж.* Український історик та краєзнавець А.В. Верзилов // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Тези доповідей і повідомлень на V Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 66 – 67; *Руденок В.* Опальний голова із “Анною” і “Станіславом” // Чернігівські відомості. – 2002. – 29 березня; *Ісаєнко О.* Доповідь у міській думі (до 135-річчя від дня народження А.В. Верзилова) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 108 – 111.

11. Журнали засідань Черниговской губернской учёной архивной комиссии // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Приложения. – С. 58 – 63. Див. також: *Карпинский К.Т.* К тысячелетию города Чернигова: Краткий очерк истории Северянской земли // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. II. – С. 154 – 170.

12. *Владимирский-Буданов М.* В Черниговскую губернскую архивную комиссию // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. II. – С. 171.

13. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления... – С. 11 – 14.
14. Археология, история и архивное дело России в переписке профессора Д.Я. Самоквасова (1843 – 1911) / Составление, вступительная статья и комментарии С.П. Щавелева. – Курск, 2007. – С. 69.
15. Див.: Коваленко А.Б. XIV Всероссийский Археологический съезд... – С. 123 – 128.
16. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления... – С. 13 – 14.
17. Черниговское слово. – 1908. – 6 августа. – № 508. – С. 2.
18. Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове. – 1908. – № 6. – С. 73 – 75.
19. Там само. – С. 75. Див. також: Щавелев С.П. Историк Русской земли: Жизнь и труды Д.Я. Самоквасова. – Курск, 1998. – С. 165 – 166.
20. Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове. – 1908. – № 6. – С. 75 – 76. Див. також: Довнар-Запольский М.В. Историческая памятка о Чернигове. – Чернигов, 1909. – 10 с.
21. Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове. – 1908. – № 6. – С. 76 – 77.
22. Черниговское слово. – 1908. – 3 августа. – № 506. – С. 1.
23. N. Юбилейные празднества Чернигова // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – 15 августа. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 654 – 657.
24. Празднование 1000-летия Чернигова // Черниговское слово. – 1908. – 8 августа. – № 509. – С. 1 – 2.
25. Там само; Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления ... – С. 30; Руденок В. Дев'яносто дев'ять років тому Чернігів святкував своє тисячоліття // Чернігівські відомості. – 2007. – 14 березня. – С. 17.
26. Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове. – 1908. – № 6. – С. 77. Див. також: Празднование 1000-летия Чернигова // Черниговское слово. – 1908. – 9 августа. – № 510. – С. 1 – 2; Празднование 1000-летия Чернигова // Черниговское слово. – 1908. – 10 августа. – № 511. – С. 1; К празднованию 1000-летия Чернигова // Черниговское слово. – 1908. – 12 августа. – № 512. – С. 1.
27. Рудаков В. Четырнадцатый Археологический съезд и тысячелетие города Чернигова // Исторический вестник. – 1908. – Октябрь. – С. 259.
28. Там само. – С. 260.
29. Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове. – 1908. – № 6. – С. 78.
30. N. Юбилейные празднества Чернигова... – С. 657 – 659.
31. Там само. – С. 659 – 661.
32. Рудаков В. Четырнадцатый Археологический съезд и тысячелетие города Чернигова... – С. 260.
33. Див.: Празднование 1000-летия Чернигова // Черниговское слово. – 1908. – 9 сентября. – № 510. – С. 1 – 2.
34. Археология, история и архивное дело России в переписке Д.Я. Самоквасова ... – С. 434.
35. Див.: Коваленко А.Б. XIV Всероссийский Археологический съезд... – С. 127; Листи до Михайла Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Т. II. – С. 86 – 88.
36. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления... – С. 13.

37. Очерк истории города Чернигова. 907–1907. – Чернигов, 1907; Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7; Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов, 1908. – Вып. 1.

38. Див.: *Цимбаев К.Н.* Феномен юбилеямани в российской общественной жизни конца XIX – начала XX века // Вопросы истории. – 2005. – № 11. – С. 98 – 108.

39. *Довнар-Запольский М.В.* Историческая памятка о Чернигове ... – С. 9–10.

Рис. 1. Значок учасника XIV Все-російського Археологічного з'їзду в Чернігові.

Рис. 2. Пам'ятний жетон на честь 1000-ліття літописного Чернігова.

Ростислав Терпиловський

СТАРОЖИТНОСТІ ДРУГОЇ – ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ І тис. н. е. З ОКОЛИЦЬ ЧЕРНІГОВА

Як відомо, перша літописна згадка про Чернігів датована 907 р. Разом з тим, досі остаточно не з'ясовані історико-культурні процеси, котрі спричинили появу міста. Спробуємо стисло розглянути деякі археологічні матеріали другої – третьої чверті I тис. н.е., що походять з околиць Чернігова і деякою мірою можуть пролити світло на обставини його заснування.

Зокрема, навколо Чернігова виявлена досить компактна група поселень пізнього етапу київської культури, досліджена зусиллями місцевих (Г.В. Жаров, В.П. Коваленко, Г.О. Кузнецов, О.В. Шекун та ін.), київських (Є.В. Максимов, Р.В. Терпиловський) і петербурзьких (Г.О. Романова, О.О. Щеглова) археологів. Серед них у першу чергу можна назвати Олександрівку 1, Улянівку, Киселівку 2, Виблі, Роїще та Верх-

ньостриженське 2 поблизу с. Сибереж, на яких, починаючи з середини 1970-х рр., були проведені розкопки різного масштабу (Рис. 1). Особливий інтерес становлять добре досліджені селища Улянівка, Роїще та Олександрівка, на деяких особливостях яких слід зупинитися.

Поселення Улянівка 1, яке досліджувалось у 1974–1975 рр. Є.В. Максимовим та Р.В. Терпиловським, розташоване на схід від Чернігова, між селами Новоселівка та Улянівка¹. У зв'язку із виділенням території пам'ятки під садові ділянки у 1994–1999 рр. Г.В. Жаровим були проведені широкі розкопки. Поселення займає край першої надзаплавної тераси правого берега Десни заввишки 7–15 м. Незважаючи на великі розміри (довжина між крайніми спорудами понад 0,5 км), селище київської культури, очевидно, було забудовано лише окремими садибами. Усього досліджено шість таких садиб, відстань між якими становить від 50 до 100 м. Типова садиба складається з житла та господарської будівлі поряд, а також серії ям-льохів. Втім, відомі садиби, представлені лише житлом або господарською будівлею. Усього досліджено чотири напівземлянкових та одне наземне житла, дві господарські споруди, вогнища просто неба та близько двох десятків ям. Виявлено також кілька безінвентарних тілопалень, лише в одному з них крім перепалених кісток знайдена сердоликова намисти-на, отже можна припустити, що принаймні частина цих поховань пов'язана з селищем київської культури.

Поселення Роїще, розташоване на північ від Чернігова, було досліджене у 1975–1978 рр. Є.В. Максимовим та Р.В. Терпиловським². Пам'ятка займає береги обводненої у давнину балки на лівому березі р. Стрижень. Розкопана досить щільно забудована центральна частина поселення (2170 кв. м): п'ять жител, шість господарських споруд та близько 230 ям кивської культури, а також два колочинських і п'ять волинцевських жител, про які мова піде пізніше.

Поселення Олександрівка 1, розташоване на північно-східній околиці Чернігова біля колишнього с. Олександрівка, було відкрите Г.О. Кузнецовим у 1982 р. На початку 1990-х рр. територія пам'ятки була виділена під приватну забудову. Під час охоронних розкопок 1993–2003 рр., проведених О.В. Шекуном, досліджена площа 2,4 га. В її межах виявлено 56 житлових і господарських споруд і 810 господарських ям, а також сім виносних вогнищ. Більшість споруд, а також майже всі господарські ями належали до пізнього етапу київської культури. Менша кількість жител та поодинокі ями-льохи реперезентують пам'ятки колочинського та сахнівсько-волинцевського типів³.

Це найбільше селище київської культури розташоване по обох берегах неглибокої балки високого лівого берега Стрижня, якою в давнину протікав струмок. Відстань між крайніми дослідженими спорудами становить 420 м. На правому березі балки досліджено по вісім житлових і господарських споруд, на лівому – відповідно 12 і 16.

Житла, як і у Роїщі, представлені двома типами: напівземлянками зі стінами зрубної конструкції, впущеними у котлован, та спорудами з дерев'яними стінами, спорудженими навколо невеликого заглиблення або на рівні материка. Для них характерні аморфні обриси та невелика глибина, інколи окремі стовпові ями за межами заглиблення, а також печі-кам'яни, вирізані у стінках.

Особливе місце серед господарських споруд займають залишки колодязя (будівля 34), що взагалі вперше трапилися на ранньослов'янському селищі. Його наявність свідчить про досить високу побутову культуру мешканців Олександрівки.

Дані пам'ятки за хронологічними індикаторами (у першу чергу прикрасами – фібулами, пряжками, гребенями, намистинами, уламками амфор тощо) в цілому датуються кінцем IV – першою половиною V ст., тобто гунським періодом. Для цього часу характерне потрапляння на розташовані в межах Чернігівського Подесення поселення київської культури різноманітного імпорту більш південної черняхівської культури, зокрема, гончарної кераміки. Її максимальна кількість у складі керамічного комплексу зафіксована на двох об'єктах Олександрівки (до 39 %) та у будівлі 14 з Роїща (15 %).

За характером місцевого ліпного посуду дані пам'ятки поділяються на дві групи. До першої належить Улянівка, де були поширені слабопрофільовані (тюльпано- та банкоподібні), опуклобок і ребристі горщики. Інша група представлена Роїщем і Олександрівкою, де саме ребристі посудини становлять майже половину керамічного комплексу (Рис. 2). Як довів А.М. Обломський, відрізняються також пропорції горщиків цих двох груп, що може свідчити про різне походження пам'яток першої та другої типологічних груп⁴. Якщо Улянівка продовжує місцеву, деснянську лінію розвитку київських старожитностей попереднього часу, то виникнення Роїща і Олександрівки можна пов'язати з просуванням на Чернігівщину частини середньодніпровських племен⁵.

Наступний період в історії Чернігівського Подесення пов'язаний з колочинською культурою. Колочинські пам'ятки на околицях міста значно менш численні у порівнянні з київськими (Рис. 1). Разом з тим, поблизу с. Деснянка досліджено два поселення цього типу⁶. Очевидно, найранішим з них є поселення Вигори 2, на якому досліджено три будівлі й три господарські ями. Одне з жител являло собою прямокутну напівземлянку, а два інших мали вигляд незначних заглиблень з черенями вогнищ, вимощених черепками. Очевидно, зрубні стіни тут, як і у попередній час у Роїщі та Олександрівці, були встановлені навколо заглиблень. Архаїчний характер мають також кераміка пам'ятки і два пряслиця. Можна припустити, що Вигори 2 виникли лише трохи пізніше, ніж місцеві пізньокиївські поселення, а, отже, можуть датуватися серединою – другою половиною V ст.

З квадратної напівземлянки поселення Вигори 1 (Лиса Гора) походять типові ко-

лочинські слабопрофільовані горщики й пряслиця порівняно високих пропорцій, що нагадують старожитності VI – VII ст. з території Південної Білорусі.

На поселеннях Роїще і Олександрівка 1, про які йшлося вище, досліджено низку колочинських об'єктів. Зокрема, у Роїщі виявлено дві квадратні в плані напівземлянки з центральним стовпом, розташовані в 26 м одна від одної. Вони належать до наступного горизонту існування селища – колочинського і перекривають деякі ями із знахідками київської культури. В Олександрівці досліджено чотири житла, також розташовані на значній відстані. Поселення цього часу поступалося розмірами київському селищу – відстань між крайніми дослідженими житлами становить 280 м. За винятком одного житла у мисовій правобережній частині поселення, три інші споруди розташовані на лівому березі балки. Колочинські житла Роїща та Олександрівки більш одноманітні в порівнянні з київськими, з якими їх поєднує квадратна форма і розміри котловану, наявність відкритого вогнища, але відрізняє стовпова конструкція стін на відміну від зрубною київського горизонту.

Якщо кераміка з поселення Вигори 2 властива раннім колочинським старожитностям Подесення, для яких досить типовими є ребристі горщики – спадщина київської культури, то керамічний комплекс Роїща і Олександрівки відрізняється перш за все поширенням опуклобоких форм, а також наявністю посудин із загнутим всередину краєм (Рис. 2). Він має близькі аналогії у пізніх матеріалах поселення Великі Будки (Хутір) у верхів'ях Сули⁷, причому дослідники останнього схильні пояснювати наявність вищезгаданих форм певним впливом сусідньої пенківської культури.

Наведені аналогії підтверджують висловлену раніше думку про належність колочинського горизонту Роїща і Олександрівки до VI – VII ст. Про це також принагідно свідчить той факт, що усі колочинські житла розташовані безпосередньо поверх київських об'єктів. Очевидно, на час їх заснування поверхня пам'ятки вже не мала різних слідів споруд попереднього періоду.

Наступний етап розвитку слов'янських старожитностей на околицях Чернігова представлений пам'ятками типу Сахнівка та волинцевською культурою (Рис. 1). Зокрема, було виявлено поселення Киселівка 2 поблизу гирла Замглаю з київським та волинцевським горизонтами. Тут під час невеликих розкопок 1975 р., здійснених Є.В. Максимовим та Р.В. Терпиловським, крім київських об'єктів досліджене житло з глинобитною піччю в кутку.

Невеликий матеріал цього кола походить також з відомого поселення Шестовиця, розташованого нижче по Десні від Чернігова⁸.

Як вже згадувалося, відповідний культурно-хронологічний горизонт зафіксовано також на поселеннях Роїще і Олександрівка 1 на Стрижні. Зокрема, в Роїщі досліджено п'ять жител сахнівсько-волинцевського типу, розташованих досить компактно на

обох берегах балки, а також кілька господарських ям того часу. Поселення цього типу в Олександрівці було більше за колочинське, хоча й поступалося київському – відстань між крайніми дослідженими житлами становить майже 400 м. На правому березі досліджено два житла, на лівому – шість. Житла на обох поселеннях були однотипними: це прямокутні напівземлянки, що мали стовпову конструкцію дерев'яних стін (інколи з глиняною обмазкою) та глинобитну піч, споруджену на материковому останці в одному з кутів. Склепіння печі будувалося з глиняних яйцеподібних вальків. Слід зазначити, що майже половина жител сахнівсько-волинцевського горизонту Олександрівки і принаймні одне житло Роїща мала виразні сліди пожежі.

Набір посуду зазначених пам'яток представлений фрагментами ліпних горщиків, причому своєрідність місцевої кераміки визначається тим, що практично уся вона неорнаментована на відміну від типових сахнівських чи волинцевських горщиків, де 90% вінець прикрашені вдавленнями⁹. Втім, форми горщиків з цих пам'яток досить типові для Сахнівки і Волинцева – усі посудини мали яйцеподібне тулово, більш-менш круті опуклі плечики у верхній частині висоти горщика і коротку відігнуту назовні або вертикальну шийку (Рис. 2). Поодинокими екземплярами представлені фрагменти гончарних посудин пастирського типу – опуклобоких горщиків з різко відігнутими назовні вінцями, прикрашених пролощеними смугами. Крім того, в одній з ям Олександрівки знайдено розвал цілого гончарного пастирського горщика¹⁰.

Культурно-хронологічне визначення даного горизонту як сахнівсько-волинцевського є досить умовним¹¹. Тут відсутні гончарні горщики волинцевського типу, хоча ліпна кераміка досить типова для пам'яток типу Волинцева, Сахнівки і Луки Райковецької¹². Не заглиблюючись у деталі дискусії – чи становлять пам'ятки типу Сахнівки і Волинцева єдине ціле, чи ні, зазначимо, що відповідний горизонт Олександрівки I може бути віднесений до пам'яток сахнівського типу за О.О. Щегловою¹³ або до найранніших волинцевських старожитностей за О.В. Сухобоковим¹⁴ та С.П. Юренко¹⁵. Про це, на наш погляд, свідчить наявність в Олександрівському керамічному комплексі гончарного посуду пастирського типу, а також певна близькість ліпної кераміки до горщиків типу пізньої Праги-Корчака чи ранньої Луки Райковецької¹⁶.

На думку О.О. Щеглової, поява комплексів типу Сахнівки на Лівобережжі відбувається на рубежі VII – VIII ст., а період їх існування охоплює головним чином першу половину VIII ст.¹⁷ При цьому типовою рисою сахнівського кермічного набору вважається наявність гончарного посуду канцирського чи пастирського типів. За цією ознакою, очевидно, й відповідний горизонт Роїща і Олександрівки слід віднести до першої половини VIII ст.

Матеріали Роїща та Олександрівки дають унікальну можливість співставити між собою низку археологічних культур, що послідовно існували у Чернігівському Поде-

сенні, з метою встановлення взаємозв'язків між ними. Протягом I тис. н.е. чорноземні ділянки на берегах балок, якими протікали струмки – ліві притоки р. Стрижня, були заселені тричі: наприкінці IV – у першій половині V ст. (пізній етап київської культури), у VI – VII ст. (колочинська культура) і у першій половині VIII ст. (пам'ятка сахнівсько-волинцевського типу). Разом з тим, період з IV по VIII ст., очевидно, не був безперервним, на що вказує відсутність перехідних комплексів. Скоріше за все, протягом I тис. н.е. життя на поселеннях кілька разів переривалося. Перша лакуна припадає на кінець V і VI ст., тому що київська і колочинська культури, хоча й близькі між собою за особливостями житлобудівництва та окремими формами посуду, чітко розрізняються у матеріалах Роїща і Олександрівки. На останньому поселенні немає також виразних комплексів середини-другої половини V ст., хоча знахідка монети Льва II (474 р.) дозволяє припустити їх існування. На це також, можливо, вказує знайдена Т.П. Вальковою неподалік від Олександрівки залізна фібула типу Прага¹⁸.

Другий розрив у житті поселень охоплював, можливо, більш короткий проміжок часу, що припадає на другу половину VII або на рубіж VII – VIII ст., тобто період між припиненням існування колочинського поселення та виникненням сахнівсько-волинцевського.

Незважаючи на лакуни між трьома культурно-хронологічними горизонтами, можна відзначити дещо спільне для них. Це топографія поселень, наявність у їх мешканців протягом IV – VIII ст. прямокутних напівземлянкових жител приблизно однакових за розмірами, поширення ліпного посуду у вигляді ліпних горщиків і корчаг, залізних ножів з прямими спинками, біконічних глиняних пряслиць та ін. Циклічність життя на поселеннях Роїще і Олександрівка 1 дозволяє припустити, що культурно-хронологічні горизонти відображають різні етапи розвитку раньослов'янських племен Подесення, які користувались приблизно однаковими прийомами ведення господарства взагалі й насамперед землеробства і скотарства. Найбільший прогрес у житті місцевого населення помітний протягом другої половини IV – початку V ст. Можна припустити, що поштовхом для певних змін у характері київської культури в цей час стало переселення на Чернігівщину частини мешканців Київського Подніпров'я під тиском черняхівсько-вельбарських племен у першій половині IV ст. Пізніше під впливом черняхівського населення Лівобережжя були запозичені деякі будівельні прийоми, звідти ж надходили туфові жорна, а також гончарний посуд, прикраси і побутові речі та деякі знаряддя. Найбільш яскравим свідченням тісних контактів з черняхівським населенням є майстерня в Олександрівці, де виготовлялись напівфабрикати гребенів з рогу. Оскільки повний цикл виробництва таких гребенів пов'язаний переважно з черняхівськими поселеннями, найвідомішим з яких є Велика Снітинка 2 під Фастовим¹⁹, можна припустити, що майстерня в Олександрівці працювала на замовлення

черняхівських гребінників. Не можна також повністю виключати можливість перебування на селищі окремих представників черняхівської людності.

Взагалі, слід відзначити, що на пам'ятках пізнього етапу київської культури, розташованих у басейні Стрижня, зафіксовано особливо велику кількість речей черняхівського походження. Саме у цьому середовищі були поширені наземні житла з печами та глинобитні господарські споруди, а також більш профільовані біконічні горщики, в яких можна вбачати “протопеньківські” форми. Очевидно, київські племена цього району, що здавна підтримували тісні зв'язки з населенням лісостепу і почали переселятися туди після кризи черняхівської культури на початку V ст., й були разом з частиною мешканців Київського Подніпров'я прямими предками носіїв пеньківської культури.

Про розвиток пізньокиївського населення також свідчить висока концентрація у Чернігівському Подесенні залишених ним пам'яток як з окремими пеньківськими (Роїще, Олександрівка), так і з колочинськими елементами (Улянівка). Пізніше, у період широкого слов'янського розселення, цей район був менше заселений – на тій же території зафіксовано 20 київських і 10 колочинських пам'яток. Практично усі колочинські поселення мають невеликі розміри і складаються лише з кількох будівель. Про це красномовно говорять й матеріали Роїща та Олександрівки, де на велику кількість об'єктів та знахідок київської культури припадає відповідно дві та чотири колочинські напівземлянки з досить невиразним інвентарем. Можна припустити, що надлишок київського населення з території Чернігівщини мігрував як на південь у лісостеп, взявши там участь у формуванні пеньківської культури, так й на північ у верхів'я Дніпра та Дніпро-Двінське межиріччя. Там під впливом прибульців місцеві культури, що належали “народам між слов'янами і балтами”, змінюються пам'ятками типу Колочина, Тушемлі, Банцеровщини.

Про повернення на Стрижень якоїсь частини колочинських племен у VI – VII ст. говорять наступні горизонти Роїща і Олександрівки. Ще пізніше, у першій половині VIII ст., на цій же території розселяються носії пам'яток типу Сахнівки-Волинцева. Судячи з матеріалів Олександрівки, Роїща, Киселівки 2, Шестовиці, це були мешканці Дніпровського Правобережжя або їхні безпосередні нащадки. Про це свідчать як ліпні горщики “постпразької” традиції, так і напівземлянки з піччю в одному з кутів. Розселившись на просторах Лівобережжя, правобережні племена увійшли в контакт з місцевими слов'янськими групами (нащадками носіїв колочинської та пеньківської культур) та, можливо, алано-болгарським населенням, на що вказують знахідки імпоротної гончарної кераміки з Олександрівки і Роїща (Рис. 3). Згодом на цій змішаній основі не без впливу Хозарського каганату формується власне волинцевська культура, виникає місцеве виробництво своєрідного гончарного посуду, центром якого стає городище

Битиця на Пслі. Те, що майже половина жител цього періоду з Олександрівки має виразні сліди пожежі, може свідчити про загибель селища у вогні, очевидно, під час одного з хозарських рейдів, спрямованих на північний захід.

Цілком ймовірно, що на території сучасного Чернігова існували й інші поселення сахнівського чи волинцевського типів, хоча виявлення конкретних знахідок – справа майбутнього. Можливо, саме на основі “куща” таких поселень згодом за умов боротьби полян, сіверян та вятичів з Хозарією і виник населений пункт міського типу, з 907 р. відомий як Чернігів.

Стаття підготовлена в межах проекту 4-05/05-01-91114а/Ук.

---

1. Максимов Е.В., Терпиловський Р.В. Поселения киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь. – К., 1979. – С. 88 – 89; Терпиловський Р.В. Ранние славяне Подесенья III – V вв. – К., 1984. – С. 88 – 89; Терпиловський Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. – К., 1992. – С. 135 – 136.

2. Терпиловський Р.В. Ранние славяне Подесенья... – С. 87 – 88; Терпиловський Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры... – С. 135 – 136; Терпиловський Р.В. Поселение I тыс. н.э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир: Материалы и исследования. – М., 1990. – С. 45 – 74.

3. Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів, 1996; Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка 1 // Археологія давніх слов'ян: Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 215 – 238.

4. Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время. – М., 2002. – С. 65 – 66.

5. Терпиловський Р.В., Шекуна О.В. Олександрівка 1... – С. 32 – 33; Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье... – С. 66.

6. Шекун А.В., Терпиловський Р.В. Памятники I в. до н. э. – VII в. н.э. у с. Деснянка близ Чернигова. – Чернигов, 1993. – С. 18 – 22.

7. Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. – 1999. – № 4. – С. 194 – 195; Середя Д.В. Колочинский керамический комплекс поселения Великие Будки (Хутор). Опыт сравнительного анализа // Stratum plus. – 1999. – № 4. – С. 220 – 234.

8. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. – К., 1999. – С. 31 – 34.

9. Петрашченко В.О. Слов'янська кераміка VIII – X ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. – К., 1992. – С. 30, 86; Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII – XIII ст. – К., 1992. – С. 22 – 24.

10. Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1... – С. 40 – 41.

11. Там само. – С. 42.

12. *Петрашенко В.О.* Слов'янська кераміка VIII – X ст. ... – С. 80 – 94.

13. *Щеглова О.А.* Проблема формирования славянской культуры VIII – X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII – первой половины VIII в.). – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1987. – С. 8 – 11; *Щеглова О.А.* Среднее Поднепровье конца VII – первой половины VIII в. Причины смены культур // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте: Материалы методологического семинара. – СПб., 1991. – С. 45 – 47.

14. *Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя... – С. 22 – 24.

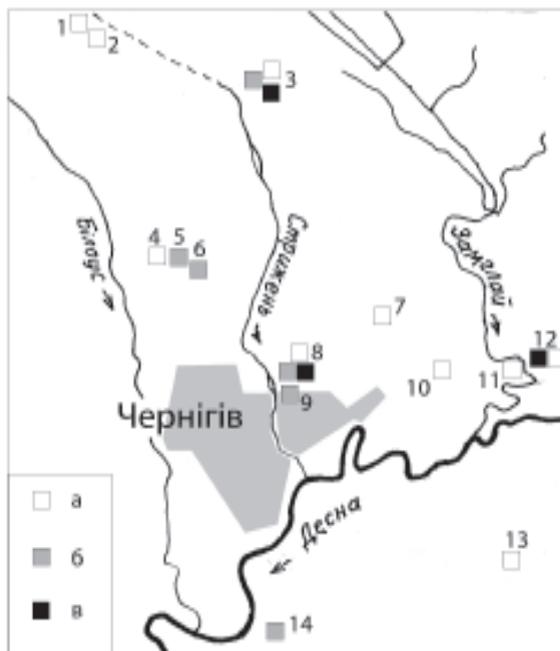
15. *Юренко С.П.* Население Днепровского Левобережья в VII – VIII вв. н.э. (волынцевская культура) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 4. – С. 248 – 249.

16. *Русанова И.П.* Славянские древности VI – IX вв. между Днепром и Западным Бугом // Свод археологических источников. – М., 1973. – Вып. Е 1-25. – Рис. 2.

17. *Щеглова О.А.* Среднее Поднепровье конца VII – первой половины VIII в. ... – С. 42 – 50; *Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996. – С. 132 – 133, 136.

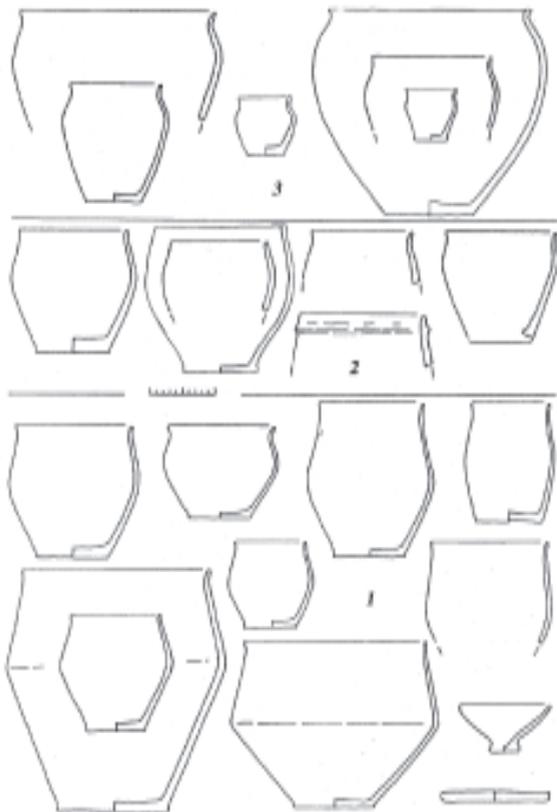
18. *Тертиловський Р.В.* Про характер колочинської культури Чернігівського Подесення // Проблеми історії та археології. – Харьков, 1997. – С. 84.

19. *Магомедов Б.В.* Снітинка 2 – поселення гребінників III – IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. – К., 1992. – С. 94 – 116.

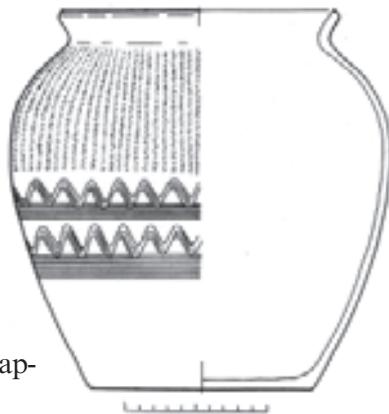

Рис. 1. Розташування поселень кийвської (а) і колочинської (б) культур та пам'яток сахнівсько-волинцевського типу (в) навколо Чернігова:

1 – Верхньостриженське-3, 2 – Верхньостриженське-2, 3 – Роїще, 4 – Титова Річка, 5 – Вигори-1 (Лиса Гора), 6 – Вигори-2, 7 – Овраменків Круг, 8 – Олександрівка-1, 9 – Єловщина, 10 – Улянівка, 11 – Киселівка-1, 12 – Киселівка-2, 13 – Виблі, 14 – Количівка.

Рис. 2. Керамічні комплекси кийвського (1), колочинського (2) та сахнівсько-волинцевського (3) типів з поселення Олександрівка 1.

Рис. 3. Олександрівка-1. Гончарний горщик пастирського типу.

Евгений Шинаков, Сергей Чернышов

О НЕКОТОРЫХ ВЕРСИЯХ СЕМАНТИЧЕСКОЙ АТТРИБУЦИИ ФИБУЛ С ЭМАЛЯМИ ИЗ БРЯНСКОГО ПОДЕСЕНЬЯ

Фибулам и другим вещам с эмалями позднеримского времени, в том числе из Подесенья, посвящены сотни публикаций. Однако семантика, знаковый аспект их формы и внутреннего рисунка затрагивался в минимальной степени. Особенно это касается германских истоков и сюжетных параллелей по крайней мере тех из них, чьи типы и варианты встречаются в том числе и в Подесенье, находившемся на стыке разноэтничных миграций и влияний, нашедших отражение в быстром распространении культурных инноваций и их трансформации как в художественно-изобразительном, так и в семантическом аспектах.

Среди изобразительных мотивов различных эпох¹ в Среднем Подесенье, границы которого в основном совпадают с современными пределами восточной и центральной частей Брянской области России, включая и северо-восток Черниговской области Украины, со времен палеолита встречаются редкие антропоморфные сюжеты. Чаще они имеют внешнее происхождение, но в весьма трансформированном виде пускают корни и в данном регионе.

Остановимся на некоторых из них, истоки семантики которых уходят в ту динамичную мир-систему², ядром и источником культурных инноваций которой являлась Римская империя³. Мир-система как идея, логически вытекающая из теории локальных цивилизаций и некоторых геополитических схем, зародилась еще в начале 70-х годов XX в. и приобрела в дальнейшем несколько вариаций. В данном случае под ее основой мы понимаем, прежде всего, “информационную сеть”, а также обмен престижными товарами и инновациями, “сгенерированными, прежде всего, мир-системным ядром”. Что касается состава конкретно римской мир-системы, то существуют два подхода. Первый – Ю.Ю. Шевченко, который считает, что “суперцелостность” Рима и провинциальных римских культур “противостоит” “варварским (германской, финно-угорской, сарматской)” “суперцелостностям”. Второй – ряда специалистов по кочевому миру и социокультурной антропологии, согласно которой Римская империя является лишь ядром, центром целостной мир-системы, включающей варварскую периферию и “полупериферию”.

1. Треугольно-пластинчатые фибулы, характерные для мощинской культуры, но встречаемые во многих пунктах Восточной Европы от Балтики до Черного моря. В

Среднем Подесенье обнаружено 2 экземпляра подобных фибул (с. Ивановичи) (Рис. 1). Ранее постулировалась связь семантики изображения типологически более позднего варианта этих же фибул (Рис. 2) с атрибутами бога-громовика (балтийского Перкунаса, русского Перуна)⁴.

Отметим, что часть изображения на третьем варианте данного типа (Рис. 3) почти совпадает с атрибутом Тора – молотом (Рис. 4), а на некоторых экземплярах треугольных фибул читается геометризованная антропоморфная фигура в коническом шлеме. Стержневой треугольный элемент фибул, завершающийся “молотом”, напоминает бороду Тора на той же фигуре. Впрочем, функции Тора и Перкунаса – Перуна в основном совпадали, как и их главный атрибут – метательный топор-молот.

2. Подковообразные фибулы с дисками на концах и перехватом в центре дужки, изначально происходящие из юго-восточной Прибалтики и восточной Польши, в том числе – с территории расселения вандалов в первые века нашей эры. В Среднем Подесенье встречаются 3 варианта подобных фибул – ранний (Рис. 5) (село Красные Дворики под Брянском) и поздний (Рис. 6), точное место находки которого не выяснено, зато по сопровождающему кладу римских монет имеющего четкую дату – середина – вторая половина III в. Особый, третий вариант, с перехватом, напоминающим как атрибут со статуэтки Тора, так и нижнюю часть некоторых вариантов треугольных фибул (Рис. 7), был обнаружен в могильнике (?) у с. Глажево на левом притоке Десны – Навле. Такой вариант встречается в четырех регионах Восточной Европы – Восточной Литве, Среднем Поволжье, Среднем Поднепровье⁴ и на Северо-Западном Кавказе (Осетия). Глажевский вариант является как типологически, так и территориально связующим звеном между первыми тремя регионами.

Семантически дуги, отходящие от перехвата, напоминают сильно стилизованных воронов Одина (Рис. 8) с гипертрофированными глазами и “отпавшими” клювами. Возможно, реминисценцией клювов являлись отростки разных форм (округлые, топорно- и секировидные), отходящие от дисков и даже дужек фибул и потерявшие свое первоначальное семантическое звучание. Иногда их заменяют дуги, состоящие как бы из двух противостоящих шей птиц, идущие вдоль всего периметра фибулы (Рис. 9). Перехват – символ головы или шлема Одина, а в третьем варианте – трансформированный молот Тора, то есть сочетание атрибутов двух богов, что могло усиливать сакральное воздействие артефакта (если его носители сохранили знания об изначальном значении изображения). Прецеденты подобного, возможно, неосмысленного использования прототипов с чуждым сакральным содержанием имеются в кресалах финно-угров Прикамья⁵. Дуга, соединяющая головы воронов с гипертрофированными глазами, также могла послужить возможным прототипом формы подковообразных фибул с дисковидными окончаниями, то есть какие-то варианты последних

могли самостоятельно зародиться и в восточно-финно-угорской среде.

С учетом “прозрачности” этнокультурных границ, готовности к восприятию чужих инноваций и генерированию на их основе своих, быстрое распространение сходных, если не идентичных по семантике мотивов и артефактов на столь огромных пространствах римской “полупериферии” в середине III – V вв. н. э. можно связать с миграциями, толчок которым дали готы. В дальнейшем роль генератора идей и форм могла выполнять не только “Готская держава” в Северном Причерноморье, но и окружающие ее культуры. Часть из них могла принадлежать не только венедам, балтам и финно-уграм, но и этническим германцам (именьковская культура Среднего Поволжья и памятники рязанского течения Оки конца V в. н. э.)⁶. Имеется точка зрения о наличии германского элемента (россомонов) и в самом Подесенье (почепская культура I – II в. н. э.)⁷.

Попадание же артефактов с закодировано-антропоморфными мотивами на Северо-Западный Кавказ и в Херсонес можно связать как с герулами, занимавшими крайний восток “Готской державы”, так и с частыми союзниками германцев в походах – аланами.

Поликонфессиональность среды распространения данных артефактов вызвала трансформацию первоначальной формы или исчезновение ее сюжетного содержания. Предполагаемый Мьельнир превращается на фибулах и привесках-лунницах в топорики-отростки трапецевидной или секировидной формы, крестики разных форм (в том числе и из 4 “топориков”-трапеций) или в бессюжетную ажурную плетенку.

В целом мы постулируем лишь возможное изначальное происхождение сюжетов, мотивов в подвижной, космополитичной, религиозно-толерантной среде варварской полупериферии Римской мир-системы эпохи Великого переселения народов. Тогда легко и охотно воспринимались любые иноэтнические и даже иноконфессиональные инновации, а у истоков “Великого переселения” лежат все же германские племена с их религиозной системой.

Наряду с этнотерриториальным аспектом проблематики данных антропоморфно-сакральных сюжетов следует учесть и культурно-стадиальный. Отметим, что в литературе бытует теория двух этапов развития архаических сакральных представлений, отражающих мифологию (тотемическую в основе) и эпос, в основе космогонической⁸. Последний отражен в искусстве потестарного периода или “варварства”, то есть общественного развития, который и переживала римская “полупериферия”. Для образной системы “потестарного общества” характерна бинарность, дуализм, отражающие не только борьбу небесного и хтонического начал⁹, но и самую суть духа переходного периода, его многоаспектную амбивалентность. Вероятно, с этим связана отраженная в предположительно кодировано-антропоморфных изображениях ди-

хотомия – противостояние элементов. Возможно, этот смысл мотивов подчеркивался не только их формой, но и цветом закрашивающих их эмалей, очень часто именно симметрично-двухцветных.

Антропоморфные мотивы нашли свое отражение и в гораздо более поздней народной художественной культуре Среднего Подесенья. Одним из ее элементов является декор традиционного жилища. При рассмотрении декора жилищ Брянской области можно отметить, что народное зодчество в целом развивается без контакта с профессиональными художниками и архитекторами, как способ выражения мировоззрения его творцов. В основе творчества лежат традиции, накопленные веками. Основное назначение декора – преобразовывать окружающую среду, повышая ее эстетическую ценность. В основе народного искусства лежит повтор элементов, характерных для народной традиции той или иной местности. Часто при многократных повторях и воспроизведении терялся первоначальный смысл знака, символа в орнаменте. Оставалась только эстетическая ценность композиции.

Благодаря традиционности декора, мы можем обнаружить, в современных образцах домовой резьбы архаичные элементы, говорящие, в частности, и о древнейших представлениях наших предков, касающихся мироустройства.

Рассматривая декор Подесенья, мы можем отметить присутствие антропоморфных орнаментов наличников. Характерно, что данные мотивы распространены только в районах вблизи городов Брянска и Трубчевска.

Интересен мотив орнамента наличника из с. Кветунь Трубчевского района (Рис. 14). На очелье изображен антропоморфный орнамент. Изображение стилизовано. Выделяется украшение головы в виде закрученных вверх рогов. Рогатый головной убор не редкость на навершии наличника. В данном случае можно предположить, что мотив восходит к древнему изображению тотема. Возможно, это изображение кички – головного убора, характерного для северных районов Брянской области. Исследователи XIX в. отмечали, что “в крестьянском быту сохранилось, особенно в женских головных уборах, различие особливо; здесь не встретишь русских кокошников и повойников, но какие-то высокие шишаки, в некоторых уездах однорогие, в других – двурогие”¹⁰. Данный головной убор – кичка – до сих пор сохранился у пожилых женщин в деревнях Дорожево, Дягтеревка. Неудивительно появление его в декоре жилища. Другой вопрос, откуда появляется сама форма кички, особенно с учетом того, что именно напротив (на противоположном берегу Десны) древнего межплеменного дружинного центра, каковым являлась Кветунь, находились 2 из 3-х местонахождений фибул, противолежащие дужки которых могли, по нашему мнению, имитировать воронов Одина, а перехват одной из них – молот Тора. В том же микрорегионе, что и с. Дорожево (где балтские древности доживают до эпохи Древ-

ней Руси), находится и с. Ивановичи, где были найдены фибулы, нижняя часть которых отражала, возможно, молот Тора, трансформировавшийся в дальнейшем в топор Перкунаса.

Среди мотивов, распространенных в Брянске, помимо преобладающего геометрического орнамента, широко используются и антропоморфные мотивы. Изображение стилизовано и всегда находится в центре навершия наличника. Иногда вместо антропоморфной фигуры появляется дерево или кустообразный растительный побег. Несмотря на это, хозяева домов отмечают, что на наличнике изображена “баба”, просто для красоты.

Антропоморфные изображения можно видеть на наличниках, изготовленных в технике пропильной резьбы в жилищах, построенных в послевоенный период. Антропоморфные изображения иногда являются частью композиции с использованием зооморфных мотивов. Интересно, что, как и в случае с орнаментально-семантической системой эпохи Великого переселения народов, этнография также фиксирует превращение языческих мотивов в крестообразные. Так, на одном из наличников старого Брянска изображен всадник, лошадь (также древняя эмблема балтов) под которым поддерживает вензель, окруженный растительными побегами, внутри которого – изображение креста. Мотив имеет подражательные аналоги в Брянске, Карачеве, Сельце, Жуковке и Ржанице. Кстати, и кони сами по себе выступали необходимыми атрибутами и Одина (Слейпнир), и Перкунаса – Перуна, так же как их христианского аналога Ильи-пророка.

В настоящий момент трудно восстановить первоначальный смысл использования мотива. Несомненно утилитарное значение изображения как оберега. Массовое украшение крестьянских изб относится к XVIII в., когда в селах начали стеклить окна. Но появление большого окна привело и к необходимости защитить открытое пространство. Мотивы с предметов быта, имевших не только хозяйственное, но и религиозное значение, переносятся на очелье наличника, призванного защитить окно от сырости, а строение от нечисти. К XX в. первоначальный смысл их был утерян и заменен эстетическим значением.

Можем отметить и присутствие стилизованных изображений фигуры человека (Рис. 10 – 13), если не стилистически, то семантически однотипных с закодированным в треугольных фибулах изображением антропоморфных божеств. Их можно признать наиболее архаичным изображением. Данные изображения, называемые “шишками”, привлекали исследователей сходством с мотивами славянского искусства. С.Б. Рождественская¹¹ указывает на возможность интерпретации появления данного мотива как сохранение славянской традиции. В качестве примера рассматриваются космогоническая символика, выделенная Б.А. Рыбаковым¹².

Безусловно, основные положения (говорить о выводах, пусть даже предварительных, явно преждевременно) статьи о связи некоторых мотивов и артефактов эпохи Великого переселения народов, обнаруженных в том числе и в Среднем Подесенье, с образами богов германского и балтского пантеонов, несут характер предположений. Это же можно сказать и о семантической контаминации сюжетов данных артефактов с некоторыми мотивами народного художественного творчества, известным по материалам этнографии. И то, и другое требует дальнейшей проверки типологическим, в частности, корреляционным, методом, который один из авторов неоднократно применял для анализа различных категорий археологических материалов и памятников.

---

1. Шинаков Е. А., Чернышов С. В. Орнитоморфные сюжеты в этнографии и археологии Среднего Подесенья // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции. – СПб., 2004.

2. Крадин Н. Н. Кочевники, мир – империи и социальная эволюция // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград, 2006.

3. Матвеева Г. И. Этнокультурные процессы в Среднем Поволжье в I тысячелетии н. э. // Культура Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев, 1986. – С. 91.

4. Василенко В. М. Русское прикладное искусство: истоки и становление. – М., 1977. – С. 69, 73.

5. Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V – первой половины VI в. н.э. в Среднем Поднепровье // Свод археологических источников. – Л., 1978. – Вып. Е1 – 43.

6. Матвеева Г. И. Этнокультурные процессы в Среднем Поволжье в I тысячелетии н.э. // Культура Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев, 1986. – С. 159, 2, 138 – 140; Ахмедов И. Р., Казанский М. М. После Аттилы. Киевский клад и его культурно – исторический контекст // Культурные трансформации и взаимодействия в днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. – СПб., 2004. – С. 171 – 174, 177 – 179.

7. Уманец А. Н., Шевченко Ю. Ю. Причерниговские памятники начала эпохи Великого переселения народов // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 35 – 38.

8. Калинина И. В. Структурированность потестарного общества в семантическом аспекте // Теория и методология архаики: Материалы теоретического семинара. – СПб., 2003. – Вып. 3. – С. 71.

9. Там само. – С. 77.

10. Бугров Д. Г. К вопросу о “германских” параллелях в домостроительстве именьковской культуры // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий. – Липецк, 1999. – С. 50.

11. Виноградова Л. Н. Мифологический аспект полесской “русальной” традиции // Славянский и балканский фольклор (духовная культура Полесья на общеславянском фоне). – М., 1986. – С. 64, 65.

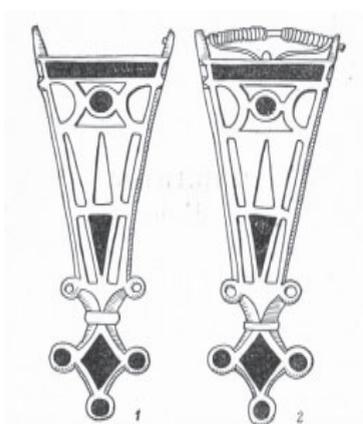
12. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1835. – Т. 6. – Часть 5. Орловская губерния. – С. 7–35.

Рис. 1. Фибулы с выемчатыми эмальями. С. Ивановичи. Случайная находка 1896 г. Орловский краеведческий музей. Публикуется впервые (Фото Е.А. Шинакова).

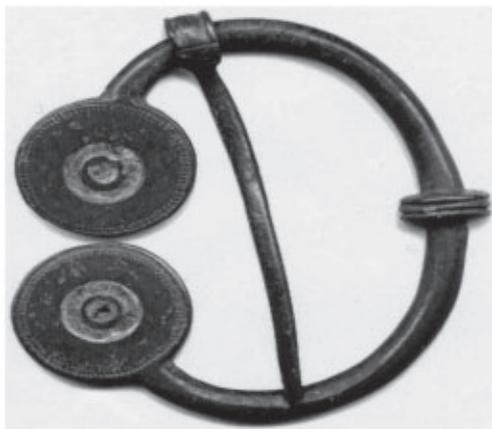
Рис. 2. Эмали из Мощинского клада (по Василенко В.М.).

Рис. 3. Фибулы с выемчатыми эмальями. Находки с Украины (Борзна) и Литвы (Великушкес) (по Корзухиной Г.Ф.).

Рис. 4. Фигурка бронзовая (по Симпсон Ж.).

Рис. 5. Фibuла с эмалью. С. Красные Дворики. Случайная находка 2005 г. Публикуется впервые.

Рис. 6. Фibuла с эмалью. Брянская область. Предположительно – левый берег Десны напротив г. Трубчевск. Случайная находка 2005(?) г. Публикуется впервые.

Рис. 7. Фibuла с эмалью. Глажево. Сборы А.М. Романова, Е.А. Калитиной, 1936 г. Смоленский музей. Публикуется впервые.

Рис. 8. Один с воронами (по Шинакову Е.А.).

Рис. 9. Фибула с эмалью. Брянская область.

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 10–13. Элементы декора деревенского жилища. Брянская область. (Рисунки С.В. Чернышова).

Рис. 14. Элементы декора деревенского жилища. Трубчевский район, с. Цветунь. (Фото В. Чернышова).

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОСТІ НА РУСІ (ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД КИЇВСЬКИМИ ЛІТОПИСАМИ XII СТ.)

Кілька вступних зауважень

Кончина Ярослава Мудрого (1054 р.) означала ліквідацію (щоправда, лише на деякий час) єдиновладної форми правління на Русі. До влади прийшов тріумвірат у складі його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода. Це сталося завдяки правовій нечіткості заповіту (“ряда”) самого Ярослава й відсутності якостей самодержця у його старшого сина Ізяслава, котрий, згідно “ряда”, сів у Києві. Тріумвіри спільно правили на Русі майже двадцять років¹. При тому, що брати піклувались, насамперед, про нарощування власних володінь, їхнє співправління певною мірою сприяло внутрішній стабілізації в країні. Але зусиллями честолюбного Святослава на початку 1073 р. тріумвірат був зруйнований².

Ізяслав утік до Польщі, далі до Германії й повернувся на Русь лише після смерті наприкінці 1076 р. свого молодшого брата Святослава, котрий сів було 1073 р. на київський престол. Ізяслав віддав перевагу перед єдиновладним правлінням дуумвірату з молодшим братом Всеволодом, на той час чернігівським князем. Цей новий дуумвірат тривав трохи більше року (з середини 1077 р. до початку жовтня 1078 р.) і був перерваний загибеллю Ізяслава у битві з небожами Борисом В'ячеславичем і Олегом Святославичем, котрі намагалися відібрати землі у дядьків³.

У Києві єдиновладно, як здавалося, вокняжився єдиний син Ярослава Всеволод, котрий залишився серед живих. Але й він віддав данину звичному для нього порядку співправління з сином – Володимиром Мономахом. Їхній вузькосімейний дуумвірат тривав аж до смерті Всеволода (1093 р), після чого Володимир Всеволодич заради збереження миру й спокою на Русі добровільно поступився київським великокнязівським столом старшому в роді Ярославичів – синові Ізяслава Святополку⁴.

Святополк Ізяславич сів на “золотий” київський престол у важкий для Русі час. Посилився натиск половецьких ханів на південні землі Київської держави. Тому за порадою свого оточення він намагається укласти союз із братом Володимиром Мономахом, котрий на той час зарекомендував себе успішним борцем у протистоянні з Половецьким степом. Цей дуумвірат діяв, незважаючи на суперечності, а часом і розбрат між його учасниками, аж до кончини Святополка (1113 р.). Його тривалості сприяли постійна половецька загроза і необхідність тримати в руках буйних чернігівських

князів Ольговичів на чолі з Олегом “Гориславичем”, прозваним так у “Слові о полку Гюревім” за наведення половців на Руську землю й сіяння усобиць⁵.

Ближче за часом до кінця дії дуумвірату, приблизно з 1111 р., літопис починає висувати на перше місце в ньому Володимира Всеволодича – всупереч його більш скромному, ніж у Святополка, формальному статусові переяславського князя⁶. Та я б не став надавати цьому якогось особливого значення: адже і друга, і третя редакції “Повісті” створювались у часи князювання Мономаха в Києві, тому, поза сумнівом, висвітлювали події й персонажів історії його панування в максимально сприятливому для нього світлі.

Відновлення одноосібної монархії Володимиром Мономахом

Факти співправління на Русі в середині XI – на початку XII ст. зовсім не означали краху монархічної форми влади. Давньоруська держава продовжувала залишатися монархією, але не з одним, а з двома або трьома государями на чолі. Для тієї доби співправління означало не лише певне послаблення центральної влади, але й стабілізацію внутрішнього життя, сприяло успіхові боротьби з кочівницькою загрозою, що особливо яскраво проявилось у часи дії дуумвірату Святополк Ізяславич – Володимир Мономах, коли внаслідок їхніх переможних походів у степ 1103 – 1111 рр. половецькі хани були далеко відкинуті від рубежів держави⁷.

Кончина Святополка Ізяславича (16 квітня 1113 р.) черговий раз круто змінила течію політичного життя на Русі й призвела до зміни форми правління. Коли городяни дізнались, що десь за Вишгородом помер Святополк, у Києві миттєво спалахнуло повстання проти його прислужників і лихварів, яким протегував цей князь. Тоді “свѣтъ створиша кияне, послаша к Володимеру, глаголюще: “Поиди, княже, на столь отень и дѣдень! Се слышавъ Володимеръ плакася велми, и не поиде, жалья си по братъ”⁸. У його словах, здається, знайшли відображення сумніви у власному праві посісти київський стіл, навіть якщо його запросить київське віче, адже згідно порядку родового старійшинства у Києві повинен був сісти Давид Святославич: він і його брат Олег в роді Ярославичів були старшими від Володимира Всеволодича. І лише після того, як до Мономаха у Переяслав спішно приїхало ще одне посольство від київського віча і вблагало його згодитись стати великим князем під загрозою бунту в стольному граді Русі, “Володимеръ поиде в Киевъ”⁹.

Вокняжіння Володимира призвело до реставрації призабутої на той час у суспільстві одноосібної монархії. Вже перші його кроки як великого князя виявляють прагнення до необмеженої влади. Він садовить підвладних йому князів на столи, переводить їх з однієї волості до іншої, не рахуючись з їхнім бажанням, карає непокірних позбавленням столів. Самовладність Мономаха яскраво виявилась в епізоді з упоко-

ренням мінського князя Гліба Всеславича, котрий без його дозволу “б'яше воеваль дръговичи и Случескъ пожегъ, и не каяшется о семь, ни покаряшется, но боль противу Володимеру глаголюще, укаряя и”. Але й словесного виразу незадоволення виявилось достатньо для того, щоб Володимир приборкав Гліба і, “наказавъ его о всемь, вдасть ему Менескъ”, – вже як одноосібний государ. Гліб повинився й “объща-ся ... по всему послушати Володимера”¹⁰.

1125 р. помер великий князь київський Володимир Всеволодич, високого лету державний діяч і полководець, літератор і філософ. Літописець відгукнувся на його кончину натхненним панегіриком: “Преставися благовѣрный князь, христоробивий и великий князь всяя Руси, Володимеръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пушая; его же слухъ произиде по всимъ странамъ, найпаче же бѣ страшень поганымъ [половцям], братолюбець и нищелюбець, и добрыи страдалецъ за Рускую землю”¹¹. Так, у властивому “Повісті временних літ” високому стилі, Київський ізвод прославив свого государя, з ім'ям якого історики пов'язують вищу точку в розвитку давньоруської державності.

Після смерті Мономаха київський стіл успадкував його старший син Мстислав, прозваний давньоруськими книжниками Великим. Мстислав був на той час старшим у роді Ярославичів, тому його сходження на головний на Русі великокнязівський стіл верхівка суспільства, насамперед, князі, сприйняли як законну і логічну дію, що відповідала як “отчинному”, так і “лествичному” порядку престолонаслідування. Мстислав твердою рукою керував державою і розпоряджався всіма іншими членами Ярославового дому. Наслідуючи державотворчі принципи батька, Мстислав Володимирович примушував своїх братів й інших князів ходити в загальноруські походи проти половців, а у непокірних відбирав міста і волості – й навіть виганяв їх геть з Руської землі. Київський літописець із схваленням розповідає, як близько 1130 р. він звелів вислати до Візантії п'ятьох непокірних половецьких князів – “еже приступиша хрестное целование”¹², які, мабуть, порушили присягу на вірність своєму київському государеві. Це мало справити враження на інших князів, котрі не осмілювалися більше виходити з волі Мстислава Володимировича.

На Русі, як мовилось, вищою добродією государя завжди вважався захист рідної землі від ворогів, насамперед, від хижих половецьких ханів. Мстислав достойно продовжив політику наступу на Половецький степ, яку послідовно і вперто проводив його батько. Київський книжник вигукнув, пишаючись своїм героєм: “Се бо Мъстиславъ Великий наслѣди отца своего путь Володимера Мономаха Великаго. Володимерь самъ собою постоя на Дону, и много пота утеръ за землю Рускую, а Мъстиславъ мужи своя посла, загна половин за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ”¹³.

Однак про уважне читання Київського літопису та інших джерел другої половини 20-х – початку 30-х рр. XII ст. створює враження, що єдиновладдя Мстислава трималось, головним чином, на створеній його батьком державній структурі й адміністраторах, покірних Мономаху князях і боярах, посадовцях і міністеріалах. А після смерті Мстислава й вокняжіння в Києві його молодшого брата Ярополка у державі починаються усобиці, приводом до яких стало прагнення ще одного молодшого брата Мстислава, суздальського князя Юрія Долгорукого, отаборитися в Південній Русі, захопивши Переяслав, що був своєрідною приступкою до великокнязівського столу. Цим Долгорукий продемонстрував бажання відібрати у старшого брата Київ. Відтоді починається тривала і кривава боротьба за київський стіл – як між князівськими кланами Мономашичів, Мстиславичів, Святославичів, Давидовичів, так і всередині цих кланів. Втім, ці усобиці мали об'єктивно-історичний характер.

Настання удільної роздробленості

Із смертю Мстислава 1132 р. – а вірніше буде сказати, незабаром після кончини Володимира Мономаха! – відійшла в минуле півторастолітня доба існування Давньоруської відносно централізованої держави, заснованої Володимиром Святославичем. Русь вступила в період удільної роздробленості. Зовні це виглядало так, що країна розділилася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких, формально визнаючи сюзеренітет великого князя київського, фактично вийшли з-під його влади і неодноразово воювали проти нього самого.

Київський повістяр та інші літописці сходяться на думці, що роздробленість на стала неначе раптово, після смерті Мстислава Володимировича. Дійсно, князівські чвари спалахнули незабаром після кончини старшого сина Мономаха і значно посилились за його молодшого брата, київського князя Ярополка (1132 – 1139 рр.). Напруження в суспільстві наростало і в київське велике княжіння глави Ольговичів Всеволода (1139 – 1146 рр.), що яскраво відображено в літопису. Та він усе ж таки якось утримував ситуацію. Усобиці спалахнули одразу після смерті Всеволода: повстання городян проти його брата Ігоря, прихід до Києва Ізяслава Мстиславича і наступна війна дядьків Ізяслава, В'ячеслава та Юрія проти нього. Усе це знайшло відображення в літописних повістях, насамперед, тих, що входять до Київського ізвода.

Київський та інші літописці яскраво та емоційно описують і засуджують удільну роздробленість держави, що ознаменувалась нескінченними князівськими “которами” (звадами) і війнами, коли брат ішов на брата, а син зазіхав на престол батька. Палали міста і села, у збройних сутичках гинули тисячі руських людей, а кочовики, заохочувані браком єдності государів Русі, грабували й витоптували її землі й забирали до полону селян та городян.

Сучасні історики не випадково називають роздробленість Русі на уділи – феодальною. Вона настала зовсім не раптово, як думали самі русичі й учені минулих років, а стала логічним і неминучим наслідком соціально-економічного й політичного розвитку давньоруського суспільства. Головною причиною настання роздробленості було те, що протягом XI – першої половини XII ст. у державі поступово склався клас феодалів-землевласників, князів і бояр, старших і молодших дружинників, церковних ієрархів.

Одержуючи землю і залежних селян, феодали перетворюються не лише на економічну, а й на політичну силу. З тієї пори вони дедалі більше піклуються про власні володіння і долю свого князівства, ніж про державу в цілому. І місцеві князі, змушені спиратися на оточуюче їх боярство, звичайно слухняно проводили політику, нав'язувану їм земельними магнатами. Як слушно зауважив Б.О. Рибаків, процес феодальної роздробленості “готувався перебігом історичного розвитку: зростали продуктивні сили, виникали й ширились нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства”¹⁴.

Не особливо заглиблюючись у причини й обставини перебігу удільної роздробленості на Русі, відзначу лише: якщо вона й стала наслідком загального суспільно-економічного розвитку, то в політичному плані призвела до кризи, послаблення державних структур й занепаду центральної великокнязівської влади.

Структура і форма держави часів роздробленості

Давньоруська державність зазнала тоді серйозних і принципових змін. Переконаний у тому, що вступ Київської Русі в добу удільної роздробленості не означав розпаду держави, як думали історики ще в недалекому минулому, а деякі думають і досі. Змінились лише політична структура і форма державної влади. На зміну монархії одноосібній прийшла монархія федеративна.

В.Т. Пашуто відзначав, що “політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості”. У середині XII ст. державний лад Русі набув нової форми. Стольний град Київ і належний йому домен південної “Руської землі” перетворився у спільне володіння групи князів – Ярославичів, котрі вважали себе колективними власниками Руської землі й вимагали від київського князя “часті” (долі власності), а свої права і обов’язки щодо неї вони звичайно визначали на загальноруських з’їздах – “снємах”. Таку систему управління державою учений назвав колективним сюзеренітетом¹⁵.

Удільна роздробленість Давньоруської держави була неоднозначним явищем. Політичне життя країни тривало в суперництві сил об’єднання і дроблення держави. Навіть за умов поступового розширення автономії тих чи інших князівств частина князів і великих бояр була змушена відстоювати державну єдність і цілісність Руської

землі – хай не завжди щиро, хай на словах. Змушена тому, що давньоруське суспільство вимагало від панівної верхівки піклуватися про єдність і військову могутність країни. Простий люд, селяни й ремісники, що складали абсолютну більшість населення Київської Русі, бачив можливість безпечного життя виключно в об'єднаній, централізованій державі, здатній захистити його від ворогів, насамперед і майже виключно – кочовиків причорноморських степів.

Завдяки усьому цьому, висловлюючи, хай і в станово-обмеженій формі, загальнонаціональні інтереси, найбільш прозорливі серед князів, навіть такі, котрі, здавалось би, безповоротно загрузли в баговинні сепаратизму, не раз публічно погоджувались з тим, що не годиться воювати один з одним і тим самим губити рідну землю. Князі проголошували свої прагнення і наміри захистити Русь від ворогів, а найсильніші й найавторитетніші серед них – навіть демонстративно прагнули до відновлення централізованої монархії Володимира Мономаха і його діда Ярослава Мудрого.

Київський ізвод відзначив, що в розпалі боротьби за Київ наприкінці 40-х рр. XII ст. між князівськими кланами Мстиславичів, Давидовичів і Ольговичів була зроблена спроба укласти мир і припинити усобиці. Літописець вклав до уст князів такі самовикривальні слова: “То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ: миръ стоить до рати, а рать до мира... Оже есмы устали на рать. Тако на томъ цѣловаша хрестъ у святомъ Спасѣ, ворожду... отложити, а Русской земли блюсти и быти всимъ за одинь братъ”¹⁶. Та ця й подібні до неї інші спроби покласти край усобицям не дали бажаних наслідків.

Прагнення зберегти єдність Давньоруської держави далось взнаки у 40-х рр. XII ст., коли іржа удільного роздроблення почала роз'їдати Русь. Уже через кілька років після смерті Мстислава Мономашича (1132 р.) Всеволод Ольгович чернігівський вступив у конфлікт з його братом, великим князем київським Ярополком. Тоді “людие черниговци” (міське віче) висунули своєму князю ультиматум: “Проси си мира, мы бо вѣдаемъ милосердие Ярополче, яко не радуется кровопролитью, но Бога ради вѣсхошеть мира, то бо съблюдаеть землю Русьскую”. Позбавлений народної підтримки Всеволод “поча слати с молбою къ Ярополку, прося мира у Ярополка”, і той “створи с нимъ миръ”¹⁷.

З системою колективного сюзеренітету в управлінні державою співіснувала інша, яка діяла, щоправда, лише в межах Південної Русі. Йдеться про князівські дуумвірати. Ця форма правління відома ще з часу, коли Ярослав і Мстислав Володимировичі 1026 р. уклали угоду про розподіл між собою південної Руської землі: “И разделиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мъстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли”¹⁸. Але далеко не завжди таке співправління призводило до стабілізації політичного життя в державі.

Дуумвірати другої половини XII ст. звичайно складали глави двох найсильніших князівських кланів, на які розділився на той час рід Ярославичів: київські й волинські Мстиславичі, суздальські Мономашичі, смоленські й галицькі Ростиславичі, чернігівські Ольговичі й Давидовичі. Найбільш сильним і владним дуумвіратом у Південній Русі, що діяв тривалий час, було співправління глави смоленських Ростиславичів Рюрика і старійшого в роді Ольговичів Святослава Всеволодича в 1181 – 1194 рр. Однак дуумвірати другої половини XII ст. забезпечували хіба що нестійку політичну рівновагу в Південній Русі, були суто прагматичними об'єднаннями в інтересах двох кланів і тому не мали історичної перспективи¹⁹. Їхній вплив на розвиток державності був незначним.

Протиборство доцентрових і відцентрових сил у суспільно-політичному житті Давньоруської держави тривало і часом набирало гострих форм протягом усієї доби удільної чи феодалної роздробленості. Час від часу об'єднувальні чинники брали гору, і це знаходило вияв у здобутках системи колективного союзеренітету або в дії сильних дуумвіратів, інспірованих ними успішних і згуртованих діях проти половецької загрози.

Суперечливість суспільного розвитку Русі

На межі XII – XIII ст. процеси і явища, що роз'єднували руські землі й князівства, набрали незворотного характеру. Державність почала схилитись до занепаду. Для цього існували вагомі, об'єктивні причини, що були викликані до життя еволюцією давньоруського суспільства. Сам цей розвиток був неоднозначним і суперечливим.

З одного боку, Русі часів роздробленості було притаманне наростання економічних і суспільних зв'язків поміж містами і землями, що створювало передумови складання спільного, хай і відносно, для всіх регіонів ринку. З іншого – боярство на місцях, великі й середні землевласники, прагнули до замкненості своїх князівств і земель, насамперед політичної, а це призводило до обмеженості економічної. Вони бачили в цьому засіб для досягнення більш широкої автономії, а то й незалежності від державного центру. Поступово бояри більшою чи меншою мірою досягали бажаного. Це й складало одне з головних протиріч соціально-економічного розвитку Давньоруської держави середини XII – першої третини XIII ст.

Інша кардинальна суперечність державного життя Русі полягала в непослідовності програм і реальних дій членів правлячого дому Рюриковичів. Вона пояснюється все тим же зіткненням об'єднувачих і роз'єднувачьких сил у політичному житті країни. Князям, що з середини XII ст. осідали на тих чи інших землях (а найсильніші серед них засновували земельні династії) і обростали там земельними володіннями, доводилось разом з боярами-землевласниками проводити відрубну, сепаратистську політику

щодо центру, ставлячи власні економічні й політичні інтереси вище від загальнодержавних.

Та феодальні чвари, що не вщухали, а розгорялися і виливались у справжні війни між князями та їхніми васалами, приносили їм самим величезні матеріальні збитки, непоправні людські втрати й послаблювали їх. Крім того, наприкінці XII ст. почастішали напади половецьких орд, що підігривались міжкнязівськими “которами”. Суспільство все настирливіше вимагало від своїх князів об’єднуватись і давати відсіч ворогам.

Усе це змушувало багатьох глав князівських кланів і окремих сильних государів докладати зусиль до об’єднання своїх матеріальних можливостей і війська для відбиття спільного ворога – кочовиків степів Північного Причорномор’я. А це, всупереч бажанням ряду окремо взятих Рюриковичів, підтримувало слабку єдність держави і зміцнювало її центральну владу. До того ж, князі просто не могли зневажати суспільну думку, хай і слабо відбиту в джерелах того часу, а ще більше – вимоги рицарства й народу згуртуватися і захистити країну від хижих половецьких ханів. Князям доводилось, часто проти власної волі (як це звичайно бувало з традиційними спільниками половецьких ханів чернігово-сіверськими Ольговичами), виступати у степ і водити туди дружини, верхівка яких складалась з того ж таки сепаратистськи налаштованого боярства, об’єктивно відстоюючи тим самим ідеї спільності й згуртованості давньоруських земель.

Народ у масі своїй прагнув до єдності й зміцнення держави (яку уособлював київський государ), здатної захистити його від ворога. Джерела прямо пов’язують це з необхідністю відсічі агресорові. Київський літопис розповідає, що 1168 р. великий князь київський, правнук Мономаха Мстислав Ізяславич скликав на з’їзд залежних від нього південноруських князів і “нача думати с ними”, як стримати натиск половецьких ханів, котрі “уже у насъ и Гречьский путь изъютимають и Соляный и Залозный”²⁰, що завдавало непоправних збитків руській “заморській” торгівлі. Князі одногослосно відповіли Мстиславу, що готові “за Рускую землю головы своѣ сложити”, після чого об’єднані сили південно-русських князівств рушили на половецькі вежі²¹.

У свідомості феодальної верхівки країни поняття єдності Русі узгоджувалось з принципом спільного володіння нею Рюриковичами (колективний сюзеренітет). Оскільки усі князі належали до одного роду і стояли на одній ієрархічній “лествице” (драбині), хай і на різних її щаблях, багато хто серед них претендував на частку в спільній дідівській спадщині й не міг залишатися байдужим до її долі.

Дуумвірат Рюрик – Святослав

Останній етап певної стабілізації внутрішньополітичного життя Давньоруської держави припав на володарювання в Південній Русі дуумвірату київського государя

Святослава Всеволодича і князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича (1181 – 1194 рр.). Об'єктивно кажучи, і Рюрик, і особливо Святослав не належали до государів, наділених високими моральними якостями. Обидва неодноразово порушували угоди, скріплені “крестным целованием”²², подібно до багатьох інших князів, інтригували і розпалювали усобиці, зраджували друзів і ріднилились з ворогами (половецькими ханами) заради досягнення власних цілей, нарешті, не гребували наведенням половців на рідну землю.

Але, створивши дуумвірат, обидва князі під тиском суспільної думки і особливо рицарства, відчуваючи, мабуть, відповідальність за долю Русі, зуміли, хай і не завжди послідовно, переступити через власні інтереси й амбіції і докласти чималих зусиль, щоб втихомирити князівські чвари. Вони досягли чималих успіхів у боротьбі з кочовиками. Святослав з Рюриком провели кілька переможних походів до Половецького степу (1183, 1185, 1190 рр.), відкинувши на короткий час степовиків аж до Дону. Позбавитись на довгі роки від половецької загрози дуумвірам не пощастило, а тимчасова консолідація внутрішньополітичного становища в Південній Русі була не в змозі серйозно зміцнити Давньоруську державу на усій її величезній території й припинити феодальні усобиці.

Смерть Святослава Всеволодича 1194 р. порушила хитку рівновагу політичного життя Південної Русі й призвела до помітного послаблення суспільно-економічних зв'язків і політичної стабільності в державі, і до того досить відносної. Особлива загострилась політична ситуація в Південній Русі на початку XIII ст. Тоді на чернігівський стіл сів син Святослава Всеволодича Всеволод, на прізвисько “Чермний” (Рудий), котрий одразу ж висунув претензії на київський престол. Перше десятиліття XIII ст. сплигло в суперництві Ольговичів з київським князем Рюриком Ростиславичем, що завершилось досі не зрозумілим для істориків обміном столами між останнім і Всеволодом Чермним. Свою політичну кар'єру Рюрик завершив, так і не побачивши більше київського “златокованного” престолу. Він помер у Чернігові 1216 р., а трьома роками раніше зійшов зі світу його суперник Всеволод Святославич. А ще за рік до того сконав і видатний государ Північно-Східної Русі Всеволод Юрійович, на прізвисько Велике Гніздо. Давньоруська державність стрімко наближалась до свого кінця.

Занепад державності

Після смерті цих непересічних діячів Русі їх замінили на головних престолах блідіші політичні постаті. Зокрема, в Чернігові сів Рюриків син, слабодухий Володимир. А в Києві ще 1212 р. зусиллями Мстислава Мстиславича Удатного посадили невиразного члена клану смоленських Ростиславичів Мстислава Романовича, котрий безславно загинув 1223 р. під час битви з монголами на Калці. Сини Всеволода Велике Гніздо

затіяли тривалу боротьбу за престол Володимиро-Суздальського князівства, вирішальним чином послабивши його. Дроблення Давньоруської держави у першій третині XIII ст. дедалі посилювалось.

І справа полягала не тільки і не стільки в тому, що державі першої половини XIII ст. просто не вистачало яскравих князівських особливостей, як вважав Дж. Фенел²³ та деякі інші історики минулого й сучасності. Адже навіть найбільш видатному державному діячеві й воєначальнику Давньої Русі XIII ст. Данилові Романовичу Галицькому виявилось не під силу не те що згуртувати розрізнені князівства, хоч би південноруські, а уберегти від розпаду відновлене ним 1245 р. і, здавалось би, міцно збите на довгі роки Галицько-Волинське велике князівство. Не встиг ще й померти Данило (1264 р.), як його могутня і консолідована держава була буквально розірвана на шматки-уділи його братом Васильком, синами й небожем.

Річ у тім, що процеси і явища роздробленості Русі, постійно наростаючи й поглиблюючись, на початку XIII ст. набули незворотного характеру. Криза влади поглибилась і сягнула критичної точки, за якою ішов розпад. Відцентрові сили остаточно здолали сили доцентрові. Надто далеко зайшли феодалізація країни й породжені нею місцевий сепаратизм і боярський егоїзм, аби можна було повернути часи Ярослава Мудрого чи хоч би його онука Володимира Мономаха.

Навала орд Батия на Русь в 1237 – 1241 рр. лише докінчила розпад Київської держави. Настав її присмерк, і на новий схід державного сонця надій ні в кого вже тоді не залишалось.

---

1. Повесть временных лет. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц; – 2-е изд. – СПб., 1996. – С. 70 – 79.

2. Котляр А. Тріумвірат Ярославичів // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість і державність. До 60-річчя Я. Ісаєвича. – Львів, 1998. – Т. 5. – С. 337 – 343.

3. Повесть временных лет... – С. 85 – 86.

4. Там само. – С. 91.

5. Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 226 – 230.

6. “Вложи Богъ Володимеру въ сердце. и нача глаголати брату своему Святополку, понужая его на поганья”; “Се бо ангель вложи въ сердце Володимеру Манамаху пустити братью свою на иноплеменники, русьскіи князи” (Повесть временных лет... – С. 122, 123).

7. Повесть временных лет... – С. 117 – 125.

8. Там само. – С. 126.

9. Там само.

10. Там само. – С. 128 – 129.

11. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С. 208.

12. Там само. – С. 211.
13. Там само. – С. 217 – 218.
14. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М., 1964. – С. 147.
15. Пацуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 11.
16. Летопись по Ипатскому списку... – С. 256, 257.
17. Там само. – С. 216.
18. Повесть временных лет... – С. 65.
19. Котляр Н.Ф. Многоглавая вдасть (Дуумвираты и триумвираты Древней Руси) // Родина. – 1998. – № 3.
20. Основні торговельні шляхи, що з'єднували Русь із Візантією та іншими країнами Півдня і Сходу.
21. Летопись по Ипатскому списку... – С. 368 – 369.
22. Б.О. Рыбаков підрахував, що Святослав Всеволодич чинив так близько ста разів!
23. Феннел Дж. Кризисы средневековой Руси. 1200 – 1304 гг. – М., 1989. – С. 208 и др.

Елена Мельникова

ПУТИ И НАРОДЫ: К ХАРАКТЕРИСТИКЕ МЕНТАЛЬНОЙ КАРТЫ СОСТАВИТЕЛЯ “ПОВЕСТИ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ”

Описание Земли в христианской культуре Средневековья приобрело новое и намного более важное значение, нежели оно имело в античности. Если в греческой и римской традиции хорография выполняла в большей степени практические функции, то в Средневековье она полностью утратила утилитарное назначение и была наделена символическим смыслом, воспринимаясь как пространственный фон, на котором разворачивались события библейской, а позднее – христианской истории. Поэтому подавляющее большинство раннесредневековых всемирных хроник и особенно историй отдельных народов (так называемых “варварских историй”) открываются землеописанием. Для хронистов, христиан во втором-третьем поколениях, географическое введение позволяло определить место собственного народа (страны) в мире и пространственно соотнести его с другими христианскими народами.

Не был исключением и древнерусский летописец, составитель “Повести временных лет”. Отвечая на вопрос “Откуда есть пошла Руская земля”, он считал необходи-

мым предварить “историческую” часть своего сочинения обозрением ойкумены¹, используя для этого византийские источники – хроники Георгия Амартола и Иоанна Малалы². В соответствии с ними, жанром летописного землеописания³ стал традиционный перечень земель, принадлежавших Ноакидам. Согласно Библии, после потопа земля была разделена между потомками трех сыновей Ноя: Азия досталась потомкам Сима, Африка – Хама и Европа – Иафета⁴. Библейский список охватывал весьма ограниченное пространство, которое существенно расширили греческие и латинские писатели⁵. Продолжили расширение списка земель и византийские предшественники древнерусского летописца, и он сам, включив в перечень неизвестные в Византии территории Восточной Европы и тем самым существенно его модифицировав. Другим принципиально важным изменением стало вынесение хорографии в начало произведения. В византийских хрониках список стран помещался внутри текста; древнерусский летописец, напротив, открывает им свое произведение, сообщая ему тем самым особый смысл и значение. Более того, летописец придавал географическому обозрению территории Древней Руси и сопредельных с ней земель такую важность, что обратился к этой теме еще два раза: он дал специальную характеристику “пути из варяг в греки”, включенную в описание восточнославянских племен, и отметил маршрут путешествия апостола Андрея через Восточную Европу⁶.

Географический очерк во Введении состоит, таким образом, из двух частей. Первая посвящена азиатской и африканской третям и юго-востоку Европы и практически полностью позаимствована из хроник Георгия Амартола и Иоанна Малалы. Вторая часть не имеет письменных источников и содержит перечень народов, проживающих на территории, которая не была знакома библейским или авторитетным латинским и греческим писателям, но являлась для него “своей”. Заимствованные и “собственные” перечни принципиально отличны как по объекту, так и по структуре описания. Во-первых, список, восходящий к греческим хроникам, состоит из наименований стран (хоронимов), частично существовавших в античности (“Колхис”, “Боспорию”), частично современных авторам (“Далматия” и др.). Лишь в исключительных случаях здесь встречаются этнонимы (“Тавриани” – жители Таврии, то есть Крыма; “Сарьматы”⁷ и др.). Принадлежащий самому составителю Введения раздел, напротив, состоит исключительно из этнонимов; два хоронима – “Агнянска” и “Волошьска” земли – употреблены лишь для определения пределов расселения варягов, а не как самостоятельные наименования.

Во-вторых, следуя Георгию Амартолу и Иоанну Малале, в свою очередь опиравшихся на позднеантичную традицию, составитель Введения повторяет “региональный” принцип описания земель в заимствованной части. В азиатской и африканской третях и южной части европейской трети перечисляются находящиеся в них страны в

более или менее упорядоченной последовательности – с востока на запад.

Совершенно иной принцип лежит в основе “собственного” перечня народов. Переходя от заимствованного у Георгия Амартола описания Южной Европы к характеристике Восточно- и Североевропейского регионов, летописец как бы проводит границу между пределами ойкумены авторитетных византийских источников и terra cognita лишь для него самого. Такой границей для него служат “Понетское море” и текущий “на польнощныя страны Дунай”⁸. Вопреки традиционным объектам перечисления в подобных текстах – странам или народам – летописец далее называет ряд восточноевропейских рек на восток от пограничного Дуная и далее на север: “Днестр и Кавкаисинския горы, рекше Угорьски, и оттуде доже и до Днепра, и прочая реки: Десна, Припеть, Двина, Волхов, Волга, яже идетъ на восток в часть Симову”⁹.

Этот список примечателен в нескольких отношениях, но главное из них – само его включение в текст и помещение в начале описания Восточноевропейского региона¹⁰. Предваряя его более подробную характеристику, летописец как бы бросает общий взгляд на территорию Руси и окружающие ее земли и видит не племенные территории (которые уже давно утратили актуальность, но о которых он будет писать чуть позже) и не политические образования – княжества (которые были реальностью его времени). На ментальной карте летописца проступает лишь речная система Восточной Европы, состоящая из тех рек, которые являлись главными артериями коммуникаций, связующих Восточную Европу в единое целое. Это Днестр, обеспечивавший вместе со своими притоками связи внутри юго-западной Руси и соединявший ее с Черным морем. Это Днепр с крупнейшими притоками, Десной и Припятью, бассейн которого охватывал всю южную и центральную Русь и обеспечивал ее выход в Черное море. Одновременно, эти реки формировали Днепровский путь – стержневую магистраль Древней Руси. Далее, это Западная Двина и Волхов, которые соединяли Днепровский путь с Балтикой и Балтийско-Волжским путем. В конце перечня названа Волга как главная магистраль на восток (“в часть Симову”). Таким образом, список включает все основные реки, составлявшие базовую систему коммуникаций Восточной Европы: Днестровский, Днепровский, Западновинский и Волжско-Балтийский пути¹¹. Очевидно, что именно речная система коммуникаций структурирует и организует для летописца пространство и задает парадигму “путевого” или “геодологического” – в данном случае по речным путям – описания Восточной Европы¹².

“Путевой” принцип землеописания определяет перечисление народов Восточной и Северной Европы, следующее во Введении. Но он также выдерживается и в двух самостоятельных “географических” пассажах, где, впрочем, он задан их контекстами: в первом случае – специальной характеристикой “пути из варяг в греки”, во втором – изображением путешествия, то есть следования вдоль путей, апостола Андрея.

“Перечень народов” Восточной Европы следует за перечислением рек: “Дунай, Днестр и Кавкаисинские горы, рекше Угорьски, и оттуде доже и до Днепра, и прочая реки: Десна, Припеть, Двина, Волхов, Вольга, яже идетъ на востокъ, в часть Симову. В Афетове же части сеять русь, чюдь и вси языци: меря, мурома, весь, морьдва, заволочьская чюдь, пермь, печера, ямь, угра, литва, зимегола, корсь, летьгола, любь. Ляхове же, и пруси, чюдь преседять к морю Варяжьскому. По сему же морю сеять варязи семо ко вьстоку до предела Симова, по тому же морю сеять къ западу до земле Агнянски и до Волошьски. Афетово бо и то колено: варязи, свеи, урмане, готе, русь, агняне, галичане, вольхва, римляне, немци, корлязи, веньдици, фрягове и прочии, ти же приседять отъ запада къ полуденью и съседяться с племянем хамовым”¹³.

Список делится на три части “зачинами” “В Афетове же части сеять...”, “По сему же морю (Варяжьскому = Балтийскому. – *Е.М.*) сеять...” и “Афетово бо и то колено...”. Первая часть включает названия народов, охватываемые обобщающими этнонимами русь и чюдь. Под первым, видимо, понимаются все славянские племена (они, однако, не называются в самом “перечне народов”), под вторым – финские и прибалтийские (в том числе балтские) племена, список которых насчитывает 17 наименований. В числе народов, отнесенных к “чюди”, представлены “меря, мурома, весь, морьдва, заволочьская чюдь, пермь, печера, ямь, угра”. Здесь очерчен круг финно-угорских племен, живших вдоль Балтийско-Волжского пути до поворота Волги на юг и далее на северо-восток. Список этот не всегда последователен: так, прибалтийско-финское племя “ямь” (фин. *Ндте*) названо между печерой и югрой. Тем не менее, очевидна приуроченность “чудских” народов к Балтийско-Волжскому пути от Финского залива до поворота течения Волги на юг. Продолжает список перечень прибалтийско-финских и балтских народов “литва, зимегола, корсь, летьгола, любь”, которые, как и названные далее “ляхове же и пруси, чюдь”, “приседять к морю Варяжьскому”, то есть населяют южное и восточное побережья Балтийского моря. Перечень охватывает побережье Восточной Прибалтики, Финский залив (чюдь на южном и емь на северном берегу), Приладолжье (чюдь), Верхнее и Ярославское Поволжье (меря, мурома, мордва) вплоть до изгиба течения Волги на юг (пермь) с ответвлениями Волжского пути на север к Белоозеру (весь) и далее в районы новгородской колонизации (печера, югра)¹⁴. Таким образом, первая группа перечисленных летописцем восточноевропейских народов фактически занимает территории вдоль юго-восточного берега Балтийского моря и Балтийско-Волжского пути. Этот маршрут (но с включением и Волховско-Днепровского пути) получил в Скандинавии наименование *Austrvegr* – “Восточный путь”¹⁵.

Во второй части очерчиваются границы распространения варягов (скандинавских народов¹⁶): “ко вьстоку до предела Симова” и “к западу до земле Агнянски и до

Волошьски”. В третьей перечисляются отдельные скандинавские народы, а также народы Западной Европы далее на запад и юг вплоть до венецианцев и генуэзцев¹⁷, которые “съседятся с племенем хамовым”. Таким образом, Варяжское море в ментальной карте летописца представляет собой центральный узел коммуникаций, из которого исходят две ветви, восточная и западная, охватывающие всю Европу. Они соответствуют двум главным трансъевропейским маршрутам, носящим в древнескандинавской литературе наименования “Западный путь” (*Vesturvegr*) и “Восточный путь” (*Austrvegr*)¹⁸. Вместе с тем, летописец не соединяет здесь обе ветви в Средиземном море: восточная ветвь начинается от “Понетьского моря” (Черного моря) и Днепра, западная заканчивается в северной Италии и граничит с “племенем хамовым”, то есть народами, обитающими в африканской трети.

Тем же маршрутом вокруг Европы летописец следует и в описании “Пути из Варяг в Греки”, и в рассказе о путешествии апостола Андрея. В первом детально перечисляются основные вехи на восточноевропейском участке пути: “бе путь из варяг в греки и из грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловоти, и по Ловоти внити в Ылмерь озеро великое, из него же озера потечеть Волхов и вьтечеть в озеро великое Нево, и того озера внидеть устье в море Варяжское. И по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому же морю ко Царюгороду, а от Царягорода прити в Понт море, в не же втчет Днепр река. Днепр бо потече из Оковьскаго леса, и потечеть на польдне, а Двина ис того же леса потечет, а идеть на полоунощье и внидеть в море Варяжское. Ис того же леса потече Волга на вьсток, и вьтечеть семьюдесять жерел в море Хвалисьское. Тем же и из Руси можеть ити по Волзе в Болгары и в Хвалисы, и на вьсток дойти в жребий Симов, а по Двине в Варяги, из Варяг до Рима, от Рима же и до племени Хамова. А Днепр втчеть в Понетьское море жерелом, еже море словеть Руское, по нему же учил святыи Ондрей, брат Петров, якоже реша”¹⁹.

В центре внимания летописца – Днепровский путь и его сопряженность с другими речными магистралями Восточной Европы. Он отмечает волок между Днепром и Ловатью и особенно выделяет узловый участок, где Днепровская часть “Пути из Варяг в Греки” сходится с другими речными магистралями – Западнодвинской, Ильменско-Волховский и Волжской. Это “Оковский” (по интерпретации Л.В. Алексева, от волок, то есть “Волоковский”)²⁰ лес, естественный водораздел бассейнов Западной Двины, Днепра и Волги. Западноевропейскому участку пути уделено значительно меньшее, нежели во Введении, внимание: он охарактеризован лишь двумя его конечными точками – “из варяг до Рима”, где он соприкасается с “племенем хамовым”.

Маршрут апостола Андрея представлен более сжато: летописца интересовал в первую очередь не географический обзор, а сам факт пребывания апостола Андрея в Восточной Европе, его предвидение судьбы Киева, над которым “воссияет благодать

божия” и будут воздвигнуты многие церкви, и его благословение Киевских гор, на которых вознесется город. Поэтому летописец называет лишь основные пункты циркумевропейского пути, где отправной и конечной точками является Синоп на южном побережье Черного моря: “Ондрей учашю в Синопии и пришедшу ему в Корсунь, уведе, яко ис Корсуны близ устье Днепровское, и въсхоте поити в Рим, и проиде в вустье Днепрское, и оттоле поиде Днепру горе. И по приключоау приде и ста под горами на березе... иде же послеже бысть Киев, и поиде по Днепру горе. И приде в словени, идеже ныне Новьгород... И иде в Варяги, и приде в Рим... Ондрей же, бывъ в Риме, приде в Синопию”²¹. В этом пассаже названы лишь Днепровский и (косвенным образом) Волховский пути Восточной Европы, что определено самим повествованием – маршрутом, по которому следовал апостол Андрей.

Таким образом, составитель “Повести временных лет” в описаниях “Пути из Варяг в Греки” и маршрута апостола Андрея видит весь европейский регион к северу и востоку от Дуная в кольце водных магистралей – речных на востоке и морских на западе. От Балтийского моря расходятся и охватывают Европу с востока и запада две ветви путей, которые – в отличие от Введения – соединяются в Средиземном море, в Италии и Византии и образуют циркумевропейский маршрут. Это и позволяет летописцу называть его путем “из Варяг в Греки (= Западный путь. – *Е. М.*) и из Грек по Днепру (= Восточный путь. – *Е. М.*)”.

Восточная ветвь циркумевропейского маршрута в описании “Пути из Варяг в Греки” и в “перечне народов” во Введении различны. В первом, характеризую весь круг целиком, летописец говорит только о Днепровско-Волховской меридиональной магистрали: Днепровском пути с выходом в Балтийское море через систему Ловать – Ильмень – Волхов – “озеро Нево” (Ладожское озеро и р. Нева), активное и регулярное функционирование которого начинается лишь в конце IX в.²² Ответвлением этого пути летописец считает выход в Балтийское море через Западную Двину: “Двина ис того же леса потечет, а идетъ на полунощье²³ и внидетъ в море Варяжское... а по Двине в Варяги”.

Волжский путь упоминается в этом тексте отдельно, вне связи с Днепровско-Волховским и циркумевропейским путями. Отметив второй выход с Днепровского пути в Балтийское море по Западной Двине летописец обращается к другому маршруту – на восток: “Ис того же леса (Оковского. – *Е. М.*) потече Волга на вьсток, и вьтечетъ семьюдесят жерел в море Хвалисьское. Тем же и на Руси можеть ити по Волзе в Болгары и в Хвалисы и на вьсток доити в жребий Симов”. Способ описания этого пути отличен от Днепровского: здесь не называются отдельные участки маршрута, а указываются место впадения Волги (в конце описания “Пути из Паряг в Греки” то же говорится о Днепре: “А Днепр втечетъ в Понетьское море жерелом, еже

море словеть Руское”) и конечные пункты, в которые можно попасть, следуя этим путем: “Болгары”, то есть Волжская Булгария в Среднем Поволжье и “Хвалисы”, то есть Хорезм. Если по западной ветви можно достичь Рима, Царьграда и “жребия Хамова”, то Волга ведет в “жребий Симов”: концы путей здесь разомкнуты и завершаются каждая в своей трети ойкумены.

Таким образом, в описании “Пути из Варяг в Греки” Волжский путь изображается летописцем как самостоятельная, не связанная с циркумевропейским (через Днепр – Ловать – Волхов) путем речная магистраль, ведущая на восток. В ментальной карте летописца базовая система коммуникаций Восточной Европы представлена двумя независимыми магистралями: Днепровской с двумя возможными выходами в Балтийское море и далее на запад и юг и Волжской с выходом на восток.

Иную картину рисует “перечень народов” Введения. Назвав Днепр и другие реки Днепровско-Балтийского пути (с обоими выходами в Варяжское море через Двину и через Волхов) в начальном перечне рек, летописец не возвращается к нему далее. Называемые им народы Восточной Европы не имеют отношения к Днепровскому пути, а располагаются вдоль Балтийско-Волжского пути. Восточная ветвь циркумевропейского пути во Введении – это исключительно его западная и северная части, которые, однако, могут быть продолжены по Волге до “части Симовой”.

Тем самым в “перечне народов” во Введении и в описании “Пути из Варяг в Греки”, представлено разное видение трансевропейских коммуникаций. В первом от Варяжского (Балтийского) моря отходят две ветви – на запад (“к полуденю и сседаться с племенем хамовым”) и на восток (“в часть Симову”), которые охватывают Европу двумя дугами, но не смыкаются на юге. Такая ситуация, судя по археологическим данным, действительно имела место в VIII – IX вв., когда уже сформировался и активно использовался Балтийско-Волжский путь, а Днепровский путь еще находился в стадии становления. Поэтому представляется, что в “перечне народов” отражена более ранняя система коммуникаций Восточной Европы, предшествовавшая окончательному сложению Днепровского пути. На архаичность этой картины указывает и тип ее описания – не топографический, как в описании “Пути из Варяг в Греки”, а “этнографический”²⁴: путь пролегал по территории определенных племен, наименования которых и обозначали его отдельные участки.

Таким образом, в ментальной карте Восточной Европы составителя “Повести временных лет” объектом, организующим пространство, служат важнейшие речные магистрали, образовывавшие три основных путевых маршрута: Днепровско-Волховский, Западнотвинский и Волховско-Волжский. Летописец мыслит двумя основными категориями, с помощью которых описывает пространство: это, в первую очередь, пути и, во вторую – народы, жившие вдоль этих путей. Восточноевропейская систе-

ма коммуникаций воспринимается летописцем в широком европейском контексте – как восточный отрезок циркумевропейской магистрали, соединяющей с запада и с востока Балтийское и Средиземное моря. В описаниях восточной ветви этой магистрали обнаруживаются различия, вероятно, отражающие различные этапы формирования водных магистралей Восточной Европы, и именно эти различия, возможно, побудили летописца неоднократно возвращаться к их описанию. Во Введении к “Повести временных лет” представлена более архаичная (VIII – IX вв.) как по характеризующим маршрутам, так и по типу описания “география” Восточной Европы. Характеризуя “Путь из Варяг в Греки”, но упоминая также и Волжский путь, летописец изображает сеть речных магистралей, сложившихся к X в. и функционировавших в его время.

---

1. Вопрос о времени составления Введения к “Повести временных лет”, которое А.А.Шахматов считал принадлежащим перу составителя “Повести временных лет”, в последние годы подвергся пересмотру. Возможно, оно было написано уже при создании Начального свода, то есть в 1090-е годы: *Петрухин В.Я.* К ранней истории русского летописания: о предисловии к Начальному своду // Слово и культура. Памяти Н.И. Толстого. – М., 1998. – Т. 2. – С. 354 – 363.

2. *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л., 1940. – Вып. 4. – С. 42 – 44, 72 – 74.

3. О жанрах землеописаний см.: *Мельникова Е.А.* Образ мира. Становление и эволюция географических представлений в Европе. V – XIV века. – М., 1998. – С. 50 – 83.

4. *Wagner S.* Die Stammtafel des Menschengeschlechtes. Saarbrücken, 1947; *Мельникова Е.А.* Древнескандинавские географические сочинения. – М., 1986. – С. 130 – 139.

5. Ср.: *Мельникова Е.А.* Древнескандинавские географические сочинения... – С. 130 – 139.

6. Повесть временных лет / Ред. *В.П. Адриановой-Перетц.* Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии *Д.С. Лихачева* при участии *М.Б. Свердлова*; 2-е изд., исправленное и дополненное. – СПб., 1996. – С. 7 – 8, 8 – 9 (далее – ПВЛ).

7. Д.С. Лихачев считает “Сарьмати” хоронимом “Сарматия” (Лихачев Д.С. Комментарии // ПВЛ), однако по своей форме оно, скорее, является этнонимом.

8. ПВЛ. – С. 7.

9. Там же.

10. Реки, если и упоминаются в землеописаниях (чаще всего – это четыре реки, вытекающие, по средневековым географическим представлениям, из Рая: Ганг-Физон, Евфрат, Тигр и Нил-Геон), то, как правило, в конце описания каждой из третей, вместе с островами, относящимися к ней. Именно такова последовательность перечисления географических объектов и в описаниях азиатской и африканской третей, заимствованных летописцем у византийских хронистов.

11. Отсутствие Дона в этом списке, возможно, отражает ситуацию конца XI в., когда путь по Дону был практически перекрыт ордами половцев.

12. О “годологическом” принципе землеописаний в поздней античности см.: *Илюшечкина Е.В.* Годологический способ описания географического пространства у Дионисия Периегета // Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. – М., 2006. – С. 78 – 81.

13. ПВЛ. – С. 7 – 8.

14. Включение в список пещеры и югры, вероятно, связано с получением сведений об этих народах в конце XI в.: ср. рассказ о них Гюряты Роговича, помещенный под 1096 г. (ПВЛ. – С. 108.).

15. См. о “Восточном пути”: *Джаксон Т.Н.* . Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – М., 2001. – С. 39 – 48.

16. В числе народов, принадлежащих к “Афетову колену”, летописец приводит наименования конкретных скандинавских народов: “свеи, урмане, готе”, объединяемых собирательным обозначением “варязи”. См.: *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* Скандинавы на Руси и в Византии в X – XI вв. К истории названия варяг // Славяноведение. – 1994. – № 2. – С. 56 – 68.

17. Подробнее о выделении этих регионов и структуре описания см.: *Мельникова Е.А.* “Этногеографическое введение” Повести временных лет: пространственная ориентация и принципы землеописания // Живая старина. – 1995. – № 4 (8). – С. 45 – 48.

18. Это восприятие Европы чрезвычайно близко древнескандинавской картине мира, в основе которой доминирует “маршрутный” принцип. Ойкумена скандинавов членится не просто по сторонам света, а по главному направлению пути, расположенному в соответствующей стороне света – austr и Austrvegr, supr и Suprvegr, vestr и Vestrvegr, norgr и Nor(p)vegr (*Джаксон Т.Н.* Ориентационные принципы организации пространства в картине мира средневекового скандинава // *Одиссей: Человек в истории.* 1994: Картина мира в народном и ученом сознании. – М., 1994. – С. 54 – 64). Аналогичным, “путевым”, образом видится скандинавам и Европа, охватываемая с одной стороны “Восточным путем” (Austrvegr), с другой – “Западным путем” (Vestrvegr). Причины этого сходства не могут быть объяснены заимствованиями эпохи викингов, поскольку ориентационные принципы принадлежат к числу весьма архаических представлений.

19. ПВЛ. – С. 8 – 9.

20. *Алексеев Л.В.* “Оковский лес” Повести временных лет // Культура средневековой Руси. Посвящается 70-летию М.К. Каргера. – Л., 1974. – С. 5 – 11.

21. ПВЛ. – С. 9.

22. Разумеется, единичные плавания по нему осуществлялись и раньше, но речь идет о становлении именно постоянного маршрута с необходимой инфраструктурой: стоянками и контрольными пунктами, обеспечивавшими безопасное использование пути.

23. Об особенностях ориентационной системы составителя ПВЛ, в результате чего Балтийское море оказывается на севере, см.: *Мельникова Е.А.* Пространственная ориентация в Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моде-

лирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. XVIII Чтения памяти В.Т. Пашуто. – М., 2006. – С. 124–130.

24. Аналогичный способ описания – по наименованиям народов использовался средневековыми писателями неоднократно: наиболее известный пример – “Баварский географ”, в котором описание также организовано по периплическому принципу (см.: Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX – XI века. – М., 1993).

Ирина Коновалова

ЧЕРНИГОВ НА КАРТЕ АЛ-ИДРИСИ*

В средневековых арабских источниках сохранилось уникальное известие о Чернигове, сопровождающееся изображением города на карте. Это сообщение находится в составе географического сочинения арабского ученого ал-Идриси “Нузхат ал-муштак фи ихтирак ал-афак” (“Отрада страстно желающего пересечь мир”, 1154 г.)¹, в одном из разделов, посвященных описанию Восточной Европы. Сам ал-Идриси в Восточной Европе не бывал, но, пользуясь покровительством норманнского короля Сицилии Рожера II (1130 – 1154), при дворе которого в Палермо географ жил и работал, сумел собрать обширный и в ряде случаев уникальный материал о различных странах и народах восточноевропейского региона – Древней Руси, Волжской Булгарии, Кумании (Половецкой степи), Восточной Прибалтике. Для описания Восточной Европы ал-Идриси использовал разнообразные источники – как книжные данные, собранные арабскими географами IX – XI вв., так и сведения, полученные от его современников, купцов и путешественников, которые либо сами посещали Восточную Европу, либо общались с лицами, ездившими туда с торговыми целями².

Сочинение ал-Идриси представляет собой описание всех известных автору областей ойкумены, сопровождающееся подробной картой мира. Согласно традиции, идущей от античных географов, ал-Идриси разделил всю обитаемую землю на семь широтных зон-“климатов” (*иклим*)³. Климаты у ал-Идриси превратились в зоны одинаковой широты, для выделения которых он не опирался на какие бы то ни было астрономические принципы⁴. Несмотря на то, что, по утверждению некоторых исследователей, на карте ал-Идриси можно обнаружить следы градусной сетки⁵, в описатель-

---

*Работа выполнена при финансовом содействии РФФИ (проект № 06-06-80285а) и РГНФ (проект № 07-01-00058а).

ной части сочинения нет никаких признаков ее использования. Каждый “климат” ал-Идриси – и это явилось его нововведением, в свою очередь, механически разбил на десять поперечных частей-секций (*джуз*), равных по длине и ширине.

Описание стран и народов в сочинении ал-Идриси ведется по “климатам”, с юга на север, а внутри “климатов” – по секциям, с запада на восток. Описанию каждой секции соответствует подробная карта. Таким образом, 70 секционных карт, будучи сложены вместе, образуют прямоугольную карту мира с изображением морей, озер, рек, гор, городов и политических образований. Карта ал-Идриси не знает себе равных в средневековой мусульманской картографии по топонимической насыщенности. По подсчетам К. Миллера, на секционных картах нанесено около 2 500 наименований, а в тексте их в два с половиной раза больше⁶.

Сведения о древнерусских землях, которыми располагал ал-Идриси, не были сведены им в одно цельное описание Руси. Сообщения о древнерусских городах находятся в разных частях его сочинения, что было связано, с одной стороны, с дробной структурой сочинения, а с другой – с тем, что информация, имевшаяся у ал-Идриси о Руси, восходила к различным источникам, данные которых географ не всегда мог согласовать между собой. В результате ал-Идриси по-отдельности описывает города Юго-Западной Руси в 4 секции VI “климата”⁷, города Поднепровья – в 5 секции VI и VII “климатов”⁸, город, отождествляемый с Новгородом – в 4 секции VII “климата”⁹ и, кроме того, приводит популярный в арабо-персидской географии, начиная с X в., рассказ о трех группах русов – в 6 секции VI “климата”¹⁰.

В описании древнерусских городов Поднепровья, где логично было бы ожидать и сообщения о Чернигове, перечислены следующие топонимы: *Кав* (Киев), *Бармуниса* (Туров), *Баразула* (Треполь), *Баразлав* (Переяславль Русский, другая арабская форма передачи наименования которого – Салав – приводится в 6 секции VI “климата”¹¹), *Канив* (Канев), *Синубули* и *Мунишка* (два обозначения Смоленска, восходящие к разным источникам), *Мулиса* и *Улиски* (две формы передачи наименования “Олешье”). Повествуя о маршрутах, связывавших эти города друг с другом, ал-Идриси все время ведет речь только о Днепре, ничего не говоря об его притоках. Несмотря на то, что некоторые из упомянутых им городов располагались не на самом Днепре, а на его притоках – Туров на Припяти, Переяславль Русский на Трубеже, левом притоке Днепра, – совершенно очевидно, что географ воспринимал Днепр со всеми его притоками как единое целое. О том, что о притоках Днепра географ не имел представления, свидетельствует и характер изображения реки на карте. Там Днепр показан в виде единого водного потока, берущего начало к северу от озера *Тирма* и текущего на юг, в Черное море; вдоль реки помечены топонимы (от истоков вниз по течению) *Синубули*, *Мунишка*, *Бармуниса*, *Баразлав*, *Кав*, *Мулиса*, *Улиски*¹².

Сообщение же о Чернигове помещено в начале 6-й секции VII “климата”, посвященной рассказу о Кумании и Волжской Булгарии: “Воистину в этой шестой секции [седьмого “климата”] содержится описание страны Внутренняя Кумания и части страны Булгарийи. В стране Внутренняя Кумания находятся город Таруйа и город Аклиба. Оба они – процветающие города, похожие один на другой состоянием дел и сложенные из одинакового камня. Между Таруйа и городом Салав на юг сто миль по малонаселенным степям. От Таруйа до города Аклиба восемь дней пути. Это самая крайняя область Кумании в наше время”¹³.

Сразу же необходимо заметить, что помещение городов, упоминаемых в данном отрывке, в пределах “Внутренней Кумании” не содержит никаких реальных указаний на действительное географическое размещение этих пунктов. Хороним “Внутренняя Кумания” содержится в рукописи P (Paris, Bibliothèque Nationale, Arab. 2221/Suppl. ar. 892), в списках же L (Санкт-Петербург, ГНБ, Ар. н.с. 176) и A (Paris, Bibliothèque Nationale, Arab. 2222/Suppl. ar. 893) речь идет о “Внешней Кумании”. Возможно, наличие двух разных определений для описываемой в данной секции части Кумании могло быть связано с существованием двух авторских редакций “Нузхат ал-муштак”¹⁴. Ввиду того, что этноним “куманы” в мусульманской историографии до ал-Идриси не употреблялся, можно считать, что хороним “Кумания внутренняя/внешняя”, скорее всего, был создан самим ал-Идриси по аналогии с хоронимом “ар-Русийа внешняя”, о которой говорится в 6 секции VI “климата”¹⁵. Какую-либо связь хоронима “Кумания внешняя/внутренняя” со сведениями, полученными ал-Идриси от информаторов, предполагать трудно, поскольку этот термин встречается не среди маршрутных данных, а лишь в авторском введении к 6-й секции. Для локализации городов, о которых идет речь в настоящей секции, не имеет принципиального значения, какое чтение (“внутренняя” или “внешняя”) является правильным. Прилагательные типа “внешний”/“внутренний” имеют смысл только в связи с местонахождением информатора, относительного которого располагаются те или иные элементы пространства. Так что считать “Внешнюю” или “Внутреннюю Куманию” какой-то особой частью Половецкой степи нет оснований.

Кроме того, мы вправе вообще усомниться, что в рассматриваемом отрывке идет речь именно о куманских городах. Дело в том, что в сообщениях о “куманских” населенных пунктах, помещенных в других секциях сочинения ал-Идриси, “куманские” города на поверку оказываются древнерусскими городами, расположенными в бассейне Днепра. Так, в 6-й секции VI “климата” под “куманскими” на самом деле имеются в виду древнерусские населенные пункты, расположенные на торговом пути из Приазовья к окраинным русским землям Переяславского, Черниговского и Киевского княжеств¹⁶. Город Синубули (Смоленск), фигурирующий в 5-й секции VI “климата”

в числе русских городов, в 5-й секции VII “климата” назван “куманским”¹⁷. Тесная связь информации о древнерусских городах Поднепровья с данными о торговых путях Северного Причерноморья прослеживается и в составе сообщений о городах Поднепровья в 5-й секции VI “климата”, где приводится расстояние от Киева до куманского города *Най*, отождествляемого с центром кочевой орды коуев, входившей в зависимый от киевских князей союз Черных клобуков в Поросье¹⁸.

В рассматриваемом сообщении о “куманских” городах из 6-й секции VII “климата” имеется надежный географический ориентир – город *Салав* (отождествляемый с Переяславом Русским), находящийся, согласно указанию ал-Идриси, в 100 милях к югу от города *Таруя*.

Написание этого топонима в рукописях при одинаковой графике имеет отличия в постановке точек при предпоследней графеме, а также в огласовках. В рукописях **Р** и **Л** наименование читается как Таруя ( ), в рукописи **А** – Таруба ( ). В.М.Бейлис полагал, что наиболее вероятным чтением топонима является Туруба, а сам город следует отождествить либо с Туровом – центром удельного княжества в Киевской земле, либо с Трубецком на р. Десна в Черниговском княжестве¹⁹. Упоминание города Таруя в составе одного маршрута с Переяславом Русским позволяет предполагать, что Таруя так же, как и “куманские” города в других секциях сочинения ал-Идриси, мог быть связан с городскими центрами южнорусских княжеств. Город Таруя может быть сопоставлен с находящимся к северу от Переяславля Русского Черниговом. Звук ч, отсутствующий в арабском языке, передается несколькими способами, в том числе посредством буквы сад, которая графически отличается от начального та в слове Таруя только отсутствием вертикальной палочки. Исходной арабской формой передачи наименования Чернигова могла быть форма Сарнуга ( ), где в процессе переписывания была утрачена буква нун, а последняя согласная гайн превратилась в йа или ба (صرنوبا). Чернигов имел мощные укрепления и окольный город, где велась торговля, и, кроме того, был одним из самых известных древнерусских городов²⁰. Черниговские князья для участия в междоусобных войнах нередко брали в союзники половцев; черниговским князьям некоторое время принадлежала Тмутаракань – короче говоря, исключительная важность южных связей в жизни города могла побудить информатора ал-Идриси отнести Чернигов к “куманским” городам. Расстояние между Переяславом Русским и Черниговом составляет около 150 км, что приблизительно равно 100 милям, указанным ал-Идриси.

Отождествление города *Таруя* с Черниговом позволяет локализовать и другой населенный пункт рассматриваемого фрагмента – город *Аклиба*. В.М. Бейлис полагал, что наименование *Аклиба* могло относиться либо к Килие на Нижнем Дунае, либо к черниговскому городу Глебль на притоке Сулы Ромне²¹, однако такая локали-

зация противоречит указанному у ал-Идриси расстоянию между пунктами *Таруи* и *Аклиба* в 8 дней. Город Аклиба, о котором сказано, что он является крайней областью Кумании, следует искать на южной границе Руси. Расстоянию в 8 дневных переходов (приблизительно 250 км) от Чернигова соответствует пограничный город Переяславского княжества Воинь, стоящий у впадения р. Сулы в Днепр. Во всех летописных известиях Воинь выступает как важный порубежный город-крепость, к югу от которого простиралась Половецкая степь²². В результате археологических раскопок установлено, что Воинь был не только сторожевым городом, но и являлся центром ремесла и торговли, состоял из укрепленного детинца и обширного окольного города²³. Что касается названия Аклиба, которое не может быть арабской передачей наименования города Воиня, то по своему происхождению название Аклиба у ал-Идриси связано с таким отличительным признаком поселения, как наличие крепостных укреплений²⁴. Информатор ал-Идриси (или сам географ) применил название Аклиба к нижнедунайской крепости Ликостомо, местное название которой было ему неизвестно. Можно предположить, что таким же образом получил наименование и рассматриваемый нами укрепленный пункт на границе Кумании, древнерусское название которого не дошло до ал-Идриси.

1. Al-Idrisi. *Opus geographicum sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare student" / Consilio et auctoritate E. Cerulli et alt. Una cum aliis ed. A. Bombaci et alt. Neapoli; Romae, 1970 – 1984. Fasc. I – IX. Об ал-Идриси и его сочинении см.: Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. М.; Л., 1957. – Т. IV. – С. 281 – 299; Oman G. Al-Idrisi // The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Vol. III. – P. 1032 – 1035.*

2. Разбор сведений ал-Идриси о Восточной Европе см.: Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: Текст, перевод, комментарий. – М., 2006 (“Древнейшие источники по истории Восточной Европы”).

3. Термин “иклим” является арабской передачей греч. κλιμα (“наклонение”). В арабской географической литературе этим термином обычно обозначались широтные зоны, на которые арабы разделяли земную поверхность. С IX в. термином иклим арабские географы стали называть не только греческие “климаты”, но и персидские кишвары – географические области (*Tibbets G. R. The Beginnings of a Cartographic Tradition // History of Cartography / Ed. by J. B. Harley, D. Woodward. Chicago; London, 1992. Vol. II. Book 1: Cartography in the traditional Islamic and South Asian societies. – P. 93*).

4. *Honigmann E. Die Sieben Klimata und die poleiV epishmo. Heidelberg, 1929. – S. 181.*

5. *Dunlop D. M. Scotland according to al-Idrisi, c. A.D. 1154 // Scottish Historical Review. – 1947. – Vol. 26. – P. 115; Kennedy E. S. Geographical Latitudes in al-Idrisi's World Map // Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften. – 1986. – Bd. 3. – P. 268.*

6. *Miller K. Mappae arabicae: Arabische Welt- und L nderkarten. Stuttgart, 1926. – Bd. V. – S. 165.*

7. Al-Idrisi. Opus geographicum. Neapoli; Romae, 1978. – Fasc. VIII. – P. 903 – 904.
8. Ibid. – P. 912 – 913, 957.
9. Ibid. – P. 955.
10. Ibid. – P. 917 – 918.
11. Ibid. – P. 917.
12. Miller K. Mappa arabicae. Bd. VI. – Taf. 55, 65.
13. Al-Idrisi. Opus geographicum. Fasc. VIII. – P. 958.
14. О них см.: Коновалова И.Г. Ал-Идриси... – С. 14.
15. Там же. – С. 211 – 212.
16. Там же. – С. 119, 229 – 232.
17. Al-Idrisi. Opus geographicum. Fasc. VIII. – P. 957.
18. Коновалова И.Г. Ал-Идриси... – С. 210.
19. Бейлис В. Країна ал-Куманія у “Географічному творі” ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // Марра mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К., 1996. – С. 95 – 96, 99 – 100.
20. Древняя Русь: Город, замок, село. – М., 1985. – С. 71.
21. Бейлис В.М. Країна ал-Куманія... – С. 95 – 96, 99 – 100.
22. Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М., 1989. – С. 75 – 76.
23. Куза А.В. Малые города... – С. 76; Древняя Русь... – С. 71; Довженко В.И. Сторуже-вые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 41 – 42.
24. Подробнее см.: Коновалова И.Г. Ал-Идриси... – С. 171 – 176.

Анатолій Кирпичников

МЕЧИ ТИПА ULFBERHT НА ВОСТОЧНОМ ПУТИ

Средневековый меч – своеобразный символ феодального строя, неотъемлемая принадлежность воина-профессионала, могущественное и престижное оружие¹. Ученые давно пытаются выяснить места изготовления этих мечей.

Европейские мечи VIII – IX вв. происходят в основном из Центральной и Западной Европы, где исследователями отмечены предшествующие стадии их развития². В VIII – IX вв. это оружие уже было известно всей Европе. В частности, распространенный среди викингов в VIII в. тяжелый рубящий меч, в значительной степени был франкским оружием континентального происхождения³. По выражению пионера раннесредневекового клинководения А. Лоранжа, культура, породившая это оружие, является не более скандинавской, чем древнеславянской⁴.

Находки раннесредневековых мечей на территории Руси сконцентрированы, в основном, в Юго-Восточном Приладожье, вокруг Смоленска, Ярославля, Новгорода, Киева, Чернигова, древнего Плеснеска. Мечи обнаружены, как правило, в курганных могильниках вблизи древнейших городских центров, на главных речных артериях и важнейших путях. Подавляющее большинство мечей IX – XI вв. происходит из курганов, причем большинство погребений с труположением X – XI вв. приходится на Южную Русь (Киев, Шестовица и др.), тогда как на севере их меньше.

Многие исследователи придерживаются мнения, что большая часть известных донныне мечей каролингского происхождения; не составляет исключения и Скандинавия, где франкское оружие служило в качестве образца местному оружейному ремеслу⁵. Лучшие клинки викингов (в том числе с надписью Ulfberht и дамаскированные) привозились на север с континента⁶. Вместе с тем, обилие самых разнообразных по форме и отделке экземпляров предполагает изготовление хотя бы части их на севере Европы (так же, как и оправку привозных клинков в местные рукояти). Теперь только историографический интерес представляет спор скандинавских ученых о возможности местного изготовления мечей. Эту возможность, в частности, отрицали А. Лоранж и Я. Шрейнер. Я. Петерсон, исходя из достаточной зрелости северного железоделательного производства, справедливо доказывал местное происхождение части мечей, особенно более простых, что позднее признано Г. Гьессингом и Х. Арбманом. Г. Сальмо считает, что однолезвийные норвежские клинки, не встречающиеся в других странах, сделаны, вероятно, на месте⁷.

Археологи и оружейеды ныне практически убеждены в производстве некоторых мечей и монтажке их рукоятей в различных странах Европы. Еще А. Лоранж доказал, что надписи на клинках не являются именами мечей или их владельцев⁸; клейменная продукция позволяет судить о работе древних кузнецов. Лучшим примером служат мечи с подписью Ulfberht. В Норвегии, Финляндии и России на каждом пятом из расчищенных мечей обнаружено это имя⁹. Всего же в Европе по моим подсчетам известно около 200 таких мечей. В частности, их количество резко возросло после того, как мы с А. Стальсберг провели исследование клейм около 110 мечей в музеях Бергена, Осло и Трондхейма в Норвегии¹⁰.

Археологи и лингвисты на основании франкской формы имени Ulfberht и другим диалектологическим особенностям локализируют клинковые мастерские на среднем Рейне в области Мааса, примерно между Мейнцем и Бонном.

Было бы невероятно приписывать всю продукцию с маркой Ulfberht одному человеку. К тому же, сами надписи не стандартны, различны по “почерку” и, несомненно, выполнялись разными людьми и в разное время. Известные ныне клинки с маркой Ulfberht охватывают более 14 типов мечей по Я. Петерсену и относятся к концу IX –

началу XI вв., особенно много появилось их в Северной и Восточной Европе в середине и второй половине X в. Полагают, что слово *Ulfberht* лишь первоначально означало отдельного франкского мастера, прославившегося качеством своей работы, возможного родоначальника и организатора бурно растущего производства. Впоследствии это имя стало маркой и, вероятно, закрепилось за крупной группой оружейников или мастерских ¹¹.

Мастерские *Ulfberht* обслуживали своей высококачественной продукцией франкские области, но много мечей вывозилось на Британские острова и через северную Германию в Скандинавию. Часть этих клинков попадала в Прибалтику, к западным славянам, на Русь и дальше на Восток. Безусловно, *Ulfberht*-мечи пользовались большим спросом на восточных рынках, хотя их находки картографированы лишь в пределах Европы. Одна из партий этого ценного товара в составе 5 клинков (3 с надписью *Ulfberht*, а 2 были помечены знаками в виде костыльных крестов) в 1928 г. обнаружена во время строительства Днепровской ГЭС возле острова Хортица ¹². Оформление этих несомненно одновременно изготовленных мечей различно; они были явно рассчитаны на индивидуальные вкусы покупателей. Очевидно, эти мечи везли на восточные рынки для продажи. Дело в том, что европейское оружие на востоке пользовалось большим спросом, несмотря на то, что там были и свои мечи. Восточные мечи иначе изготовлялись – методом литья, плавки металла, а мечи европейские – методом сложноузорчатойковки.

Другая партия, также из 5 мечей, но без рукоятей, была найдена на острове Од, на юге Швеции, во время случайных работ еще в 1863 г. Когда совсем недавно дошла очередь до них, то выяснилось, что среди их лезвий 3 с надписью *Urnfeld* и 2 со знаками ¹³.

Эти находки наталкивают на мысль, что и тут мы имеем товарную партию, которая поступила в Скандинавию, по-видимому, со Среднего Рейна и там должна была быть оправлена в рукояти. Находки на Днепрострое позволяют предполагать, что готовую продукцию везли на восток. Эти две точки – пока тоненькая ниточка, которая связывает эти две находки на великих морских и речных путях, по которым и началось движение, а потом произошла великая торговая революция IX – X вв. на пространстве от Балтики до Багдада ¹⁴. Этот путь был очень хорошо известен в Евразии, и по нему международные команды кораблей везли партии разных товаров по направлениям восток – запад и наоборот.

На то были веские причины. В результате арабской экспансии доступ европейцев в Средиземное море в течение VII – VIII вв. был весьма ограничен, а их связи с Византией и Передним Востоком фактически нарушились, и торговля была вынуждена искать другие пути ¹⁵. Такой путь через Восточную Европу в страны Азии был

использован во все возрастающей степени. Перенаселение Скандинавии и связанный с этим растущий недостаток земельных угодий выталкивали избыточное население в поисках пригодных для колонизации земель за пределами родины. Одновременно общий подъем экономики, развитие торговли и судоходства стремительно увеличили потребность в денежных средствах. Переселенцы, изгнанники, искатели приключений, обуреваемые жаждой обогащения норманны ринулись в континентальную Европу¹⁶. Бурный период создания государств, воинственных дружин, флота, властных институтов сопровождался стремлением правящих верхов и общественных групп к переделу мира, походам, дальней торговле. Накоплению богатств и обмену ценностями способствовало сложившееся мировое естественно-географическое разделение труда и неравномерное распределение сырьевых ресурсов стран Запада и Востока, различия в стоимости изделий удаленных регионов. Для ведения караванной торговли возникли сообщества купцов. Использовались не только морские, но и речные корабли (шириной примерно до 2 м и длиной не менее 8 м). Организация региональных и трансконтинентальных связей потребовала устройства береговых поселений, корабельных станций, постоянных или сезонных торжищ.

Развитие региональной и особенно дальней торговли в Восточной Европе явилось тем поворотным моментом, который сопровождался взрывом урбанизации: “Город в целом делал рынок всеобщим явлением”¹⁷. Евразийская по своему размаху коммерция имела своим результатом основание ряда новых и преобразование прежних городов и поселений, находящихся в зоне речных и морских путей. Именно в системе Волжского пути возникло большинство раннесредневековых городов и торговых факторий. Эти населенные пункты необязательно находились на берегах морей, рек и озер, некоторые строились в глубине территорий в целях безопасности и более удобной связи с сельскохозяйственной или сырьевой округой. Поселения этой эпохи по преимуществу были многофункциональными, одновременно являлись административными, военными, ремесленными, религиозными центрами. Здесь находились склады местных и транзитных грузов, устраивались ярмарки, существовали верфи по изготовлению судов, их оснастке и ремонту, строились гостиницы, корабельные пристани, станции по обслуживанию водного транспорта, заставы по сбору пошлин и даней. В северной части Великого Волжского пути обозначились особые города-порты, сходные с западноевропейскими виками. Устройство таких центров было подчинено интересам торговли, товарного ремесла, близости к водным коммуникациям, доступности купеческому транспорту. При всем индивидуальном различии торговым городам были свойственны некоторые общие черты: они имели не аграрный, а торгово-ремесленный характер, в них действовали разнообразные мастерские по изготовлению изделий, необходимых в быту, существовали кварталы масте-

ров, купцов, воинов.

В системе дальней торговли устанавливались приоритеты признанных высококачественных изделий, которые поступали из определенных городов и мастерских. Кузницы Рейнской области – едва ли не первые в Европе оружейные мануфактуры – снабжали весь мир мечами и доспехами непревзойденного качества. Меха северных народов концентрировались в северорусских городах, первоначально прежде всего в Ладоге, и затем с огромной выгодой продавались на восточных рынках. “Товарная интеграция” Евразии, сблизившая естественно-географические районы разделения труда, в последней четверти I тыс. н. э. проявилась в стандартизации производства определенных популярных изделий в странах и регионах не только близких, но и достаточно далеко отстоящих друг от друга. В обиход вошли однотипные стеклянные, сердоликовые, хрустальные бусы, привески и бусы из янтаря, костяные гребни, некоторые украшения из бронзы, гири и весы для взвешивания монет, международные по форме мечи, боевые топоры-чеканы, отчасти наконечники копий и стрел, также кольчуги, сходные по форме щиты и булавы, восточные наборные воинские пояса. Распространились высокие шапки, подбитые мехом одежды, возможно, использовались одинаковые по устройству корабли. Наряду с этнически нейтрально украшенными вещами, употреблялись украшения, оружие и бытовые изделия, имевшие отличительные местные черты.

Кроме мехов, на восточных рынках ценили высокие, отороченные мехом шапки (они станут своего рода национальным убором русских князей домонгольской Руси), кольчуги и мечи, как привозные франкские, так и местные древнерусские ¹⁸.

В этой связи обращает внимание та последовательность, можно сказать, настойчивость, с которой восточные писатели приписывают русам и славянам (сакалибам) владение, торговлю и изготовление мечей. Согласно с этими известиями, а они соотносятся с IX – XI вв., русы постоянно носят мечи, видят в них средство к существованию, единоборствуют на суде, передают по наследству, везут на восточные рынки ¹⁹. Багдадский философ ал-Кинди в трактате “О различных видах мечей и железе хороших клинков и местностях, по которым они называются”, посвященном халифу Мутасиму (832 – 841 гг.), среди 25 видов мечей Азии и Европы для последней указывает наряду с франкскими слиманские. Старший современник Кинди Ибн Руста (писал в 903 – 914 гг.) называет народ, владевший этим оружием, русами ²⁰. Писатель и поэт Омар Хайям в своем списке 14 видов клинков, помещенном в его трактате Наурузнаме, также отмечает сулайманские мечи ²¹. По этим и другим арабским сообщениям мечи франков и русов были почти одинаковыми, только у первых имелись на лезвиях фигуры в виде кругов, полумесяцев и крестов.

Мечи русов, несмотря на их сходство с франкскими, на Востоке все же выделяли.

Об этом мы судим по тому, что они получили особое, можно сказать, престижное наименование слиманских или сулайманских по имени библейского царя Сулаймана (Сулеймана) – Соломона (965 – 922 гг. до н. э.). По исламским верованиям этот царь был включен в число пророков до Мухаммеда, ему были покорны не только люди, но и звери, а также духи, которые носили его на летающем ковре по беспредельному царству. Такое наименование мечей необычно, ибо это оружие восточные авторы обычно группировали по названию места, области или страны их производства. Расшифровка данного названия содержится в труде ал-Бируни “Собрание сведений для познания драгоценностей” (написан до 1050 г.). Именем Сулеймана называли диковинные вещи, “так как было в обычае, – писал ал-Бируни, – у простого народа приписывать ему все то, что казалось необычным по мастерству или удивительным по изготовлению”²². Действительно качество клинков русов оценивалось очень высоко. В 943 – 944 гг. мусульмане грабили могилы русов, погибших в походе у города Бердаа. Ибн Мискавейх сообщает, что они “извлекли оттуда мечи, которые имеют большой спрос и в наши дни (то есть в середине X в. – А. К.) по причине их остроты и превосходства”²³.

В своем упоминавшемся трактате ал-Бируни раскрыл “секрет” изготовления мечей русов, казавшихся столь совершенным. Он писал, что “русы выделывают свои мечи из (сортов металла) шабуркана (сталь), а бороздки (долы) по середине их из нармахана (железо), чтобы придать им прочность при ударах и предотвратить их поломку”²⁴. В другом месте своего сочинения ал-Бируни отмечает, что изготовлением железа дляковки клинков занимались русы и сакалибы²⁵. Воспоминания о мечах русов сохранились на Востоке вплоть до XV ст., а в одной рукописи индийца Факр-и-Мудабера, написанной в мусульманском Дели (1210 – 1236 гг.) среди одиннадцати известных тогда групп мечей наряду с франкскими, хазарскими, византийскими, йеменскими, индийскими, китайскими и другими отмечены уже не сулейманские, а русские клинки²⁶.

В летописных известиях, относящихся к начальному периоду Киевской державы, меч выступает как своего рода “национальное” оружие и государственный символ. На этом оружии клялась “русь” в X в. при подписании договоров с греками. Известна легенда о том, что поляне платили хазарам дань мечами “от дыма”. Мечи русов археологически опознать было сложно, так как они по своим признакам описаны древними авторами недостаточно подробно. Ясно, однако, что это оружие в IX – X вв. было широко распространено в Восточной Европе. Ныне, обнаружив два подписных меча, можно, наконец, уверенно утверждать, что известия об этом оружии не миф и что в русских городах, в первую очередь, очевидно, в Киеве, не позднее X в. было организовано специализированное производство клинков²⁷. Этот факт примечателен в меж-

дународном масштабе. После Каролингской империи Русь стала второй страной в Европе, где выпускалась собственная столь престижная клинковая продукция, метившаяся не латынью, а по-славянски. Меч из Фощеватой (“Людота коваль”) сигнализировал о том, что такое производство имело место в конце X в.²⁸ Новоизученный киевский (“Слав...”) меч эту дату удревняет примерно на 50 лет²⁹. В этот период в середине X в. в разных странах континента множились настойчивые попытки изготавливать собственные мечи, не довольствуясь их импортом из Западной Европы. В самом Каролингском государстве выдвинулись новые кузнецы-оружейники и мастерские, где клеймили свою продукцию различными латиноязычными именами. Этот процесс, как можно установить, коснулся и Руси и привел к появлению кузниц, изготавливавших мечи, во главе с грамотными славянскими мастерами. В отделке мечей они внешне придерживались общеевропейских форм, но, нарушив признанную традицию, прибегли к собственной оригинальной маркировке выпускаемых изделий. По-видимому, киево-русские мастера по отношению к рейнским кузнецам считали свои изделия конкурентоспособными. Пока трудно судить о масштабах местного клинкового производства, Его существование начинает улавливаться для той поры, когда в связи с проникновением христианства изменяется обряд погребения, и мечи, равно и другое оружие, перестают класть в могилы. Находки оружия, каковое было присуще языческим некрополям, приобретают все более случайный характер. Несмотря на оскудение наших источников, по отдельным, пусть разрозненным фактам, устанавливается, что во второй половине X – начале XI вв. местные мечи существовали и дополняли привозные. Все вместе они удовлетворяли потребности в оснащении дорогостоящим клинковым оружием свободных членов общества: знати, дружинников, купцов, состоятельных горожан, чинов государственной администрации.

Славянский автограф на киевском мече предполагает определенный временной промежуток, прежде чем кузнец стал воспроизводить буквенную надпись, воспринятую из письменной культуры и перенесенную в ремесленную. Такое преобразование могло произойти в течение первой половины X в., когда на Руси ширилось использование кириллической грамоты. Вопрос о внедрении славянской письменности на Руси дискуссионен, но ныне накапливается все больше данных для его положительного решения по отношению к событиям X ст. Как известно, славяно-русские рукописи X в. не сохранились, и о первоначальном развитии письменности в Восточной Европе можно судить по немногим памятникам.

Кроме того, на изделиях X в. встречаются отдельные кириллические буквы. О развитии письменности в городской среде свидетельствуют также стили-писала, самые древние из которых в Новгороде происходят из слоев 953 – 989 гг. Не случайно, как полагают, международным языком в сфере евразийской торговли IX – X вв. был

славянский язык, и славяне при заключении сделок на восточных рынках выступали как переводчики. Логичен вывод о том, что Древнерусское государство не могло обойтись без собственной, в данном случае кириллической, деловой, фискальной, торговой и дипломатической письменности, что произошло задолго до официального принятия христианства. Этот факт не противоречит тому, что в начальный период освоения грамоты на Руси использовались рунические знаки, элементы глаголицы, греческий алфавит, арабское исчисление (в целом так называемое вариативное письмо)³⁰. Данные эпиграфики, в том числе клинковой, свидетельствуют о явном преобладании на Руси кириллицы.

Меч из киевской округи важен как оружие и как памятник письменной культуры. В нем воплотились общеевропейские (техника нанесения клейма, украшения рукояти в стиле геометрической инкрустации) и местные признаки (славяно-русская надпись, оригинальная композиция на обороте клинка). Таким было это оружие, в котором с неожиданной выразительностью проявились международные искания древнерусских ремесленников, внесших свой вклад в развитие материально-технической культуры Европейского мира.

---

1. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Свод археологических источников. – М.; Л., 1966. – Вып. Е 1-36. – С. 18.

2. *Behmer E.* Das zweischneidige Schwert der germanischen Volkerwanderungszeit. – Stockholm, 1939.

3. *Wheeler R.E.* London and the Viking. London Museum catalogues. – № 1. – 1927. – P. 29.

4. *Lorange A.* Den yngre jernalders svaerd. Bergen's Museum jrcifrer. – № 4. – Bergen, 1889. – S. 76.

5. *Arbman H.* Schweden und das Karolingische Reich. – Stockholm, 1937. – S. 215.

6. Там же. – S. 230; *Shetelig H. and Falk H.* Skandinavian Archeology. – Oxford, 1937. – P. 382.

7. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие... – С. 37.

8. *Lorange A.* Op. cit. – S. 66 – 68.

9. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие... – С. 38.

10. *Кирпичников А.Н., Стальсберг А.* Новые исследования мечей эпохи викингов (по материалам норвежских музеев) // Археологические вести. – 1995. – № 4.

11. *Davidson E.* Sword in Anglo-Saxon England. – Oxford, 1962. – P. 48.

12. *Равдоникас В.И.* Надписи и знаки на мечах из Днепроостроя // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – М.; Л., 1933. – Вып. 100. – С. 598 – 616.

13. *Arbman H.* Op. cit. – S. 232.

14. *Кирпичников А.Н.* Великий Волжский путь и Евразийские торговые связи в эпоху ран-

- него средневековья // Ладога и её соседи в эпоху средневековья. – СПб., 2002. – С. 34 – 58.
15. *Вайбуль И.* Краткая история Швеции. – Стокгольм, 1997. – С. 14.
  16. *Гуревич А.Я.* Походы викингов. – М., 1966. – С. 34.
  17. *Бродель Ф.* Структуры повседневности. – М., 1986. – Т. I. – С. 509 – 510.
  18. *Киртичников А.Н.* Великий Волжский путь... – С. 40 – 41.
  19. *Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран. – Баку, 1986. – С. 124.
  20. *Киртичников А.Н.* Древнерусское оружие... – С. 46.
  21. *Омар Хайям.* Науруз-наме. – М., 1994. – С. 84.
  22. *Ал-Бируни.* Минералогия. – М., 1963. – С. 64.
  23. *Якубовский А.Ю.* Ибн Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332 г. х. – 943 – 944 // Византийский временник. – Л., 1926. – Вып. XXIV. – С. 69.
  24. *Ал Бируни.* Указ. соч. – С. 237.
  25. Там же. – С. 234.
  26. *Elgood R.* The arms and Armour of Arabia. – Aldershot, 1994. – P. 104.
  27. *Киртичников А.Н.* О начале производства мечей на Руси // Общество, экономика, культура и искусство славян. Труды VI Международного конгресса славянской археологии. – М., 1998. – Т. 4. – С. 246 – 251.
  28. *Киртичников А.Н.* Древнейший русский подписной меч // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 196.
  29. *Киртичников А.Н.* О начале производства мечей на Руси // Общество, экономика, культура и искусство славян. Труды VI Международного конгресса славянской археологии. – М., 1998. – Т. 4. – С. 246 – 251.
  30. *Ловмянский Х.* Русь и норманы. – М., 1985. – С. 218.

Володимир Зоценко

ПІВДЕННОРУСЬКІ ЗНАХІДКИ НАКОНЕЧНИКІВ ПІХОВ МЕЧІВ ТИПУ II:1,3 – PAULSEN

Однією з категорій “скандинавських” артефактів Русі дружинної доби виступають бутеролі піхов мечів групи “з германським мотивом чотириноного звіра” типу II – Paulsen, знахідки яких у Східній Європі за кількістю посідають друге місце серед наконечників суто північноєвропейського виготовлення, після зразків “з германським пташиним мотивом” типу I:2 – Paulsen. У відповідності до дрібниць орнаментального

оформлення П. Паульсен розподіляв групу на чотири підгрупи, згідно з регіональною концентрацією зразків кожної з визначених типологічних градацій: П:1 – бутеролі загальноскандинавські; П:2 – шведські бутеролі; П:3 – бутеролі в орнаментиці циркумбалтійської зони; П:4 – бутеролі з мотивом чотириноного звіра та пальметою, зразки якої пов'язані з Готландом, Сходом і Центром Швеції¹. На південно-руських теренах, разом з Кримом і врахуванням розкопок 2006 р. у Шестовиці (під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка), зафіксовано шість бутеролей цього типу, по три зразки на градації 1 та 3.

Орнаментальне поле наконечників типу П:1 – Paulsen зайняте зооморфним візерунком у S-подібному сплетінні, виконаному в класичній манері стилю “Jelling”. Губи у зразків цієї типово північноєвропейської групи бутеролей завершувалися звірячою маскою, виконаною плетивом у плані “згори”. П. Паульсен у сукупності цих пристосувань піхов мечів, що поширювалися від першої половини Х ст. практично усією Скандинавією з Ісландією включно, виокремлює два їх різновиди: з ажурним та глухим рельєфним візерунками. Прототипом орнаментальної схеми наконечників цієї групи міг слугувати візерунок верхньої шкаралупи овальних фібул першої половини Х ст. типу J.P. 57, що у невеликій кількості поширювалися, головним чином, на північному заході Норвегії, хоча зустрічалися також у Хайтабу та на південному сході Швеції². Н. Єніосова також поділяє цю групу бутеролей з орнаментом стилю “Jelling” на дві градації відповідно до оформлення корпусу: типи А-П-І та А-П-Іа. При цьому дослідниця слушно зауважує, що ажурні та масивні рельєфні наконечники піхов цих типів виготовлялися в один і той же спосіб – литтям у роз'ємних глиняних формах із застосуванням проміжного моделювання. Прорізний орнамент – результат лише майстерності ливарника³. Деяко інший типологічний розподіл наконечників сукупності типу П – Paulsen був запропонований П. Сікорою. На думку дослідника, зазначені бутеролі складають третю групу, що розподілена на дві підгрупи: а – відповідає ажурним наконечникам “шведської підгрупи” П. Паульсена (тип П:2 – Paulsen); б – відповідає “загальноскандинавській підгрупі” П. Паульсена (П:1 – Paulsen). До того ж, остання підгрупа репрезентована у двох варіантах: b1 – цільнолиті зразки у класиці “Jelling” стилю та b2 – як ажурні, так і цільнолиті зразки, в орнаментиці яких відчувається вплив стилю “Mammen”, на кшталт наведених у П. Паульсена артефактів з Данилівки (Саратовська область Росії) та Леоново (Приладожья), щоправда, автор до цієї ж підгрупи зараховує й наконечник з чернігівського кургану “Гульбище”⁴. З огляду на закономірності розвитку північноєвропейської художньої стилістики, поява цієї групи бутеролей повинна співпадати з витоками зображувальних мотивів раннього “Jelling” стилю, який успадкував певні риси й попереднього стилю “Vogge”, що досить яскраво виступає прикладом зразків “шведської підгрупи” П. Паульсена, кінця ІХ – початку Х ст.⁵ Щодо

виготовлення й подальшого поширення різновидів цих бутеролей, не можна не визнати й факту їх побутування протягом усього X – початку XI ст. Особливо це стосується цільнолитих зразків⁶.

З Південної Русі, як зазначалося, походить три наконечники типу II:1 – Paulsen. Перший з них, за хронологією відкриття, належав до інвентаря, дослідженого Д. Савоквасовим 1872 р. у відомому чернігівському кургані “Гульбище”. Наконечник з цього кургану, що репрезентує ажурний різновид типу, зберігся фрагментарно: орнаментальне поле корпусу було проламано, а сам корпус обламаний по губам; на поверхні – сліди перебування у вогні. За сукупністю речового комплексу, пам’ятка не повинна виходити за межі середини X ст. Бутероль знаходилася серед жертвового інвентаря, над кремацією по центру кургану, під залишками кольчуги, що спеклися, окремо від меча типу “E – J. Petersen” (з орнаментациєю другого варіанту, підваріанту “б” за Ф. Андрощуком або варіанту E-2 за С.Ю. Каїновим), разом з фрагментами щита, вістрям спису нез’ясованого типу, уламком широколезвійного вістря стріли та парою стремен типу I за А. Кірпи́чником⁷.

Аналогічна бутероль фіксувала піхви меча з дружинного поховання, відкритого на Шестовицькому некрополі у 2006 р. Зразок мав пошкодження верхньої частини одного з боків. Розміри за вертикальною віссю складали 58 мм та завширшки по губам 35 мм. Характерною деталлю цього наконечника є заокруглена підощва при відсутності ніжки (більшість з ажурних зразків бутеролей II:1 – Paulsen мають на підощві корпусу ніжки у вигляді стовпчика з трьох кілець; натомість, вона відсутня на більшості бутеролей цієї групи з глухим рельєфним орнаментом – з відомих східноєвропейських знахідок наконечників типу у цільнолитому варіанті лише екземпляр з Данилівки (Саратовська область) був маркований краплеподібним, позбавленим рифлення, долішнім виступом). Зазначена риса оформлення корпусу наконечника з шестовицького поховання з розкопок 2006 р. зближує його з бутеролями групи “з германським мотивом чотириноного звіра” шведської підгрупи П. Паульсена, які також здебільшого мають заокруглену підощву й позбавлені ніжки. Проте шестовицький екземпляр не ніс у орнаментиці притаманної декору наконечників типу II:2 – Paulsen (IIIa – Sikora) ремінісценції “Vorre” – стилістики на загальному “Jelling” – тлі.

Останній з фіксованих на сьогодні у Південній Русі наконечників типу II:1 – Paulsen репрезентує цільнолитий різновид. Він походив з шару X – початку XI ст. південно-західної частини дитинця Листвинського городища, що мав сліди пожежі (розкопки Волинсько-Дністровської експедиції Львівського університету 1971 р., керівник М. Пелешин). Він являв собою масивну цільнолиту (без ажурного поля) бронзову бутероль із заокругленою, позбавленою ніжки підощвою (верхня частина обламана по переходу від корпусу до губ). Збережена частина була заввишки 50 мм, завширшки по

основі підйому губ – 38 мм; підошва завширшки (мах. по рамці) 25 мм⁸. Щодо листвинського зразку маємо навести дві прямі аналогії з Південно-Східної Балтії. Перша з них походила з могильника скальвів Linkuhnen на Нижньому Нямунасі-Німані. Бутероль належала до інвентаря поховання № 8, з розкопок кінця двадцятих років ХХ ст., до якого, крім іншого, входили три мечі, два з котрих ідентифіковані типами “У” та “Х” за Д. Петерсеном. За складом речового оточення комплекс може бути датований другою половиною Х ст.⁹ Друга аналогія походила з жемайтського могильника (Литва, середня Юра, правий нижній доплив Нямунаса). Наконечник піхов знаходився у складі поховання № 163, яке за артефактами датується у межах Х ст.¹⁰

Наступні два наконечники піхов типово скандинавського виробництва з теренів Південної Русі належать до групи “з германським мотивом чотириноного звіра” підгрупи “зі звіриним стилем циркумбалтійської зони” (тип II:3 – Paulsen), ажурна орнаментация поля яких, у цілому, наслідувала візерунок стилю “Vorre” за схемою верхньої шкаралупи фібул JP 48A. Для середини Х ст. місцезнаходження наконечників піхов цього типу позначені у Хайтабу, Данії, шведських Сконе, Естрікланді, на Готланді, у Фінляндії, а на північному заході досягали Ісландії¹¹. Одна з південноруських знахідок цього різновиду бутероль походила, як зазначалося вище, з шестовицького кургану № 42/Х з розкопок 1925 р., що перебувала на піхвах разом мечем типу “W” – J. Petersen, розташованим у південно-східній частині камери біля черепів чоловічого й жіночого кістяків. Наконечник був відлитий з латунного сплаву за допомогою двостулкової роз’ємної форми із застосуванням пластичної моделі. Шпиль губ корпусу оформлений у вигляді звірячої морди в проекції згори. Зображувальний сюжет й окантовка рамки на сьогодні втратили чіткість. Річ заввишки дорівнювала 63 мм та завширшки за губами – 43 мм¹².

Інша бутероль цієї групи походила з інвентаря зруйнованого під час Першої світової війни кургану, залишки якого простежуються за 7 – 8 км на північний схід від Коростеня (стародавній Іскоростень), в урочищі Ігорева могила, на околицях села Немирівка на правому березі р. Уж. Із старожитностей цього кургану відомі меч з наконечником піхов. Згодом через П. Барановського бутероль, проте без меча, потрапила до Державного історичного музею Росії у Москві. Вона була відлита зі сплаву на кшталт латуні, в ажурній техніці із застосуванням роз’ємних пластичних форм за допомогою проміжних пластичних моделей. Губи наконечника оформлені у вигляді горішньої проекції звірячої (дракона?) голови. Особливість декору коростенського зразку полягала в яскравому антропоморфізмі центральної личини в оточенні типово “Vorre” плетива. Нижня частина орнаментальної композиції під вузлом плетива на який спирається антропоморфне зображення, виступає у вигляді ще однієї, дзеркально оберненої до

голови монстра личини, але вже зооморфної, у котрій М. Фехнер вбачала пташині риси¹³. Край рамки виробу окантований потрійною стрічкою. Подошва наконечника завершується краплеподібною невисокою ніжкою. Розміри наконечника 73 x 46 мм.

До цієї ж групи бутеролей маємо зарахувати й зразок з розкопок 1905 р. К. Косцюшко-Валожевича у південній частині городища середньовічного Херсонеса-Херсона-Корсуня. Матеріал та техніка відливання аналогічні до попередніх, розміри – 63 x 42 мм¹⁴. Зображення у полі корпусу цього херсонеського наконечника піхов меча повторює візерунок зразка з Ігоревої могили під Коростенем: центральна (в анфас) антропоморфна маска утримується “*Borre*” плетивом на перевернутій звирячій (також в анфас) морді, розташованій у подошві внутрішньої кромки рамки. Рамка має рант з двох лінійних стрічок. Горішнє завершення губ – у вигляді голови чотириноного хижака у проекції зверху. Особливість цього зразка полягає у наявності ніжки на подошві рамки.

Останнім часом до бутеролей типу тип II:3 – Paulsen звернулися Н. Єніосова, П. Сікора та Ш. Хеденстірна-Йонсон. Н. Єніосова, яка розробила власну типологію наконечників піхов мечів на підставі східноєвропейських знахідок, сукупність цих бутеролей об’єднала у тип А-I-1 й виокремила у ньому два варіанти. Орнаментака першого з варіантів репрезентована “чистим” “*Borre*” стилем на мотив наведеного П. Паульсеном вірця (овальні фібули типу JP 48A), другого – виявляє яскраво антропоморфні риси зображення центральної маски та зміїні голівки у плетиві¹⁵. Згідно типологічної схеми Р. Сікори, бутеролі, що належать до зразків “з германським мотивом чотириноного звіра” підгрупи “зі звириним стилем циркумбалтійської зони”, складають групу “II a” з двома підгрупами: “II a 1” – наконечники, власне, типу II:3 – Paulsen; “II a 2” – сукупність наконечників, що у П. Паульсена визначена типом II:4 – “з германським мотивом чотириноного звіра” підгрупи “з чотириногим та пальметою”¹⁶, котрі з середини X ст. набувають поширення у середній частині Швеції (Urpland, G strikland) й спорадично зустрічаються на Готланді, в Ісландії, Фінляндії, Латвії (Нижня Даугава), на Середній Віслі (Rybcyzna, pow. Lipsko, woj. Mazowieckiey), на Середньому Західному Бузі (Франопаль Брестської області, Білорусь) та на Верхній Волзі (Углич, Ярославської області, Росія). До того ж, у групу II своєї типологічної схеми П. Сікора уводить й наконечники, що мають в орнаментиці “пташиний” сюжет, об’єднуючи їх у підгрупу “b” з двома відмінами¹⁷: “II b 1” – бутеролі, що відповідають типові I:a1-Paulsen – “з германським пташиним мотивом скандинавської групи” кшталту¹⁸ і які можна сприймати за суто “шведський” варіант типу; “II b 2” – бутеролі, які П. Паульсен не відокремив від названої групи, але підкреслив їх позаскандинавське, скоріше за все східнопруське, походження¹⁹.

Більш подрібно класифікує наконечники групи Ш. Хеденстірна-Йонсон. Згідно

з її класифікацією, наконечники піхов меча, що несуть у своєму декорі мотив чотириногого звіра у північноєвропейській стилістиці підгрупи циркумбалтійської зони П. Паульсена, розподілені за чотирма підгрупами, плюс дві бутеролі позакласифікаційних градацій. До першої градації (Sub-group A) авторка включає класичні бутеролі типу II:3 – Paulsen; другу (Sub-group B) – складають бутеролі з антропоморфною маскою по центру корпусу, що відповідають зразкам типу A-I-1, варіанту 2 за Н. Єніосовою; до Sub-group C Ш. Хеденстірна-Йонсон віднесла лише один зразок з готландського місцезнаходження у (за реєстром знахідок П. Паульсена він наведений під № 7²⁰), орнаментальна канва якого гранично наближена до декору фібул JP 48A; до четвертої градації (Sub-group D) належать наконечники, що набувають поширення у другій половині X – на початку XI ст. виключно у Південно-Східній Балтиці: Yrzekapinis, Самбія; , поховання 12, 62, 94, Жямайче, середній плин Юри²¹. У типології П. Паульсена ці бутеролі були опущені. Візерунок поля рамки наведених зразків характеризується граничною декоративністю, що віддалено нагадує стрічкове плетиво стилю “Vorre” й у сюжетних мотивах займає проміжне місце між орнітологічним та терапелогічним мотивами. Згідно типологічного розподілу знахідок бутеролей на теренах Литви В. Казакявічюса, вони також складають окрему підгрупу – b3, групи I, до якої увійшли “пташині” наконечники, у тому й зразки Pb2 – Sikora²². З огляду на невизначеність сюжетних мотивів орнаментики та чітко окреслену локалізацію знахідок цього кшталту, можливо, логічніше було б виокремити ці зразки в окремий тип бутеролей другої половини X – XI ст., що виникли як західно-балтська ремінісценція північноєвропейського стилю “Vorre”.

На думку Н. Єніосової, бутеролі її типу A-I-1 другого варіанту, до якого зараховані разом з шестовицьким, іскоростенським та херсонеським зразками також екземпляр зі слов'янського поселення Nimsch tz на Верхній Шпрее у Саксонії, виникають під впливом художньо-ремісничих традицій Скандинавії у Середній Наддніпрянщині²³. Подібну позицію займає й згадана шведська дослідниця, на думку якої наконечники, що в неї складають підгрупу “B”, є загалом слов'янським специфікатом²⁴. Проте антропоморфна маска у центрі стрічкового плетива “Vorre” фіксується й на зразках суто норманського походження. Досить подібною до людської є маска на зразку наконечника піхов цього типу з на Готланді²⁵. Х. Шетеліг у чоловічій постаті, зображеній у повний зріст в облямуванні “зміями” “Vorre” плетива, на зразку з Ljarskogen у Ісландії, котрий Ш. Хеденстірна-Йонсон виокремлює в один з особливих видів, вбачав навіть специфічну ісландську композицію²⁶. Силуетно орнаментика наведених П. Паульсеном зразків з Хайтабу, ісландського Lundur, як і згаданих вище готландського та ісландського екземплярів²⁷, при збереженні композиції верхньої шкаралупи овальних фібул

типу JP 48A, відступає від прототипу із зображенням центральної маски, що втрачає характерну зооморфність й наближається до людського обличчя. Звідси антропоморфні риси маски на бутеролях типу A-I-1, варіанту 2 за Єніосовою або Sub-group B – Hedenstierna-Jonson не є оригінальною східноєвропейською ознакою. У випадку з “іконографією” наведених варіантів названого типу маємо, скоріше за все, не стільки регіональні відмінності, скільки різні сюжетні лінії північногерманської міфології, що художньо вирішувалися за однією канонічною схемою.

Якщо прийняти досить обґрунтовану версію В. Кулакова щодо втілення орнаментикою наконечників типу A-I-1, варіант 1 – Єніосова “язичницької ікони” “Одін разом з віщими воронами Хугіном та Муніном”²⁸, то з огляду на відмінності у подробицях зображувальних рядів зразків сукупності A-I-1-варіант 2 – Єніосова, дійсно, слід шукати іншу сюжетну мотивацію. Незважаючи на те, що В. Кулаков до цього ж сюжету зараховує й ажурний візерунок практично ідентичних бутеролей з Іскоростеня, Херсонеса та Німшютца²⁹, такі деталі, як зміїні голови у плетиві, що оточують не тільки вусату, але й бородату людську личину, зближують маску цих наконечників піхов меча з іконографічним типом сина Одіна – Тора³⁰. У такому разі маємо усі підстави інтерпретувати рельєфну замальовку названих артефактів як ілюстрацію до епізоду змагань володаря грому й захисника богів та людей зі світовим змієм – Йормунгандом у день Рагнарьок³¹. Пропоноване трактування сюжету може вважатися цілком логічним, якщо зважити на характер речі, на котрій художньо переданий цей сюжет. Кожний випадок застосування меча у бою може бути порівняний його власником з кінцем світу й наступним воскресінням, як це сталося із загибеллю богів у день Рагнарьок. Семантичне навантаження зображень на цих наконечниках, що впливає з ідеограм міфології, знайомої власникові цього зброярського припасування, виглядає більш історично виправданим, аніж пояснення їх через старозавітні оповідки “Давид – Даниїл з левами”³², навіть погоджуючись з реальністю певної контамінації поганських та християнських ідей у художній культурі Скандинавії середини IX – середини X ст., після християнських місій Ансгарія (832, 854 рр.) та Унно (936 р.) у Бірці. Так само, бодай при стилістичній близькості зображувальних елементів, не виправдовується в історичній перспективі й співставлення сюжету рамки бутеролей Ігоревої могили, Херсонеса та Німшютца з образотворчо-семантичним рядом передроманської північноєвропейської іконографії розп’яття Христа, на вірець рельєфу каменю Гаральда з Йеллінгу, дата якого визначається дослідниками у межах 960 – 980 – 1050 рр.³³

Ознакою появи бутеролей Н. Єніосова – A-I-1-варіант 2 безпосередньо на території Скандинавського півострова, попри локалізацію знахідок на південному сході Східної та Західної Європи, може бути зовнішнє оформлення їх рамок. Така риса, як наявність ніжки в основі корпусу трьох щойно схарактеризованих зразків, ставить їх в

один ряд з наконечниками типово скандинавської групи “з германським мотивом чотириноного звіра” типу P. Paulsen II:1, зразки якої датуються першою половиною X ст., при тому, що центрами виготовлення цих бутеролей вважаються Ютландія та норвезький Вестфолле³⁴. На противагу їм, усі наконечники типу II:3, Paulsen – A-I-1-варіант 1 – Єніосова – Sub-group A – Hedenstierna-Jonson, включаючи зразки шестовицького кургану 42/X, з верхнього шару (дещо пізніше X ст.) поселення пригауївських лівів, з на Готланді та з Хайтабу³⁵, які за близькістю деталей зображень та їх компоновкою у полі рамок можуть бути поєднані в одному підтипі, мають простий, дещо загострений, але заокруглений низ рамки. Таке завершення низу було характерним для деяких бутеролей “з германським мотивом чотириноного звіра” шведської групи (тип P. Paulsen II:2) та, в основному, для зразків “з германським мотивом чотириноного звіра і пальметою” (тип P. Paulsen II:4), які за орнаментикою належали до виробів “Jelling” стилю. Поширення перших з названих наконечників пов’язане з ремісничими центрами Упсланду, починаючи з середини X ст., других – Упсланду та Готланду з другої половини X – початку XI ст.³⁶ Виходячи з вищевикладеного, логічно визначити хронологічний діапазон наконечників піхов мечів A-I-1-варіант 2 – Єніосова синхронно до зразків “з германським мотивом чотириноного звіра” скандинавської групи у межах першої половини X ст., до поширення бутеролей стилю “Jelling”. Досить упевнено ув’язуються з 40-ми рр. X ст. датування бутеролі A-I-1-варіант 1 – Єніосова з розкопок 1998 р. на “Гарнізоні” у Бірці, що походила з “воїнської будівлі”, у заповненні якої знайдені два дірхеми карбу 866 – 869 та 922 – 933 рр. Відома за публікаціями 1931 – 1932 рр. знахідка наконечнику A-I-1-варіант 1 – Єніосова у Хайтабу³⁷ також походила з об’єкту, датованого не пізніше середини X ст., перекриваючи жіноче поховання ранньої доби вікінгів³⁸. Таке датування, до речі, не суперечить й легендарній приналежності іскоростенського кургану, звідки походив один з трьох на сьогодні відомих наконечників A-I-1-варіант 2 – Єніосова.

---

1. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit. Ein Beitrag z r fr hgeschichte Osteuropas. – Stuttgart, 1953. – S. 35 – 57.

2. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 35 – 42; *Capelle T.* Der Mettalschmuk von Haithabu. – Neum nster, 1968. – S. 51 – 52, karte 20.

3. *Єніосова Н.В.* Ажурные наконечники ножен мечей 10-11 вв. на территории Восточной Европы // История и эволюция древних вещей. – М., 1994. – С. 104.

4. *Sikora P.* Fr hmittelalterliche Ort b nder bei West-und Ostslawen // Zeitschrift f r Arch jologie des Mittelalters. – Jahrgang 31. – 2003. – Serie 11 – 38. – 2003. – S. 19 – 22, 34, abb. 4.

5. *Jansson I.* Wikingerschm k und M nzdatierung Bemerkungen zu einer Neuersheitung // *Tor.* – VII. – 1969. – S. 44, taf. 2.
6. *Ениосова Н.В.* Указ. соч. – С. 104; *Sikora P.* Fr hmittelalterliche Ortbn nder bei West-und Ostslawen... – S. 20 – 21, 21 – 22.
7. *Самоквасов Д.Я.* Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – С. 37, рис. 53:3140; *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // *Материалы и исследования по археологии СССР.* – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 35 – 37; *Корзухина Г.Ф.* Из истории древнерусского оружия XI века // *Советская археология.* – М., 1950. – Вып. XIII. – С. 65 – 66, табл. I:24; *Ениосова Н.В.* Указ. соч. – С. 104, приложение 1:А-II-1,2.
8. *Пелецишин М.А., Чайка Р.М.* Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині // *Археологія.* – 1991. – № 1. – С. 141, рис. 2:3; *Чайка Р., Довгань П.* З історії дослідження Листвинського городища на Волині // *Волино-Подільські студії: Пам'яті І.Н. Свешнікова.* – Львів, 1998. – С. 75.
9. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 41, Abb. 40; *Кулаков В.И., Иов О.В.* Наконечники ножен меча из кургана 174 могильника Кауп и с городища Франополь // *Краткие сообщения о докладах и исследованиях Института археологии.* – М., 2001. – Вып. 211. – С. 78, 80, рис. 2 : 1.
10. *Kazakevičius V.* Sword chapes from Lithuania // *Die kontakte zwischen Ostbalticum und Skandinavien im Fr hen Mittelalter.* – Stockholm, 1992. – P. 97, fig. 4:2.
11. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 48 – 52.
12. *Бліфельд Д.І.* Древньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 138 – 14. – Рис. 20; *Андрощук Ф.О.* Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – К., 1999. – С. 54; *Чернігівський історичний музей.* – Інв. № А3/12.
13. *Фехнер М.В.* Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // *Советская археология.* – 1982. – № 4. – С. 243 – 244.
14. *Колесникова Л.Г.* Погребение воина на некрополе Херсонеса // *Советская археология.* – 1975. – № 4. – С. 267, рис. 2 в.; *Херсонеський археологічний заповідник-музей.* – № 4458/3.
15. *Ениосова Н.В.* Указ. соч. – С. 105 – 106.
16. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 53 – 57.
17. *Sikora P.* Fr hmittelalterliche Ortbn nder bei West-und Ostslawen... – S. 18 – 19, 34, abb. 3.
18. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – №№ 11 – 12, abb. 5 – 7.
19. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 20, №№ 13 – 17, abb. 8 – 10.
20. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 49, abb. 53.
21. *Hedenstierna-Jonson Ch.* The Birka Warrior. – Stockholm, 2006. – II. – P. 104 – 106, fig. 1 – 5.

22. *Kazakevi ius V.* Sword chapes from Lithuania // Die kontakte zwischen Ostbalticum und Skandinavien im Fr hen Mittelalter. – Stockholm, 1992. – P. 94, 96–97, fig. 3:3–4.
23. *Ениосова Н.В.* Указ соч. – С. 105–106.
24. *Hedenstierna-Jonson Ch.*, The Birka Warrior... – II, p. 104, 111–116, fig. 1–5.
25. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 49, №7, abb. 53
26. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 49, №4, abb. 55; *Hedenstierna-Jonson Ch.* The Birka Warrior... – II, p. 104, fig. 5:Other 2.
27. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit. – S. 49, №№ 1, 3-4, 7 abb. 52–55.
28. *Кулаков В.И.* Варианты иконографии Одина и Тора V–XI вв. // Славяно-русские древности. – 1995. – Вып. 2. – С. 66–71; *Кулаков В.И., Иов О.В.* Наконечники ножен меча из кургана 174... – С. 81.
29. *Кулаков В.И.* Варианты иконографии Одина и Тора V–XI вв... – С. 70, рис. 1:9–11.
30. *Кулаков В.И.* Варианты иконографии Одина и Тора V–XI вв. ... – Рис. 3:1–2.
31. Старшая Эдда, Прорицание Вёльвы, 56 // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – М., 1975. – С. 189; Младшая Эдда. – Л., 1970. – С. 52–55.
32. *Sikora P.* Fr hmittelalterliche Ort b nder bei West-und Ostslawen... – S. 109.
33. *Hedenstierna-Jonson Ch.* The Birka Warrior... – II. – P. 107–108.
34. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 37–42.
35. *Apala Z., Apals A.* Die Kontakte der Letgalien des Gauja Raumes mit Skandinavien // Die Kontakte zwischen Ostbalticum und Skandinavien im Fr hen Mittelalter. – Stockholm, 1992. – S. 10, abb. 2:4.; *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit. – S. 49, 52, №№ 1, 7, abb. 53, 54.
36. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 42–47, 54–57.
37. *Paulsen P.* Schwertob nder der Wikingerzeit... – S. 49, № 1, abb. 54.
38. *Hedenstierna-Jonson Ch.* The Birka Warrior... – II. – P. 109.

ИЗВЕСТИЕ ИПАТЬЕВСКОЙ ЛЕТОПИСИ О ЧЕРНОЙ МОГИЛЕ

(К вопросу об имени погребённого князя)

Был воин, вождь,
Но имя смерть украла
И унеслась на чёрном скакуне.

И.А. Бунин

В историографии неоднократно высказывались различные догадки об имени черниговского правителя, похороненного в Чёрной могиле, предлагались и самые разные интерпретации его социального статуса¹. Первый исследователь кургана Д.Я. Самоквасов приписывал этот грандиозный курган славянскому князю “племени” северян, Б.А. Рыбаков – князю “племени” полян (“поляно-руссов”). Позже, в соответствии с концепцией единого Древнерусского государства, возобладаало мнение о том, что в кургане похоронены бояре киевского князя² (в частности, погребение приписывалось летописному персонажу – воеводе Претичу)³. Но исключительно престижный скандинавский обряд погребения (“сожжение в ладье”) и богатейший набор оружия и вещей позволяют сделать вывод о княжеском характере захоронения и скандинавском происхождении погребенного. В русле такой интерпретации были предложены отождествления захороненного предводителя то с князем “Хлгу”, упоминаемом в “Кембриджском документе”⁴; то с независимым черниговским династом скандинавского происхождения⁵; то с “княгиней” Сфандрой договора “руси” и греков 945 г.; то со Сфенгом, “братом” Владимира Святославича, упоминаемом в византийских источниках⁶; или же просто с анонимным представителем рода Рюриковичей⁷. Идея же о том, что название могилы отражает имя погребенного князя, рассматривалась в качестве практически исключенной версии (якобы “народная этимология”), опирающейся на поздние легенды, не имеющие под собой какого-либо исторического основания⁸.

Между тем, уникальное известие Ипатьевской летописи 6655 л. г. (1147 г.) сообщает о кургане с названием Чёрная могила: “и ста Изяславъ идеже есть Черная Могила”⁹. Возле неё киевский князь Изяслав назначил встречу своему брату Ростиславу в ходе войны против Святослава Ольговича и его родственников и союзников. Из контекста данного известия вполне ясно, что в этом и последующих эпизодах речь идет

действительно об окрестностях Чернигова¹⁰. Таким образом, традиционное, существующее по сей день название этого кургана вполне аутентично и носит летописный характер. В позднейшей летописной традиции это известие также продолжало фигурировать, оно есть практически во всех летописях, отразивших Киевский свод 1198/9 гг. Интересное прочтение этого известия дает Ермолинская летопись, в некоторых списках которой стоит множественное число (“Черные Могилы”), что прямо перекликается с легендарной традицией, согласно которой погребения “княжны Чёрны” и “князя Чёрного” соседствуют¹¹.

Особо заметим, что изначальная форма названия кургана в Ипатьевской летописи была “Черна Могила” – без последующей буквы “я”, вписанной позднее в конце строки¹². В такой форме имя кургана может восприниматься в качестве краткой формы прилагательного, позднее переправленной на полную, то есть цветовую характеристику сложенной из черноземной почвы насыпи (хотя с момента сооружения эта насыпь должна была надежно задерноваться скорее в зеленоватый цвет).

Но со схожей степенью вероятности форма “Черна” может считаться формой существительного в родительном падеже единственного числа 2 склонения, как ответ на вопрос: “Кого, чья могила?”. То есть как родительный падеж от имени собственного – “Чернь” (т.е. “могила Черна”) или же именительный падеж женского рода единственного числа краткого притяжательного прилагательного – “чернь” (“Черня(а) могила”; ср.: ”всеволожа дочь”). Сознывая сугубую гипотетичность проделанного нами построения, всё же можно предположить в основе названия данной могилы мужское имя “Чернь” (или “Чернь”), тем более, что оно зафиксировано в домонгольскую эпоху – фигурирует в “Повести временных лет” и в берестяных грамотах, а в “Списке русских городов” конца XIV в. и других средневековых источниках упоминается “Черньгород” на р. Ирпене¹³.

Косвенным, но важным аргументом в пользу этой версии может служить тот факт, что все остальные курганы, упомянутые в ранних древнерусских источниках, получили названия только по имени погребенных в них правителей¹⁴. В “Повести временных лет” упоминаются могилы Аскольда и Дира, князей Олега, Игоря, Олега и Ярополка Святославичей, Святополка Окаянного. В более поздних источниках есть сообщения о курганах легендарного основателя Галича и князя Туры. Во всех случаях в письменных источниках отражены аутентичные детали княжеской погребальной практики и точное знание ее локализаций¹⁵.

В летописях отмечены точные места захоронений захвативших Киев Аскольда и Дира¹⁶, а также их убийцы Олега. Причем разные летописи отмечают три места его последнего пристанища – одно в Ладоге и два в Киеве¹⁷. Всегда считалось, что здесь скрыто противоречие, вызванное ошибкой или пристрастной правкой какого-то из

источников. Однако в память об основателе Древнерусского государства могли быть насыпаны кенотафы; не исключено также, что его тело захоронили по частям. Так поступили с конунгом Хальвданом Черным в Скандинавии — чтобы распространить материализованную в этом человеке “удачу” и “своеобразную языческую святость-благодать” на разные земли¹⁸.

Курган над останками следующего князя-Рюриковича Игоря был насыпан рядом с местом его гибели в земле древлян. Само летописное описание хода погребения указывает на двухэтапное сооружение насыпи, что, в свою очередь, характерно для больших княжеских курганов Руси и Северной Европы¹⁹ (включая Черную могилу).

Последним языческим князем, чья могила сохранилась в поле зрения составителей первых летописей, был Олег Святославич²⁰. Причём точность “устной традиции”, хранившей память о курганах, позволила в 1044 г. (то есть более полувека спустя) эксгумировать ради крещения кости братьев Владимира Святого Олега и Ярополка, погибших соответственно в 977 и 980 гг. и захороненных, очевидно, по обряду трупоположения²¹. Заметим, что могильный холм над местом первоначального упокоения Олега сохранился и после перезахоронения его останков, поскольку, согласно “Повести временных лет”, “и есть могила его и до сего дне у Вручего”.

В Галицко-Волынской летописи есть редкое упоминание о “Галичине могиле”, с которой была как-то связана легенда “о начале Галича, откуда ся почал”²². Имя основателя Галича вероятнее всего этимологизируется от обозначения птицы – “галица”, то есть “галка”²³. А с могилой, судя по всему, принадлежавшей древнему правителю с эпонимическим именем, были связаны архаичные ритуалы вокняжения в данном городе. Согласно летописному рассказу, княжение в Галиче символически было равно стоянию на этом кургане, что позволило обмануть пришедшего князя и формально “сдержать” данное ему слово со стороны представителей местной элиты о вокняжении.

В уставной грамоте князя Любарта Гедиминовича церкви Иоанна Богослова в Луцке (1321) упомянута “Турова могила”²⁴, то есть курган, приписывавшийся традицией князю Туры – согласно “Повести временных лет”, пришедшему “из-за моря” правителю Турова²⁵. Она находилась на границе земель волынян, дулебов и дреговичей, причем центром княжения последних был Туров.

В заключение обрисую сугубо гипотетический “портрет” погребенного в Черной могиле правителя — его имя, если наша этимология названия кургана верна, звучит как *Чернь* или *Чернь*. Поскольку это имя не вошло в ономастикон династии Рюриковичей²⁶, то, скорее всего, перед нами независимый или полунезависимый черниговский князь. В “Повести временных лет” упомянуты два таких правителя-скандинава, не связанных с родом Рюрика, – Рогволд в Полоцке и Туры в Турове.

Учитывая, что перо наконечника парадного копья из Черной могилы было, причем уже позже его изготовления, инкрустировано с обеих сторон знаками креста, этот князь проявлял склонность к христианской религии, публичной демонстрации своей веры в нового Господа, хотя его погребение было явно языческим²⁷. Славянское имя князя отнюдь не противоречит скандинавским чертам “сопроводительного” набора вещей и скандинавскому характеру обряда похорон, поскольку именно в период возведения Черной могилы (960 – 990 гг.) начинается ассимиляция скандинавских династий. Например, появляется первый Рюрикович со славянским именем – Святослав. Возможно, выбор имени Чернь, созвучного названию города Чернигова, был продиктован какими-то символическими целями, призванными подчеркнуть укорененность династии в “столице” Левобережья Днестра или легитимность прав на этот престол²⁸.

---

1. Подробнее см.: *Самоковасов Д.Я.* Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 1. – С. 187 – 190, 210 – 224; *Его же.* Могилы русской земли. – М., 1908. – С. 190 – 201; *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 11. – Вып. 1. – М.; Л., 1949. – С. 24 – 54; *Его же.* Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 329 – 347; *Петрухин В.Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX – XI вв. – М.; Смоленск, 1995. – С. 171 – 194; *Его же.* Большие курганы Руси и Северной Европы. К проблеме этнокультурных связей в ранний средневековый период // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 360 – 369; *Шевченко Ю.Ю.* Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы // Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы. – СПб., 1999. – С. 9 – 22; *Щавелёв А.С., Щавелёв С.П.* Чёрная могила // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 134 – 141.

2. *Зайцев А.К.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X – XII вв. – М., 1975. – С. 72 – 74; *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С. 94 – 95; *Петрухин В.Я.* Начало этнокультурной истории... – С. 171, 193.

3. *Мачинський Д.А.* Черна могила – поховання воєводи Претича? // Друга Чернігівська обласна конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 15 – 17.

4. *Петрухин В.Я.* Походы Руси на Царьград: к проблеме достоверности летописи // Восточная Европа в древности и средневековье. IX Чтения памяти В.Т. Пашуто. – М., 1997. – С. 69. Ср.: *Голб Н., Прицак О.* Хазаро-еврейские документы X века. – Иерусалим; М., 2003. – С. 141–142, 147, 151, 163–165, 167.

5. *Новик Т.Г., Шевченко Ю.Ю.* Княжеская династия Чернигова и киевские Рюриковичи // Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 96 – 100; *Щавелев А.С., Щавелев С.П.* Чёрная могила ... С. 139 – 141.

6. *Уманец А.Н., Шевченко Ю.Ю.* Эволюция Чернигова конца X века в контексте Киевской государственности // Деснинские древности. – Брянск, 1995. С. 63 – 66; *Шевченко Ю.Ю.*

Княжна-амазонка... С. 17–20. О Сфенге см.: *Артамонов М.И.* История хазар. – СПб., 2002. – С. 437–438

7. *Петрухин В.Я.* Древняя Русь: народ, князья, религия // Из истории русской культуры. – М., 2000. – Т. I. – Древняя Русь. – С. 165, 251.

8. Эту версию отстаивал только В.А. Пархоменко (*Пархоменко В.О.* Князь Чорний (До питання про добу Сіверянської колонізації Подесення) // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія. – К., 1927. – С. 379–382; См. также: *Пархоменко В.А.* У истоков русской государственности. – Л., 1924; *Его же.* Дрєвляне и поляне // Известия Отделения русского языка и словестности. – Л., 1926. – Т. XXXI. – С. 267–270). Первоначальные публикации пересказов легенд о князе Чёрном и княжне Чёрне см.: *Иловайский П.И.* Черниговская старина по преданиям и легендам. – Чернигов, 1898. Об эволюции позднесредневековых легенд этого “цикла” см.: *Шевченко Ю.Ю.* Княжна-амазонка... С. 14–17; *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI–начала XVIII века. – СПб., 1999. – С. 320.

9. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. II. – Стб. 357–358.

10. Виднейший знаток летописной географии А.Н. Насонов косвенно признал тождество археологического памятника и летописного топонима, поместив данные наименования под одним номером географического указателя (*Насонов А.Н.* “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. – СПб., 2002. – С. 147, 210, 390).

11. “Курган княжны Чёрны” был снесен до археологических раскопок Д.Я. Самоквасова в Чернигове, но, по свидетельству очевидцев, содержал богатый набор вещей, аналогичных погребальному инвентарю Черной могилы (*Ригельман А.А.* О срытом кургане в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 44. – Часть неофициальная. – С. 489–490).

12. Ипатьевская летопись... – Стб. 357–358 (см. примечание “в”).

13. Повесть временных лет. – СПб., 1996. – С. 82 (имя “Чернь”); *Зализняк А.А.* Древне-новгородский диалект. – М., 1995. – С. 679; *Тихомиров М.Н.* “Список русских городов дальних и ближних” // Исторические записки. – М.; Л., 1952. – Т. 40. – С. 223.

14. См. подробнее: *Щавелев А.С.* Особенности княжеских погребений языческой Руси (летописные известия и археологические данные) // Святилища: археология ритуала и вопросы семантики: Материалы тематической научной конференции. – СПб., 2000. – С. 106–110.

15. Отдельно отметим уникальное сообщение Ипатьевской летописи о захоронении Андреем Юрьевичем (Боголюбским) в 1149 г. своего коня, спасшего хозяина в битве и удостоенного за этот подвиг (“жалуа комоньства его”) погребения в могиле на высоком берегу реки Стырь. Приведенная формула, видимо, повторяет оборот, сопровождавший награждение дружинников-”мужей” (“жалуа мужества его”), а обряд отдельного погребения коней был распространен у скандинавов, кочевников и славян еще в языческую эпоху, но, как видим, сохранился в рудиментной форме и в христианский период, вместе с представлением о коне, как о “полноправном” члене дружины, друге-спутнике своего хозяина. См.: Ипатьевская летопись... – Стб. 391. Ср.: *Лунец Р.С.* Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984.

16. Повесть временных лет... – С. 14.

17. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // Полное собрание русских летописей. – М., 2000. – Т. III. – С. 109; Повесть временных лет... – С. 425 – 426.

18. *Снорри Стурлусон*. Круг Земной. – М., 1995. – С. 42. Впервые это сопоставление предложено А.П. Толочко (*Толочко А.П.* Князь в Древней Руси. Власть. Собственность. Идеология. – К., 1992. – С. 17 – 18). Можно найти в источниках и дополнительные аналогии практике “расчлененного погребения” – так было захоронено тело легендарного героя Грим Эгира (*Панкратова М.В.* Грим Эгир Саги о Хрольве Пешеходе и староладожская мифопоэтическая традиция // Ладога и религиозное сознание: Третьи чтения памяти А. Мачинской. – СПб., 1997. – С. 7 – 12; *Мачинский Д.А., Панкратова М.В.* Саги о древних временах, ладожская эпическая традиция и локализация Алаборга // Ладога и Северная Европа: Вторые чтения памяти А. Мачинской. – СПб., 1996. С. 47–57). Так же был захоронен великий герой кельтов Кухулин (Похищение Быка из Куальнге. – М., 1985. – С. 341).

19. Повесть временных лет... – С. 27 – 28.

20. Там же. – С. 35.

21. Там же. – С. 67.

22. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / *Н.Ф. Котляр, В.Ю. Франчук, А.Г. Плахонин*. – СПб., 2005. – С. 80, 194; Ипатьевская летопись... – Стб. 722 – 723. Ср.: *Андрошук Ф.* До історії обряду інтронізації давньоруських князів (“сидіння на курганах”) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 5 – 9.

23. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1999. – Т. I. – С. 388. Имя Галица вполне вписывается в целую серию ономотопоэтических, орнитоморфных имен, характерных для первых легендарных князей славян – польский Крак, чешский Крок, хорватский Будимир (то есть петух). См. подробнее: *Щавелев А.С.* Власть и ее обладатели в древнейших легендах восточных и западных славян // *Palaeoslavica*. – Vol. XIII. – 2005. – № 1. Camb. – Mas. – P. 303 – 309.

24. *Щапов Я.Н.* Древнерусские княжеские уставы. XI – XV вв. – М., 1976. – С. 175.

25. Повесть временных лет... – С. 36.

26. См. новую работу на эту тему: *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006.

27. Публикацию прориси наконечника и интерпретацию смысла его инкрустаций см. подробнее: *Кашнов С.Ю., Щавелев А.С.* Изображение креста на наконечнике копья из Черной могилы (Технология и семантика) // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах. – М., 2005. – С. 83 – 90.

28. Об имянаречениях наследников с “политическим подтекстом” см.: *Успенский Ф.Б.* Имя и власть. Выбор имени как инструмент династической борьбы в средневековой Скандинавии. – М., 2001.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ

Метою даної публікації є перша спроба картографування та систематизації матеріалів курганних поховань, виявлених завдяки охоронним розкопкам, які проводились в останні десятиріччя на території Передгороддя та безпосередньо за його захисними спорудами.

Після публікації праці Б.О. Рібакова “Древности Чернигова” минуло майже 60 років. За цей час накопичився значний матеріал про Чернігівський курганний некрополь, що знайшов відображення в тезах наукових конференцій, кількох публікаціях про окремі з виявлених поховань, а також у наукових звітах¹. На жаль, матеріали досліджень окремих поховань з різних причин не були зафіксовані й назавжди втрачені для науки.

Кургани давнього Чернігова зацікавили істориків ще у середині XIX ст. З XVIII ст. ці об'єкти позначаються на планах міста, а на більш пізніх планах фіксуються окремі насипи і зазначається їх кількість.

За свідченням Д.Я. Самоквасова, кургани широкою дугою оточували захисні споруди Передгороддя і розходились в напрямку головних шляхів. 1870 р. він нарахував близько 550 курганів, а через 40 років зазначив, що збереглася лише п'ята їх частина². Д.Я. Самоквасов мав на увазі кургани, розташовані переважно за 2–5 км від оборонних стін міста. Застриженська група була, вірогідно, пов'язана з городищем, розміщеним в Ялівщині та поселенням, яке до нього примикає і містить матеріали IX–X ст. Гушинська група знаходиться біля однойменного городища на р. Білоус. Найбільш давньою і численною є Болдинська група (близько 200 курганів, зараз понад 100), розміщена за захисними спорудами Передгороддя і залишена мешканцями Подолу. Інші групи, серед них і в “Берізках”, у переважній більшості пов'язані не так з містом, як з приміськими селами і боярськими садибами, що його оточували.

Фактично в межах Передгороддя вже на рубежі XIX–XX ст. курганів не залишилося. Достовірна інформація про наявність курганів у найбільш давній частині міста – на Дитинці й Окольному граді відсутня.

З похованнями на древній території міста, можливо, пов'язані назва урочища Могилки, яке, за О.Ф. Шафонським, знаходилось навпроти північної стіни фортеці, спорудженої В.К. Дуніним-Борковським, а також повідомлення В.А. Богусевича про знахідку у 1947 р., за 100 м на схід від Спаського собору, в культурному шарі ранньо-

гончарного горщика з перепаленими кістками³.

За останні роки на території, обмеженій захисними спорудами Окольного міста, охоронні розкопки проведені на площі близько 8 тис. кв. м. Слідів курганів та язичницьких поховань не зафіксовано. Це може означати, що їх там зовсім не було або їх сліди ще не виявлено.

Д.Я. Самоквасов упродовж 1872–1908 рр. розкопав навколо Чернігова 129 курганів. Крім Чорної могили, усі вони знаходились за межею захисних споруд Передгороддя, як і ті 21, що були розкопані в наступні роки аж до 1980 р. включно⁴.

Впродовж останніх 15 років охоронні розкопки на території Передгороддя велися переважно Чернігівським обласним археологічним центром та Чернігово-Сіверською експедицією Інституту археології НАН України під проводом А.Л.Казакова. Тут на досліджених понад 100 тис. кв. м виявлені рештки понад 50 курганів (Рис. 1). Вони фіксуються за курганними ровиками, зрубними і камерними похованнями, а також підкурганними ямами. Виявлені кургани нами умовно розподілені за місцем їх розташування на 4 групи (Табл. I).

І. Західна (Єлецька) група

Кургани цієї групи розміщені безпосередньо за захисними спорудами Єлецького городища і тягнуться в північному напрямку вздовж урочища Холодний Яр майже на 1 км.

У 1989–2002 рр. Чернігівським археологічним центром на цій території, у зв'язку із забудовою мікрорайону, були проведені розкопки на площі близько 4 тис. кв. м. Ця територія розміщена за 150 м на північ від Чорної могили, обмежена із заходу ур. Холодний Яр, з півночі його відрогами, що виходять на вул. Воровського, а на сході – самою вулицею. Тут зафіксовані ровики від 11 курганів. Встановлені діаметри 5 майданчиків. У двох із них – 10 м і 11 м, в інших від 5 до 7 м. Ровики, що їх оточували, мали ширину від 1 до 2,8 м, глибину від 0,3 до 1,3 м, у деяких з них простежено від 1 до 3 перемичок. У ровиках (кургани № 2, 6, 7, 10) зафіксовані сліди тризни у вигляді горщиків та їх уламків, датованих X ст., кісток тварин, включень вугликів (Рис. 3,3). У двох курганах (№ 5, 11) поховання здійснені в ямах (довжина 2,9 і 2,5 м, ширина 1,2 м, глибина 0,7 і 1,0 м). Одне з цих поховань (№ 5) безінвентарне; в похованні № 11 виявлені жіночий кістяк та дрібні прикраси – 4 срібні дротяні скроневі кільця, срібна намистина “малинка” та ще одна намистина з гірського кришталю.

Як свідчать матеріали досліджень, на території курганного могильника вже на початку XI ст. почали здійснюватися християнські поховання, які продовжувались до середини XIII ст. (усього виявлено близько 200 поховань). Вони були впущені у невеликі насипи і прорізали їхні майданчики. У більшості з них центральна частина лиши-

лась не пошкоджена. Відсутність слідів поховань під курганним насипом може свідчити, що переважна більшість поховань була здійснена в насипу.

Найбільшим курганом цієї групи, як і усього Чернігівського некрополя, є Чорна могила, розкопана в 1872 – 1873 рр. Д.Я. Самоквасовим. Враховуючи результати аналізу речей її поховального комплексу, а також проведену в останні роки реставрацію деяких з них, науковці дійшли висновку, що в цьому кургані на підсипці було виявлено тілоспалення в лодії воїна-жреця, молодого воїна і жінки. Це дало підстави припустити існування самостійної Чернігівсько-Сіверянської династії скандинавського походження. Не виключено, що в Чорній могилі, датованій серединою X ст., був похований князь, а курган названий його ім'ям⁵.

Продовженням цієї групи, вірогідно, були кургани, розміщені на Олеговому полі. Вони знаходились за 200 – 400 м на північ від дослідженої групи, у верхів'ях відрогів Холодного Яру. За відомостями Д.Я. Самоквасова, група складалася з 7 курганів, серед яких найбільший мав назву Довга могила⁶. У 1962 р. С.С. Ширинський в районі школи № 20 розкопав один з курганів цієї групи, але поховання не було виявлене. Зараз останній курган цієї групи, висотою близько 2 м, залишився на подвір'ї будинку по вул. Попудренка, 21. Кургани західної групи, на нашу думку, залишили мешканці Єлецького городища і прилеглих до нього територій, що були заселені в IX – X ст. Вони датуються, вірогідно, IX – першою половиною XI ст.

II. Центральна група

Кургани цієї групи розміщені на відстані 100 – 200 м на схід від Єлецької групи. Вони простягалися широкою смугою по обидва боки давньої дороги, що пролягала майже так, як зараз вул. Комсомольська, поки не сходилась в районі Воскресенської церкви з дорогою, що йшла на Любеч з Дитинця. Дорога, вздовж якої знаходились кургани, йшла на північ з території, заселеної в IX – X ст. Вона розміщена на схід від Єлецького городища, вздовж берегової тераси і була в IX – X ст. відокремлена від плато валом і ровом, що йшли паралельно збудованим в XI ст. захисним спорудам Третяка⁷. Майже від його стін на 500 м у північному напрямку тягнуться 17 нововиявлених курганів (Рис. 1). У 13 курганах встановлений діаметр майданчика; у 5 з них він від 12 до 19 м, в інших від 4 до 9 м. Їхні ровики шириною від 1 до 4 м, глибиною 0,2 – 1,6 м; у деяких з них зафіксовані перемички (від 1 до 3). Під насипом кургану № 27 виявлене поховання в гробниці зрубної конструкції, в курганах № 22 – 23 – стовпової. В інших поховань не виявлено – вони, вірогідно, знаходились в насипу.

На основі поховального інвентаря і уламків горщиків з курганних ровиків курган № 15 датований IX – X ст., № 12 – 14, 16 – X ст., № 22, 23 – XI ст.

На території, де розміщені кургани, вже на рубежі X – XI ст. починають з'являти-

ся християнські поховання. З лівого боку дороги цей новий некрополь продовжує функціонувати протягом усього давньоруського часу, житлова забудова відсутня, невеликі курганні насипи були прорізані похованнями. Територія з правого боку дороги також стала християнським некрополем, відтак курганні насипи знищувались, а у середині XII ст. на ній з'явилась житлова забудова, й, відтак, були знищені християнські поховання.

Серед поховань цієї групи найбільш цікавими виявилися № 23 і № 27.

Поховання № 27. Про наявність або відсутність навколо нього курганного ровика в науковому звіті не згадується. У підкурганну яму (3,2 x 4,4 м) на глибину до 0,8 м впущений зруб, від якого на рівні дна фіксуються сліди від колод, а в кутах – від розколотих деревин. У південній частині ями покладений загнuzданий кінь, від його оголів'я і узди збереглися 3 розподільні кільця, 12 бронзових об'єм і стільки ж масивних кінцевих накладок, орнаментованих завитками. Також виявлені вудила, стремена, біля голови – відро. У північно-східному куті виявлена бойова сокира, під східною стінкою на долівці – втульчастий наконечник списа. Бронзова підковоподібна фібула, ромбоподібна в перетині, із залишками тканини, знаходилась дещо зміщено від центра, у бік східної стінки (Рис. 2; 10 – 17). Слідів кістяка людини не виявлено, тому можна зробити висновок, що в дерев'яній камері здійснено поховання коня. Втім, матеріали розкопок свідчать, що в зруб була впущена вигрібна яма, через що поховальний інвентар знаходився в поганому стані, а згодом речі із заліза зовсім розсипались, саме через це, вірогідно, і не зберігся кістяк людини. Наявність серед поховального інвентаря фібули із залишками тканини, а поряд зброї – сокири і списа, може свідчити про поховання дружинника, в ногах якого, в межах камери, був покладений загнuzданий кінь. Поховання може бути датоване рубежем X – XI ст.

Поховання № 23. Підкурганна яма (3,2 x 3,6 x 0,8 м) розміщена по центру майданчика діаметром 9 м, оточеного ровиком. У дні – дві стовпові ями біля південно-західної стінки, по одній – по середині довгих стінок. У районі ямок виявлені 22 великі цвяхи. У гробниці стовпової конструкції біля південно-західної стінки – кістяк чоловіка 35 – 40 років (Рис. 2). Біля нього поховальний інвентар відсутній. Зліва від нього – кістяк молодої жінки, у якої зліва біля поясу знайдений ніж, на правій руці – срібна каблучка з насічками, в районі черепа – два срібних скроневих кільця (одне з них тринамистинне, виготовлене в техніці скані, інше – із пастовою червоною намистинкою), в районі шиї – три срібні намистини, дві з них –ягідкоподібного типу із зерню; між ними – тонка срібна дископодібна намистина (Рис. 2; 1 – 8). У нижній частині заповнення ями знайдений вінця горщика з профілем, характерним для XI ст., кістки тварин, серед них ріг бика.

Поряд із вищезгаданим похованням знаходився курган № 24. В його могильній

ямі (1,4 x 3 x 0,65 м) в кожному кутку виявлені стовпові ями. У центрі камери розміром 1,1 x 2,2 м було виявлено кістяк поганої збереженості, серед поховального інвентаря – бронзова каблучка.

Ще одну камеру стовпової конструкції виявлено на розі вулиць Магістратської та Комсомольської. Курган № 21 був знищений не пізніше XII ст., а територія навколо, починаючи з рубежу X – XI ст., використовувалась під християнське кладовище. Культурний шар перевідкладений на глибину до 1 м, через що сліди ровика виявити було неможливо, а в домовину було впущено 5 поховань. У поховальній камері (3,2 x 3,3 x 0,75 м) зафіксовані 4 стовпові ями, що були конструкційною основою камерної гробниці. Поховання пограбоване в давнину. У похованні знайдений язичок від підпружної пряжки та два вінця керамічних посудин.

Відзначимо також, що до цієї групи віднесено й два найбільші з виявлених в останні роки курганів (діаметр майданчиків близько 18 м). Один із них – № 15 – знаходився неподалік від захисних споруд Третяка. У ньому досліджена тільки західна частина майданчика та рів на ділянці 7 м, у заповненні якого поряд із ранньокруговою керамікою виявлений фрагмент ліпної (Рис. 3; 1). Інший курган (№ 25) знаходиться майже за 500 м від захисних споруд Третяка. Він був знищений в давнину, а у XVIII ст. на цьому місці знаходився цвинтар, що призвело до значного пошкодження курганного майданчика та рову, що його оточував.

До цієї групи слід віднести курган, пов'язаний з іменем міфічної княжни Черни (був знищений в середині XIX ст.). Він насправді містив багате дружинне поховання воїна в кольчuzі, здійснене за обрядом трупоспалення⁸.

III. Східна група

Кургани цієї групи розташовані навпроти захисних споруд Окольного міста і тягнуться в північному напрямку майже на 1,5 км. На заході, на окремих ділянках вони, ймовірно, межують з курганами Центральної групи. Їх залишили мешканці Дитинця, острога, розміщеного поряд з Дитинцем, а також території, що тягнеться вздовж правого берега р. Стрижень у межах Передгороддя, заселеної в IX – X ст. У давнину курганний могильник, вірогідно, починався з урочища Могилки, розміщеного навпроти північної стіни фортеці. Він мав продовження в північному напрямку до місця, де в середині XIX ст. у садибах, з лівого боку колишньої вул. Богоявленської (нині вул. Шевченка), знаходились 7 курганів. Один із них, найбільший, до 4 м заввишки, знаходився з південного боку П'ятницької церкви і був позначений на деяких планах міста XIX ст.⁹ Він був знищений разом із дзвіницею П'ятницької церкви в середині 60-х рр. XX ст.

З цією групою, без сумніву, пов'язане поховання, виявлене в 1985 р. за 50 м на

захід від П'ятницької церкви, під час прокладання водогону до театру ім. Т.Г. Шевченка. На глибині понад 2 м була виявлена південна частина ями шириною 3,8 м і довжиною 1 м. На дні ями знайдений втульчастий наконечник списа, цілий горщик та розвал іншого з профілями, характерними для ранньокругової кераміки (Рис. 3; 2, 6). Цю яму перекривали спочатку споруда XII ст., а потім – початку XIII ст. Зважаючи на розмір ями, характер речей, виявлених у ній, а також їх датування серединою X ст. (забудова на цій території започатковується тільки з кінця XI ст.), можна припустити, що вона пов'язана з камерним похованням.

У зв'язку із забудовою мікрорайону, обмеженого вулицями П'ятницькою, Чернишевською, Мстиславською (Фрунзе), у 1984 – 2002 рр. Чернігівським археологічним центром були проведені охоронні розкопки на площі 8 тис. кв. м. На цій території поряд з господарською забудовою XII – початку XIII ст. і ґрунтовими похованнями XI – XII ст., які розміщені переважно у східній частині, майже на всій площі зафіксовані місця розташування курганів. Їх виявлено 16, а в 11 встановлені діаметри майданчиків: у 6 – діаметр від 10 до 16 м, в інших – від 5,5 до 8,5 м. Глибина ровиків від 0,2 до 1,6 м, ширина від 1,4 до 4,5 м, фіксуються від 1 до 2 перемичок. 12 курганів цієї групи датовані за поховальним інвентарем та знахідками уламків горщиків із заповнення ровиків. Кургани № 29 – 32, 34 – X ст.; № 33, 35, 38, 40 – рубежем X – XI ст.; № 30, 37, 44 – XI ст. (Рис. 3; 4 – 5, 7 – 9). Під насипами курганів № 32, 44 знаходилися могильні ями.

З усієї групи тільки поховання в могильній ямі № 32 лишилося не пограбованим. Воно датоване на основі знайденої арабської монети 935 – 937 рр.¹⁰

У кургані № 44 виявлено поховання в могильній ямі на глибині 0,4 м. Крім західної частини воно знищене перекопом. Від кістяка збереглися череп і верхня частина хребта. Поховальний інвентар складався з 9 срібних дротяних кілець і намиста з 16 намистин (серед них тричасна срібно-скляна, чотиричасна темно-синя, круглі сині напівпрозорі, бісер рублений блакитний, синій).

Під насипами двох курганів були виявлені камерні гробниці.

Курган № 38. Яма (4,6 x 3,95 м) розміщена по центру майданчика. Уздовж її стінок на глибині 0,2 – 0,7 м зафіксовано уступ шириною 0,2 – 0,45 м. На глибині 1,3 м яма набула розміру 3,5 x 2,9 м. У кожному кутку виявлено по стовповій ямі, у засипці зафіксовані дві грабіжницькі. Кістяк коня, покладений вздовж південної стінки, виявився порушеним. Людського кістяка не виявлено, знайдені тільки в південно-західній частині компактно розташовані 4 бронзові цільнолиті гудзики. У південно-східному кутку виявлений втульчастий наконечник списа ланцетоподібної форми, а в нижній частині заповнення ями – уламки горщиків з профілем вінців, характерних для XI ст. (Рис. 2; 9). Автор розкопок Г.В. Жаров дійшов висновку, що в гробниці стовпової

конструкції захоронений кінь. На нашу думку, це – поховання дружинника з конем, яке було пограбовано в давнину. Про це свідчать розміщення коня в похованні, наявність у камері зброї, гудзиків від одягу, а також дві грабіжницькі ями.

Курган № 39 мав підкурганну камеру розміром у верхній частині 5 x 4,1 м, на глибині 2,05 м – 4,2 x 3,2 м. У кутах і по середині довгих стін розчищені стовпові ями. Поховання пограбоване в давнину, знахідки відсутні. У нижній частині заповнення ями виявлений розвал маленького горщика та уламки ще двох з профілями вінців, характерними для рубежу X – XI ст.

В інших курганах у межах майданчиків поховань не виявлено, вірогідно, вони були здійснені в насипу.

IV. Північна група

Д.Я. Самоквасов назвав цю групу Стриженською. За свідченнями вченого, вона складалася з понад 100 невеликих насипів, з яких він у 1872 р. розкопав 11. Поховання були здійснені в підкурганних ямах, відзначені залишки домовин. Два поховання містили деталі одягу та жіночі прикраси, інші – безінвентарні¹¹.

Ця група знаходилася у районі, обмеженому сучасними вулицями Гоголя, Котляревського, Чапаєва, проспектом Миру, і на рубежі XIX – XX ст. була повністю знищена міською забудовою.

Г.В. Жаров у 1994 та 2006 рр. за 50 – 100 м на південь від зазначеної групи, по обидва боки вулиці 9 Січня, виявив місця розташування 4 курганів. Вони були розміщені безпосередньо за захисними спорудами Передгороддя. Їхні майданчики діаметром 4 – 7 м були оточені ровиками шириною 0,8 – 1,2 м, глибиною 0,2 – 0,35 м. Поховання здійснені в могильних ямах (2,9 – 3,1 x 1,2 – 1,5 x 0,35 – 1 м), безінвентарні. У курганах № 45 і 47 кістяки не збереглися, фіксуються сліди від труни. Тут, вірогідно, поховані не тільки небіжчики з самого Чернігова, але й приміських сіл, де курганний обряд поховань зберігався ще в XI – на початку XII ст. Ця група курганів найбільш пізня серед розглянутих нами.

V. Бобровицька група

Ця група не потрапила на план Д.Я. Самоквасова. Відомості про неї в історичній літературі з'являються на початку XX ст. У 1947 р. вона була обстежена Б.О. Рибаким¹². Відомо, що до цієї групи входили 5 курганів. Три з них знаходились у садибах по вул. Шевченка, 38, 40. Два кургани дотикаються насипами. Їхній спільний діаметр – близько 40 м, висота 3,5 м (у матеріалах Б.О.Рибаківа – 6 м). Поруч з ними знаходився невеличкий курган, пізніше розораний. Ще два кургани висотою до 1 – 1,5 м, розташовані за 90 – 100 м на північ від основної групи, були

знищені наприкінці 40-х рр. XX ст.

У 2006 р. під час будівельних робіт по вул. Молодчого, поруч з давньоруськими ґрунтовими похованнями, досліджене курганне поховання. Його майданчик діаметром 6 м був оточений неглибоким ровиком, у центральній частині знаходилась могильна яма. Кістяк не зберігся, поховальний інвентар відсутній. Цей курган був розташований за 120 м на захід від основної групи.

Бобровицьку групу деякі науковці пов'язують із літописним Гуричевим. Однак, слід зауважити, що відстань між цими об'єктами доволі значна, і це ставить під сумнів їх взаємозв'язок. Курганна група, вірогідно, пов'язана з поселенням, розміщеним на підвищенні лівого берега р. Кордиківка. Воно було засноване в IX–X ст. і розташоване за 200–300 м від курганного могильника. Не виключено також, що частина поховань в підкурганних ямах може належати мешканцям Застриження, заселеного на рубежі XI–XII ст.

На території Передгороддя, як зазначалося, розкопки проведені на площі близько 100 тис. кв. м, що складає майже 8% від усієї його території. Тут було виявлено понад 50 знищених у минулому курганів, але на дослідженій площі їх було набагато більше. Річ у тім, що ровики не завжди оперезували курган, часом ровики знищувались під час земляних робіт або не збереглися через незначну глибину. Також треба відзначити, що деякі пограбовані в давнину могильні камери (особливо погані збереженості), які не мали навколо ровиків, у наукових звітах іноді помилково названі спорудами або ямами, а дані про окремі курганні поховання не увійшли до звітів, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Серед них відзначимо найбільш цікаві.

У 1992 р. під час прокладання інженерних комунікацій за 80 м на захід від Чорної могили було виявлено поховання воїна в могильній ямі. Серед поховального інвентаря – сагайдак з набором стріл, бронзова монета. У 1994 р., при будівництві будинку по вул. Чернишевського, 19, у могильній ямі досліджене парне поховання воїнів із бойовими сокирами і ножами.

Усі виявлені кургани розташовані безпосередньо за захисними спорудами Єлецького комплексу та Окольного міста, а далі вони здебільшого розміщувались уздовж доріг, що вели за місто. На всій території курганного некрополя згодом з'являються християнські поховання, частина курганних насипів знищується, а поховання грабуються. Ці поховання, у свою чергу, в XII ст. знищуються житловою забудовою, розміщеною вздовж захисних споруд Окольного міста, в той час, як значні території до середини XIII ст. залишаються під християнським некрополем. Курганний могильник Чернігова складається з кількох синхронних за часом існування, але територіально різних курганних груп, межі яких іноді важко встановити, бо одна із них стикається з

іншою.

Курганні майданчики діаметром 14–19 м виділяються серед інших, розміщених поряд. За своїми розмірами вони наближаються до великих курганів Болдинської групи, що вказує на більш високий соціальний статус небіжчиків. Можна констатувати наявність на Чернігівському некрополі поховань у зрубних і камерних домовинах, датованих X–XI ст.

У процесі християнізації Русі інвентар з курганних поховань поступово зникає, діаметр майданчиків зменшується до 4–6 м, вони здійснюються в ямах із західною орієнтацією небіжчика. Ці поховання переважно розміщені на периферійній території Передгороддя або безпосередньо за його захисними спорудами.

---

1. Казаков А.Л. О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Проблемы археологии Сумщины. – Сумы, 1989. – С. 86–87; Казаков А.Л., Гребень П.М. Південно-західна околиця Чернігова в X–XIII ст. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 97–99; Новик Т.Г., Сохацький В.В. Охоронні дослідження на некрополі стародавнього Чернігова у 2001 році // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 197–198; Ситий Ю.М. Закономірності розташування некрополя давнього Чернігова X–середини XIII ст. // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 7–10; Шекун О.В. Нові поховання в гробницях на території Чернігівського Передгороддя // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 30–33; Сташевська К.О. Кургани Єлецької групи // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей VI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2007. – С. 163–164.

2. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. 6–7.

3. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові у 1949 та 1951 роках // Археологічні пам'ятки. – К., 1955. – Т. 5. – С. 116–126.

4. Бліфельд Д.І. Давньоруський могильник в Чернігові // Археологія. – К., 1965. – Т. 18. – С. 105–138; Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916 – 103 с.

5. Щавелев С.П. Черная могила // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 134–140.

6. Самоквасов Д.Я. Новые археологические находки и исследования в городе Чернигове и его окрестностях // Черниговские губернские ведомости. – 1878. – № 35. – Часть неофициальная; Смолічев П.І. Чернігів і його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 124.

7. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Охоронні археологічні дослідження на Чернігівському посаді // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 63.

8. Ризельман А.А. О срытом кургане в Чернигове // Черниговские губернские ведомости – 1852. – № 44. – Часть неофициальная. – С. 484–490.

9. *Смолічев П.І.* Чернігів і його околиці за часів великокнязівських... – С. 124.

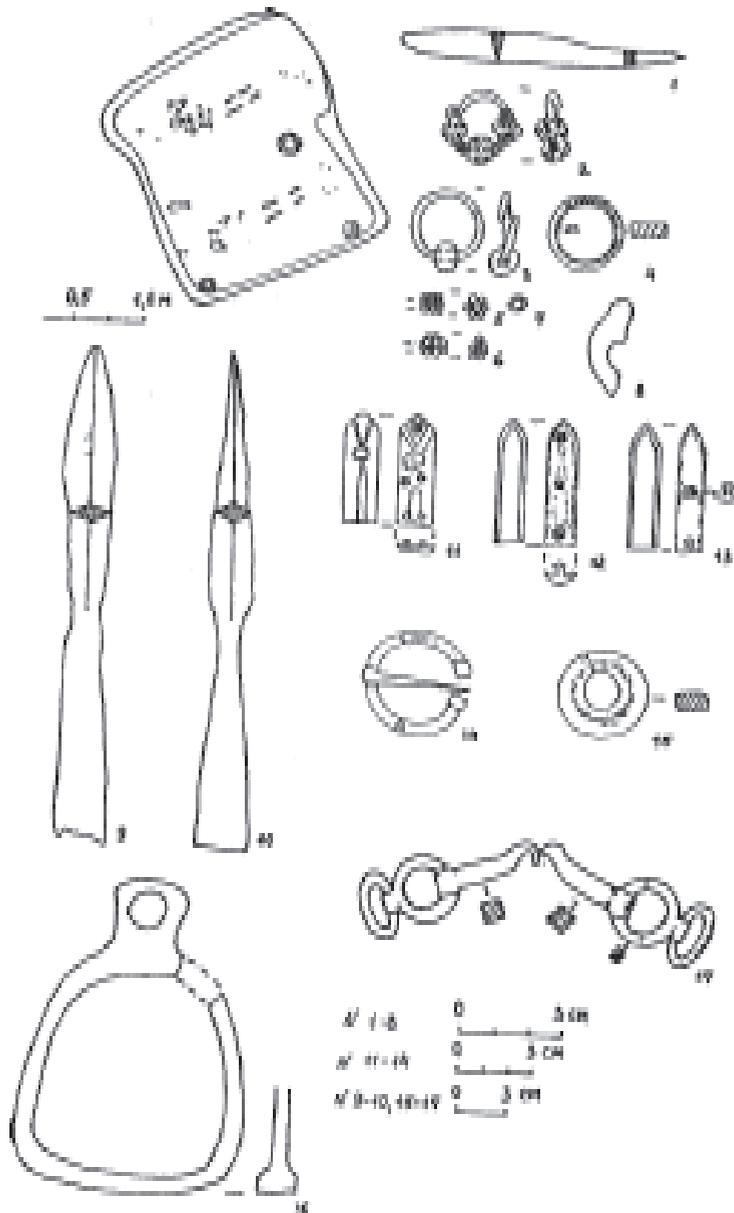
10. *Ситий Ю.М., Ясновська Л.В.* Нові дослідження на території Чернігівського передгороддя // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 89–92.

11. *Самоквасов Д.Я.* Могили Русской земли. – М., 1908. – С. 191–193.

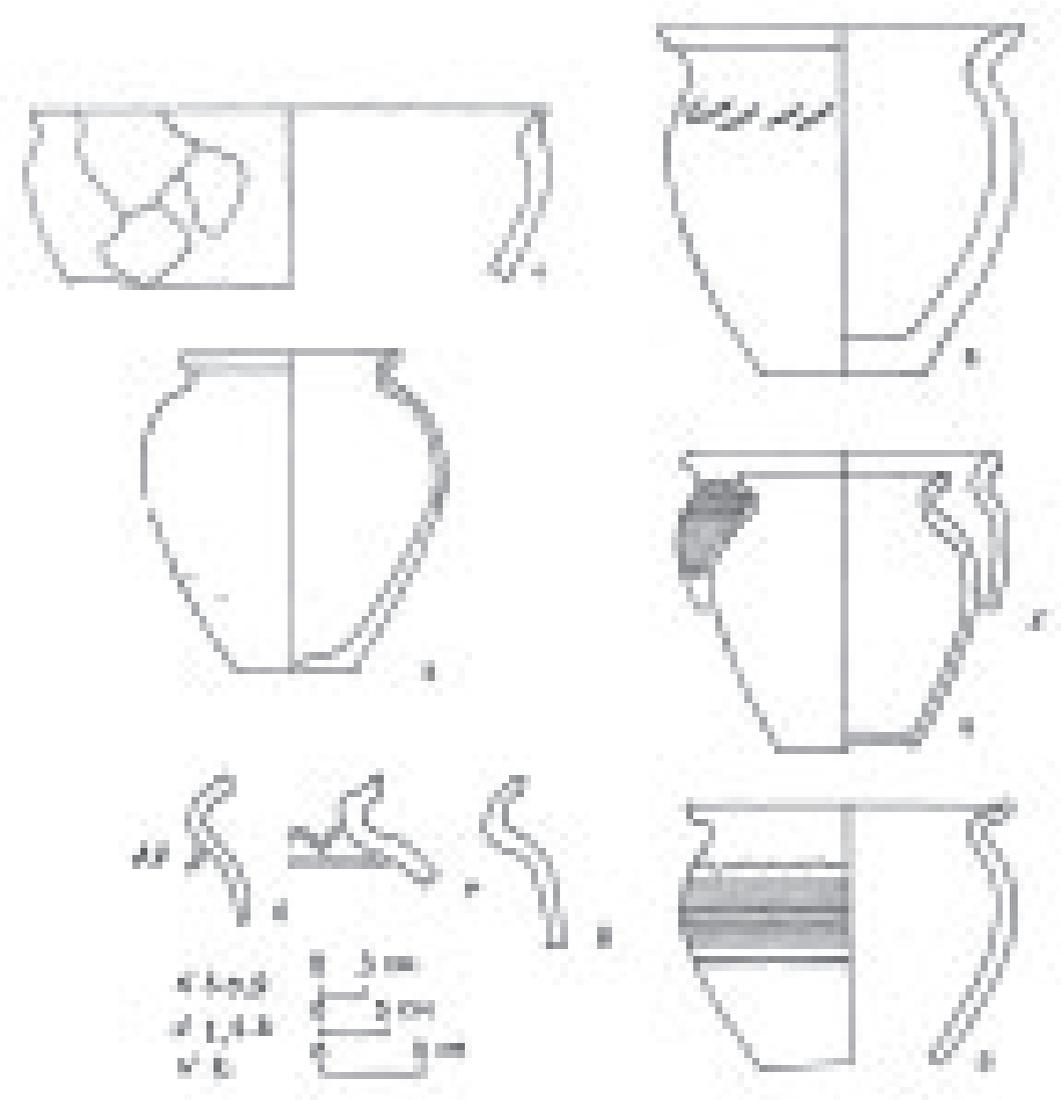
12. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 15.

Рис. 1. План розміщення курганів, виявлених на території Передгороддя.

Рис. 2. План камерного поховання кургану № 23 та речі з поховань: з кургану № 23 (1 – 8); з кургану № 38 (9); з кургану № 27 (10 – 17).

Рис. 3 Кераміка з поховань: курган № 5 (1); курган № 28 (2, 6); курган № 6 (3); курган № 32 (4, 5); курган № 40 (7 – 9).

Андрей Казаков, Елена Черненко

ЧЕРНИГОВСКИЙ ДЕТИНЕЦ IX – XIII ВВ. В СВЕТЕ НОВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

В последние годы возобновились интенсивные археологические исследования древнего Чернигова. Это стало возможно благодаря охранным раскопкам, которые осуществляет в зоне новостроек Чернигово-Северская экспедиция Охранной археологической службы Украины Института археологии НАН Украины.

Начиная с 2002 г. в разных районах города была исследована площадь около 20 тыс. кв. м¹. В результате удалось получить информацию, которая позволяет дополнить и частично пересмотреть сложившиеся в научной литературе взгляды на тенденции развития Чернигова IX – XIII вв.

Наиболее интересны в этом отношении материалы исследований 2005 – 2007 гг. на территории Черниговского детинца. Раскопки проводились в его северо-восточной части, в зоне восстановления здания Дворянского собрания (построено в 1859 – 1870 гг., разрушено в 1941 г.). Территория раскопа находилась в непосредственной близости от места расположения Николаевских (Лоевских, Погорелых) ворот, известных по материалам картографических и письменных источников XVII – XVIII вв. Общая раскрытая площадь составляет приблизительно 2 тыс. кв. м.

Следует отметить, что раскопки фундаментов здания Дворянского собрания были начаты в 1985 – 1991 гг. А.А. Карнабедом, однако в связи с отсутствием финансирования они остались незавершенными². В 1992 г. котлованы раскопов были законсервированы.

В 2005 г., после расконсервации раскопов 80-х гг., оказалось, что в промежутках между лентами фундаментов здания Дворянского собрания и вне их периметра сохранился неисследованный культурный слой домонгольского времени мощностью от 0,5 до 1,5 м³. Было также установлено, что в пределы раскопа входит внутренний край оборонительного вала, уничтоженного в начале XIX в. во время генеральной реконструкции города. На поверхности следы вала почти не прослеживались.

Внешняя оборонительная линия детинца древнерусского Чернигова ранее недостаточно исследовалась археологами. Она была локализована на основании сообщений письменных и картографических источников нового времени. Исходя из указаний в текстах древнерусских летописей и материалов археологических раскопок на

территории детинца, исследователи определили несколько периодов его формирования. Согласно этой схеме, северо-западная часть фортификационных сооружений Черниговского детинца возводилась в два этапа: начало XI в. (участок под зданием Коллегиума) и вторая половина XII в. (до берега р. Стрижень) ⁴.

Полученные в ходе раскопок 2005 – 2007 гг. материалы позволяют уточнить строительную историю укреплений детинца, а также увязать её с напластованиями на площадке.

Как уже отмечалось ранее, в пределы территории раскопок входила только внутренняя часть линии укреплений. Был получен её продольный разрез длиной около 50 м. Она исследовалась также в плане и пяти поперечных разрезах.

Можно определить, что возникновению оборонительных сооружений предшествовали два этапа освоения территории. Первоначально она использовалась в качестве сельскохозяйственных угодий. По всей площади раскопа, в предматериковых и материковых слоях, зафиксированы следы оград и распашки ралом с узколопастным наральником. Отметим, что аналогичные следы распашки обнаружены на северо-восточном участке детинца во время раскопок В.П. Коваленко в 1985 – 1986 гг. По его мнению, они связаны с функционированием поселения VII – VIII вв., трансформировавшегося со временем в детинец древнего Чернигова ⁵.

Формирование “подстилающих” насыпь вала наслоений (достигают мощности 0,5 м) происходит несколько позднее. При их исследовании обнаружено незначительное количество фрагментов роменской и раннегончарной керамики, а также другие материалы, типичные для слоёв IX – X ст. (детали кубических замков и ключи к ним, наконечники стрел, ножи, бисер, стеклянные и каменные бусы, костяные проколки, шиферные пряслица).

К данному горизонту относятся остатки хозяйственных сооружений, перекрытые насыпью вала (за пределами линии укреплений данный горизонт практически уничтожен позднейшей застройкой). Основным их типом являются овалообразные в плане котлованы построек (ширина – около 1,5 м; длина – до 7,5 м; глубина – до 1,5 м). Представляет интерес обнаруженное в заполнении одной из подобных построек скопление крупных керамических дисков. Аналогичные диски массово встречаются в слоях X в. на территории Северной Европы (в том числе – в Старой Ладогe) и считаются грузилами от вертикального ткацкого станка ⁶. На территории Южной Руси подобные находки относительно редки.

Среди комплексов IX – X вв. следует отметить несколько ям характерной формы (цилиндрическая яма с цилиндрическим подъямником), служивших для получения смолы или дёгтя. В одной из них найдено днище сосуда со сквозным отверстием и следами смолы на стенках, остатки сырья (обугленные брусочки дерева). Как известно,

связанные с лесохимическими промыслами постройки располагались на расстоянии от жилой и хозяйственной застройки. Их расположение среди хозяйственных сооружений является исключением из правила. Возможно, они находились на окраине поселения.

В целом, характер горизонта X в. свидетельствует, что оборонительные укрепления Черниговского детинца были возведены на месте уже существовавшего и интенсивно функционировавшего поселения, возможно, по его краю.

В конструкции вала можно отметить два строительных горизонта домонгольского времени, содержащие внутривальные деревянные конструкции. Сами конструкции не сохранились. Их следы (контуры обожжённой глины, выгоревших брёвен) прослежены в поперечных разрезах и в плане, что позволяет определить общие особенности сооружения.

К первому, лучше сохранившемуся, горизонту относятся остатки расположенных вдоль линии вала разделённых промежутками городен с длиной продольных стен от 3,5 м. Длину поперечных стен точно определить не удалось, поскольку они выходят за пределы исследованного участка.

По внутренним углам городен в плане прослеживаются следы простенков-стяжек. Подобная конструктивная особенность при исследовании укреплений древнерусских городищ ранее не фиксировалась. Единственным известным аналогом является входящий в систему Змеевых валов Дорогинский вал (район р. Ирпень) ⁷. По мнению М.П. Кучеры, такие широкие клетки с простенками-стяжками могли удерживать небольшую насыпь с довольно высокими оборонительными стенами.

Находки, обнаруженные в насыпи раннего вала (фрагменты гончарной керамики, наконечники стрел, бусы), относятся к тому же периоду, что и подстилающий её основание слой. Обращает на себя внимание тот факт, что синхронные материалы были выявлены В.Я. Руденком при шурфовке останца вала под зданием Коллегиума в 2004 г. ⁸ Это позволяет сделать вывод, что вся северо-западная линия укреплений Черниговского детинца сооружается не позднее X ст. одновременно или в близкие отрезки времени. В таком случае, уже тогда его территория достигает максимальных размеров – 16 га. Необычная конструкция вала может быть связана со стремлением возвести мощные укрепления с наименьшей затратой сил в сжатые сроки. Пока не совсем ясно, каковы причины столь масштабного строительства, возможно, они не нашли отражения в дошедших до нас письменных источниках.

Безусловно, не вся окруженная оборонительными сооружениями территория активно использовалась. Слой XI в., перекрывающий горизонт X в. на исследованном в 2006 г. участке, незначителен по мощности и слабо насыщен находками. Постройки этого времени немногочисленны.

Границы следующего, более позднего по времени возникновения слоя прослеживаются очень чётко. Он формируется в период сооружения на прилегающем с северо-востока участке детинца в 70-е гг. XI в. церкви-усыпальницы⁹. Наличие этого, связанного с перепланировкой территории и строительством храма, слоя было отмечено В.П. Коваленко во время исследования усыпальницы в 1985 – 1986 гг.¹⁰ Как можно заключить, в ходе перепланировки существующая застройка была сnivelирована, поверхность засыпана грунтом и песком, высвобожденными, вероятно, при подготовке котлована под здание храма. Этот слой засыпки равномерно залегал на юго-западной части исследованного участка и примыкал к насыпи вала. Почти по всей площади его перекрывали напластования строительного мусора (обломки плинфы и шифера, шиферная крошка). На участке, удалённом от стен усыпальницы к югу примерно на 50 м, в слое строительного мусора обнаружены остатки разбитых шиферных плит, судя по формату и характерным следам обработки – детали гробниц. Вероятно, они связаны с усыпальницей и, возможно, являются производственным браком.

Со временем переноса княжьего двора к берегу р. Стрижень можно соотнести второй строительный горизонт вала, который перекрывает культурные напластования XI в. на прилегающем к оборонительной линии участке. Бревенчатые стены клеток этого горизонта практически не сохранились. Прослеживаются их следы (на высоту 3 – 4 венцов) в верхнем, повреждённом перекопами и частично спланированном, ярусе насыпи. Определить конструктивные особенности клеток этого периода не представляется возможным. Судя по всему, верхушка старого вала была срезана, и поверх неё воздвигли новые клетки, увеличив тем самым высоту насыпи за счёт досыпки. Возможно, объём фортификационных работ этого времени мало уступал предшествующему.

В XII в. на ограниченной валом территории формируется плотная усадебная застройка. В ходе раскопок 2005 – 2007 гг. удалось исследовать несколько хорошо сохранившихся котлованов жилых и хозяйственных построек данного периода. Некоторые из них впущены в подошву сильно оплывшей насыпи раннего вала. Особо следует отметить конусовидный котлован башнеобразного сооружения, расчищенный на участке неподалёку от позднесредневековых Погорелых ворот.

При исследовании напластований горизонта XII – начала XIII вв. собрана значительная коллекция разнообразных находок. Наиболее интересные из них обнаружены в двух сгоревших постройках. Заполнение первой, находившейся вблизи от западного угла церкви-усыпальницы, содержало разнообразный инвентарь (среди прочего: железные панцирные пластины, обломки стеклянных кубков с расписным многоцветным растительным орнаментом). Особо можно отметить осколок расписного витражного стекла с изображением человеческого лица (бровь, глаз, нос). Этот фрагмент,

скорее всего, связан с находящимся рядом храмом.

Другой интересный объект – часть разрушенного перекопами жилища, в заполнении которого сохранились разнообразные изделия из дерева (ведро, тарелки и т.д.) и растительного волокна (верёвки, ткань). Здесь найден комплекс предметов, связанных с прядением и ткачеством – пряслица, трепала, волокна льна и т. п.¹¹ Обращают на себя внимание детали горизонтального ткацкого станка – батаны (берда). Это первая находка берда домонгольского времени на территории Поднепровья и, насколько известно, пока единственная для Древней Руси (находки из Старой Ладogi, по мнению О.И. Давидан, не могут быть безоговорочно отнесены к таковым)¹².

Вероятно, оба упомянутых комплекса погибли во время событий 1239 г., одновременно с постройками расположенного рядом княжеского двора и храма-усыпальницы¹³.

Таким образом, полученные в ходе охранных работ 2005–2007 гг. на территории Черниговского детинца материалы не только позволяют скорректировать схему развития города IX–XIII вв., но и дают ценную информацию для изучения его хозяйства и культуры. Несмотря на то, что Чернигов относится к числу наиболее изученных древнерусских городов и является объектом многочисленных публикаций, новейшие исследования позволяют уточнить многие устоявшиеся оценки.

---

1. Черненко О.Є. Казаков А.Л. Охоронні дослідження на Чернігівському посаді // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 62; Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 233; Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2006. – С. 32 – 33; Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2006. – С. 293 – 295.

2. Карнабед А.А. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1986 г. // Национальный архитектурно-исторический заповедник “Чернігів стародавній”. – КН 735; Його ж. Отчёт об охранных архитектурно-археологических наблюдениях и работах в 1988 г. // Национальный архитектурно-исторический заповедник “Чернігів стародавній”. – КН 945; Його ж. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях и охранных наблюдениях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника // Национальный архитектурно-исторический заповедник “Чернігів стародавній”. – КН 946; Його ж. Звіт про археологічні дослідження на території Чернігівського детинця і Єлецького монастиря // Национальный архитектурно-исторический заповедник “Чернігів

стародавній” – КН 948/1–2.

3. *Моця О.П., Черненко О.С., Казаков А.Л., Сорокін С.О.* Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2006. – С. 293 – 294.

4. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., Л., 1949. – № 11. – С. 13 – 14, 60, 67; *Мезенцев В.И.* Про формування міської території давнього Чернігова // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 55; *Коваленко В.П.* К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 20.

5. *Коваленко В.П.* К исторической топографии... – С. 18.

6. *Штакельберг Ю.И.* Глиняные диски из Старой Ладоги // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1962. – № 4. – С. 109 – 115.

7. *Кучера М.П.* Змеевые валы Среднего Поднепровья. – К., 1987. – С. 103 – 106, 123.

8. Інформація про результати дослідження надана В.Я. Руденком.

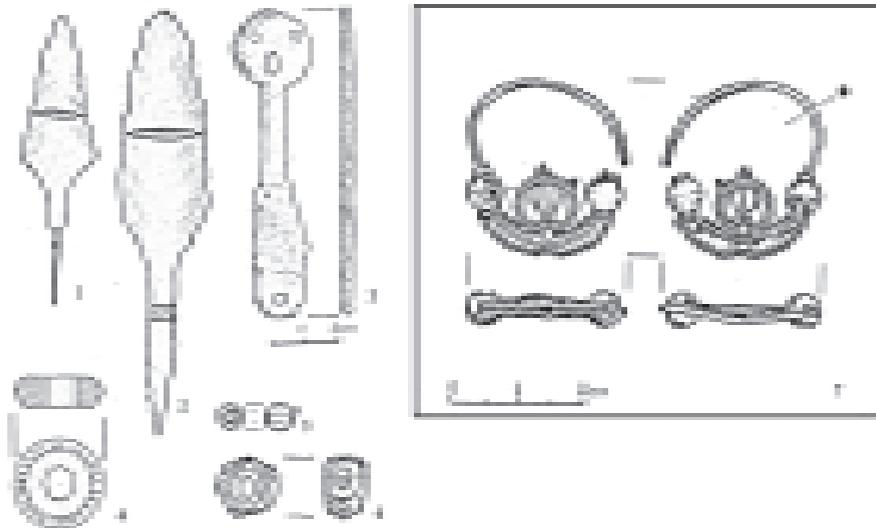
9. *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 142 – 157.

10. *Коваленко В.П.* К исторической топографии... – С. 20.

11. Исследование археологической органики, в том числе деталей берда было проведено Т.Н. Крупой.

12. *Давидан О.И.* Ткани Старой Ладоги // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1981. – № 22. – С. 112 – 113.

13. *Коваленко В.П.* К исторической топографии... – С. 22.

Рис. 1. Находки из раскопок на детинце Чернигова (2006 г.). Горизонт IX – X ст. 1-3 – железо; 4 – камень; 5, 6 – стекло; 7 – золото.

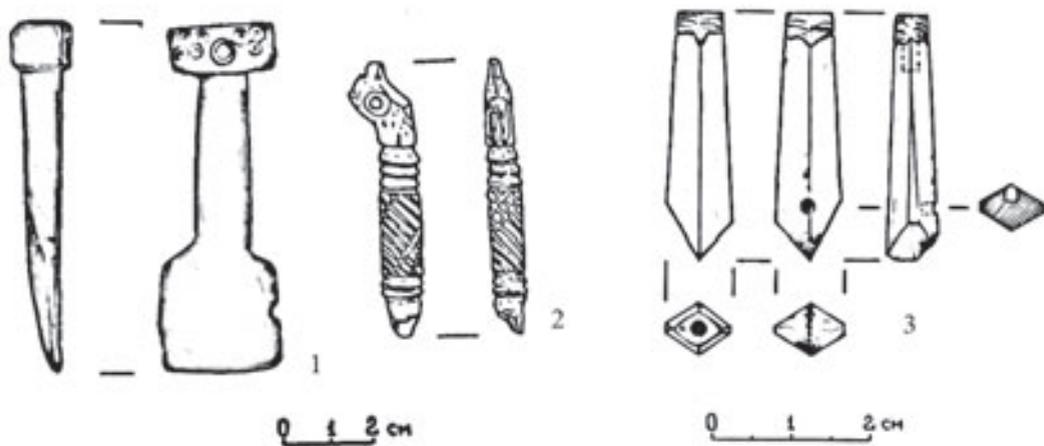

Рис. 2. Находки из раскопок на детинце Чернигова (2006 г.).
Горизонт XII – начала XIII ст.
1, 2 – кость; 3 – золото, рог.

В'ячеслав Скорород

ТОПОГРАФІЯ ЧЕРНІГОВА ТА ШЕСТОВИЦІ X – початку XI ст. (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Порівняльна характеристика топографічної структури Чернігова й Шестовиці X – початку XI ст. становить значний науковий інтерес. В історіографії побутує думка про виникнення Чернігова як раннього міського центру Давньої Русі, а пам'ятку в ур. Коровель біля Шестовиці дослідники відносять до так званих торгівельно-ремісничих поселень¹.

Перші свідчення про археологічні пам'ятки Чернігова відносяться до ранньомодерного часу й пов'язані з працями І. Галятовського, О. Шафонського та М. Маркова². У 1908 р. під час XIV Археологічного з'їзду в Чернігові Д. Самоквасов зазначив,

що з 550 курганів, нарахованих у 1872 р., уціліла лише п'ята частина. Сам Д. Самоквасов дослідив на території Чернігівського некрополю 139 насипів: кургани Гульбище та Безіменний і 118 малих курганів Троїцької групи; Чорну могилу; 11 курганів “Стрижнівської групи” та 7 – на Старому кладовищі в Берізках ³.

У цей час було складено топографічний план розташування курганів та курганних груп, який майже на вісімдесят років став основою для характеристики курганного некрополя давнього Чернігова ⁴. На цьому плані Троїцька група в південно-західній частині складається з кількох великих насипів (Гульбище, Безіменний) та значної кількості невеликих насипів і поширюється в північно-східному напрямку на значну відстань – до відрогів Холодних Ярів. Кургани збереглися на цій території завдяки відсутності забудови XVIII – XIX ст. Друга ділянка, де показані насипи, припадає на незабудовану територію міста в районі сучасної вул. Попудренка. Кургани на місці Старого кладовища в Берізках займають мис верхньої тераси р. Стрижень та р. Десни. При цьому насипи фіксуються на захід та північ від забудови сучасного району П'яти кутів. Ланцюжок курганів на північ від П'яти кутів зображений на плані вздовж старої дороги, що йде до ур. Ялівщина. Одна з найбільших курганних груп – Стрижнівська на плані розміщена від краю тераси р. Стрижень до дороги на Санкт-Петербург. Вона починається від невеличкого рівчака, що виходить до заплави р. Стрижень і йде в бік Чорторійського рівчака, займаючи значну площу. Стрижнівська група ще відокремлена від забудови XIX ст. полями.

У другій половині XIX ст. з'являються перші згадки про шестовицькі кургани. 1874 р. М. Константинович у доповіді на III Археологічному з'їзді у Києві “О курганах Черниговского уезда” зазначив, що “недалеко от д. Шестовица, есть 3 группы курганов, расположенных в луговой местности, ежегодно окружаемой заливной водою Десны”. Він також відзначив, що шестовицькі кургани піддавались грабіжницькому руйнуванню скарбошукачами. На деяких із поруйнованих курганів М. Константинович провів розвідувальні розкопки і зафіксував на дні грабіжницьких ям залишки поховальних кострищ з рештками тілоспалень ⁵.

Тоді ж з аматорських розкопок Шестовицького могильника до Археологічного музею Київського університету св. Володимира надійшов меч, що походив з курганного урнового поховання, здійсненого за обрядом кремації. Дещо пізніше кургани в ур. Коровель згадали П. Уварова та Д. Самоквасов. Деякі знахідки з них демонструвалися на виставці XIV Археологічного з'їзду в Чернігові у 1908 р., що привернуло увагу науковців до пам'ятки ⁶.

У радянський період (до кінця 70-х рр.) проводились дослідження на території різних частин стародавнього Чернігова залишків курганів на Старому кладовищі в Берізках ⁷.

В ур. Коровель біля с. Шестовиця 1925 р. П. Смолічев розпочав дослідження курганного могильника, результати яких набули широкого розголосу⁸. Роботи в Шестовиці були продовжені Я. Станкевич⁹, яка дослідила 7 поховань і зробила стратиграфічний розріз оборонних укріплень на городищі, а також невеликий розкоп на посаді. У 1947 р. городище обстежили І. Ляпушкіні О. Попко¹⁰. Наступного року роботи були продовжені Д. Бліфельдом, який розкопав понад 398 кв. м на городищі та дослідив 118 курганів¹¹. За матеріалами досліджень Д. Бліфельда, які він продовжив у 1956 – 1958 рр., була написана монографія “Давньоруські пам’ятки Шестовиці”¹². На початку 80-х рр. XX ст. у зв’язку з організацією відділу археології Чернігівського історичного музею розгорнулися широкомасштабні археологічні роботи під керівництвом В. Коваленка¹³.

Впродовж останніх років роботи в районах новобудов міста проводяться Охоронною археологічною службою Інституту археології НАН України. Зокрема, виявлено нові ділянки культурного шару X – початку XI ст., а на території Передгороддя XII – XIII ст. зафіксовані залишки курганів¹⁴.

Роботи в Шестовиці відновилися 1976 р., коли в заплаві р. Десни була знівельована перша курганна група, де В. Коваленку вдалося зафіксувати залишки двох зруйнованих курганів, а на території ур. Узвіз вивчити котлован споруди, зруйнованої кар’єром¹⁵. 1980 р. О. Шекун виявив поховання в VI курганній групі¹⁶. У 1983 – 1985 рр. О. Моця та В. Коваленко проводили роботи на городищі, посаді та II і VI курганних групах¹⁷. У 1993 р. Ф. Андрощук провів дослідження на площадці городища на площі 70 кв. м¹⁸. З 1998 р. і до сьогодні роботи на археологічному комплексі в ур. Коровель проводить спільна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка під керівництвом О. Моці та В. Коваленка. Дослідження охопили східну частину городища, окремі ділянки посаду та подолу¹⁹. За час роботи експедиції досліджено 4 кургани в IV і 4 – у VI курганних групах²⁰.

Виявлення нових ділянок культурного шару X – початку XI ст. у Чернігові та Шестовиці, дослідження залишків курганів на території Передгороддя в Чернігові та Шестовицькому посаді уможливають реконструкцію планової структури Чернігова і Шестовиці, а також порівняння розмірів окремих ділянок культурного шару цих пам’яток та визначення площі, що були зайняті курганами в Чернігові та Шестовиці.

У Чернігові забудова X – початку XI ст. виявлена на території Дитинця (16 га), Слеської гори (20 га), на більшій частині Окольного міста (40 га), Подолу (10 – 15 га). Таким чином, культурний шар X – початку XI ст. виявлений на високій терасі р. Десни при впадінні р. Стрижень, а також на підвищеннях у заплаві р. Десни.

У 2002 р. на території Третяка виявлені два рови оборонної конструкції X ст., що

доповнює наші уявлення про укріплення міста в цей період²¹. Оборонні конструкції X ст. охоплювали ділянку Подолу, Дитинець, Третяк і Єлецьку гору²². Північно-східна ділянка Окольного міста (40 га), забудована у X – на початку XI ст., натовді час являла собою відкритий посад²³. Розташування курганного могильника на території навколо Єлецької гори, Третяка та відкритого посаду на місці північно-східної ділянки Окольного міста вказує на північну межу поширення культурного шару X – початку XI ст.

Курганний могильник починався на краю тераси р. Десна (так звана Троїцька група) і поширювався в північному напрямку. Ця ділянка відокремлена від курганів Єлецької групи (територія старого монастирського саду), судячи з плану Д. Самоквасова, лише Холодними Ярами. Окремі кургани північно-західної ділянки фіксувалися в районі вул. Попудренка ще у другій половині XX ст.²⁴ На ділянці від монастирського саду в напрямку Старого кладовища в Берізках були відомі лише кілька курганів, зокрема, Чорна могила та курган княжни Черни. Під час археологічних робіт кургани фіксуються від Холодних Ярів до П'ятницької церкви. Відстань від Холодних Ярів до камерного поховання, відкритого біля П'ятницької церкви²⁵, становить 850 м. Ширина могильника біля Єлецької гори від Чорної могили до кургану на вул. Попудренка становить 550 м. Від кургану княжни Черни до дослідженого у 2006 р. кургану по вулиці Комсомольській (буд. №№ 13 – 17) відстань становить 550 м. Співпадіння ширини могильника, на нашу думку, не випадкове. Відстань від Холодних Ярів до курганів, зафіксованих у кварталі, обмеженому вул. П'ятницькою, Чернишевського, Мстиславською та пр. Перемоги²⁶, становить 1,3 км. Продовження могильника, що охоплював по периметру забудову X – початку XI ст., можна знайти на терасі р. Стрижень на Старому кладовищі в Берізках. Чи існувало продовження могильника вздовж тераси лівого берега р. Стрижень, сьогодні сказати важко, але кургани фіксувалися на розі вул. Молодчого та Шевченка²⁷. Відстань від курганів Троїцької групи до Старого кладовища в Берізках становить близько 3 км.

Ю. Ситий висловив думку, що кургани, розташовані вздовж цієї лінії, утворювали велике курганне поле, яке півколом огинало ділянки культурного шару X – початку XI ст. Дослідник також зазначив, що поле мало кілька розривів у місцях, непридатних для здійснення обряду поховання: зокрема, це ділянки струмків, які прорізали територію Передгороддя²⁸. Курганне поле від Болдиної гори до Старого кладовища в Берізках могло займати, на його думку, площу близько 70 га.

Зафіксовані в XIX ст. курганні групи Олегове поле, Стрижнівська група, продовження групи Старого кладовища в Берізках²⁹ у бік ур. Ялівщини є ділянками курганного могильника, що виник вздовж доріг на Київ та Гомій. Кургани на розі вул. Молодчого і Шевченка могли бути початком курганної групи, розташованої вздовж дороги на Новгород-Сіверський.

Дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця фіксують городище площею 1 га, посад площею 25 га і поділ площею 15 га. Городище розташоване на підвищеному краю вузького і довгого мису, що виступає в заплаву р. Десни. Відкритий посад розташовувався на північ від городища і був витягнутий на 700 м на північний схід і на 1 000 м на північний захід від городища при ширині від 80 до 400 м. Поділ займає три підвищені ділянки в заплаві р. Десни біля її старого русла. Вони розділені між собою руслами заплавної р. Жердови.³⁰

Перша курганна група (105 насипів) розташована на захід від подолу і відокремлена від нього західним руслом р. Жердови. Друга курганна група (11 насипів) знаходиться за 130 – 300 м на захід від першої, а третя (приблизно 20 насипів) – на 300 – 400 м від другої у тому ж напрямку.³¹ Розташування і топографія першої та третьої курганних груп зумовлені рельєфом місцевості – вони витягнуті вздовж підвищених ділянок заплави з півночі на південь.

Так звана ІV група (за Д. Бліфельдом) знаходиться в ур. Узвіз і датується кінцем ХІ – початком ХІІ ст. V група знаходилась на північ від південно-західної ділянки посаду (курган, досліджений І. Ляпушкіним у 1947 р.). До цієї групи Д. Бліфельдом віднесені кургани, розташовані на краю східної тераси р. Десни³². П. Смолічев вказував на існування в південній частині с. Шестовиця великого курганного поля, насипи від якого можна було побачити ще в 1925 р. у садибах селян. Існували залишки окремих ділянок могильника гарної збереженості (наприклад, садиба Є. Міха)³³, чисельністю до 20 насипів, де П. Смолічев дослідив кургани №№ 144 – 145. На думку Ю. Ситого, велике курганне поле на терасі р. Десни мало значні розміри і віддалялося від північно-східного краю посаду на відстань до 400 – 900 м при ширині до 600 м³⁴.

Подібно до могильника в Чернігові, у Шестовиці, крім курганного поля, існували групи вздовж шляхів на Київ (групи I – III) та Чернігів (курган № 7, досліджений Я. Станкевич у 1946 р. на кладовищі у селі, та зафіксовані навколо нього залишки недосліджених курганів).

Таким чином, Чернігів у Х – на початку ХІ ст. мав близько 40 га укріпленої обoronними спорудами території та понад 50 га відкритих посадів і подолу. Курганне поле навколо Чернігова мало площу близько 70 га, а також курганні групи, що йшли вздовж доріг на Київ, Гомій і, можливо, Новгород-Сіверський.

Археологічний комплекс в ур. Коровень, на думку В. Коваленка, складався з 1 га городища, 25 га відкритого посаду та 15 га подолу. Курганне поле, за реконструкцією Ю. Ситого, мало площу 20 га, а також курганні групи вздовж шляхів на Київ та Чернігів.

Чернігів знаходився в центрі великої та густозаселеної ділянки родючих ґрунтів і був тісно пов'язаний зі своєю землеробською округою, феодальний шлях розвитку якої призводить до визрівання справжніх рис давньоруського міста³⁵. Торговельно-

ремісничє поселення в ур. Коровель було розташоване на ділянці бідних лісових ґрунтів і не мало землеробської округи. Орієнтація на зовнішню торгівлю та розташування городища в ур. Коровель за 18 км від Чернігова не дозволили йому перетворитися у справжнє місто. На думку П. Толочка, торговельний шлях розвитку давньоруських міст, як правило, був тупиковим, що засвідчує незначна укріплена площа Шестовицького городища і повільне, у порівнянні з Черніговом, зростання території відкритого посаду та подолу ³⁶.

-
1. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 50.
  2. Ясновська Л. До історії дослідження давньоруського некрополя Чернігова // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 33.
  3. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 15 – 17.
  4. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – С. 1 – 3.
  5. Константинович Н.А. О курганах Черниговского уезда // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1878. – С. 184; Самоквасов Д.Я. Северянская земля по городищам и могилам. – М., 1908. – С. 103 – 104.
  6. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 84.
  7. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова... – С. 15 – 19.
  8. Смолічев П.І. Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. – Т. 1. Праці історично-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 56 – 64.
  9. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильный по материалам раскопок 1946 года // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1962. – Вып. 87. – С. 6 – 29.
  10. Веремейчик О. Розвідкові роботи І.І. Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст. – Чернігів, 2006. – С. 33 – 39.
  11. Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – № 1. – С. 32 – 39.
  12. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – 234 с.
  13. Казаков А.Л., Коваленко В.П. 5 лет работы отдела археологи Черниговского исторического музея: итоги, перспективы // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 7 – 9.
  14. Ясновська Л. До історії дослідження давньоруського некрополя Чернігова... – С. 35 – 36.
  15. Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. – 1981. – № 36 – С. 91 – 97.

16. *Сута Л.* Курганні старожитності Шестовицького могильника у фондах Чернігівського історичного музею (за матеріалами надходжень ХХ ст.) // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави ІХ – ХІ ст. – Чернігів, 2006. – С. 169.

17. *Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В.* Работы Шестовицкой экспедиции // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 288.

18. *Андрощук Ф.О.* Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – К., 1999. – С. 131 – 136.

19. *Коваленко В., Моця А., Сьтій Ю.* Археологические исследования Шестовицкого комплекса // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – ХІ ст. – Чернігів, 2003. – С. 51 – 84.

20. *Ситий Ю.* До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коропель в с. Шестовиця // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави ІХ – ХІ ст. – Чернігів, 2006. – С. 173 – 187.

21. *Черненко О.Є, Казаков А.Л.* Охоронні археологічні дослідження на Чернігівському посаді // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2002. – С. 62 – 63.

22. *Богусевич В.А.* Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1947/20. – С. 13 – 15; *Його ж.* Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятки. – К., 1955. – Т. 5. – С. 7 – 8.

23. *Ситий Ю.* Невідома архітектурна пам'ятка давньоруського Чернігова // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів, 2006. – С. 117 – 121; *Козаков А.Л.* Оборонний комплекс ХІ ст. Чернігівського посаду // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 15 – 21.

24. *Ситий Ю.* Закономірності розташування некрополя давньоруського Чернігова Х – середини ХІІІ ст. // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 30 – 33.

25. *Шекун О.* Нові поховання в гробницях на території Чернігівського некрополя // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 32.

26. *Казаков А.Л.* О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 76 – 78; *Ситий Ю. М., Ясновська Л.В.* Нові дослідження на території Чернігівського передгороддя // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 89 – 91.

27. *Карнабіда А.А.* Чернігів. – К., 1980. – С. 6 – 7.

28. *Ситий Ю.* Закономірності розташування... – С. 9.

29. *Самоквасов Д.Я.* Могильные древности ... – С. 2.

30. *Коваленко В., Моця А., Сьтій Ю.* Археологические исследования... – С. 51 – 84.

31. *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки ... – С. 10 – 11.

32. *Скороход В.* Про деякі особливості розташування ІV – VI курганних груп Шестовицького могильника // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнародної студентської археологічної конференції. – Чернігів, 2006. – С. 150 – 154; *Ситий Ю.* До питання про місцезнаходження ... – С. 173 – 187.

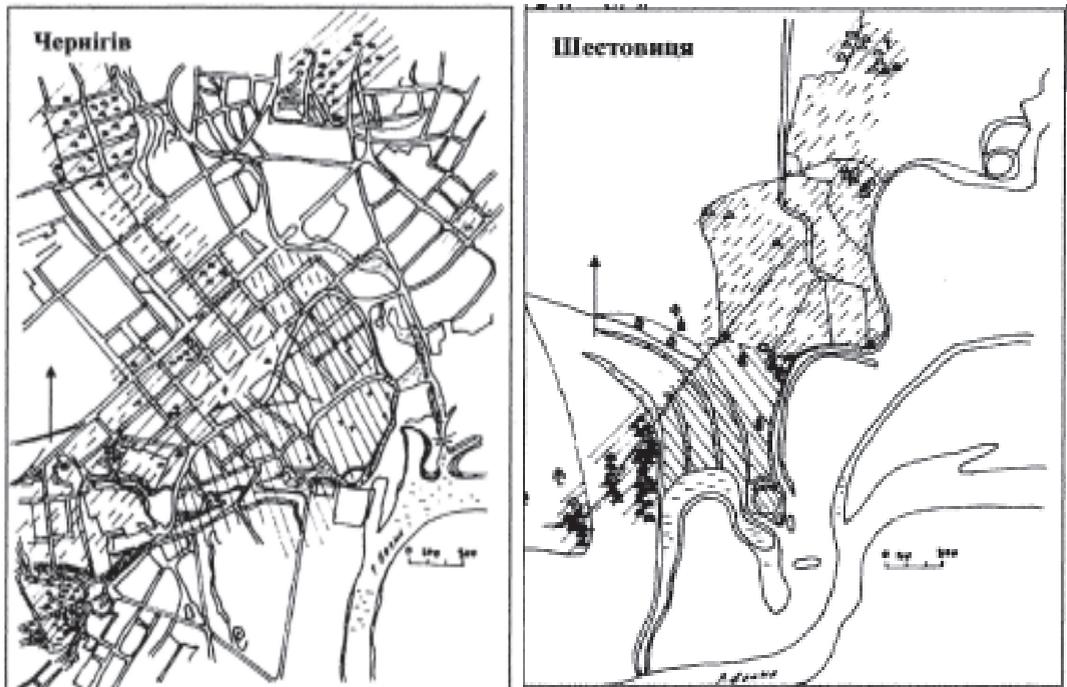
33. *Андрощук Ф.О.* Нормани і слов'яни... – С. 93; *Коваленко В., Черненко О.* Перші дос-

лідження в Шестовиці ... – С. 87.

34. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження ... – С. 173 – 187.

35. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город... – С. 50 – 59.

36. Там само.

- Ділянки культурного шару X – початку XI ст.
- Ділянки курганного могильника X – початку XI ст.
- Ймовірні ділянки культурного шару X – початку XI ст.
- Ймовірні ділянки курганного могильника X – початку XI ст.

Рис. 1. Схемплани Чернігова (1) і Шестовиці (2) давньоруської доби.

Галина Вознесенская

ТЕХНОЛОГИЯ КУЗНЕЧЕСТВА НА ПОСАДЕ ПОСЕЛЕНИЯ В ШЕСТОВИЦЕ

С конца 90-х гг. XX в. в центральной части посада Шестовицкого поселения ведутся раскопки своеобразного промыслово-хозяйственного двора (раскоп № 1), на территории которого открыты производственные сооружения и постройки X – начала XI вв., связанные с выплавкой и обработкой железа, и обнаружены многочисленные находки ремесленного инструментария. Неподалеку от производственного участка вскрыты сооружения жилого и хозяйственного назначения. Раскоп получил условное название “усадьба кузнеца”¹. На территории усадьбы найдены вещи, которые могут свидетельствовать о высоком статусе владельца, а некоторые из них исследователи склонны связывать с его северным или непосредственно скандинавским происхождением².

Недавно В. Скороход высказал предположение, что богатейшее камерное мужское погребение Шестовицкого могильника с женщиной и конем, многочисленным инвентарем, в состав которого входил набор разнообразных инструментов, связанных с ювелирным делом (курган № 36 по Д.И. Блифельду), могло принадлежать варяжскому воину-кузнецу, владельцу исследованной усадьбы³.

Ф. Андрощук, касаясь вопроса о социально-экономической интерпретации материалов Шестовицкого археологического комплекса, указывает, что набор инструментов из кургана № 36 имеет теснейшие аналогии в Скандинавии⁴.

Эти обстоятельства побудили провести технологическое изучение кузнечных изделий из так называемой “усадьбы кузнеца” в продолжение уже осуществленных исследований по железообработке на поселении Шестовицкого археологического комплекса⁵. В группу кузнечных изделий из раскопа № 1, отобранных для технологического изучения, входят 47 экземпляров хозяйственных ножей, а также 15 экземпляров орудий труда и инструментов разного назначения. Ножи относятся к наиболее массовой категории кузнечных изделий и более полно отражают и документируют технику и технологию железообработки, что позволяет фиксировать как стабильность технологических традиций, так и привнесенные технические инновации.

Структурное изучение этой категории поковок (ножей) показало, что они изготавливались по нескольким технологическим схемам: клинки цельножелезные, цельностальные, с цементированным лезвием, изготовленные в технике трехслойного пакета, с наварным стальным лезвием.

Ножи с цельножелезным клинком: 8 экземпляров (ан. 3225, 3227, 3463, 3570, 3573, 3574, 3620, 3622). Изготовлены путем свободной кузнечнойковки без применения каких-либо операций, которые могли бы улучшить эксплуатационные качества лезвия. Кричное железо обычной характеристики: преимущественно мелкозернистое, с небольшим количеством шлаковых включений, микротвердость в пределах 135 – 221 кг/мм². Выделяется из этой группы клинок (ан. 3570), у которого микротвердость ферритного зерна 351 кг/мм². Высокая твердость феррита в сочетании с крупнозернистостью определенно свидетельствует об исходном сырье как о высокофосфористом твердом железе.

Ножи с цельносталльным клинком: 20 экземпляров (ан. 3222, 3226, 3263, 3265, 3266, 3456, 3459, 3462, 3540, 3541, 3543, 3544, 3547, 3549, 3558, 3560, 3613, 3614, 3616, 3617). Эта группа ножей откована из сырцової стали с неравномерным содержанием и распределением углерода. Большинство клинков сохранило следы термообработки, преимущественно закалки. Несколько ножей откованы из твердой стали, о чем свидетельствует содержание углерода (0,6 – 0,8%) в отожженных клинках и высокая твердость однородных мартенситных структур в закаленных клинках.

Ножи с цементированным клинком: 3 экземпляра (ан. 3392, 3539, 3553). Ножи имеют насквозь цементированные острия лезвия. Один клинок (ан. 3392) в отожженном состоянии, на острие лезвия содержание углерода 0,5 – 0,6%. Два других клинка, имеющих насквозь цементированные острия лезвия, закалены на мартенсит. Следует отметить, что все три ножа откованы из мягкого железа (микротвердость 170 – 206 кг/мм²).

Ножи с трехслойным клинком: 9 экземпляров (ан. 3223, 3224, 3550, 3552, 3557, 3565, 3572, 3618, 3619). Эти ножи представляют классическую схему трехслойного клинка: в центре проходит полоса высокоуглеродистой стали с выходом на лезвие, по бокам её – полосы чистого железа. Один нож (ан. 3618), который включен в группу трехслойных, имеет свареное стальное лезвие, которое занимает 3/4 общей ширины клинка. Все клинки термообработаны (в большинстве закалены). Характерная особенность этих клинков состоит в использовании твердого железа. Микротвердость ферритного зерна в железных полосах не менее 254 кг/мм² и достигает 322 – 351 кг/мм². По форме эти ножи можно отнести к типу узколезвийных клинков удлиненных пропорций с прямой толстой спинкой.

Ножи с наварными лезвиями: 5 экземпляров (ан. 3546, 3554, 3555, 3563, 3621). Ножи представляют технологическую схему наварки стального лезвия на железную основу клинка с последующей термообработкой. Среди них стоит отметить фрагмент ножа (ан. 3621) с толстой спинкой и наварным лезвием – у него основа клинка из твердого железа (микротвердость феррита 383 кг/мм²) и наварное лезвие из высоко-

углеродистой стали (микротвердость мартенсита 946 кг/мм²).

Ножи со вставкой твердого железа между спинкой и наварным лезвием: 2 экземпляра (ан. 3457, 3615). У ножа (ан. 3457) вставка твердого железа (микротвердость феррита 383 кг/мм²) проходит между спинкой и лезвием ножа, откованными из высокоуглеродистой стали. Клинок закален, микротвердость мартенситных зон 824 кг/мм². Исходное сырье – как железо, так и сталь – высокого качества, о чём свидетельствует чистота металла в отношении шлаковых включений и однородность структуры.

Нож (ан. 3615) имеет вставку твердого железа (микротвердость феррита 383 кг/мм²) между стальным лезвием и спинкой из мягкого железа (микротвердость феррита 206-221 кг/мм²). Клинок закалён – микротвердость мартенситной структуры лезвия 724 кг/мм².

Ножи, изготовленные по технологии торцовой наварки стального лезвия с использованием прокладки высокофосфористого железа между спинкой и лезвием клинка, в древнерусской кузнечной практике встречаются редко. Большинство известных экземпляров происходят из малых городов и поселений Черниговской земли⁶. Кроме одинаковой технологической схемы их объединяет использование определенного вида сырья, а именно – твердого высокофосфористого железа. Эти ножи можно отнести к типу узколезвийных клинков удлинённых пропорций с прямой и толстой спинкой. При полировке и соответствующем травлении клинка прокладка давала визуальный эффект и служила декоративным украшением, проходя блестящей светлой полоской вдоль клинка ножа. На Шестовицком поселении среди металлографически исследованных ножей встречено 5 экземпляров, выполненных по такой технологической схеме (ан. 3270, 3287, 3394, 3457, 3615). Из них три ножа – на посаде, по одному – на городище и подоле.

Кроме шестовицких сварных ножей с ферритными вставками, X в. датируется нож из жилища на городище Малый Листвен⁷.

Технологическую характеристику ножей, найденных на “усадьбе кузнеца“, дополняют данные металлографического изучения других орудий труда разного назначения. Исследовано 7 экземпляров серпов, 3 экземпляра кос, топор, долото, резец по дереву, кресало.

Клинок одного серпа (ан. 3551) – железный, кричное железо обычной твердости (160 – 170 кг/мм²). Клинки четырех серпов (ан. 3542, 3564, 3612, 3623) цельностальные, три из них – закалены, один не имеет следов термообработки (ан. 3612), микротвердость ферритного зерна у него 181 кг/мм². Клинок серпа (ан. 3460) имеет ярко выраженную сквозную цементацию острия лезвия, клинок закален и отпущен.

Клинок серпа (ан. 3390) откован с использованием наварки стального лезвия на

железную основу. Наварка имеет характерную V-образную форму. Клинок закален и отпущен. Основа клинка – кричное железо, микротвердость 264 – 383 кг/мм².

Коса (ан. 3264) откована из кричного железа, слабо и неравномерно науглероженного, микротвердость феррита 170 – 254 кг/мм².

Коса (ан. 3569) откована из сырцово-стали, клинок закален и отпущен (?).

Коса (ан. 3624) откована из двухслойной заготовки: сварены полосы железа и сырцово-стали, стальная полоса выходит на острие лезвия клинка. Клинок закален, микротвердость мартенсита стальной полосы 724 кг/мм².

Топор (ан. 3568) – тело топора отковано из кричного железа, микротвердость феррита 254 – 351 кг/мм². Острие лезвия топора насквозь цементировано, лезвие закалено и отпущено (сорбитная структура со следами мартенситной ориентировки, микротвердость структуры 322 – 351 кг/мм²).

Долото (ан. 3391) отковано из кричного железа (микротвердость 236 кг/мм²), лезвие подвергнуто сквозной цементации, потом закалено и отпущено (?) (микроструктура сорбита со следами мартенситной ориентировки, микротвердость 383 – 464 кг/мм²).

Резец по дереву (ан. 3229) – рабочая часть резца стальная, сталь высокоуглеродистая, лезвие закалено, микротвердость мартенсита 824 – 946 кг/мм².

Зубило (ан. 3571) – отковано из кричного железа, микротвердость феррита 274 – 297 кг/мм². Зубило имеет наварное стальное лезвие, наваренная полоса выходит на лезвие. Лезвие закалено и отпущено (самоотпуск ?), структура острия – мартенсит, микротвердость 421 кг/мм², сорбит со следами мартенситной ориентировки, микротвердость 322 кг/мм².

Кресало (ан. 3228) – отковано целиком из высокоуглеродистой стали и закалено, микроструктура мартенсита с микротвердостью 946 – 1097 кг/мм².

При определении технологических особенностей и удельного веса каждой технологической схемы в производстве кузнечных изделий особое внимание обращается на хозяйственные ножи. Они наиболее информативны, тем более, что схема трехслойного пакета чаще всего использовалась в производстве клинкового инструмента.

В предыдущих работах, посвященных особенностям железообработки в Гнездове и Шестовице⁸, исследователи выделили две производственные традиции, условно назвав их славянской и скандинавской. Технологические традиции в кузнечестве славянского населения Юго-Восточной Европы выражаются прежде всего в массовом изготовлении цельножелезных и цельностальных предметов, в заметном использовании вторичной цементации для упрочнения лезвийной части орудий труда. Для скандинавской традиции характерно безусловное преобладание сварных технологий, особенно трехслойного пакетирования.

В общем количестве исследованных ножей из Шестовицкого археологического комплекса (178 экземпляров) доля трехслойных клинков составляет 36% (65 экз.), доля клинков с наварными стальными лезвиями – 6% (11 экз.), то есть 42% клинков выполнены с использованием сварных технологий. Остальные клинки ножей изготовлены по традиционным для восточнославянского кузнечества технологиям. Соотношение технологических схем, по которым откованы кузнечные изделия, найденные в “усадьбе кузнеца”, почти те же: трехслойных клинков 34% (16 экз.), клинков с наварным лезвием 15% (7 экз.). Следовательно, технологические характеристики изделий из “усадьбы кузнеца” соответствуют общим технологическим закономерностям в кузнечном производстве на всем памятнике, где скандинавские технологические традиции весьма ощутимы и лишь немного уступают традиционному славянскому.

О привнесении извне технологической традиции изготовления трехслойных лезвий клинков ножей, которые впервые появляются на археологических памятниках, где зафиксированы активные славяно-скандинавские взаимоотношения, говорилось не раз. И в данном конкретном случае можно с уверенностью говорить о несомненном влиянии норманнов, которое отразилось на ремесленной культуре древнерусского населения.

---

1. Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовиці // Труды Государственного исторического музея. Вып. 124. Археологический сборник. Гнездово. 125 лет исследования памятника. – М., 2001. – С. 176 – 196; Коваленко В., Моця А., Ситий Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально – Східної Європи VIII – X ст. – Чернігів, 2003. – С. 51 – 67; Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. // Археологічні дослідження в Україні в 2003 – 2004 рр. – К., 2005. – С. 233 – 234; Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні в 2004 – 2005 рр. – К., 2006. – С. 197 – 198.

2. Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовиці...; *Скоруход В.* Садиба коваля X ст. на посаді Шестовицького городища // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матеріали IV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2005. – С. 157 – 160.

3. *Скоруход В.* Садиба коваля X ст. на посаді Шестовицького городища... – С. 160.

4. *Андрощук Ф.О.* Нормани і слов'яни у Подесенні. – К., 1999. – С. 59 – 60.

5. *Вознесенская Г.А.* Железообработка на поселении в Шестовиці. Технологические традиции // Археология и естественно – научные методы. – М., 2005. – С. 101 – 113; *Вознесенская Г.А.* Технологические особенности ножей из раскопок Шестовицького могильника // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст.: Матеріали Міжнародного археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 39 – 44.

6. Вознесенская Г.А. Технологические особенности кузнечной продукции древнего Чернигова // Археология. – 2005. – № 4. – С. 86 – 89.

7. Коваленко В.П. Исследования летописного Листвена // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 257 – 258.

8. Вознесенская Г.А. Технологические особенности кузнечной продукции ...; Коваленко В.П. Исследования летописного Листвена...

Кирилл Михайлов

РАННИЕ ОБРАЗЦЫ ДРЕВНЕРУССКОГО ЗОЛОТНОГО ШИТЬЯ ИЗ ЧЕРНИГОВА И ШЕСТОВИЦЫ

Одной из статусных категорий находок в Чернигове и его округе стало открытие серебряных и золотных нитей, некогда украшавших средневековую парадную одежду*. Золотными нитями или “битью”¹ вышивали воротники и иногда нарукавники – “поручьи” древнерусской одежды, а также литургические облачения иерархов православной церкви и парадные костюмы древнерусской знати. В процессе масштабных археологических исследований XX ст. находки золотного шитья стали обычным явлением во время раскопок древнерусских памятников. Золотная вышивка, украшавшая древнерусские церковные облачения и светский парадный костюм, давно признана одной из ярких составляющих древнерусской культуры. Десятки образцов такой вышивки хранятся в коллекциях отечественных музеев, и почти каждый год исследователи вводят в научный оборот новые находки². Главным образом, этот фонд пополняется археологами во время исследований древнерусских некрополей. До последнего времени наиболее подробно древнерусское золотное шитье рассматривалось в работах М.В. Фехнер, М.А. Сабуровой, А.К. Елкиной, М.О. Новицкой и некоторых других. Согласно подсчетам М.В. Фехнер, еще в 1970-е гг. в коллекции Государственного исторического музея в Москве насчитывалось не менее 63 экземпляров древнерусских лент и воротников с золотной вышивкой. Впоследствии исследовательница пи-

---

* Приношу свою искреннюю благодарность за возможность использовать сведения о новой находке из Шестовицы доц. В.П.Коваленко, а также Л.Ф.Сытой за помощь в работе с коллекциями Черниговского исторического музея им. В.В.Тарновского. Также хочу поблагодарить к.и.н. В.Н. Седых за возможность ознакомиться с неопубликованными материалами могильника Тимерево.

сала уже о 73 фрагментах золотного шитья³. Из них 37 происходили из древнерусских курганов XII – XIII вв.⁴

По нашим подсчетам на данный момент в литературе и археологических отчетах упомянуто не менее 64 географических пунктов на территории Белоруссии, России и Украины, из которых происходит более 150 образцов древнерусского золотного шитья X – XIII вв. Помимо опубликованных находок, в музейных фондах также находятся вещи из депаспортизованных коллекций. Например, в археологических фондах Государственного Эрмитажа (ОАВЕС) хранится не менее 7 образцов золотного шитья без точного обозначения места находки; в Черниговском историческом музее им. В.В. Тарновского – не менее 22 фрагментов; в отделе археологических фондов Национального музея истории Украины – около 18 образцов домонгольского золотного шитья⁵. Новые находки лент с золотными нитями также происходят из раскопок в Белгороде, Переяславе-Хмельницком, Чернигове, Дмитрове, Великом Новгороде⁶. Несмотря на такое широкое распространение и многочисленность находок, самыми редкими остаются наиболее ранние образцы шитья и ткачества с золотными нитями. По-видимому, именно с ранними находками связаны загадка появления этой технологии в Восточной Европе и вопрос о времени появления собственно древнерусской техники золотного шитья.

Долгое время образцом раннего древнерусского золотного шитья считалась находка из черниговского “княжеского” кургана Черная Могила, который датируется второй половиной X ст.⁷ Многие исследователи отмечают, что ткани, украшенные золотными нитями, распространяются в древнерусских могильниках не ранее рубежа XI – XII вв. Следовательно, образец вышивки из Черной Могилы старше большинства подобных находок почти на столетие. На фоне множества более поздних образцов золотного шитья этот фрагмент выглядит редким примером, не связанным с последующей древнерусской традицией вышивания. Справедливо ли такое утверждение?

Во время раскопок курганов могильника Шестовицы остатки золотных нитей от лент и позументов были зафиксированы в пяти наиболее “богатых” захоронениях по обряду трупоположения: в курганах №№ 36, 38.6, 78, 110 и в исследованном под руководством В.П. Коваленко и А.П. Моци в 2006 г. кургане № 2⁸. Например, в погребении 6 из кургана № 38 среди костей скелета обнаружили переплетение из тоненьких серебряных проволочек. Наиболее вероятно, что проволока осталась от накладных позументов, которыми украшали лицевую часть головных платков или других головных уборов⁹. Остатки подобных украшений хорошо известны среди находок в шведском могильнике Бирка¹⁰. В женском захоронении из кургана № 78 рядом с костяком нашли фрагмент ленты. Лента была сплетена на специальных табличках. Ее

основа состояла из круглой в сечении серебряной проволоки, толщиной 0,3–0,5 см, и шелковых нитей. Шелк образовывал геометрический орнамент в виде ромбов¹¹. Из могилы происходят четыре фрагмента ленты общей длиной около 22,3 см и шириной 1,6–1,7 см (Рис. 2). Подобными лентами в эпоху викингов окаймляли края парадной верхней одежды. Многочисленные аналогии такой каймы известны в Бирке, Гнэздово, курганах Маммен и Хёнинкирха в Дании¹². Наиболее близкими аналогиями ленте из кургана № 78 можно считать находки из погребений Бирки № 824 и № 977¹³. Осталось неизвестным точное местонахождение этой ленты, но, судя по другим подобным находкам, она могла украшать края плаща, фартука или верхней туники. Остатки “золотых” нитей от вышивки на мешочке или “гаманце” упомянуты в комплексе находок из кургана № 36. Так как ни сами нити, ни их изображение не сохранились до нашего времени, трудно судить о том, к какой части костюма они могли принадлежать.

Среди предметов из набора женского инвентаря в парном погребении № 110 Д.И. Блифельд упоминает четыре серебряные бусины, “сплетенные из спирально завитой нитки”¹⁴. В фондах Черниговского исторического музея им. В.В. Тарновского сохранились три “бусины” из четырех. При ближайшем рассмотрении они оказались тремя частями плоского плетеного позумента. Каждый фрагмент плетенки диаметром около 2–2,5 см, диаметр серебряной нити около 0,8–0,9 мм. Все три фрагмента оказались изготовлены из цельнотянутой, круглой в сечении проволоки, которую в виде спирали намотали на органическую основу (Рис. 3). Сама основа нити до наших дней не сохранилась. Но по примеру других находок мы можем утверждать, что основой могла служить крашенная шелковая или льняная нить, которая легко разрушается в неблагоприятных почвенных условиях. Шведская исследовательница А. Гейер обозначила подобные позументы как тип Р 24. Позументы этого типа происходят из погребений Бирки №№ 520, 1125 и 561. Правда, в этих могилах позумент входил в состав не женского, а мужского костюма¹⁵. Вероятно, после разрушения костяков в погребальной камере кургана № 110, останки тел двух покойников вместе с остатками их одежды и украшений оказались перемешаны. Поэтому, вполне вероятно, что исследователь кургана № 110 П.И. Смоличев вполне мог зафиксировать в качестве части женского убора разрушенные фрагменты мужского костюма. Аналогии варианту позумента из кургана № 110 найдены на территории Швейцарии, где они использовались в качестве поясных украшений. С другой стороны, орнамент позументов типа Р 24 непосредственно соответствует византийской поясной гарнитуре VI–VII вв. После многолетних исследований текстиля Бирки, И. Хёгг пришла к выводу, что этот тип серебряного позумента, скорее всего, украшал парадную одежду “восточного” типа, изготовленную из шелка. Она считала вполне вероятным именно византийское

происхождение такого костюма¹⁶.

В 2006 г. в кургане № 2 из VI курганной группы могильника Шестовицы экспедиция под руководством В.П. Коваленко и А.П. Моци раскрыла погребальную камеру X ст. с богатым захоронением. Среди многочисленных предметов инвентаря были зафиксированы фрагменты серебряной проволоки и остатки шелковых ниток от тесьмы. В центральной части погребальной камеры, от шейного до поясного отдела погребенного мужчины, сохранился обширный монолит тесьмы и фрагментов текстиля его одежды. Самое крупное скопление тесьмы зафиксировано на площади 61 x 48 см. Тесьма оказалась изготовлена из цельнотянутой серебряной проволоки, ее ширина около 1 см. Серебряная тесьма лежала в погребении в виде перевернутой буквы V, перпендикулярно мечу, острой стороной к голове погребенного. Одна линия тесьмы имела длину около 50 см, вторая состояла из двух фрагментов – около 20 см и 10 см. По ширине тесьма разделяется на две части – одна около 8 мм, вторая – около 10 мм. На некоторых отрезках сохранились шелковые нити, которые образуют геометрический орнамент. Судя по расположению основного скопления тесьмы, можно предположить, что она была каймой на верхней одежде погребенного в камере мужчины. Ещё два фрагмента серебряной тесьмы вместе с кусочками шерстяной ткани оказались лежащими под черепом покойника. Их размеры: 3,2 x 0,8 см и 4,6 x 13 см, ширина тесьмы около 10–11 мм, что соответствует размерам тесьмы основного скопления. В стороне от тела погребенного в камере мужчины, под седлом и стременами, исследователи обнаружили четыре небольших фрагмента тесьмы из серебряной проволоки и шелковых нитей. Размеры фрагментов из второго скопления: 4,4 x 0,8 см, 3,1 x 0,8 см, 2 x 0,8 см и 2,5 x 0,7 см. Общая длина фрагментов около 12 см. На основании расположения и характера находок можно предположить, что в камере удалось зафиксировать не менее двух комплектов мужской одежды. Находки из главного скопления тесьмы и фрагментов текстиля лежали на месте тела погребенного. Все они могут быть отнесены к верхней одежде, в которой покойника положили в могилу. Тесьма лежала поверх тела покойника двумя почти параллельными линиями, которые располагались от головы к поясу. Так как эта верхняя одежда не была застегнута фибулой или другой застежкой, то вероятнее всего, она выполняла функцию накидки или короткого плаща. Подобные короткие плащи были распространены на территории Франции, в Салической империи и Дании на рубеже X – XI вв. Изображения таких плащей с завязками, вместо традиционных для Скандинавии металлических фибул, можно увидеть на фигурах норманнских аристократов, изображенных на ковре из Байё или в рукописи из Нью-Мюнстера (1031 г.)¹⁷. Близкие параллели для верхней накидки, обшитой тесьмой, можно найти в погребальных камерах середины X в. из некрополя датского города Хедебю. В отличие от находки из кургана № 2

могильника Шестовицы, накидки из Хедебю найдены в женских комплексах. Они происходят из погребальных камер №№ 188/ 1960, 2/ 1963, 5/ 1964 могильника Сюдебраруп. В двух из них длина тесьмы достигала от 63 до 80 см, при ширине ленты в 1,2 см и толщине самой нити 0,2-0,5-0,8 мм¹⁸. Аналогичная длинная накидка, обшитая серебряной тесьмой, была обнаружена в захоронении знатной датчанки конца X в. из Хенинкирхе¹⁹.

Второе скопление тесьмы из серебряных и шелковых нитей в кургане № 2 относится к дополнительному комплекту одежды, который часто сопровождал людей, захороненных в погребальных камерах. Такой комплект складывали отдельно от покойника в специальную деревянную или берестяную коробку. В кургане № 2 тесьма от одежды лежала под седлом и стременами, в головах погребенного мужчины. Незначительные размеры обнаруженных под седлом фрагментов позволяют отнести их к украшениям края рукавов или ворота одежды. Судя по длине тесьмы, можно предположить, что она украшала ворот или рукава рубахи либо парадной туники. Тесьма второго комплекта одежды кургана № 2 по технике изготовления (круглая серебряная проволока) и ширине ленты очень напоминает тесьму из первого скопления, а также тесьму из кургана № 78. По типологии А. Гейер, она может быть отнесена к типу P 15, который происходит из погребения № 944 в Бирке²⁰.

Среди упомянутых находок из Чернигова и его окрестности золотное шитье из Черной могилы отличается особой роскошью. В археологических фондах Государственного исторического музея сохранилось несколько кусков этой ткани с золотной вышивкой общей длиной около 55 см и шириной от 7 до 12 см. Вышивка была сделана по одноцветной шелковой ткани саржевого переплетения с одним утком и одной основой. Растительный рисунок на ткани обведен четким контуром, который выполнен шелковыми нитями стебельчатым швом. Пространство между контурными линиями заполнено золотными нитями, шитьем “на проем”²¹. Золотные нити изготовлены из шелковой основы, на которую навили тонкую золотую фольгу. Судя по внешнему виду, шелковая основа золотных нитей изготавливалась из пряденого шелка; нити самой ткани – из не крученого, не пряденого шелка. На некоторых фрагментах ткани заметно, что между линиями узора золотного шитья сохранилась вышивка из шелковых нитей, выкрашенных в темный, вероятно, синий цвет (Рис. 1). Шелковая ткань из Черной могилы представляла собою, как минимум, трехцветное полотнище, вышитое золотными и шелковыми нитями. От орнамента сохранились фрагменты кринов и стилизованные растительные побеги. Вероятно, именно отсутствие в орнаменте фигур людей и животных натолкнули М.В. Фехнер на мысль об иранском происхождении шелка. Однако, этот вопрос не может считаться решенным без дополнительных исследований. Например, орнаменты в виде кринов часто использовались

мастерами Византии и Древней Руси.

Находки из Чернигова и Шестовицы находятся в одном ряду с другими подобными памятниками X в. с территории Восточной Европы. Всего на данный момент нам известны 26 образцов золотного шитья из 6 древнерусских могильников X в. Все они выполнены из фольги или круглой в сечении проволоки – “бити”, из металла белого и желтого цвета (Приложения I – II). Наиболее ранние находки золотных нитей происходят из могильников Гнездово, Тимерево, а также из Чернигова и Пскова. Эти украшения костюма немногочисленны и связаны с кругом так называемых “дружинных” погребений. Например, в могильнике Гнездово золотная нить найдена в семи погребальных комплексах. Из них шесть относятся к одному и тому же типу престижного обряда труположения – погребальным камерам. В захоронении под курганом Ц-301 археологи из экспедиции Московского государственного университета обнаружили затканную золотными нитями ткань, сшитую из нескольких кусков шелка шириной 39-40 см. По характерному переплетению нитей ткань может быть отнесена к типу “саммит” или самитум/*samitum*²². В могиле ткань лежала вместе с другими остатками одежды, в отдельно стоящем берестяном туесе²³. Из гнездовского комплекса № 97, который представляет собой результаты сборов инженера С.И. Сергеева, происходят три фрагмента золотной нити²⁴. Она была сделана из фольги, накрученной на несохранившуюся органическую основу. Судя по сохранности, фрагменты нити можно отнести к вышивке ленты или галуна из труположения. В камере из кургана Ц-198 золотной нитью была вышита тесьма на головной повязке или платке погребенной женщины²⁵. По мнению исследователей, в кургане Дн-4 золотная нить украшала тесьму от галунов, которые были нашиты на мужской кафтан с латунными пуговицами грибовидной формы²⁶. Существуют упоминания о том, что фрагменты золотной нити были найдены в гнездовских курганах Оль-30 и Поль-76²⁷. Вторая находка золотой нити из трупосожжения связана с большим “княжеским” курганом из раскопок В.И. Сизова. В связи с ней в предшествующих публикациях упомянуты следы золотой насечки на пластинах шлема из кургана. При внимательном рассмотрении, насечка оказалась фрагментами золотной нити, изготовленной из скрученной спиралью фольги, которые прикипели к шлему уже на погребальном костре. Судя по сохранившемуся фрагменту с тремя параллельно лежащими нитями длиной около 1,5 см, они украшали ленту или галун от “парадной” верхней одежды погребенного. Вероятно, на погребальном костре фрагмент шитья прикипел к куполу шлема и был принят за его орнамент²⁸. После Гнездова и Чернигова, самая представительная коллекция раннего золотного шитья обнаружена в пяти погребениях раннего древнерусского могильника Тимерево. Фрагменты нитей из желтого металла были найдены в трупосожжениях из курганов №№ 285, 295, 297, 348, 382²⁹. В кургане № 382 зафик-

сирована проволока желтого цвета, которой украшали тесьму на обшлагах рукавов. Из того же погребения происходят фрагменты орнаментов воротника верхней одежды, изготовленные из проволоки, накрученной на органическую основу, а также круглая пуговица из того же материала. Проволока круглая в сечении, около 0,3–0,5 мм. В кургане № 385 исследователи нашли фрагменты проволоки, украшавшей тесьму на одежде погребенного. Н.Г. Недошивина и М.В. Фехнер упоминают о находках тесьмы из шелковых и металлических нитей в курганах №№ 263-II, 422, 424³⁰. Шелковой тесьмой с золотными нитями украшали не только оторочки рукавов и ворот одежды, но и края женских головных платков. Например, плетением из золотных нитей был украшен головной убор из кургана № 348.

Вероятно, к группе ранних образцов древнерусского золотного шитья можно отнести фрагменты бити из Пскова, которые происходят из погребения № 1 (74) из Трупеховского I раскопа. Данное трупоположение относится к древнейшему псковскому некрополю и датируется концом X – началом XI ст. Судя по значительному числу нитей (фольга желтого цвета накручена на органическую основу) и ее расположению на костяке погребенного мужчины, вышивкой была покрыта значительная часть одежды³¹. Это довольно редкий пример, так как обычно золотным шитьем украшали узкие полоски тесьмы на вороте и рукавах. Редкие примеры находок парадной одежды с подобной вышивкой связаны с престижными аристократическими погребениями из камеры в Еллингге (Дания) и кургане Черная могила в Чернигове, захоронениями князя Андрея Боголюбского или болгарского правителя Колояна³². К числу ранних образцов золотного шитья также можно отнести и остатки “парчи” – вышивку от головного платка из киевского погребения № 123. Эта погребальная камера с женской ингумацией была найдена рядом со стенами церкви Богородицы Десятинной в Киеве. Ожерелье из сердоликовых и серебряных пустотелых бус со сканным орнаментом, арабских дирхемов, а также характерный обряд погребения позволяют датировать его второй половиной – концом X в.³³

По-видимому, после падения Рима одними из первых в Европе золотную нить в качестве украшения парадной одежды стали использовать франки. Наиболее известные находки золотного шитья связаны с королевскими усыпальницами представителей королевской династии Меровингов в соборах Сен-Дени под Парижем и Кёльна. В них золотная вышивка оказалась найдена в погребениях знатных женщин, по-видимому, родственниц королевской семьи. В первом погребении вышивка украшала наручи – обшлага рукавов шелковой туники королевы Арнегунды, во втором – налобную часть головного платка или покрывала безымянной девушки, погребенной в королевской усыпальнице³⁴. Одними из самых ранних находок металлизированной тесьмы признаются также англо-саксонские тесьмы с золотными нитями из погребений

VI – VII вв. Примером может быть тесьма из кургана Тэплов Барроу в Бэкингемшире шириной 9 мм. Как считают М. Мюллер-Вилле и ряд других исследователей, обряды захоронений эпохи Вендель, состав погребального инвентаря королевских захоронений Скандинавии, Англо-Саксонской Британии и Континента тесным образом связаны между собою и копируют общие для всех образцы. Это касается как набора вооружения, стиля орнаментов, украшавших драгоценные предметы и бытовую утварь, так и погребального костюма. Вероятнее всего, варварская знать копировала образцы вышивок и украшений Римской, а затем Византийской империи, где были распространены дорогие ткани, украшенные золотными нитями.

Следующий расцвет золотного и серебряного шитья на Севере Европы связан с эпохой викингов. Находки золотной тесьмы, главным образом, были связаны с наборами инвентаря из погребений Дании и Средней Швеции. В Хедебю – крупнейшем торговом центре Ютландии – тесьма только с золотным шитьем была найдена в трех женских захоронениях середины X в. Это оказались погребальные камеры №№ 188/1960, 2/1963, 5/1964 из могильника Сюдебраруп, который расположен к югу от городского вала. В двух из них длина тесьмы достигала от 63 до 80 см, при ширине 1,2 см и толщине самой нити 0,2 – 0,5–0,8 мм³⁵. В других частях Дании золотные нити были обнаружены в женском погребении № 4 могильника Фюркарт (вторая половина X в.); в камере из Хвелинхё (вторая половина X в.); в погребении первой половины X в.; в кургане из Ладбю; и в погребальной камере, обнаруженной под деревянной церковью X – XI вв. в местечке Еллинг (вторая половина X в.)³⁶. В последнем захоронении золотная нить украшала всю верхнюю одежду погребенного в камере мужчины. Археологи обнаружили более 500 фрагментов золотых спиралек от нитей по всей площади камеры³⁷. Золотные нити также украшали детали одежды мужчины, похороненного в камере из Маммен (970/971 гг.). Из перечисленных восьми погребений, два – в Елlinge и Ладбю – считаются местами захоронения представителей высшей знати – членов королевского дома. В Скандинавии эпохи викингов наиболее значительное число захоронений с золотным шитьем происходит из шведского могильника Бирка. В 16 камерах некрополя золотая нить из проволоки и фольги использовалась в тесьме, позументах, вышивках и различных украшениях одежды (погребения №№ 524, 542, 551, 557, 561, 643, 644, 731, 735, 736, 750, 791, 824, 832, 844)³⁸. Украшение из золотной нити также найдено в составе погребального комплекса “королевского” кургана Скопинтул на острове Адельсё в Средней Швеции. Тесьма из золотых и, по-видимому, шелковых нитей была обнаружена среди инвентаря королевского кургана Гокстад в Норвегии³⁹. А. Крөг считает, что столь массовое и одновременное распространение на территории Датской державы золотных вышивок и импортных тканей связано с политическими событиями второй половины X ст. При короле Харальде

Синезубом и его приемниках Дания была крещена, и ее элита испытала сильнейшее культурное влияние со стороны Салической империи. Она предполагает, что через двор Оттонинов в скандинавскую среду распространялось не только германское, но и византийское культурное влияние. Парадный “придворный” костюм Империи с вышивкой или тесьмой из золотной нити мог распространяться одновременно с крещением датской аристократии⁴⁰. Следует отметить, что в Дании одновременно с появлением женских захоронений с золотной вышивкой исчезает традиционная скандинавская одежда, скреплявшаяся металлическими фибулами. Традиционный женский костюм эпохи викингов заменяет длинная накидка, обшитая по краям золотной тесьмой. Плащ с аналогичной тесьмой происходит также из мужского захоронения в Маммен.

Следует особо отметить, что с упомянутыми скандинавскими находками перекликаются и первые образцы древнерусского золотного шитья. Они найдены в двух больших курганах, обряд которых, безусловно, связан с Севером Европы, а также в восьми погребальных камерах – памятниках, аналогичных по своему обряду и составу инвентаря захоронениям Дании и Бирки. Большинство находок золотного шитья и позументов происходят из погребальных камер, многие из которых могут датироваться не ранее второй половиной X в. Следовательно, можно говорить об одновременном распространении общей моды на золотное шитье в Северной и Восточной Европе, которая практически не затронула восточных и западных соседей Руси. Вместе со скандинавскими металлическими украшениями от Дании и Швеции до Киева и Чернигова распространяется мода на парадный костюм из шелковых тканей, украшенный золотными нитями и позументами. Разница в технологии изготовления самих золотных нитей, разнообразие позументов, вышивок и галунов, вероятно, может указывать на несколько вариантов путей распространения данной технологии. В Средние века знали несколько технологических приемов изготовления золотной нити. Ее делали из металлической (серебряной, золотой или позолоченной серебряной) фольги толщиной около 0,2 – 0,5 мм или из проволоки круглого сечения, накрученной на органическую основу (Рис. 4 – 5). Чаще всего, ее навивали на крашеную шелковую или льняную нить. Подобная технология характерна для эпохи раннего средневековья и часто фиксируется среди находок в Гнездово, Шестовице, Пскове, на Рюриковом городище и в Тимерево. Из этого ряда выделяется пока только один необычный образец из Гнездова, который демонстрирует особенную технику: бить в нем оказалась изготовлена из шелковой нити, обвитой серозной оболочкой кишек животного и покрытой поверх нее золотой амальгамой. Близкие по технике изготовления нитей ткани, по мнению М.В. Фехенер, происходят из гробницы Андрея Боголюбского во Владимире⁴¹. Исследовательница полагала, что местом изготовления подобных шелков

могла быть Испания. Однако, как оказалось, в точно такой же технике изготавливались золотные нити в Китае и, по-видимому, Византии и Болгарии. Например, нити, изготовленные из кишек животного и покрытые золотой амальгамой, обнаружили в могиле болгарского царя Колояна⁴². Однако в 1920-е гг. германский исследователь О. фон Фальк предположил, что изготовление золотных нитей из кишек животных начинается распространяться в Византии только в XI в. Вместе с тем, в могильнике Бирка зафиксирована находка китайского шелка, поэтому нельзя исключать любые варианты распространения золотного шитья в Восточной Европе⁴³.

По мнению М.В. Фехнер, большинство шелковых тканей привозилось на территорию Руси из Византии или Испании. Вероятно, действительно большая часть древнерусских очелей, поручей, накидок и воротников, вышитых битью, могла быть импортной. В то же время, многие исследователи считают, что значительное количество золотных вышивок было изготовлено местными древнерусскими мастерицами. Основой для таких представлений стали, например, сообщения летописи об открытии в Киеве в 1086 г. школы для обучения золотной вышивке; вклады с вышивками в XII в. на Афоне и некоторые технологические особенности древнерусской вышивки⁴⁴. Хорошо известно, что в конце X – начале XI вв. золотную нить с примесью серебра, крученую с шелком, вывозили из Багдада в Египет. Стоимость подобной нити в 20 раз превышала стоимость золота⁴⁵. На основании этих сведений можно предполагать, что не ранее конца XI в. вместе с готовыми тканями и вышивками на территорию Древней Руси могли попадать и сами золотные нити, которые использовали местные мастерицы.

Приложение I

Каталог археологических находок древнерусских золотных нитей X в.

1. Гнездово, курган Ц-301, покрывало (?) сшитое из кусков шелка шириной 39 – 40 см.: *Фехнер М.В.* Ткани Гнездова // Труды Государственного исторического музея. – М., 1999. – Вып. 111. – С. 8, 10; “Путь из Варяг в Греки”: Каталог выставки. – М., 1996. – С. 6, 18 – 19.

2. Гнездово, Большой “княжеский” курган из раскопок В.И. Сизова, шлем с фрагментом приклепавшей золотой нити от шитья: *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – Л., 1971. – Вып. 3. – С. 27 – 28, Рис. 9. 1 (№ 9).

3. Гнездово, курган 97 (сборы из нескольких комплексов), три фрагмента золотной нити (Государственный исторический музей. Сергеев. – Оп. 1537 – 586): *Булкин В.А.* “Курган 97” из раскопок С.И. Сергеева в Гнездове // Северная Русь и её соседи в эпоху раннего средневековья. – Л., 1982. С. 138 – 142.

4. Гнездово, курган Ц-198, золототканая тесьма от головной повязки или платка: *Фехнер М.В.* Ткани Гнездова // Труды Государственного исторического музея. – М., 1999. – Вып. 111. – С. 8.

5. Гнездово, курган Дн-4, тесьма, галуны от кафтана: *Фехнер М.В.* Ткани Гнездова // Труды Государственного исторического музея. – М., 1999. – Вып. 111. – С. 8, 10.
6. Гнездово, Оль-30: *Фехнер М.В.* Ткани Гнездова // Труды Государственного исторического музея. – М., 1999. – Вып. 111. – С. 8, 10.
7. Гнездово, Поль-76, золотная нить: *Фехнер М.В.* Ткани Гнездова // Труды Государственного исторического музея. – М., 1999. – Вып. 111. – С. 8, 10.
8. Чернигов, Черная могила: *Фехнер М.В.* Золотное шитье Древней Руси // Памятники культуры. Новые открытия. 1978. – Л., 1979. – С. 401 – 405.
9. Тимерево, курган 295, золотая крученая нить на шелковой основе, тесьма: *Мальм В.А., Недошивина Н.Г., Фехнер М.В.* Исследования Тимеревского могильника близ Ярославля // Археологические открытия 1977 года. – М., 1978. – С. 72 – 73.
10. Тимерево, курган 348: *Недошивина Н.Г., Фехнер М.В.* Этнокультурная характеристика Тимеревского могильника по материалам погребального инвентаря // Советская археология. – 1987. – № 2. – С. 80.
11. Тимерево, курган 297 погр.1 (раск. Седых В.Н.), золотные нитки от шитья ворота: *Дубов И.В., Седых В.Н.* Новые исследования Тимеревского могильника. – Л., 1992. – С. 118, рис. 4, 5.
12. Тимерево, курган 285, мет. нить от шитья: *Sedyh V.* Timerevo – un centre proto-urbain sur la grande voie de la Volga // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / R alit s Byzantines. Paris. 2000. fig. 3.1-2.
13. Тимерево, курган 382, мет. нить от шитья: *Sedyh V.* Timerevo – un centre proto-urbain sur la grande voie de la Volga // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / R alit s Byzantines. Paris. 2000. fig. 4. 4.
14. Псков, Трупеховский раскоп I (Закурина), мужское погребение с золотным шитьем от шеи до таза погребенного мужчины (конец X – начало XI века): *Закурина Т.Ю.* Погребение 1 (74) Трупеховского I раскопа в Пскове // Материалы по истории Пскова и Псковской земли. Материалы LI научного семинара. – Псков, 2006. – С. 62 – 63.
15. Киев, погребение около Десятинной церкви № 123. Упомянуты остатки парчи (?) на черепахе погребенной: *Каргер М.К.* Древний Киев. – К., 1958. – Т. I. – С. 206 – 207, табл. XXVII. На основании находок в одном ожерелье дирхема, сердоликовых и круглых пустотелых серебряных бус со сканью, можно утверждать, что ожерелье тяготеет к X в., может быть к последней четверти X в.

Приложение II

Древнерусское шитье X в. из серебряной проволоки

1. Шестовица, курган 38, погребение 6. Фрагмент плетения из тоненьких серебряных проволочек: *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 135, таб. VIII.
2. Шестовица, курган 78. Часть позумента из серебряной проволоки и шелковых нитей: *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 162.
5. Шестовица, курган 36. Золотые нитки от мешочка или “гаманца”: *Бліфельд Д.І.*

Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 128.

6. Шестовица, курган № 2 (раскопки 2006 г). Серебряные позументы по краю одежды.

7. Шестовица, курган 110. Три фрагмента плетеного из круглой в сечении серебряной проволоки: *Блифельд Д.И.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці... – С. 176, табл. XXXII, 9 – 10.

8. Гнездово, курган Польш-62. Фрагменты шелковой тесьмы “из шелковых и серебряных золоченых нитей”: *Каменецакая Е.В.* Заольшанская курганная группа Гнездова // Смоленск и Гнездово. – М., 1991. – С. 151.

9. Гнездово, курган № 97. Фрагмент от плетеного позумента и серебряная проволока от галуна.

10. Тимерево, курган 295. Плетеный из серебряной проволоки позумент.

11. Киев, погребение № 49 из могильника вокруг Михайловского Златоверхого монастыря. Серебряный позумент от женского головного убора: *Івакін Г., Козюба В.* Нові поховання X – XI ст. верхнього Києва (з розкопок архітектурно-археологічної експедиції 1997 – 1999 рр.) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 41, Рис. 5.

---

1. *Иерусалимская А.А.* Словарь текстильных терминов. – СПб., 2005. – С. 10.

2. *Якунин Л.И.* Фрагменты тканей из Старой Рязани // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1947. – Вып. XXI; *Левашиова В.П.* Венчики женского головного убора из курганов X – XII вв. // Славяне и Русь. – М., 1965; *Фехнер М.В.* Шелковые ткани как источник для изучения экономических связей Древней Руси // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М., 1971; *Климова Н.Т.* Технология шелковых тканей из коллекции Государственного исторического музея // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М., 1971. – С. 228 – 243; *Новицкая М.О.* Гаптування в Київській Русі (За матеріалами розкопок на території УРСР) // Археологія. – К., 1965. – Т. XVIII. – С. 24 – 38; *Новицкая М.О.* Золотная вышивка Древней Руси // *Byzantinoslavica* – 1972. – Т. 33. – С. 42 – 50; *Новицкая М.А.* Вышивки золотом с изображением фигур, найденные при раскопках в Софии Киевской // София Киевская: Материалы исследований. – К., 1973. – С. 62 – 63; *Орлов Р.С.* Давньоруська вишивка XII ст. // Археологія. – К., 1973. – Вып. 12. – С. 41 – 50; *Сабурова М.А.* Стоячие воротнички и “ожерелки” в древнерусской одежде // Средневековая Русь. – М., 1976; *Фехнер М.В.* Золотное шитье Владимиро-Суздальской Руси // Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 222 – 225; *Фехнер М.В.* Изделия шелкоткацких мастерских Византии в Древней Руси // Советская археология. – 1977. – № 3. – С. 130 – 142; *Фехнер М.В.* Золотное шитье Древней Руси // Памятники культуры. Новые открытия. 1978. – Л., 1979. – С. 401 – 405; *Фехнер М.В.* Изделия золотного шитья из курганов бассейна р. Ояти // Курганы летописной веси. – Петрозаводск, 1985. – С. 204 – 207; *Сабурова М.А., Елкина А.К.* Детали древнерусской одежды по материалам некрополя г. Суздаля // Материалы по средневековой археологии Северо-Восточной Руси. – М., 1991. – С. 53 – 77; *Комаров К.И.* Импортные ткани во Владимирских курганах // Краткие сообщения Института археологии. – № 210. –

М., 1993. – С. 77 – 85; *Фехнер М.В.* Древнерусское золотное шитье X – XIII вв. в собрании Государственного исторического музея // Труды Государственного исторического музея. – М., 1993. – Вып. 82. – С. 3 – 21; *Даркевич В.П., Борисевич Г.В.* Древняя столица Рязанской земли. – М., 1995. – С. 376, 380 – 382, Табл. 137, 144 – 145, 147 – 150; *Клочко Л., Бредіс Н.* Дослідження текстилю // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 106 – 107, Рис. 14 – 16; *Сабурова М.А.* Древнерусский костюм // Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 99 – 102; *Клочко Л., Строчкова Л.* Текстиль з давньоруського могильника поблизу с. Шарки з раскопок В.В. Хвойки // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). – К., 2000. – С. 99 – 110; *Марионилла (Саламатова).* Шитий воротничок домонгольського періода из Чернигова и технические особенности его исполнения // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернигов, 2004. – С. 71 – 75; *Энговатова А.В., Орфинская О.В., Голиков В.П.* Исследования золотканых текстильных изделий из некрополей Дмитровского кремля // Русь в IX – XIV веках: Взаимодействие Севера и Юга. – М., 2005. – С. 176 – 195.

3. *Фехнер М.В.* Шелковые ткани как источник... – С. 214; *Фехнер М.В.* Изделия шелко-ткацких мастерских... – С. 149.

4. *Фехнер М.В.* Золотное шитье Древней Руси... – С. 401 – 405.

5. Государственный Эрмитаж, ОАВЕС: Владимирские курганы (передано из Археологического института) место находок неизвестно. Кол. 671/ 100, 101, 103; Костромская губ., раскопки Ф.Д. Нефёдова, Кол. 624/ 264; Черниговский исторический музей им. В.В. Тарновского. – Кол. А 5-211/5.

6. Точное число фрагментов трудно определимо, так как один и тот же предмет в музейном хранении может быть разделен на несколько фрагментов, и далеко не все из них могли быть опубликованы.

7. В работах М.О. Новицкой ошибочно к находкам X в. отнесены золотные нити из черниговской Троицкой группы курганов XI – XII вв.

8. В погребениях № 1 и № 2 кургана № 127 были зафиксированы остатки лент с золотной вышивкой. Судя по обряду захоронения и составу погребального инвентаря, оба образца не являются ранними и относятся XI – XII вв.: *Блифельд Д.И.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 184; *Коваленко В.П., Моця А.П.* Викинг из Шестовицы // Родина. – 2006. – № 10. – С. 40 – 43.

9. *Блифельд Д.И.* Давньоруські пам'ятки... – С. 135. – Таб. VIII. 6. Судя по инвентарю – набору бус, игольнику и сережке, а также исходя из размеров ямы, можно предполагать, что погребение принадлежало девочке в возрасте от 2 до 5 лет.

10. *Geijer A.* Die Textilfunde aus den Gr bern // Birka III. Uppsala, 1938. Taf. 27.

11. *Блифельд Д.И.* Давньоруські пам'ятки... – С. 162; Научные фонды Института археологии НАНУ. – № 611.

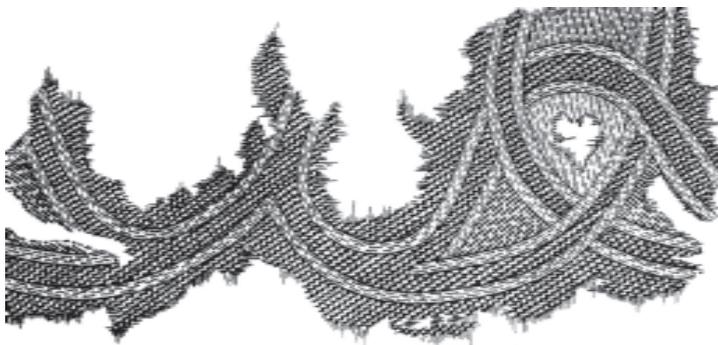
12. *Geijer A.* Die Textilfunde... – S. 81 – 90, taf. 14 – 22.

13. *Geijer A.* Die Textilfunde... – Taf. 19. 1, 20. 1.

14. *Блифельд Д.И.* Давньоруські пам'ятки... – С. 176, табл. XXXII, 9 – 10; Черниговский исторический музей им. В.В. Тарновского. – № А 3/3, № 1733-1735.

15. Geijer A. Die Textilfunde... – S. 103, taf. 28. 1 – 2, 8.
16. H gg I. Birka orientaliska praktplagg // Fornv nnen 78, Stockholm, 1983. – S. 206 – 208, fig. 1 – 2; *Hedenstierna-Jonson C.* The Birka warrior: The material culture of martial society // Theses and papers in Scientific Archaeology 8. – Stockholm, V: P. 7 – 8, fig. 8.
17. From Viking to Crusader. The Scandinavians and Europe 800 – 1200. Ed. by: *E. Roesdahl, D. M. Wilson.* – Uddevalla, 1992. – P. 103, 193.
18. H gg I. Textilfunde aus der Siedlung und aus den Gr bern von Haithabu // Berichte ber die Ausgrabungen in Haithabu. Bericht 29. – Neum nster, 1991. S. 244 - 247; Abb. 123, 124.1.
19. *Krag A. H.* Fr nkisch-byzantinische trachteinflsse in drei d nischen grabfunden des 10. jahrhunderts // Arch ologisches Korrespondenzblatt Jh. 29. H. 3. – Mainz, 1999. – S. 431-432, abb. 5.
20. Geijer A. Die Textilfunde... – Taf. 28. 3.
21. *Фехнер М.В.* Золотое шитье... – С. 403.
22. *Иерусалимская А.А.* Словарь текстильных терминов... – С. 38. – Рис. 24, 38в.
23. *Фехнер М.В.* Ткани Гнёздова // Труды Государственного исторического музея. – М., 1999. – Вып. 111. – С. 8, 10; “Путь из Варяг в Греки”: Каталог выставки... – С. 6, 18 – 19; *Жарнов Ю.Э. С.* Женские скандинавские погребения в Гнездове // Смоленск и Гнёздово. – М., 1991. – С. 208.
24. Государственный исторический музей. – Оп. 1537-586; *Булкин В.А.* “Курган 97” из раскопок С.И. Сергеева в Гнездове // Северная Русь и её соседи в эпоху раннего средневековья. – Л., 1982. – С. 138 – 142.
25. *Фехнер М.В.* Ткани Гнёздова... – С. 8; “Путь из Варяг в Греки”: Каталог выставки... – С. 54, № 292.
26. *Авдусин Д.А., Пушкина Т.А.* 1989 Три погребальные камеры из Гнездова // История и культура древнерусского города. – М., 1989. – С. 198; *Фехнер М.В.* Ткани Гнёздова... – С. 8, 10.; Хранится на кафедре археологии Московского государственного университета.
27. *Фехнер М.В.* Ткани Гнёздова... – С. 8, 10; *Каменеукая Е.В.* Заольшанская курганная группа Гнёздова // Смоленск и Гнёздово. – М., 1991. – С. 125 – 173.
28. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – Л., 1971. – Вып. 3. – С. 27 – 28, рис. 9. 1 (№ 9).
29. *Мальм В.А., Недошивина Н.Г., Фехнер М.В.* Исследования Тимеревского могильника близ Ярославля // Археологические открытия 1977. – М., 1978. – С. 72 – 73; *Недошивина Н.Г., Фехнер М.В.* Этнокультурная характеристика тимеревского могильника по материалам погребального инвентаря // Советская археология. – 1987. – № 2. – С. 80; *Дубов И.В., Седых В.Н.* Новые исследования Тимеревского могильника. – Л., 1992. – С. 118, Рис. 4, 5; *Sedyh V.* Timerevo – un centre proto-urbain sur la grande voie de la Volga // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / R alit s Byzantines. – Paris, 2000 fig. 3.1 – 2, 4. 4.
30. *Недошивина Н.Г., Фехнер М.В.* Этнокультурная характеристика тимеревского могильника... – С. 80, 84 – 85.
31. *Закурна Т.Ю.* Погребение 1 (74) Трупеховского I раскопа в Пскове // Материалы по истории Пскова и Псковской земли. Материалы LI научного семинара. – Псков, 2006. – С. 62 – 63.

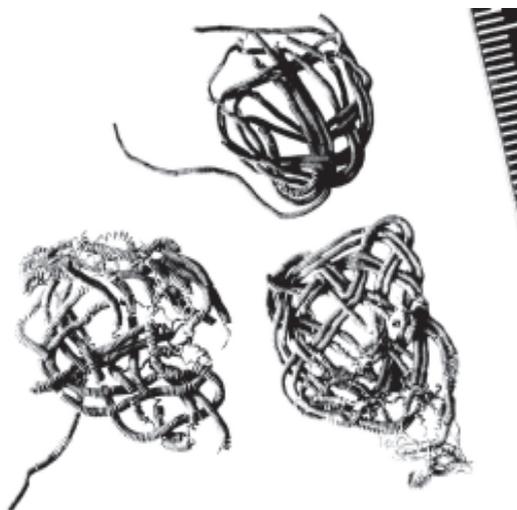
32. *Инкова В.* Калоянното погребение. Техничко-лабораторни изследвания. – София, 1979. – С. 9 – 62; *Krogh K.* 1982 The Royal Viking-Age Monuments at Jelling in the Light of recent Archaeological Excavations. A Preliminary Report // *Acta Archaeologica*. Vol. 53. København. P. 202, Fig. 14, 25; *Фехнер М.В.* Ткань с изображениями львов и птиц из великокняжеской гробницы во Владимире // *Новое в археологии*. – М., 1972.
33. *Каргер М.К.* Древний Киев. – К., 1958. – Т. I. – С. 206 – 207, табл. XXVII.
34. *France-Lanord A., Fleury M.* Das Grab der Arnegundis in Saint-Denis // *Germania*. Jh. 40. H. 2, Berlin, 1962. S. 345, 352-353, abb. 3, 5, taf. 31, 7.
35. *Hgg I.* Textilfunde aus der Siedlung und aus den Gräbern von Haithabu // *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu*. Bericht 29. Neumünster, 1991. S. 244 – 247; Abb. 123.
36. *Eisenschmidt S.* Kammergraber der Wikingerzeit in Altdanemark // *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*. Bd. 25. Bonn, 1994. S. 99 – 100, 112, 115, 121.
37. *Krogh K.* The Royal Viking-Age Monuments at Jelling... P. 202, Fig. 14, 25.
38. *Geijer A.* Die Textilfunde... S. 97 – 105.
39. *Hougen B.* Gulltred fra Gokstadfunnet // *Honos Ella Kivikoski / SMAFFT № 75*, Helsinki, 1973 S. 77, 79, Fig. 5 – 8.
40. *Krag A.H.* Fränkisch-byzantinische trachteinflüsse in drei dänischen grabfunden des 10. Jahrhunderts // *Archäologisches Korrespondenzblatt* Jh. 29. H. 3. Mainz. 1999. S. 425 – 444.
41. *Фехнер М.В.* Шелковые ткани как источник для изучения экономических связей Древней Руси // *История и культура Восточной Европы по археологическим данным*. – М., 1971. – С. 226.
42. *Инкова В.* Калоянното погребение. Техничко-лабораторни изследвания. – София, 1979. – Обр. 4 в, ж, 33; – С. 40.
43. *Cyrus-Zetterström A.* Monochrome patterned silk fabric among the finds from Birka // *Opera textilia variorum temporum*. To honour A. Geijer... *Ed. I. Estham, M. Nockert / Studies the Museum National Antiquities, Stockholm*, 1988. – P. 45 – 48.
44. *Фехнер М.В.* Золотное шитье... – С. 401.
45. *Большаков О.Г.* Средневековый город Ближнего Востока VII – середина XIII в.: Социально-экономические отношения; Изд. 2-е. – М., 2001. – С. 259 – 260.

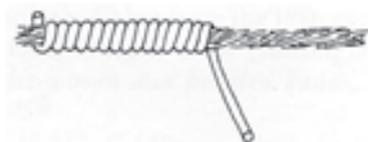
Рис. 1. Фрагмент шелковой ткани с золотым шитьем из Черной могилы (по М.В. Фехнер).

Рис. 2. Фрагмент позумента из серебряной проволоки и шелковых нитей из кургана № 78 могильника Шестовицы.

Рис. 3 Фрагменты позумента из кургана № 10 могильника Шестовицы.

Рис. 4 Схема золотой нити из круглой в сечении проволоки на шелковой основе.

Рис. 5 Схема золотой нити из фольги на шелковой основе.

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XII ст.

Чернігів, назва якого вперше потрапила на сторінки вітчизняних літописів 1100 років тому, на той час, насправді, пройшов уже досить тривалий шлях розвитку. Не даремно у договорі 907 р. він названий відразу після Києва в переліку найважливіших міст Русі, на які Олег вимагав у Візантії виплати контрибуцій. Вигідне географічне розташування, розмаїтість природних умов, розвинена мережа річок, невелика чисельність та щільність населення в регіоні зумовили швидке зростання Чернігова, який порівняно швидко став головним центром Лівобережної Русі.

Завершення територіально-політичного формування Чернігово-Сіверського князівства наприкінці XI ст. призвело до подальшого прискорення темпів його розвитку, зростання економічної та політичної могутності. Навіть після відокремлення у 1127 р. Муромо-Рязанських земель та втрати традиційно пов'язаної з Черніговом Тмуторокані, Чернігово-Сіверське князівство за площею та кількістю населення залишалось одним з найбільших на Русі. Воно охоплювало величезні території, котрі сьогодні входять до складу України, Білорусі та Росії. Усе це дозволяло чернігівським князям, що виявляли незвичайну для тих часів згуртованість і єдність у відстоюванні родових інтересів, у другій половині XII – першій половині XIII ст. неодноразово посідати київський великокнязівський стіл. Одним із яскравих виявів загальноруського авторитету чернігово-сіверської династії було те, що її представники прагнули не до незалежнення, а до об'єднання усіх давньоруських земель навколо Києва – але під своїм проводом.

Високого рівня розвитку на Чернігово-Сіверщині, як і в цілому на Русі, досягла культура. Явища, які раніше мали місце тільки у Києві, поступово поширились і на інші великі міста Русі. До них належить і традиція історичної писемності. У XII – XIII ст. її плідно розвивали в Чернігові не лише духовні, а й світські автори. Відтоді, як вважав Б.О. Рибаків, кожний князь вважав за необхідне мати власний літопис¹.

Чернігово-Сіверське літописання не дійшло до нас у вигляді окремого Чернігівського зводу, хоча його сліди помітні у Київському літописному зводі кінця XII ст.²

Буйне плем'я Ольговичів, котрі постійно претендували на київський великокнязівський стіл і не задовольнялися відведеною їм Любецьким з'їздом князів 1097 р. роллю удільних володарів, не обійдене увагою літописців. У Київському зводі події в Чернігівській землі XII ст. відображені достатньо повно. Частково це було заслугою київських літописців, які робили свої записи зі слів очевидців, а частково – їхніх чер-

нігівських колег, чії тексти увійшли до складу Київського літопису.

Підтвердженням цього є великокнязівський літопис Ізяслава Мстиславича, в якому Б.О. Рибаків виділив 19 фрагментів з літопису Ольговичів. У них співчутливо схарактеризовані чернігівські князі й ретельно підраховані збитки, заподіяні їхньому майну Ізяславом Мстиславичем. Безсумнівно, тільки особа, близька до Ольговичів могла знати, що в їхніх заміських господарствах-замках було три тисячі кобил-маток і одна тисяча коней, що в господарстві працювало 700 чоловік челяді, а в порубах було 500 берківців меду і 80 корчаг вина, що з церкви св. Вознесенія забрано дві кадильниці, Євангеліє, книги, дзвони, срібні посудини, шитий золотом церковний одяг тощо. Переможці не ведуть бухгалтерського обліку награбованого, оскільки це не в їхніх інтересах. Тому тут відчутна рука літописця Святослава Ольговича.

Інформатором про безчинства Ізяславового війська у захопленому Путивлі, де було пограбовано князівський двір Святослава, був не названий по імені дружинник Олега Святославича: “И приде Святославу весть, оже Изяславъ Мъстиславичъ пришелъ и городъ его взялъ и вся юже в немъ, Святославе и поведа ему отца его мужъ”³.

З Чернігівського літопису, ймовірно, було запозичено й розповідь про Ігоря Ольговича, яка закінчувалася його піднесенням некрологом (неможливо навіть припустити, що він міг бути написаний київським боярином-літописцем Петром Бориславичем): “И тако скончаша и Игоря, князя сына Олгова, бѣшетъ бо добрыи и поборникъ отечества своего, в руце Божии преда духъ свои, и съвлекъся ризы тленьаго человека, и в нетленьную и многострастьную ризу оболкъся Христа”⁴.

Немає сумніву, що з літопису Святослава Ольговича запозичена розповідь про його зустріч з Юрієм Долгоруким у Москві 1147 р. На користь цього свідчать подробиці про склад “делегатії” Ольговичів, послідовність їх прибуття до Юрія, привезені дарунки, дари володимиро-суздальського князя Святославу, його сином Олегу і Володиміру.

Сліди літописця Святослава Ольговича простежуються також у статті 1164 р. Іпатіївського літопису, яка містить фрагменти текстів інших авторів. Після повідомлення про прибуття на Русь нового митрополита Іоанна і багаті дарунки, які отримав Ростислав Мстиславич від візантійського імператора, без логічного зв'язку з попереднім текстом, в іншій стилістичній манері й у середині речення вміщено розповідь про смерть Святослава Ольговича і викликані нею пристрасті навколо чернігівського столу.

У літературному відношенні розповідь слабка, виклад подій плутаний, але настільки інформативний, що не залишає жодного сумніву в тому, що перед нами свідчення очевидця. Літописець підкреслив такі деталі, як триденне приховування від Олега смерті його батька, клятву єпископа на вірність Олегу і таємне відправлення грамоти

до Святослава Всеволодовича з пропозицією зайняти чернігівський стіл, змову княгині та єпископа з боярами померлого князя про відступництво їх від Олега. Ідейно літописець на боці Олега, про що свідчить порівняння вчинку єпископа – “родомъ Гречинъ” – із зрадництвом Іуди: “Се же первое целова святого Спаса, и же створи злое преступленье”⁵. Утвердження на чернігівському столі Святослава Всеволодовича, яке начебто сталося за згодою на це Олега, не викликало у літописця особливого ентузіазму.

Можна вважати, що літописець Святослава після смерті свого чернігівського сюзерена продовжив ведення записів при дворі його сина Олега у Новгороді-Сіверському. На користь цього свідчать літописні статті 1165 – 1168 рр., у яких подається відносно повна хроніка життя родини Олега Святославича й усіх Ольговичів.

Так, під 1165 р. у літопису повідомляється про одруження Олега на доньці київського князя Ростислава Агаф’ї, під 1166 р. – про смерть дружини Святослава Ольговича. У статті 1167 р. детально описується конфлікт Олега зі Святославом Всеволодовичем через волості. Зважаючи на не дуже чіткі свідчення літопису, Олег просив у Святослава волость, яка після смерті князя Святослава Володимировича залишилась без господаря. Святослав не “почув” його прохання і віддав “лепшую волость” брату, а “сына посади въ Вщижи”. У внутрішній конфлікт Ольговичів втрутився Ростислав Мстиславич, який вважав, що Святослав обмежив у правах його зятя Олега. Святослав не послухався його, і тоді Олег здійснив військовий похід на Стародуб. Успіху він не мав, але спровокував відповідний похід Ярослава Всеволодовича з половцями до Новгорода-Сіверського. Він також не був успішним; не дійшовши 15 верст до міста, дружини Ярослава повернули назад.

Немає сумніву, що цей конфлікт у родині Ольговичів описав літописець Олега. Він знав, що під час походу до столиці князівства об’єднаних дружин Ярослава і половців Олег тяжко захворів: “Олег же бе в то веремья несдравуя вельми, яко не мощи ему ни на конь всести”⁶. Врешті-решт, за посередництва Ростислава Олег замирився зі Святославом і отримав від нього якісь чотири міста. Нижче літописець повідомляє про народження у Олега сина, якому дали хрестильне ім’я Борис, а князівське – Святослав, а також про похід проти хана Боняка, що закінчився перемогою Олега.

У літописній статті 1168 р. міститься детальна розповідь про зустріч у Чичерську Олегом і його дружиною великого князя Ростислава. На честь тестя новгород-сіверський князь влаштував обід, а потім подарував Ростиславу багаті подарунки. Київський князь також обдарував Олега і його дружину: “И приде Чичьрьску, к зяти Олгови, ту бо бе Олегъ ждалъ его с женою и поя Олегъ Ростислава на обедъ и бысть радость велика въ тѣ день”⁷. Ймовірно, цим повідомленням закінчилась діяльність літописця

Святослава – Олега, оскільки таких доброзичливих описів князівських діянь останнього на сторінках Київського літопису більше не зустрічається.

Хто був історіографом князів Святослава Ольговича і його сина Олега – сказати важко. Б.О. Рибаків бачив у ньому духовну особу. Його тексти наповнені благочестивими сентенціями, ретельною фіксацією релігійних свят, свідченнями про діяльність чернігівського єпископа. Не виключено, що вони справді належать тому “попину”, котрий як довірена особа Святослава Ольговича 1146 р. був посланий з дипломатичною місією до Чернігова. Як князівський секретар, він виправдовував усі дії Святослава та його сина і послідовно підкреслював криводушність їхніх ворогів⁸.

Детальна розповідь про новий конфлікт Олега зі Святославом Чернігівським 1176 – 1177 рр., в якому наголошується на його поразках і спасінні втечею, напевно, належала вже літописцю Святослава Всеволодовича. Те ж саме можна сказати і про повідомлення про смерть Олега в статті 1179 р. Воно хронікальне і не супроводжене навіть звичайними у таких випадках фразами співчуття померлому: “Во том же лете преставися Олегъ Святославичъ, месеца генваря, въ 16 и положиша у святого Михаила”⁹.

Приблизно з 1182 – 1183 рр. у Київському літопису з’являються записи, які можна віднести до літописання Ігоря Святославича. М. Присьолков вважав, що Київський звід 1200 р. містив численні запозичення з літопису Ігоря Святославича, який особливу увагу приділяв сімейним справам князя¹⁰. Крім сімейних хронікальних повідомлень, цьому літописцю належить і розповідь про те, як Ігор, дізнавшись про похід Святослава на половців, вирішив і сам наслідувати його приклад. Для участі в антиполовецькому поході 1184 р. він залучив брата Всеволода, небожа Святослава Ольговича і сина Володимира. На цей час до кордонів Русі рушив половецький хан Облови Костукович, з яким і зіткнулись дружини Ігоря: “Божимъ повеленьем Русь погнаша ъ (половців. – П.Т.) и ту победиша ъ”¹¹.

Свого часу автору цих рядків здавалося, що чернігово-сіверське походження має також простора “Повість про похід Ігоря”. Але нині, після поглибленого її вивчення, ця думка не здається продуктивною, що однак, не виключає наявності якихось записів про цю подію і в чернігово-сіверському літописанні. Чи були вони використані літописцем Святослава Всеволодовича при написанні “Повісті”, сказати важко. У нього була усна інформація з перших рук.

Цілком виразний фрагмент Ігоревого літопису внесений київським літописцем у статтю 1191 р. Власне, він і складає її зміст. Це порівняно невелика розповідь про те, як Ігор здійснив два походи на половців. З першого він повернувся “ополонисаша скотомъ и конми”, з другого, здійсненого всіма Ольговичами, ледве ноги виніс. Кимось попереджені, половці добре підготувалися до зустрічі з русичами. Зрозумівши,

що захопити половців зненацька не вдалося і не сподіваючись на вдале завершення битви, Ольговичі вночі пішли додому. Зворотній їхній марш був настільки швидким, що половці так і не змогли їх наздогнати: “Половцы же осветивъшесе и не узреша ихъ, и гонишесе по нихъ, и не постигоша ихъ”¹².

Під 1195 р. у Київському літопису детально описано переговори Рюрика Ростиславича з чернігівськими князями з питання про успадкування Києва. Зважаючи на те, що київський князь звернувся за підтримкою до Всеволода Юрійовича, вимоги Ольговичів йому здавалися погрозливими. Від імені брата Давида Смоленського і Всеволода Рюрик просить чернігівських князів облишити претензії на Київ, оскільки це вотчина Володимирового племені: “Како насъ разделить дедъ наш Ярославъ по Днепръ, а Кыевъ вы не надобе”¹³. У відповідь Ольговичі заявили, що за життя Рюрика вони не будуть боротися за Київ, але, якщо їх взагалі змушують відмовитись від нього, то цього вони пообіцяти не можуть, адже вони “есмы не Угре, ни Ляхове, но единого деда есмы внуци”¹⁴.

Ольговичі повторили те, що 20 років тому вже казав Святослав Всеволодович. На звернення до нього Ярослава Ізяславича, який щойно зайняв київський стіл, відмовитись від претензій на Київ, котрий ніби-то ніколи не був вотчиною Ольговичів, Святослав відповів рішучою відмовою: “Я не Угринъ, не Ляхъ, но одного деда есмы внуци, а колико тебе до него, только и мне”¹⁵.

Не викликає сумніву, що ці знамениті слова, які в такій незвичній формі віддзеркалили загальноруське значення Києва, були записані чернігівськими літописцями. Київським авторам, які послідовно проводили думку про Київ як вотчину Володимирового племені, це не могло б спасти на думку. Може викликати здивування тільки те, що це чернігівське гасло було двічі внесене до Київського літопису, але ми вже неодноразово переконувалися в тому, що зводчики літописців не були жорсткими ідеологічними цензорами.

Очевидно, з Чернігівського літопису запозичені відомості про похід князів Ольговичів на Вітебськ у 1195 р. З пояснень Рюрика Ростиславича видно, що власною волею він передав Вітебськ Ярославу Чернігівському, а той, не дочекавшись рішення великого князя, намагався захопити його силою. До Вітебська був направлений Олег Святославич, який зайнявся грабуванням Смоленської землі. Проти нього виступили Мстислав Романович і Ростислав Володимирович із смоленським полком. Ольговичів підтримали полочани. Почалася локальна війна. Судячи з того, як вона описана у Київському літопису, первинна інформація про неї була зафіксована чернігівським літописцем. У ході кампанії Олег Святославич послав у Чернігів до старшого князя землі Ярослава повідомлення про свої перемоги. Попрохавши у Бориса Друцького Мстислава Романовича, який знаходився у нього в полоні, Олег відразу повідомляє

про це своєму дядькові Ярославу: “И посла вестъ ко строеви своему к Черънигову ко Ярославу и братъи своей и поведѣ имъ: “Мъстислава есмь ялъ и полкъ его победилъ”¹⁶. Далі Олег просить Ярослава виступити з іншими чернігівськими князями до Смоленська, щоб закріпити його перемогу. Ярослав так і вчинив, чим викликав невдоволення Рюрика Ростиславича. Після отримання від великого князя хресних грамот він припинив похід на Смоленськ і повернувся до Чернігова.

Можна вважати, що чернігівському літописцю належить і невеликий, але яскравий панегірик князю Всеволоду Святославичу, вміщений у статті 1196 р. Літописець повідомляє, що поховання відбулося в церкві св. Богородиці у Чернігові і супроводжувалося “плачемъ великъимъ и рыданиемъ” чернігівців. Особливі поховальні почесті Всеволоду літописець пояснює тим, що він був з усіх Ольговичів “удалее рожаемъ и воспитаемъ, и возрастомъ, и всею добротою, и множьственною доблестью, и любовью имеяше ко всимъ”¹⁷. Некролог завершується фразою: “И приложиша ко отцемъ своимъ и дедомъ давъ общии долгъ, ему же несть убежати всякому роженому”¹⁸. Таке завершення некрологів характерне для ігумена Мойсея, але зазвичай він прикрашав такими доповненнями некрологи князів Ростиславичів, до яких він мав особливі симпатії. Всеволод належав до неспокійного “племені Ольговичів”, якому ніколи не симпатизували літописці “Володимирового племені”, і встановити чому Мойсей вшанував своєю увагою саме цього князя, сказати важко. Померлий на два роки раніше великий київський князь Святослав Всеволодович такої честі від нього не удостоївся.

Отже, зі сказаного вище видно, що в Чернігово-Сіверській землі мала місце власна традиція літописання. До нас вона не дійшла у вигляді окремого Чернігівського літописного зводу, але сліди її збереглися у київському літописанні.

---

1. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 302.

2. Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X – XIII ст. – К., 2005. – С. 185 – 193.

3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. II. – Стб. 334.

4. Там само. – Стб. 353.

5. Там само. – Стб. 523.

6. Там само. – Стб. 526.

7. Там само. – Стб. 528.

8. Рыбаков Б.А. Древняя Русь... – С. 310 – 311.

9. Ипатьевская летопись... – Стб. 613.

10. Приселков М.Д. История русского летописания XI – XV вв. – Л., 1940. – С. 49.

11. Ипатьевская летопись... – Стб. 633.

12. Там само. – Стб. 673.

13. Там само. – Стб. 688.
14. Там само. – Стб. 689.
15. Там само. – Стб. 578.
16. Там само. – Стб. 692.
17. Там само.
18. Там само.

Володимир Ричка

“...И РАЗДѢЛИСТА ПО ДНѢПРЪ РУСЬСКУЮ ЗЕМЛЮ” (ПЕРШОПРИЧИНИ І ДАЛЕКОСЯЖНІ НАСЛІДКИ)

1024 р. до Києва, у якому великокнязівський престол був саме вакантним, підійшов зі своєю дружиною князь Мстислав Тмутороканський. Однак кияни не визнали його своїм князем (“и не прияше его Кияне”), через що той змушений був відмовитися від своїх претензій на Київ й осісти у Чернігові: “шедь, съде на столъ Черниговъ”¹. Ця літописна звістка, таким чином, дає певні підстави говорити про наявність, нехай і не досить виразної, традиції існування княжого престолу в Чернігові раніше зазначеного у літопису року. Племінний центр західних сіверян – Чернігів – не зазнав, як уявляється, спустошливих руйнувань у період правління в Києві Олега Віщого². В економічному потенціалі міста та його околиці полягали витоки амбіційного політичного суперництва Києва і Чернігова у першій половині XI ст.

Того ж таки 1024 р. Ярослав, зібравши добірні загони варязьких найманців, вирушив на Русь. Темної грозової ночі поблизу Листвена брати зважилися помірятися силою у борні за першість у Руській землі. Як відомо, Мстислав, перемігши Ярослава у цьому бойовищі, звернувся до брата з такими великодушними словами: “Сяди в своемъ Києви: ты еси старейший брат, а мне буди си сторона”. Та Ярослав не наважився сісти у Києві й повернувся до більш безпечного Новгороду. Лише 1026 г. брати уклали мирну угоду, розподіливши сфери свого впливу по Дніпру: “Ярославъ совокупи воя многы и приде Киеву и створи миръ с братом своим Мъстиславомъ у Городьця. И раздѣлиста по Днѣпрѣ Русьскую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мъстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбьствѣ и уста усобица и мятежь и бысть тишина велика в земли”³.

Втім, навряд чи Ярослав почувався комфортно, спостерігаючи із київських височин за бурхливою діяльністю Мстислава, який доклав неабияких зусиль, аби перетворити Чернігів на столичне місто: “Велич столиці багато промовляє про престиж і велич володаря, і Мстислав, не підозрюючи, як скоро вигасне його родина, облаштувався на покоління вперед. Коли справедлива гіпотеза, що будівництвом Мстислав зацікавився ще в 20-х рр., треба гадати, що на якийсь час йому вдалося перетворити Чернігів на найбільше місто Русі. Навіть Київ виявився до часу виведеним із числа конкурентів”⁴. У цей час за археологічними даними спостерігається розширення чернігівського дитинця у північно-західному напрямку й зведення лінії укріплень “окольного граду”⁵. Мстислав започаткував поблизу свого двору будівництво монументального Спасо-Преображенського собору. Зразком для нього став, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, київський першохрам – церква св. Богородиці (Десятинна), яка, у свою чергу, була збудована грецькими майстрами за зразком Фароської церкви Великого палацу в Константинополі⁶.

Після смерті Мстислава в 1036 р. чернігівський стіл було ліквідовано: “перей власть его всю Ярослав и бысть самовластець Русьѣи земли”⁷. Приклад брата й, очевидно, міркування іншого політико-ідеологічного порядку надихнули його на грандіозне будівництво у Києві. Як сповіщає “Повість временних літ” під 1037 р.: “Заложи Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковъ святая Софѣя, митрополью, и посемь церковъ на Золотыхъ воротъх святѣя Богородица Благовещенье, посемь святого Георгия манастырь и святая Ирины”⁸. Київські будівлі, споруджені за Ярослава, знаходять прозорі аналогії в архітектурі й сакральній семантиці міського простору Константинополя. Вони простежуються не тільки в співзвучності назв храмів та головної брами, але й виявляються, як свідчать фахівці, у художньо-композиційних прийомах їхнього вирішення⁹. Сакральна топографія й космогонічна сутність Царгорода – Нового Єрусалима визначала основні ідеї містобудування та архітектурно-художнього оздоблення середньовічного Києва. Міфологія його архітектурного простору насичена великою кількістю глибоких коннотацій, конкретних предметів і абстракцій. Уречевлені мовою християнської літургії, вони переносилися у пласт зорових уявлень, утворюючи зримий образ Святого Міста – “Другого Єрусалиму”¹⁰.

Ярослав не просто розширив міську забудову, а фактично звів нове Місто. Значушість такого перетворення чи, радше, перевтілення міського простору відображають наступні слова митрополита Іларіона: “виждь же и град величѣствомъ сѣяющъ, виждь церкви цветущи, виждь хрстіанство растуще, виждь град иконами святыхъ осѣщаемъ и блистающея”¹¹. Київ в очах Іларіона постає сповненим величчю, царственної гідності й осяяним світлом Господнього благословення градом. Використання у давньоруській літературній традиції візантійської формули “богохранимого гра-

да” по відношенні до Києва також було започатковано Іларіоном. В автобіографічній приписці про своє настолювання, що вінчає, сказати б, увесь його літературний цикл, відзначається, що ця подія сталася “въ велицѣм и богохранимѣмъ градѣ Києвъ”¹². Цей термін, що походить з кола епітетів Єрусалима, був запозичений Іларіоном через посередництво візантійської лектури та біблійні референції. Наприклад, у Хроніці Георгія Амартола Єрусалим – цей “преславнии Божии град” – постає як “богосъзданыи, и богохранимии, и богоукрашении, и боголюбимии” град¹³.

Відтак, столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням з візантійського ідейного арсеналу (термін “столиця” у давньоруській мові не зафіксований). Характерною у цьому відношенні є зазначене О.В. Назаренком у Службі на освячення церкви святого Георгія у Києві (середина XI ст.) найменування Києва митрополитом Іларіоном (“от первопрестольного матери градом, Богом спасенного Киева”): “Здесь Киев назван еще и “первопрестольным”: калькированная с греческого терминология усугубляется специфически церковным определением, употреблявшимся по отношению к первунствующим кафедрам”¹⁴. Отже, Ярославу вдалося підвищити статус Києва ідеологічно.

Після неповних двох десятиліть єдинодержавного правління Ярослава адміністративно-політичний поділ “Руської землі” по Дніпру зі смертю останнього було знову відновлено. На Дніпровському Лівобережжі виникають князівські столи в Чернігові і Переяславі: “Поділ земель між синами Ярослава... став вихідною точкою для дальшої політичної організації. Полудневу Сіверщину Ярослав відлучив і утворив осібне – Переяславське князівство. До північної Сіверщини, з Черніговом прилучено землі Радимичів, В’ятичів, Муромську волость і Тмутаракань. Все се, по всякій правдоподібності, були землі держави Мстислава Тмутараканського, з котрих вилучено тільки Переяслав, щоб утворити ще одну княжу волость на середнім Дніпрі, в тім осередку руського політичного життя, де хотілося мати осідок кожному з старших Ярославичів”¹⁵.

Поділ Русі 1026 р. по Дніпру залишив помітний слід у суспільно-політичній свідомості тогочасної еліти. Обґрунтовуючи право на володіння спадщиною своїх батьків і дідів, князівські клани зберегли пам’ять про цей прецедент. Наприклад, восени 1195 р., “сослався Рюрикъ (Ростиславич – Авт.) со Всеволодомъ сватомъ своимъ и с братомъ своим Давидомъ, послаша мужи своя ко Ярославу и ко всімъ Олговичемъ, рекше ему: “целоуи к намъ крестъ со всею своею братью како вы не искати отчины нашея Києва и Смоленска под нами и под нашими дѣтми и подо всімъ нашимъ Володимиримъ племенемъ, како раздѣлил дѣдъ нашъ Ярославъ по Дъньпрѣ, а Києвъ вы не надобъ”¹⁶.

Поділ 1026 р. по Дніпру зберігся не тільки в родовій пам’яті Рюриковичів. То був детонатор нестабільності, що провокував різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Хоч політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в кня-

жу добу не відбулося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних пріоритетів двох берегів Дніпра.

У давньоруських літописних текстах Правобережжя виступає зазвичай як “ця”, “Київська” або “Руська” сторона Дніпра. Наприклад, сповіщаючи про події 1144 р. Іпатіївський літопис повідомляє про те, що “в тоже лѣто паде снѣг великъ въ Киевскои сторони коневи до черева”¹⁷. Коли 1193 р. Ростислав Рюрикович виступив із союзними йому військами Чорних Клобуків углиб Половецького поля, він зясував, що “Половци днища вдальє лежать и стада по сеи сторонѣ Днѣпра, по Рускои”¹⁸.

Відповідно, лівий берег Дніпра був для літописця “оной” стороною Дніпра. У відомому літописному сюжеті, де йдеться про облогу Києва печенігами, вміщеному в “Повісті временних літ” під 968 р., літописець зазначає: “оступиша Печеньзи градъ в силѣ велицѣ бесчислено множество около града и не бѣ лъзѣ изъ града вылъсти ни вѣсти послати. Изнемогаху же людѣе гладомъ и водою. Собрашеся людѣи оная страны Днѣпра в лодьяхъ об ону страну стояху и не бѣ лъзѣ внити в Киевъ и ни единому ихъ, ни изъ града к онѣмъ”¹⁹.

На Лівобережжі Дніпра, на південь від Києва простягався степовий коридор, по якому проникали кочівники на південноруські землі. Вочевидь, саме тому лівий берег ще називався “ратною стороною”. Сповіщаючи під 1183 р. про організований Рюриком Ростиславичем й Святославом Всеволодовичем похід давньоруських князів на половців, літописець у такий спосіб окреслює маршрут останнього: “от Черниговскои сторонѣ идущо же ему по Днепру и ста ту, идеже нарѣцаеть Инжирь бродъ. И ту перебродися на ратную сторону Днѣпра”²⁰.

На цьому протиставленні “свого” київського берега “оной” стороні Дніпра, як переконливо свого часу показала О.Ч. Скржинська, й утворився специфічно давньоруський етнікон “половці”: його архаїчна семантика уособлювала для старокиївських книжників протилежну по відношенню до Києва сторону (“об он пол” – “половці”)²¹. Оці “сынове Измаилеве, оканънии Агаряне” були в очах летописців народом “нечистым”. На відміну від християн, “иже вѣрують въ святую Троицу, и въ единого крещенье, въ едину вѣру, законъ имамъ единъ, елико во Христа крестихомся и во Христа облекохомся”, половці “законъ держать отецъ своих: кровь проливати, а хваляще о сихъ, и ядуще мерьтвечину и всю нечистоту, хомъки и сусолы, и поймають мачехи своя и ятрови, и ины обычая отецъ своихъ творять”²².

На скроєній у давньоруській літописній традиції ментальній карті²³ “своя” права сторона Дніпра сприймається доброю і надійною стороною. У христології права сторона пов’язується із життям, праведністю і Божою силою, тоді як ліва має переважно негативне значення й сприймається як “жахливе передчуття нещастя і хвороб”²⁴.

Під час монголо-татарської навали 1237 – 1241 рр. чи не найсильніше постражда-

ли землі-князівства Дніпровського Лівобережжя. Переяславське князівство припинило своє існування, перетворившись на буферну зону між володіннями руських князів і Золотою Ордою. Натомість вогнище державного життя продовжувало жевріти на Чернігово-Сіверщині. Прикметно, що у літописних джерелах Північне Лівобережжя називалося чернігівською стороною, а з другої половини XIII ст. воно знане ще й як “Задніпров’я”. Ці землі згодом опинилися у сфері впливу Литви, а на початку XVI ст. – Московської держави. Натомість Правобережна Україна перейшла з-під влади Великого князівства Литовського до Польської Корони. За таких умов, “территория Украины не могла в силу чрезмерно тягостных и сложных условий выйти из состояния постоянных колебаний, неопределенности и крупных изменений. Сжатая внешними силами на заднепрвском юго-западе, Украина только в начале XVII века перекидывается снова на левый берег Днепра, сюда переносит свой центр, устремляется дальше к Востоку, возрождая в новой форме колонизационные тенденции Древней Руси”²⁵.

У першій половині 60-х років XVII ст., з появою на теренах України двох гетьманських урядів, знову з’являється в історичних джерелах і поділ на “тогобічну” й “цьогобічну”. Цей політико-географічний поділ, що зумовив належність різних частин України до певних етноцивілізаційних просторів, мав згубні й відчутні дотепер наслідки. Розчленувавши національне тіло на дві України – Правобережну й Лівобережну, він тим самим ніби зцементував сегментованість українського соціуму. Усвідомлення тогочасною політичною елітою України спільності своєї історії і своєї землі по обох берегах Дніпра, або мовлячи в дискурсі XVII ст. “єдиноутробного братства... посім і потім боку Дніпра”, зберігалося в політико-ідеологічній думці. Так, однією із засадничих ідей Конституції Пилипа Орлика була концепція єдності території обох берегів Дніпра (*Ukraina ab utraque parte Borysthenis*)²⁶.

Однак “ідеали нації”, зазначав Арнольд Дж. Тойнбі, несумісні з цілісністю цивілізації – регіональної культурно-політичної спільноти. Цивілізаційно-політичні й культурні відмінності Правобережної й Лівобережної України визначали особливості формування національно-культурної ідентичності українства в ранньомодерну добу та новітні часи, зумовивши сьогоднішню культурно-психологічну дихотомію українського Сходу й українського ж Заходу.

---

1. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. 1. – Стб. 147.

2. Ширше див.: *Петрухин В.Я.* Князь Олег-Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. – М., 2000. – С. 222 – 229; *Ричка В.* Княгиня Ольга. – К., 2004. – С. 63 – 64.

3. Лаврентьевская летопись... – Стб. 149; *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Летописный Листвен (к вопросу о локализации) // Советская археология. – 1984. - № 4. – С. 62 – 74.
4. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1998. – С. 151.
5. *Коваленко В.П.* Основные этапы развития древнего Чернигова // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX – XIII вв.”: Тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 17.
6. *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. – М., 1987. – С. 174 – 177.
7. Лаврентьевская летопись... – Стб. 150.
8. Там само. – Стб. 151.
9. *Ранпопорт П.А.* О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // Византийский временник. – М., 1984. – Т. 45. – С. 185 – 191.
10. *Ричка В.М.* “Київ – Другий Єрусалим” (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – 243 с.
11. “Слово о законе и благодати” Илариона / Изд. *Молдаван А.М.* – К., 1984. – С. 98.
12. Там само. – С. 4.
13. *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Том I: Текст. – Пг., 1920 [Репринтне відтворення: Die Chronik des Georgios Hamartolos. – München, 1972]. – С. 457.
14. *Назаренко А.В.* Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее Новое время (XI – XVIII вв.): Тезисы докладов научной конференции. – М., 1996. – С. 70 – 71.
15. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 315. Для порівняння див.: *Моргунов Ю.* К вопросу о разделе южнорусских земель в 1026 г. “по Днепр” // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 221 – 226.
16. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. II. – Стб. 688
17. Там само. – Стб. 314.
18. Там само. – Стб. 677.
19. Лаврентьевская летопись... – Стб. 65.
20. Ипатьевская летопись... – Стб. 631.
21. *Скржинская Е.Ч.* Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. – М., 1985. – Т. 46. – С. 255 – 276.
22. Лаврентьевская летопись... – Стб. 16.
23. Огляд сучасної літератури, присвяченої вивченню уявлень про ментальне картографування у різних культурних традиціях див.: *Frithjof Benjamin Schenk.* “Mental Maps”. Die Konstruktion von geographischen Raumen in Europa seit der Aufklarung // Geschichte und Gesellschaft, 2002. – № 28. – S. 493 – 514.
24. *О. Максим Мауритссон.* Символіка правої та лівої сторони у Біблії та середньовічнім мистецтві // Католицький щорічник. – К., 1996. – С. 197 – 198.

25. *Пресняков А.Е.* Упадок Киева и исторический путь Украины // Родина. – 1999. – № 8. – С. 57.

26. *Pritsak O.* The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Cultures and Nations of Central and Eastefrn Europe / Essays in Honor of Roman Szporluk: Harvard Ukrainian Research Institute, 2000. – P. 475 – 496.

---

*Гліб Івакін, Олег Іоаннісян, Денис Йолишин,
Юрій Лукомський*

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ ТА ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СПАС (РОЗКОПКИ 2005 – 2006 рр.) *

В науці вже давно висловлена думка, що дві видатні (і найдавніші) пам'ятки муrowаного церковного давньоруського зодчества – Десятинна церква в Києві та Спаський собор у Чернігові є пам'ятками одного архітектурно-художнього кола, що вони мають багато спільних рис в архітектурно-конструктивному плані (М.В. Холостенко, О.І. Комеч). Найвірогідніше, будівельники чернігівського Спасу наслідували, брали за приклад архітектуру та розписи Десятинної церкви. Зазначається й спільна певна базиликальність внутрішнього простору обох храмів¹. Загальний архітектурний контекст та будівельні техніки дозволили стверджувати про наявність спільного коріння у столичній константинопольській школі.

Оскільки Десятинна церква до нашого часу з відомих причин не збереглася, то варіанти реконструкцій її плану, архітектурних об'ємів, будівельних аналогій, оздоблення тощо багато в чому базуються на вивченні саме чернігівської пам'ятки. Так, наприклад, потрійні аркади, що замикали центральний неф Чернігівського Спасу, мали мармурові колони, бази і капітелі. Вірогідно, такі ж рішення могли бути і в Десятинній церкві. Свого часу одним з авторів знайдено мармурову імпостну капітель з Десятинки, яка найближчу аналогію має саме у Св. Спасі². Схоже й оздоблення підлоги. Ще одна характерна риса Чернігівського Спасу – хори над бічними нефами, влаштовані

---

* *Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках совместного научно-исследовательского проекта РГНФ-НАНУ “Десятинная церковь в Киеве – первый памятник каменного зодчества Древней Руси: история, архитектура, археология”, проект № 70-01-91108а”*

на потужних дерев'яних балках. Можливо, така ж конструкція використовувалась і в Десятинній церкві, що може якось пояснити і руйнування 1240 р., коли її хори не витримали “тягості людей і товарів”³. Нові дослідження решток Десятинної церкви стануть у пригоді й дослідникам Св. Спаса, адже і в історії його будівництва, і у планувальній структурі залишається чимало дискусійних та нез'ясованих моментів.

Нові археологічні дослідження Десятинної церкви розпочалися у зв'язку з намаганням здійснити на пам'ятці нове будівництво. Інститут археології НАН України разом з переважною більшістю фахівців пам'яткоохоронної справи (архітектори, археологи, мистецтвознавці, геологи тощо) рішуче виступив проти цієї ідеї. Адже будівництво на місці стародавньої пам'ятки, в заповідній зоні державного значення, без належної документації та наукового обґрунтування суперечить усім міжнародним конвенціям з охорони культурної спадщини, які підписала і Україна. Рішення цього питання було перенесено на час після завершення нових археологічних досліджень залишків храму.

Згідно з рішенням Кабінету Міністрів України “Про проведення археологічних досліджень на земляній ділянці із залишками фундаменту Десятинної церкви” від 12 березня 2005 р. № 60-р. у липні того ж таки року розпочалися роботи на пам'ятці (Рис. 1). Інститут археології НАН України організував експедицію для цих досліджень, хоча фахівці розуміли, що ніяких принципово нових фактів щодо зовнішнього вигляду церкви у X – XII ст. здобути практично неможливо. Проте, незважаючи на неодноразові дослідження Десятинної церкви у XIX – XX ст., залишилось чимало дискусійних питань, пов'язаних з архітектурою пам'ятки, етапами будівництва, будівельними технологіями тощо.

Серед них – час появи і послідовність спорудження різних частин церкви, зв'язок головного ядра будівлі та так званих “галерей”, наявність різних прибудов до західного фасаду тощо. До складу експедиції, крім фахівців Інституту археології НАН України, включено кваліфікованих науковців у галузі архітектурної археології з Санкт-Петербурга (О. Іоаннісян, Д. Йолшин, П. Зиков та ін.) та Львова (Ю. Лукомський). Через недостатнє й, головне, несвоєчасне фінансування та забезпечення архітектурно-археологічних досліджень, вони розтягнулися вже на три роки й мають тривати надалі.

На початку робіт довелося зіткнутися з різними перекриттями дільниці 50–80-х рр. XX ст. (бетон, асфальт, гравій тощо), а також засипками будівельним сміттям повоєнного часу, коли були повністю засипані розкопи 1938–1939 рр. I, якщо розкопи Д. Мілеєва були засипані викидами з них, причому часто зі “зворотньою” стратиграфією, то розкопи М. Каргера були щільно утрамбовані глиною з різними домішками будівельного сміття XIX–XX ст. Тому, для прискорення робіт значна частина площі

розкопу М. Каргера 1938 – 1939 рр. вибиралася механізмами під наглядом фахівців. Дослідження проходили у складних умовах численних перекопів ХІХ – ХХ ст., розібратись в яких досить нелегка справа.

Під час розкопок 2005 р. вдалося повністю розкрити більшість ділянок площі церкви Х ст. Це, насамперед, підмурки західної стіни на всю їх довжину – майже 35 м (з фундаментами кутових пілястр включно) та частина південної стіни завдовжки 33 м, а також ділянки внутрішніх стін, що разом склали близько 102 м збережених мурувань храму. Виявлено відбитки дерев'яних субструкцій (кілків та колод-лежнів) (Рис. 2). Здійснено ретельну фіксацію за допомогою електронного тахеометра усіх решток церкви, кожного камінця, плінфи, розчинів (Рис. 3). Взято на аналіз майже три сотні проб будівельних матеріалів. Загальна площа розкриття, включаючи шурфи, становить понад 1 100 кв. м. Через невідповідність плану церкви 1982 р. реальному розміщенню автентичних решток дещо невдало розмістили захисний павільйон, стінка якого закрила важливу ділянку з фундаментами північної стіни Х ст.

Вже перші дослідження показали наявність ділянок, які не потрапили до розкопів М. Каргера, Д. Мілеєва та інших дослідників, вцілілої стратиграфії в різних частинах пам'ятки⁴. Вони також в цілому підтвердили зафіксовані в польових щоденниках місця і характер ведення робіт Д. Мілеєва. Так, встановлено межі розкопів 1911 р. на північно-західному розі церкви та ділянки перед західним фасадом, шурфи 1910 р. біля східної стіни будівлі церкви ХІХ ст. Бровки між шурфами Д. Мілеєва часом не розбирались й містять важливу інформацію щодо стратиграфії. Також з'ясовано, що і в середині церкви ХІХ ст. збереглись недосліджені ділянки. Решта площі була вибрана практично до материка, але й тут залишились недослідженими деякі ранні об'єкти, серед яких поховання Х ст. Нерозкопаною виявилася і ділянка навпроти центральної частини західного фасаду давнього храму.

У деяких місцях збереглися ділянки стратиграфії, що відносяться до часу побудови храму. В шурфах, закладених на захід від церкви, зафіксоване пониження рівня материка на північ. Відповідно потужність однорідного гумусованого шару, з включенням кераміки (в тому числі ліпної) та кісток тварин, що йде над материком, збільшується від 0,4 м (друге з півдня прясло західної стіни) до 1,0 м (третя її пілястра).

Отриманий стратиграфічний розріз вздовж південного фасаду ще раз засвідчив наявність тут курганного могильника Х ст. Одне з поховань, орієнтоване на північ, здійснене в округлій ямі 1,0 – 1,1 м, заглибленій у материк на 0,75 м. Розмір труни – 0,85 х 0,4 м. На рівні 0,4 м від материка зафіксовано незначний прошарок вугликів довжиною 2,3 м, а на рівні 0,6 – 0,7 м – потужний вуглистіий прошарок, що містив ділянки пропеченого ґрунту довжиною 3 м і являв собою підґрунтя багат шарового

сферичного насипу. З обох боків від ями поховання зафіксовані заглиблення в матеріку, над якими простежуються просідання культурних нашарувань, які можна пов'язати з курганним ровиком. Ширина насипу, простежена в стратиграфії, складала не менше 4 м. Верхня частина насипу зрізана нівелюванням території перед будівництвом церкви. Простежена висота курганного насипу, що розташовувався у природній западині, становила 1,2 м. Поховання належало дитині. Руки кістяка випростані вздовж тулуба і трохи зігнуті в ліктях. Біля лівого плеча знайдено підвіску – ікло собаки. Ще два поховання язичницького часу виявлено на захід від церкви та на площі її підбанного квадрату.

У межах центрального ядра церкви X ст. збереглися бровки попередніх розкопок із стратиграфією, яка налічує по декілька вуглистих прошарків з дрібним уламками ліпної і кружальної кераміки та кальцинованими кісткам – слідами функціонування могильника IX – X ст. Під час зачистки дна фундаментного рову північної стіни (біля північно-західного кута церкви) виявлено гумусовану пляму якогось об'єкту діаметром 1,55 м, куди були вбиті кілки субструкцій підмурку. Ще один об'єкт дохристиянського часу зафіксовано в бровці шурфу Д. Мілеєва біля східної стіни церкви XIX ст.

Розкриті фундаменти церкви збереглися у значно гіршому стані, ніж на час досліджень М. Каргера. Зокрема, кладка стін в південно-західному куті церкви тоді містила до десяти рядів плінфи. Сьогодні – 3 – 4 ряди, а в більшості місць зовсім втрачена. У центральному ядрі храму не збереглося жодної ділянки підмурків, адже М. Каргер ретельно зачищав дно фундаментів до материка. Розкрито лише кілька ділянок фундаментного рову цієї частини церкви зі слідами системи ямок від кілків субструкцій.

На схід від підбанного квадрату храму зафіксовано скупчення червоного кварциту, який, імовірно, використовувався в фундаментах ядра церкви, а також щебінь із залізистого піщаника з платформи фундаменту вівтарної частини.

Ще дослідження 1910 р. вказали на відсутність поперечної фундаментної стрічки, яка мала підтримувати східну пару стовпів підкупольного квадрату. Розкопки 2005 р. та вивчення збереженої стратиграфії підтвердили ці важливі вказівки креслеників Д. Мілеєва, на які не всі дослідники архітектури звернули належну увагу – ця поперечна стрічка хоч і була викопана, але дерев'яні субструкції не були влаштовані й мурована кладка не була здійснена. Рів просто засипали. Усе це красномовно свідчить про зміни у намірах зодчих, які відбувалися вже під час будівництва. Це ставить питання і про наявність взагалі або форму східної пари стовпів підбанного квадрату. Схоже, будівельники схилились до базилікального варіанту.

Наявні фундаменти поділяються на дві великі групи. Перша – це більша частина західного підмурку (до другої з півдня пілястри). Вона має помітну однорідність матеріалів. Використовується переважно сирій піщаник та – у невеликій кількості – сіро-

коричневий сланець. Розчин – переважно біло-сірий, дуже щільний; інші його види є локальними і лежать горизонтально, що вказує на технологічну етапність спорудження фундаменту. Додамо, що фундамент північної стіни на 0,8 м глибший за фундамент західної біля північно-західного кута (Рис. 4).

До іншої групи належать південне прясло західної стіни та інші ділянки південної галереї. Тут переважає червоний кварцит, причому в деяких пряслах використано виключно його. Серед інших видів – піщаник (як валунний, так і колотий, квадровий, з чіткими площинами та гранями), граніт, вапняк, овруцький сланець, мармур. Уламки останніх – вторинного використання, адже це деталі плит, капітелей та іншого оздоблення інтер'єру, застосовані в забутовці фундаментів. Там же зафіксована плінфа XII ст. Тут простежується і більше різноманіття будівельних розчинів, що іноді розташовані вертикально чи уступами відносно один до іншого, і це опосередковано свідчить про їх хронологічну відмінність. Спостерігається наявність кількох вертикальних швів, що вказує на певну технологічну послідовність зведення окремих частин фундаментів.

Загальне попереднє спостереження свідчить про масштабний ремонт Десятинної церкви у 20 – 30 рр. XII ст. Перш за все, це стосується її південно-західного кута, де перебудовували не тільки стіни, але й фундаменти (Рис. 5). У відремонтованих ділянках фундаменту використано плінфу 28,5 – 29 x 24 – 25,5 x 4,5 – 5,5 см, яка за формою, сировиною та формовкою близька до зразків першої третини XII ст. Саме реконструкцією пояснюються згадані особливості фундаменту цієї частини церкви. Також реконструкцією можна пояснити планову відмінність північно-східного і південно-західного кутів споруди. Перший первинно мав просту хрестоподібну кутову пілястру (її західна лопатка виступає на 1,05 м, а північна – на 1,75 м, слугуючи своєрідним контрфорсом). На півдні був фігурний виступ фундаменту, який, імовірно, відповідав кутовій пілястрі без внутрішнього кута. Можливо, після реконструкції XII ст. так само виглядав і північно-західний кут.

Перед західним фасадом виявлено рештки двох прибудов XII – XIII ст., які відсутні на плані-реконструкції М. Каргера. Сліди однієї з них зафіксував ще Д. Мілеєв 1911 р. 2005 р. вдалося зафіксувати ще одну частину цієї прибудови, що проходила паралельно фасаду біля північно-західного кута храму. Збережена довжина фундаменту – 2,1 м, ширина – 1,4 м, висота – до 1 м. З південного боку він зрізаний церквою XIX ст. Фундамент складено на глиняному розчині. Нижні 0,6 – 0,7 м – чиста глина, вище – з домішками будівельних матеріалів вторинного використання (уламків червоного кварциту, сірого піщаника, овруцького пірофілітового сланцю зі слідами цементного розчину, рештками тиньку). Плінфа – тонка X ст. (кілька дрібних уламків) та червоно-коричнева, добре випалена, з окремими включеннями кварциту, розміром 32 x 28 x 4 – 4,5 см.

Інша прибудова знаходилась перед західним входом до церкви. Її рештки зафіксовані на планах К. Лохвицького та М. Єфімова, проте пізніше вони не обстежувались. Її фундаменти виходили на пілястри центрального прясла. Південна стіна прибудови частково знищена фундаментом XIX ст., але в південно-західному куті частково збереглась навіть плінфа кладки стіни. За форматом цегли зазначена прибудова датується не раніше рубежу XII – XIII ст.

Серед знахідок – плінфи з частиною клейма з грецьких літер, княжого знаку, відбитками лап та ратиць дрібних тварин, ступні дитини (Рис. 6, 7). Знайдено багато уламків фресок (у двох випадках – з літерами та малюнком-графіті), настінної смальти. До решток мозаїчної підлоги належать фігурні мармурові елементи (кубики, шестикутники, сектори дуг) та великі фрагменти смальти. Зафіксовано також три уламки пірофілітових плит зі слідами різьбленого орнаменту та два уламки мармурових плит з бортиками, кілька кам'яних блоків з різьбленими уступами.

До XVI – XVIII ст. належать два десятки поховань, зафіксованих на захід від церкви. Їх глибина – від 1,3 до 2,1 м від сучасної поверхні (до 0,2 – 0,4 м в матеріку). Орієнтація – на південний захід, за Десятинною церквою. Більшість поховань пошкоджена ямами інших поховань. У кількох випадках прослідковано деревний тлін і саму деревину від трун; у більшості випадків збереглися залізні цвяхи. В одному похованні знайдено свинцевий хрестик XVIII ст.

Під час спорудження церкви XIX ст. активно використовувались давньоруські будівельні матеріали. У нижній частині фундаменту зафіксовано забутовку з великих каменів зі слідами цем'яноквого розчину, уламками пірофілітових плит, шматками цем'янки, битою плінфою. Вище – кладка на вапняно-піщаному розчині, яка переважно складається з плінфи. У фундаменті зустрічаються невеликі блоки по 2 – 3 плінфи на давньому розчині. Північна половина східного та східна частина північного фундаментів церкви збереглися на повну висоту до рівня цоколя – 2,1 м, на інших ділянках на 1,2 – 1,5 м нижче.

В одному з шурфів досліджено північно-західний кут Південного палацу, де *in situ* зберігся фрагмент фундаменту з використанням жовто-рудого піщаника та червоного кварциту на цем'янковому розчині, а також кілки дерев'яних субструкцій. Фундаментний рів заглиблений у материк не менш ніж на 1,25 м, що суттєво уточнює інформацію початку XX ст. Тотожність характеру фундаменту та використаних у ньому будівельних матеріалів ядра Десятинної церкви та Південного палацу вказують на практичну одночасовість їх побудови. Проте, етапність їх зведення залишається дискусійною.

2006 р. дослідження були продовжені (Рис. 8). Загальна площа розкопів склала 200 кв. м. Детально вивчено північно-східний та південно-західний кути храму,

внутрішній простір північної галереї, ділянку південної апсиди та ділянки у центральному ядрі храму.

Розкоп 1 (7,5 x 5 м) закладено для уточнення плану південної апсиди. Несподіваним виявилось досить непогане збереження підосви фундаментів апсид, що дозволило уточнити технологію влаштування фундаментів, підосва яких зафіксована на глибині 2,2 м від сучасної поверхні. Технологія влаштування фундаментів апсид реконструюється таким чином: спочатку вирили суцільний котлован під всю площу апсид на глибину близько 1,9–2,0 м від рівня давньої поверхні X ст., потім дно котловану було вкрите сіткою дерев'яних лежнів шириною близько 20 см, укладених у два яруси: повздовжні – у нижньому ярусі, поперечні – у верхньому. Потім сітку дерев'яних лежнів зміцнили за допомогою дерев'яних кілків довжиною близько 0,5 м. Поверх цих дерев'яних субструкцій були викладені муровані кладки фундаментів півкіл апсид з кварциту на міцному цем'ярково-вапняному розчині. Решту простору котловану, всередині та ззовні апсид, було залито на невелику глибину цем'ярково-вапняним розчином, а вже потім проведено потужну підсіпку ґрунтом до рівня підлоги храму.

Під південною апсидою фундамент було закладено в середньому на 0,2 м глибше, ніж під центральною, а під самим простором апсиди виконана масивна забутовка великими кварцитовими блоками. Це пов'язано з тим, що при закладанні котловану будівельники натрапили на великий об'єкт X ст., дно якого знаходилось на 0,5 м нижче від передбаченого дна котловану церкви. Під час розкопок 1908 р. цей об'єкт отримав умовну назву “будинок варяга-християнина”, у зв'язку з дуже неоднозначними згадками у літописах про те, що Десятинна церква була зведена на місці житла варягів-мучеників Федора та Іоанна⁵. Втім, добре відомо, що М. Каргер пов'язував його (поховання № 109) з великим і багатим, можливо князівським, язичницьким похованням, яке було знищене практично повністю при зведенні храму⁶. У поросі від конструкцій зрубу на рівні його підлоги знайдено половинку арабського дирхема початку X ст. з графіті у вигляді подвійного хреста (Рис. 9). До речі, С. Вельмін згадував про знахідку двох дирхемів у цій камері⁷. Поруч, але у мішаному шарі, знайдено бронзову каблучку з дзеркальним грецьким написом (Рис. 10).

Виявлення забутовки з кварцитових блоків у фундаменті цієї найдавнішої частини храму, які є повністю ідентичними до основного будівельного матеріалу південної галереї, вказує на те, що не існувало тривалого часового проміжку між будівництвом центрального об'єму та прибудовою галерей, як вважали практично всі дослідники після розкопок 1930-х рр.

Розкоп 2 (18 x 3 м) закладено на ділянці, що залишилась поза дослідженнями 1908 – 1914 та 1936 – 1939 рр. у середині північної галереї храму. Тут розкрито три поперечні стрічки фундаментів, вивчено характер заповнення фундаментних ровів, вибра-

них до початку ХІХ ст., віцілілі ділянки підшови фундаментів. З'ясовано, що для спорудження четвертої та п'ятої (із заходу) поперечних фундаментних стрічок галереї, в якості основних будівельних матеріалів використовувався червоний колотий кварцит та світло-рожевий розчин з великою фракцією цем'янки і з додаванням великих сірих шлаків, що мають пористу структуру. Цей будівельний матеріал повністю співпадає з матеріалами із збереженого південного підмурку південної галереї, що, скоріше за все, свідчить саме про синхронне спорудження цих ділянок південної та північної галерей (тут, як і перед цим, назву "галерея" ми використовуємо до певної міри умовно – усе, що не входить до центрального ядра храму). Глибина закладки їх фундаментів також співпадає. На відміну від згаданих поперечних стрічок, третя стрічка північної галереї має у заповненні фундаментного рову виключно фрагменти світло-кремового вапняно-цем'янового розчину. Глибина її закладання менша на 0,5 м. Можливо, спорудження цієї частини північної галереї відноситься до наступного етапу будівництва, проте навряд чи значно віддаленого у часі.

Виявлено також ділянки культурних нашарувань, що датуються часом до спорудження храму. Досліджено поховання, перерізане і частково знищене спорудженням фундаментів північної галереї. Поховання орієнтоване на захід, безінвентарне. У східній частині могильної ями виявлено великий блок бутової фундаментної кладки із застошуванням колотого кварциту. Не зрозуміло, чи блок потрапив туди під час спорудження фундаменту, чи в процесі розборки останнього. Зафіксовано об'єкт ІХ – Х ст. – траншейку завширшки 0,5 м, можливо, ровик кургану. Тут же – незначний прошарок кальцинованих кісток, можливо, пов'язаних з курганним насипом. На жаль, через малу ширину збереженої ділянки, з півночі знищеної підмурком церкви Х ст., а з півдня – північним фундаментом ХІХ ст., з'ясувати розміри й місцезнаходження центру курганного насипу неможливо.

У заповненні ями вкупі з будівельними рештками виявлено велику кількість фрагментів полив'яних плиток завтовшки 3 – 4 см. Восьмикутні, трикутні та квадратні плитки укладаються у своєрідну мозаїку, що поки не має аналогів серед декору підлог Х – ХІІІ ст. Разом з тим, візерунок з восьмикутних полив'яних плиток перегукується з більш складнішою мозаїкою мармурової долівки, яка була відкрита у вівтарній частині церкви ще 1824 р. Тісто плиток збігається з тістом тонкої плінфи Х ст. Ймовірно, так датуються і самі плитки.

Розкоп 3 (9,5 x 6 м) закладено для повторного розкриття північно-східного кута галерей церкви Х ст., а також для дослідження невеликої некопаної досі ділянки. Під час досліджень виявлено незначні ділянки підшови фундаментів північної та східної стін церкви. Сліди дерев'яних субструкцій – дерев'яних кілків, дозволяють уточнити та скорегувати відому реконструкцію плану фундаментів храму. Так, з'ясовано, що

найпівнічніша лопатка східної стіни церкви виступала від стіни більше ніж на 2 м, тобто являла собою потужний контрфорс, який за виносом дорівнює бічним апсидам.

На схід від апсид на рівні підшоши фундаменту виявлено раніше невідомі конструкції – підшошва якогось фундаменту чи платформи з вапняка-черепашника на вапняно-цементно-вапняковому розчині. На жаль, ця ділянка фундаментів була практично знищена під час розкопок 1908 р. й залишилась непоміченою попередніми дослідниками. Ця обставина не дозволяє в'яяснити достатньо впевнено, чи були ці конструкції виражені в архітектурі храму, чи є слідами зміни первісного задуму будівничих.

У заповненні ям від вибирання фундаментів, а також у перевідкладеному під час розкопок ХХ ст. культурному шарі виявлено, поруч з тонкою плінфою Х ст., досить високий відсоток уламків плінфи іншого типу, формату 32 – 4 x 24 – 25 x 3 – 3,5 см, а також половинного формату, характерного для будівництва доби Ярослава Мудрого.

На площі невеликої ділянки, яку не зачепили попередні розкопки, виявлено два великі блоки від кладки стіни церкви, що являють собою фрагменти оформлення арочного перекриття декоративних ніш в екстер'єрі храму. Обидва складені у техніці кладки зі схованим рядом з плінфи середини ХІ ст. Можливо, саме в північно-східній частині церкви, у ХІ ст. проводились якісь роботи, з якими пов'язана літописна згадка 1039 р. про освячення церкви.

Там же виявлені рештки курганного насипу (Рис. 11) язичницького некрополя Х ст., де знайшли фрагменти гончарної посудини Х ст., бубонець, кістяне різьблене руків'я ножа, прикрашене скандинавським орнаментом. Насип перекривав шар кремації – перепалених кісток, серед яких виявлено дві невеличкі бронзові бляшки. Попередньо вони, як і руків'я ножа, датуються другою половиною Х ст. Курганний насип був оточений неглибоким ровиком, у заповненні якого знайдено кілька великих кісток, пов'язаних, вірогідно, з тризною. Під час будівництва храму насип був зруйнований, оскільки фундамент північної лопатки східної стіни заглиблено нижче рівня шару кремації.

Біля південно-західного кута церкви було закладено ще один розкоп (13 x 3,5 м) з метою вивчення фундаменту двох південних прясел західної стіни. До нього потрапили як ділянки розкопів 1911, 1937 та 1939 рр., так і місця, які ніколи не розкривалися. Виявлено прямокутний об'єкт (підвал чи спеціальна яма?), розмірами більше ніж 3 x 3 м, заглиблений на 0,3 м нижче від підшоши фундаменту західної стіни. Він передував спорудженню фундаментів і був засипаний безпосередньо перед зведенням кладки, про що свідчить велика кількість будівельного сміття (фрагменти плінфи Х ст. та цементно-вапняного розчину). Індивідуальних знахідок у заповненні не виявлено. Наявність цієї ями, заповненої м'яким ґрунтом, безпосередньо під фундаментом стіни, ймовірно, стала однією з причин обвалу південно-західного кута храму, повністю відбу-

дованого у 20 – 30-х рр. XII ст. Ретельне дослідження фундаментів вказаних ділянок західної галереї дозволило зробити висновки про послідовність їх зведення та використання різних будівельних матеріалів. Наявність у нижньому ряду кладки південної ділянки фундаментів західної галереї великих кварцитових блоків, ідентичних з будівельним матеріалом південної галереї, а також характерні технологічні шви свідчать про те, що спочатку з використанням кварцитових блоків звели масив південної галереї і лише потім – ділянки західної галереї, з використанням сірого піщаника у якості основного і єдиного будівельного матеріалу. Таким чином, під час зведення галерей послідовно використовувались два різні види природного каменю, а їх розподіл вказує на різні технологічні етапи у рамках одного будівельного періоду.

У межах центрального об'єму храму досліджувались невеличкі ділянки загальною площею близько 13 кв. м. Розкриття підосви фундаментів, що збереглася, виявило характерну технологічну відмінність фундаментів центрального об'єму від фундаментів галерей. У межах центрального ядра храму в основі фундаментів зверху на дерев'яні субструкції накладався шар специфічного будівельного матеріалу – залізистого піщаника рудого кольору. У фундаментах галерей цю функцію виконував вже інший будівельний матеріал – великі брили сірого перепаленого вапняка. Залізистого піщаника у кладці фундаментів галерей храму не зафіксовано. Можливо, під час подальших досліджень це дозволить вирішити складні питання реконструкції плану та зовнішнього вигляду храму. Але вже сьогодні ясно: поширене твердження, що головне ядро церкви являло собою тринефний шестистовпний храм не зовсім відповідає дійсності. Найвірогідніше, тут був відсутній нартекс, а західна стіна знаходилась на стрічці, де звичайно реконструюють західну пару стовпів.

У Константинополі й взагалі в центральній частині Візантійської імперії у другій половині X – першій половині XI ст. вже не будували таких великих храмів, як Десятинна церква та Спаський собор. Вони мали й іншу архітектурно-планувальну структуру, що мала за основу хрестовобанний тип. Базиліки в цей час простежуються в Криму (Партеніт), на Балканах (Пліска, Преслав) тощо. Будівлі в Плісці мають такі ж дерев'яні субструкції (стрічки з кілків), як і в Десятинній церкві. Можливо, найближчою аналогією був відомий Софійський собор в Охриді. Дослідники відзначали в плані Десятинної церкви рису, яка більше характерна для візантійської провінції, ніж для зодчества Константинополя: її апсиди не мають додаткового членування – віми. На відміну від Десятинної церкви чернігівський собор має це додаткове членування між апсидами та під банним простором⁸. Чернігівський Спас скоріше має за прототип церкви типу Дерев'яної-Агджі. Близькість охридської Св. Софії та Десятинної церкви знов повертає нас до розгляду питання, звідки прийшла і яку первинну організацію мала церква на Русі за часів князя Володимира. Тут слід нагадати про сильну моравську

(кирило-мефодіївську) традицію на Русі, на яку вказують дедалі більше археологічних фактів і знахідок, що походять з Середнього Наддунав'я. Згадаймо й певні паралелі з Переяславом та походженням його назви. Саме з Володимиром і Корсунем пов'язані поширені на Русі культи папи римського Климента і Кирила. Свого часу М.Д. Присьолков достатньо обґрунтовано висловлював думку про зв'язки з охридською (болгарською) церквою, на чолі якої стояв незалежний від константинопольського патріарха архієпископ⁹. Пошуки витоків архітектури Десятинної церкви необхідно вести саме в цьому напрямку.

---

1. *Холостенко М.В.* З історії зодчества древньої Русі X ст. // Археологія. – К., 1965. – Т. 19. – С. 72; *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII вв. – М., 1987. – С. 168 – 179.

2. *Івакін Г.Ю.* До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 107 – 124; *Холостенко Н.В.* Открытие в Чернигове // Декоративное искусство. – 1967. – № 5. – С. 19 – 20.

3. *Тоцька І.Ф.* Про художнє оздоблення Десятинної церкви в Києві // Могилянські читання 2003 року. – К., 2004. – С. 359.

4. *Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Єлишин Д.Д., Лукомський Ю.В., Маніґда О.В., Чекановський А.А.* Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – С. 171 – 175.

5. Отчеты Археологической комиссии за 1908 г. – СПб., 1912. – С. 153; *Айналов Д.В.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память равноапостольного князя Владимира. – Пг., 1917. – С. 24 – 25. Докладніше див.: *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 57 – 59.

6. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М.; Л., 1959. – Т. 1. – С. 172 – 174.

7. *Вельмин В.П.* Археологические изыскания Императорской Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева // Военно-исторический вестник. – 1910. – Кн. 7 – 8. – С. 144.

8. *Раппопорт П.А.* Древнерусская архитектура. – СПб., 1993. – С. 30 – 31.

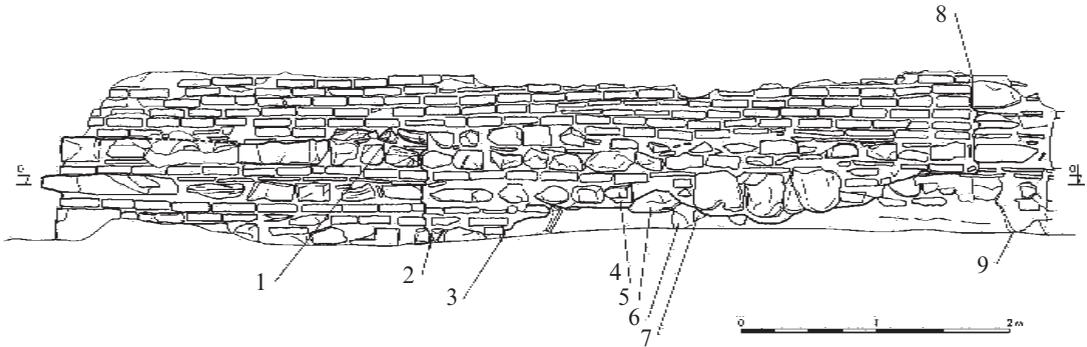
9. *Присьолков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси: X – XII в. – СПб., 1913. – С. 132 – 141.

Рис. 1. Початок робіт на Десятинній церкві. 2005 р.

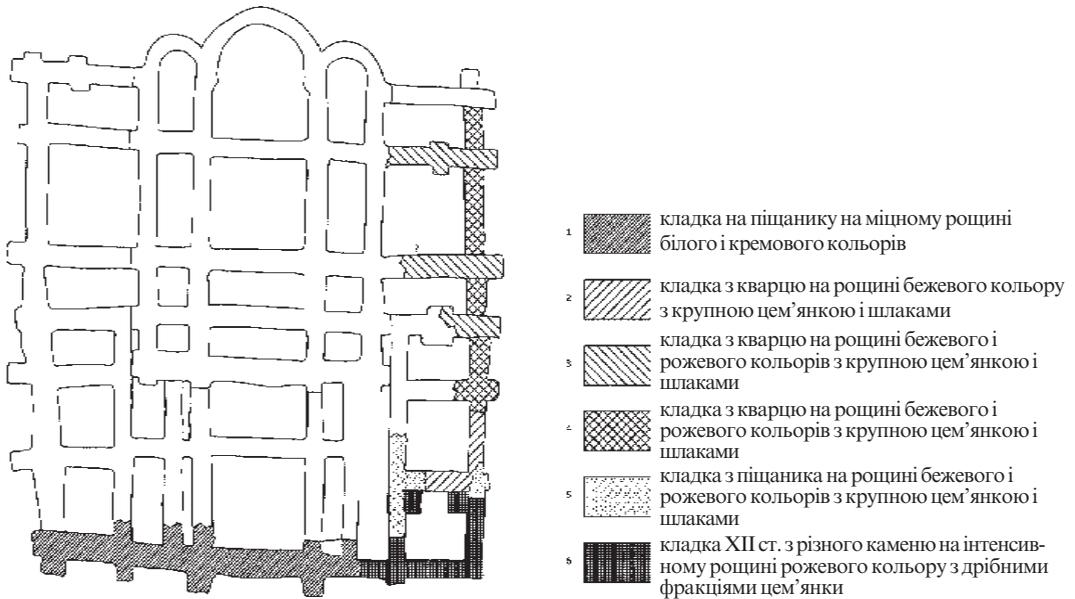

Рис. 2. Рештки дерев'яних субструкцій західної стіни. 2005 р.

Рис. 3. Фіксація кладки південної стіни.

1 – уламок піщаника у вторинному використанні (із залишками рошину з крупними вкрапленнями цементу); 2 – уступ кладки; 3 – межа ранньої ділянки фундаменту, шов 1 – 1,5 см, заповнений гумусом; 4 – фрагмент профільованої деталі; 5-7 – пухкий піщаник синього кольору; 8-9 – велика тріщина

Рис. 4. Схема розміщення матеріалів кладки фундаментів.

Рис. 5. Кладка південно-західного кута. 2005 р.

Рис. 6. Плінфа з грецьким клеймом.

Рис. 7. Плінфа з відбитком ноги дитини.

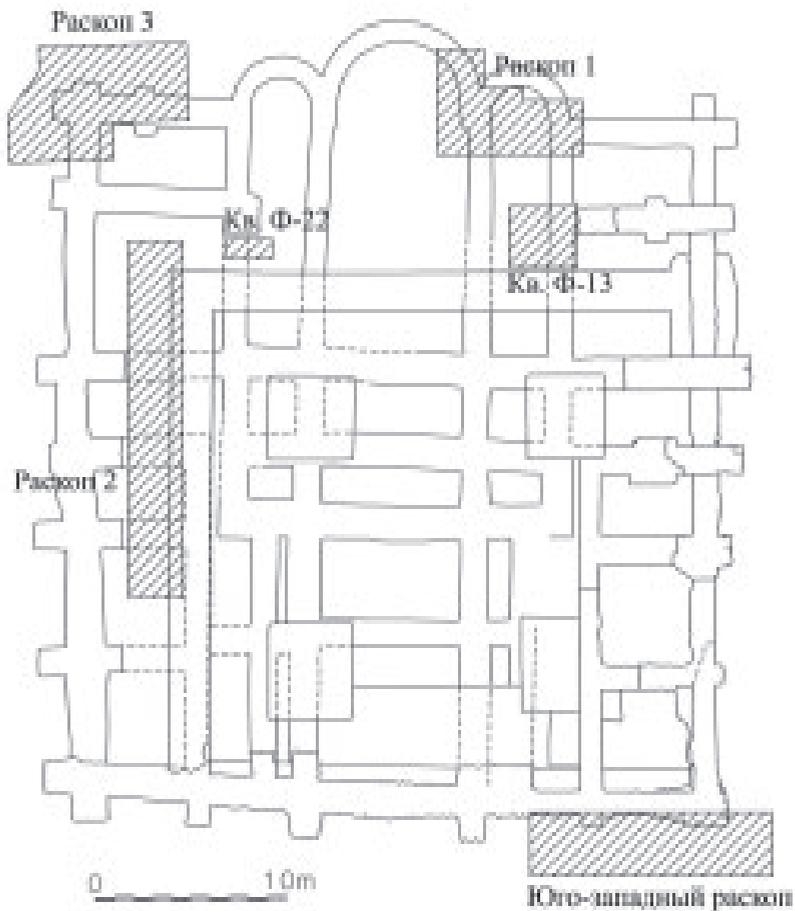

Рис. 8. Схема розміщення розкопів 2006 р.

Рис. 9. Половинка срібного дирхема початку X ст. з камери.

Рис. 10. Бронзова каблучка з дзеркальним грецьким написом.

К ВОПРОСУ О ЦЕРКОВНОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ МСТИСЛАВА ВЛАДИМИРОВИЧА НА ДНЕПРОВСКОМ ЛЕВОБЕРЕЖЬЕ (ЗНАМЕНСКИЙ ХРАМ В КУРСКЕ 1020-х гг.)

Настоящее сообщение прямо продолжает тему нашего выступления на предыдущем черниговском историко-археологическом форуме¹. Курское Посеймье как летописная область всегда “тянуло” к Чернигово-Северским центрам формирующейся Руси, составляло их юго-восточную окраину. Начало этой социально-политической общности было положено при вокняжении на Днепровском Левобережье Мстислава Владимировича². Новые данные о первых храмовых зданиях в Курске и его округе позволяют подкрепить и дополнить этот тезис.

Первые христианские символы на территории Курского Посеймья были обнаружены археологами во время раскопок курганов XI – XII вв. в составе Гочевского некрополя на Верхнем Псле еще в дореволюционный период. Среди такого рода находок³ выделяются подвесные иконки Святых Николая угодника, Пантелеймона, Георгия Победоносца, а также два набора с изображением “Божией Матери (Знамения или Оранты)”, согласно определениям авторов раскопок 1912 – 1913 гг. – известных русских археологов П.С. Рыкова и В.Н. Глазова. В одном случае найдены три, а в другом четыре “круглых медных литых образка с ушками” с таким изображением Богоматери в женских погребениях. Неоднократное повторение одного и того же амулета, хотя и сугубо христианского содержания, совершалось в духе обережной магии язычников. Так умножались благожелательные руны в заклинательных надписях, подвески-миниатюры – модельки полезных вещей в языческом наборе украшений. По культурной инерции эта привычка давала о себе знать в раннем христианстве, особенно на движущейся границе христианской ойкумены. По несколько одинаковых иконок в Византии носили до периода иконоборчества (то есть до VIII в.). Утрированное иконопочитание на переломе от античности к средневековью объясняется историками временным “падением культуры, грамотности, когда “зримый образ” божества начинал играть всё большую роль в христианском воспитании, росло представление о прямой и непосредственной его связи с архетипом. ... Расстававшимся с язычеством поселенцам – новому населению империи – через него же было легче приобщаться к новой религии”⁴. Выступая этнознаковыми индикаторами определённой

идеологии, такие святыни вряд ли могли служить предметом торговли, и их присутствие на юге Руси свидетельствует о притоке сюда населения с севера. Подобные раннехристианские артефакты XI в. (например, бронзовые иконки со сценой крещения) обнаружены и на сопредельных с Курском землях Днепровского Левобережья.

Серии крестиков и образков святых у обитательниц Посеймья демонстрируют новорожденность их веры в символы этой религии и, скорее всего, её северное происхождение. Именно норманны, варяги, прежде чем попасть в состав новгородско-киевской дружины – “руси”, нередко посещали Византию и знакомились там с христианской обрядностью. Наличие христианских символов не самих по себе, а в составе парадного убора языческих времён, объяснимо первичным “двоеверием” местного населения. Среди склонных к новой вере его представителей имелись, должно быть, как абorigены-славяне (летописные “северяне”, археологические роменцы), так и новопоселенцы – носители общерусской культуры.

Как полагают специалисты по церковной археологии, такого рода металлические иконки-миниатюры появляются на Руси несколько позднее крестообразных подвесок, не ранее XII в. Они были обычно связаны с храмовыми праздниками тех мест, где жили их обладатели. Например, образки с изображением Успения Богоматери распространены во Владимирской земле потому, что этому празднику посвящались главные соборы в Суздале (построенный Владимиром Мономахом по образцу Успенской церкви Киево-Печерского монастыря) и во Владимире (Успенский собор 1158 – 1161 гг. постройки). Наличие среди названных курских литиков повсеместно наиболее чтимых христианских святых заступников – Св. Николая, Св. Пантелеймона и Св. Георгия вполне понятно. Что касается сразу двух серий образков с изображением Знамения Божьей матери, то подобная популярность именно этого иконографического сюжета наводит на мысль о том, что главная впоследствии икона Курского края – Коренная появилась на свет Божий не случайно, а продолжая уже сложившуюся традицию особого почитания соответствующего праздника в междуречье Сейма и Псла. Должно быть, главный храм летописного Курска, упоминаемый Нестором применительно к началу 1030-х гг. в “Житии Феодосия Печерского”⁵, изначально был построен как Знаменский.

Такое предположение косвенно подтверждается указанием на особую популярность данного церковного сюжета в тех центрах Руси, которые, судя по всему, оказали на становление летописного Курска наибольшее влияние. Одно из центральных изображений Софии Киевской – Богоматери Оранты, прозванной “Нерушимой стеной”. Для пограничного Курска – форпоста власти князей Рюриковичей, сыновей Владимира I, посылаемых сюда из Киева и (или) Чернигова их наместников – то был подходящий девиз.

Другим районом особого почитания образа Богоматери Знамение выступал Новгород Великий. Соответствующая икона воодушевляла его защитников в 1170 г. при осаде города Андреем Боголюбским⁶. А с Северо-Западом, особенно Новгородчиной, у раннего Курска на речке Куре прослеживаются многочисленные связи, начиная с самого названия города⁷.

Как выяснено историками древнерусской архитектуры, каменный храм на домонгольской Руси возводили около пяти лет. Иноземных специалистов-архитекторов для проектирования, инженерного надзора, изготовления плинфы вряд ли работало больше одной-двух артелей на всю страну. К тому же трудно представить начало строительства курского храма ранее окончания гражданской войны между сыновьями Владимира Святославича и политического объединения выживших в этой войне Ярослава и Мстислава Владимировичей.

Все изложенные соображения позволяют со значительной долей уверенности предполагать, что фигурирующий в “Житии Феодосия Печерского” курский храм был возведен, скорее всего, в середине 20-х гг. XI ст., то есть в период дуумвирата Ярослава и Мстислава Владимировичей. Этот храм был Знаменским, должно быть, в результате тесных социально-экономических связей курского пограничья в период его “окняжения” Русью с Киевом и Новгородом. Возведение этого храма связано с масштабным церковным строительством Мстислава Владимировича в пору его черниговского княжения.

---

1. См.: *Щавелёв С.П.* Мстислав Лютый – основатель житийно-летописного города Курска (к вопросу о славянских, варяжских, касожских участниках строительства Древнерусской державы) // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 227 – 231.

2. *Толочко П.* Ярослав і Мстислав Володимировичі // Там само. – С. 157 – 163.

3. См. подробнее о начале христианства на территории Курского края: *Щавелёв С.П.* Лунница и крест: христианизация Юго-Востока Руси (По материалам Курского Посеймья) // Днепр-донское междуречье в эпоху раннего средневековья. – Воронеж, 2005.

4. *Курбатов Г.Л.* История Византии (От античности к феодализму). – М., 1984. – С. 83.

5. См. наш хронологический расчёт: *Щавелёв С.П.* Подвиг во имя христианских идеалов: образец Св. Феодосия Печерского (новая хронология) // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1996. – С. 67 – 69.

6. См. подробнее: *Янин В.Л.* “Знаменская легенда” в Древней Руси // *Янин В.Л.* Средневековый Новгород. Очерки археологии и истории. – М., 2004.

7. См. подробнее: *Щавелёв С.П.* “Северяне от кривичей”: новгородско-курские параллели

ли как примечание к летописной формуле // Прошлое Новгорода и Новгородской земли. – Новгород, 1997; *Его же*. Курск на Ловати и Курск на Тускари: историко-археологический комментарий к топонимическому дубликату // Топонимия и диалектная лексика Новгородской земли. – Новгород, 2001; *Его же*. Сеймский путь (в системе международных коммуникаций Восточной Европы рубежа I и II тысячелетий н. э.) // Археологический сборник. Гнёздово. 125 лет исследования памятника. – М., 2001.

Олександр Моця

“КИЯНИ”, “ЧЕРНІГІВЦІ”, “ГАЛИЧАНИ” ТА ІНШІ “ГОРОДЯНИ” В ДАВНЬОРУСЬКУ ДОБУ

Один з рівнів самоусвідомлення окремих груп населення в епоху Київської Русі можна схарактеризувати умовною назвою “городяни”, з конкретною прив’язкою до певного міста та його округи. Г.О. Хабургаєв запропонував називати такі утворення “народо-найменуваннями”, а тому, у зв’язку з відсутністю інших пропозицій, ми також використовуємо цей термін. Дослідник відніс назви таких груп населення до власне етнонімів, що утворилися від найменувань адміністративно-політичного походження (від приналежності до міста та його волості)¹. Але окрім загальної фіксації наявності киян, галичан, любечан та інших ця тема не знайшла подальшої розробки в історіографії, а тому на ній слід зупинитися більш детально.

“Городяни” поділялися у своєму територіальному розумінні на кілька ієрархічних щабелів: власне міські жителі; населення міста і округи; жителі окремих земель, яких іменовали за назвою столиці землі-князівства. Продемонструємо це фактами з Іпатіївського літопису. Але перед тим слід відзначити, що в окремих випадках конкретну людину іменовали за назвою града, з якого вона походила. Так, у 1175 р., коли було вбито Андрія Боголюбського, до його тіла спочатку прийшов лише Кузьмище Киянин, який його і оплакував, а в літописній статті 1282 р. згадується Василько Белжанин (житель міста Белза).

Якщо ж говорити про жителів власне міст, то вони згадуються багато разів під найменуванням своїх градів. Почнемо з “матері міст руських”, а далі розглянемо й інші випадки. 907 р. якраз кияни назвали князя Олега “Віщим”, коли він повернувся сюди з переможного походу на Константинополь. А в 945 р. кияни від імені княгині Ольги “запросили” до себе древлянських послів. Пізніше, у 980 р., під час облоги

Киева військом Володимира Святославича, воєвода Ярополка Блуд хитрістю виманив свого господаря з міста, переконуючи його, що кияни звернулися до “робичича” з пропозицією взяти град (хоча це була неправда). У 1015 р. якраз вони (“люди”) першими почали оплакувати смерть великого князя. Його син Святополк, щоб задобрити їх, почав роздавати майно. 1024 р. вони знову не прийняли ще одного Володимирового сина – Мстислава, і він повернув до Чернігова.

У 1069 р. у протистоянні Всеслава з Ізяславом перший втік до Полоцька із Білгорода таємно від киян. Люди, повернувшись до столиці, вчинили там віче. Святослав і Всеволод заспокоювали народ, обіцяли, що не дадуть захопити місто. Але це зробити не вдалося. Син Ізяслава Мстислав порубав 70 непокірних киян, інших осліпив або просто погубив, не вчинивши навіть дізнання. Після цього кияни вже прийняли його батька.

Наступні згадки про жителів Києва відносяться до останньої чверті XI – початку XII ст. У 1078 р., після битви на Нежатиній ниві, коли вбитого князя Ізяслава привезли на човні до Городця Пісочного на лівому березі Дніпра, то вийшов (за словами літописця) йому назустріч увесь Київ. Повезли загиблого до міста, жителі якого по-різному згадували про нього. У 1087 р. знову ж убитого Ярополка привезли до столиці Русі. Вийшли його оплакувати князь, священники і “всі кияни”. З іншого приводу і з іншими почуттями приймали Святополка в 1093 р.: князя зустрічали з поклоном. Але того ж таки року сумна звістка зворушила киян – мати й всі люди плакали й сумували за юним Ростиславом, який захлинувся у водах р. Стугни. Трагічні події 1097 р., коли після Любецького з’їзду (цьому раді були всі кияни) осліпили Василька (бояри й кращі мужі столичного града вагалися або рішуче протестували проти цього), призвели до реального захоплення Києва об’єднаними силами Володимира, Давида й Олега. Один із винуватців цієї ганебної акції Святополк хотів втекти, але якраз городяни не дали йому це зробити – до князів на переговори було направлено удову Всеволода княгиню Анну та митрополита Миколая. Місто було врятовано. Вони ж у 1113 р. послали за Володимиром Мономахом до Переяслава з проханням сісти на батьківському столі, водночас грабуючи двір Путяти та садиби представників єврейської громади, які тут проживали, а також обіцяючи добратися і до майна вдови Святополка Ізяславича, бояр і монастирів.

Вже у середині XII ст., коли в 1155 р. Юрій Долгорукий зібрався захопити столицю, його супротивник Ізяслав виправдовувався, що він сів на столі якраз на вимогу самих киян, котрі закликали його. У 1158 р., після смерті самого Юрія, до Ізяслава Давидовича прийшли представники міської громади, повідомили його про це, і він зайняв князівський стіл. Деяко пізніше, у 1161 р., Ростислав відправив до Святополка Ольговича послів з пропозицією направити до нього свого сина Олега, мотивуючи це

“ать познаеть Кияны лепшия”, разом з торками та берендеями. Того ж таки року до міста увійшов Ізяслав, і біля Софійського собору дав прощення усім жителям, котрі були захоплені. Сам же пішов на Ростислава до Білгорода. Через деякий час, у 1169 р., в момент розпочатої міжкнязівської боротьби, пов’язаної зі смертю Ростислава, кияни послали послів до Чорних Клобуків з метою схилити їх на свій бік. Водночас Мстислав, домовившись з братами, дружиною та жителями міста, пішов до Вишгорода, а потім зайняв і сам Київ. Померлого Володимира Андрійовича священники й кияни поховали в Андріївському монастирі.

Конкретно киян можна виділити й при розгляді подій останньої чверті XII ст. У 1177 р., коли Святослав зі своїми полками і Чорними Клобуками став біля Вітачева на Дніпрі, до нього прибули представники киян з повідомленням, що Роман пішов до Білгорода. Новий володар зайняв місто. У 1194 р., коли після смерті Святослава Всеволодовича до Києва увійшов Рюрик Ростиславич, з традиційними вітаннями йому на зустріч вийшли церковники і представники громади. А наступного року, коли вже Рюрик позвав на гостини свого брата Давида зі смолянами, кияни його запросили на святковий обід. Було і зворотнє запрошення. У 1200 р. Рюрик у своїй молитві згадав тутешніх городян.

На сторінках літопису наявні й численні повідомлення про жителів інших південноруських міст, які мешкали у межах укріплень. Так, під 1289 р. зафіксована інформація, що після смерті Володимира в Бересті почав правити його племінник Юрій (за порадою своїх молодих бояр та підбурювачів – берестян). Пізніше, коли на законній основі до міста увійшов Мстислав, більшість городян прийняла його з радістю, а підбурювачі втекли з Юрієм до Дорогичина. Та усе ж за крамолу на берестян було покладено окрему данину. Набагато раніше від попереднього випадку, під 1015 р., згадуються боярин Путша і вишгородські боярці, котрі клялися Святополку, що разом з вишгородцями будуть вірними йому. У 1160 р., під час походу Ізяслава Давидовича на Путивль, де засів Олег Святославич, було оточено Вир, але його жителі – виверці – не скорилися. Існує також кілька повідомлень, пов’язаних з жителями Володимира-Волинського. Коли у 1202 р. Володимир Ігорович з “безбожними галичанами” хотіли знищити “плем’я Романове”, то цей князь за порадою галицьких бояр послав до володимирців попа з вимогою видати йому обох Романовичів. Обурені жителі оточеного міста хотіли вбити його, але бояри не дозволили. А в 1204 р., коли до міста підійшли ляхи, володимирці відкрили їм браму, хоч після наступного погрому й жалкували з цього приводу.

Набагато більше збереглося згадок про жителів Старого Галича, як його називав Я. Пастернак². Зокрема, у 1173 р. тут галичани спалили незаконну дружину Ярослава Осмомисла Настаську, її сина Олега вигнали в заслання, а самого князя ввели до

хреста, щоб він поклявся жити із своєю законною дружиною. У 1189 р. в бою за місто було поранено Ростислава Берладничича, якого понесли до града, де галичани планували зробити його своїм князем. Та угри його умертвили, приклавши до ран якусь зілля, й почали принижувати місцевих жителів, які сумували, що вигнали свого законного володаря. У 1206 р., після безчинств угрів, галичани хотіли привести до влади Мстислава Ярославича Німого, але з цього нічого не вийшло – він лише постояв на Галичиній могилі. Друга спроба була більш вдалою: брат Романа Ігоревича Володимир (перший утік до угрів, а другий знаходився у Путивлі) сів у Галич; інші Ігоревичі осіли в кількох містах Галицької землі. Про галичан у значенні жителів самого міста йдеться при характеристиці подій 1209 – 1212 рр., а саме про їх відступництво та підтримку Володислава Кормильчича, який з королівською раттю та підрозділами галичан вступив до міста і почав правити там. У продовженні боротьби за Галич бояри Ярополк і Яволод зачинилися у місті, а згаданий вище боярин Володислав з уграми й чехами (об’єднавшись із галичанами) прийшов на р. Бобрку. У жорстокому протистоянні ляхи і русь перемогли, хоч Данило ще був малий і міг лише сидіти на коні. Незаконний зверхник Володислав утік з поля бою, а багатьох воїв було вбито. У 1212 р. галичани знову запросили Данила на стіл, але у місті почав володарювати Мстислав Мстиславич Удатний. У 1226 р. вони знову зробили невдалу спробу посадити на стіл Данила, але Мстислав віддав місто угорському королевику Андрію. У 1231 р. протистояння короля і князя продовжувалося – перший з них за порадою “невірних галичан” в черговий раз посадив тут свого сина. А у 1234 р. Данило зі своїм братом Васильком знову пішли до столиці князівства – їх зустріла більша половина мешканців міста (у першу чергу бояри). Дружньо налаштовані галичани думали схопити його противника Олександра і виїхали з града навздогін йому. Після смерті королевича Андрія місцеві жителі знову послали за Данилом, а Олександра схопили в Полонному.

Є в письмових джерелах згадки і про жителів Луцька й Переяслава Руського. Коли у 1085 р. Володимир прийшов до першого з них, то лучани здалися на його милість. У 1227 р. в процесі боротьби за владу вже Данило й Василько стали під стінами. Лучани спочатку зачинилися в місті, але на другій день здалися. У другому випадку, коли 1096 р. хан Тугоркан прийшов до Переяслава, жителі зачинили перед ним браму (в літопису уточнюється, що це були якраз городяни). У 1126 р. Ярополк Володимирович, укріпившись в Переяславі, вийшов з міста з переяславцями, догнав і розбив половців.

Вищенаведеними даними інформація про жителів південноруських міст не обмежується. Під 1227 р. повідомляється, що Данило заявив своєму тестю Мстиславу Удатному про свою незгоду з тим, щоб піняни (жителі Пінська) володіли Чорторийськом.

У 1177 р. у міжкнязівських сутичках князь Мстислав зрадив трепольців і відчинив браму міста супротивнику. У 1157 р. Володимир Андрійович підійшов до Червеня, а червеняни зачинилися в місті й не схотіли його впустити. У 1095 р., коли половці наблизилися до Юр'єва, то юр'євці залишили місто і прийшли до Києва. Святополк поселив їх на Витачівському пагорбі, а нове місто назвав Святополчградом. Він наказав сісти тут єпископу Марину, а також засаківцям (жителям Сакова) та вихідцям з інших градів.

Літописець також кілька разів згадує жителів Чернігова. Так, коли 1078 р. військо на чолі з князем Ізяславом рушило на місто, то чернігівці зачинилися в ньому і оборонялися усіма силами. У 1152 р. війська Юрія і Святослава із союзниками-половцями знову оточили місто, але чернігівці вистояли. Вячеслав та Ізяслав прийшли їм на допомогу й облога була знята.

Але у багатьох випадках термін “городяни” не можна трактувати лише в розумінні жителів, що проживали в межах оборонних укріплень. Слід говорити про населення округи в цілому. Звернімося до цієї інформації і знову почнемо зі столичного регіону.

У 1068 р. після поразки на р. Альта від половців київські люди прибігли до міста, вчинили віче й вимагали зброї та коней від князя. Навряд чи організовані городяни ходили в бій без спорядження. Вірогідно, в цій акції, як і в багатьох інших ситуаціях, йдеться і про жителів міської округи, які були втягнуті у вир подій. У 1132 р. під час походу Мстислава й інших князів на Литву було вбито багато киян, бо вони не встигли вирушити за князем. Зазвичай організована військова дружина за першою командою вирушала у похід, а для підрозділів, що збиралися з різних пунктів, був потрібен певний час. У 1135 р. під час міжкнязівського конфлікту Ярополк зібрав воїв київських, а Юрій – переяславців для боротьби з Всеволодом Ольговичем, який сидів у Чернігові. Війська концентрувалися в київській окрузі. У 1139 р. у новий похід на Чернігів Ярополк разом із родичами зібрав киян, переяславців, галичан, туровців, а також суздальців, ростовців, полочан, смолян, угрів. Навряд чи це були власне городяни. Чернігівці виступали проти свого князя Всеволода, який хотів утекти до половців. І в цьому випадку не слід говорити лише про інтереси власне городян.

Більш широка інформація про київську округу відноситься до середини XII ст. Так, 1146 р. кияни на княжому дворі в урочищі Угорському клялись Ігорю: “ты намь князь”. Наступного дня цілували йому хрест й вишгородці. Після смерті Всеволода й поховання його в церкві Бориса і Гліба новий князь приїхав до Києва і скликав усіх киян на Гору, на Ярославів двір. Кияни зібралися біля Турової божниці й почали звинувачувати Всеволодового тіуна Ратшу і вишгородського тіуна Тудора – тобто управителів князівського господарства, яке не обмежувалося міською територією. “Ратшаны погоуби Киевъ, а Тоудоръ – Вышегородъ”, – вигукували вони. Брат Ігоря Святос-

лав поклявся, що з боку нового князя не буде ніякого насильства і призначив нового тіуна. Під час переговорів він зійшов з коня, як це зробили й кияни, а потім вони разом цілували хрест. Далі Святослав узяв ліпших київських мужів і поїхав з ними до брата. А інші жителі міста кинулися грабувати двір Ратші, а також двори мечників – державних виконавців, що здійснювали князівські рішення у його володіннях. Святослав з військовою дружиною ледве заспокоїв їх. Та пізніше киянам Ігор не сподобався, і вони послали до Переяслава за Ізяславом. До війська останнього приєдналися Чорні Клобуки й порошани – тобто жителі Поросся – поблизу Дернового, коли Ізяслав перейшов Дніпро біля Заруба. Туди ж прислали послів білгородці й василівці, які також не жалували Ольговичів. Тисяцький Уліб і воєвода Іван Войтишич вступили у змову з киянами проти Ігоря. Разом з іншими впливовими особами вони зібрали навколо себе киян і радилися, як обдурити свого князя й підтримати Ізяслава Мстиславича. Було вирішено, що після початку протистояння вони побіжать до Києва. Тому перед боєм кияни стали окремо і привели до себе тисяцького Ізяслава. А київські тисяцький і воєвода з полками потім покинули стяги перед битвою й побігли до Жидівських воріт. Пізніше кияни з переможцем Ізяславом розграбували майно Ігоря і Всеволода, їхніх дружинників, а також села та худобу.

У 1149 р., коли Ізяслав повернувся з волзького походу до Києва, йому повідомили, що Ростислав Юрійович підбурював проти нього берендеїв і киян. У подальшому протистоянні Ізяслава і Юрія на боці першого з них в Переяславі перебували його брат Володимир та Ярополк Мстиславич з порошанами. Ізяслав, довідавшись про виступ супротивника, повідомив про це киян. Ті спочатку не хотіли виступати, але потім погодилися. Під час бою приборчники Ізяслава були розбиті: спершу побігли порошани, потім Ізяслав Давидович, а далі й кияни. А серед переяславців виникла змова – вони визнали Юрія своїм князем і залишили поле бою. Відтак Юрій зайняв їхнє місто. Тоді кияни відмовили Ізяславу в підтримці, й він із сім’єю вирушив до Володимира-Волинського.

У 1152 р. той же Ізяслав у союзі з угорським королем Гейзою вирішили йти на галицького князя. Київський зверхник, який знову зайняв стіл, зібрав усю свою дружину, війська дядька й співправителя Вячеслава, Чорних Клобуків, “ліпших” киян, усю “руську” дружину і виступив у похід.

Через два десятиліття, у 1172 р. Мстислав Ізяславич зайняв Київ і досяг згоди з братами, галичанами, іншими князями та киянами. А 1174 р. Андрій Юрійович прислав княжити до Києва Романа Ростиславича. Його зустрічали митрополит, архімандрит печерський, ігумени та кияни. Того ж таки року, коли Андрій організував похід на Київ з ростовцями, суздальцями, володимирцями, переяславцями, муромцями, новгородцями й рязанцями (усього 50 тис. чоловік), до них приєдналися пізніше смоляни та

пераяславці. Проти них Святослав зібрав коаліцію з 20 князів, берендеїв, жителів Поросся, киян і “всю Руську землю”. А коли Ольговичі пограбували й залишили Київ, Ярослав, який перед тим утік до Луцька, обклав даниною все місто – церковників, купців, латинян (тобто іноземну колонію) й зачинив у граді усіх киян.

Подібна “окружна ситуація” зафіксована і щодо інших південно-руських міст. Зокрема, коли у 1121 р. були пограбовані землі навколо Белза і Червеня, белжани назвали трагічну ніч злою. Звичайно, це відносилось як до градусів, так і до сіл. А коли 1097 р. Мстислав із залогою зачинився у Володимирі, з ним були берестяни, піняни, вишеговці – навряд чи це були виключно вихідці з Берестія, Пінська та Вишеги, а не жителі їхніх околиць. Як і в 1204 р., коли до Лешка Білого приїхали берестяни з проханням відпустити до них на володарювання Романову княгиню та її дітей. У 1229 р. Данило й Василько пішли на підмогу до польського князя Конрада, а в Бересті залишили Володимира Ростиславича пінського, угровчан та берестян – стерегтися від ятвягів. Та литовці перемогли цього князя з берестянами за межами міста. У 1282 р. у польсько-руському протистоянні берестяни виступили проти ляхів, хоча останніх було 200, а берестян 70. У бою було вбито 80 ляхів, інших захоплено у полон, а здобич повернуто назад. У військових операціях Данила Галицького в 1254 р. згадуються білобережці, чернятинці, возвягляни (жителі Білобережжя, Чернятина, Возвягля), а також болоховці – жителі Болоховської землі з центром у місті Болохові.

Доцільно згадати, що крім вже відзначених вище порошан і болоховців за територіальною ознакою фіксуються ще й сеймичі – населення літописного Посейм’я. Вони згадуються у “Повчанні” Володимира Мономаха під 1085 р. Раніше, у 1078 р., цей князь під Стародубом разом з чернігівцями й дружніми половецькими загонами розбив ворожих кочівників, забрав у них здобич і визволив сеймичів.

У 1235 р. на Каменець пішли галичани й болоховські князі, але були переможені й захоплені. Їх привели до Данила у Володимир. 1238 р. князі Михайло й Ростислав клялися перед Данилом, пояснюючи, що “невірні” галичани заважали їм виконувати обіцянки перед ним. У 1241 р. Ростислав Михайлович зібрав болоховських князів і залишки галичан та пішов до Бакоти, але вони були зупинені Кирилом-печатником.

Згадуються в літопису й сусіди галичан звенигородці. Коли у 1146 р. Всеволод ходив до Галича на Володимирка Володаревича, було спалено острог Звенигорода. На вічі жителі міста хотіли здатися, але воєвода Іван Холдійович, вбивши трьох мужів, не дозволив це зробити. Звенигородці почали оборонятися й вистояли, а Всеволод повернувся до Києва, розхворівся і помер.

У 1128 р. в облозі Каменця брали участь Володимир з половцями, Михайло та інші князі з курянами, пінянами, новгородцями, туровцями. Звичайно, це були не лише вихідці з літописних градусів, як і 1259 р., коли під час походу Куремси до Луцька

збіглося багато людей.

1146 р. під час протистояння Ізяслава Мстиславича із Святославом Ольговичем перший з них послав на супротивника свого сина Мстислава з переяславцями та берендеями. У 1236 р. син литовського князя Миндовга Войшелк з пінянами ходив до Новгороду. 1281 р. Володимир з військом пішов до Берестя. На підмогу йому прийшли холмяни. 1171 р., коли Мстислав Андрійович з братами взяли Київ і розграбували його, їм допомагала Олегова дружина, а також смоляни, суздальці й чернігівці. У 1234 р. після протистояння було заключено мир з Володимиром і Данилом, з одного боку, та Мстиславом Глібовичем з чернігівцями – з іншого. Цікаве у цьому контексті літописне повідомлення 1159 р. Тоді після відступу з-під Білгорода половці підійшли до Юр'єва, але багато з них було захоплено берендичами та юр'євцями.

Але в літописах зафіксовані й історичні епізоди, коли “городяни” згадуються в обох вищезрозглянутих варіантах – як жителі конкретних міст, так і їхніх округ. У 1147 р., під час продовження міжкнязівського конфлікту, до себе на нараду Ізяслав зібрав бояр, свою дружину та киян і повідомив, що на їхньому боці у протистоянні з його дядьком Юрієм виступили смоляни й новгородці. Кияни не погоджувалися йти на представника “Володимирового плем'я”, але були готові виступити проти Ольговичів. Тож після сварки з чернігівськими князями Ізяслав наказав тисяцькому Лазарю збирати киян до святої Софії. Саме там через свого посла князь закликав “братів-киян” йти на Чернігів. Вони повинні були збиратися “від малого до великого”. Жителі міста відгукнулись на заклик свого князя. Але перед походом вони вирішили розправитися з Ігорем, якого було жорстоко вбито. Ізяслав, дізнавшись про це, засудив киян. Про це довідалися і куряни, але й вони не могли підняти руку на “Володимирове плем'я”. Тож послали до Гліба Юрійовича послів і взяли від нього собі посадника. Цей князь разом із Святославом Ольговичем пішов до Виру, де до них приєднався Святослав Всеволодович. Разом вони погрожували вирівцям, що в разі непокори їх віддадуть на поталу половцям. Під час військових сутичок було спалено Уненіж, Білу Вежу, Бохмач. Про це почули глібляці й хотіли втекти, але не встигли. Під час облоги Глібля його жителі завзято билися й захистили себе від нападників. Ізяслав і Мстислав зняли облогу, але повертаючись до Києва, попередили дружину, киян і смолян про готовність виступити знову на Чернігів. Пізніше Гліба Юрійовича, який зайняв Городок Остерський, захотіла бачити своїм князем частина переяславців. Але Мстислав Ізяславич разом із своєю дружиною і переяславцями відігнав його від міста.

У 1150 р., під час чергової зміни влади, кияни прийшли до Ізяслава і повідомили його, що Юрій залишив місто, а на столі сів Вячеслав. Вони визнали першого з них своїм князем. Коли той поклонився святій Софії і в'їхав у Ярославів двір зі своїм військом, до нього прийшло багато представників місцевого населення.

Після протистояння Ізяслава з Володимиром Володаревичем галицьким на р. Ольшаниці Чорні Клобуки й кияни рекомендували першому з них відступити. Після цього вони побігли: Чорні Клобуки – у свої вежі, а кияни до свого міста. Залишилася лише вірна князеві дружина. У цей час на лівий берег Дніпра підійшов Юрій з союзниками. Багато киян переправилися до нього, а інші почали перевозити його дружинників на Поділ. Кияни, боячись Володимира галицького, впустили Юрія в місто, де він і сів на столі.

Пізніше кияни разом з берендеями та мужами Вячеслава знову запросили Ізяслава до себе. Під час тактичних пересувань Ізяслав підійшов до Дорогобужа, а жителі його вийшли з хрестами поклонитися йому. Під час зустрічі дорогобужці висловили тривогу, що угри, які були в Ізяславовому війську, завдають їм шкоди, але князь їх заспокоїв і пішов далі. Перейшовши Горинь, він підійшов до Корчеська, де корчани з радістю вклонилися йому. Противники зустрілися біля Ушеська. Стрільці Ізяслава знаходилися на одному березі р. Уж, а галичани на іншому.

Протистояння між дружиною Ізяслава та галичанами тривало й далі, але без активних дій. Перший відступив до Мичеська, де його зустріли дружинники, що сиділи по Тетереву. Вони разом з мичанами вклонилися князю. Далі Ізяслав планував використати сили киян. Його брат Володимир рушив до р. Ірпінь, білгородці спішно навели міст й Ізяславів брат в'їхав до Білгорода. Син Юрія Борис залишив це місто, про що повідомили його жителі. Юрій переправився через Дніпро і пішов до Остерського Городка, а кияни радісно зустріли Ізяслава. Після цього князь помолився в Софійському соборі і покликав до себе киян разом з уграми – його союзниками. Для киян останні провели показові ігрища на конях. Володимир вирішив повернутися до Галича, але вимагав викуп з мичан.

У 1151 р. Ізяслав почав правити у столиці разом із своїм дядьком Вячеславом. На честь цієї події було запрошено на обід (після молитви в Софії) усіх киян, королівських мужів і угрів.

Далі протистояння з Юрієм Долгоруким продовжувалося в сутичках на Дніпрі. На боці Ізяслава виступали кияни й Чорні Клобуки. Вони ж, після зміни воєнної ситуації, радили князю не вступати у відкритий бій. Той їх послухався і відступив, а потім розташував свої сили перед київськими міськими стінами – від Золотих до Жидівських воріт, а також перед Лядськими. Кияни (на конях і піші) стали між князівськими дружинами; їх було “многе – множество”. Підійшли й Чорні Клобуки зі своїми вежами. Тобто коаліційні сили Вячеслава та Ізяслава, у зв'язку із винятковою ситуацією у протистоянні з Юрієм, склалися із киян, Чорних Клобуків, князівських дружин. Юрій після битви відступив і пішов на зустріч з Володимиром галицьким. Підійшов до Білгорода і там вимагав відкрити браму. Але білгородці йому не підкорилися й

запитали: “а Киев ти ся кое отвориль”. Вячеслав, Ізяслав та Ростислав вирушили слідом за супротивником, а кияни вирішили поповнити своє військо. Під час нового бою піші кияни не впізнали Ізяслава і мало не вбили його (можливо, багато з них взагалі не бачили цього князя, бо жили десь за містом).

У 1154 р., коли Ростислав прийшов із Смоленська правити до Києва, то кияни з радістю вийшли його зустрічати. Він же склав присягу своєму дядьку Вячеславу, як свого часу його покійний брат Ізяслав. Пізніше, збираючись у похід на чернігівського князя Ізяслава Давидовича, він зібрав біля Вишгорода князів-союзників, торків і киян. Але супротивник розбив його, а потім звернувся до киян з вимогою, що хоче ними правити. Ті, побоюючись його союзників – половців, прийняли Ізяслава Давидовича.

Така ж подвійна інформація про місто та його округу наявна в літописних повідомленнях про Галич та Переяславль. У 1159 р., коли Ізяслав Давидович розпочав війну проти Ярослава Галицького, до Івана Ростиславича Берладника галичани відправили послів з обіцянками, що перейдуть на його бік і відступляться від свого князя. Пізніше нова коаліція князів разом з ними рушила на Київ. У 1189 р., коли Володимир Ярославич разом із жінкою – попівною та двома синами утік до угорського короля Бели, галичани повернули Федору – дружину його старшого сина Василька – її батькові Роману Мстиславичу. Останній зайняв Галич, але, побоюючись угорського війська, залишив його і з вірними галичанами і утік до Володимира. Звідти він пішов до ляхів, а свою дружину з галичанами послав до Овруча і Пінська. Король Бела, зайнявши столий град, не посадив там Володимира, а дав галичанам свого правителя – сина Андрія. Роман же випросив у свого тестя Рюрика Ростиславича, який сидів у Білгороді, допомогу, мотивуючи це тим, що галичани запрошують його до себе на княжіння. У той час під Пліснеськом угри та їхні союзники – галичани захопили частину Романових воїнів, а інша їх частина втекла.

У 1172 р. Гліб послав свого брата Михалка на половців з 100 переяславцями і 1500 берендеями. Михалко переміг половців, прийшов до Києва з переяславцями, берендеями та визволеними з полону християнами.

І ще один аспект питання про територіальні межі поняття “городяни”. Фактів з цього приводу набагато менше, але вони існують. Перший з них походить з недатованої частини літопису і стосується характеристики полян: “суть поляне кияне”. Звичайно, його можна інтерпретувати і як віднесення жителів міста до членів згаданого літописного племені, але не виключається й варіант, що найменування міста було поширене пізніше на всі землі цього союзу – тобто на правобережну частину усього Середнього Подніпров'я.

Вдруге кияни у цьому найбільш широкому значенні терміну “городяни” згадуються в Іпатіївському літопису в момент підготовки військ до битви на р. Калка, коли

вони збиралися на Дніпрі біля о. Варязького. Тоді до руських князів приєдналася вся Половецька земля, а також чернігівці, смоляни, кияни, галичани й волинці, куряни, трубчани, путивльці.

Але найбільше інформації про використання розглянутого терміну у сенсі усього князівства відноситься до Галицької землі. Так, 1144 р. відбулося одне із численних міжкнязівських протистоянь. Дві коаліції на чолі з Всеволодом та Володимирком зустрілися біля Звенигорода. Першому з них вдалося обхідним маневром обійти противника, а коли це побачили галичани, то вони занепокоїлися: “мы сде стоимы. а онамо жены наша возмоуть”. З цього тексту очевидно – звенигородці також галичани. Того ж таки року, взимку Володимир вийшов з Галича на лови. У цей час галичани у в своє місто. По тому городяни захищалися від Володимира близько трьох тижнів. Проте Іван був розбитий і втік. Галичани ще тиждень билися з непопулярним князем. Після перемоги Володимир жорстоко покарав повсталих.

У 1152 р. під час протистояння угорського короля Гейзи та Ізяслава з Володимиром на р. Сян в районі Перемишля (тобто далеко від столиці князівства) король почав розставляти свої полки на бродях, а галичани шикували свої сили на протилежному березі.

Наступного 1153 р. у протистоянні Ізяслава Мстиславича та інших князів з Ярославом Володимировичем “руська” коаліція брала гору. Галичани зачинилися в Теробовлі, але Ізяслав Мстиславич усе ж таки переміг переміг, і з цього приводу був великий плач по всій Галицькій землі.

У 1208 р., після того як угри посадили на стіл Данила, були схоплені його суперники Ігоревичі – Роман, Святослав та Ростислав, причому галичани вимагали їх повісити заради помсти. Слід звернути увагу на те, що перший з названих князів сидів у Звенигороді, другий – у Перемишлі, а третій – невідомо де (на думку Л.Є. Махновця, це ім'я з'явилося в літопису випадково³). Пізніше у 9-річного Данила відібрали матір – княгиню Анну, яку галичани вигнали з міста. Вона пішла до Белза, залишивши сина у “невірних” галичан за порадою боярина Володислава Кормильчича.

У 1229 р. Данило перебував в Угровську. Галичани повідомили йому, що боярин Судислав пішов у Пониззя, а королевич Андрій залишився в місті. Данило з малою дружиною пішов до Галича, але його противники зачинили браму. Коли Судислав повернувся до міста, князь став у граді Угольники на березі Дністра. У кінцевому рахунку переміг Данило, зібравши усі сили Галицької землі.

З королевичем Андрієм до Угорщини пішов і Судислав Бернатович, який увесь час закликав: “изейдете на Галичь и приимете землю Роускоюю”. Похід Бели був невдалим – місто залишилося в руках Данила.

У 1240 р. Данило під час монголо-татарської навали залишив свого сина Льва в

Угорщині, побоюючись зради галичан (частина бояр залишилася зі Львом). Як відзначав літописець, бояри галицькі Данила князем називали, а самі всю землю держали.

З усієї вищенаведеної інформації про різноступеневе використання терміну “городяни” – від власне міської структури до землі-князівства – залишаються невизначеними просторові межі поняття “місто і округа”.

Подальше вивчення цієї пробілеми уможливить адекватну реконструкцію моделі давньоруського феодалізму. Якщо значення досліджень міста для визначення ступеня розвитку державності в епоху середньовіччя не викликало сумнівів, то актуальність поглибленого аналізу його сільськогосподарського оточення стала зрозумілою відносно нещодавно.

В історіографії загальноприйнятим є положення, згідно з яким середньовічне місто виникло, головним чином, в результаті розщеплення і диференціації економічного базису ранньофеодального села. Розвиваючи цю тезу, ми не завжди правильно використовуємо положення про протилежність міста як осередка ремесла і торгівлі й села як осередка землеробства.

Багато в чому, особливо на ранніх етапах розвитку феодальної системи, місто в економічному плані було своєрідним продовженням села. На Русі міста, залишаючись економічними, політичними й культурними центрами землеробської округи, своїм виникненням і розвитком зобов’язані цій округі, а отже, не можуть бути зрозумілі повною мірою без знання її господарської структури, економічного і демографічного потенціалу⁴.

Але отримати нову інформацію з порушеного питання про “окружну територіальну зону” можна лише в окремих, достатньо досліджених мікрорегіонах. Проведені в останні десятиліття широкі дослідження селищ за межами власне околиць Чернігова, зокрема, в басейні р. Снов, дозволяють визначити критерії виділення “міської зони” за археологічними матеріалами. Зокрема, на поселенні Автуничі вдалося виділити велику групу виробів (кераміка, залізні речі), які, відповідаючи загальному рівню розвитку ремесла на Русі, усе ж відрізнялися деяким примітивізмом й наслідуванням стилю виробів з міст. Ці відмінності зовсім не фіксуються при вивченні знахідок на поселеннях (укріплених та неукріплених) самої чернігівської округи. Але практично всі ці відмінності можна зафіксувати лише на підставі великих серій знахідок, тобто при проведенні широкомасштабних польових археологічних робіт. Традиційне опрацювання і опис матеріалів розвідкових робіт (підйомний матеріал і шурфовка) заради ти справі не в змозі⁵.

Порушене питання є достатньо перспективним, навіть враховуючи випадки, коли ранньоміські центри у своєму зародженні не спиралися винятково на сільське оточення. Такі торгівельно-ремісничі та військово-адміністративні поселення виникали в

результаті активного впливу зовнішньої торгівлі на місцеве суспільство, котра й стимулювала інтенсивне соціальне розшарування й виникнення державності. Це мало місце на північному заході та північному сході східнослов'янського світу, де під час тривалих археологічних робіт автори даної концепції отримали відповідну аргументацію. Зокрема, йдеться про Рюрикове городище поблизу Новгорода Великого та літописне місто Білоозеро.

Але дослідники мали констатувати й той факт, що згадані центри з часом опинилися всередині “згустків” слов'янських землеробських селищ (у другому з названих випадків – після перенесення основного осередку життєдіяльності з Старого міста усього на півтора десятка кілометрів до Білозерська)⁶, що надзвичайно важливо в контексті даної праці.

---

1. *Хабургаев Г.А.* Этнонимика “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М., 1979. – С. 174.

2. *Пастернак Ярослав.* Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998.

3. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав *Леонід Махновець*. – К., 1989. – С. 373.

4. *Толочко П.П.* Южная Русь: Некоторые проблемы и перспективы историко-археологического изучения // Славяно-русские древности. – Л., 1988. – Вып. 1. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. – С. 182.

5. *Моця О.П.* “Місто і округа” в контексті вивчення чернігівського регіону // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 24 – 29.

6. *Носов Е.Н., Горюнова В.М., Плохов А.В.* Городище под Новгородом и поселения Северного Приильмья (Новые материалы и исследования). – СПб., 2005. – С. 27, 32; *Макаров Н.А., Захаров С.Д., Бужилова А.П.* Средневековое расселение на Белом озере. – М., 2001. – С. 226; *Захаров С.Д.* Древнерусский город Белоозеро. – М., 2004. – С. 101 – 106.

Геннадий Стародубцев

НАХОДКИ ЛАЗУРИТОВЫХ ПОДВЕСОК НА ГОЧЕВСКОМ АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ КОМПЛЕКСЕ

Гочевский археологический комплекс расположен на правобережной террасе р. Псёл в 2 км к северу от с. Гочево и в 0,5 км к западу от х. Гочевок Беловского района Курской области, на крайних восточных границах Чернигово-Северской земли. В 1994 и 1998 гг. во время работ Древнерусской экспедиции Курского государственного областного музея археологии (далее – КМА) на распаханной территории северной части поселения, прилегающей к бескурганному могильнику, среди многочисленного подъемного материала были обнаружены две подвески, изготовленные из лазурита¹.

Находка 1995 г. (КМА 45/19/45) представляет собой ромбическую подвеску высотой 25 мм, шириной 22 мм, толщиной 5 мм. Вероятно, её высота составляла 27 мм, однако верхняя часть изделия отломана. Отверстие для подвешивания проделано через боковые плоскости. С обеих сторон подвеска украшена гравированным узором в виде двух горизонтальных линий в ее верхней части и отходящих от них косых линий (Рис. 1, 1).

По мнению Т.И. Макаровой, подвески такой формы являются характерными украшениями кочевников южно-русских степей и Сибири X – XI вв. При этом ромбовидные подвески рассматриваются как мужские символы, а треугольные – как женские². Как заметила О.И. Давидан, кочевнические лазуритовые подвески треугольной и ромбической формы (наряду с подвесками из сердолика) представляют собой сильно схематизированным изображением священных жуков-скарабеев³. М.Д. Полубояринова выделяет их в тип I⁴.

Находка 1998 г. (КМА 94/19/13) представляет собой подвеску высотой 18 мм, шириной 17 мм, толщиной 3 мм. Изделие имеет достаточно сложную форму. Верхняя часть представляет собой расширяющиеся ступенчатые стороны ромба. Ширина верхней ступени 5 мм, второй – 12 мм, третьей 17 мм. Нижняя её часть – полуокружность диаметром 17 мм. Отверстие для подвешивания проделано через боковые плоскости. С обеих сторон подвеска украшена гравированным узором в виде двух горизонтальных линий в ее верхней части. Подвеска имеет незначительную выптербину в нижней полуокружности (Рис. 1, 2).

Подвески из лазурита, помимо Гочевского комплекса, были обнаружены на ряде археологических памятников, в том числе и в Саркеле – Белой Веже (в слое третьего периода цитадели на раскопе II и в ряде погребений), и датируются второй половиной XI – началом XII вв.⁵ Находки «небесных амулетов» из лазурита в погребениях, совершенных по степному обряду, по мнению С.А. Плетнёвой, позволяют уверенно связать их владельцев с половецким миром⁶. Подобные изделия изредка встречаются в русских городах (Новгород, Муром и др.) в слое XII в. На Селитренном городище и в Булгаре они также были обнаружены в домонгольском слое⁷. Кроме того, они зафиксированы в золотоордынском городе Маджар на Северном Кавказе⁸ и в Средней Азии⁹.

Подвески, обнаруженные в Гочево, вероятно, были изготовлены в мастерских Волжской Болгарии из лазурита, привезенного из Афганистана (Бадахшанское месторождение). Их появление на археологическом памятнике юго-востока Древней Руси было обусловлено достаточно тесными контактами местного населения с кочевниками и наличием оживленных связей посредством трансъевропейского торгового пути Киев – Булгар, существовавшего в XI – XII вв., по которому товары из Средней Азии и Волжской Болгарии попадали на территорию Киевской Руси и далее в Византию и Западную Европу.

---

1. *Стародубцев Г.Ю.* Отчет об охранных раскопках курганного могильника у с. Гочево Беловского района Курской области в 1994 г. // Архив Института археологии Российской Академии наук. – Ф. Р-1. – Д. 18967. – Рис. 2, 6; *Его же.* Отчет об охранных раскопках Гочевской древнерусской экспедиции в 1998 г. // Научный архив Курского государственного областного музея археологии. – Д. I – 98. – Рис. 18.

2. *Макарова Т.И.* Украшения и амулеты из лазурита у кочевников IX – XI вв. // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1962. – Вып. 4. – Рис. 120.

3. *Давидан О.И.* Скарабей из Старой Ладogi // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1988. – Вып. 29. – С. 114.

4. *Полубояринова М.Д.* Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды. – М., 1991. – С. 65.

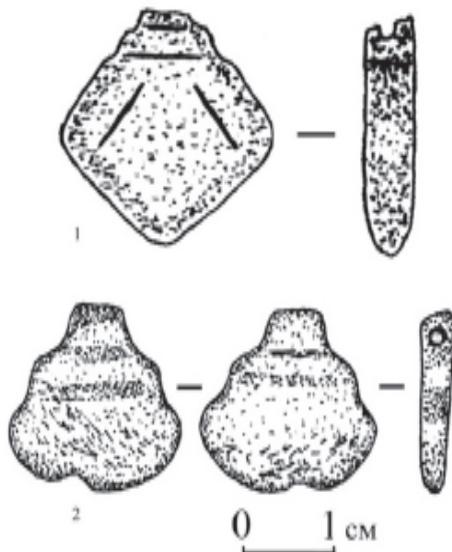
5. *Плетнёва С.А.* Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование. – Воронеж, 2006. – С. 227, 242 _ 243.

6. Там же. – С. 243.

7. *Полубояринова М.Д.* Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды. – М., 1991. – С. 65.

8. *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 76.

9. *Могильников В.А.* Кочевники северо-западных предгорий Алтая в IX – XI вв. – М., 2002.

Рис. 1. Гочевский археологический комплекс. Лазуритовые подвески: 1 – находка 1995 г., 2 – находка 1998 г.

Юрій Ситий

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВОДОПОСТАЧАННЯ І ЗРОСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА

Дослідження стародавнього Чернігова, що тривають вже понад півтора сторіччя, дозволили вивчити різноманітні комплекси археологічних об'єктів. На початку XIX ст. М.Є. Марков описав ще помітні натовді залишки укріплень¹, які через сто років (крім ділянки на Подолі) були нанесені на план забудови міста². З накопиченням археологічних матеріалів розширювалися уявлення про розміри та забудову Чернігова. По вул. Комсомольській у 1958 р. була виявлена ділянка забудови XII – XIII ст.³, яка, на думку дослідників, являла собою окремий острівець на території значного за розмірами Передгороддя⁴. Ці уявлення знайшли відображення на картині Г.Й. Петраша “Дав-

ньоруський Чернігів”. Вважалося, що значні площі Передгороддя залишалися на середину XIII ст. незабудованими. Сьогодні на території Передгороддя виявлено ділянки різного ступеня забудованості, але новітні дослідження не підтверджують існування значної вільної від забудови міської території⁵.

Здійснивши картографування комплексів IX – X ст., XI – початку XII ст. та XII – XIII ст., В.П. Коваленко реконструював етапи формування території Чернігова, за якими можна простежити напрямки заселення різних частин міста⁶. Під час робіт останньої чверті XX ст. були досліджені залишки великого курганного могильника, що півкіолом охоплював територію міста X ст. від Болдиної гори до кладовища в Берізках⁷. Виявлені ґрунтові поховання могильника XI – XIII ст., які на окремих ділянках представлені нечисленими похованнями, а на інших – кладовищами з похованнями у кілька ярусів. Як і курганний некрополь, ґрунтовий могильник оточував місто по периметру, тому у місцях швидкого зростання забудови, кладовища з ґрунтовими похованнями швидко віддалялися від центральної частини міста, й не мали високої щільності. Там же, де місто призупило свій ріст – навпаки, утворюються ділянки з кількома ярусами поховань. Картографування та визначення часу появи тих чи інших поховань дозволяє з’ясувати напрямки найбільш інтенсивного зростання міста.

Серед забудови міських кварталів часом трапляються ділянки ґрунтових поховань, що співіснують з нею – це церковні цвинтарі. Яскравим прикладом можуть бути поховання в північній частині розкопу по вул. Кирпоноса (буд. № 24), серед яких виявлено поховання, перекрите шиферною плитою. Ділянка цвинтаря невідомої церкви досить обмежена за площею і розташована поряд із садибами XII – XIII ст. (Рис. 1а).

Пояснити причини заселення певних ділянок міста і незаселеність інших (навіть у межах укріплень Чернігова), на нашу думку, можна наявністю водних ресурсів та їх доступністю. Проблема водопостачання зумовлена побутовими та виробничими потребами людей, а також протипожежною безпекою. Так, у пізньосередньовічній Москві через часті пожежі було регламентовано копати “с десяти дворів колодезь”⁸.

Проблема водопостачання Чернігова у XVIII – XIX ст. вирішувалася двома шляхами: побудовою колодязів та транспортуванням води зі Стрижня в діжках. Існування давньоруських колодязів у містах і навіть селах⁹ на сьогодні є незаперечним фактом, але спорудження колодязів, особливо на високих терасах, вимагало значних зусиль великої громади. Окрема сім’я, вибираючи місце під забудову, в першу чергу з’ясовувала питання водопостачання та безпеки місця проживання. У залежності від пріоритетів, людина обирала місце для проживання або біля води, або на високій терасі. Саме цим і пояснюються місця розташування археологічних комплексів X ст. – територія тераси р. Десни (від Стрижня до Єлецької гори) та частини Подолу. Сприятливий природний рельєф обумовив швидке формування чернігівського Подолу, що є

характерною рисою ранніх давньоруських міст. Край тераси давав можливість зведення укріплень. Поділ же був наближений до води і забудовувався окремими дворами. Понижені ділянки тераси, згладжений рельєф та існування у X ст. щільної забудови в заплаві р. Десни призвели до появи на Подолі ділянки оборонної лінії, що захищала місто з півдня.

Розвиток міста продовжився на терасі р. Десни вздовж берега р. Стрижень на північ від укріплень. Цей напрямок стане одним з головних при формуванні забудови міста протягом тривалого часу. Але мешканці відкритих посадів розуміли, що віддаленість від укріплень збільшувала небезпеку під час військових дій. Тому від р. Стрижень забудова поширюється в західному напрямку вздовж невеликих струмків (Рис. 4). Особливості природного рельєфу, непомітні сьогодні серед щільної забудови, фіксувалися картографами XVIII – XIX ст. на планах старого Чернігова¹⁰. Зокрема, план 1805 р. показує розгалужену систему ярів між Єлецьким та Троїцьким монастирями, русло та два краї тераси р. Стрижень, а також западину струмка з гирлом навпроти сучасного військового шпиталю. Про пониження рельєфу від верхньої тераси до нижньої в бік р. Стрижень, що було помітне ще у XIX ст., сьогодні можна тільки здогадуватися. Це є результатом земляних робіт при розбудові сучасного міста. Природний рельєф материкового мису, утвореного Десною та Стрижем, має як підвищені, так і більш низькі ділянки, що обумовлювало існування кількох струмків. Так, ділянка пр. Миру від Червоної площі до Дитинця містила западину в рельєфі, зафіксовану біля будинку філармонії з напрямком водотоку з боку Єлецького монастиря до р. Стрижень¹¹ (Рис. 2). Друга ділянка цього водотоку була виявлена А.А. Карнабедом по вул. Родимцева¹². Забудова X – першої половини XI ст., яка виникла уздовж струмка, розташованого приблизно посередині Окольного міста, визначила обриси його укріплення.

Під час робіт 1995 і 1998 рр. по вул. Коцюбинського (буд. № 81-А) вдалося виявити рештки забудови краю тераси р. Стрижень та русло струмка давньоруської доби (Рис.3). Він простежений на відстань 40 м. Ширина русла у верхній частині становила майже 7 м, у нижній частині воно поділяється на два рівчачки-водотоки (ширина 0,2 – 0,8 м та 0,7 – 1,4 м). Орієнтація струмка – південний захід – північний схід. Судячи з рельєфу місцевості, русло струмка, можливо, починалося на південь від П'ятницької церкви і йшло до перетину вул. Коцюбинського та вул. Пушкіна¹³.

Західний берег струмка, більш низький (приблизно на 2 м), ніж східний, в XI ст. використовувався під християнське кладовище. Струмок поступово замулювався, і вже у XII ст. його русло та низький західний берег забудовуються житловими та господарськими спорудами.

За матеріалами досліджень оборонних споруд Окольного міста, розташованих на

схід від розкопів по вул. Коцюбинського, вони були зведені у другій половині XI ст.¹⁴ В результаті появи укріплень значна частина території міста була відокремлена потужними валом та ровом. Порівнюючи напрямки русла та укріплень Окольного міста, можна дійти висновку, що досліджений струмок після побудови валу та рову втратив значну площу свого водозбору (вода пішла в р. Стрижень по штучному рову), почав міліти і замиватися ґрунтом. На початку XII ст. русло було занесене піском на висоту близько 0,8 м, і вода перестала з'являтися на його поверхні. Слід зазначити, що вздовж східного краю старого русла струмка було облаштовано дорогу, і, можливо, частина опадів потрапляла в р. Стрижень саме по проїжджій частині цієї вулиці.

У розкопі № 2 (1998 р.) по вул. Коцюбинського було досліджено два колодязі XII – середини XIII ст., поставлені на старе русло східного з двох рівчачків-водогонів, де була вода.

Ще один водотік шириною 5 м зафіксований на перетині вул. П'ятницької та вул. Коцюбинського. Існувала думка, що це – тимчасове укріплення Передгороддя за рахунок якого розширювалась територія міста¹⁵. Але рельєф фіксує западину, що збирала воду із західного схилу тераси р. Стрижень.

Наступний струмок завширшки 4 м протікав уздовж сучасного пр. Перемоги й зафіксований на перетині пр. Перемоги та вул. П'ятницької з південного боку проспекту.

У північній частині території Передгороддя збереглося й на сьогодні русло, що починається від вул. Любецької, йде територією міської лікарні (Рис. 5), проходить паралельно вул. Київської (з півночі) і впадає у р. Стрижень в районі католицького костюлу. Укріплення Передгороддя, що починалися від Єлецького монастиря, йшли вздовж Холодних Ярів і повертали на схід, охоплюючи забудову, яка сформувалася вздовж струмка, розташованого на території міської лікарні¹⁶.

Таким чином, на правобережній терасі р. Стрижень існувало кілька струмків з напрямком русел приблизно захід – схід чи південний захід – північний схід, що дозволяло забудові XI – XII ст. не віддалятися від укріплень міста вздовж русла р. Стрижень, а йти паралельно до них, формуючи нові міські квартали. Після появи цих ділянок формувалися нові лінії укріплень, які, на думку В.І. Мезенцева, могли переміщуватися далі на північ після появи нових ділянок забудови¹⁷. Ці тенденції зростання забудови вздовж струмків можна фіксувати досить упевнено на археологічному матеріалі.

Натомість ділянки з незначними можливостями водопостачання забудовуються в останню чергу чи з інших міркувань. Такий виняток становить напрямок древньої Любецької вулиці від брами Окольного міста до укріплень Передгороддя. Ця забудова сформувалася вздовж старої дороги з Чернігова на Любеч¹⁸. Дорога пройшла по

найбільш підвищеним ділянкам тераси, розташованим між Холодними Ярами і вищезгаданими струмками, орієнтуючись на верхів'я Чорторийського рівчака, що на північ від давнього міста. Саме можливості цієї дороги й призвели до її забудови (Рис. 16). Натомість, ділянки, розташовані між древньою Любецькою вулицею та Холодними Ярами, практично позбавлені струмків, так і не були забудовані. Спочатку тут виник ґрунтовий могильник, який пізніше дещо потіснила забудова, але відсутність води та тривалий час існування могильника зупинили розвиток забудови міста в західному напрямку (в межах укріплень Передгороддя).

Забудова вздовж р. Стрижень була настільки привабливою, що з часом з'являються садиби і на лівому його березі¹⁹. У XII ст. формується щільно забудована садибами територія на лівому березі, укріплення Передгороддя перетинають русло Стрижня і виходять півколом до краю заплави р. Десни (Рис. 6).

Ділянки, не забезпечені водою, могли використовуватися як виробничі. Наприклад, на захід від П'ятницької церкви простежений значний за площею район, де було зосереджено виробництво та обробка заліза²⁰.

З появою укріплень на лівому березі р. Стрижень площа Передгороддя досягла, за підрахунками А.А. Карнабеда та В.П. Коваленка, 325 га. До цього слід додати 16 га Дитинця, 40 га Окольного міста, 20 га Третьяка та 50 га Подолу. Таким чином, площа Чернігова на середину XIII ст. зростає до 450 га без урахування площі поселень, відокремлених від міста ділянками не обстеженої території.

Привабливість ділянок, розташованих біля води, призвела до появи забудови по краю тераси р. Десни, вздовж дороги на Новгород-Сіверський на відстань до кількох кілометрів. Виявлені окремі поселення Кордівка, Стадіон і далі на захід лише за станом дослідженості не віднесені до давньоруського Чернігова, а визначені як окремі села.

Подібна ситуація простежується і в заплаві р. Десни²¹. На Подолі вздовж старого русла р. Стрижень та на ділянці між Стрижем і Десною існує кілька ділянок культурного шару, які займають підвищені місцини заплави, відокремлені від Подолу малоприсадними для життя просторами і тому не включені до складу міста.

На північ від Чернігова на берегах Чорторийського рівчака, особливо вздовж дороги на Любеч, відомі окремі знахідки давньоруських матеріалів, що можуть бути віднесені як до відкритих посадів Чернігова, так і до сільських поселень, і вирішення цього питання залежить лише від стану вивчення ділянок, що роз'єднують забудову (в межах оборонних укріплень) та територію поселень найближчої округи.

Висока тераса р. Десни на ділянці між Єлецькою та Болдиною горами на сьогодні майже не досліджена, хоча наявність води дозволяє прогнозувати виявлення і тут культурного шару давньоруського часу. На цій ділянці тераси відома лише "Сіверянська"

церква, що підтверджує поширення забудови вздовж краю тераси. Її існування за межами укріплень вказує, скоріше за все, на облаштування на цій ділянці не монастиря, а князівського заміського подвір'я з двором церквою невеликих розмірів. Традиція побудови князівських дворів за стінами міських укріплень не могла оминати столицю одного з найбільших князівств Київської Русі.

З появою ровів укріплень, які прорізали материкову породу на значну глибину (інколи до 6 м, як укріплення Окольного міста), з'явилися нові рукотворні водотоки, які, з одного боку, осушували ділянки ґрунту, розташовані поряд, а з іншого – спричинили появу у ровах води з розрізаних шарів ґрунту.

Природний перепад рельєфу з південного заходу на північний схід зумовлював напрямок течії води в ровах з північної сторони Дитинця та північно-східної частини Окольного міста. Таким чином, часткова руйнація старих водотоків спричинила появу нових, штучних. Зростання чисельності мешканців змушувало будувати колодязі, місця розташування яких, судячи з досліджень по вул. Коцюбинського, слід шукати в руслах старих струмків.

У такий же спосіб територія міста освоювалась у XVII – XIX ст. Найдавніший план 1706 р. показує забудову Подолу, укріплених частин міста, вздовж рову під стінами Окольного граду та вздовж р. Стрижень. Плани кінця XVIII ст. фіксують зростання території Подолу на південний захід, забудову відкритих посадів вздовж Стрижня та вздовж старих струмків, що прорізали територію колишнього Передгороддя. Незабудованими наприкінці XVIII ст. залишилися ділянки вздовж Любецької дороги та дороги на Київ (через верхів'я Холодних Ярів). Міське кладовище облаштовується навколо Воскресенської церкви, на ділянці, мало забезпеченій водою, на деякій відстані від забудови.

Подібність процесів заселення території Чернігова у XI – XIII ст. та XVII – XVIII ст. була зумовлена потребами водопостачання мешканців і майже не зміненним рельєфом місцевості.

---

1. Марков М. О достопамятностях Чернигова // Об успехах народного просвещения. – СПб., 1816. – № XLI. – С. 20.

2. Ярыгин А.К. Изыскания о древнем расположении г. Чернигова // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. III. – С. 177.

3. Рыбаков Б.А. Отчет о работе “Южно – Русской” экспедиции за 1958 г. в г. Любече // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1958/25.

4. Карнабіда А.А. Чернігів. – К., 1980. – С. 15.

5. Коваленко В.П. До вивчення чернігівського Передгороддя // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 42 – 44.

6. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 22 – 33.

7. Ситий Ю.М. Закономірності розташування некрополя давньоруського Чернігова Х – середини XIII ст. // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 7 – 10.

8. Очерки русской культуры XVII в. / Под редакцией А.В. Арциховского. – М., 1979. – Ч. 2. – С. 20.

9. Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 82 – 94.

10. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – Таблиці XXXIII – XXXV.

11. Ситий Ю.М. Невідома архітектурна пам'ятка давньоруського Чернігова // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів, 2006. – С. 117 – 121.

12. Карнабід А.А. Минуте і сучасне стародавнього центру Чернігова – Дитинця // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 91.

13. Шекун О.В., Ситий Ю.М. Охоронні археологічні дослідження в зоні будівництва 2-ої черги житлового будинку по вул. Коцюбинського, 81-А на Чернігівському Передгородді. – Т. II. – Розкоп № 2 (1998 р.) // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1998/31.

14. Казаков А.Л. Оборонний комплекс XI ст. чернігівського посаду // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 20.

15. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно – исторического заповедника в г. Чернигове // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1974/111. – С. 29; Мезенцев В.І. Про формування міської території давнього Чернігова // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 61.

16. Гребень П.Н., Сьтій Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах в северо-западной части посада древнего г. Чернигова в 1992 году (ул. Ленина, 44) // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1992/155.

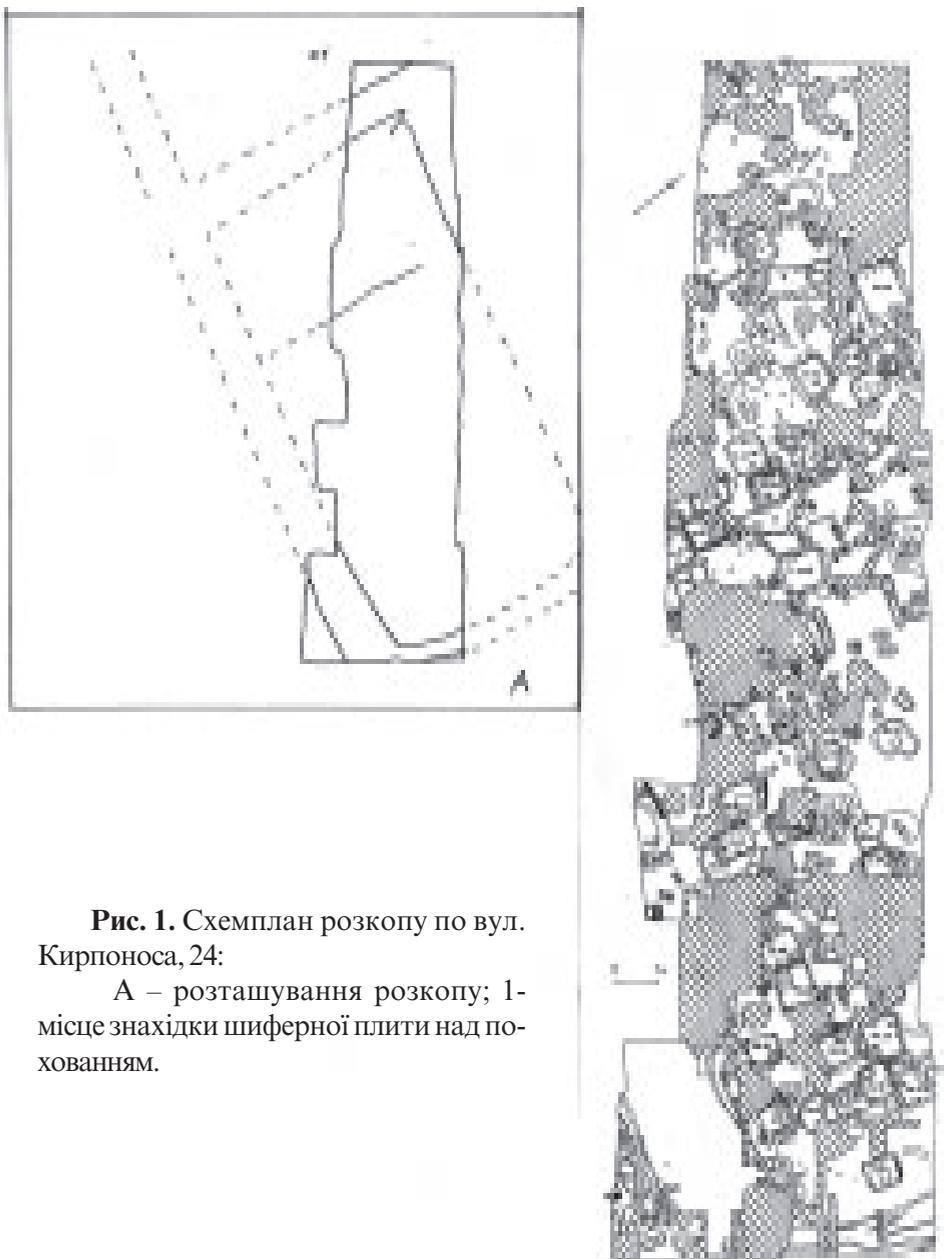
17. Мезенцев В.І. Про формування... – С. 59.

18. Ситий Ю.М. Звідки починався в стародавньому Чернігові Любецький шлях? // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 169 – 170.

19. Гребень П.Н., Сьтій Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах 1992 года на посаде г. Чернигова по пр. Октябрьской революции, 133. – Т. 2 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1992/224.

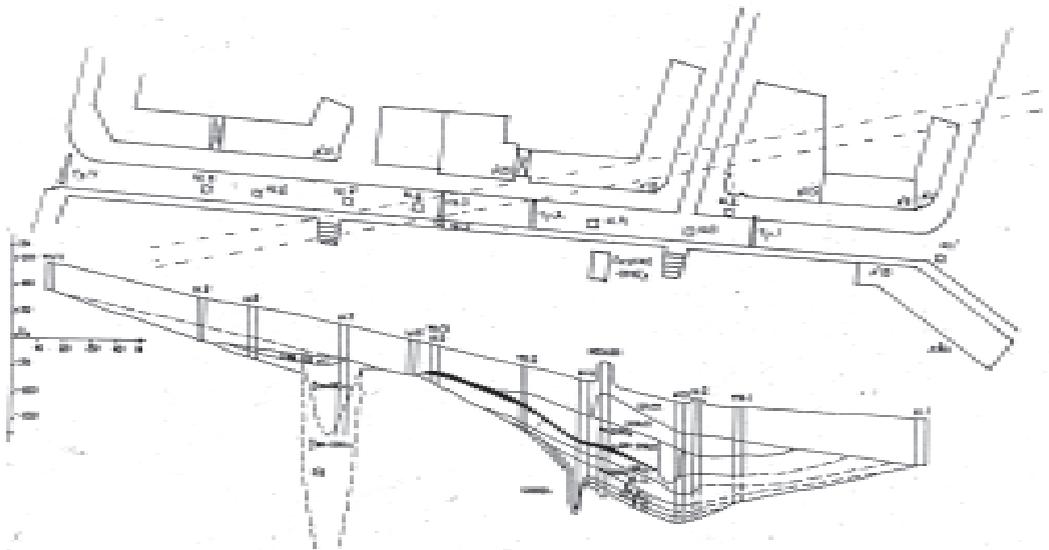
20. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове (1953 – 1954 гг.) // Архитектурное наследие. – М., 1956. – С. 290; Шекун А.В., Сьтій Ю.М. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1986 года. – М., 1988. – С. 351.

21. Казаков А.Л. Чернігів IX – XIII ст. в контексті археологічних джерел // Сумська старовина. – 2006. – №№ XVIII – XIX. – С. 27.

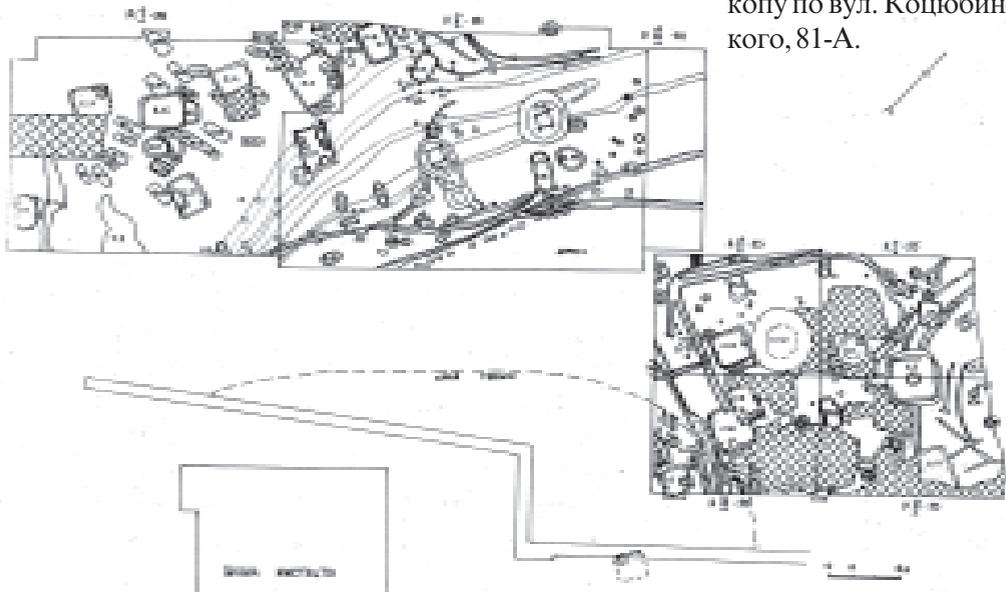

Рис. 1. Схемплан розкопу по вул. Кирпоноса, 24:

А – розташування розкопу; 1- місце знахідки шиферної плити над похованням.

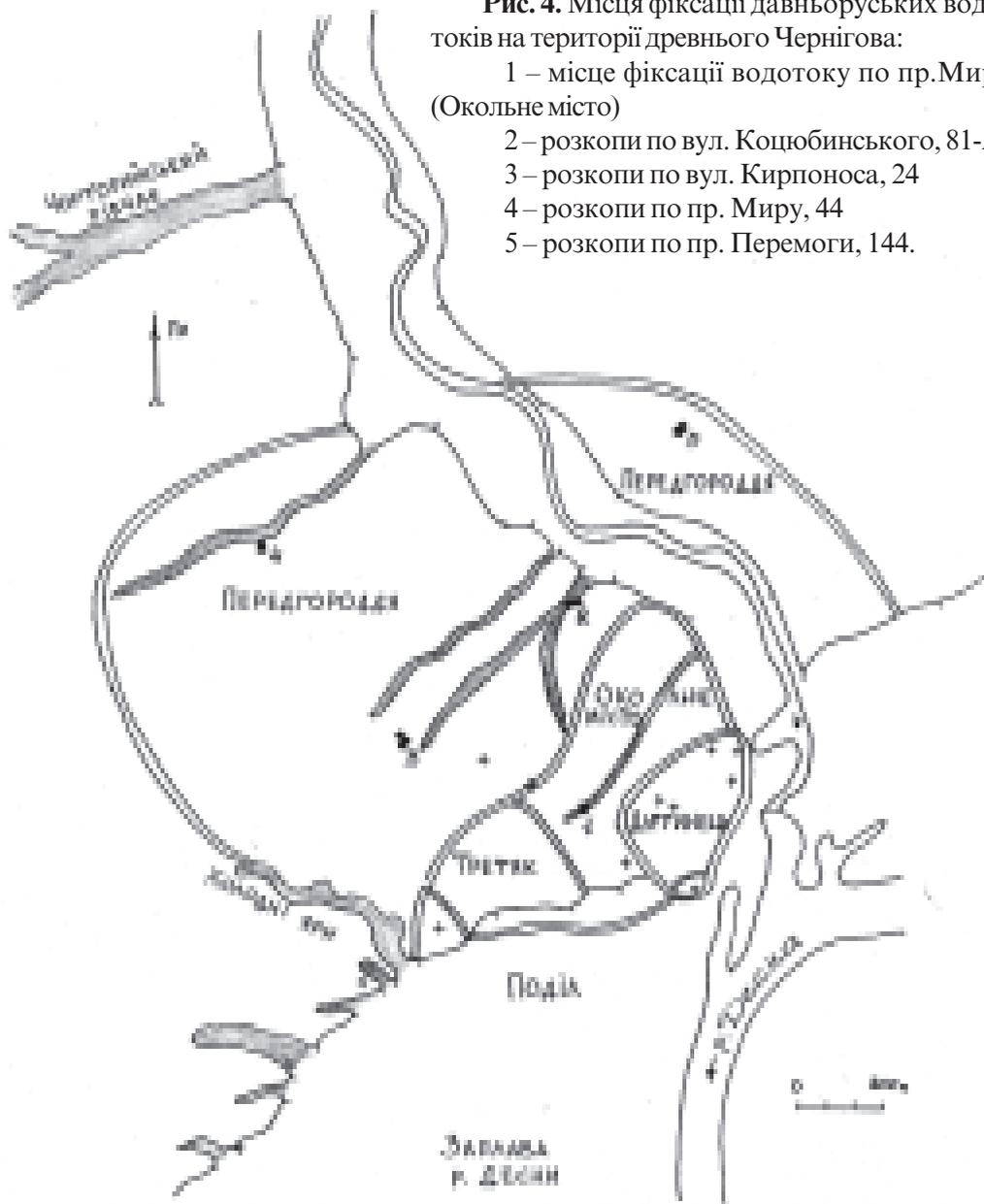
Рис. 2. План та стратиграфія траншеї на території Окольного міста (по суч. проспекту Миру).

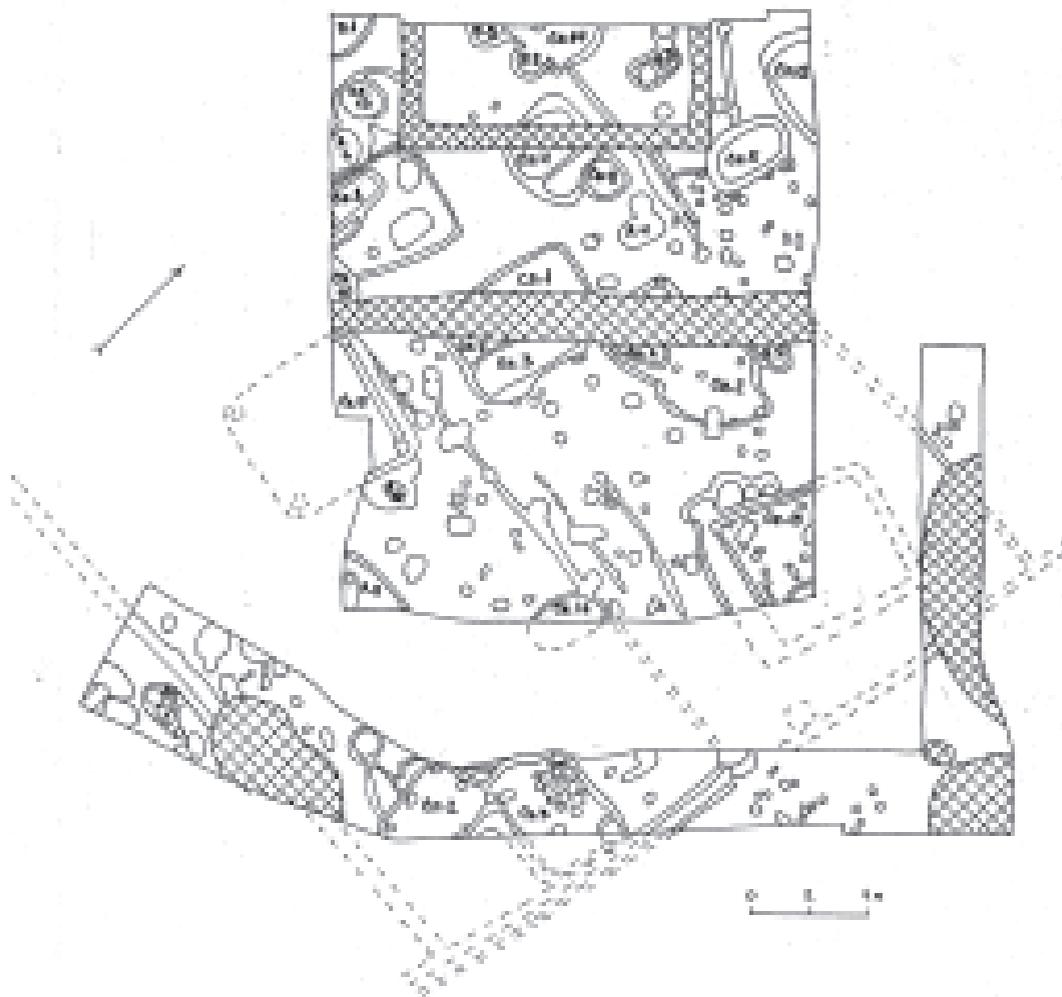

Рис. 3. Схемплан розкопу по вул. Коцюбинського, 81-А.

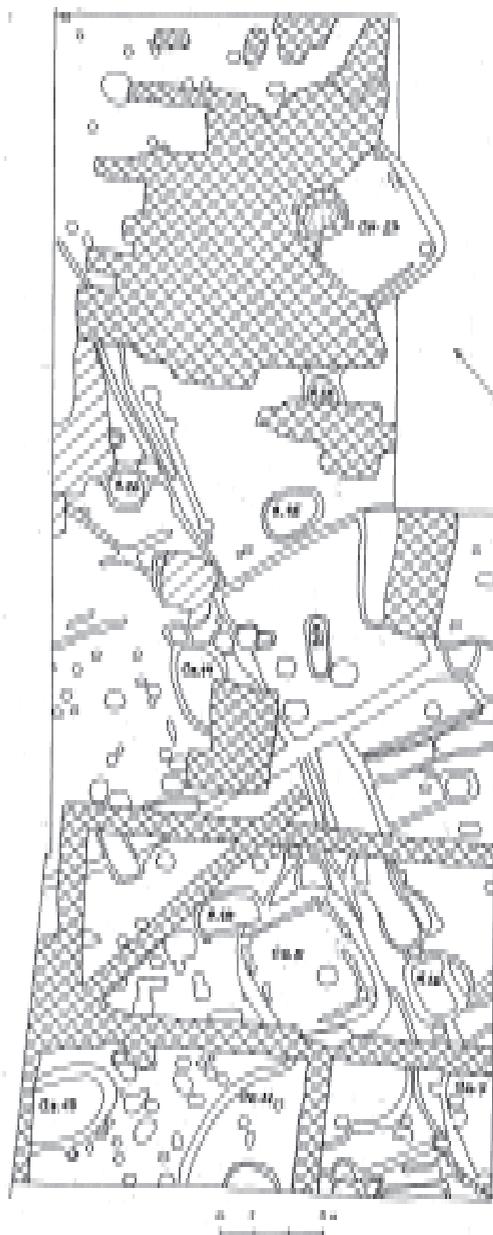
Рис. 4. Місця фіксації давньоруських водотоків на території древнього Чернігова:

- 1 – місце фіксації водотоку по пр. Миру (Окольне місто)
- 2 – розкопи по вул. Коцюбинського, 81-А
- 3 – розкопи по вул. Кирпоноса, 24
- 4 – розкопи по пр. Миру, 44
- 5 – розкопи по пр. Перемоги, 144.

Рис. 5. Схемплан розкопу на території Першої міської лікарні (пр. Миру, 44).

Рис.6. Схемплан розкопу по пр. Перемоги, 144.

Володимир Руденко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ

Іллінський (до 1649 р. Болдиногорський Богородичний монастир) розташований на південно-східній околиці сучасного Чернігова, на терасах правого корінного берега р. Десна, у місцевості, відомій з XI ст. під назвою Болдині гори. Заснований у 1069 р., під час правління князя Святослава Ярославовича, преподобним Антонієм Печерським, він знаходився за межами міських укріплень і за способом життя ченців первісно мав ознаки лаври. Першу документальну згадку про Чернігівський Богородичний монастир, датовану 1074 р., містить Лаврентіївський літопис, який повідомляє, що Антоній Печерський, ховаючись від гніву київського князя Ізяслава Ярославовича, прибув до Чернігова, де заснував монастир Пресвятої Богородиці. Є ще одна літописна згадка про цю чернечу обитель, у якій сповіщається, що в 1177 р. нею керував ігумен Єфрем.

Щодо наступних чотирьох століть історії створеного преподобним Антонієм чернечого осередку, то будь-яка писемна інформація з цього приводу взагалі відсутня, хоча на підставі архітектурних та археологічних досліджень можна вважати, що життя у монастирі на такий великий термін повністю не припинялося. Тільки після 1649 р., коли занедбана чернеча обитель була відновлена коштом майбутнього чернігівського полковника Степана Подобайла і отримала назву Іллінської, згадки про неї знову з'являються в офіційних документах та літературних творах. Але, на жаль, у тогочасних актах йдеться переважно про земельні та інші пожертви монастирю з боку можновладців і зовсім відсутні дані про його топографію та зовнішній вигляд.

За цих обставин археологічні розкопки є чи не єдиним джерелом отримання нової інформації про пам'ятку. Перша спроба натурних досліджень в Іллінському монастирі була здійснена у 1892 р. членами Київського церковно-археологічного товариства, які прибули до Чернігова з метою уточнення віку печер Іллінського та Єлецького монастирів. Подальші роботи на території монастиря були пов'язані, головним чином, з реставрацією Іллінської церкви й здійснювалися переважно в архітектурному напрямку.

Суто археологічні дослідження пам'ятки були започатковані наприкінці 60-х рр. XX ст. під керівництвом А.А. Карнабеда та Г.О. Кузнецова. Роботи проводилися переважно в Антонієвих печерах та інших підземних спорудах монастиря, хоча мали місце окремі спроби археологічного вивчення і прилеглої до них території. 15 червня 1968 р.

були розпочаті натурні дослідження великого культового підземного комплексу, розташованого у західному схилі Іллінського яру – так званих Новоантонієвих печер. У 1982 р. була виявлена і частково обстежена підземна споруда, розташована на відстані 13 м на північ від дзвіниці Іллінської церкви.

Починаючи з 1987 р., археологічні та спелео-археологічні дослідження Іллінського монастиря набувають регулярного характеру. Це стало можливим завдяки створенню в 1988 р. у складі Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника відділу історії печер, головним завданням якого стало всебічне вивчення історії як архітектурних споруд, так і території цього історико-архітектурного комплексу. Таким чином, можна без перебільшення констатувати, що протягом останніх двох десятиліть на його території фактично діяла постійна археологічна експедиція.

Дослідження розпочалися у травні 1987 р. під керівництвом автора. Здійснювалися вони у двох напрямках – в Антонієвих печерах та на прилеглий до них території. При цьому у випадках, коли виявлені наземні споруди являли собою єдині комплекси з підземними, археологічні дослідження поступово переходили у розряд спелео-археологічних. Крім того, під час одного польового сезону іноді розкопувалися пам'ятки різного віку та призначення, а дослідження окремих об'єктів здійснювалося з перервами протягом кількох років.

Антонієві печери

Антонієві печери у сучасному вигляді являють собою комплекс підземних споруд загальною довжиною близько 350 м. До його складу входять три печерні храми, збудовані з цегли на рубежі XVIII – XIX ст., келії, поховальні камери та галереї, які їх з'єднують.

Планомірні археологічні розкопки в Антонієвих печерах розпочалися у травні 1987 р. Першим об'єктом досліджень стали так звані “Хори” церкви Феодосія Тотемського, які являють собою підземні камери та галерею, розташовані з північного боку храму і з'єднані з його притвором та нефом на рівні склепінь за допомогою прямокутних отворів. Враховуючи, що “Хори” були влаштовані у залишках підземель, які виникли раніше Феодосіївської церкви і були частково знищені під час її будівництва, археологічне дослідження їх підлоги становило особливий інтерес, бо могло пролити світло на первісне призначення і вік цієї ділянки печерного комплексу. Під час розкопок з'ясувалося, що камера, розташована за склепінням притвору, являє собою зруйноване поховальне приміщення, заповнене хаотично нагромадженими людськими кістками та черепами. На підставі аналізу отриманої інформації означене поховання можна датувати давньоруським періодом і визначити як зруйновану під час будівництва костницю.

Того ж таки року розпочалося дослідження так званого “Гроту”, який знаходився на південь від церкви Миколи Святоші і являв собою порожнину неправильної напівсферичної форми, майже до верху заповнену перевідкладеним суглинком. З південного та східного боків до “Гроту” прилягали також заповнені пухким ґрунтом пустоти. Південна з них закінчувалась непрохідним завалом, а східна вузькою щілиною з’єднувалась з вівтарем церкви Миколи Святоші.

Протягом польового сезону 1987 р. була здійснена часткова розчистка об’єкту з виходом вузькою траншеєю до материкової підлоги. При цьому з’ясувалося, що він являє собою велику за своїми розмірами підземну споруду, яка складалася з трьох пов’язаних між собою приміщень. Вже на початку робіт було зроблене припущення щодо давньоруського походження пам’ятки, яке згодом отримало підтвердження. Протягом 1988 – 1989 рр. цей об’єкт було повністю розчищено й укріплено металевими конструкціями. Проведені у той час розкопки дали численний археологічний матеріал, що дозволяє в загальних рисах реконструювати первісні параметри та призначення пам’ятки.

Вхід до приміщення знаходився в південному схилі Болдиної гори, на рівні тераси, на якій у XII ст. була збудована Іллінська церква. Розташування входу у підземелля навпроти північного входу до храму не виключає того, що в давнину між ними існувало якесь перехідне приміщення (можливо, дерев’яне). На відстані 10 м від входу під землю у товщі гори вирубана округла у плані камера заввишки 5 м та діаметром близько 3 м. На північ від неї відходить простора галерея грушоподібної в перетині форми і прямокутних в плані обрисів. Її довжина становить близько 12 м, а висота у окремих місцях зараз перевищує 3 м. Раніше, до обвалів склепіння, її висота була приблизно на 0,5 м нижче.

На рівні підлоги галерея має ширину 0,7 м, у середині досягає трьохметрової ширини, потім вона знову звужується і завершується неправильної форми коробовим склепінням. Таким чином, стіни нижньої частини мають вигляд відкосів, котрі, якщо врахувати неминучість згладжування кутів, могли первісно слугувати сидіннями.

У відкосі східної стіни вирубана площадка, на якій викопана могильна яма. В ямі зафіксовано поховання трьох осіб, причому небіжчики були поховані не одночасно. Нижній, тобто перший за часом, покладений головою на північ, два верхні скелети орієнтовані у протилежній бік. Ніяких речей у похованні не знайдено. У заповненні ями зустрічаються невеличкі фрагменти давньоруської кераміки та плінфи. На півночі галерея змикається з центральною частиною підземелля, що являє собою прямокутну за планом камеру, вирубану у материковому суглинку, площею близько 20 кв. м. Стіни вертикальні непоганої збереженості, на відміну від склепіння, сильно деформованого внаслідок обвалів. Зараз висота цього приміщення сягає 5 м. Первісно вона не

перевищувала 4 м і, вірогідно, мала невелику кривизну. В західній частині центрального об'єму влаштовано невисоке материкове підвищення з вирубаними вздовж осі схід-захід чотирма неглибокими коритоподібними заглибленнями довжиною близько 2 м та шириною 0,5 м. У західній стіні навпроти кожного заглиблення видовбані ніші півциркульної форми. В нижній частині однієї з них (третьою з півдня) зроблені ще дві ніші розміром з людський череп. Усі заглиблення заповнені людськими кістками, що знаходяться у хаотичному стані. Тільки в другому з півдня заглибленні знайдено невеликих розмірів скелет у звичайному анатомічному порядку. Початкова кількість заглиблень на підвищенні невідома у зв'язку з тим, що воно було частково зруйноване наприкінці XVIII – на початку XIX ст. під час будівництва цегляної галереї. До речі, під час обстеження її підлоги, саме у тому місці, де вона перетинає підвищення з північного боку, було зафіксоване овальне у плані заглиблення (360 x 170 см), заповнене великою кількістю перевідкладених людських кісток, серед яких зустрічалися уламки плінфи та шматки шкіри. З північного боку заглиблення у материковій стіні галереї прокопані два горизонтальні заглиблення глибиною до двох метрів та діаметром близько 40 см. Їх призначення остаточно не з'ясовано, але немає сумніву, що й вони, і заглиблення, заповнене кістками, входили до складу підземної споруди “Грот”.

Поруч з підвищенням зафіксована велика кількість уламків плінфи жовтого та червоного кольорів. У центральній частині приміщення виявлена ґрунтова яма прямокутної форми (2,5 x 1,5 м, глибиною 1,1 м), яка зорієнтована із заходу на схід. Південна та північна її стінки укріплені дубовими тесаними колодами, які збереглися на висоту 45 см. На дні ями знайдені два фрагменти обробленої шиферної плити, які знаходилися зі східного та західного її боків. Немає сумніву, що їх підкладали під голову та ноги небіжчика. У ямі виявлено лише два невеличкі фрагменти трубочатої людської кістки, хоча поховальне її призначення очевидне. У заповненні могили знайдено фрагменти кераміки та полив'яних плиток, аналогічних тим, з яких зроблена підлога Іллінської церкви, залізний ніж та фрагмент скляного браслету зеленого кольору. Увесь означений матеріал відноситься до давньоруського часу. На схід від ями центральна частина підземелля закінчується і переходить в інший об'єм, який за формою та розмірами певною мірою нагадує перший (південний). Він орієнтований із заходу на схід і, таким чином, розташований під прямим кутом до входу у печеру. Північна стіна цієї частини підземелля також зроблена з відкосом, натомість південна майже вертикальна. На схід приміщення звужується і за 8,2 м закінчується суцільним замивом. У цій частині печери зафіксовані два поховання – уздовж південної стіни у ґрунтовій ямі та вздовж північної стіни на підвищеній площадці, яка вирубана у відкосі. У першому похованні під голову небіжчика була покладена полив'яна плитка, у другому шматок плінфи.

На схід об'єм костниці поступово звужувався і закінчувався з тильного боку південно-східного кута цегляної конструкції олтаря церкви Миколи Святоші. Але, як показало дослідження 1996 р., які були проведені внаслідок провалу ґрунту, що трапився в яру на відстані 32 м на північний схід від Іллінської церкви, у давнину костниця мала продовження у вигляді галереї з поховальними нішами і завершувалася невеличкою келією довжиною 2,5 м і шириною 60 см. Вона майже точно орієнтована на північ і закінчується вирубаним у материковій глині сидінням.

Особливий інтерес становить підлога костниці. У центральній частині вона вкрита товстим шаром вапна, яке правило за основу для полив'яних керамічних плиток (знайдено понад 100 уламків та цілих екземплярів). За розміром (11,0 x 11,0 x 1,3-1,5 см) та кольором поливи (жовтий, зелений та коричневий) вони ідентичні тим, з яких зроблена підлога Іллінської церкви.

Під час розчистки підлоги зафіксовано 12 ям різних розмірів та форм. Одні з них являють собою сліди від стовпів, які підтримували покрівлю печери, інші мали, вірогідно, культове призначення. Так, у ямі № 10, що знаходиться у південно-східній частині центрального приміщення, знайдено литий бронзовий з позолотою хрест-енколпійон розміром 7,8 x 4,7 см. Лицьова поверхня хреста прикрашена візерунком з перегородчастою емалі. Аналогічний хрест (але лише одну половину) було знайдено в Новгороді й датовано М.В. Седовою кінцем XII ст. Спираючись на отриману під час досліджень інформацію, можна зробити висновок, що ця пам'ятка являє собою поховальну чернечу печеру – костницю, яка існувала в Іллінському (Богородичному) монастирі за давньоруської доби.

У 1989 р. паралельно з розкопками у приміщенні костниці була досліджена підлога печерної церкви Миколи Святоші. Під час робіт з'ясувалося, що під підлогою цього храму знаходиться заповнене землею заглиблення завдовжки 5 м, шириною 2,2 м та глибиною 75 см. Воно має неправильну у плані форму та нерівну (увігнуту до центру) підлогу. На північ від заглиблення у материкову стінку, під кутом 80⁰ одна до одної, відходять дві трубоподібні камери діаметром близько 50 см та глибиною 280 см та 250 см. Культурних залишків під час розкопок знайдено не було, але немає сумніву, що це залишки якоїсь підземної споруди поховального або затворницького призначення, що існувала на місці церкви Миколи Святоші у давньоруську добу і була знищена під час її побудови. Цю думку підтверджує і те, що у ході подальших досліджень підлоги цієї церкви були зафіксовані сліди повністю розкопаних стародавніх галерей.

Водночас з дослідженнями у верхньому ярусі Антонієвих печер здійснювалися розкопки у нижній їх частині, яка відома під назвою “Підземний некрополь”. Ця ділянка комплексу загальною довжиною понад 80 м розташована на схід від печерної церкви Феодосія Тотемського і частково знищена під час спорудження її олтаря. В ході

робіт було встановлено, що у східній частині приміщення розташоване заповнене рихлою землею заглиблення шириною 50 см та максимальною глибиною 110 см. Воно починається вирубаним у материк підвищенням у вигляді сходинки і від центру олтаря йде під його цегляну стінку, де з'єднується з “Підземним некрополем”. Напевне, це залишки стародавньої келії з сидінням, верхня частина якої була розкопана, а нижня засипана під час будівництва церкви Феодосія. Аналогічна келія ченця-відлюдника у непошкодженому стані збереглася у нижньому ярусі, ще дві у верхньому. Всі вони мали вигляд вузьких галерей, у кінці яких були влаштовані вирубані в материк сидіння для ченців.

Під час розкопок у приміщеннях самого “Некрополя”, які здійснювалися по всій його центральній галереї та у камерах зі східного боку (роботи у приміщеннях із західного боку не проводилися з міркувань техніки безпеки), було з'ясовано, що, у давньоруську добу, ця ділянка сучасного комплексу Антонієвих печер мала інший вигляд, розміри, призначення та окремий зв'язок з поверхнею. До того ж, його історія складається з двох головних етапів. Первісно, вірогідно у домонгольську добу, від поверхні у глибину Болдиної гори була прорита галерея шириною близько 70 см і довжиною близько 20 м. При цьому рівень її підлоги був на 70 см нижчим від сучасного. З обох боків галереї існували келії у вигляді вузьких заглиблень з ґрунтовими сидіннями в кінці. Цікаво, що стіни і склепіння цієї підземної споруди на глибині 4 м від поверхні схилу під час будівництва обмазали червоною глиною і заповнили на означеній ділянці деревиною (вірогідно хворостом), яку підпалили. Внаслідок цього печера біля входу отримала своєрідний захисний шар товщиною до 4 см. За своєю якістю він мав схожість з цеглою чи керамікою. Його залишки збереглися і були зафіксовані у нижній частині галереї.

Вірогідно після 1239 р. печера, як і увесь монастир, була залишена ченцями і прийшла у занепад. Поступово вона майже на 1 м заповнилася намівним шаром глини. У другій половині XVII ст., під час відновлення монастиря, печера була розчищена, перебудована і пристосована для поховання померлих ченців. Саме тоді вона і набула свого сучасного вигляду.

Дослідження крипти та ґрунтових могил нижнього ярусу ускладнювалося тим, що більшість з них (особливо крипти) були пограбовані ще у давнину. І все ж, вдалося отримати інформацію, яка дозволила висвітлити окремі особливості поховального обряду, що практикувався місцевими ченцями протягом XVIII ст. У загальних рисах він був типовим для монастирів такого типу. Але серед звичайних чернецьких поховань виявилось два, в яких до раніше померлих монахів підхоронювали немовлят. В обох випадках їх клали з лівого боку біля ніг дорослого небіжчика у спеціально зроблене заглиблення. Очевидно, це робилось для того, щоб забезпечити нехрещеній дитині

можливість потрапити до “царства небесного” під патронатом святого угодника. Слід зазначити, що цей рідкісний різновид поховального православного обряду на сьогодні зафіксований лише у Антонієвих печерах Чернігова.

Отже, було з’ясовано, що сучасний комплекс Антонієвих печер складався протягом багатьох століть. У давньоруську добу тут існували по меншій мірі дві окремі печери – поховальний комплекс та келійна ділянка. Після монголо-татарської навали вони прийшли у занепад. У XVII ст., коли монастир був відновлений, житлове (келійне) підземелля перетворюється на поховальне, а стародавня костниця, яка була на той час значною мірою заповнена намивним ґрунтом, в якості культової споруди не використовувалось. Наприкінці XVIII ст. на місці стародавніх монастирських підземних споруд будуються великі цегляні храми, і пам’ятка набуває свого сучасного вигляду.

Інші підземні й наземні споруди монастиря

Крім розкопок у Антонієвих печерах протягом означеного часу здійснювалися археологічні дослідження на прилеглий до них території, під час яких були зафіксовані та вивчені підземні та наземні споруди домонгольської доби.

У 1994 р. за 60 м на схід від Іллінської церкви, на приватній садибі по вул. Г. Успенського 23, була виявлена давньоруська плінфовипалювальна піч. Пам’ятка добре збереглась і досліджена в повному об’ємі. Конструкція печі введена у схил Болдиної гори на рівні першої надзапальної тераси біля гирла глибокого яру. Вона має в плані форму кола з зовнішнім діаметром близько 5 м. Довжина споруди разом з гирлом 6,4 м. Внутрішній її простір поділено по ширині шістьма цегляними стінками – “козлами” товщиною 0,42 – 0,48 м, які, у свою чергу, прорізані двома топочними каналами шириною 0,5 – 0,6 м. Над лівою топкою збереглась арка другого “козла”. Це дає підстави вважати, що такі ж арки були й над іншими “козлами”, які збереглися на висоту від 0,2 м до 0,85 м. Піч складена з сирцевої плінфи розміром 27-28 x 20 x 4 см на глиняному розчині. На підставі отриманого археологічного матеріалу пам’ятка датується серединою XII ст. Виходячи з досвіду дослідження аналогічних об’єктів, як у Чернігові, так і в інших містах, можна стверджувати, що вищезначена піч – лише частина великого виробничого комплексу, і поряд з нею повинні знаходитися залишки інших подібних споруд.

Подальші дослідження підтвердили цю думку. У 1997 р. на приватній садибі по вул. Г. Успенського 19, на відстані 50 м на схід від першої печі, була виявлена ще одна. І хоча цього разу пам’ятку вдалося дослідити лише частково, цілком очевидно, що обидві печі мали однакові розміри та конструкцію і були збудовані одночасно, як складові частини великого плінфовипалювального виробництва, що існувало на території Богородичного монастиря за часів Київської Русі.

Перші давньоруські наземні житлові монастирські споруди, виявлені під час археологічних досліджень, безпосередньо пов'язані з печерами, біля яких розташовані. Тому доцільно розглядати їх разом як єдині культові комплекси.

Перша з означених пам'яток зафіксована у 1993 р. на західному схилі Іллінського яру. Розташована вона поруч з цегляною каплицею кінця XVII – початку XVIII ст., яка у свій час оформлювала вхід до так званої Новоантонієвої печери. Спочатку був виявлений напівзруйнований ґрунтовий підземний хід. Він ішов у західному напрямку у схил яру і за 2,5 м закінчувався стінкою, складеною з цегли (34,8 x 15,7 x 5,4-5,8 см) світло-рожевого кольору на вапняному розчині. Після того, як стіна була частково розібрана, з'ясувалося, що за нею знаходиться повністю замулене глиною приміщення шириною близько 2 м. Його довжину з технічних причин встановити не вдалося. Пізніше поруч з галереєю зафіксували потужний шар обпаленої глини червоного кольору. Після розчистки об'єкту з'ясувалося, що це залишки напівсферичного склепіння печі діаметром 80 см. Аналізуючи результати досліджень, можна зробити висновок, що вищезгаданий підземний хід являє собою залишки зруйнованої печери, а піч опалювала приміщення, яке знаходилося біля входу у підземелля. Враховуючи те, що підземелля наприкінці XVII ст. було вже напівзруйнованим і перекритим цегляною стіною, а також тип печі у привхідному приміщенні, можна припустити давньоруське походження пам'ятки.

У 1995 р., під час археологічних досліджень на тому ж схилі яру, де розташований вхід до Антонієвих печер, на відстані 25 м на північний захід від дзвіниці Іллінської церкви, була виявлена майже повністю зруйнована підземна споруда, яка за написом, що зберігся на одній з її стін, отримала назву “Печера Іова”. За результатами досліджень можна зробити висновок, що первісно підземелля складалося з двох вхідних галерей та кількох приміщень, з числа яких незруйнованою залишилася тільки так звана келія-костниця. Ця підземна камера має у плані форму близьку до квадрату зі сторонами 160 та 155 см. Її висота з урахуванням обваленої стелі дорівнює 2,55 м, але оброблена стінка фіксується на висоту 179 см від рівня підлоги. Вхід до означеного приміщення знаходиться з його південного боку. Він дуже вузький – усього 40-45 см. У костниці була зафіксована велика кількість людських кісток та 12 черепів, що вказувало на її поховальне призначення. Але, як з'ясувалося під час досліджень, на першому етапі свого існування (кінець XI – початок XII ст.) означена печерка являла собою келію ченця – відлюдника і тільки згодом (друга половина XII – початок XIII ст.) була перетворена на костницю. Біля печери у давньоруські часи існувала наземна житлова споруда – келія. Про це свідчить піч, влаштована у материковому схилі гори. Вона добре датується знайденим у її заповненні керамічним горщиком середини XII ст.

Ще один подібний комплекс, який отримав назву “Печера схимника”, був зафік-

сований на території Іллінського монастиря у 1996 р. Розташований він поруч з попереднім на відстані 40 м на північ від північно-західного кута Іллінської церкви. Пам'ятка складається з підземної споруди та наземної прибудови біля входу до неї. За результатами проведених археологічних досліджень можна констатувати, що ця печера, загальна довжина якої становить 16 м, складається з вхідної галереї довжиною 4 м, каплиці площею близько 8 кв. м та невеличкої келії з “сидячкою”. Остання знаходиться у глибині печери і з'єднується з каплицею криволінійним у плані підземним ходом. Печера вирубана у лесовидному суглинку. Слідів кріплень не зафіксовано. На відстані 2 м від поверхні у стінах вхідної галереї зафіксовані пази для дверної коробки. Біля входу у печеру була розташована невеличка дерев'яна споруда – келія з піччю, залишки якої збереглися у правому її куті. Під час дослідження пам'ятки, у підземній її частині знайдено велика кількість фрагментів керамічних посудин XII – XIII ст. та предмет у вигляді круглої хлібини, виготовлений з неопаленої глини.

У 1982 р. експедиція під керівництвом Г.О. Кузнецова виявила невідому раніше підземну споруду, розташовану поруч з “Печерою схимника” на глибині 5 м від рівня тераси. Було встановлено, що вона являє собою підземелля, яке складається з галереї довжиною близько 3 м і камери грушоподібної у плані форми довжиною 9 м та максимальною шириною 3 м. Висоту приміщення встановити не вдалося. За відсутністю речового матеріалу не з'ясованим залишився і вік печери.

У 1997 р. дослідження було продовжено й встановлено, що галерея, відходячи від грушоподібного приміщення, яке скоріше за все являє собою підземну церкву, прорізала терасу і виходила на поверхню майже на дні яру. На жаль, вона чітко фіксується лише на нижньому рівні, контури верхньої частини стінок та склепіння знищені, вірогідно, внаслідок зсуву ґрунту. На рівні підлоги у шарі замулення знайдено п'ять уламків жолобчатої цегли червоного кольору, які, скоріше за все, потрапили сюди під час обрушення. З північного боку галереї зафіксована ніша висотою 210 см, шириною 140 см та глибиною 70 см. Під час розкопок 1982 р. та 1997 р. крім цегли у печері не було знайдено ніякого речового матеріалу. І все ж, на думку авторів розкопок, пам'ятка відноситься до першого періоду історії монастиря.

Ще одна давньоруська печерка була досліджена на території монастиря у 2002 р. Розташована вона у товщі західного схилу Іллінського яру біля входу до Новоантонієвої печери і перекрита стіною привхідної цегляної каплиці кінця XVII – початку XVIII ст. Це вказує на більш раннє її походження. Печерка являє собою витягнуте у плані приміщення шириною (на рівні підлоги) 70 см і довжиною 4 м, у кінці якого влаштоване сидіння заввишки 70 см. На відстані 2,8 м від входу з правого боку головного об'єму, майже під прямим кутом до нього, розташоване прямокутне у плані заглиблення з напівсферичним склепінням довжиною 210 см та шириною 80 см на початку і 40 см у

кінці. Воно має висоту близько 60 см, знаходиться на 70 см вище підлоги головного об'єму і має в кінці підвищення у вигляді підголовника. На підлозі печери знайдено значну кількість давньоруської кераміки, що вказує на час її створення. Підземелля, безумовно, являло собою келію ченця-відлюдника, в якій задалегідь було підготовлено місце для його поховання.

Крім печер та прибудованих до їх входів невеличких дерев'яних споруд, на території Іллінського монастиря було зафіксовано ще кілька житлових будівель давньоруського часу. Перша пам'ятка цієї категорії була виявлена у 2000 р. на терасі біля Іллінської церкви. Її залишки знаходились на глибині 4,6 м майже на рівні дна яру. Споруда мала чималі розміри, бо її не вдалося дослідити у повному обсязі навіть у розкопі площею 12 кв. м. Є підстави вважати, що це був дерев'яний житловий будинок з підклітом. На це вказують залишки печі, яка впала під час пожежі.

У 2004 р. у гирлі яру, із західного його боку, були виявлені й досліджені ще три наземні споруди. Дві з них мали господарське призначення, а третя являла собою житло. Про це свідчить опалювальна піч з подом, зробленим з плінфи, яка була зафіксована під час розкопок. Зібраний під час досліджень археологічний матеріал дозволяє датувати означені пам'ятки кінцем XII – початком XIII ст.

У зв'язку з тим, що під час досліджень господарської споруди, розташованої ближче до заплави, був зібраний набір речей, які давали підстави припускати наявність поруч з нею житлової будівлі, дослідження на цій ділянці було вирішено продовжити. Під час подальших археологічних робіт це припущення знайшло підтвердження. Житлова частина являла собою дерев'яний будинок з підклітом площею близько 16 кв. м. Знайдений у будівлі інвентар, до складу якого входили жіночі прикраси, зброя, кінське спорядження та інструменти, вказують на те, що споруда була не чернечою келією, а житлом монастирської обслуги.

Споруди XVII – XVIII ст.

Археологічні пам'ятки XVII – XVIII ст. представлені на території монастиря залишками кількох дерев'яних та цегляних житлових, культових та допоміжних споруд, а також Новоантонієвою печерою.

У 1987 р. на дні яру були зафіксовані цегляні опори мосту, по якому дерев'яна галерея (вірогідно з покрівлею), перетинаючи яр, вела від церкви пророка Іллі до комплексу культових монастирських споруд на протилежному його боці. Впродовж наступних польових сезонів вдалося простежити і залишки самої галереї. При цьому було з'ясовано, що основою її конструкції були цегляні стовпи, змуровані на вапняному розчині.

Польові археологічні дослідження західного схилу Іллінського яру були започатко-

вані у 1968 р. Г.О. Кузнецовим, коли у його гирлі частково дослідили напівзруйновану підземну споруду, яка отримала умовну назву “Дванадцятиметрівка”. Після землетрусу 1979 р. відкрилося ще одна її ділянка, що довело загальну довжину печери до 30 м. Вже тоді було очевидно, що це тільки частина великого підземного комплексу. Його пошуки тривали багато років, і тільки у 1991 р. нарешті було виявлено підземелля, яке отримало назву “Новоантонієва печера”. Пам’ятка складається з трьох розташованих під прямим кутом одна до одної галерей загальною довжиною близько 40 м.

Печера починається цегляною аркою довжиною 2 м, за якою розташоване округле у плані приміщення з обрушеними склепінням та стінами. Від нього відходять дві неукріплені цеглою галереї: перша вздовж схилу у південно-східному напрямку, друга під прямим кутом до неї в правий бік. Ширина першого підземного ходу становить 2 м, а висота досягає 2,4 м. На відстані 3 м від його початку збереглася цегляна конструкція для кріплення дверей зі слідами зітлілої деревини. Перед дверима у лівій стіні на висоті 40 см від підлоги вирубані дві ніші для ікон. За ними в обох стінах влаштовано по дві поховальні ніші. Через 10 м галерея переривається обрушенням. Друга галерея майже на півметра ширша першої і значно вища. В її стінах влаштовані 4 поховальні ніші – три з лівого боку і одна з правого. Через 17 м підземний хід завершується материковою стінкою з вирубаним у ній напівсферичним заглибленням. Від другої галереї у правий бік відходить третя, яка через 9 м також закінчується тупиком. В її лівій стіні влаштована ніша для домовини, а у кінці наявні два маленькі заглиблення для свічок.

Під час археологічних досліджень 1993 р. біля входу в “Новоантонієву печеру” були зафіксовані залишки цегляної стіни та мурованої споруди, а у 1994 р. здійснено їх повномасштабні розкопки. З’ясувалося, що означена споруда, стіни якої у окремих місцях збереглися на висоту 2,6 м, являє собою каплицю, яка оформлювала вхід до “Новоантонієвої печери”. Це прямокутне у плані приміщення довжиною 5,4 м та шириною 4,5 м. Стіни товщиною 74 см складені з цегли рожевого кольору (16,0 – 15,5 x 35-35,5 x 6,0 см) на вапняному розчині. Споруда мала вимощену цеглою підлогу та два виходи, розташовані у протилежних стінах. Один з них веде до печери, другий був з’єднаний з галереєю, по якій можна було пройти до Іллінської церкви та Антонієвих печер. З внутрішнього боку стін каплиці було влаштовано 6 ніш – по дві у західній та східній стінах та дві з правого та лівого боків входу у підземелля. Із західного та східного боків до каплиці прибудовані мури, складені з жолобчатої цегли розміром 36 x 16 x 6 см. Східна стіна зафіксована на відстань 7 м, західна – на 4,6 м.

У 1992 р. на західній терасі у гирлі Іллінського яру були зафіксовані та частково досліджені залишки великої споруди з цегляною прикрашеною кахлями піччю та цегляною підлогою. У 2001 р. пам’ятка була досліджена повністю, при цьому остаточно

з'ясувалося, що це залишки дерев'яної, скоріше за все одноповерхової споруди площею близько 100 кв. м. Будинок складався з трьох головних кімнат та бічної прибудови. Найбільша з них (30 кв. м) розташована у центрі споруди – там, де зазвичай знаходяться сіні. З обох боків від центрального приміщення знаходились ще два приміщення менших розмірів (25 кв. м) До причілкової стіни центральної зали прилягав ганок, сліди якого зафіксовані під час розкопок. Він виходив на край тераси і, ймовірно, мав східці, які спускалися до дна яру. Будинок опалювався двома печами. Їх рештки також знайдені в ході досліджень. Печі розташовані таким чином, що їх шелепи виходили у центральну залу, більша ж частина знаходилася у бічних кімнатах. Обидві печі були прикрашені кахлями. Із західного боку зазначеної споруди зафіксували рештки невеличких приміщень, які знаходились впритул до неї. Ці клітини мали цегляну підлогу, але вона була зроблена з матеріалу XVIII ст., тоді як у головному будинку підлога вимощена цеглою XVII ст. У цих прибудовах знайдені залишки печей виробничого призначення.

Здобутий під час розкопок археологічний матеріал (різноманітні шлаки, керамічне сопло, різець, ножиці, уламки мідних друкарських кліше) дають підстави зробити припущення, що будинок спочатку мав житлове призначення, а пізніше був пристосований до потреб друкарського виробництва, яке існувало у Іллінському монастирі з останньої чверті XVII ст.

Ще одна житлова будівля кінця XVII – початку XVIII ст. була виявлена на території монастиря у 2002 р. Її рештки розташовані на дні яру на відстані 40 м від західного входу до Іллінської церкви. Стіни будинку зафіксувати не вдалося, але збереглася нижня частина опалювальної печі, яка була складена з жолобчатої цегли розміром 17 – 19 x 32 – 34 x 5 – 7 см.

Археологічні дослідження на території Іллінського монастиря ще не завершені, але результати проведених розкопок дають підстави вже сьогодні здійснити реальну реконструкцію комплексу протягом двох найбільш важливих періодів його історії.

---

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. 2. – Стб. 185.

2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т. 2. – С. 6.

3. Руденко В.Я. Печерний некрополь Іллінського монастиря // Некрополі Чернігівщини – Чернігів, 2000. – С. 16 – 17.

4. Руденко В.Я., Новик Т.Г. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 81 – 83.

5. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994 року. – К., 1997. – С. 104 – 105.

6. Руденок В.Я. Давньоруські цегельні у Чернігові // Історико – культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – С. 38.

7. Руденок В.Я. Новые данные об Антониевых пещерах в г. Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 135 – 138.

8. В. Руденок, О. Дубинец. Об особенностях погребального обряда Черниговского Богородичного (Ильинского) монастыря // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст.: Матеріали Міжнародного археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 158 – 167; Коваленко В.П. До питання про чернігівські “костниці” // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень IV круглого столу. – К.; Львів, 1994. – С. 90 – 91; Коваленко В.П., Руденок В.Я. Костниці Болдиных гор. Обряд, который не прижился на Руси // Родина. – 2007. – № 6. – С. 100 – 104.

9. Руденок В.Я. Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 42 – 50.

10. Ясновська Л.В. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 18 – 19.

11. Новик Т.Г. Деталі чернечого вбрання з поховань Троїцького Іллінського монастиря // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 22 – 23.

Martin Dimnik

THE SAINTS OF THE CHERNIGOV DYNASTY IN KIEVAN RUS'

The dynasty of Chernigov was blessed with the largest number of canonized princes in Kievan Rus'. They were David Svyatoslavich, Svyatoslav Davidovich, Igor' Ol'govich and Mikhail Vsevolodovich¹. Only one of them died in Chernigov while the others died in Kiev and Saray. All were descended from Svyatoslav Yaroslavich (died 1076), the progenitor of the dynasty. They lived from the second half of the eleventh to the first half of the thirteenth century. We will examine the four in chronological order.

David Svyatoslavich

His father was Svyatoslav Yaroslavich and his mother, perhaps a Greek, was named Killikiya. He was born around 1051, three years before the death of his grandfather Yaroslav the Wise². The chronicles tell us virtually nothing about his personal life. According to custom,

however, he was placed on a horse at the age of three; at the age of seven he was taught how to read and write; and at the age of twelve his father sent him on his first campaign. At that time he was probably also given a domain to govern under the watchful eye of a *posadnik*. He evidently married a Greek, Feodosia, during the second half of the 1070s. They had five sons³. In ecclesiastical and political relations David worked hand in glove with his elder brother Oleg. The two cultivated friendly relations with church officials and in building churches. The chronicles give a rare reference to David's piety in reporting that after 1113, when Feoktist was appointed bishop of Chernigov, David and Feodosia welcomed him with great joy and he became their "spiritual father"⁴. In the 1110s David built the Church of SS. Gleb and Boris near the Cathedral of St. Saviour in Chernigov. It served as his court church⁵.

His political life although eventful was not outstanding because he lived in the shadow of his elder brother Oleg. Even after the latter's death in 1115, when David became the senior prince of the dynasty, he followed a pacifist policy. Although the chronicles make only a few references to his political activities, non-chronicle sources testify to his virtuous conduct. In the middle of the twelfth century, after David's death, his sons hatched a plot to kill their cousin, Oleg's son Svyatoslav⁶. The so-called "Sermon on princes" (*Slovo o knyaz'yakh*) records how one cleric attempted to dissuade the Davidovichi from their plot⁷. He singled out their father as the ideal whom they should emulate. As prince of Chernigov David pardoned those who offended him and forgave those who broke their oaths. He never committed perjury, harmed no one, held no malice, and shunned war. He died a saint even though he had enjoyed worldly wealth, had a wife, and fathered children. As proof of David's sanctity, the preacher reminded the congregation of the favours God bestowed on him at his death.

We do not learn of these favours from the laconic chronicle reports. They do not even give us the day of his demise, just the year, 1123⁸. The author of an account written some fifty years later, and one which contains elements of folk tradition that arose around the cult of the prince, tells us more. As the prince lay dying Bishop Feoktist realized that his end was approaching so he ordered hymns to be sung. During the singing the roof over the prince's bed parted and a white dove entered and landed on David's chest. After he died it flew away and the room was filled with a sweet fragrance. David's body was taken to the Holy Saviour Cathedral and, even though it was still day, a star appeared over the cathedral. After they moved David to the Church of SS. Gleb and Boris, where he was to be buried, the star moved to that spot. As evening drew near, however, the tomb was still unfinished. The bishop therefore announced that the burial would have to be completed the following day. At that moment onlookers outside the church exclaimed that the sun had stopped moving in the sky. It did not set until the tomb was completed and David's body placed into it. The bishop praised God for this miracle.

The author proclaims that in David's death and burial his readers could see how God blessed with miracles those who lived according to His precepts. God favoured David with four miracles: an angel descended on him in the form of a dove; sweet fragrances emanated from his body; a star appeared over the spot where his body lay; and God commanded the sun to stand still until the prince's body was laid to rest. The author concludes with a short eulogy extolling David's saintly virtues: his love of peace, his hatred of war, his love of his brothers, his respect for oaths, and his exemplary life as a father⁹. Although David's political career may have been unexceptional, he was respected as a pious prince by the faithful of Chernigov who held his piety in such high esteem that they venerated him as a saint¹⁰. More importantly, his eldest son Svyatoslav imitated his example of holiness and also became a saint.

Svyatoslav Davidovich ('Svyatosha')

In Kievan Rus' princes almost never chose to become monks as their life's vocation voluntarily. It is true that many took monastic vows on their deathbeds; strictly speaking, therefore, they died as monks. From the evidence of a handful of recorded instances for the period from the ninth to the middle of the thirteenth century, however, princes who became monks earlier in life were forcibly tonsured. Sudislav, the brother of Yaroslav the Wise, was incarcerated in a monastery where he died in 1063¹¹. The last notable forced tonsure took place in 1204, when Rurik Rostislavich of Kiev was deposed and forced to adopt the monk's habit¹². The only prince who freely chose the life of a monk as a vocation was David's son Svyatoslav¹³.

The chronicles tell us the little that we know about his early life but the *Paterik* of the Kievan Caves Monastery, written at the beginning of the thirteenth century, records anecdotes from his life as a monk¹⁴. Svyatoslav was born around 1080. In baptism he was given the name of Nicholas or Pankraty¹⁵. He was the eldest of five sons born to David and Feodosia. Around 1100 he married Anna, the daughter of Svyatopolk Izyaslavich, prince of Kiev. They had one daughter¹⁶. Svyatoslav's upbringing was probably similar to that of his father. This included learning to read and write. As we shall see, he developed a great fondness for books. He also demonstrated an exceptional inclination towards piety. This can be inferred from his nickname "Svyatosha", a diminutive form of Svyatoslav, which means "Holy One". His decision to become a monk further testifies to his great love of piety and his determination to pursue it.

Above all Svyatosha would have been exposed to holiness through the pious example of his father. He would also have learnt to revere the Church from the examples of his relatives who founded monasteries and churches. His father, as we have seen, built the Church of SS Gleb and Boris in Chernigov. His uncle Oleg rebuilt the Church of SS. Boris and Gleb in

Vyshgorod, and built the Assumption Cathedral in the Eletskiy Monastery of Chernigov¹⁷. His grandfather Svyatoslav founded the family's patrimonial monastery of St. Simeon in Kiev, and the Eletskiy Monastery in Chernigov. He probably completed erecting the St. Saviour Cathedral in Chernigov and built the original Church of SS. Boris and Gleb in Vyshgorod¹⁸. Moreover he donated the plot of land on which Abbot Feodosy built the Church of the Assumption in the Kievan Caves Monastery, and gave 100 *grivny* of gold towards its construction¹⁹. On his deathbed Abbot Feodosy requested that Svyatoslav and his descendants become the patrons of the Caves²⁰. Svyatoslav's pledge may have influenced his grandson to join that monastery.

Additional considerations probably prompted Svyatosha to enter the Caves. It was the most renowned monastery in Rus'. As the main center of spirituality it had produced many saintly monks. Its founder, St. Antony, and its abbot, St. Feodosy, had been canonized. Many of its monks had become bishops and abbots. Moreover, the young prince may have been attracted to the coenobitic life that St. Feodosy introduced to the Caves in imitation of that lived at the Studion Monastery of Constantinople. The Caves was also renowned for its literary tradition. It undoubtedly had the best collection of manuscripts in Rus'. It had a scriptorium for copying, translating, and writing original works. Its monks produced chronicles such as *Povest' vremennykh let* and wrote "Lives" (*Zhitiya*) of its eminent monks like St. Antony and St. Feodosy. The monastery boasted such celebrated authors as Metropolitan Hilarion, Nestor, Sylvester, and Nikon. Thus its renown, holiness, and learning must also have played a part in Svyatosha's decision to join the Caves Monastery.

On 17 February 1106, when he was in his mid twenties and some six years after marrying Anna, Svyatoslav left his wife and daughter, became a monk, and adopted the religious name of Nikola²¹. His decision was novel because it went counter to the tradition of princely pursuits of worldly power, wealth, and glory. He renounced all princely prerogatives. He became politically dead, as it were, and seniority in his family with the right of succession passed to his younger brother.

In the monastery Svyatosha became renowned for his piety and humility. The *Paterik* describes how he subjected himself to all manner of mortification. He spent three years working in the kitchen. He chopped wood and often brought it on his shoulders from the Dnepr River. Later he was appointed porter at the monastery's main gate, a duty he also performed for three years. Although he had many possessions he gave them away to provide for the needs of the poor and for maintaining church buildings. Moreover, he gave some of his property in the Chernigov lands to the Caves²². According to tradition the "Holy Gates" (*Svyatye vorota*) and the Trinity Chapel above them, that is, the main entrance where he was the porter, were constructed at his expense. In this way, by giving benefactions to the Caves, Svyatosha lived up to the pledge that his grandfather had made to Abbot Feodosy that his

descendants would patronize the monastery. In recognition of his piety he was allowed to build a cell and to plant a garden²³. When Svyatosha was permitted to have a private cell he may also have taken the vows of the great habit (*skhima*), the strictest monastic observance in the Orthodox Church.

After the death of their father David, Svyatosha's brothers Izyaslav and Vladimir entreated him to return to his court as the political head of the family. They complained that they had to endure great humiliation from their *druzhinas* because of his self-imposed poverty. The retainers claimed that he had gone out of his mind because no prince had ever become a monk. Svyatosha, however, remained unmoved by their entreaties²⁴.

The prince-monk was also a great lover of learning. His manuscripts formed an important part of the monastery's library. Bishop Simeon of Suzdalia, who wrote about Svyatosha in the *Paterik*, reported that the prince's books were still being used in the monastery in his day almost a hundred years after Svyatosha's death. The best known was the translation that the prince directed a monk named Feodosy to make of a fifth century Greek document. It was a letter that Pope Leo I (440-461) wrote to Bishop Flavian of Constantinople against the monk Eutyches who espoused the Monophysite heresy²⁵. Svyatosha's knowledge of the letter suggests that he was well versed in patristic texts and in the theological disputes in the early Church. We have, however, neither any record that he instructed monks from his books nor that he himself wrote any texts. Nevertheless, he was the first prince who made the study of books a calling.

Although Svyatosha spent his entire life as a monk in the Caves, the year before his death his cousin Vsevolod Ol'govich prince of Kiev summoned him to act as mediator in a political dispute. He therefore left his cell to entreat his brothers, the Davidovichi, and his cousins, the Ol'govichi, to be reconciled with Vsevolod. He succeeded²⁶. He therewith demonstrated his dedication to that virtue of brotherly love for which the unknown preacher had praised Svyatosha's father David. The chronicles do not report that Svyatosha left the monastery on any other occasion. Svyatosha-Nikola died on 14 October 1143 and, according to popular tradition, was buried in the Nearer Caves or St. Antony's Caves²⁷. He had been a monk for some thirty-seven years and was probably in his early sixties when he died.

Soon after, miracles were recorded happening through his intercession. According to the *Paterik* demons fled from the bench on which he had sat as porter at the "Holy Gates". When his younger brother Izyaslav became mortally ill he requested his retainers to bring water from the well of the Caves Monastery. The abbot sent him water with which the monks had washed the relics of St. Feodosy, and he sent Svyatosha's hairshirt. Izyaslav drank the water, put on his brother's garment, and was cured²⁸. In 1156 Bishop Nifont of Novgorod visited Kiev where he fell ill and died. Three days before his illness he dreamt that he was in Svyatosha's stall in the Church of the Assumption in the Caves Monastery beseeching the

Mother of God to let him see Abbot Feodosy. In answer to his prayers one of the monks showed him the abbot's body. The saint arose from his tomb, blessed the bishop, and foretold his death²⁹. It is noteworthy that in the two-recorded instances of Svyatosha's posthumous interventions he is associated with Abbot Feodosy. This association suggests that the Orthodox faithful attributed to Svyatosha a spiritual eminence comparable to that of St. Feodosy.

In addition to his cult at the Caves Monastery in Kiev, he was also venerated in the dynastic capital of Chernigov. In the Caves Monastery located on the Boldiny Hills, the monks dedicated an underground chapel to St. Nikola, that is, to Svyatosha³⁰.

As already noted, the prince-monk was also held up as a model for other princes. This is testified to by the so-called "Sermon on princes" (*Slovo o knyaz'yakh*)³¹. The unidentified preacher was addressing princes embroiled in an internecine conflict. He singled out Svyatosha's father David as an ideal prince who pardoned those who offended him and forgave those who broke their oaths. In the end the preacher also encouraged his listeners to emulate David's son Svyatosha who had renounced his princely privileges and chosen to become a monk. The sermon was probably given some thirty years after Svyatosha's death. Since the Orthodox Church was formally promoting him as a saintly model, it appears that he had been canonized by that time. The day of his death, 14 October, became celebrated as his feast³². Some three years after his death Chernigov was blessed with another saint, Svyatosha's cousin Igor' Ol'govich.

Igor' Ol'govich

The chronicles are the main source of information concerning Igor's life. They do not report the date of his birth but he was probably born around 1085, when his father Oleg Svyatoslavich was prince of Tmutarakan'. His mother was a Greek aristocratic woman named Feofania³³. We know nothing of his childhood and little of his private life. His wife's identity is unknown and the couple had no children. Igor's patrimony was Gomiy on the river Sozh³⁴. He became the prince of Kiev on 1 August 1146 after the death of his brother Vsevolod Ol'govich but held that office for only thirteen days³⁵.

Izyaslav Mstislavich of Kiev evicted him from Kiev and took him captive because his legs failed him while fleeing through the marshes. Izyaslav incarcerated Igor' in the Monastery of St. Ioann in Pereyaslavl'. While languishing in the pit he became grievously ill and asked Izyaslav to let him don the monk's habit before he died. He explained that he had already considered becoming a monk while he was still ruling his domain of Gomiy. After Izyaslav's men dismantled the cage over Igor's pit he was too feeble to climb out so they lifted him out and carried him to a cell. Unable to eat or drink he lingered on the brink of death for eight days but survived. On 5 January 1147 Bishop Evfimy tonsured him and he adopted the monastic name Ignaty. Later he was moved to the monastery of St. Fedor in Kiev where he

took the vows of the *skhima*³⁶.

Soon after Izyaslav inadvertently provided the Kievans with the pretext for committing an unprecedented act of treachery. Marshalling his troops he set out against the Davidovichi. He summoned the townsmen to join him because, he explained, the princes of Chernigov had betrayed both him and the Kievans. The latter agreed to join him. One elder advised, however, that before leaving Kiev they should consider what had happened during the reign of Izyaslav Yaroslavich (d. 1078). At that time malicious Kievans freed Vseslav of Polotsk from the pit and enthroned him³⁷. As a result Kiev suffered great misfortune. In 1147 Igor', who was imprisoned in the Monastery of St. Fedor, posed a similar threat. The elder therefore proposed that they kill the prince before joining Izyaslav. The people agreed.

As was his practice, Igor' visited the monastery Church of St. Fedor at midday. He sought solace in prayer and, we are told, resigned himself to becoming a martyr if that was God's will. The rabble charged into the church and seized him. He accused them of being lawbreakers who, having kissed the Holy Cross to him as their prince, now sought to kill him. Ignoring his remarks they ripped the cassock off his back and led him away naked. Prince Izyaslav's younger brother Vladimir confronted them at the gate of the monastery and, dismounting from his horse, covered the hapless victim with his cloak. He beseeched the mob not to commit this evil deed and, taking Igor', rode to his mother's court. But the pursuers stormed the gate. Spotting Igor' on the balcony they tore it down and, seizing him, killed him. Igor', we are told, won the crown of martyrdom on Friday, 19 September 1147³⁸.

Tying his feet together with a rope they dragged his body to a nearby market and placed it on a cart. They drove the cart to the market square in the lower town (*podol'*) where they dumped the body on the ground for ridicule. On discovering the corpse righteous men covered it with their cloaks. They informed Prince Vladimir where it lay and the men he sent to retrieve it carried the body to the nearby Novgorodian church of St. Mikhail. That night God bestowed a great favour. All the candles around Igor's body came alight. The Novgorodians reported this wonder to the metropolitan but he forbade them to repeat it to anyone. He also sent *Igumen* Ananiya (Onaniya) from the Monastery of St. Fedor to bury the prince. The monk clothed the naked body in princely garb, sang the customary hymns over it, and had it interred in the monastery of St. Simeon that Igor's grandfather Svyatoslav had founded³⁹.

The deed was unprecedented in Rus'. Never before had a prince been the victim of mob violence. Its savagery was unwarranted: the Kievans attacked the defenseless Igor', exposed him to ridicule, beat him to death, and desecrated his body. The horrendousness of their crime was magnified in that they defiled one who had dedicated himself to God as a monk. Popular belief in the divine favour bestowed on Igor' in the Church of St. Mikhail, and the chronicler's insistence on calling his remains relics immediately following his murder, confirm that, despite the mob's hatred, many Kievans and inhabitants of Chernigov looked upon him

as a *strastoterpets*⁴⁰.

We know little about Igor' as a man. A number of chroniclers tell us that princes and people alike disliked him because he was proud and had a violent temper. V N. Tatishchev alone offers a more detailed description of the man.

This Igor'...was a courageous man and an avid hunter with dogs and birds. He read many books and was educated in liturgical hymnody. He frequently sang in the church....He had little respect for priests and refused to keep the fasts. Because of this the ordinary people had little affection for him. He was of medium height, skinny, and of dark complexion. He wore his hair long as a priest's...and his beard was narrow and short. When living in the monastery he observed all its rules like a monk, but whether he pretended or was truly repentant...only God knows⁴¹.

Igor' may have been lukewarm in his piety, but with his passive acceptance of a violent death at the hands of fellow Christians he imitated the first *strastoterptsy* SS. Boris and Gleb.

In 1150, Igor's brother Svyatoslav transferred his body from Kiev to Chernigov, where it was interred in a tower adjacent to the Holy Saviour Cathedral⁴². The chronicles do not record the date of the translation ceremony, but historians generally agree that it was 5 June, the day on which the Orthodox Church celebrates his feast⁴³. On that occasion the bishop would have canonized Igor' and proclaimed his feast day. This was a momentous event for the Chernigov dynasty. Igor' was not only its first *strastoterpets* but also the first princely saint whose relics were buried in Chernigov. Moreover, by translating Igor's remains to the dynastic capital and by formalizing his sainthood, Svyatoslav promoted his cult and enhanced the prestige of the Chernigov eparchy. The dynasty would not be blessed with another saint, albeit also in the Ol'govichi line, for another hundred years in the person of Mikhail Vsevolodovich.

Mikhail Vsevolodovich

There is little information concerning Mikhail Vsevolodovich before 1224, when he became prince of Chernigov. His father was Vsevolod "the Red" (*Chermnyy*) Svyatoslavich and his mother was a Polish princess probably named Anastasia. He was born around 1179⁴⁴. Only one item of information, which has strong undertones of pious folk tradition, is preserved from his youth. When Mikhail was a child he suffered from a paralyzing illness. He gave much wealth to churches in unsuccessful attempts to obtain a cure. Finally, he heard of the miracle-worker Nikita living in the Monastery of St. Nicetas at Pereyaslavl' Zalesskiy in Suzdalia. The prince, accompanied by boyars, rode to Pereyaslavl'. On the way the devil, disguised as a monk, thrice attempted to dissuade him from continuing his journey. Mikhail, however, remained constant through Nikita's prayerful intercession and arrived at the monk's pillar. He sent a boyar to tell the holy man of his ailment, and the stylite gave his staff to the

man to take to the prince. Mikhail took hold of it, was cured, and walked to the miracle-worker's pillar for his blessing. On 16 May 1186, he gave a generous benefaction to the monastery and ordered a stone cross to be erected on the spot where he was cured⁴⁵. Around 1210 Mikhail married the daughter of Roman Mstislavich, prince of Galicia and Volyn⁴⁶. Her name was probably Elena⁴⁷. The couple had five sons and two daughters⁴⁸.

Following the battle at the Kalka River in 1223, when the Tatars defeated the princes of Rus', Mikhail became prince of Chernigov and one of the most powerful princes in Rus'. In 1239, however, the Tatar's returned to devastate Chernigov and in the following year they took Kiev. After that the conquerors demanded that princes travel to the Golden Horde to pay allegiance to the khan and to obtain the patent (*yarlyk*) to rule their domain. Mikhail set off in the summer of 1246. Three types of accounts reporting his visit to Saray, the Tatar capital, have survived. The first are chronicle entries that give either a brief factual report or a longer narrative account frequently embellished with pious interpolations. The second are reports of contemporary non-Rus' visitors to Saray. The third are expanded religious narratives that treat Mikhail's death as martyrdom. Their purpose was to edify the Orthodox faithful of Rus' with the prince's Christian fortitude rather than to present a factual description of his death⁴⁹.

Almost all the chronicles report Mikhail's death. They recount how he travelled to the Golden Horde with his grandson, Boris Vasil'kovich of Rostov. When they arrived at Saray, Baty sent messengers to Mikhail instructing him to worship according to the laws of the Tatars by bowing to the fires and the idols. Mikhail agreed to bow to the khan because God had placed Mikhail into Baty's hands for his sins. But he insulted the khan by refusing to obey his impious command to worship idols. Enraged by the prince's retort Baty ordered that he be put to death. On 20 September 1246, Mikhail was slaughtered by the godless Doman of Putivl'. His boyar Fedor was killed after him. In this way "the two men received the crown of martyrdom"⁵⁰.

The oldest chronicle reporting Mikhail's death, the Novgorod First Chronicle, gives a number of addition details. Before the journey Mikhail went to his priest, Ivan, to obtain his blessing. At Saray, shamans ordered the prince to observe the customary purification ritual and to worship an idol. As a symbolic gesture of his resolve to cast off the honours of this world, Mikhail flung his cloak at the tempters. After the Tatars killed him and Fedor, the apostate Doman cut off their heads. The executioners then threw their bodies to the dogs. As a sign of divine favour, their bodies remained unmolested and pillars of fire hovered over them⁵¹.

The Franciscan friar John de Plano Carpini, whom Pope Innocent IV sent to Mongolia in the hope of converting the Tatars, also left an account of Mikhail's death. He reports that the Tatars made an idol of their first emperor Chingis Khan, placed it by the khan's tent, and bowed to it at noon as to a god. They did not, as a rule, compel anyone else to worship the

idol and force him to deny his Christian faith “with the exception of Mikhail.” They made him walk between two fires and demanded that he bow to the idol. Mikhail agreed to pay homage to Baty, but refused to worship the image of a dead man because it was against Christian belief. Since Mikhail remained adamant Baty sent the son of Yaroslav Vsevolodovich of Suzdalia with the ultimatum that Mikhail either worship the idol or suffer death. The prince kept his faith and Baty kept his word. He ordered his bodyguard to kick Mikhail’s heart with his heels until the prince expired. Fedor remained faithfully at the prince’s side exhorting him to persevere. A Tatar cut off Mikhail’s head with a knife and later also beheaded Fedor⁵².

Mikhail was not the first prince of the dynasty to be canonized. Svyatosha probably held that honour. Mikhail was also not the first prince of the dynasty to be sanctified for dying a violent death. Some one hundred years earlier, as noted above, Igor’ had become a *strastoterpets* at the hands of the Kievans. Mikhail, however, was the first prince of the dynasty to become a martyr according to the commonly understood meaning of the word: he suffered death for persistence in his Christian faith. The chronicle narrative accounts show that the people of Rus’ acknowledged both Mikhail and Fedor, who later became known as The Passion-Sufferers of Chernigov and The Miracle-Workers of Chernigov, as martyrs immediately after their deaths⁵³. Accordingly, when their bodies were brought to Chernigov they were entombed in a side-chapel dedicated to them in the St. Saviour Cathedral⁵⁴.

Conclusion

We have seen that during the Kievan Rus’ period the dynasty of Chernigov produced four princely saints. David and his son Svyatosha attained sainthood because of the holy lives they led, one as a layman and the other as a monk. Igor’ and Mikhail were canonized because the one submitted passively as a *strastoterpets* to his Christian murderers, and the other refused to apostatize when ordered to do so by the pagan Tatars. These princes were models of dynastic piety from the Kievan Rus’ period. Indeed, with its four princely saints the Chernigov dynasty outnumbered even the princely saints of the renowned first Christian princely family of Rus’: Vladimir the Christianizer of Rus’ and his sons the *strastoterptsy* SS Boris and Gleb.

---

1. Feodula, the eldest daughter of Mikhail Vsevolodovich became the nun Evfrosinia in Suzdal’ and was canonized after her death. Since she did not die as a princess of Chernigov but as a nun in Suzdal’ we will not include her here among the dynastic saints of Chernigov. (V. T. Georgievsky, “Zhitie pr. Evfrosinii Suzdal’skoy, s miniatyurami, po spisku XVII v.,” *Trudy Vladimirskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, book 1 [Vladimir, 1899], 73 - 172.)

2. M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1054 - 1146* (Toronto, 1994), 36 - 38, 39 - 40.

3. Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 252.
4. "Ipat'evskaya letopis'" (Ipat.) *Polnoe sobranie russkikh letopisey* (PSRL) 2, second edition (St. Petersburg, [Spb.] 1908), column (col.), 274.
5. Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 250, 262.
6. Ipat., col. 330.
7. "Slovo pokhvalnoe na prenesenie moshchey Sv. Borisa i Gleba" edited by Kh. Loparev, *Pamyatniki drevney pis'mennosti*, XCVIII (Spb., 1894), 1 - 30; P. V. Golubovsky, "Opyt priurocheniya drevne-russkoy propovedi 'Slovo o knyaz'yakh' k opredelennoy khronologicheskoy date," *Drevnosti: Trudy Arkheograficheskoy Kommissii Imperatorskago Moskovskago archeologicheskago obshchestva*, M. V. Dovnar-Zapol'sky (editor), volume 1, vypusk 3, (M., 1899), columns [cols.] 491 - 510.
8. Ipat., col. 286.
9. See "Slovo pokhval'noe", 16 - 17, 25 - 27, 29 - 30, and "Kniga stepennaya tsarskogo rodosloviya," PSRL 21, chast' pervaya (Spb., 1908), 179 - 180.
10. Arkhimandrit Leonid, (L. A. Kavelin), *Svyataya Rus' ili svedeniya o vseh svyatykh i podvizhnikakh blagochestiya na rusi (do XVIII veka)*. Obshche i mestno chtimykh (Spb., 1891), 32; see also Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 301 - 302.
11. Ipat., col. 151; "Lavrent'evskaya letopis'" (Lav.) PSRL 1, second edition (Leningrad, [L.] 1926), col. 162; Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 44 - 45.
12. "Moskovskiy letopisniy svod kontsa XV veka" (Mosk.), PSRL 25 (Moscow [M]-L., 1949), 101.
13. For a more detailed study on Svyatosha, see M. Dimnik, "Sviatosha – the First Prince-Monk of Kievan Rus", "*Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries*", volume 1, 5th International Hilandar Conference (Beograd / Columbus, 2006), 258 - 265.
14. The authors of the *Paterik* perhaps had access to a "Life" (*Zhitie*) of the saint that has been lost; see *The 'Paterik' of the Kievan Caves Monastery*, translated by M. Heppell, preface by Sir Dimitri Obolensky (Cambridge, Mass., 1989).
15. For the name Nicholas, see R. V. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh po Lyubetskому sinodiku i o chernigovskom knyazhestve v Tatarskoe vremya* (Spb., 1892), 261. For the name Pankraty, see Filaret, archbishop of Chernigov (D. G. Gumilevsky) *Russkie svyatye*, volume 3, third edition (Spb., 1882), 222; M.F. Mur'yanov, "Svyatosha Nikola," *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, Vierzehnter Band (Graz-Wien-Koln, 1967 - 1968), 88.
16. See Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, 258, 261 - 262; Lav., cols. 270, 272; see also Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 178, 231, 252 - 253.
17. For the church in Vyshgorod, see M. Dimnik, "Oleg Svyatoslavich and his Patronage of the Cult of SS. Boris and Gleb", *Mediaeval Studies*, 50 (Toronto, 1988), 361 - 363. For the Assumption Cathedral, see Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 261 - 264.
18. Concerning St. Simeon, the Eletskiy Monastery, and the St. Saviour Cathedral, see Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 24, 102 - 104, 111 - 115. For the church in Vyshgorod, see Dimnik, "Oleg Svyatoslavich", 351 - 352.

19. For the Church of the Assumption, see Ipat., col. 173; Lav., col. 183; *Uspenskiy sbornik XII - XIII vv.*, edited by S. I. Kotkov (M., 1971), 124.
20. Dimnik, *Dynasty, 1054-1146*, 120-121.
21. Ipat. col. 258, note 30.
22. Svyatosha owned a residence in the suburb of Leskovitsa located between the Eletskiy Monastery and the later Trinity Monastery. On becoming a monk he gave Leskovitsa to the Caves Monastery (M.E. Markov, "O dostopamyatnostyakh Chernigova", *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom universitete (Chteniya)*, kniga 1 [M., 1847], 24). Others suggest that he owned the districts of Navoz and Pakul' near the Dnepr, which he also gave to the Caves (Filaret, *Russkie svyatye*, 223).
23. *The 'Paterik'*, 131 - 132.
24. *The 'Paterik'*, 132 - 133. Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 427.
25. Filaret, *Russkie svyatye*, 224 - 225; T. V. Bulanina, "Feodosy Grek," *Slovar' knizhnikov i knizhnosti drevney Rusi*, vypusk I (XI – pervaya polovina XIV v.), edited by D. S. Likhachev (L., 1987), 459 - 460.
26. Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 376.
27. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, 261; E. Golubinsky, *Istoriya kanonizatsii svyatykh v russkoy tserkvi*, second edition (M., 1903), 203 - 204.
28. *The 'Paterik'*, 135 - 136; compare, Ipat., col. 518.
29. Ipat., cols. 483 - 484; *The "Paterik"*, 111 - 112.
30. V. Ya. Rudenok, "O pervonachal'noy planirovke Il'inskogo peshchernogo monastyrya v Chernigove", *Tezisy istoriko-arkheologicheskogo seminar "Chernigov i ego okruga v IX - XIII vv."* (15 - 18 maya 1990 g.), (Chernigov, 1990), 68.
31. "Slovo pokhvalnoe", 1 - 30; Golubovsky, "Opyt priurocheniya", cols. 491 - 510; and *The Hagiography of Kievan Rus'*, translation and introduction by P. Hollingsworth (Harvard University Press, 1992), 219 - 228.
32. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, 38, 261.
33. Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 174.
34. Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 24, 27.
35. Ipat., col. 321.
36. Dimnik, *Dynasty* 35 - 36.
37. See Ipat., cols. 160 - 161; Lav., cols. 170 - 171.
38. Lav., col. 318.
39. Ipat., cols. 347 - 355; Lav., cols. 316 - 318; Mosk., 41-42. Concerning Svyatoslav's association with the monastery, see Dimnik, *Dynasty, 1054 - 1146*, 113 - 119.
40. See also N. P. Barsukov, *Istochniki russkoy agiografii* (St. Petersburg, 1882), col. 214.
41. V.N. Tatishchev, *Istoriya Rossiyskaya*, volume 4 (M.; L., 1964), 210 - 211, and his volume 2, (M. - L., 1963), 176.
42. Ipat., col. 408; D. Bagaley, *Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV stoletiya* (Kiev, 1882), 288 - 289; M. N. Berezhev, *Blazhennyy Igor' Ol'govich, knyaz' Novgorodseverskiy i velikiy knyaz' Kievskiy* (Chernigov, 1893), 31, 40, and Golubinsky, *Istoriya kanonizatsii svyatykh*, 59.

43. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, 264; Barsukov, *Istochniki*, col. 211.

44. M. Dimnik, *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev, 1224 - 1246* (Toronto, 1981), 7 - 9.

45. "Kniga stepennaya", 248-249; "Mazurinskiy letopisets", PSRL 31 (M., 1968), 65; see also G. Lenhoff, "The Cult of Saint Nikita the Stylite in Pereyaslavl' and Among the Muscovite Elite", *Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les societes de rite grec et latin au Moyen Age et a l'epoque moderne. Approche comparative*, edited by M. Derwich and M. Dmitriev, (Wroclaw, 1999), 333.

46. Ipat., cols. 782 - 783. Mikhail's wife was probably the daughter of Roman and his first wife; see N. de Baumgarten, *Güneologies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siucle (Orientalia Christiana)*, volume 9, number 35 (Rome, 1927), XI, 2.

47. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, 25; Dimnik, *Mikhail*, 11 - 12.

48. Concerning Mikhail's family, see M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1146 - 1246*, (Cambridge, 2003), 374 - 380.

49. Concerning the religious narratives, see Barsukov, *Istochniki*, cols. 372 - 379; N. Serebryansky, *Drevne-russkiya knyazheskiya zhitiya (Obzor redaktsiy i teksty)*, (M., 1915), 108 - 141; Makary, Mitropolit Vserossiyskiy, *Velikiya Minei Chetii*, 14 - 24 Sept. (Spb., 1869), cols 1298 - 1305, 1308 - 1336; Dimnik, *Mikhail*, 151 - 154; A unique account reporting Mikhail's death is the "Life" (*Zhitie*) of St. Evfrosinia, Mikhail's daughter Feodula (Georgievsky, "Zhitie pr. Evfrosinii Suzdal'skoy", 116 - 118).

50. Ipat., col. 795; Lav., col. 471. Concerning the date of Mikhail's execution, see Dimnik, *Mikhail*, 132 - 133.

51. *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshhego izvodov*, (NPL), edited by A.N. Nasonov, (M.-L., 1950), 298 - 303.

52. Dawson, *The Mongol Mission*, 9 - 10; B. Spuler, *History of the Mongols, Based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, translated by Helga and Stuart Drummond, (London, 1972), 72 - 73; Dimnik, *Mikhail*, 133 - 134.

53. NPL, 303; Mosk., 139.

54. *Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoy eparkhii*, volume 5 (Chernigov, 1861 - 74), 4 - 5, 10. P. Khavsky maintained that the relics were first taken to Vladimir in Suzdalia and then transferred to Chernigov (*Istoricheskoe issledovanie o rodosloviyakh svyatago muchenika knyazya chernigovskago Mikhaila i rossiyskikh velikikh knyazey opochivayushchikh v Moskovskom Arkhangelskom sobore* [M., 1862], 51). Concerning the cult of Mikhail and Fedor, see Dimnik, *Mikhail*, 140 - 155, and Dimnik, "Pokloninnia Mykhailovi Vsevolodovychu iak sviatomu", *Sviatyi kniaz' Mykhailo chernihiv'skyi ta ioho doba* (Chernihiv, 1996), 19 - 21.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЧЕРНИГОВСКОЙ ШКОЛЫ ЗОДЧЕСТВА

Одним из первых древнерусских центров, нарушивших монополию Киева в области монументального строительства, продержавшуюся почти на всем протяжении XI в., стал Чернигов. Именно там на рубеже XI – XII ст. возникает самостоятельный, не зависящий от киевской артели, строительный центр, использующий не только отличную от Киева строительную технику, основанную на использовании равнослойной плинфяной кладки, но и совершенно иную архитектурную стилистику, отличающуюся активным проникновением в уже сложившиеся на Руси архитектурные формы элементов, явно происходящих из арсенала не византийской, а романской архитектуры¹.

Впервые с проникновением романских форм в черниговское зодчество мы сталкиваемся в таких памятниках, как Успенский собор Елецкого монастыря, Ильинская церковь и Борисоглебский собор. Это проявляется и в использовании в декорации этих зданий аркатурных поясков, и в применении мощных полуколонн на фасадных пилястрах, и в покрытии стен белой известковой обмазкой с последующей их разграфкой, имитирующей романские белокаменные квадры, и в появлении резных каменных капителей в таком памятнике, как Борисоглебский собор. При этом показательно, что эти формы не сыграли существенной роли в изменении объемно-пространственной композиции черниговских храмов по сравнению с уже сложившейся на рубеже XI – XII вв. схемой, выработанной еще киевским зодчеством второй половины XI ст. (Успенский собор Киево-Печерского монастыря, Борисоглебский собор в Вышгороде). Наоборот, в черниговском зодчестве элементы, заимствованные из романской традиции, настолько естественно влились в уже существующие в древнерусской архитектуре формы, что образовали ее новую стилистику, в которой органично сочетаются собственно древнерусские, византийские и романские традиции.

Этот сплав форм в черниговском зодчестве настолько органичен, что следует предположить, что романские элементы проникли туда из среды, где такое сочетание не могло быть случайным и где мастера были хорошо знакомы как с традициями восточно-христианского зодчества, так и с приемами романской архитектуры. П.А. Раппопорт, поставивший вопрос о происхождении особенностей черниговского зодчества, так и оставил его открытым². При этом исследователь исходил из того, что проникновение романских черт в черниговское зодчество произошло в то время,

когда Черниговом начинают владеть князья Олег и Давид Святославичи (то есть, после 1094 г., когда Владимир Мономах уступил им Чернигов, или даже после 1097 г., когда съезд князей в Любече закрепил за Святославичами права на черниговский престол). Считая, что сочетание романских и византийских форм в архитектуре Чернигова стало возможным в годы правления Олега и Давида Святославичей, П.А. Раппопорт исходил из того, что до вокняжения на черниговском престоле эти князья находились в изгнании в Византии на острове Родос, откуда, по его предположению, они и могли привезти мастеров, в творчестве которых сочетались традиции византийской и романской архитектуры³. Остров Родос, где пересекались пути ромеев и крестоносцев, казалось бы, идеально подходит для роли возможного источника происхождения форм черниговской архитектуры, однако ничего похожего на черниговские памятники ни по стилистике, ни по строительной технике в архитектуре Родоса XI – XII вв. мы не находим⁴.

Попытки связать возможный источник происхождения форм черниговской архитектуры с династическими связями Олега и Давида Святославичей также успеха не приносят. Олег Святославич был женат на патрицианке из знатного византийского рода Феофании Музалон⁵, а Давид Святославич – на маркграфине из рода Дитмаршен⁶. Однако византийская архитектура XI – XII вв. и за пределами Родоса не дает нам возможности обнаружить что-либо близкое черниговским памятникам, а на территории маркграфства Дитмаршен, связанного с Датским королевством (ныне – территория земли Шлезвиг-Гольштейн в Северной Германии), развитие архитектуры в это время, на рубеже XI – XII вв., еще только начиналось, и вряд ли она каким-либо образом смогла оказать воздействие на архитектуру другой страны.

На наш взгляд, для определения источника проникновения романских форм в черниговское зодчество существенное значение имеет то обстоятельство, что вместе с ними появляется и совершенно новый для Руси тип кладки. Классическую, константинопольскую кладку из плинфы со скрытым рядом в черниговских памятниках сменяет так называемая “порядовая” или “равнослойная” кладка (все ряды плинфы, уложенной в кладку стены, выходят на фасад здания, не образуя уступов внутрь кладки, затираемых впоследствии раствором). Меняются и параметры самой плинфы – она приобретает более продолговатые формы⁷.

Первый памятник, в котором отмечается появление новой техники кладки, – это гражданская постройка, остатки которой были обнаружены в 1950 – 1951 гг. В.А. Богусевичем и Н.В. Холостенко между Спасским и Борисоглебским соборами⁸. Авторы раскопок отождествили ее с теремом “Красного княжеского двора”, упоминаемого в “Поучении” Владимира Мономаха (Рис. 1)⁹. Еще одной важной особенностью этого здания было наличие в убранстве его фасадов аркатурного пояса, причем выполнен-

ного из лекальных кирпичей ¹⁰.

Такие кирпичные аркатурные пояса мы еще не раз увидим в сохранившихся памятниках Чернигова (Успенский собор Елецкого монастыря ¹¹, Борисоглебский собор ¹², Ильинская церковь ¹³). Поскольку терем “Красного двора” был возведен еще Владимиром Мономахом, то время появления в Чернигове равнослойной кладки и такого характерного романского элемента, как аркатурный пояс, отодвигается в 80-е гг. XI в. Таким образом, отпадает необходимость объяснять проникновение новшеств возможными связями черниговских князей Давида и Олега Святославичей – ведь новая строительная техника и черты новой стилистики появились в Чернигове еще до их вокняжения.

Попробуем теперь, учитывая это обстоятельство, определить природу происхождения этих новых для древнерусского зодчества особенностей техники строительства, композиционного решения и декоративного убранства зданий. Начнем с вопроса о технике кладки стен.

В провинциях Византии, там, где строительство велось с применением плинфы, а не камня – на Балканах, западном побережье Малой Азии и в Греции, – плинфяная порядовая кладка вообще никогда не употреблялась. В постройках, возведенных на этих территориях, несколько рядов такой кладки, как правило, перемежались двумя-тремя выравнивающими рядами тесаных квадров камня или, наоборот, несколько рядов кладки из камня выравнивались двумя-тремя рядами плинфы ¹⁴.

Для Киева и Константинополя единственным существовавшим в это время типом кладки была кладка со скрытым рядом ¹⁵. Равнослойная система кладки к концу XI в. для византийской архитектуры становится уже анахронизмом – все известные нам постройки в этой технике были созданы еще в ранневизантийскую эпоху (церковь Георгия в Салониках, церкви Сергия, Вакха и Ирины в Константинополе, церковь Успения в Никее, православный баптистерий и церковь Сан Витале в Равенне – в последних двух памятниках была использована не плинфа, а кирпич, близкий по своим пропорциям к римскому кирпичу) ¹⁶. В основном такая техника доживает в Византии до VIII – X вв. ¹⁷. Единственный памятник византийской архитектуры XI в., где была использована равнослойная кладка, – это церковь Панагии Халкеон в Салониках (Рис. 2) ¹⁸, однако этот памятник был создан под сильным воздействием романской архитектуры и многие его особенности объясняются именно этим обстоятельством ¹⁹. В Чернигов же, как мы видим, равнослойная кладка проникает только в самом конце XI в., сочетаясь при этом с формами, свойственными не византийской, а романской архитектуре, поэтому искать истоки этой техники в черниговском зодчестве в византийской архитектуре не оправданно.

Вместе с тем, на протяжении X – XI вв. в Европе существовал регион, где наряду

с развитой до высочайшего уровня традицией строительства из камня продолжала существовать и сохраняться римская традиция строительства из кирпича. Этим регионом является Северная Италия.

Во многом сохранность римской строительной традиции в Северной Италии была обеспечена существованием византийской Равенны, храмы которой были возведены в равнослойной порядовой технике, причем не из плитки, а из кирпича, в котором кладка со скрытым рядом просто невозможна. Правда, памятники Равенны (православный баптистерий и Сан Витале) относятся еще к ранневизантийскому времени и датируются V – VI вв., но кирпичная кладка продолжает сохраняться в Северной Италии и в эпоху королевства Лангобардов (VI – VIII вв.), и после завоевания его франками (IX – X вв.), и в то время, когда она становится одним из владений Оттонов (X – XI вв.).

Уже во второй половине XI в., когда в Северной Италии складывается зрелый романский стиль (известный как “ломбардская архитектура”, широко распространившаяся по всей средневековой Европе), старая техника строительства из кирпича не только продолжает существовать параллельно с виртуозно развитой техникой строительства из квадров тесаного камня с применением скульптурной резьбы, но и нередко сочетается с камнем в одних и тех же зданиях. Среди кирпичных памятников Северной Италии, возведенных в XI в., можно выделить такие, как церковный комплекс Санто Стефано в Болонье²⁰, монастырская церковь и баптистерий Сан Джованни в Виголо Маркесе²¹ и монастырский комплекс бенедиктинцев в Помпозе²². В кирпичной технике с применением вставок резных каменных деталей был построен и основной памятник северо-итальянской романики XI в. – церковь Сант Амброджо в Милане²³. Из кирпича была возведена в XI в. и одна из главных бенедиктинских обителей средневековой Европы – монастырь в Нонантоле близ Модены²⁴. Именно в Италии могла возникнуть строительная артель, в деятельности которой органично сочетались традиции византийской и романской архитектуры. Поэтому вполне возможно, на наш взгляд, было бы высказать предположение, что попавшие в конце XI в. к Владимиру Мономаху в Чернигов строители вышли из круга североитальянских строителей. Вполне возможно, что переход к более продолговатому формату плитки в черниговских памятниках также связан с привычкой ломбардских строителей возводить стены из тонкого “ломбардского” кирпича, имеющего более продолговатые, чем плитка, пропорции.

С этого времени равнослойная кладка в Чернигове полностью вытесняет кладку со скрытым рядом. Именно ее мы видим и в Успенском соборе Елецкого монастыря (Рис. 3 – 4), и в Ильинской церкви (Рис. 5 – 7), и в Борисоглебском соборе (Рис. 8 – 9). Впоследствии такая кладка становится основной во всем древнерусском зодче-

стве XII – XIII вв. (в это время она применяется в зодчестве Чернигова, Киева, Волыни, Переяславля, Смоленска, Гродно, с начала XIII в. – во Владимиро-Суздальской земле), вытеснив кладку со скрытым рядом на периферию развития строительной технологии (в первой трети XII в. – Киев, затем – Полоцк и ряд памятников в Новгороде и Смоленске)²⁵.

В Борисоглебском соборе в Чернигове мы сталкиваемся еще с одной чертой, традиционной для ломбардской романики. Речь идет о приеме включения в кирпичную (в случае с Борисоглебским собором – плинфяную) кладку резных белокаменных деталей (Рис. 10). В памятниках зодчества Древней Руси, предшествовавших Борисоглебскому собору, этот прием никогда не применялся. Кстати, и сам характер этой резьбы, истоки которой исследователи ищут то на Балканах, то в Скандинавии²⁶, ближе всего к характеру и стилистике резьбы церкви Сант Амброджо в Милане (Рис. 11).

Обратимся теперь к другой особенности черниговских памятников конца XI – XII вв., отличающей их от всей предшествующей традиции древнерусского зодчества – аркатурным поясам. В тереме между Спасским и Борисоглебским соборами существование такого пояса было зафиксировано по найденным фрагментам. В дошедших до нашего времени почти целиком памятниках Чернигова, таких, как Успенский собор Елецкого монастыря и Борисоглебский собор, аркатурные пояса, сложенные из кирпичей такого типа, хорошо сохранились.

Сам по себе мотив аркатурного пояса, начиная с конца X в., является одним из наиболее распространенных приемов убранства памятников романской архитектуры на всей территории Европы, однако вся необычность ситуации заключается в том, что в тереме “Красного двора”, так же, как и в построенных позднее Успенском соборе Елецкого монастыря и Борисоглебском соборе, этот элемент выполнен не из камня, а из специально изготовленных кирпичей (Рис. 12 – 16). Единственным местом в Европе, где этот элемент исполнялся не только в камне, но и в кирпиче (причем из специально изготавливаемых для этой цели деталей – кирпичных полуарок и клинчатых керамических консолей) вплоть до XIII в., когда кирпичная аркатура получит широкое распространение в Северной и Центральной Европе (Германия, Скандинавия, Польша), была именно Северная Италия. Здесь мы сталкиваемся с ним уже в конце XI в. в таких памятниках, как церковь Сант Амброджо в Милане (Рис. 17)²⁷, церковный комплекс Санто Стефано в Болонье²⁸, кампанилла монастыря в Помпозе²⁹, кампанилла монастырского комплекса Сан Джованни в Виголо Маркезе³⁰ и монастырь в Нонантоле близ Модены³¹. Единственным исключением, причем по технике исполнения идентичным североитальянским образцам, является зодчество Чернигова. Так же, как и техника равнослойной кладки, этот элемент не мог возникнуть

в Чернигове сам по себе. Следовательно, он должен был быть принесен туда мастерами из какого-то региона, где он ко времени появления его в Чернигове был уже хорошо известен и активно применялся. Как видим, на протяжении XI в. такой регион в европейской архитектуре был только один – Северная Италия.

Итак, если считать, что романские элементы проникли в черниговское зодчество не при Святославичах, а еще при Владимире Мономахе, причем источником их была романская архитектура Северной Италии, возникает вопрос – каким образом смог Владимир Мономах воспользоваться услугами ломбардских мастеров, существовали ли какие-нибудь связи между этим властелином Руси и Италией? Но именно в эпоху княжения Владимира Мономаха такие связи были весьма тесными. Родная сестра Владимира Мономаха – Евпраксия Всеволодовна – в первом браке была замужем за маркграфом Северной Саксонии Генрихом Длинным Штаденским, а после его смерти в 1088 г., как раз в годы правления Мономаха в Чернигове, обручилась с германским императором Генрихом IV, во владения которого входила и Северная Италия. При коронации в следующем, 1089 г., она получила имя Адельгейды³². В 1090 г. вместе с Генрихом IV она приезжает в Италию, с которой будет связана вся ее жизнь после развода с императором, вплоть до возвращения на Русь в 1106 г. В развернувшейся борьбе гвельфов и гибеллинов Евпраксия активно участвует на стороне первых. Она дважды выступала на церковных соборах в Констанце и Пьяченце, была близка к папе Урбану II и тосканской герцогине Матильде, в состав владений которой входила и Лангобардия (Ломбардия). В замке Матильды – Каноссе, также расположенном на территории Северной Италии, Евпраксия-Адельгейда бывала неоднократно. Показательно, что все описываемые события происходили как раз в то время, когда брат Евпраксии Владимир Мономах занимал черниговский престол, будучи в то же время фактическим соправителем своего отца – киевского князя Всеволода Ярославича. О том, что Владимир, находясь в Чернигове, активно участвовал в управлении Киевом, а практически и всей Русью и был соправителем своего могущественного, но находившегося уже в преклонном возрасте отца, свидетельствует, в частности, и его собственное признание о многочисленных поездках из Чернигова в Киев, сделанное им в своем “Поучении”, где Мономах говорит о том, что за годы княжения в Чернигове он “А и Щернигова до Києва нестишды (около 100 раз – О.И.) ездих ко отцю...”³³

Не прекращавшиеся все эти годы связи Евпраксии с Русью и могли послужить источником появления на Руси северо-итальянских мастеров.

С Италией связан и другой немаловажный эпизод политической жизни Руси конца XI в. В 1088 г. в Киев к Всеволоду Ярославичу в качестве посла от его зятя – императора Генриха IV – приезжает легат антипапы Климента III, бывшего одновременно и архиепископом Равенны, некий кардинал Григорий из церкви Сан Витале в

Равенне³⁴. Целью этих переговоров было предложение о воссоединении русской церкви с римской, причем кардинал от имени Климента III предлагал князю “щедрое дарения и выгоды”³⁵. И Климент III, и его легат кардинал Григорий были связаны с Равенной, где, как мы уже видели, еще с византийского времени сохранялась традиция кирпичного строительства, которое велось в равнослойной кладке. Не исключено, что одним из “щедрых дарений” Климента была и артель строительных мастеров, которая по прибытии на Русь оказалась в распоряжении не Всеволода, и так располагавшего в своем Киеве достаточным количеством мастеров, чтобы вести строительство, а его сына и фактического соправителя Владимира Мономаха, который в это время начинал вести строительство в своем Чернигове.

И, наконец, в 80-х гг. XI ст. имел место еще один эпизод, свидетельствовавший об активных связях между Италией и Русью, существовавших в это время. Причем показательно, что в связи с ним в источнике, восходящем к рубежу XI – XII вв., упоминаются вместе киевский князь Всеволод Ярославич и его сын – черниговский князь Владимир Мономах. Речь идет о перенесении мощей одного из наиболее почитаемых христианских святых – святого Николая из города Миры в Ликии в итальянский город Бари, которое состоялось 9 мая 1087 г.³⁶ В 1089 г. в Бари начинается строительство базилики над мощами святого Николая, закончившееся уже в XII ст.³⁷ Казалось бы, в этом факте нет ничего связанного ни с Русью, ни, тем более, с личностью Владимира Мономаха. Однако, есть обстоятельство, которое заставляет нас усматривать прямую связь этого события и с Русью, и с Владимиром Мономахом. Несмотря на то, что святой Николай является одним из наиболее почитаемых святых во всем христианском мире, ни одна православная восточнохристианская церковь не отмечает день переноса его мощей – 9 мая – в качестве церковного праздника. Однако на Руси уже с рубежа XI – XII вв., то есть еще в годы правления Владимира Мономаха, этот день начинает отмечаться как один из наиболее почитаемых церковных праздников³⁸. Более того, в это время на Руси возникает литературное произведение, специально посвященное этому событию, – “Слово о перенесении мощей святителя Николая”³⁹. Интересно, что в самом раннем варианте этого произведения, восходящем к рубежу XI – XII вв., то есть к эпохе княжения Мономаха, имеется весьма примечательное уточнение, указывающее на то, в годы чьего правления произошло это событие: “... при цари гречестем и самодържци Константина града Алексеи Комнине и патриарсе его Николе, а в лето рускых наших князей, христолюбиваго и великаго князя нашего Всеволода в Киеве и благороднаго сына его Володимера в Чернигове” (курсив наш – О.И.)⁴⁰ Автор этого “Слова”, по всей видимости, совершенно не случайно включил в текст сообщение о событии, происходившем далеко от Руси и, на первый взгляд, не имевшем к ней никакого отношения, имена русских князей, не

присутствовавших на перенесении мощей из Мир в Бари. Три года спустя после этого события, в 1091 году, по сообщению Никоновской летописи, на Русь к Всеволоду Ярославичу от папы Урбана II прибывает некий епископ Феодор⁴¹. По сведениям некоторых западных источников, Феодор прибыл в Киев “с мощами Николая Мирликийского в связи с установлением русской церковью праздника в честь этого святого”⁴². По предположению Б.Я. Рамма, епископ Феодор был приближенным киевского митрополита Иоанна, автора знаменитого “Послания к папе римскому Клименту”⁴³, написанного в ответ на уже упоминавшиеся выше предложения папского легата, равеннского кардинала Григория о воссоединении церквей⁴⁴. Как предполагает Б.Я. Рамм, епископ Феодор специально был послан к папе с этим посланием, откуда вернулся с мощами святого Николая и новым предложением о воссоединении церквей⁴⁵. Вопрос о воссоединении церквей, ставший актуальным для Запада в связи с подготовкой I крестового похода, за 2 года до этого, в 1089 г. специально рассматривался на соборе в итальянском городе Мальфи, где папа пытался создать союз с Византией⁴⁶. Поскольку отношения с Константинопольской церковью папе так и не удалось наладить, особое внимание им было обращено на Русь, которую он, также как и его противники – антипапа Климент и император Генрих IV, пытался склонить на свою сторону, результатом чего и стал брак княжны Евпраксии с императором. Отношения Руси с Западом и ее вовлеченность в европейские дела в 80 – 90-х гг. были настолько активными, что это дало основания В.Т. Пашуто предполагать, что представители киевского митрополита и князя Всеволода Ярославича принимали участие в Мальфийском соборе⁴⁷, в преддверии которого и произошел перенос мощей святого Николая в Бари. Как считает исследователь, “судя по веским деталям”, автор “Слова” “присутствовал и при состоявшемся через три года (в 1091 г. – *О.И.*) освящении Урбаном II храма в честь Николая”⁴⁸.

Воссоединения римской и русской церквей так и не произошло, однако святой Николай именно с этого времени становится одним из наиболее почитаемых святых на Руси. Кстати, по всей видимости, именно при Всеволоде, в конце XI в., в Киеве возводится Никольская церковь⁴⁹, известная под именем Николы Иорданского, а его внуком, сыном Владимира Мономаха, новгородским князем Мстиславом в 1113 г. (год занятия Мономахом киевского престола) в Новгороде на территории городской княжеской резиденции – Ярославовом Дворище – сооружается большой собор Николы на Дворище, который, по мысли его заказчика, князя Мстислава Владимировича, должен был противостоять Софийскому собору, над которым он потерял юрисдикцию⁵⁰. Показательно, что возведение и ранняя история этих первых на Руси Никольских храмов сопровождалась чудесами, которым были посвящены составленные тогда же, на рубеже XI – XII вв. “Сказания” – “Сказание о чуде св. Николая над

половчином”, связанное с Никольской церковью в Киеве ⁵¹, и “Сказание о чудотворном образе св. Николы Дворищенского”, связанное с Николодворищенским собором в Новгороде ⁵². Важно и другое обстоятельство – все эти три литературные произведения конца XI – начала XII вв. (“Слово о перенесении мощей святителя Николая”, “Сказание о чуде св. Николая над половчином” и “Сказание о чудотворном образе св. Николы Дворищенского”) связаны с именами трех князей – киевского князя Всеволода Ярославича, его сына Владимира Мономаха, бывшего в это время черниговским князем, и сына Владимира Мономаха – новгородского, а впоследствии киевского князя Мстислава Владимировича Великого, который, подобно тому, как его отец еще будучи черниговским князем был соправителем Всеволода, стал фактическим соправителем Мономаха, еще будучи новгородским князем ⁵³.

Таким образом, мы можем убедиться, что вторая половина 80 – начало 90-х гг. XI в., когда Владимир Мономах находился на черниговском престоле, были временем активных контактов Руси с Западом и, особенно, с Италией. Об этом, помимо приведенных фактов, свидетельствуют и граффити, оставленные в это время русскими людьми, посетившими Италию, на архитраве портала собора Сан Мартино в Лукке: “Лазорь псаль Яршевичь, Ростиславль” и “Дьякон моуромский псаль” ⁵⁴.

Многие происходившие на рубеже XI – XII вв. события оказывались непосредственным образом связанными и с далекой от Италии Русью. Несмотря на то, что официально эти события связывались с великим киевским князем Всеволодом Ярославичем, их участником оказывался и его сын и соправитель черниговский князь Владимир Всеволодович Мономах. Поэтому совершенно не случайно в “Слове о перенесении мощей святителя Николая” наряду с киевским князем Всеволодом упомянут и Владимир Мономах, подчеркнуто названный князем черниговским. Интересно, что некоторые исследователи предполагают, что автором этого “Слова” был никто иной, как переяславский епископ и титулярный митрополит Ефрем ⁵⁵, который, как мы уже знаем, был в это время ближайшим сподвижником Владимира Мономаха ⁵⁶. В таком случае подчеркнутое появление черниговского князя Владимира Всеволодовича в тексте “Слова” становится понятным и оправданным – он сознательно называется в одном ряду с правящими в это же время византийским императором, константинопольским патриархом и великим киевским князем как равная им по масштабу и значению фигура, также, как и они, имеющая прямое отношение к событиям европейского масштаба.

Не случайна в этом контексте и одна из упомянутых надписей на архитраве портала собора Сан Мартино в Лукке – та, в которой упоминается некий “дьякон моуромский”. Муромо-Рязанское княжество в XI – XII вв. входило в состав владений черниговских князей Святославичей ⁵⁷, и, хотя в годы княжения в Чернигове Влади-

мира Мономаха Муромо-Рязанские земли не вошли в его черниговский удел, оставшись за Святославичами, церковный патронат Чернигова над ними был сохранен, так как на протяжении XI и почти всего XII вв. и Муром, и Рязань входили в состав Черниговской епархии⁵⁸, которая в XI ст., так же, как и Переяславская, имела статус титулярной митрополии⁵⁹.

Таким образом, мы видим, что именно в те годы, когда Владимир Мономах был черниговским князем, являясь одновременно и фактическим соправителем своего отца, киевского великого князя Всеволода Ярославича, существовали все предпосылки для того, чтобы он, ведя строительство в Чернигове, смог воспользоваться услугами каких-то западных зодчих, происходящих, по-видимому, из круга романских мастеров Северной Италии.

---

1. *Иоаннисян О. М.* К вопросу о происхождении черниговской плинфы конца XI – XII веков и равнослойной техники кладки на Руси // *Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы.* – СПб., 2003. – С. 20 – 34.

2. *Раппопорт П. А.* Древнерусская архитектура. – СПб., 1993. – С. 49.

3. *Раппопорт П. А.* Из истории киево-черниговского зодчества XII в. // *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР.* – М., 1984. – Вып. 179. – С. 62.

5. *Baumgarten N. de.* Genealogies et mariages occidentaux des rurikides russes du Xe au XIIIe siècle // *Orientalia Christiana*, vol. IX – 1. – Roma, 1928. – P. 18.

6. *Ibid.*

7. *Иоаннисян О. М.* К вопросу о происхождении черниговской плинфы... – С. 20 – 34.

8. *Богусевич В. А., Холостенко Н. В.* Черниговские каменные дворцы XI – XII вв. // *Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР.* – К., 1952. – Вып. 1. – С. 32 – 43; *Холостенко Н. В.* Черниговские каменные княжеские терема XI в. // *Архитектурное наследство.* – М., 1963. – Вып. 15. – С. 7 – 17.

9. *Богусевич В. А., Холостенко Н. В.* Указ. соч. – С. 32.

10. Там же. – С. 39.

11. *Холостенко Н. В.* Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // *Памятники культуры. Исследования и реставрация.* – М., 1961. – Вып. 3. – С. 54 – 67; *Раппопорт П. А.* Русская архитектура X – XIII вв. Каталог памятников // *Свод археологических источников.* – Л., 1982. – Вып. Е1-47. – С. 45 – 46.

12. *Холостенко Н. В.* Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // *Советская археология.* – 1967. – № 2. – С. 188 – 210; *Раппопорт П. А.* Русская архитектура X – XIII вв. Каталог памятников... – С. 41 – 43.

13. *Холостенко Н. В.* Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964 – 1965 го-

дов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 88 – 103; *Pannonorm П.А.* Русская архитектура X – XIII вв. Каталог памятников... – С. 46 – 47.

14. См., например, такие постройки, как монастырь Осиеос Лукас в Фокиде (*Mango C.* Byzantine architecture. – New York, 1974. – P. 11, 213), церкви Агиос Стефанос, Панагии Кумбелидики и Агии Анаргири в Кастории (*Ibid*, p. 303), церкви в Месемврии – болгарском Несебре (*Ibid*, p. 304-305), церковь Богородицы в Асеновграде (*Ibid*, p. 307), церковь монастыря св. Пантелеймона в Нерези (*Ibid*, p. 310), церковь св. Климента и собор св. Софии в Охриде (*Ibid*, p. 314 – 315).

15. *Mango C.* *Op. cit.*, p. 14; *Pannonorm П.А.* Строительное производство Древней Руси. X – XIII вв. – СПб., 1994. – С. 75 – 76; *Ego же.* Building the churches of Kievan Russia. – Aldershot, Hampshire-Brookfield. – Vermont, 1995. – P. 112 – 115.

16. *Mango C.* *Op. cit.*, p. 93, 102 – 103, 129, 132-137, 155 – 157, 167.

17. *Schneider A.M.* Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt // *Istanbuler Forschungen*, VIII. – Berlin, 1936. – S. 13; *Eyice S.* La ruine byzantine dite “Ucayak” // *Cahiers archeologiques*. – T. 18. – Paris, 1968. – P. 146.

19. См.: *Иоаннисян О.М.* О некоторых особенностях церкви Панагии Халкеон в Салониках // Византия в контексте мировой культуры: Научная конференция, посвященная столетию со дня рождения Алисы Владимировны Банк (1906 – 1984). – СПб., 2006. – С. 15.

20. *Dionigi R.* I segni dei lapicidi. – Vigevano-Pavia, 1996. – P. 145 – 147.

21. *McLean A.* Romanesque architecture in Italy // *Romanesque*. – Köln, 1997. – P. 80.

22. *Ibid.* – P. 78.

23. *Chierici S.* La Lombardia // *Italia romanica*. – V. 1. – Milano, 1978. – P. 37 – 68.

24. *Stocchi S.* L’Emilia-Romagna // *Italia romanica*. – V. 6. – Milano, 1984. – P. 283 – 299.

25. *Pannonorm П.А.* Строительное производство Древней Руси... – С. 76 – 78.

26. *Моргилевський І.* Успенська церква Єлєцького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 199; *Холостенко Н.* Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси // Искусство. – 1951. – Май-июнь. – С. 88; *Воробьева Е.В.* Семантика и датировка черниговских капителей // Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 178; *Орлов Р.С.* Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX – XIII вв.”. – К., 1990. – С. 28 – 34; *Зорина А.М.* Стилистические особенности белокаменных рельефов из Борисоглебского собора в Чернигове // Древняя Русь. Новые исследования / Славяно-русские древности. – СПб., 1995. – Вып. 2. – С. 144 – 145, 148.

27. *McLean A.* *Op. cit.* – P. 83.

28. *Dionigi R.* *Op. cit.* – P. 146.

29. *McLean A.* *Op. cit.* – P. 78.

30. *Ibid.* – Р. 80.
31. *Stocchi S.* Op. cit., p. 291.
32. См. о ней: *Розанов С. П.* Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна (1071 – 1109) // Известия АН СССР. – Серия 7. Отделение гуманитарных наук. – 1929. – № 8. – С. 617 – 646. См. также: *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X – XV веках. – М.; Л., 1959. – С. 71 – 72; *Пауто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 125 – 127.
33. Поучение Владимира Мономаха // Памятники литературы Древней Руси: Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 406, 407.
34. *Голубинский Е.* История русской церкви. – М., 1901. – Т. I. – 1-й полутом. – С. 595; *Leib V.* Rom, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle. – Paris, 1924. – P. 23, 34; *Рамм Б. Я.* Указ. соч. – С. 68 – 69; *Пауто В. Т.* Указ. соч. – С. 130.
35. *Рамм Б. Я.* Указ. соч. – С. 69.
36. *Голубинский Е.* История русской церкви. – М., 1904. – Т. I. – 2-й полутом. – С. 398 – 399; *Макарий (Булгаков) митрополит Московский и Коломенский.* История русской церкви. – М., 1995. – Кн. II. – С. 211, 555 – 557.
37. *McLean A.* Op. cit. – P. 106 – 108.
38. *Шляпкин И.* Русское поучение XI в. о перенесении мощей Николая Чудотворца и его отношение к западным источникам. – СПб., 1881. – С. 3 – 23; *Голубинский Е.* Указ. соч. – Т. I. – 1-й полутом. – С. 773; Т. I. – 2-й полутом. – С. 398 – 399; *Пауто В. Т.* Указ. соч. – С. 130 – 131.
39. Слово о перенесении мощей святителя Николая // *Макарий (Булгаков) митрополит Московский и Коломенский.* История русской церкви. – М., 1995. – Кн. II. – С. 555 – 557; *Крутова М. С.* Святитель Николай Чудотворец в древнерусской письменности. – М., 1997. – С. 51 – 58, 135 – 136, 175 – 177.
40. Слово о перенесении мощей святителя Николая... – С. 555.
41. Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. IX. – С. 116.
42. *Рамм Б. Я.* Указ. соч. – С. 70, прим. 115.
43. К архиепископу Римьскому отъ Иоанна митрополита Русского о опресноцехъ // Ученые записки II Отделения императорской Академии наук. – СПб., 1854. – Кн. II. – С. 1 – 20.
44. *Рамм Б. Я.* Указ. соч. – С. 70.
45. Там же.
46. *Пауто В. Т.* Указ. соч. – С. 130 – 131.
47. Там же. – С. 131.
48. Там же.
49. *Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 37 – 38; *Шероцкий К.* Киев. Путеводитель. – К., 1917. – С. 204; *Каргер М. К.* Древний Киев. – М.; Л., 1961. – Т. II. – С. 407 – 408.
50. *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. – Л., 1986. – С. 69 – 70.
51. *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 – 1237 гг.) // *Subsidia Byzantinorossica* – Т. I. – СПб., 1996. – С. 221 – 222; *Крутова М. С.* Указ. соч. – С. 173.

52. Подскальски Г. Указ. соч. – С. 173 – 174, 223 – 224.

53. Толочко П.П. Историчні портрети. – К., 1990. – С. 77 – 84.

54. Стари кирилски надписи в катедралата “Сан Мартино” в град Лукка // Славянские культуры и Балканы. – София, 1978. – С. 62 – 64; *Высоцкий С.А.* Киевские граффити XI – XII вв. – К., 1985. – С. 5.

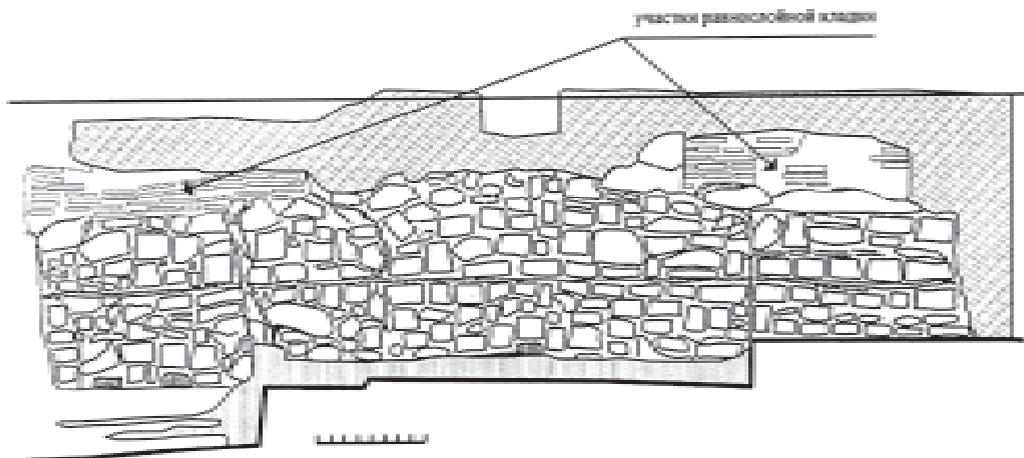
55. *Леонид (Кавелин)*. Чудеса св. Николая // Памятники Общества любителей древней письменности. – СПб., 1888. – Т. 72. – С. 4; *Шляпкин И.* Указ. соч. – С. 22; *Паиуто В.Т.* Указ. соч. – С. 328, прим. 15; *Подскальски Г.* Указ. соч. – С. 214, 224 – 602.

56. *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – М., 1989. – С. 38 – 39, 56, 58, 61; *Подскальски Г.* Указ. соч. – С. 55, 280 – 281.

57. *Зайцев А.К.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975, карта между с. 80 и 81; *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С. 94 – 134.

58. *Щапов Я.Н.* Указ. соч. – С. 37 – 38; *Подскальски Г.* Указ. соч. – С. 53.

59. *Поттэ А.* Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI в. // Византийский временник. – М., 1968. – Т. 28. – С. 98 – 102; *Щапов Я.Н.* Указ. соч. – С. 58 – 60; *Подскальски Г.* Указ. соч. – С. 54 – 56.

Рис. 1. Терем между Спасским и Борисоглебском соборами. Кладка (по В.А. Богусевичу и Н.В. Холостенко).

Рис. 2. Церковь Панагии Халкеон в Салониках. Фрагмент кладки.

Рис. 3. Чернигов. Успенский собор Елецкого монастыря. Общий вид.

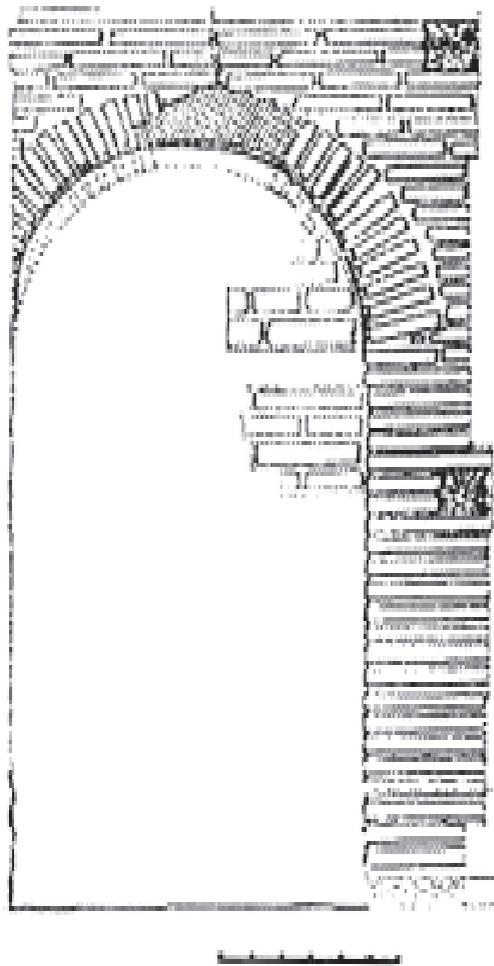
Рис. 4. Чернигов. Успенский собор Елецкого монастыря. Крещальня. Равнослойная кладка.

Рис. 5. Чернигов. Ильинская церковь. Общий вид.

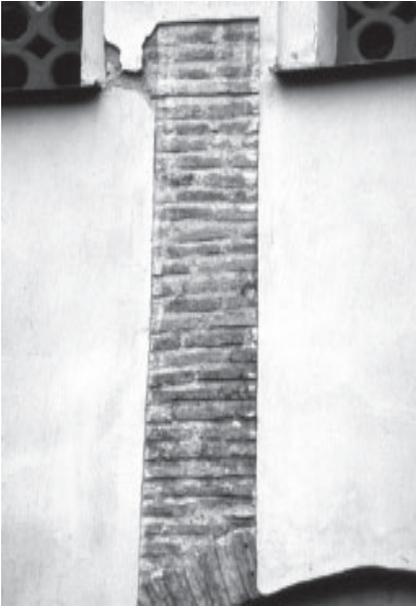
Рис. 6. Чернигов. Ильинская церковь. Реконструкция Н.В. Холостенко.

Рис. 7. Чернигов. Ильинская церковь. Фрагмент кладки по Н.В. Холостенко.

Рис. 8. Чернигов. Борисоглебский собор. Общий вид.

Рис. 9. Чернигов. Борисоглебский собор. Фрагмент кладки.

Рис. 10. Чернигов. Борисоглебский собор. Белокаменная капитель.

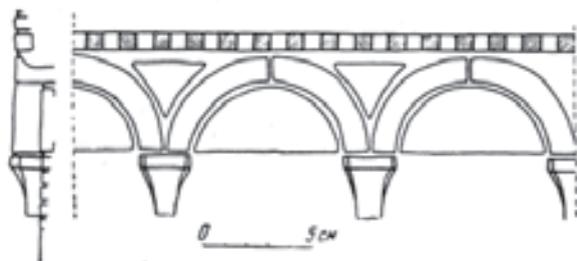
Рис. 11 а. Чернигов. Борисоглебский собор. Белокаменная капитель.

Рис. 11 б. Милан. Церковь Сант Амброджо. Белокаменная капитель.

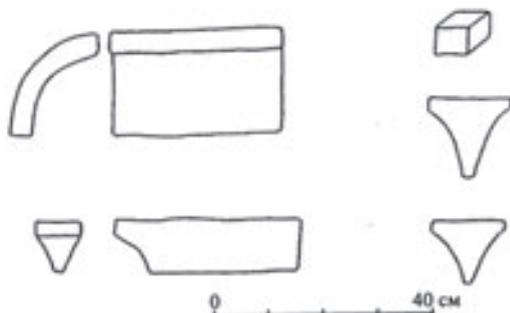
Рис. 12. Чернигов. Успенский собор Елецкого монастыря. Аркатурный пояс.

Рис. 13. Чернигов. Успенский собор Елецкого монастыря. Схема кладки аркатурного пояса (по Н.В. Холостенко).

Рис. 14. Чернигов. Борисоглебский собор. Аркатурный пояс.

Рис. 15. Чернигов. Борисоглебский собор. Лекальные кирпичи для кладки аркатурного пояса (по Н.В. Холостенко).

Рис. 16. Милан. Церковь Сант Амброджо. Аркатурный пояс.

БЕЛОКАМЕННАЯ РЕЗЬБА БОРИСОГЛЕБСКОГО СОБОРА В ЧЕРНИГОВЕ И ДМИТРИЕВСКОГО СОБОРА ВО ВЛАДИМИРЕ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ЕДИНСТВА КУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА (XII в.)

Архитектурная белокаменная резьба древнего Чернигова исследована разносторонне¹. Резьба Дмитриевского собора во Владимире, находясь в фасадной кладке собора, значительно удалена от исследователя и, в отличие от рельефных памятников Чернигова, недоступна для тщательного осмотра. Этот факт явился одной из причин отсутствия до недавнего времени археологического обследования рельефов этого уникального памятника. Только начиная с 2000 г. отдельными выпусками начал выходить Каталог резьбы Дмитриевского собора во Владимире², в котором обобщены итоги детального изучения резьбы непосредственно на памятнике с лесов в процессе ее реставрации.

Каталожно-археологическое исследование резьбы, просмотр всего состава резных блоков (1504) существенно дополнило и уточнило идентификацию образов, сюжетов и отдельных мотивов, проделанную ранее Г.К. Вагнером³. Это предоставило реальный материал для адекватного осмысления содержания декорации, позволило детализировать технику и манеру исполнения резных изображений. В связи с этим появилась возможность привлечения рельефов Дмитриевского собора для сравнительного стилистического анализа с памятниками древнерусской и шире – романской – каменной пластики.

В круг памятников, исследуемых в связи с резьбой Борисоглебского собора в Чернигове, введены произведения Новгорода, Скандинавии⁴. Изученный материал декора Дмитриевского собора позволяет высказать некоторые соображения о характере связи резьбы древнего Чернигова и древнего Владимира, в рамках данной статьи – в узком аспекте: со стороны иконографии мотива и манеры его исполнения.

В памятниках Чернигова выявлены шесть белокаменных резных блоков с резьбой, три из которых, рассматриваемые нами, происходят из собора Бориса и Глеба. В состав мотивов, их декорирующих, входят изображения пардусов, семаргла, птицы, плетенок различного рисунка и крупного листа пальметты. Заметим здесь, что мы

придерживаемся традиции, используемой в древнерусской литературе⁵, называть изображенного зверя, по видовой характеристике подобного барсу, гепарду (с чертами волка, собаки), “пардусом”. Именно так называет его Ипатьевская летопись, рассказывая об известном событии обмена подарками между князьями: “да Святослав Ростиславу пардус, и два коня борза”⁶. Такое же название доказывается примерами словаря И.И. Срезневского⁷. “Гепарды под именем пардусов были хорошо известны в княжеском быту”, – пишет также в своем исследовании черниговской резьбы Е.В. Воробьева⁸. Слово “барс” в древнерусской литературе не встречается.

Пардусы составляют один из наиболее значимых сюжетов и в фасадной декорации владимирского собора. Изображения птиц также многочисленны, и оба эти мотива играют существенную роль в содержании декора. В частности, благодаря мотиву птицы в программу декорации храма включена тема Св. Духа. Различного рисунка плетенки покрывают порталы и колонки аркатурного фриза. Большое разнообразие их содержит резной декор апсид.

На одном из блоков-капителей Борисоглебского собора изображены пардусы в зеркально-парной композиции⁹, сидящие спиной друг к другу и с повернутыми назад (т.е. к центру композиции) головами. Перевитые хвосты зверей, равно как и ошейники, наброшенные на их шеи, продолжены сложными по рисунку ремневидными плетенками с включением в них головок змей и дракончиков. Композиционная схема парно-зеркальных зверей, подобная черниговской модели, используется и в резьбе Дмитриевского собора (кат. № 78/589, 20/622, 33/635). Спокойно стоящие или шагающие звери кошачье-волкоподобного вида представлены и здесь непременно в профиль с головой, обращенной вперед либо повернутой назад. Однако перехлестнутые или перевитые хвосты их не переходят в плетенку, а заканчиваются пышным растительным побегом.

Голова пардуса на рельефах обоих соборов также имеет профильный ракурс. Пасть открыта. Прямой и удлиненный, как у рода волкоподобных, нос оканчивается активно выраженной “точкой”, что составляет характерный и отличительный иконографический штрих облика этого зверя. Характерна также форма круглого и выпуклого лба, такого, как у всех кошачьих. Уши показаны одним или двумя заостренными “лепестками”. Своеобразно трактуется глаз. Ему придается каплевидная (лепестковая) форма, и отчетливо обозначается точка зрачка.

Приемы исполнения резьбы также имеют много общего. Моделировка деталей головы – лба, носа, пасти – исполнена посредством оконтурений, имеющих форму валиков. При этом линия огранки лба (этот валик) продолжена на морду, отделяя лобную часть от пасти. Двугранно, углом внутрь, выбраны уши, как это делается при изображении листьев.

В моделировку формы входит и прием отштриховки. Ею подчеркнуты детали в местах их соприкосновений друг с другом, например, головы с шеей. В рельефах Дмитриевского собора “отчеркиваются” и ноги в местах соприкосновения с туловищем. Штриховкой выделяется и собственно бедро, когда оно “утоплено” в туловище. Условно, волнистой отштриховкой показываются и обшерстение зверя, и его грива, которая нередко присутствует на изображении пардусов в дмитриевской резьбе. Следует подчеркнуть, что штрихи в резьбе Дмитриевского храма имеют объем. Чаще всего они исполнены в виде тех же валиков (Рис. 1).

Как видим, даже не столь подробный сравнительный анализ приемов резьбы одного мотива уже выявляет ряд соответствий в интересующих нас памятниках каменной пластики: единство мотивов, общность их иконографии и рисунка деталей, присутствие похожих приемов моделировки формы. Иконографические переключки прослеживаются в общем рисунке зверя, его движении, позе, но особенно в таких мелких характерных деталях, как форма крутого лба, каплевидная форма глаза, отчетливо фиксированная точка носа, выявленные, визуальнo объемные складки кожи возле пасти. Становится очевидным, что к общим приемам трактовки формы можно отнести все те, которые используются при моделировке деталей головы пардуса.

Иконографические и исполнительские параллели могут быть отмечены и в изображении птиц¹⁰ на обоих храмах. В первую очередь, это собственно изобразительная модель птицы с повернутой назад головой, круто изогнутой грудью, преувеличенно крупными лапами, опущенным хвостом и почти горизонтально вытянутым крылом (кат. № 85/215; 65/576). Это также рисунок оперения крыльев и хвостов, когда перья ступенчато полосками или ровно валиками уложены вдоль длины крыла и хвоста, а вершина крыла отделена врезными линиями и тем самым обособлена (кат. № 17/528). Это и прием “перетекания” деталей птицы (крыльев и хвостов) в разного рода плетенки (кат. № 36/166). Это и преобразование либо хвоста, либо крыла птицы в древо или произрастание древа на средокрестии перехлестнутых крыльев, или просто размещение древа между крылом и хвостом птицы (кат. № 13/102, 85/215, 65/576), а также закручивание кончиков крыла и хвоста в завиток (кат. № 13/615), как на черниговской капители (Рис. 2).

Много общего имеется в приемах резьбы растительного мотива, вырезанного на капители собора Бориса и Глеба и на колонках аркатуры Дмитриевского храма. В том и другом случае это крупная шестичастная пальметта общей конусообразной формы, лепестки которой, представленные в виде валиков, смоделированы приемом заглубленных линейных врезок. Пальметта в своем основании переходит в ремневидную плетенку, основная фигура которой составлена из трех крупных, перевитых между собой петель (Рис. 3).

Использование растительного мотива похожей иконографической схемы наблюдается в древнерусском искусстве намного раньше. Пальметту подобной формы (но без плетенки) видим на деревянной новгородской колонне середины XI в. – известный пример, который использует в своем исследовании В. Жишкович¹¹.

В ряд общих черт следует поместить и символическое назначение мотивов. В контексте резной декорации Дмитриевского храма пардус является символом, связанным с княжеской темой. Размещение его в важной пространственной зоне в связи с образом правителя вводит это изображение в семантическое поле княжеской тематики, отчетливо представленной в резьбе собора. Эмблематически-княжеское значение пардуса исходит из его семантической связи с волком, отражавшим в представлении многих народов образ вождя племени и предводителя воинской дружины. Это прослеживается в древнеиндийском, греческом, германском (“псы” Одина) эпосе. Волчья стая как символ единой дружины известна на Кавказе¹². В.П. Даркевич делает важное замечание по поводу того, что в культуре византийской знати именно воины сравнивались с леопардо-волками¹³. Эта византийская традиция и глубокие корни, которые в славянской культуре связывали пардуса с культом волка, обусловили его популярность в княжеской среде Древней Руси. Князья использовали его изображение на одеждах, щитах, шлемах, оружии (пардус на топорике X – XI вв., найденном в Старой Ладогe¹⁴, пардус на щите св. Георгия среди рельефов XIII в. Георгиевского собора в Юрьеве-Польском). Изображение приподнявшегося на задние ноги пардуса вошло в идеологический контекст Суздальской Руси как эмблема владимирской княжеской династии¹⁵. Изображения пардусов на черниговских капителях также несли “определенную, понятную информацию в свете задачи возвеличивания и утверждения княжеской власти”¹⁶.

Сравнительный анализ резьбы черниговской и владимирской белокаменной пластики наряду с общностью выявляет и различия. Весьма существенным было то, что в соборе Св. Димитрия представлен более объемно трактованный рельеф. Удлиненное, узкое с укрупненной грудью туловище зверей подано силуэтной округленной массой с крутой и глубокой подрезкой к фону; приемы объемно моделированного рельефа присутствуют и в резьбе голов зверей. При моделировке головы пардуса на капители Борисоглебского собора детали прорисовываются скорее посредством заглубленных в поверхность рельефа врезных линий. В этом отношении особенно различается манера исполнения плетенок. В резьбе этих деталей при большой высоте их рельефа поверхность срезана под единую плоскость, ровно уплощена, края-обрезы жгутов не заовалены. Тот же подход плоскостного решения формы без ее отчетливой округленности наблюдается и в трактовке туловищ зверей. Потому более “рисованная” поверхность рельефа приближает технические приемы его исполнения к манере

резьбы по дереву. Кроме того, туловище пардуса сплошь покрыто точками – характерным признаком изображения зверя этого вида на древнерусских миниатюрах. В резьбе Дмитриевского собора показ точек на туловище пардуса не актуален. В целом образ решен более декоративно в памятниках черниговской каменной пластики и более лаконично в пластике Дмитриевского собора во Владимире. Таким образом, рассматривая избранный нами круг памятников, следует говорить о наличии в них общих черт моделировки изображений, но о разных манерах их исполнения, то есть неоднородности стилистических признаков, что совершенно естественно для разных артелей резчиков, хотя и существующих в едином географическом пространстве.

Включение изображений зверей и птиц в сложное ремневидное плетение, собственно прием отождествления ремневидных жгутов плетенки со змеями – жгуты оканчиваются головками змей – явление, характерное для скандинавского искусства X – XI вв., отображающее борьбу противоположных начал. В христианском искусстве XII в. подобный сюжет использовался, с одной стороны, как отвлеченно-декоративный мотив, с другой – как модель, подчеркивающая идею высвобождения из хаоса. Птицы, сами по себе свободные от плетенки, но объединенные помещенным между ними орнаментальным плетением, характерным для иллюстраций миниатюр византийского круга, в резьбе владимирского памятника представлены широко, о чем говорилось выше. Относительно образа пардуса такой мотив здесь исключен. Было уже отмечено, что в декоре владимирского памятника зеркально-парный композиционный извод этих зверей используется, но их перекрученные хвосты прорастают не плетенкой, а трансформированы в реальный мотив – пышные раскидистые древа, в контексте программы дмитриевской декорации символизирующие древа райские. В традиции каменной резьбы подобные тенденции типичны в общем для романского искусства и для искусства Византии в частности, а на Руси характерны, в основном, для второй половины XII в. Поэтому, использование приема частичного ремневидного оплетения основных образов того или иного сюжета, а также само использование мотива плетенки с включением в нее головок дракончиков и змей, могут служить датирующим признаком. Нередко черниговскую резьбу датируют второй половиной XII в.¹⁷ и в общем XII в.¹⁸ Наличие же указанных мотивов в рассматриваемых нами капителях собора говорит о сравнительно раннем происхождении произведений каменной резьбы из Борисоглебского собора в Чернигове. Датировку первой половиной XII в. обосновывает и Е.В. Воробьева¹⁹.

На примере рассматриваемых памятников каменной пластики Борисоглебского и Дмитриевского соборов возможно также проследить иконографические и стилистические связи в пределах более широкого культурного пространства. Уже указывалось на то, что исследователями отмечается лежащая на поверхности общность изоб-

разительной трактовки мотивов черниговских памятников каменной пластики и скандинавских памятников деревянной храмовой резьбы: изображение обвитых плетеной зверей, птиц, включение в резьбу головок дракончиков, кусающих ремневидный жгут плетенки, который оканчивается головкой змеи. Мы можем лишь дополнить изобразительный ряд, включив в число аналогий изображение головы пардуса из деревянной резьбы западного портала мачтовой церкви 1150 г. в г. Боргунд в Норвегии (Рис. 4). Однако в этот изобразительный ряд встают еще и примеры из искусства Италии, вполне возможно, также возникшие под влиянием скандинавских традиций резьбы по дереву (Рис. 5)²⁰. Данный ряд аналогий можно продолжить и примером резьбы по камню византийской работы 1100 г. – изображением птицы, хранящейся в музее Сигтуны (Рис. 6). Изображение является весьма близкой иконографической репликой птицы из Борисоглебского собора в Чернигове.

Итак, черты, наметившиеся в черниговской пластике первой трети XII в., сложившиеся, с одной стороны, под влиянием скандинаво-новгородских традиций, с другой – итало-византийских, прочно укрепились в искусстве всего XII в. Мотивы резьбы Борисоглебского собора использовались мастерами романского Средневековья. Их отголоски, как отражение одних и тех же тенденций искусства резьбы по камню, находим в резьбе Дмитриевского собора во Владимире.

Все сказанное еще раз убеждает в том, что пространство средневековой Европы и Руси было открыто для единения различных культурных традиций. Странствующие артели мастеров-белокаменщиков, строителей и резчиков, свободно передвигающиеся по территории древнерусских княжеств, имея в своем арсенале набор “бродячих” мотивов в виде калек или прорисовок, были тем звеном, которое впитывало и удерживало традиции, а также несло новые приемы трактовки формы. К концу XII в., ко времени храмового строительства Всеволода III в Северо-Восточной Руси, мастерами были разработаны уже своего рода модули или шаблоны, одни для изображения зверей, другие – птиц, третьи – древ. Это обнаружено при внимательном анализе резьбы Дмитриевского собора в процессе подготовки каталога²¹.

Несомненно, в средневековых артелях белокаменщиков присутствовали мастера Чернигово-Северщины. Они вполне могли работать и в составе сборных артелей на строительстве храмов Андрея Боголюбского и Всеволода III. В связи с этим уместно напомнить о самых непосредственных – родственных – связях строителя Дмитриевского собора князя Всеволода III Большое Гнездо с домом черниговских князей. В 1187 г. за Ростислава Ярославича Черниговского, внука Всеволода Ольговича, отдана была дочь Всеволода III Всеслава (Вышеслава). Сообщение это содержат Лаврентьевская и Новгородская летописи: “Всеволодъ Юргевичъ Володимерь внукъ Мономаховъ, отдалъ дщерь свою Всеславу Чернигову, за Ярославича Ростислава, внука Все-

воложа Олговича”²². Подобного рода связи Всеволод поддерживал и позже. Его сын Юрий-Георгий состоял в браке с дочерью Черниговского и Киевского князя Всеволода Святославича Черногого²³.

---

1. Приводим далеко не полный перечень работ: *Холостенко Н.В.* Неизвестные памятники монументальной скульптуры древней Руси // Искусство. – 1951. – № 3. – С. 84–91; *Богусевич В.А.* Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві // Археологія. – К., 1961. – Т. XII. – С. 76–90; *Холостенко Н.В.* Исследование Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 202, 203 и др.; *Воробьева Е.В.* Семантика и датировка черниговских капителей // Средневековая Русь. Памяти Н.Н. Воронина. – М., 1976. – С. 175–183; *Орлов Р.С.* Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 28–34; *Коваленко В.П., Орлов Р.С.* Різблений камінь 1984 р. з Чернігівського дитинця // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 22–33; *Жишкович В.* Пластика Русі – Україні: Х – перша половина XIV століть. – Львів, 1999.

2. *Гладкая М.С.* Материалы каталога рельефной пластики Дмитриевского собора во Владимире. – Владимир, 2000. – Вып. 1; *Ее же.* Изображение львов в резьбе Дмитриевского собора во Владимире. – Владимир, 2002. – Вып. 2; *Ее же.* Каталог белокаменной резьбы Дмитриевского собора во Владимире: Центральное прясло северного фасада. – Владимир, 2003. – Вып. 3; *Ее же.* Каталог белокаменной резьбы Дмитриевского собора во Владимире: Центральное и восточное прясла южного фасада. – Владимир, 2004. – Вып. 4; *Ее же.* Рельефы Дмитриевского собора во Владимире: Вопросы иконографической программы. – Владимир, 2005. – Вып. 5.

3. *Вагнер Г.К.* Скульптура Древней Руси: XII век. Владимир, Боголюбово. – М., 1969.

4. *Жишкович В.* Пластика Русі – України... – С. 118–121.

5. Подробное исследование о данном мотиве см.: *Гладкая М.С.* Материалы каталога рельефной пластики Дмитриевского собора во Владимире... – С. 110–119.

6. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1998. – Т. II. – Стб. 504.

7. *Срезневский И.И.* Словарь древнерусского языка. – М., 1989. – Т. II. – Ч. 2. – Стб. 880.

8. *Воробьева Е.В.* Семантика и датировка черниговских капителей... – С. 180.

9. *Асеев Ю.С.* Искусство Киевской Руси. – К., 1989. – Ил. 89.

10. *Асеев Ю.С.* Искусство Киевской Руси... – Ил. 90.

11. *Жишкович В.* Пластика Русі-України... – С. 118.

12. *Иванов В.В.* Реконструкция индоевропейских слов и текстов, отражающих культ волка // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1975. – Т. 34. – Вып. 5.

13. *Даркевич В.П.* Светское искусство Византии: Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII вв. – М., 1975. – С. 200.

14. *Рыбаков Б.А.* Русское прикладное искусство X–XIII веков. – Л., 1971. – С. 49, ил. 57.

15. *Воронин Н.Н.* Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV веков. Т. 1. XII столетие. –

М., 1961. – С. 246, 295 – 297.

16. Воробьева Е.В. Семантика и датировка черниговских капителей... – С. 179.

17. Мезенцева Г.Г. Скульптура // История украинского искусства. – К., 1966. – Т. I. – С. 239 – 242.

18. Асеев Ю.С. Искусство Киевской Руси... – Ил. 89, 90; Жишкович В. Пластика Руси-Украины... – С. 108 – 125.

19. Воробьева Е.В. Семантика и датировка черниговских капителей... – С. 176.

20. Пользуюсь случаем поблагодарить И.А. Стерлигову за любезно предоставленную фотографию.

21. Гладкая М.С. Рельефы Дмитриевского собора во Владимире: опыт комплексного исследования. Дисс. канд. искусств. – М., 2006. – С. 49 – 53.

22. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1997. – Т. I. – Стб. 405; Новгородская I летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 2000. – Т. III. – С. 142.

23. Лаврентьевская летопись... Стб. 435.

Рис. 1. Пардусы. Фрагменты рельефов Дмитриевского собора во Владимире. Конец XII в. (1 – 2) и церкви Покрова на Нерли. 1165 г. (3).

Рис. 2. Птицы (павлины). Рельефы Дмитриевского собора во Владимире. Конец XII в.

Рис. 3. Пальметта. Фрагмент резьбы колонки аркатурного фриза южного фасада Дмитриевского собора во Владимире.

Первая треть XIII в.

Рис. 4. Головка зверя (пардуса). Резьба западного портала мачтовой деревянной церкви. 1150 г. Фрагмент левой притолки. Боргунд. Норвегия.

Рис. 5. Изображение борьбы зверей и змеи. Резьба по камню. XII в. Италия. Каstellо Сфорцеско. Музей старинного искусства. Милан.

Рис. 6. Птица. Резьба по камню. 1100 г. Византия. Sigtuna Museum. Швеция.

ЮЖНОРУССКИЕ ТРАДИЦИИ В ЗОДЧЕСТВЕ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ РУСИ в конце XII – первой четверти XIII вв.

По сложившейся историографической традиции зодчество Северо-Восточной Руси XII – XIII вв. соотносится с такими шедеврами белокаменной архитектуры, как церковь Покрова на Нерли, соборы Переяславля-Залесского, Суздаля (Кидекша), Владимира, Боголюбова, Юрьева-Польского. В первую очередь, это обусловлено хорошей сохранностью памятников, облик которых прочно закрепил за Владимиро-Суздальскими землями статус княжества с уникальным белокаменным зодчеством. Такое положение сохранялось вплоть до рубежа XII – XIII вв., когда в каменной архитектуре Северо-Восточной Руси обозначились новые черты. Наряду с белокаменными постройками появились здания из плинфы – материала, применявшегося практически во всех строительных центрах Древней Руси. На памятниках, при возведении которых использовался этот новый материал, и проявились черты южнорусских строительных традиций.

Впервые к теме плинфяного строительства в Северо-Восточной Руси обратился Н.Н. Воронин, но из-за отсутствия в то время соответствующих археологических материалов ученый лишь обозначил эту тему в своих исследованиях. Более подробно высказался о ней О. М. Иоаннисян, который отнес начало плинфяного строительства в столице княжества – Владимире к 1194 г. и предположил, что в 1210-х гг. в Ярославле оно было продолжено “мастерами из артели князя Рюрика Ростиславича”. По мнению исследователя, артель мог возглавлять зодчий Петр Милонег, строивший в Киеве, Чернигове, Новгороде-Северском, Путивле¹. Археологические данные, полученные в течение последних 10 лет, позволили по-новому взглянуть на ранее известные факты.

Сложность изучения плинфяного строительства князя Всеволода III и его сыновей по-прежнему объясняется практически полным отсутствием сохранившихся памятников.² При рассмотрении строительных традиций данная особенность вынуждает нас перенести основной акцент с характеристики архитектуры на анализ строительных материалов, привлекая, где это возможно, сведения письменных источников и данные археологии.

Вопрос об истоках плинфяного строительства в Северо-Восточной Руси в начале

XII в. до сих пор не имеет однозначного ответа. Единственный исследованный памятник, построенный здесь Владимиром Мономахом и епископом Ефремом до 1105 г., – Рождественский (изначально – Успенский) собор в Суздале, по особенностям формовки плинфы может быть связан с переяславским зодчеством. Впрочем, мы не исключаем и возможности существования сборной артели мастеров, участвовавших в строительстве собора. Летописные сведения о плинфяном строительстве в начале XII в. (1108 г.) во Владимире пока вовсе не нашли археологического подтверждения³. Появление плинфы здесь относится ко времени правления Всеволода Большое Гнездо и связано с несколькими строительными традициями.

Первый, самый ранний импульс, следы которого прослежены в Дмитриевском (конец 1180-х – около 1191 гг.) и Рождественском (1191 – 1196 гг.) белокаменных соборах, связан со Смоленском, его строительной традицией и князем Рюриком Ростиславичем. Нам удалось уточнить время появления этого импульса в Северо-Восточной Руси. Опубликованный Н.Н. Ворониным “знак Рюриковичей” на ложке одной из плинф, найденных около Дмитриевского собора, находит ближайшие аналогии в строительных материалах из церкви Св. Василия на Смядыни (около 1191 г.), заказчиком которой, вероятнее всего, был Рюрик Ростиславич. Единичный фрагмент подобной “смоленской” плинфы был обнаружен в фундаментах Рождественского собора и также может быть датирован временем около 1191 г., то есть моментом закладки собора⁴. На сегодняшний день, “смоленская” плинфа, относимая ко времени Всеволода III, в Северо-Восточной Руси нигде более не обнаружена, за исключением одного, не проверенного пока случая. По словам владимирского археолога В.П. Глазова, характерная тонкая плинфа встречается в кладке нижней части Успенского собора Княгинина монастыря. Сведений о способе ее изготовления и возможных знаках нет. Подобная плинфа может относиться как к “смоленской”, так и к “черниговской” технологии формовки.

Появление “смоленской” плинфы на строительных площадках Северо-Восточной Руси в качестве нового строительного материала мы склонны связывать с родственными отношениями между княжескими домами Владимира и Смоленска. Дочь Всеволода III Верхуслava в 1189 г. была отдана за смоленского князя Ростислава Рюриковича, сына Рюрика Ростиславича⁴.

Следующий строительный импульс, следы которого прослеживаются на двух владимирских памятниках конца XII – начала XIII в. – около церкви Ризоположения на Золотых воротах и в Успенском соборе Княгинина монастыря, связан уже с иной строительной традицией – южнорусской.

Весьма интересен фрагмент плинфы, обнаруженный в подсыпке древнего “Козлова” вала Владимира и, вероятно, относящийся к расположенной поблизости Ризо-

положенской церкви на Золотых воротах (1164 г.)⁵. Верхняя постель его покрыта коричневой поливой с нанесенным поверх нее петлевидным рисунком белого цвета. Несмотря на то, что технология изготовления этой плинфы не ясна, толщина в 6 см говорит в пользу не смоленской, а скорее южнорусской традиции (толщина смоленских плинф, как правило, не выходит за пределы 4 – 4,5 см). Использование плинфы в качестве плитки пола весьма необычно. Ближайшие аналогии “петлевидному узору” составляют плитки из разведок Н.Н. Воронина 1953 г. во Владимире, относимые ученым к Успенскому собору (1185 – 1189 гг. или позднее) и/или к надвратной церкви Иоакима и Анны (1196 г.), а также плитки из церкви Св. Апостолов в Белгороде (1197 г.). Петлевидный узор на плинфе может быть связан с мастерами-плиточниками, работавшими у свата Всеволода III – Рюрика Ростиславича, княжившего в то время в Белгороде, или его сына Ростислава Рюриковича. Именно княжеский знак последнего, как установил Е.Н. Торшин, был выбит на одном из камней в кладке Золотых ворот и в основании кивория над водосвятной чашей в Боголюбовском замке⁶. Впрочем, князь Ростислав мог выступать в этих двух постройках и как вкладчик.

Наиболее интересным с точки зрения плинфяного строительства является Успенский собор Княгинина монастыря (1200 – 1202 гг.). Плинфа, использованная в нем, обладает следующими чертами. Керамическое тесто достаточно пластичное, с добавлением шамота. Нижняя и верхняя поверхности несут следы продольных древесных волокон. Возможно, это свидетельствует об изготовлении плинфы на подкладной доске и/или обработке обеих постелей. В одном случае отмечено круговое заглаживание (рукой?). Особенностью серии является наличие на верхней постели отпечатков “рамки” по краям плинфы шириной 20 – 30 мм. Выявлено два возможных формата: первый – толщиной 5,5 – 6 см (7 шт.) и второй – ? x 19 – 20 x 4-4,5 (3 шт.) см. Известны также плинфы размером 22 x 19 x 5; 30 x 18 x 5; ? x 20 x 5; ? x 17 x 4; 28 x 16 x 4; ? x 18,5 x 3,5 см⁷. Среди лекальных форм встречены “утожок”, четверть окружности, формы со скругленным тычком, трапеция. На постели одной из плинф была отмечена прочерченная метка в виде трезубца⁸.

Следует отметить, что схожие форматы выявлены как на черниговских, так и на смоленских памятниках рубежа XII – XIII вв., но сочетание черт в рассмотренной серии указывает, на наш взгляд, на черниговский круг памятников. Среди материалов, обнаруженных на территории Княгинина монастыря в 2005 г., встречаются плинфы с очень тщательной обработкой поверхностей, близкие смоленским образцам. Однако отсутствие характерных знаков и клейм на поверхности рассмотренных образцов пока не позволяет говорить об использовании “смоленской” плинфы при строительстве Успенского собора.

Заслуживает внимания и фундаменты этой постройки. Как следует из описания

Н.Н. Воронина, на сложенное из крупных булыжников насухо основание были положены “четыре ряда кладки из плиткообразного кирпича на старом (XIII в.) растворе”⁹. Такая схема закладки фундаментов известна и в смоленско-полоцких (церковь Михаила Архангела, Спасский собор, церковь у устья р. Чуриловки и др.), и в южнорусских (Михайловская церковь в Чернигове) храмах. При этом в смоленских фундаментах ряды плинфы над валунами, как правило, сложены на глине, а в южнорусских – на растворе. Есть косвенный признак, в сочетании с которым фундаменты и план Успенского собора могут быть отнесены к смоленскому типу, но он требует дополнительной проверки. Помимо плинфы, при строительстве собора, вероятно, в качестве декора были использованы и белокаменные детали, найденные в слоях разрушения XV в. Следует отметить, что сочетание плинфяной кладки и белокаменного декора также имело место в Чернигове, причем как в первой половине XII в., так и на рубеже XII – XIII вв.

По мнению О.М. Иоаннисяна, появление на памятниках Северо-Восточной Руси черт нескольких строительных традиций объясняется приходом мастеров из артели Рюрика Ростиславича, возглавляемой Петром Милонегом, в состав которой входили и смоленские, и киевские, и черниговские мастера. Но как показал Е.Н. Торшин, в строительстве Рюрика Ростиславича до возведения Пятницкой церкви в Чернигове (церкви Св. Василия в Овруче, Св. Апостолов в Белгороде) отсутствуют черниговские черты¹⁰. Наиболее вероятным нам представляется не приход артели от князя Рюрика, а сбор необходимой для строительства собора группы мастеров разных строительных традиций во Владимире усилиями князя Всеволода III или его “приставника”.

Что касается появления черниговской плинфы в постройках Владимира, то оно может найти объяснение также через породнение княжеских домов Чернигова и Владимира. В 1187 г. князь Всеволод III отдал свою дочь Всеславу за Ростислава Ярославича Черниговского, внука Всеволода Ольговича¹¹.

После 1202 г. летописи не упоминают о строительстве Всеволода III до его кончины в 1212 г., за исключением 1207 г., когда во Владимире старший сын Всеволода Константин освятил каменную церковь Михаила на своем дворе¹². Ее возведение, надо полагать, длилось несколько лет и, следовательно, было начато около 1204 – 1205 гг.

Первой плинфяной постройкой, упомянутой в летописи после продолжительного перерыва, стала Борисоглебская церковь в Ростове Великом (1214 – 1218 гг.), построенная Константином Всеволодовичем. На его княжение в 1210-х гг. приходится расцвет церковного плинфяного строительства в Северо-Восточной Руси. Лаврентьевская летопись, начиная с 1213 г., сообщает практически о ежегодной закладке храмов в

городах, где правил Константин: 1213 г. – Успенский собор в Ростове; 1214 г. – Борисоглебская церковь в Ростове на княжеском дворе (завершена в 1218 г.); 1215 г. – Успенская церковь в Ярославле на княжеском дворе; 1216 г. – Спасский собор в Спасо-Преображенском монастыре в Ярославле (завершен в 1224 г.); 1218 г. – Крестовоздвиженская церковь на торгу во Владимире (завершена в тот же год); 1219 г. – “великое священие” собора Рождественского монастыря. Шесть строительных мероприятий за 7 лет – это колоссальные темпы строительства и, следовательно, значительный приток строительных кадров!

В строительной деятельности князя Константина четко выделяются три этапа: ростовский (1214 – 1218), ярославский (1215 – 1216/1217) и владимирский (1216/1217 – 1219). Анализ строительного материала из большинства упомянутых построек привел нас к выводу о существовании нескольких групп мастеров-плинфodelов, каждая из которых работала на своем объекте.

В результате промера нескольких сотен экземпляров плинфы из Борисоглебской церкви в Ростове (1214 г.) был установлен основной формат: 23-26 x 16-17 x 4-5 см. По способу формовки нами были выделены две группы плинф. Первая группа отличалась очень четкой формовкой. Керамическое тесто ярко-розового цвета, однородной структуры и цвета, а также равномерного обжига. В качестве отошителя применялся мелкий песок без крупных примесей. На тычках и ложках были видны следы от формы в виде древесных волокон. Сверху и снизу имелись бортики – натеки керамического теста (достаточно пластичного), появившиеся в результате формовки в разъемной рамке. Верхняя и нижняя постели – со следами заглаживания в виде тонких продольных параллельных линий. Иногда на нижней постели читались следы подкладной доски. Отличительной особенностью этой группы являлись знаки на торцах.

Вторая группа, с размерами ? x 17-17,5 x 5-6,5 см, имела весьма грубую формовку. В керамическое тесто в качестве отошителя были добавлены уголь, песок. Нижние и верхние постели не подвергались дополнительной обработке и не заглаживались.

Е.Н. Торшин на основании анализа знаков на бортах предположил, что строительная артель была, вероятно, сборной по составу. Так, “изображение двузубца с загнутыми наружу зубцами” он связал с Пятницкой церковью в Чернигове, “изображение трезубца с загнутыми наружу крайними зубцами и очень коротким центральным”, а также длинным центральным зубцом – с полоцким храмом в Детинце, “знак в виде двузубца с ножкой, вытянутой вдоль торцевой части” – с Троицким собором на Кловке в Смоленске. Исследователь отметил и ряд общих знаков, встречающихся на всех этих памятниках (“N”, трезубец округлой формы)¹³.

Нам кажется необычным то, что на всех просмотренных экземплярах с разными знаками отмечена схожая формовка, подобная первой группе. Особенности обработ-

ки поверхностей в сочетании с некоторыми типами знаков позволяют предположить, что при сооружении Борисоглебской церкви работали смоленско-полоцкие плинфоделы. Знаки в виде трезубца с округлыми крайними зубцами, встречаемые на постелях черниговских плинф как метки, в Ростове зафиксированы на торцах. Как видно из описания второй группы, в изготовлении плинфы участвовали мастера, формовавшие строительный материал в иной технике. К сожалению, не известен ни сортамент лекальных плинф, ни фундаменты, ни план этой постройки, которые могли бы более точно указать на строительный центр и возможные аналоги.

Материалы из Успенской церкви (1215)¹⁴ и Спасского собора (1216)¹⁵ в Ярославле отличаются друг от друга и от Борисоглебской церкви в Ростове технологически: по формовке и сортаменту лекальных кирпичей, а также по отсутствию клейм.

Большинство осмотренных плинф из Успенского собора в Ярославле характеризовалось аккуратной формовкой. Основной формат – 24,5-26,5 x 18,5-19,5 x 4,5-5 см, еще один “увеличенный” – 28-28,5 x 20,5 x 5 см. Керамическое тесто имело слоистую структуру и после равномерного обжига приобретало темно-коричневый цвет. В качестве отошителя использовался шамот, комки известкового раствора, крупная галька, уголь. Верхние и нижние постели, покрытые многочисленными крапинками черного цвета, со следами продольного заглаживания. Иногда на них фиксировались отпечатки “рамки” или подрезки по краям плинфы, шириной 20 – 30 мм. Отпечатки продольных деревянных волокон на торцах большинства плинф свидетельствовали о формовке в разъемной форме. Среди лекальных плинф – четверть окружности, плинфы со скругленным тычком, фрагменты “утюжка” и/или трапеции, изготовленные в своих формах. В целом и формовка, и форматы (в том числе лекальные) этой плинфы подобны плинфе из Успенского собора Княгинина монастыря во Владимире (1200 – 1202).

Большинство осмотренных плинф из Спасо-Преображенского собора в Ярославле также были сформованы достаточно аккуратно, но основной формат плинф выявлялся нечетко: их размеры 25-26 x 19,5-20 x 5; 27,5-29 x 19-20 x 5; 30 x 18,5 x 5; 26,5 x 17 x 5 см. Стабильна толщина – 5 см. В качестве отошителя в пластичное керамическое тесто часто добавлялись песок, уголь. Вероятно, использовалась неразъемная форма с подкладным дном (доской). Постели плинф – с многочисленными крапинками, как правило, без дополнительной обработки правилом. Знаки на торцах, а также метки на постелях осмотренных плинф отсутствуют. Обжиг ровный, красно-коричневого цвета. Следует отметить очень большой процент лекальных плинф, сформованных в собственной форме. Во всех частях сохранившихся участков стен она использована в забутовке или в качестве выкладки наружной или внутренней версты как рядовой строительный материал. Применение лекальных плинф при строительстве лопаток

не зафиксировано. Среди лекальных форм наиболее частой является так называемый “сапожок” – плинфа, напоминающая букву “P” (размеры 30 x 14-17,5 x 5 см при ширине полукруглой части 22,5 – 23,5 см). Распространены плинфы в виде четверти окружности, размером 28,5 x 18 x 5 см. Отмечено несколько плинф в форме трапеции с наружной выпуклой и вогнутой (короткой) сторонами. Это описание полностью совпадает с материалами из Рождественского собора во Владимире, но с небольшими дополнениями. На торце одной из владимирских плинф было обнаружено клеймо в форме латинской буквы “W”, а также среди лекальных форм отмечена “каплеобразная” плинфа. Сортамент плинфы северо-восточных памятников и её использование в кладке Спасского собора в Ярославле находят аналогии в Спасском соборе Новгорода-Северского¹⁶.

Фундаменты Спасского собора по материалам раскопок 1983 г. представляли собой слоистую структуру из “перемежающихся рядов плинфы и булыжника” без выравнивающих рядов плинфы и, как стало известно из раскопок 2004 г., были заложены не в котлован¹⁷, а в ров. Аналогии “слоистому” типу фундаментов известны в Пятницкой церкви в Чернигове и в Спасском соборе в Новгороде-Северском. Что касается характеристики плана, то Спасский собор – это четырехстолпный, трехапсидный храм с вытянутой по оси север-юг восточной парой столбов, внутренними лопатками и плоскими угловыми пилястрами, что позволяет отнести эту постройку не к смоленским, а южнорусским, в частности черниговским, памятникам.

Совмещают в себе две южнорусские традиции материалы из неизвестной постройки на территории Рождественского монастыря, обнаруженные в 2004 г. и датированные нами временем третьего владимирского этапа, то есть 1216 – 1219 гг.

Картину строительства времени Константина можно реконструировать следующим образом. Для первых трех храмов в Ростове и Ярославле (до 1216 г.) применялся свой тип строительного материала, то есть на каждом из объектов работала самостоятельная группа мастеров-плинфотворителей. В 1216 – 1217 гг. прекращаются работы в Ярославле и начинается ремонт в Рождественском соборе Рождественского монастыря во Владимире, окончившийся “великим священием” собора в 1219 г. На двух памятниках (неизвестной постройке в Рождественском монастыре Владимира и Борисоглебской церкви в Ростове) прослеживается смешанный состав плинфodelов. Появление нескольких типов строительного материала на памятниках времени Константина относится нами ко второй половине 1210-х гг.¹⁸

Вывод о нескольких группах плинфodelов соотносится и с политической ситуацией в Северо-Восточной Руси 1210-х гг. Первые несколько лет после смерти Всеволода III Константин живет в своих северных вотчинах – Ростове и Ярославле, не являясь старейшим князем, хотя строительная инициатива и необходимые возможно-

сти полностью находятся в его руках. После Липецкой битвы 1216 г., когда Константин получает старейшинство и переезжает во Владимир, строительство ведется одновременно уже в трех центрах на 3 – 4 стройплощадках: не прекращаясь на княжеских дворах в Ростове и Ярославле и с продолжительным перерывом в Спасском монастыре Ярославля. С 1216 г. ведутся активные ремонтные работы и строительство во Владимире, куда приглашаются мастера-плинфоделы обеих южнорусских традиций из Ярославля. Вероятно, на завершающем этапе строительства (около 1217 – 1218 гг.) в Ростове также оказываются черниговские мастера, которые формуют плинфу в иной, отличной от смоленско-полоцкой, традиции. Во время княжения Константина летопись отметила окончание строительства лишь Борисоглебской церкви в Ростове. Остальные храмы либо не упомянуты в сохранившихся письменных источниках, либо достраивались при сыновьях Константина.

Вопрос о преемственности строительной деятельности Всеволода III и его сыновей неоднозначен. С одной стороны, продолжение белокаменного и плинфяного строительства Константином Всеволодовичем в технике и материалах, близких к строительству 1190 – 1200-х гг., свидетельствует в пользу преемственности мастеров, работавших у Всеволода III и мастеров, строивших у Константина. Строго говоря, период с 1207 по 1213 гг. мог быть заполнен 2 – 3 неизвестными каменными постройками и, тем самым, оказаться желаемым недостающим звеном в цепи.

С другой стороны, есть обстоятельства, указывающие на некий новый виток строительства в Северо-Восточной Руси в 1210-х гг. Во-первых, летописное молчание о каменном строительстве с 1202 по 1212 гг. и дальнейший подробный перечень работ времени княжения Константина. Во-вторых, начало строительства в 1213 г. с закладки белокаменного собора, техника обработки квадров которого и белокаменная резьба сильно отличаются от приемов мастеров, работавших у Всеволода III¹⁹. Далее, изготовление строительных материалов Борисоглебской церкви в Ростове (1214 – 1218 гг.) в смоленской или смоленско-полоцкой технологической традиции. Строительство этой церкви, в отличие от ярославских церквей, велось без применения белокаменных деталей. Все эти обстоятельства указывают, на наш взгляд, на новый, отличный от предыдущего состав участников строительства и говорят не о преемственности традиции, а скорее, о ее разрыве.

В этой связи следует вернуться к вопросу о возможности выделения плинфяного зодчества Северо-Восточной Руси в самостоятельную традицию. К сожалению, данных, для того, чтобы говорить об архитектурных особенностях памятников, по-прежнему недостаточно. Но если на данном этапе изучения рассматривать только один технологический аспект строительства, а именно – строительные материалы, то самостоятельной традиции в их изготовлении нет. Можно говорить лишь о местном

варианте смоленской или южнорусской, в частности черниговской, традиции. Ситуация с плинфяным строительством Северо-Восточной Руси находит определенные параллели с зодчеством Рязанского княжества, но этот сюжет является темой отдельного исследования.

В заключение необходимо еще раз вернуться к гипотезе О.М. Иоаннисяна о происхождении архитектурной и строительной традиции плинфяного строительства Северо-Восточной Руси рубежа XII – XIII вв. По мнению исследователя, эту традицию следует связывать с деятельностью артели Рюрика Ростиславича, во главе которой находился Петр Милонег. В 1190-е гг. артель работала в Киеве и Киевской земле, возводя храмы в Овруче, Белгороде, Киеве. Затем, как он считает, мастера переместились в Чернигов и Новгород-Северский, где возвели Пятницкую церковь и Спасский собор. Далее они возводили храмы в Северо-Восточной Руси, в частности, комплекс построек в Спасо-Преображенском монастыре в Ярославле.

Как уже говорилось, данных для сопоставления архитектурной составляющей этой традиции с памятниками Северо-Восточной Руси пока недостаточно, а имеющиеся в наличии материалы требуют дополнительного археологического изучения. Кроме того, если учесть задержку в строительстве Спасского собора в Ярославле и его окончание в 1224 г., время бытования “артели Рюрика Ростиславича” следует датировать без малого тремя десятилетиями. В то же время, для одновременного возведения нескольких построек, например, в период княжения Константина, артель должна была насчитывать не один десяток человек.

Разрыв в традиции, интенсивность строительства, различия в технологии изготовления строительных материалов, указывает на иную схему отношений между заказчиком и мастером(-ами), сформулированную Вал. А. Булкиным²⁰. Для выполнения конкретных работ создавались временные объединения, группы строителей, в состав которых входили мастера-плинфodelы из южнорусских земель, Смоленска и/или Полоцка, резчики по белому камню и другие. Наличие династических браков не противоречит этому предположению. Матримониальные отношения свидетельствуют скорее не о принадлежности “строительной артели” определенному владельцу, с последующей её передачей родственникам во временное пользование, а о культурных, эстетических, технологических, функциональных и иных приоритетах, положенных в основу строительства.

Вероятно, исследование новых памятников этой эпохи – комплекса построек Успенского Княгинина монастыря, церкви Михаила Архангела и церкви Воздвижения на Торгу во Владимире, доисследование Борисоглебского собора в Ростове, изучение Успенского собора в Ярославле поможет ответить на вопрос об архитектурном облике плинфяных храмов Северо-Восточной Руси.

Что касается попытки определения места плинфяного зодчества Северо-Восточной Руси в истории древнерусской архитектуры конца XII – первой четверти XIII в., то для черниговского и смоленского зодчества этого периода значение обнаруженных следов плинфяного строительства в Северо-Восточной Руси, обладающих чертами этих строительных традиций, весьма велико, поскольку и лагуна, имеющаяся в черниговском строительстве рубежа XII – XIII вв., и размытые датировки смоленских памятников этого времени могут быть скорректированы за счет материалов точно датированных памятников Владимира, Ростова, Ярославля.

---

1. *Воронин Н.Н.* Зодчество Северо-Восточной Руси XII – XV вв. – М., 1962. – Т. II. – С. 15 – 18, 55 – 67; *Иоаннисян О.М.* О киево-черниговской традиции в зодчестве Северо-Восточной Руси конца XII – начала XIII вв. // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX – XIII вв.”: Тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 51; *Иоаннисян О.М.* Строительные артели Всеволода III и его наследников // Дмитриевский собор. – М., 1997. – С. 21 – 37.

2. *Жервэ А.В.* Плинфяное строительство князя Всеволода Большое Гнездо // Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы (Архитектурно-археологический семинар). – СПб., 2003. – С. 111 – 124; *Жервэ А.В.* Плинфяное строительство князя Константина Всеволодовича (1212 – 1219) (в печати).

3. *Воронин Н.Н.* Зодчество Владимиро-Суздальской Руси. – М., 1961. – Т. I. – С. 39 – 44.

4. *Жервэ А.В.* Плинфяное строительство князя Всеволода Большое Гнездо... – С. 112, рис. 1; С. 120.

5. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1997. – Т. I. – С. 407: “В лето 6697 (1189) Князь великий Всеволод отда дочь свою Верхуславу Белугороду за Рюриковича Ростислава месяца июля в 30 день”; Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Л., 1989. – Т. 38. – С. 157.

6. *Маслов В.М.* К истории строительства Золотых ворот во Владимире // Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 201 – 203.

7. *Торшин Е.Н.* Новая находка изображения княжеского знака в Смоленске // Сообщения Государственного Эрмитажа. – СПб., 2005. – № 63. – С. 42 – 49; *Жервэ А.В.* Плинфяное строительство князя Всеволода Большое Гнездо... – С. 120 – 122, рис. 4, 5.

8. *Воронин Н.Н.* Зодчество Владимиро-Суздальской Руси... – Т. I. – С. 469 – 470.

9. *Столетов И.А.* Результаты исследования памятника архитектуры XIII – XVI вв. Успенского собора Княгинина монастыря // Памятники истории и культуры. – Ярославль, 1976. – Вып. I. – С. 93.

10. *Воронин Н.Н.* Зодчество Владимиро-Суздальской Руси... – Т. I. – С. 442.

11. *Торшин Е.Н.* Церковь Параскевы-Пятницы в Чернигове и древнерусское зодчество рубежа XII – XIII вв. // Средневековая архитектура и монументальное искусство (Раппопортовские чтения). – СПб., 1999. – С. 59.

12. Лаврентьевская летопись... – Стб. 405: “Того ж лета (6695 – 1187) Всеволод Юргевич Володимерь внукъ Мономаховъ отдалъ дочь свою Всеславу Чернигову за Ярославича Ростис-

лава внука Всеволожа Олговича и ведена бысть месяца июля в 11 день на память святой мученицы Еоуфимьи”

13. Лаврентьевская летопись... – Стб. 433: “Тое же зимы освяти Костянтинъ церковь святого Михаила на дворе своем месяца ноября в 25 день на память святого Климента юже бе сам создалъ и украсилъ иконами честными”

14. *Торишин Е.Н.* К вопросу о производстве плинфы в Северо-Восточной Руси // История и культура Ростовской земли. 1993. – Ростов, 1994. – С. 183 – 187.

15. Подробное описание материалов см.: *Яганов А.В., Рузаева Е.И.* Архитектурно-археологические исследования ярославского Успенского собора в 2005 г. – Кн. 2. – Ч. 1. Приложение 1 // Архив Института археологии Российской Академии наук.

16. На основании анализа письменных источников и результатов археологических работ 2004 г. в Ярославле мы, как и авторы раскопок, считаем, что на территории Спасо-Преображенского монастыря в домонгольское время был возведен лишь один храм – Спасский собор, остатки которого были раскрыты под церковью ярославских Чудотворцев (церковь Входа Господня в Иерусалим). См.: *Яганов А.В., Рузаева Е.И.* К вопросу об истории Спасского собора Спасо-Преображенского монастыря в Ярославле // Археология: история и перспективы. Вторая межрегиональная конференция: Сборник статей. – Ярославль, 2006. – С. 363 – 391.

17. *Жервз А.В.* Плинфа Рождественского собора во Владимире // Средневековая архитектура и монументальное искусство (Раппопортовские чтения). – СПб., 1999. – С. 65 – 68.

18. *Иоаннисян О.М.* Комплекс древнейших построек Спасского монастыря в Ярославле // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 211 – 212.

19. *Иоаннисян О.М., Леонтьев А.Е., Зыков П.Л., Торишин Е.Н.* Памятники древнерусского зодчества XII – XIII вв. в Ростове Великом // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – М., 1999. – Т. 5. – С. 258.

20. *Булжин Вал. А.* “Приставник над делатели церковными” и организация каменного строительства в домонгольский период // История и культура древних и средневековых обществ. Проблемы археологии. – СПб., 1998. – Вып. 4. – С. 232 – 238.

Олег Васюта

ЧЕРНІГІВСЬКА АРХІТЕКТУРНА ШКОЛА XI – XIII ст. ЯК ОБ’ЄКТ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

У XI – XIII ст. на землях, які входили до складу Чернігівського князівства, розвивалася самобутня культура, що виявила себе в різних видах художньої діяльності: архітектурі, літературі, музиці, народній творчості. Культуролог В. Личковах, говорячи

про генезу художньої культури Чернігівщини, зокрема, наголошує: “Духовний простір мистецтва Чернігівщини репрезентує особливу, “дивовижну” метафізику Сіверського краю, пов’язану з язичницьким слов’янським пантеїзмом, з візантійським стилем православних храмів, з християнською аскетикою Антонія Печерського, бароковим універсалізмом Лазаря Барановича, з духовною енергетикою святого Феодосія, з імпресіонізмом Михайла Коцюбинського, з символізмом Михайла Жука, з відчуттям “зачарованості” придеснянського краю Олександра Довженка”¹.

У різні історичні епохи Чернігів, як адміністративно-культурний центр східнослов’янського регіону, відігравав надзвичайно важливу духовно-генеруючу роль. Варто наголосити на тому, що значення культурно-мистецької спадщини Чернігова в контексті сучасних культурологічних та мистецтвознавчих досліджень постійно зростає. Адже саме у наші дні, коли Україна стверджується як велика європейська держава, запроваджуються загальноєвропейські освітні стандарти, актуалізуються питання щодо виховання національної свідомості, дослідження культурної спадщини Чернігова на основі нових наукових підходів набувають виняткової ваги.

У Чернігові знаходиться 123 пам’ятки історії і культури, 32 пам’ятки археології, 68 пам’яток архітектури, з них 29 мають загальнонаціональне значення. Справжніми шедеврами вітчизняної архітектури є Спасо-Преображенський собор, Борисоглібський собор, П’ятницька церква, Успенський собор, Іллінська церква. Перлинами барокової архітектури є Будинок полкової канцелярії, Катерининська церква, Будинок Чернігівського колегіуму. Культурно-мистецька спадщина Чернігова, маючи більш ніж тисячолітню історію, кодує й історичні, й культурологічні, й мистецтвознавчі знання. До того ж, прикметною особливістю сучасного мистецтвознавства є поглиблення інтересу не тільки до тих явищ культурного життя, що є спільними для усієї країни, а й до місцевих відмінностей. З нашої точки зору, поглиблене вивчення культури Чернігова XI – XIII ст. уможливить більш адекватне уявлення про еволюцію художнього розвитку регіону в цілому та чернігівську архітектуру зокрема. При цьому необхідно врахувати, що історія української архітектури як наукова галузь переживає період активного становлення. Мистецтвознавці А. Мардер та А. Пучков підкреслюють, що “історія української архітектури, як наука, склалася, міцно стоїть на ногах і має величезний доробок. Разом з тим, на превеликий жаль, є також усі підстави говорити про те, що фундаментальної концептуальної історії української архітектури поки що не існує”². Об’єктивні обставини, які склалися в українському архітектурознавстві, актуалізують регіональні мистецтвознавчі дослідження. У цьому культурологічному контексті чернігівська архітектурна школа XI – XIII ст. виступає як видатне мистецьке явище, певний феномен культури українського середньовіччя. З цього приводу М. Грушевський зауважував: “Спеціально історія політичної і культурної експансії Української Сівери

в сусідніх землях, великоруських та білоруських набирає особливого інтересу як одна з найцікавіших сторінок історії української культури”³.

Виходячи з цього, дослідження чернігівської архітектурної школи полягає у висвітленні регіональної архітектурної традиції, яка продемонструвала у XI – XIII ст. особливу життєздатність і винятковий динамізм свого розвитку. Зрозуміло, що на різних етапах художня культура Чернігова мала свої особливості, зумовлені як історичними обставинами, так і загальними умовами розвитку мистецтва, а також естетичними поглядами і культурними обставинами даної епохи. Саме у X – XIII ст., з прийняттям у Київській Русі християнства як офіційної релігії, а також заснуванням Чернігівської єпархії, відбувалися зміни у функціях художньої культури в суспільстві, естетичних поглядах митців, тематиці та образній системі художніх творів, художньо-стильовій сфері в цілому. Під впливом релігії еволюціонували художнє мислення, мистецька стилістика, композиція архітектурних творів тощо. Тому одним з основних завдань є визначення і вивчення особливостей художньої культури Чернігова XI – XIII ст., які у концентрованому вигляді виявили себе у чернігівській архітектурній школі.

При дослідженні мистецьких процесів у Чернігові в XI – XIII ст. необхідно застосувати принцип історизму, який передбачає вивчення мистецьких явищ у їх взаємозв'язку та взаємодії. Синтез-взаємодія художньої дійсності усвідомлюється разом з тим через специфіку окремих мистецьких явищ (архітектури, літератури, музики, образотворчого мистецтва), відбиває типологічно спільні процеси в художній культурі даного періоду в цілому і передбачає їх взаємозв'язок.

Одним з важливих завдань вивчення культурно-історичного процесу цього періоду є розгляд специфіки чернігівської архітектурної школи XI – XIII ст., мистецького явища, яке стало суттєвою складовою вітчизняної культури. На формування особливостей чернігівської архітектурної школи впливали різні чинники – культурно-духовні, військово-політичні, а також багаті традиції народної культури Чернігово-Сіверщини. Разом з тим, чернігівська архітектурна школа не є чимось сталим, незмінним. Як і будь-яке інше мистецьке явище, чернігівська архітектурна школа розвивалася не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими архітектурними школами, перш за все – з київською архітектурною школою, яка увібрала в себе кращі риси візантійської культури, культур інших слов'янських народів. Відомо, що чим більше контактів має національна культура, тим вона багатша. Цю думку повною мірою можна екстраполювати і на специфічні місцеві художні школи. Проте у гносеологічному контексті, при вивченні мистецьких взаємовпливів необхідно враховувати і той факт, що не всі спільні риси різних художніх культур, систем і напрямів є наслідком лише взаємовпливів. Типологічно схожі явища, як у широкому міжнаціональному, так і в більш вузькому міжрегіональному контекстах, витворюються внаслідок подібних соціально-економічних і сус-

пільно-історичних умов, схожих морально-естетичних та мистецьких тенденцій. Тому плідними залишилися лише ті явища художніх впливів, які не формально переносилися з однієї художньої культури в іншу, а дістали на новому ґрунті специфічне перетління, нову якість, нове образно-творче насичення і звучання.

Яскравим прикладом нової художньої якості стала архітектура Чернігова XI – XIII ст. До того ж, кожний історичний етап художньої культури має свою специфіку творчих взаємозв'язків. Якщо говорити про художню культуру Чернігова XI – XIII ст., то домінуючі художні потоки витікали, в першу чергу, з греко-візантійського та південнослов'янського ареалів, хоча і західноєвропейський контекст, особливо романський, також мав місце. Роль чернігівських князів у поширенні романських форм будівництва в XI – XII ст. особливо підкреслював М. Грушевський ⁴.

Таким чином, головним завданням дослідження є аналіз становлення і розвитку чернігівської архітектурної школи від етапу наслідування візантійських традицій у XI ст. (Спасо-Преображенський собор), до створення неповторних архітектурних шедеврів у XII – на початку XIII ст. (Борисоглібський собор та П'ятницька церква), діяльності місцевих будівельних артілей, новаторських пошуків у змісті й формі втілення композиційно-просторового вирішення чернігівських храмів, особливостей будівельної техніки, будівельних матеріалів, композиційних рішень тощо. З метою проведення взаємопов'язаної типологічної паралелі, яка дозволяє співставити форми і методи мистецького середовища попереднього історичного розвитку та простежити характер впливу кращих художніх традицій чернігівської архітектурної школи на інші регіони, хронологічні рамки охоплюють період “сильної політичної експансії Чернігова” тобто від XI ст. до першої третини XIII ст. ⁵

На наше переконання, незважаючи на наявний доробок щодо історичної спадщини Чернігово-Сіверщини та певну актуалізацію культурологічного регіоналізму, чернігівська архітектурна школа XI – XIII ст. ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. Творчі принципи становлення і розвитку чернігівської архітектурної школи як цілісного явища є малодослідженою сторінкою вітчизняного мистецтва. Не були предметом спеціального визначення також методи і форми організації художньої діяльності, стилістика художньо-композиційних рішень, визначення художніх принципів, які сформуvalи чернігівську архітектурну школу як мистецький феномен.

Чи не першим звернув увагу на архітектурні старожитності міста визначний учений-богослов другої половини XVII ст. архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові Іоанікій Галятовський. Він не лише сприяв відновленню і освяченню в 1670 р. визначної архітектурної пам'ятки XII ст. – Успенського собору, а й упорядкував і видав збірку оповідань з історії Єлецького монастиря під назвою “Скарбница потребная” ⁶.

Наступний етап дослідження архітектурних пам'яток Чернігова припадає на по-

чаток ХІХ ст. Саме на цьому етапі тривала цілеспрямована робота педагога і краєзнавця М.Є. Маркова, який вивчав історію Спасо-Преображенського собору. Помітною подією в науковому житті стала діяльність видатного вченого, уродженця Чернігово-Сіверщини, професора Московського університету Д.Я. Самоквасова. Здійснені ним дослідження чернігівського некрополя і, зокрема, Чорної могили дозволили відтворити основні етапи процесу зародження і розвитку стародавнього Чернігова.

Визначною подією у справі дослідження історії Чернігова та його округи стало проведення у Чернігові в 1908 р. ХІV Всеросійського Археологічного з'їзду, який накреслив шляхи історичних досліджень на Чернігівщині.

Третій етап дослідження архітектурних пам'яток Чернігова можна локалізувати в межах 20 – 30-х рр. ХХ ст. Метод дослідження архітектурної спадщини, притаманний цьому часові, варто назвати аналітичним. В його основі превалював аналіз об'ємно-просторової структури споруд, організації внутрішнього простору, його матеріальної оболонки, конструктивних елементів та їхнього взаємозв'язку. Цим вимогам відповідали праці М. Макаренка “Біля Чернігівського Спасу”, І. Моргілевського “Спасо-Преображенський собор у Чернігові” та “Успенська церква Єлецького монастиря”. У цих студіях уперше композиція вивчається і як властивість будівлі храму, і як об'єкт сприйняття. Власне М. Макаренко та І. Моргілевський започатковували художній аналіз особливостей чернігівської архітектурної школи, здійснили спробу дослідження за-собів (структурних, композиційних, декоративних), що їх використовували чернігівські майстри для досягнення належного художнього ефекту.

На четвертому етапі (40 – 60-ті рр. ХХ ст.) на перший план виходять архітектурно-археологічні студії, пов'язані з іменами акад. Б.О. Рибаківа, П.Д. Барановського, В.А. Богусевича, М.В. Холостенка, Д.І. Бліфельда, І.О. Ігнаткіна. Саме вони розпочали систематичне дослідження генези художньої культури давнього Чернігова. Зокрема, Б.О. Рибаків привернув увагу до витоків самобутнього мистецтва Чернігова, яке мало глибоку дохристиянську джерельну основу. Визначною подією середини ХХ ст. стало відтворення за проектом П.Д. Барановського і М.В. Холостенка шедевра чернігівської архітектурної школи – П'ятницької церкви ХІІ – початку ХІІІ ст. У своїх дослідженнях Б.О. Рибаків, В.А. Богусевич, М.В. Холостенко, Д.І. Бліфельд послідовно розробляли ідею еволюційного розвитку зодчества як процесу ускладнення та удосконалення архітектурних систем, простежили шляхи засвоєння зовнішніх впливів та їх прояви на місцевому рівні. Водночас на цьому етапі чернігівська архітектурна спадщина розглядалась лише в контексті розвитку давньоруської архітектури, а не як окреме художнє явище.

П'ятий етап подальшого вивчення архітектурних пам'яток Чернігова припадає на 70 – 90-ті рр. ХХ ст. На цьому етапі науково-дослідницької роботи в галузі архітекту-

рознавства Чернігова особливе місце посідають праці Г.К. Вагнера, Ю.С. Асєєва, П.А. Раппопорта, О.І. Комеч, Г.Л. Логвина, А.А. Карнабеда. Важливим джерелом подальшого вивчення архітектурних пам'яток стали археологічні дослідження, здійснені під керівництвом В.П. Коваленка. У 1986 і 1989 рр. ним було відкрито фундаменти двох невідомих церков, споруджених у XI – XII ст.⁷ Археологічні дослідження не лише заповнюють певну “інформаційну прогалину”, але й у новому світлі представляють історію міста. Своєрідним вінцем зусиль кількох поколінь учених стало відзначення у 1992 р. 1300-річчя заснування Чернігова, яке дало своєрідний імпульс для подальших наукових студій. Саме на цьому етапі виокремилися кілька важливих напрямків вивчення давньоруської історії міста, які, на думку академіка П.П. Толочка, можна класифікувати у такий спосіб: дослідження міських ремесел, замських феодальних садиб, особливостей фортифікаційного будівництва та культової архітектури⁸.

Таким чином, можна стверджувати, що дослідження історико-культурної спадщини Чернігова тривало кілька століть. Разом з тим, є достатньо підстав стверджувати, що досі не створено концептуальної історії чернігівської архітектурної школи XI – XIII ст. Фахівці здебільшого обмежувались аналізом окремих визначних споруд і не досліджували їх комплексно з точки зору людської діяльності, обумовленої конкретними історичними умовами і художньо-естетичним досвідом будівельних артилей. Дослідження чернігівської архітектурної школи XI – XIII ст., як цілісного художньо-естетичного явища, здійснене на основі новітніх концептуальних підходів, що полягають у трактуванні місцевої художньої практики не як певного додатку до чогось більшого і загальновідомого, а як самостійного і неповторного, – є важливим завданням подальших мистецтвознавчих пошуків. Його реалізація дозволить обґрунтувати, сформулювати й запровадити ряд положень мистецтвознавчого змісту, що мають значення як для мистецької регіоніки, так і для характеристики широкого поля явищ художньої україністики в цілому, створить умови для охоплення широкого спектру питань становлення і розвитку чернігівської архітектурної школи у XI – XIII ст. Йдеться, зокрема, про висвітлення історичного розвитку чернігівської архітектурної школи XI – XIII ст.; діяльності зодчих; особливостей своєрідної контамінації (змішування) різних художніх стилів; особливостей мистецьких засобів, характерних для чернігівської архітектурної школи; форм і методів організаційно-творчої діяльності будівельних артилей Чернігова у XI – XIII ст.; узагальнення основних напрацювань чернігівської архітектурної школи у XI – XIII ст.; визначення специфічних ознак архітектурних ансамблів, їх ролі у містобудівній структурі; художнього ладу архітектурних споруд чернігівської архітектурної школи в таких компонентах як композиція, тектоніка, масштаб, пропорції, ритм, пластика об'ємів, фактура і

колір будівельних матеріалів, синтез мистецтв, просторові рішення тощо; розроблення рекомендацій щодо використання позитивного досвіду чернігівської архітектурної школи на сучасному етапі.

Завдання також полягає у з'ясуванні чинників еволюції будівельної практики, які виявилися у більш складних формах художньої творчості: різношарове мурування, хрещаті склепіння, аркатурні пояси, смуги поребрика, дво- і триступчаті членування порталів, заміна лопаток на фасадах могутніми півколонами (Успенський собор, Борисоглібський собор, Іллінська церква), розкритті своєрідних рис діяльності майстрів чернігівської архітектурної школи, визначенні особливостей художньо-архітектурного процесу XI – XIII ст.

---

1. *Лічковах В.А.* “Дім”, “Поле”, “Храми”: духовний простір мистецтва Чернігівщини // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 19.

2. Історія української архітектури / За редакцією *В. Тимофійенка*. – К., 2003. – С. 9.

3. *Грушевський М.С.* Чернігів і Сіверщина в українській історії: кілька спостережень, здогадів і побажань // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 7.

4. Там само. – С. 11.

5. Там само.

6. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 153.

7. *Коваленко В.П., Орлов Р.С.* Різьблений камінь 1984 р. з чернігівського дитинця // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 22.

8. *Толочко П.П.* До читача // Там само. – С. 2.

Василь Пуцко

ЧЕРНІГІВ В ІСТОРІЇ ВІЗАНТІЙСЬКО-РУСЬКОГО САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

Загальні тенденції національно-культурного розвитку здебільшого є такими ж очевидними, як і приналежність до певної цивілізації. Не може викликати жодного сумніву приналежність Київської Русі до візантійського ареалу, хоча її культура мала виразні відмінності¹. Своєрідна автономність мистецтва звичайно віддзеркалювала певні історичні чинники, висвітлюючи його історичні джерела, навіть подекуди вже призабуті або ж надійно “сховані” в широких поняттях, котрі окреслюють межі візантійської

спадщини². Принагідно треба зазначити, що успадкування високих досягнень, на перший погляд, відкривало дорогу до класичної традиції з її античними зразками, часом у формі пізніших рецепцій. Однак насправді прилучення могло свідомо обмежуватися суто практичними спробами, і в такому разі перевагу надавали взірцям з відповідними тематикою й функціональним призначенням. Художній рівень визначав суспільний стан замовника. З цим доводиться рахуватися кожному, хто досліджує давньоруське мистецтво найдавнішого періоду. Відомо, що загальна характеристика не вичерпує розмаїття, котре стає помітним лише в разі більш докладного вивчення матеріалу в конкретному історико-культурному контексті. Саме таку можливість на сьогодні надає Чернігів. Його дохристиянські старожитності вже привернули широку увагу. Але майбутнє належало новій культурі, пов'язаній з хрещенням Русі, коли вона усвідомила себе як рівноправну серед європейських держав³.

У Чернігові та його околиці знайдено досить речей, котрі належно характеризують візантійський мистецький та ремісничий імпорт, а також міжнародні відносини. Щойно запропоновано їх ґрунтовний огляд, у тому числі й нових матеріалів⁴. Важко не помітити наявність серед них коштовних витворів, і це вказує на їх власників з кола місцевої аристократії, тобто князів і боярства. Немає жодного сумніву, що саме в цьому середовищі мали з'явитися перші паростки занесеного з Візантії християнського мистецтва, належно адаптованого до місцевих умов. Певно, існували дерев'яні церкви, а також невеличкі муровані: принаймні одна з них мала бути на княжому дворі ще задовго до спорудження Спаського собору. Неможливо стверджувати, що тут існував архітектурний ансамбль, цілком подібний до княжого двору в Києві, з такими самими палацевидними спорудами навколо храму⁵. Але не варто відкидати саму можливість типологічної подібності забудови, навіть у спрощеному варіанті. Досі остаточно не з'ясовано і призначення маленької споруди, залишки котрої виявлені всередині Борисоглібського собору, – князівського терему чи храму, про який згадано у “Слові про князів”⁶. В разі, якщо Борисоглібський собор залишався палацовою церквою княжого двору, таку ж функцію мав виконувати і його попередник – храм, що міг стояти на цьому ж місці. Не виходячи за межу припущень, годі вдаватися до подробиць, безперечно надто цікавих й здатних в майбутньому суттєво допомогти у вирішенні спірних питань. Якщо це був дійсно храм, то стає зрозумілим призначення вузьких сходів у товщі середньої стіни: вони мали вести на хори, розташовані в західній частині, що було типовим і для візантійської (над нартексом), і для романської архітектури⁷.

Початки християнського церковного будівництва у Чернігові нині належить розглядати в контексті переробки візантійських форм на місцевому ґрунті, подібно до того, як це простежується у Києві, а згодом і в Переяславі, де працювали грецькі

майстри, до того ж цілком пов'язані з царгородською традицією⁸. Себто йдеться про щільний і безпосередній зв'язок з візантійською столичною архітектурою, а не з певними її провінційними відгалуженнями. Оскільки будівництво храмів було справою суто князівською, можна уявити запрошення чужоземних майстрів на державному рівні. Отже, існували належні гарантії та відповідності технічним досягненням свого часу. Відсутність власної традиції на початку XI ст. не виключала орієнтацію замовника на певний зразок, котрий належало відтворити з деякими змінами. Усе це було звичайним явищем у розвитку будівельного мистецтва доби середньовіччя.

Найдавнішою церковною спорудою Чернігова є Спаський собор, архітектурно-археологічне дослідження якого розпочато в 1923 р. й продовжено у 1966–1970 рр.⁹ Про його подібність до царгородських церков і локальні особливості писали історики давньоруської архітектури, наголошуючи на видовженості храму з додатковим членуванням перед апсидами, наявністю аркад, хорів, що первісно продовжувалися над бічними нефами на дерев'яних настилах¹⁰. Як відомо, за виразом літописця, в 1036 р., коли помер князь Мстислав, споруду було зведено “яке на кони стояще рукою досящи”, з чого виходить, що будівельні роботи розпочато близько 1033–1034 рр.: мурування від зазначеного рівня дійсно має інший характер. Привертає увагу мережчата кладка, у тому числі з мотивами меандру і хрестів. Зі сходу до північного й південного фасадів було прибудовано каплиці, а біля південно-західного кута – церковки з трьома апсидами. Найдавніша підлога собору була шиферно-мозаїчною, принаймні в центральній частині споруди. З елементів пластичного оформлення інтер'єру варто згадати мармурові колони, а також шість збережених шиферних рельєфів з орнаментальними композиціями, за своєю схемою дещо простішими в порівнянні з наявними у Софійському соборі в Києві, але таки виконаними з великою майстерністю¹¹. Про стиль та високий мистецький рівень давнього стінопису нині свідчить лише єдине знане зображення святої, виконане в широкій живописній манері, з бездоганним моделюванням форм, властивим елітарним візантійським творам¹². Здається, подібною вишуканістю вирізнялося все, що характеризує первісний вигляд Спаського собору, міцно пов'язаного з центральними явищами візантійської культури.

Близько 1080–1089 рр. побудовано церкву-усипальню, залишки якої були виявлені 1985 р. на Чернігівському дитинці¹³. Споруда являла собою невелику двоповерхову чотиристовпну церкву з трьома апсидами, із залишками аркосольних ніш й частинами саркофагів; вхід до верхнього приміщення, ймовірно, був з південної сторони. Технічні прийоми і планова схема свідчать про царгородські традиції, і є всі підстави вважати замовником храму Володимира Мономаха, котрий княжив у Чернігові протягом 1078–1094 рр. Саме він, син грецької царівни, підтримував зв'язки з візантійською столицею, звідки й міг запросити будівничих. Для давньоруської архітектури заз-

начена споруда залишається унікальною. Подібні двоповерхові церкви-усипальні більш характерні для Болгарії XI – XIII ст., де вони виникають під впливом християнського Сходу¹⁴. Однак подібні споруди є також і в Константинополі. До їх числа належить церква імператора Романа Лакапина – Мірелейон, побудована в 920-х рр., але перетворена на усипальню значно пізніше. Близькою чернігівській споруді виявляється церква Одалар-джамі XI – XII ст., начебто первісно відома як церква Марії Константинопольської. Отже, все свідчить на користь безпосереднього візантійського впливу, проте нещодавно прозвучало припущення, що будівничі церкви-усипальні могли походити також з Північної Італії¹⁵.

Чернігівський Борисоглібський собор (1086 – 1089), Успенський собор Єлецького монастиря (1115 – 1119) та Іллінська церква (1121 – 1123)¹⁶ досить добре відомі з огляду на типологію й архітектурні прикмети¹⁷. Щодо наслідування візантійської традиції вони вже не виявляють подібної послідовності й виказують проникнення романських елементів¹⁸. У пластичному оформленні Борисоглібського собору це сполучення мурування з плінфи й кам'яних різьблених капітелей з білого вапняку з тваринними та рослинними мотивами, походження яких досі належно не з'ясовано¹⁹. Вважати їх власне романськими неможливо, бо вони помітно відрізняються типологією²⁰. Схоже на те, що запозичення принципу включення різьблених деталей не супроводжувалося відтворенням практично недоступних італійських взірців, і тому мали задовольнитися використанням наявних зразків, знайомих з металевих виробів і книжних прикрас. На це вказують певні риси, притаманні цьому матеріалу, котрі досить незвичайно сприймаються в кам'яному рельєфі. Як відомо, в Успенському соборі Єлецького монастиря було використано не лише звичайне, але й кольорове скло²¹. Однак це зовсім не означає, що йдеться саме про вітражі, цілком подібні до західних, відомих з кінця XI ст.²² Іллінська церква, котру часом датують також 1070 – 1080 рр., репрезентує архітектурний тип храму, котрий, здавалося б, мав стати найбільш поширеним у чернігівському будівництві²³. Але долю останнього визначали замовники. Про те, який шлях у розвитку сакрального будівництва найбільше імпував їх естетичним уподобанням, свідчить Благовіщенська церква, збудована князем Святославом Всеволодовичем у 1186 р., з її ефектом двокольорової кладки фасадів²⁴. Подібно до більш ранніх споруд, центральну частину храму прикрашала підлога з шиферних плит, інкрустованих мозаїкою з досить великих шматків смальти: в коло вписано зображення павича (зеленого, з червоними дзьобом і лапами), окреслене чорним контуром²⁵.

До характеристики сакрального мистецтва середньовічного Чернігова найкраще мали б прислужитися церковні стінописи. Але вони, на жаль, практично знищені в Спаському соборі й лише частково збереглися в Успенському соборі Єлецького монастиря²⁶. Проте й останні досі не опубліковано, хоча ці рештки є унікальним свідчен-

ням про чернігівський монументальний живопис, котрий, безперечно, належав до певного напрямку з тих, що існували в межах візантійського культурного ареалу.

Серед чернігівських старожитностей, однак, існує група ювелірних виробів, котрі належно репрезентують художні досягнення своєї доби²⁷. Ці речі знайдені здебільшого у складі скарбів, захованих переважно у зв'язку з подіями 18 жовтня 1239 р., коли Чернігів було захоплено й спустошено ордами хана Менгу²⁸. Дорогоцінне церковне начиння не збереглося, і про його характер неможливо скласти уявлення на підставі єдиного знайденого срібного релікварію з іменами святих²⁹. Серед відомих ювелірних речей переважають прикраси, до числа яких належить також широко відомий золотий амулет-змівик з рельєфними зображеннями архангела Михаїла та волохатої голови з гадюками, що звиваються в оточенні грецького і слов'янського написів. Датована 1084 – 1094 рр. пам'ятка була віднайдена на околиці Чернігова, де її загубив власник – князь Володимир Мономах³⁰. Високі пластичні якості наближають цей твір до продукції царгородських золотарів, один з яких, певно, був причетний до його виготовлення. Популярність цього змівика призвела до виготовлення його численних копій з міді й срібла, що можна трактувати як прояв впливу елітарного пластичного мистецтва на художнє ремесло того часу і навіть пізнішої доби³¹.

Погруддя св. Дмитрія Солунського прикрашає виконаний із золота з емаллю колт, первісно обнизаний перлами, котрий знайдено в складі скарбу 1887 р.³² Це один з небагатьох прикладів подібних зображень на давньоруських колтах (на іншому – погруддя св. Георгія). Вони знайдені в Києві й Володимирі. З Чернігова походять ще два колти з поховання біля вівтаря Борисоглібського собору, виявлені в 1883 р., на щитках яких вміщено крин у колі³³. Ще один схожий колт знайшовся в скарбі 1850 р.³⁴ Деякі колти другої половини XII ст. з чернігівських знахідок відомі лише з літератури. Проте переважають прикраси з декоративними орнаментальними мотивами.

Певний виняток становить лише скарб, знайдений 1957 р. біля південного фасаду Борисоглібського собору, в складі якого був візантійський золотий перстень-печатка з різьбленим зображенням Олександра Македонського³⁵. Того ж таки 1957 р. знайдено в Чернігові срібну чашу XII ст. з карбованим зображенням у медальйоні граючого Давида і Мелодії – відтворення подібного ж ювелірного виробу з уральського Вільгорта³⁶. На чернігівській чаші зберігся напис Наума, ймовірно, майстра³⁷. Посудина виявлена у князівській скарбниці, що ніби доводить її світське функціональне призначення, чому не суперечить і символіка згаданої композиції. Безперечно твір царгородської тореветики XII ст. становить одна із срібних чаш зі скарбу 1985 р., знайденого в межах Чернігівського дитинця, а саме прикрашена карбованим зображенням св. Миколи і святих воїнів³⁸. Такі зразки візантійського художнього імпорту свідчать, на якому рівні відбувалося спілкування з Константинополем чернігівських князів. Про

це ж, зокрема, нагадує також маленька різьблена зі слонової кістки іконка з погруддям Христа Емануїла³⁹. Можливо, що траплялися також інші знахідки, не залучені до наукового обігу.

Місце Чернігова у розвитку візантійсько-руського сакрального мистецтва може бути означене, мабуть, з певними ваганнями, але його неможливо заперечити. Вагання ж викликані тим, що вивчення процесу цілком не вийшло зі стадії нагромадження матеріалу, до того ж не досить численного щодо пам'яток, котрі мають джерелознавчу цінність. Отже, не настав час промовляти гучні фрази там, де поки не завадить обережність. Маємо говорити лише про те, що надійно забезпечено матеріалом. Безперечно, у кращому стані знаходиться дослідження сакральної архітектури в контексті народження національної традиції. Не все принесене сюди з Візантії могло бути легко засвоєне, і для того знову ж таки існували поважні причини: термін навчання виявився надто коротким, а обсяг потрібного був незрівнянно великим. Треба з великою вдячністю згадати елітарних грецьких майстрів, котрі принесли сюди високе мистецтво, до якого вело тисячоліття напруженої творчої праці й боротьби з тими, хто заперечував право на його існування. Вітчизняним митцям воно ніяк не могло зашкодити в їхньому власному розвитку, що засвідчують вже надбання першої половини XIII ст.⁴⁰

Це подекуди таємниче візантійсько-руське сакральне мистецтво ми бачимо ніби крізь марево, котре застилає подробиці. Втім, зайве скаржитися на важкі умови його вивчення, бо на те не існує нині жодних заборон. Наша здатність розпитувати кожну пам'ятку, робити спостереження, доходити до висновків, навіть ризикуючи помилитися, раніше чи пізніше може привести до мети, в такому разі й роль Чернігова у загальному історико-культурному процесі може бути виявлена більш широко й переконливо, ніж це можливо сьогодні.

---

1. Докладніше див.: *Пуцко В.* Київська Русь серед європейських культур // Кирило-Методієвські студії. – София, 1988. – Кн. 5. – С. 163 – 183; *Його ж.* Искусство Киевской Руси в общеевропейском культурном процессе // Литература и искусство в системе культуры. – М., 1988. – С. 262 – 271.

2. *Пуцко В.Г.* Византия и становление искусства Киевской Руси // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов. – К., 1991. – С. 79 – 99; *Його ж.* Візантія і християнський Схід у духовній культурі Давньоруської держави // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 134 – 140.

3. *Грбар А.Н.* Крещение Руси в истории искусства // Владимирский сборник в память 950-летия Крещения Руси. 988 – 1938. – Белград, 1938. – С. 73 – 88.

4. *Коваленко В.* Новые византийские находки из Чернигова и его округи // Русь на пере-

хресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX–XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 89–103.

5. Пуцко В.Г. Архитектурный ансамбль княжого двора в Киеве // Кремли России – М., 2003. – С. 224 – 241.

6. Холостенко Н.В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. // Архитектурное наследство. – М., 1963. – № 15. – С. 3 – 17.; Ратнопорт П.А. Русская архитектура X – XIII вв. Каталог памятников // Свод археологических источников. – Л., 1982. – Вып. Е 1 – 47. – С. 42.

7. Див.: Mavrodinov N. Le style architectural byzantin apres le X-e siecle // Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare. Т. X. – Sofia, 1936; Tomaszewski A. Romanskie koscioly z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Wiegier (Studia z historii sztuki. – Т. XIX). – Wrocaw, 1974.

8. Ратнопорт П.А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // Византийский временник. – М., 1984. – Т. 45. – С. 185 – 191; Його ж. Внешние влияния и их роль в истории древнерусской архитектуры // Византия и Русь. – М., 1989. – С. 139 – 145; Його ж. О деятельности византийских зодчих на Руси в XI в. // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии: Сборник статей к 75-летию В.Д. Белецкого. – СПб., 1994. – С. 197 – 205.

9. Моргулевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідями // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 169 – 183; Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса. (Археологічні досліді року 1923) // Там само. – С. 184 – 196; Його ж. Чернігівський Спас. Археологічні досліді року 1923. – К., 1929; Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. – М., 1990. – Вып. III. – С. 6 – 18. Окремі спостереження також див.: Карнабед А.А. Новые данные о памятниках Чернигова XI – XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 31 – 35.

10. Максимов П.Н. Творческие методы древнерусских зодчих. – М., 1976. – С. 12 – 16; Раппорт П.А. Зодчество Древней Руси. – Л., 1986. – С. 21 – 22.; Комеч А.И. Спасо-Преображенский собор в Чернигове // Древнерусское искусство. Зарубежные связи. – М., 1975. – С. 9 – 26; Його ж. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – М., 1987. – С. 134 – 168.

11. Порівн.: Новицкая М. Орнаментальная резьба так называемых шиферных изделий великокняжеской эпохи в Киеве // Acta Historiae Artium. – Т. XXV. – Budapest, 1979. – С. 3 – 12; Пуцко В. Орнаментальна композиція в давньокиївському кам'яному різьбленні // Родовід. – К., 2002. – Ч. 18 – 19. – С. 47 – 47.

12. Макаренко М. Найдавніша стінопись княжої України // Україна. – 1924. – Кн. 1-2. – С. 7-13. Найкраще відтворення: Макаренко М. Чернігівський Спас... – Рис. 57. Копії фрески, на жаль, не дозволяють відчувати всі особливості індивідуальної манери маляра другої чверті XI ст.

13. Коваленко В.П., Ратнопорт П.А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле // Зограф. – Београд, 1987. – № 18. – С. 7 – 9; Їх же. Неизвестный памятник зодчества на Руси // Византийский временник. – М., 1990. – Т. 51. – С. 201 – 204; Їх же.

Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия. – С. 142 – 157; *Їх же*. Храм-усыпальница в Чернигове // Древнерусское искусство. Проблемы. Атрибуции. – М., 1993. – С. 36 – 53.

14. *Грабар А.* Болгарские церкви-гробницы // Грабар А. Избранные сочинения. – София, 1982. – Т. 1. – С. 38 – 52. Обр. 1 – 9.

15. *Иоаннисян О.* К вопросу о происхождении черниговской плинфы конца XI – XII веков и равнослойной техники кладки на Руси // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб., 2003. – С. 25.

16. Датування наведено за вид.: *Раннопорт П.А.* Древнерусская архитектура. – СПб., 1993. – С. 263. – №№ 58, 63, 64.

17. *Раннопорт П.А.* Русская архитектура X – XIII вв... – С. 41 – 43, 45 – 47. – №№ 58, 63, 64.

18. *Раннопорт П.А.* Зодчество Древней Руси... – С. 52 – 54; *Його ж.* Древнерусская архитектура... – С. 48 – 50.

19. Див.: *Холостенко Н.* Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси (рельефы Борисоглебского собора в Чернигове) // Искусство. – 1951. – № 3. – С. 84 – 91; *Воробьева Е.В.* Семантика и датировка черниговских капителей // Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 175 – 183; *Орлов П.С.* Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 28 – 34; *Зорина А.М.* К вопросу о датировке и атрибуции резных деталей из Борисоглебского собора в Чернигове // Проблемы изучения древнерусского зодчества. – СПб., 1996. – С. 91 – 93.

20. Порівн.: *Baum J.* Romanische Baukunst in Frankreich. – Stuttgart, 1910; *Mobius Fr.* Romanische Kunst. Wien-Munchen, Berlin, 1969; *Tuulse A.* Skandynawia romanska. – Warszawa, 1970; *Свеховский З.* Романское искусство в Польше. – Варшава, 1984; *Merhautova A., Trestik D.* Romanske umeni v Sechach a na Morave. – Praha, 1983.

21. *Раннопорт П.А.* Строительное производство Древней Руси (X – XIII вв.). – СПб., 1994. – С. 54.

22. *Suevia Saera.* Frue Kunst in Schwaben. – Augsburg, 1973. – S. 217 – 224. Abb. 215, 216. NN. 228 – 230.

23. *Холостенко Н.В.* Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964 – 1965 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 88 – 103.

24. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 60 – 93.

25. Там само. – С. 73 – 75. Рис. 37 – 39; *Пуцко В.Г.* Чернігівські мозаїчні омфалії XII ст. // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 75 – 77.

26. *Макаренко М.* Чернігівський Спас... – С. 76 – 78. Рис. 57 – 62; *Історія українського мистецтва.* – К., 1966. – Т. 1. Лл. 235, 259 – 261; *Ігнатенко І.М.* Нові дослідження Успенського собору в Чернігові // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 35 – 39.

27. Характеристику ювелірних речей подано за текстом нашої доповіді “Ювелірніе из-

делия в средневековом Чернигове (состав, происхождение, вопросы хронологии)” на конференції “Археология Юго-Востока Руси” (Слець, 23 – 25 травня 2005 р.).

28. Огляд скарбів див.: *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова... – С. 53 – 60; *Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX – XIII вв. – М.; Л., 1954. – 92 – 93, 137 – 139; *Коваленко В.П.* Чернігівські скарби // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 924 – 925.

29. *Холостенко Н.В.* Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 199 – 202; *Медынцева А.А.* Подписные шедевры древнерусского ремесла. Очерки эпиграфики XI – XIII вв. – М., 1991. – С. 50 – 52.

30. *Николаева Т.В., Чернецов А.В.* Древнерусские амулеты-змеевики. – М., 1991. – С. 49 – 51. Табл. 1:1. № 1. Змієвик знайдений в 1821 р.

31. *Шугаєвський В.* Мідяний змієвик Чернігівського музею – повторення золотої “Чернігівської гривни” // Чернігів і Північне Лівобережжя. – С. 224 – 234; *Якубовський В.І.* Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. – К., 1975. – Вип. 16. – С. 97 – 98; *Черненко Е.Е.* Змеевики Черниговского исторического музея // Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 79 – 80.

32. *Макарова Т.И.* Перегородчатые эмали Древней Руси. – М., 1975. – С. 32, 105. Табл. 4. № 31.

33. Там само. – С. 38, 106. Табл. 5. № 45 – 46.

34. Там само. – С. 36, 106. Табл. 5. № 47.

35. *Холостенко Н.В.* Кладу Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 235 – 238.

36. *Холостенко Н.В.* Новый памятник древнерусского прикладного искусства // Искусство. – 1958. – № 9. – С. 62 – 65; *Poutsko V.* Problemes de l’origine et de datation d’un coupe d’argent provenant de Vilgort // Revue des etudes armeniennes. N. S. – T. X. – Paris, 1973 – 1974. P. 261 – 279; *Даркевич В.П.* Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе. X – XIII века. – М., 1975. – С. 12 – 59, 127 – 233; *Бочаров Г.Н.* Черниговская чаша XII в. // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII вв. – С. 293 – 306.

37. *Медынцева А.А.* Подписные шедевры древнерусского ремесла... – С. 44 – 46. Рис. 7.

38. *Коваленко В.П.* Скарб Ольговичів // “А се его сребро”: Збірник на пошану чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 130 – 136. Іл. 1, 3 – 5. Буцімто колись знайдені на городі дві золоті візантійські іконки доби Палеологів (*Залеская В.Н.* Два образка-энколпия Палеологовского времени. Из новых поступлений византийского отделения Эрмитажа) // Византийский временник. – М., 1998. – Т. 55(80). – Ч. 2. – С. 227 – 231. Рис. 1а – б, 3а – б). Радше за все, ці речі походять з пограбованих поховань у Спаському соборі.

39. *Коваленко В.П., Пуцко В.Г.* Византийская резная иконка из Чернигова // Советская археология. – 1990. – № 1. – С. 267 – 269.

40. *Пуцко В.Г.* Сакральное искусство Руси перед монголо-татарским нашествием: результаты и перспективы развития // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2005. – Вып. 7. – С. 3 – 10.

Татьяна Вилкул

“А ДУШЕЮ НЕ МОЖЕМ ИГРАТИ”

Это слова черниговских князей Владимира и Изяслава Давыдовичей, сказанные на очередном витке борьбы за киевский стол конца 1140-х – начала 1150-х гг. Противоборство шло между Изяславом Мстиславичем и Юрием Владимировичем (Долгоруким) – то есть, соответственно, между старшим внуком и младшим сыном Мономаха. Оба названных князя были центрами притяжения и главами двух коалиций, состав которых достаточно часто менялся. Были постоянные участники, люди, редко переходившие на ту или иную сторону, и, наконец, князья, отличавшиеся крайней переменчивостью ориентации. К последним, по нашему мнению, с полным правом можно отнести Давыдовичей – сыновей Давыда Святославича и внуков Святослава Ярославича. Тем не менее, именно им, как это ни странно, летописец приписывает своеобразный гимн верности и лояльности.

В 1149 г., после того, как Изяслав Мстиславич вернулся в Киев из похода на Суздальскую землю и, подговоренный боярами, выгнал сына Юрия Долгорукого Ростислава (переведенного было к нему), Юрий собрал войско и решил идти на Киев. Юрий Владимирович и его постоянный союзник новгород-северский князь Святослав Ольгович попытались уговорить Давыдовичей перейти на их сторону: “и посла Гюрги и Святославъ послы своя къ Давыдовичема. рекоуча брата поедита с нама на Изяслава”. Но натолкнулись на достойный ответ: “Володимиръ же Давыдовичъ и брат его Изяславъ тако отвѣчаста Гюргеви рекуче. ты еси бълъ (был) к нама хрестъ целоваль а Изяславъ пришедъ землю нашу повоеваль. и по Задѣсную города наша пожегълъ. а нынѣ цѣловала есѣ хрестъ къ Изяславу Мъстислаличю с тѣми же хочевѣ быти а дшею не можевѣ играти. и отрѣкостася (отказались – Т.В.)”¹. Верные союзники доложили Изяславу Мстиславичу о приближающемся войске, и события пошли своим чередом: сбор войска – поход – битва.

Впрочем, несмотря на красивые слова, Давыдовичи достаточно банально объяснили причины своей преданности киевскому князю: отсутствие поддержки Юрия в трудный час и боязнь разгрома собственных владений Изяславом. Действительно, накал борьбы в 1147 – 1151 гг. был необычайно сильным. Кроме Давыдовичей, которые, как увидим далее, показали не только необычайную степень “верности”, но и продемонстрировали невиданную братскую любовь, есть еще один показательный случай. Ростислав Юрьевич, сын Юрия Долгорукого, “роскоторавшись” (поссорившись) со своим отцом, в 1148 г. ушел к его врагу, Изяславу Мстиславичу, который

наделил его волостями. Такого не случилось ни до, ни после того. Родовые связи в Древней Руси обычно отличались несколько большей прочностью и не позволяли столь откровенной борьбы за власть и владения. Но вернемся к Давыдовичам и начнем историю с начала. Попробуем составить краткую хронику их переходов из одной коалиции в другую.

1146 г. Умирает киевский правитель, черниговский по происхождению князь Всеволод Ольгович. Киевским князем на несколько дней становится Игорь Ольгович, и Давыдовичи поддерживают своего двоюродного брата. Но приходит из Переяславля Изяслав Мстиславич, киевляне и черниговцы “льстят” (предают) Игоря, тот терпит поражение и через 4 дня попадает в плен к Изяславу. *Давыдовичи становятся союзниками Изяслава* и изгоняют своего двоюродного брата Святослава Ольговича из его волости. Святослав просит помощи у Юрия Долгорукого, Игорь постригается в монастыре.

1147 г. Изяслав Мстиславич по просьбе Давыдовичей и вместе с ними задумывает поход на Святослава Ольговича, а если тот будет успешным – и на Юрия. На марше к Изяславу приходит весть, что *Давыдовичи “льстят” и ведут переговоры с Юрием и Святославом Ольговичем*. Изяслав разоблачает с помощью своего посла предателей и решает выступить на Чернигов. В это время киевляне на вече убивают Игоря Ольговича. Ростислав Мстиславич воюет в Черниговской земле у Любеча.

1148 г. Давыдовичи не получают помощи от Юрия и просят *Изяслава Мстиславича о мире*. Изяслав воюет на Волге в земле Юрия Долгорукого.

1149 г. Изяслав Мстиславич отпускает по навету бояр Ростислава Юрьевича к отцу, Юрий собирает поход на Южную Русь. *Здесь единственный раз Давыдовичи остаются в той же коалиции, вместе с Изяславом Мстиславичем*. Изяслав проигрывает бой у Переяславля-Русского, Юрий въезжает в Киев, затем устраивает осаду Луцка, куда бежал Изяслав. *Давыдовичи договариваются о мире с Юрием и Святославом Ольговичем*.

1150 г. Изяслав Мстиславич стремительным маршем захватывает Киев, но проигрывает битву и не удерживается в нем. Осенью он устраивает еще один, на сей раз успешный, поход и, чтобы закрепить успех, договаривается со своим дядей Вячеславом Владимировичем о соправительстве.

1151 г. Юрий начинает поход на Киев, посылает к Давыдовичам с требованием прийти к нему с “помочью” (союзными войсками). Они приходят, вместе с Юрием и Святославом Ольговичем празднуют “Гюргев день”. Тем не менее, в состоявшемся вскоре сражении Владимир и Изяслав *Давыдовичи оказываются по разные стороны баррикад*. Владимир воюет на стороне Юрия, а Изяслав – на стороне Изяслава Мстиславича. В бою под Киевом погибает князь Владимир Давыдович, младший брат Изяс-

лав его оплакивает, едет в Чернигов и становится черниговским князем.

Со смертью старшего Давыдовича хроника переходов заканчивается – Владимир “умре”, а Изяслав слишком прочно привязан к киевскому князю. Но борьба не завершилась, и Юрий Владимирович еще дважды ходил походом на Киев. Неизвестно, чем бы в конце-концов завершилась эта история, если бы не смерть в Киеве Изяслава Мстиславича, которая, в свою очередь, позволила выйти на сцену новым игрокам – младшим участникам коалиций. Но уже зафиксированных в летописи переходов Давыдовичей насчитывается не меньше пяти. Кроме того, по ходу дела для нагнетания обстановки проскальзывают и иные известия о “лести”. Например, под 1146 г. летописец намекает, что поддержка Игоря Ольговича его двоюродными братьями изначально была неискренней. В 1147 г. речь идет о двойной игре. Еще перед сообщением о просьбе Владимира Давыдовича к Изяславу Мстиславичу помочь ему воевать с Юрием киевский книжник извещает о каких-то договорах и с противоположной коалицией. Совершенно неясно и то, когда же братья-Давыдовичи разделились. Не могли же они, в самом деле, вместе отпраздновать именины Юрия (“Гюргев день”), пообедать, тут же разъехаться в разные стороны и воевать друг против друга². Очевидно, это произошло ранее. Тем не менее, несмотря на многословность киевской летописи этих лет, где почти каждая годовая статья занимает десятки листов, никаких точных сведений на сей счет здесь не найдем. Есть, впрочем, несколько глухих известий. Например, под 1147 г. говорится о том, что Изяслав Давыдович пошел к Чернигову – в такой формулировке, как может говориться о вокняжении в городе. Но Изяслав не мог утвердиться в Чернигове до смерти (или перехода на более высокий стол, каковым был в данном случае только Киев) своего старшего брата Владимира³. Уже за два года до решающей битвы 1151 г., в описании сражений 1149 г. в коалиции Изяслава Мстиславича видим только Изяслава Давыдовича, и нет никаких известий о Владимире Давыдовиче.

Все эти неувязки достаточно хорошо объясняются тем, что составитель Киевского свода, созданного по-видимому, в начале XIII в.⁴, весьма существенно отредактировал историю более чем полувековой давности. Некоторые детали и даже целые события он просто выдумывал, другие постарался замолчать⁵. Судя по всему, разделение Давыдовичей было “неудобным” фактом, который киевский летописец всячески старался изгладить из памяти. Для этого он подкорректировал изложение, особенно подчеркивая единение братьев. Собственно, наименование “Давыдовичи” утвердилось в истории благодаря его усилиям. Он постоянно употребляет его в двойственном числе: “Давыдовича рекоста... посласта...”, как будто речь шла об одном персонаже, едином в двух лицах. Реально же главой был Владимир Давыдович, а Изяслав достаточно длительное время оставался второстепенной фигурой (“на посылках”), о

чем можно судить из некоторых сообщений Суздальского и Киевского сводов. Возможно, желание упрочить свой статус и послужило причиной отделения Изяслава Давыдовича. Во всяком случае, младший Давыдович прочно вошел в коалицию Изяслава Мстиславича и действительно добился повышения статуса и расширения волости. После смерти родного брата, очутившегося в стане его врагов, он получил Чернигов.

Откуда, однако, взялись сами красивые слова – “душею не можем играти”? Как и многие примечательные выражения Киевского свода, они взяты из хронографической переводной литературы: Александрии Хронографической, “Истории иудейской войны” Иосифа Флавия и Хроники Георгия Амартола⁶. Составляя этот пассаж, киевский летописец отталкивался как раз от Хроники Амартола (ср.: “не толико ему подобаеть приносити угожение, яко *играти душею*”⁷). Кстати сказать, слова “играти” и “игра” редкие, а выражение “играти душею”, по крайней мере в летописании, уникально⁸.

Но происхождение пассажа заинтересует в основном текстологов, а историк скорее обратит внимание на такую несообразность. Почему киевский летописец одним и тем же персонажам приписывает и положительные, и отрицательные черты? Вкладывает в их уста гимн верности и преданности и одновременно акцентирует “лесть”. И как так случилось, что в речи героев соединены высокие и низкие мотивы? Говорится о невозможности “играть душой” и преступить клятву, и тут же приводятся прозаические причины героической стойкости в крестном целовании – опасение разорения своей волости. Похоже, автор-составитель Киевского свода был, что называется, и “хозяйственник”, и “книжник”. Он вполне органично мог соединять высокие и низкие материи. Таких примеров несколько. Пожалуй, наиболее выдающийся – высокопарные примирительные речи, обращенные к Юрию Долгорукому в 1149 г. при осаде Луцка одним из участников коалиции Юрия Вячеславом Владимировичем (пока Изяслав Мстиславич не предложил своему дяде соправительство в Киеве, тот часто поддерживал его врагов). Речь состоит из библейских и прочих книжных цитат, заимствованных, в том числе, из цикла произведений, посвященных св. Борису и Глебу, и также завершаются банальным рассуждением: если мы не помиримся сейчас с Изяславом, “то ты себе пойдешь прочь, а Изяслав мою волость пожжет”⁹. Притом Вячеслав в Киевской летописи – персонаж почти безупречный, откровенно отрицательных оценок нигде не встретим. То есть, имеется в виду не снижение тона, не намек на прозу жизни, а именно соположение высокого и низкого.

Относительно сочетания положительных и отрицательных черт. В летописях были, конечно, герои исключительно положительные. Таких, однако, на самом деле немного (в основном, так изображались патроны летописцев). Чаще всего в описании персонажей встречаем и светлые, и темные тона. Составитель Киевского свода писал и

редактировал не сухие и лаконичные записи, а пространные повести и, соответственно, любил морализацию. Сказать, что всякий поступок оценивался, было бы преувеличением, но очень многие пространные сообщения просто вынуждают читателя к оценкам. Целенаправленно подбиралось выражение эмоций (“с яростью рече”, “убояся”, “пребыша въ веселии”), оценка действий (“того не послуша”) и последствий. Однако морализация протекала, что называется, окказионально. Она исходила не из характера, а из роли персонажа, притом из роли сиюминутной. Вот и в нашем случае, неважно, что Давыдовичи случайно оказались “верны” Изяславу, а до того и после того переходили на сторону его противников. Важно, что они все же остались лояльны, а значит, появился *повод* для вписывания речей и наставления читателя на путь истинный. Так и объясняется забавный казус – приписывание записным “изменникам” оды верности.

---

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. II. – Стб. 377.

2. Правда, со времен Татищева известие принимают на веру: братья якобы разъехались, чтобы что-то приобрести ко взаимной выгоде. См., напр.: *Карпов А.Ю.* Юрий Долгорукий. – М., 2006.

3. “...в то же веремя Изяславъ Двдвичъ из Новагорода иде Черниговоу”// Ипатьевская летопись... – Стб. 342. Надо учитывать, что киевский сводчик мог ошибаться или сознательно перебрасывать краткие известия на 3-4 года вперед или назад, как это видим на примере иных известий.

4. Обычно датируют рубежом XII – XIII вв. О датировке первыми десятилетиями XIII в. см.: *Толочко А.П.* О времени создания Киевского свода “1200 г.” // *Ruthenica*. – К., 2006. – Вип. V. – С. 73 – 87.

5. *Вилкул Т.Л.* О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*, XIII, no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 21 – 80.

6. В параллельных текстах Суздальского свода за XII в., то есть в Лаврентьевской летописи, нет хронографических заимствований, а значит, они введены именно составителем Киевского свода.

7. *Истрин В. М.* Книги временья и образья Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. 1. Текст. – Пг., 1920. – 249.15; В новейшем издании Хроники имеются отсылки на страницы издания В.М. Истрина: *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временья и образья Георгия Монаха. – М., 2006. – Т. 1. – Ч. 1 – 2

8. Ипатьевская летопись... – Стб. 377. Слова “игра”, “игрище”, “играти” часто связаны с цитированием Библии. В записях Лаврентьевской летописи за XII в., например, не встречается ни разу. В Новгородской первой летописи есть лишь “игрища” в цитате из Исаяи под 1299 г.;

(Новгородская Первая Летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 90). В Ипатьевской летописи “играти” см. под 1150 г.: “тогда же оугре на фарехъ и на скокохъ. играхуть на Ярославли дворъ”; под 1185 г.: “сторожемъ же его играющимъ и веселящимся. а князя творяхоуть спяща”; под 1187 г.: “Двдъ веселия исполнися. скакаше играя” (Ипатьевская летопись... – Стб. 416, 651, 656).

9. “...кнзь Вячеславъ преклонися на любовь. тѣмъ же речтѣс. блжни смиряющеся. яко тѣ снве бии нарекутѣся. блжнъ . . . ноя бы земля руская. расплодилася. и розмогла. въ братолюбьи кнзии. кнзь же. Вячеславъ послуша брата своего и свата. Володимира. приемъ въ срдци слова его. потькнуся к ряду и к любви. бяшетъ бо кнзь Вячеславъ незлобивъ срдцемъ. хваля преславного ба. поминая писание. аще имѣете вѣру яко зерно синапъно. речте горѣ сеи преди преидеть. и паки помянувъ слово глшее. ба люблю а брата ненавида ложь еси. аще ба любиши люби брата. Вячеславъ же нача брату молвити Гюргеви. брате мирися . хочеши ли не оуладивъся пойти прочь. то ты ся прочь . а Изяславъ мою волость пожъжетъ” (Ипатьевская летопись... – Стб. 392 – 393).

Олена Черненко

ДИНАСТИЧНІ ІМЕНА НАЩАДКІВ СВЯТОСЛАВА ЯРОСЛАВИЧА (XI – середина XIII ст.)

Визначення “династичні” застосовують до тих імен, котрі, повторюючи з покоління в покоління, прагне закріпити за собою певна правляча династія¹. Це прагнення обумовлене цілим рядом факторів, зокрема, вірою у надприродний вплив імені на долю людини, яка сягає найвіддаленіших часів і була поширена як серед язичників, так і серед християн.

Відомо, що у домонгольський час для всіх Рюриковичів такими спадковими, “княжими” (“родинними”) були неканонічні імена Святослав, Володимир, Всеволод та канонічні Андрій, Василь, Михайло та деякі інші. У другій половині XI – на початку XII ст. з’являються спадкові імена, притаманні окремим родам, наприклад, Святославичам – нащадкам Святослава-Миколая Ярославича. Появу династичних імен у різних гілок Рюриковичів у цей період можна вважати одним з проявів боротьби за першість на Русі, опозиції у сфері ідеології.

Окреслити коло імен, котрі використовувались представниками певної княжої родини, досить важко. Головна причина полягає в тому, що з різних причин реконст-

руювати генеалогічне древо Рюриковичів XI – XIII ст. проблематично. Розшуки у цій галузі розпочалися ще у XVIII ст., проте деякі питання лишаються дискусійними і досі. Серед новітніх досліджень у цьому напрямку, як найбільш ґрунтовні, можна відзначити роботи Л. Войтовича².

Загальноприйнятою є думка, що Святослав Ярославич назвав своїх синів на честь князів-мучеників: Глібом, Давидом та Романом (останні два – християнські імена Гліба і Бориса). Ці антропоніми зустрічаються у різних гілок Святославичів (Ольговичів, Давидовичів, Ярославичів). Хоча М. Димнік вважає, що за два століття до монгольської навали жоден з нащадків Святослава не був названий Борисом,³ у Любецькому синодику згадано 3 князя на ім'я Борис, а за генеалогічними таблицями Л. Войтовича загалом серед Святославичів їх було 6. Стільки ж разів зустрічаються антропоніми Роман та Гліб і 5 разів – Давид⁴.

Перекази про Бориса та Гліба, зафіксовані у писемних джерелах того часу, підкреслюють особливе благовоління святих до князів Чернігово-Сіверщини. Існує думка, що спочатку Борисо-Глібський культ поширювався на Русі саме зусиллями Святославичів, і лише згодом став популярним серед інших Рюриковичів⁵. Враховуючи історичні реалії (боротьба за свою вотчину першого покоління, подальше суперництво з Мономаховичами за спадкову першість), можна припустити, що особливе значення для Святославичів мав зв'язок Борисо-Глібського культу з “отчинним” принципом (принципом старійшинства), який святі брати освятили своєю мученицькою смертю⁶.

За генеалогічними таблицями Л. Войтовича можна визначити, що до середини XIII ст., поруч з іменами князів-мучеників, найуживанішими серед нащадків Святослава Ярославича були язичницькі імена Святослав (12), Олег (9), Володимир (7), Ростислав (6), Всеволод (5) та хрестильні Михайло (6), Юрій (6), Костянтин (5). Л. Войтович приходить до дещо інших висновків, оскільки систематизує антропоніми за різними гілками роду Святославичів (Давидовичі, Ольговичі, Ярославичі)⁷. Напевне, такий підхід не зовсім виправданий. Розгалуженість династії та відносна чисельність уділів нерідко вводять в оману істориків, які вважають, що між представниками цього князівського роду точилася постійна внутрішня боротьба. Насправді ж, як відзначає і сам Л. Войтович, попри численні конфлікти, Ольговичі та Давидовичі не забували про свою приналежність до одного роду і перед лицем зовнішньої небезпеки виступали союзниками. Те ж саме можна сказати про рязанських Ярославичів, які до кінця XIII ст. підтримували родинні та союзні зв'язки зі старшими гілками Святославичів, що знайшло відображення і в антропонімі.

Популярність серед нащадків Святослава імені Костянтин досить легко знаходить логічне пояснення. Великий князь Костянтин відкриває Любецький синодик.

Прийнято вважати, що під цим хрестильним іменем фігурує Мстислав Володимирович, перший відомий з писемних джерел чернігівській князь⁸. Найменування княжичів на його честь підкреслювало законність та спадковість їхніх прав на територію Північного Лівобережжя. Крім того, канонізований з ініціативи Святославичів після 1159 р. (вірогідно, водночас з Ігорем Ольговичем) митрополит Костянтин був похований у Спаському соборі й вважався покровителем Чернігова – столиці старшої гілки роду.

Серед інших згаданих імен можна відзначити такі, що були традиційними для усіх Рюриковичів, – Святослав, Володимир, Ростислав, Всеволод, Михайло, Юрій. З них найчастіше зустрічається антропонім Святослав, тобто найменування на честь засновника династії.

Б. Успенський звернув увагу на те, що у чернігівських князів простежується традиційне співвідношення язичницького імені Святослав та хрестильного Миколай⁹. Він пов'язував згаданий факт з існуванням на підвладній їм території реліктів культу Велеса. На думку дослідника, це вплинуло на поширення поклоніння Миколаю Мірлікійському (аналог Велеса) як найбільш шанованому святому Чернігово-Сіверщини (на відміну від Київщини, де на першому місці був культ святого Георгія). Це відбулося, відповідно, на іменах представників правлячої династії. Проте останньому факту можна знайти інше пояснення. Культ святителя Миколая мав ще один бік, на який рідко звертають увагу: саме він був покровителем військової аристократії. Цікаво, що з цією лінією культу єпископа Мірлікійського Е. Смирнова пов'язує срібну чашу з Чернігівського скарбу 1985 р.¹⁰ Приналежність речей зі складу цього скарбу князівській родині доведена В. Коваленком¹¹.

Особливий інтерес становить використання імені, яке зустрічається лише серед Святославичів – Олег. У XI – XIII ст. воно не використовується в інших княжих родинах, а згодом практично виходить з ужитку. Найчастіше дослідники пов'язують цей факт зі ставленням у суспільстві до особи Олега Святославича та його нащадків – Ольговичів. Ще М. Карамзін інкримінував їм “гибельное обыкновение в войнах междоусобных дружитья с иноплемёнными хищниками и призывать их для ужасных злодейств в недра Государства”, що “всего более обеславило князей Черниговских”¹². До сьогодні ці погляди поділяє більшість істориків.

Загальноприйнятою стала думка, що для сучасників родинне ім'я Ольговичів було символом безпринципних усобиць, кривавих та віроломних злочинів. Інші Рюриковичі відмовились від використання імені засновника цієї династії тому, що, як відзначає В. Ніконов, “имя Олег стало одиозным”¹³. Проте подібні пояснення не здаються переконливими. Вони базуються на писемних джерелах, в яких оцінка персонажів значною мірою обумовлена офіційною точкою зору, що існувала за часів прав-

ліній Мономаховичів. Як відомо, ініціаторами міжусобних конфліктів виступають не тільки Ольговичі, а використовувати під час боротьби за владу на Русі союзників-кочовиків було у звичай південно-руських князів ще з часів Володимира.

Безумовно, що як в язичницькій, так і в християнській традиціях ім'я негідної людини не можна давати дітям. Водночас, регламентується вживання імен найвищого статусу. Ці імена або знаходяться під абсолютною забороною, або вживаються тільки обраними представниками ієрархічної верхівки¹⁴.

Як зазначав Г. Лебедев, смислове навантаження запозиченого у скандинавів антропоніму Олег було дуже вагомим – “священний”. У Олега Віщого воно обумовлено зв'язком із культом Велеса: він був князем-жерцем¹⁵. Цю тезу розвиває О. Толочко, який припускає, що князь-жрець – один із співправителів держави, до функцій якого належав священний шлюб із землею¹⁶. Таким чином, у системі язичницького світогляду ім'я Олег ототожнювалось з вищою, божественною владою, тобто, це антропонім найвищого статусу. Вибір подібного імені для дитини не міг бути випадковим. Можливо, право його використання зберегли лише нащадки Святослава Ярославича, які належали до старших Рюриковичів. Крім того, відмова від пов'язаного з язичництвом антропоніму Олег в інших княжих родинах могла бути обумовлена вкоріненням у суспільстві православно-візантійського світогляду.

У цьому зв'язку можна згадати, що на території Північного Лівобережжя проживали нащадки скандинавів-дружинників, про перебування яких свідчать поховальні пам'ятки Чернігова, Оргоща, Шестовиці. Безумовно, вони були вже християнізовані та “ослов'янилися” ще в XI ст., проте зберігали пам'ять про давні традиції на рівні системи стереотипів та уподобань. Скоріше за все, значна їх частина продовжувала спадкову справу і служила у княжому війську. Напевне, світогляд місцевої військової еліти був досить специфічним та наслідував певні ідеали дружинників доби язичників-вікінгів. Збереження семантики імені Олег у подібному оточенні здається досить вірогідним. До того ж, як припускає О. Толочко, засновник місцевої князівської династії Святослав Ярославич успадкував скандинавські традиції своєї родини й підтримував деякі норманські звичаї¹⁷ (не випадково на підвладних йому територіях довго зберігаються релікти культу Велеса).

Як відомо з писемних джерел, поруч з нащадками вікінгів у Святославичів несли службу “свої погани” та половці. Це підтверджують археологічні знахідки кочівницьких старожитностей на багатьох поселеннях у різних районах Чернігово-Сіверщини (Біла Вежа, Ковчин, Козарки, Петруші тощо)¹⁸. Потрібно відзначити, що йдеться, перш за все, про знахідки багато оздоблених предметів спорядження вершника та бойового коня. Це свідчить про те, що серед осілих на території краю кочовиків було чимало професійних воїнів досить високого статусу. Кочовим суспільством властива

сакралізація представників правлячої династії, яких вважали носіями містичного “фарну” та пов’язаної з ним харизми. Використання імені Олег – “священний” – правлячою елітою цілком відповідало цим уявленням.

У цілому можна зробити висновок, що династичними у Святославичів стали імена святих – покровителів роду, пов’язані із сакралізацією особи князя, його зв’язком зі своєю землею-вотчиною. Певною мірою коло цих імен було обумовлено зв’язком з ідеологією дружинного середовища. Безумовно, ці імена були близькі та зрозумілі місцевій різноетнічній військовій аристократії, яка одноставно підтримувала своїх володарів у боротьбі за лідерство на Русі. Ще М. Грушевський звернув увагу, що джерелами не зафіксовано існування на землях Святославичів будь-якої серйозної опозиції в середовищі знаті¹⁹. Навпаки, вона демонструє зразкову відданість войовничій правлячій династії.

---

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988. – С. 70.

2. Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів: Довідник. – К., 1992; Його ж. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006.

3. Дымник М. Князь Святослав Ярославич и Черниговская епархия // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 17.

4. Войтович Л. Генеалогія династій.... – С. 29, 173 – 181.

5. Милотенко Н.И. Черниговские князья и Борисо-Глебский культ в XI в. // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 37 – 39.

6. Горський В.С. Святі Київської Русі. – К., 1994. – С. 112 – 115.

7. Войтович Л. Генеалогія династій.... – С. 370, 501.

8. Войтович Л. Генеалогія династій.... – С. 29, 127.

9. Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982. – С. 37.

10. Смирнова Е.С. Круглая икона св. Николая Мирликийского из Новгородского Николо-Дворищенского собора. Происхождение древнего образа и его место в контексте русской культуры XVI в. // Древнерусское искусство. Русское искусство Позднего Средневековья: XVI век. – СПб., 2003. – С. 325.

11. Коваленко В.П. Клад 1985 г. на черниговском детинце // Клады: состав, хронология, интерпретация. – СПб., 2002. – С. 106 – 108.

12. Карамзин Н.М. История государства Российского. – М., 1991. – Т. 3. – С. 387.

13. Никонов В.А. Личное имя – социальный знак // Глазами этнографов. – М., 1982. – С. 31.

14. Наум М. Сарна. Завет (Бытие 15 – 17) // Библейские исследования: Сборник статей. – М., 1997. – С. 162 – 164.

15. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе: Историко-археологические очерки.

– Л., 1985. – С. 214 – 215.

16. Толочко О.П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX – X ст. // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 58.

17. Толочко А.П. Черниговская “Песнь о Мстиславе” в составе исландской саги // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 174.

18. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. “Свої погані” чернігівських князів // Стародавній Коростень і слов’янські гради VIII – X ст. – К., 2004. – С. 121 – 138.

19. Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 109 – 110.

Светлана Полякова

ЖЕНСКИЙ ФАКТОР В БОРЬБЕ ЗА ВЛАСТЬ МЕЖДУ ОЛЬГОВИЧАМИ И МОНОМАШИЧАМИ во второй половине XII в.

Вторая половина XII в. ознаменована кризисом единой древнерусской государственности, обусловленным протеканием феодальной трансформации. За её начало историками условно принят 1136 г., когда новгородское вече изгнало сына Мстислава Великого князя Всеволода из Новгорода, показав тем самым свою полную политическую независимость от великого князя Киевского и дав соответствующий пример другим княжествам.

Однако такой серьезный исторический процесс, как государственная раздробленность, начался ещё во второй половине XI в., и не последнее место в нем сыграло разрастание рода Рюриковичей, приводившее к оседанию князей на отдельных территориях (будущих уделах) внутри такого административного элемента, как “земля”. Древнерусское государство постепенно трансформировалось в федерацию княжеств во главе с великим князем киевским. Но его власть над Русью была скорее номинальной, чем реальной, а за сам киевский стол начинается борьба наиболее могущественных князей отдельных земель, приводившая к опустошению Киевской земли и потере ею большого значения.

В силу династических связей каждый князь из рода Рюриковичей мог претендовать на верховную власть в Киевском государстве. Постоянная междоусобная борьба между кланами (в основном, Ольговичами и Мономашичами, а также входивших в их

состав кланами Давыдовичей, Изяславичей, Ростиславичей), которая в период единства страны сдерживалась великокняжеской властью, велась за овладение населенными территориями, которые приносили хорошие доходы и являлась одной из главнейших причин, порождавших мобильность князей.

В трудах отечественных историков недостаточно внимания обращалось на династические браки в среде самих Рюриковичей. В летописях также практически не упомянуты браки между представителями разных линий рода Рюриковичей, относящиеся к концу X – XI вв., больше внимания в них уделено межгосударственным бракам, так как супругами всех известных представителей и представительниц древнерусской правящей династии являлись иностранцы.

С середины 30-х гг. XII в. изменчивые настроения новгородского веча (вернее, руководившей им боярской верхушки города) представляли собой своеобразный индикатор политического положения в Киеве и Южной Руси: обыкновенно новгородцы принимали на княжение того князя, клан которого имел преимущество в соперничестве за общерусскую власть. Князья выполняли здесь функции верховных правителей и судей, а также военных предводителей во время походов и отражения вражеских нападений, за что получали земли на содержание, причем новгородцы всячески препятствовали расширению княжеского домена внутри своей области. Приглашенные князья пытались породниться с наиболее значительной боярской группировкой в конкретный период, однако это зачастую не означало долговременной поддержки. В 1136 г. вече изгнало Всеволода Мстиславича (Мономахича) – внука Владимира Мономаха – и посадило на стол Святослава, младшего брата Всеволода Ольговича Черниговского в момент политического преобладания Ольговичей. Святослав заключил брак с дочерью новгородского посадника (видимо, как пишет В.Н. Татищев, Петрилы Микульчича, бывшего посадником в 1131 – 1132 гг.)¹. Новгородская летопись не называет жену Святослава Ольговича, но приводит весьма интересный факт: “Оженися Святославъ Олговиць в Новегороде, и венцася съ своими попы у святого Николы; а владыка Нифонтъ его не венца, ни попомъ, ни чернцмъ не да на свадьбу ити, глаголя: “не достоить ти ея поняти”². Скорее всего, епископ Нифонт поддерживал изгнанного князя Всеволода Мстиславича и оставшихся в Новгороде его сторонников и не воспринимал Святослава из клана Ольговичей, к тому времени ни разу не сидевших на великокняжеском столе, как достойного новгородского князя, но и преувеличил статус новгородской боярыни, которой муж-князь недостоин. Несмотря на отказ епископа, Святослав Ольгович “венцася съ своими попы у святого Николы”, так как, видимо, поддержка родственников его жены – противников Мономахичей была ему жизненно необходима. Стараясь также обезоружить Нифонта своей щедростью, Святослав возобновил древний Устав Владимира о церковной дани, определив епископу

брать вместо десятины от вир и продаж 100 гривен из княжеской казны кроме уездных сборов и пошлин. Но уже в конце 1138 г. Мономашичи и их союзники, осерчав на новгородцев за то, что они приняли Ольговича, прекратили торговлю с Новгородом, из-за чего новгородцы выгнали Святослава Ольговича из города, а на его место призвали Ростислава Юрьевича, сына Юрия Долгорукого, из Суздаля. Великий Новгород на всем протяжении истории Владимиро-Суздальской Руси был лучшим барометром ее политического курса. Любое изменение междукняжеских отношений влекло и коррекцию ориентации Новгородской республики, однако в летописях практически нет упоминаний о браках князей с представительницами новгородского боярства.

Политическое противостояние Мономашичей и Ольговичей ярко проявилось на примере попытки одновременно привлечь в свой лагерь посредством матримониальных союзов представителей польских Пястов, а затем и полоцких Изяславичей. О конфликте Болеславичей в Польше рассказывает “Хроника” Ортлиба Цвифальтенского. В ответ на враждебные действия старшего брата Владислава остальные Болеславичи собрались на съезд в Ленчицу, где решили выдать свою трехлетнюю сестру Агнешку замуж за сына “короля Руси”³. Б. Влодарский полагает, что этим браком младшие Болеславичи хотели расширить свои контакты с Мономашичами⁴. Однако такое предположение представляется спорным. В начале 40-х гг. XII в. основной политической силой на Руси была группировка Ольговичей, главу которой – Всеволода, очевидно, и называл немецкий хронист “королем Руси”. Такого же мнения придерживается и Н. Баумгартен, отмечая, что в 1140 г. Агнесса (Агнешка) была помолвлена с сыном Всеволода Ольговича, но в 1141 г. Болеславичи оставили сторону Всеволода, и больше вопрос об этом браке не поднимался⁵. О том, что младшие братья Владислава хотели установить родственные связи с Всеволодом, свидетельствует сопоставление данных немецкой хроники с сообщением Ипатьевской летописи о женитьбе сына Владислава Болеслава Высокого на дочери киевского князя Звениславе. В “Хронике” Ортлиба Цвифальтенского прямо указано, что братья Владислава с целью “опередить его в дружественных связях” предприняли ответные шаги⁶. Но это не дало желаемых результатов. В 1142 г. между домами Всеволода Ольговича и Владислава II был оформлен союз, и краковский князь получил в том же году помощь Киева в походе на братьев, стремившихся, в свою очередь, к установлению политических связей с Киевом.

В 1143 г. Всеволод Ольгович женил сына Святослава на дочери полоцкого князя Василька Рогволодовича Марии, а претендент на киевский стол Изяслав Мстиславич “отда дочь свою Полотску за Борисовича за Роговолода”⁷. Естественно предположить, что и Всеволод, и Изяслав стремились заручиться поддержкой обычно стояв-

ших в стороне (как и их предшественники) полоцких князей в грядущем соперничестве за общерусскую власть. В этом случае княжны выполняли обычную для их положения функцию инструмента политики в руках своих отцов, однако Изяслав Мстиславич не ходил с войной на Всеволода Ольговича именно благодаря тому, что “сестры ради старшей почитал за отца”⁸, так как его сестра Мария с 1116 г. была женой Всеволода Ольговича. Мария же, по свидетельству В.Н. Татищева, не отказала Изяславу в просьбе испросить для их брата Святополка Новгород на княжение, которую её муж исполнил⁹.

Смерть киевского князя Всеволода Ольговича в 1146 г., убийство его преемника Игоря Ольговича и приглашение киевлянами на великокняжеский стол Изяслава Мстиславича в 1147 г. послужили поводом для многолетней ожесточенной войны и образования двух враждующих между собой военно-политических союзов князей, строившихся на династических браках между их представителями. Следует отметить, что в данной ситуации некоторые династические линии Ольговичей и Мономашичей как бы поменялись местами и действовали на стороне своих врагов.

Во главе первого союза стал Юрий Долгорукий, князь Ростово-Суздальской земли, претендовавший на киевский стол по праву старейшинства, но в обход старшего брата Вячеслава, которого он, видимо, не считал соперником из-за отсутствия лидерских способностей у последнего. Его союзниками были Владимирко Галицкий и черниговский князь Святослав Ольгович: “Вда Гюрги дочь свою (Елену) за Святослави́ча за Олга, другую (Ольгу) за Володимири́ча за Ярослава в Галич”¹⁰. Святослав Ольгович не мог смириться с потерей киевского стола, однако, имея свои виды на Киев, он не возражал против признания старейшинства Юрия Владимировича. Их связывало и родство с половцами, поддержавшими этот союз, – первыми женами обоих были дочери ханов Аепы Гиргенева и Аепы Осеневи́ча. У Галицкого князя Владимирко Володаревича были свои причины примкнуть к этой коалиции – приход к власти в Киеве Изяслава Мстиславича, превратившего к этому времени Волынское княжество в свой домен, создавал опасность для Галицкой земли.

Во главе второго союза стоял Изяслав Мстиславич, князь Волынский, а затем Киевский. Он пользовался поддержкой со стороны значительной части киевских бояр, опасавшихся ущемления своих политических прав в случае насильственного захвата города Юрием и Ольговичами. На стороне Изяслава выступали Давыдовичи, близкая родня Ольговичей, конфликтующая из-за вятичской территории, его брат Ростислав, смоленский князь, и традиционный недруг Ростовской земли – Новгород. Этот союз князей поддержали Польша (женой сына Изяслава Мстислава с 1149 г. была Агнешка¹¹, дочь Болеслава III, в начале 40-х гг. предназначавшаяся сыну Всеволода Ольговича), Венгрия (на сестре Изяслава Евфросинье с 1146 г. был женат король Геза II)¹²

и Чехия (младший брат Изяслава Святополк был женат на моравской княжне Евфимии, родственнице чешского князя Владислава II)¹³. В ходе междоусобной войны Киев часто переходил из рук в руки, состав коалиций несущественно изменялся, были даже подписаны мирные соглашения в 1148 г. между Мстиславичами и Ростиславичами с одной стороны, и Ольговичами и Давыдовичами – с другой. Видимо, это недолгое перемирие было скреплено династическим браком дочери Святослава Ольговича Марии и сына смоленского князя Ростислава Мстиславича Романа¹⁴. Война закончилась победой блока Изяслава Мстиславича весной 1151 г.

Безусловным фактором его победы была военная поддержка со стороны его восточноевропейских родственников-монархов, которая была оказана исключительно вследствие влияния его сестры и невесток на мужей и братьев. Когда, например, Изяслав Мстиславич разбил Володимирка Галицкого, то последний, обращаясь к “королю угорскому” с мольбой “о мире”, просил Гезу II “пощадить его и не исполнять желание королевы” (по-видимому, его казни). Геза II даровал галичанину жизнь при условии возвращения отвоёванных им городов, но Володимирко, получив свободу, обещание не сдержал, тем самым доказав прозорливость венгерской королевы¹⁵. А Агнешка Болеславна, сестра польского короля Мешка III Старого, выданная за Мстислава Изяславича для закрепления позиций Малой Польши на Руси (в начале 50-х гг. этот союз был поддержан перекрестным браком Евдокии Изяславны и самого Мешко III)¹⁶, обеспечила поддержку Польши и придала уверенности Мстиславу, стремившемуся к расширению власти. Не без помощи “ляхов” он трижды занимал киевский стол. Агнешка вырастила четырех сыновей, один из которых, Роман, стал великим князем галицким, объединив всю Южную Русь. Следует отметить чуть ли не единственный в XII в. случай, когда княгине было временно в отсутствие князя передано правление в Киеве. Великий князь Ростислав Мстиславич, придя в столицу после смерти правившего там дяди Вячеслава Юрьевича в 1154 г., “разрядив же все и поруча правление невестке своей, княгине Мстиславлей”¹⁷, то есть Агнешке Болеславовне. Это говорит о высоких личностных характеристиках княгини и является важным в отношении политического статуса княгинь прецедентом во внутренней политике Древней Руси эпохи раздробленности.

После смерти Изяслава Мстиславича в 1155 г. Юрий Долгорукий всё же пришел к власти в Киеве, изгнав оттуда Изяслава Давыдовича, с которым в этом же году породнился – сын Юрия, Глеб Переяславский, женился по настоянию отца на дочери Изяслава: “Дюрги поя оу Изяслава Двдовича Чернигове дщерь его за сна свое Глеба в Киевь”¹⁸. Этот союз был направлен искушенным в политике Долгоруким на предотвращение возможных военных действий Чернигова против Суздальской земли. Также для укрепления своих позиций в самой северной и влиятельной древнерусской

земле – Новгородской республике сын Юрия Долгорукого Мстислав в 1155 г. женился на дочери новгородского боярина Петра Михалковича (“повели Дюрги Мьстиславу снови своему Новеороде женитися Петровною Михалковича и женися”) ¹⁹. Однако ни эта родственная связь с представителем высшего слоя новгородского общества, ни желание Андрея Боголюбского посадить брата на новгородский стол, ни опыт тамошнего княжения не способствовали выбору его в 1160 г. новым князем. Таким же политически непрочным оказался и союз с Изяславом Давыдовичем – во время похода зимой 1156/1157 гг. на Владимир Вольнский Юрий Долгорукий, по-видимому, отнял у него некоторые владения, переданные ему в 1155 г.

После захвата Юрием Киева, видимо, была предпринята попытка открытой оккупации территории Рязанского княжества и присоединения его к Суздальской земле. Рязанские князья из-за политического просчета на долгие годы оказались в вассальной зависимости от своего северного соседа. В 1155 г. они сделали шаг к сближению со смоленским князем Ростиславом Мстиславичем, противником Юрия Долгорукого. Этот союз был, видимо, вскоре скреплен перекрестными браками представителей обоих родов: сын Глеба Ростиславича рязанского Игорь женился на Аграфене, дочери Ростислава Мстиславича, а впоследствии сын последнего Мстислав Храбрый вступил в брак с дочерью Глеба Ростиславича ²⁰. Однако этот союз так и не принес военных успехов, и рязанские князья продолжали зависеть от могущественного Суздаля.

Уже через год после смерти Юрия Долгорукого (1157 г.) и избрания его сына Андрея на стол в Ростове новый князь с согласия бояр вмешался в азартную политическую игру на юге Руси. Возросшая политическая и материальная мощь ростовского боярства, стремление к установлению контроля над важнейшими торговыми путями и, наконец, потребность в новых землях для колонизации – все это было основными причинами столь активного вмешательства Суздальской земли в междукняжеские отношения. Захват Киева рассматривался Юрием Долгоруким как начало собственного княжения на юге Руси, а его сыном – как средство укрепления собственного могущества в Суздале.

Отметим, что, несмотря на всю эфемерность союзов, непрочность военных и дипломатических соглашений, недолговечность всевозможных альянсов, легковесность политических симпатий или антипатий в эпоху феодальной раздробленности, почти всегда можно установить очень логичную, весьма прочную и чрезвычайно обоснованную линию поведения противостоящих сторон, исходя из матримониальной политики кланов, внутри которых шло противостояние Давыдовичей с Ольговичами и Мстиславичей с Юрьевичами. Под 1159 г. Лаврентьевская летопись сообщает: “Тое же зимы приде Изяслав с Половци, и повоева волость Смолинскую, и послав ко

Андрею к Гюргевичю Ростову, и проси у него дщери за своего сыновца, за Святослава и испроси него помочь”²¹. Ю.А. Лимонов считает, что Андрей идет на этот союз, скрепленный родственными отношениями, с противником своего отца – черниговским князем Изяславом Давыдовичем, который боролся против Смоленска, опоры господства киевского князя Ростислава Мстиславича, на стороне которого выступали кузены Изяслава – черниговские князья, чтобы обезопасить границы своего княжества и с претензиями подчинить себе Киев²². Для заключения союза Андрей отдал свою дочь Марию за племянника Изяслава Давыдовича Святослава Владимировича вщижского. Последний получил не только жену, но и сильнейшую поддержку – например, когда Святослав был осажден Ольговичами во Вщиже, туда немедленно была выслана военная помощь, и конфликт был улажен ещё до того, как сын Андрея со всем полком и муромским войском успели подойти к Вщижу²³.

В 1164 г. умер глава клана Ольговичей Святослав. Весть о его смерти могла быть использована в корыстных целях родственниками в отсутствие прямого наследника, сына Олега, в Чернигове, поэтому вдова Святослава Ольговича “учинила с совета с епископом и вельможи”²⁴ сохранять этот факт в тайне, но предательство епископа привело к передаче Чернигова Святославу Всеволодовичу, в то время как Олегу Святославичу отошел Новгород-Северский. С ним в 1165 г. оформляет союз Ростислав Мстиславич, выдав за него замуж свою дочь Агафью²⁵, а вскоре после этого “ведоша Святославлю дщерь (Марию) Олговича за Ярополка за Изяславича”²⁶, своего племянника. Этот союз был направлен против кузена Олега Святославича Святослава Всеволодовича, который после смерти вщижского князя Святослава Владимировича посадил там своего сына, видимо, обойдя новгород-северского князя. В свою очередь, Святослав заручился поддержкой галицкого князя Ярослава Осмомысла, выдав свою дочь Болеславу за его сына Владимира²⁷. В ответ на этот дипломатический ход, сторона Олега Святославича тоже заключает династический брак с представительницей галицкой аристократии – видимо, в это время дочь Ярослава Осмомысла Евфросинья (впоследствии знаменитая Ярославна из “Слова о полку Игореве”) выходит замуж за его родного брата Игоря Святославича новгород-северского²⁸. Это был конфликт внутри клана Ольговичей, закончившийся мирным соглашением, хотя Ростислав Мстиславич на правах тестя велел зятю мириться из-за неудачно складывавшихся в их пользу военных действий.

Святослав Всеволодович в 1175 г. уже имел немалый политический вес – после гибели Андрея Боголюбского братья последнего Михаил и Всеволод, а также их племянник Ярополк Ростиславич прибыли в Чернигов для решения вопроса о княжеском старшинстве в Ростово-Суздальской земле. Старейшим князем был признан Михаил Юрьевич, с которым Святослав Всеволодович заключил династический союз –

выдал за него свою дочь Февронию. Однако вече Ростова и Владимира не признали такого решения и посадили княжить Ярополка Ростиславича, который сразу же заручился поддержкой Всеслава Васильковича витебского, женившись на его дочери: “женится Ярополкъ Ростиславичъ князь Володимерьский пославъ къ Смоленську поя за се княгиню Всеславлню дщерь князя Витебскаго”²⁹. Новым новгородским князем стал племянник Андрея Боголюбского и брат только что изгнанного новгородцами князя Святослава Ростиславича Мстислав, в 1175 – 1178 гг. вернувшийся на правление. После смерти Боголюбского последовало обычное смещение князей: Юрий Андреевич уступил место Мстиславу Ростиславичу, который весной 1176 г. “оженится... в Новегороде, и поняша у Якуна у Мирославича дщерь”³⁰. Якун Мирославич в течение последних 40 лет трижды избирался посадником, и Мстислав, учитывая такой политический талант, а также поддержку Прусской боярской группировки, одной из трех основных боярских сил второй половины XII – начала XIII вв., в которую, по мнению В.Л. Янина, входил Якун³¹, рассчитывал закрепиться в Новгороде, будучи изгнанным со своего княжения в Ростове. Без этой поддержки Мстислав Ростиславич не вернулся бы на княжение в Новгород, как считал С.М. Соловьев, после неудачного похода на своего дядю Всеволода Юрьевича³².

В 1176 г. киевский стол занимает Святослав Всеволодович, возобновляя вражду кланов Ольговичей и Ростиславичей, которые сидели вокруг Киева в малых городах Русской земли и удерживали за собой богатый Смоленск. Для упрочения своего статуса в 1178 г. он роднится с Всеволодом Большое Гнездо посредством женитьбы племянницы последнего Пребраны (Елены), дочери Михаила Юрьевича, и Владимира Святославича: “призва Всеволодь Гюргевиць Володимера Святославича к себе Володимерю и вда за нь свою братанъноу Михалковоу дщерь”³³. Также был заключен брак племянницы Святослава Забавы, дочери Ярослава Всеволодовича Стародубского, и Владимира, сына Глеба Юрьевича Переяславского: “Отъда Ярославъ дщерь свою за Володимира за Глебовича Переяславлню”³⁴.

Судя по матримониальным связям, Чернигов имел прочный союз с польским королем Казимиром II Справедливым: великий князь Святослав Всеволодович женил на его дочери Марии своего сына Всеволода, будущего великого князя. Под 1179 г. Ипатьевская летопись сообщает: “В то же лето приведе Святославъ за Всеволода за среднего сына женоу из Ляховъ Казимерноу во Филипово Говень”³⁵. В летописи также есть упоминание о великой любви Всеволода к детям Романа Галицкого³⁶ – как к детям своего кузена (жена Всеволода приходилась двоюродной сестрой Роману и, возможно, была близка к его матери Агнешке), что свидетельствует об установлении дружеских союзнических отношений между княжествами.

В 1180 г. Святослав пытался захватить Давида Ростиславича с княгиней, которые

охотились в лодках на Днепре, но его план провалился: в Киеве вокняжился Рюрик Ростиславич, а Святослав по непонятным летописи причинам напал на Всеволода Юрьевича, опять проиграл и бежал к Новгороду. С помощью двоюродного брата Игоря Святославича новгород-северского и половцев он ненадолго вернул Киев, но вскоре был наголову разбит Рюриком Ростиславичем и Мстиславом Владимировичем. Однако, видимо, неожиданно для всего древнерусского общества и тем более для побежденного соперника, Рюрик Ростиславич уступил ему (Святославу Всеволодовичу) старейшинство в Киеве: “Хотя Киев с честью великого князя утвержден в племени Владимирове, но сей есть от дочери деда моего Мстислава... не жаль мне ему уступить”³⁷, то есть весьма важным в преемственности великокняжеского был фактор родства именно по женской линии. Себе Рюрик Ростиславич “оставил” “всю Русскую землю” – великокняжеский домен, вследствие чего образовался дуумвират глав двух издавна соперничавших за власть кланов. Этот союз был скреплен в 1182 г. свадьбой Анастасии Рюриковны и Глеба Святославича³⁸. Опытный дипломат, Святослав Всеволодович стремился упрочить добрые отношения с главами других кланов при помощи династических браков. В том же 1182 г. он женил сына Мстислава на свояченице Всеволода³⁹. В свою очередь, Рюрик Ростиславич в этом же году выдал дочь Предиславу замуж за Романа Мстиславича Вольнского, уже тогда имевшего виды на Галич. И в дальнейшем Святослав успешно пользовался этим популярным в средневековой дипломатии методом для достижения политических целей, так как правление в Южной Руси дуумвирата Святослав Всеволодович – Рюрик Ростиславич протекало далеко не всегда гладко. Противоречия между дуумвирами часто достигали высшей точки кипения. Одной из попыток скрепить этот союз был заключенный в 1187 г. династический брак между представителями кланов Ольговичей и Ростиславичей: “Отда Рюрик дочь свою Ярославу за Игоревича за Святослава в Новгород Северский”⁴⁰. Объединение сил Ольговичей и Ростиславичей в результате установления дуумвирата глав этих кланов позволило им перейти в наступление на Половецкую степь – при том, что Святослав избегал воевать с давними союзниками и друзьями. Но положение великого князя Киевского попросту обязывало его участвовать в общерусских походах в степь и даже возглавлять их. Высшей добродетелью князя в глазах народа и феодальной верхушки считалась постоянная и мужественная борьба с врагами, а тогда у Руси был, в сущности, один-единственный постоянный враг – половецкие ханы.

Возвышение Всеволода Большое Гнездо, ставшего к середине 1180-х гг., вне сомнения, самым могущественным из русских князей, вынуждало южнорусские кланы искать мира и союза с ним, скрепленного родственными связями. Под 1187 г. наиболее осведомленная Лаврентьевская летопись сообщает: “Всеволод Юргевич Володи-

мерь внук Мономахов отдал дочь свою Всеславу Чернигову, за Ярославича Ростислава, внука Всеволожа Олговича”⁴¹. В том же году, по свидетельству Ипатьевской летописи, “князь великий Всеволод отдал дочь свою Верхуславу... за Рюриковича Ростислава”⁴². Пышно были отпразднованы свадьбы двух детей Рюрика Ростиславича – дочери Ярослава и сына Ростислава, которые состоялись в течение одной недели⁴³. Особенно торжественной, по словам киевского летописца, было бракосочетание Ростислава Рюриковича и Верхуславы Всеволодовны: на свадьбе присутствовало более двадцати князей, за невесту отцом было отдана “бещисла злато и серебра”, гости поднесли множество подарков. Верхуслава (Анастасия) Всеволодовна оставила след в древнерусской истории тем, что содействовала продвижению своего ставленника Поликарпа на епископскую должность в соответствии с политикой укрепления княжеской власти⁴⁴.

Все эти браки несколько стабилизировали внутривластическую обстановку и междукняжеские отношения в Древнерусском государстве конца XII в., которые обращались вокруг оси Киев – Чернигов – Суздаль. Но не все князья стремились к постоянному миру, среди них всегда находились энергичные личности, чуть ли не всю жизнь посвятившие борьбе за расширение своих территорий. Самым верным способом скорейшего достижения этой задачи был династический брак, подчиненный политическим целям. Киевский летописец упоминает о том, что в 1188 г. “Роман же Володимерьскый Мьстиславичь сватася с ним (галицким князем Владимиром Ярославичем), и да дочь свою за сына его за старейшаго”⁴⁵. Этот брак Феодоры Романовны и Василька Владимировича был лишь дипломатической уловкой Романа, поскольку буквально в следующих предложениях летописи поведано, как Роман, убедившись в том, что “мужи галичкыйи не добро живут с князем своим”, начал слать послов к галицким боярам, “подътыкая их на князя своего, да быша его выгнале из отчины своея, а самого быша прияли на княжение”⁴⁶.

Оставшись единовластным князем в Киеве после смерти Святослава Всеволодовича в 1194 г., Рюрик Ростиславич стремился поддерживать хорошие отношения не только со Всеволодом Большое Гнездо (на 1195 г. приходится заключение брака между дочерью его племянника Мстислава Романовича Смоленского Агафьей и сыном Всеволода Константином, будущим великим князем Ростовским⁴⁷), но и с другими северорусскими князьями, в частности рязанскими, которые являлись вассалами влиятельного и “старейшего” на Руси владими́ро-суздальского князя: в 1199 г. он “отдал дочь свою Всеславу в Рязань, за Ярослава за Глебовича”⁴⁸, брат которого Роман был женат на дочери Святослава Всеволодовича⁴⁹. Союз с Всеволодом оказался полезнее и важнее для Рюрика Ростиславича, чем родственные отношения с зятем – Романом Мстиславичем. В 1195 г. он отнял у последнего волость и передал ее Всево-

лodu (как “часть” в Русской земле), что вызвало возмущение зятя, не удовлетворившегося полученной компенсацией и сразу же начавшего военные действия против тестя. Рюрик обратился к Всеволоду и сообщил ему, будто “Роман приложися к Ольговичем и подводи их на Киев”⁵⁰. Этот кратковременный союз Романа Мстиславича с главой Ольговичей конца XII в. Всеволодом Черным, сыном Святослава Всеволодовича, тогда, видимо, был скреплен браком сына последнего Михаила и Агафьи Романовны. Однако до междоусобной войны дело не дошло, хотя навсегда обозначило враждебные отношения между Романом Мстиславичем и его тестем. Лаврентьевская летопись под 1197 г. сообщает: “Романко нача пушати дчерь Рюрикову хотяшет ю постричи”⁵¹. Это тем более примечательно, что в летописях практически не упоминаются княжеские разводы, что связано, прежде всего, с осуждающей их позицией Православной Церкви. В 1203 г. Роману Мстиславичу, к тому времени уже объединившему под своей властью Волынское и Галицкое княжества и претендовавшему на киевский стол, удалось взять в плен семью Рюрика Ростиславича и постричь в монахи своих бывших тестя, тещу и жену⁵².

Таким образом, вряд ли можно считать случайностью то обстоятельство, что известия летописей о династических браках на Руси достаточно часто встречаются лишь с середины XII в. Эпохе феодальной трансформации была присуща постоянная напряженность в контактах между правителями тех или иных княжеств. Подписывавшиеся в изобилии договоры часто сразу же нарушались, и не существовало реальных гарантий их соблюдения. Поэтому династические браки принадлежали к числу относительно надежных факторов, скреплявших подобные соглашения. Проследив внутреннюю политику князей из разных линий рода Рюриковичей (каждой из которой принадлежала определенная родовая территория) практически по десятилетиям, можно сделать вывод, что единственным решающим средством достижения победы в постоянных междоусобицах из-за претензий на получение родового домена в Киевском княжестве и “лествичного” права перехода владений являлась военная поддержка, предоставлявшаяся исключительно исходя из родственных связей. В конце 30-х гг. XII в. клан Ольговичей ненадолго укрепился в Новгороде, судя по матримониальному союзу Святослава Ольговича и новгородской боярыни, однако вскоре политическая ситуация в этом регионе изменилась в пользу Мономашичей. 1140-е гг. явились временем ожесточенного военного противостояния двух могущественнейших кланов Рюриковичей сначала посредством династического привлечения представителей Пястов и полоцких Изяславичей в свой лагерь, а затем путем формирования военно-политических коалиций, основанных на матримониальных союзах их участников. Первая половина 1150-х гг. отмечена важным политическим событием – ненадолго вдова великого князя Мстислава Изяславича Агнешка (Святохна) Болеславовна полу-

чила правление в Киеве (1154 г.). Конец 1150 – 1160 гг. – время возрастания политической мощи Суздальского княжества, а, соответственно, и Юрьевичей-Мономашичей, укреплявших свое положение в большей степени внутриклановыми династическими союзами. В начале 1160-х гг. Ростиславичи-Мономашичи устанавливают тесные родственные отношения со старшей ветвью Ольговичей. Следующее десятилетие, судя по заключенным бракам, характеризуется возобновлением борьбы младшей ветви Ольговичей в союзе с Юрьевичами против Ростиславичей, закончившейся установлением дуумвирата, а в 1182 г. и породнением бывших врагов. 1180-е гг. – рост политического влияния Юрьевичей в лице великого князя Владимирского Всеволода, в 1187 г. упрочившего свою власть через династические браки дочерей с сильнейшими представителями Ростиславичей и Ольговичей, что в последнем десятилетии XII в. привело к затишью многолетних межклановых столкновений.

-
1. *Татищев В.Н.* История Российская. – М.; Л., 1963. – Т. 2. – С. 148.
  2. Новгородская I летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – Под 1136 г.
  3. *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С. 75.
  4. *Włodarski B.* Rus w planach politycznych Bolesława Krzywoustego // *Zapiski Naukowe Uniwersitetu. M. Kopernika w Toruniu: nauki humanist-spolecz.* 1966. Z.20: Historia 2. – S. 57.
  5. *Баумгартен Н.* Вторая ветвь князей Галицких // *Летопись Историко-родословного общества.* – М., 1909. – Вып. 1. – С. 4.
  6. *Головко А.Б.* Указ. соч. – С. 75.
  7. Ипатьевская летопись // *Полное собрание русских летописей.* – СПб., 1908. – Т. 2. – С. 313, 314.
  8. *Татищев В.Н.* Указ. соч. – М.; Л., 1964. – Т. 3. – С. 14.
  9. *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 156.
  10. Лаврентьевская летопись // *Полное собрание русских летописей.* – Л., 1926 – 1928. – Т. I. – С. 311.
  11. *Balzer O.* Genealogia Piastow. – Warszawa, 1895. – S. 182.
  12. Ипатьевская летопись... – С. 383.
  13. Новгородская летопись под 1143 г.; Ипатьевская летопись... – С. 383.
  14. *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 187.
  15. Ипатьевская летопись... – С. 254, 310 – 11, 318 – 20, 323 – 24.
  16. *Баумгартен Н.* Елена Ростиславна Смоленская // *Летопись Историко-родословного общества.* – М., 1910. – Вып. 1. – С. 31.
  17. *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 3. – С. 50.
  18. Ипатьевская летопись... – С. 481.
  19. Там же.

20. Генеалогия русской знати // <http://volodimer.iu4.bmstu.ru/rusgen/index.php?>
21. Лаврентьевская летопись... – С. 349.
22. *Лимонов Ю.А.* Владимирско-Суздальская Русь. – М., 1987. – С. 66.
23. Лаврентьевская летопись... – С. 349.
24. *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 3. – С. 79.
25. Ипатьевская летопись... – С. 523.
26. Там же. – С. 525.
27. Там же. – С. 527.
28. Там же. – С. 633.
29. Там же. – С. 597.
30. НПЛ под 1176 г.
31. *Янин В.Л.* Новгородские акты XII – XV вв. – М., 1990. – С. 12.
32. *Соловьев С.М.* Сочинения. В 18 книгах. – М., 1988 – Кн. 2. – Т. 1. – С. 577.
33. Ипатьевская летопись... – С. 611.
34. Там же. – С. 613.
35. Там же. – С. 612.
36. Там же. – С. 729.
37. *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 3. – С. 126.
38. Ипатьевская летопись... – С. 625.
39. Там же.
40. Ипатьевская летопись... – С. 659.
41. Лаврентьевская летопись... – С. 405.
42. Ипатьевская летопись... – С. 657.
43. Там же. – С. 659.
44. Киево-Печерский патерик. Слово 14 // http://www.drevne.ru/lib/kppaterik_s.htm
45. Ипатьевская летопись... – С. 659.
46. Там же.
47. *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 3. – С. 160.
48. Ипатьевская летопись... – С. 707.
49. *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 3. – С. 122.
50. Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1965. – Т. VII. – С. 104.
51. Лаврентьевская летопись... – С. 411.
52. Воскресенская летопись... – С. 108.

ЗАГАДКОВЕ ЖІНОЧЕ ПОХОВАННЯ В УСПЕНЬСЬКОМУ СОБОРІ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Під час археологічних досліджень в Успенському соборі Галича було виявлено саркофаг князя Ярослава Осмомисла, а поруч з ним – неідентифіковане жіноче поховання. Починаючи від Я. Пастернака, більшість дослідників вважає, що воно належить невідомій княгині або княжні¹. Їхня точка зору ґрунтується, головним чином, на характері нечисленного комплексу речей, що залишились після пограбування цього поховання ще в давнину².

Антропологічне дослідження кістяка з цього поховання в принципі не заперечує цих висновків³. Але тоді виникає запитання: оскільки в оточенні Ярослава Осмомисла достеменно відомі тільки чотири жінки (перша – шлюбна дружина Ольга Юріївна, друга – позашлюбна дружина Настасія Чагрівна та дві доньки від першої – Єфросинія і Вишеслава), кому з них належить це поховання?

Як свідчать джерела, ні перша, ні друга дружини не могли бути похованими поруч з князем в Успенському соборі. За свідченням літопису, “у рік 6689 (1181) преставилася благовірна княгиня Ольга [Юріївна], сестра Всеволода Великого, наречена в чернецтві Єфросинією, місяця липня в четвертий день і покладена у святій Богородиці Золотоверхій у Володимирі [Суздальському]”⁴. Настасію Чагрівну, яку галичани спалили⁵, також не могли там поховати, оскільки “князя [Ярослава Осмомисла] ввели до хреста, що буде він по правді жити з княгиною”⁶. Навряд чи людину, звинувачену у відьомстві, як це було з Анастасією, та ще й після офіційного відречення від зв’язку з нею князя, могли поховати у Галицькому катедральному соборі. Крім того, на кістках з поховання немає жодних слідів обвуглення⁷.

Обидві доньки Ярослава Осмомисла від шлюбу з Ольгою Юріївною – Єфросинія та Вишеслава були заміжні: перша – за князем новгород-сіверським Ігорем Святославичем (1151 – 1202), друга – за польським князем Одоном, сином Мешка III Старого (1141/1149 – 1194), відтак після смерті вони мали бути похованими не в Успенському соборі Галича, а на території володінь своїх чоловіків. Щоправда, не можна виключати історичної випадковості (наприклад, нагла смерть під час відвідин батька), тому спробуймо більш детально проаналізувати можливість смерті й поховання в Галичі для обох князівен.

Про Єфросинію Ярославну відомо здебільшого зі “Слова о полку Ігоревім”, а ім’я її вперше зустрічається у джерелах XVIII ст. Втім, як вказує Л. Махновець, “воно,

очевидно, певне, бо це ж саме ім'я прийняла в чернецтві мати Єфросинії Ольга Юріївна”⁸. Тому, аналізуючи вірогідність поховання Єфросинії Ярославни поруч з батьком в Успенському соборі, ми спирались, перш за все, на дані про її чоловіка, новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та їх численних дітей. Так, з літопису відомо, що Ігор Святославич народився у 1151 р. Якщо виходити з традиції середньовічних шлюбів, коли не було прийнято одружувати князя на жінці, старшій за нього, Єфросинія Ярославна народилася не раніше 1151 р.

Якщо уявити, що Єфросинія Ярославна була видана заміж у віці 17 – 18 років, а її старший син – Володимир-Петро народився 1170 р., виходить, що Єфросинія народилася 1152 р., що не суперечить літописним свідченням і нашим висновкам. Згадаємо, що весілля Ярослава Осмомисла і Ольги Юріївни відбулося 1150 р.⁹

У Єфросинії Ярославни та Ігоря Святославича було, за даними літопису, шестеро дітей. Крім вищезгаданого Володимира-Петра (1170 – 1211), було ще четверо синів – Олег-Петро (1174 – 1205), Святослав-Андріян (1176 – 1210), Роман (помер 1210), Ростислав (помер 1210) і донька, видана заміж за Давида Ольговича, який помер після 1196 р.¹⁰ У 1190 р. він одружився з дочкою сіверського, можливо стародубського, князя Ігоря Святославича¹¹.

Крім того, за своїм віком і соціальним статусом Єфросинія була літньою заміжною жінкою-княгинією, а не молодою дівчиною, і золота стрічка, сліди якої залишились на черепі з поховання в Успенському соборі, навряд чи пасувала багатодітній княгині. Як зауважив К.К. Стамеров, “заміжні жінки Стародавньої Русі ретельно підбирали волосся з усіх боків і закручували його зверху голови. Зібране в такий спосіб волосся прикривали повойником”¹². Між тим, традиційною дівочою зачіскою на Русі було вільно розпущене волосся, яке зазвичай притримували пов'язки із стрічок чи тасьми¹³ на кшталт виявленої у похованні в Успенському соборі.

І, нарешті, в літопису немає даних, про те, що у досить молодому віці вона чи її чоловік приїздили до Галича. Навпаки, 1185 р. ми чуємо знаменитий плач Ярославни в Путивлі за полоненим чоловіком із славнозвісного “Слова о полку Ігоревім”¹⁴.

Друга донька Ярослава Володимировича Осмомисла – Вишеслава була 1177 р. одружена з польським князем Одоном, сином Мешка Старого (1141/49 – 1194) і в 1190 р. народила сина Володислава. Відтак її народження припадає на період не раніше 1157 р., бо малоімовірно, аби княжну видавали заміж у старшому віці. Тобто свого сина вона народила у віці близько 33 років. Якщо навіть припустити, що в 1177 р. Вишеславі було 17 років (середній шлюб для дівчини у середньовічній Русі), то й тоді зберігається розбіжність між віком похованої в Успенському соборі жінки (16 – 23 роки).

Окрім вищезгаданих жінок з оточення Ярослава Осмомисла, жіноче поховання в Успенському соборі гіпотетично можна пов'язати з чернігівською княжною Болесла-

вою Святославною. Під 1166 р. “Київський літопис” повідомляє: “У тім же році взяв Ярослав [Володимирович], галицький князь, за сина свого за Володимира дочку Святослава Всеволодовича Болеславу”¹⁵. Що достеменно було з нею далі – невідомо. Можливо, вона незабаром після одруження померла від невдалих пологів, хвороби чи нещасного випадку. Немає жодних відомостей і про Володимирових дітей від Болеслави. Отже, сліди Болеслави втрачаються вже через дев’ять місяців після весілля.

Попада поряд з Володимиром Ярославичем з’являється, як припускає Л. Махновець, між 1171 та 1174 рр. У 1173 р. Святослав Всеволодович запрошує Володимира до себе у Чернігів як зятя, незважаючи на наявність його позашлюбного сина (чи й обох синів). Відтак, зрозуміло, що Болеслави у цей час у живих вже не було, адже тесть не потерпів би такого зневажання шлюбу. Якщо ж позашлюбну дружину Володимир завів після 1173 р., то не зрозуміло, чому Святослав хотів відіслати зятя в Суздаль, не залишив його жити з Болеславою у себе в Чернігові, а потім відправив назад у Галич. В усіх варіантах виходить, що Володимир подружнього обов’язку не зламав. Немає жодних підстав думати про будь-яку напруженість у взаєминах між тестем і зятем на цій підставі. А от спільне горе – смерть Болеслави їх, безумовно, єдило. Отже, високий статус померлої чернігівської княжни цілком міг зумовити її поховання в Успенському соборі Галича.

Але поховання молоді жінки поблизу саркофага князя Ярослава Осмомисла може свідчити про існування його третьої, не згаданої в літописах доньки, на існування якої вказують Я. Пастернак, Л. Махновець і Л. Войтович. Отже, слід з’ясувати, наскільки вірогідною є думка Я. Пастернака про те, що “може це була його донька, про яку не дійшло до нас ніякої літописної звістки”¹⁶.

Дійсно, в “Літопису Руському” та Галицько-Волинському літопису немає жодної звістки про її особу. Але треба зважити на те, що і про Вишеславу Ярославну, і про Єфросинію Ярославну безпосередніх згадок у літописах немає. Також немає згадки про шлюб Вишеслави з Одоном у 1177 р., як і про шлюб Єфросинії з Ігорем Святославичем. Але запис літописця за 1184 р. (“У той же час Володимир Ярославич галицький шурина Ігорів, перебував у Ігоря [Святославича], тому що він був вигнаний отцем своїм із Галича”)¹⁷, і подальше змагання онуків Осмомисла Ігоревичів за галицьку спадщину¹⁸ разом зі згадкою у “Слові о полку Ігоревім”¹⁹ доводять історичність знаменитої Ярославни.

З польських джерел, як вказують Л. Махновець²⁰ і В. Пашуто²¹, відома також і друга донька Ярослава Осмомисла – Вишеслава. Описовою свідчать лише відомості про боротьбу та інтриги Лешка (Лестька) Білого проти її сина Володислава Одонича, наведені в “Літопису Руському”²².

Тому цілком логічно визнати рівноправним джерелом інформації, що підтверд-

жує існування третьої доньки, угорські джерела, на які вказують М. Грушевський²³ і Л. Махновець: “Звідси ясно, що невідома на ім’я дочка Гліба Ростиславича вийшла за Мстислава Ростиславича, але за дослідженням це була його друга жона, першою ж була, за дослідженнями, також невідома на ім’я дочка Ярослава Володимировича Осмомисла, її за даними угорських джерел, ще малою посватали за майбутнього угорського короля Стефана (Іштвана) III, відіслали на виховання в Угри, але шлюб цей 1164 р. розладнався, бо Ярослав Володимирович виступив на боці візантійського імператора Мануїла I Комнина, свого родича, у його війні з уграми. Отже, незабаром її віддали за Мстислава”²⁴.

Досить упевнено про факт заручин пише і М. Грушевський: “Молодий король Стефан III (1147 – 1173) був зайнятий боротьбою з Візантією, й Угорщина шукала підпори у Ярослава. На сім ґрунті був виник проект – оженити молодого короля з Ярославною. Ярослав згодився на се і молоду княжну вислано вже на Угорщину (коло 1164 р.) до нареченого, але потім сей шлюб розійшовся, і король оженився з донькою австрійського герцога. Візантійське джерело оповідає, що Ярослава знеохотив до цього шлюбу імператор Мануїл, стараючи ся всякими способами розвести сей ненаручний для нього союз Галичини з Угорщиною”²⁵.

Залишається лише з’ясувати, чи не були ці заручини зі Стефаном III котроїсь з двох уже відомих доньок. Вишеслава Ярославна не могла бути нареченою Стефана III, адже їй у 1164 р. мало бути 7 років, що не відповідає шлюбному вікові. Проте ми допускаємо, що 7-річну Вишеславу або 14-річну Єфросинію могли відвезти на виховання до Угорщини, але роки народження їхніх дітей вказують на старший вік, ніж у похованої поруч із саркофагом жінки.

Можна було б погодитись на те, що Вишеславу, мовляв, послали в Угри для вивчення звичаїв і етикету, як тоді було прийнято, але навряд чи в такому ранньому віці. Якщо ж припустити, що в 1164 р. Вишеславі було 14 років – ранній шлюбний вік для середньовіччя, то маловірогідним був би такий пізній шлюб з Одоном, коли дівчині було фактично 27 років. Тим більше, що скасування заручин – річ небезпечна для репутації княжни та її родини. І якщо уявити, що це відбулося, більш реальним виглядає факт не пізнього відстроченого шлюбу, а нові заручини і негайний шлюб із новим нареченим. Тому, на наш погляд, донька Ярослава Осмомисла, що була заручена із Стефаном III в 1164 р., була принаймні раннього шлюбного віку, тобто дійсно могла мати 14 років, що цілком відповідає одруженню Ярослава Володимировича і Ольги Юрїївни в 1150 р. Отже, рік їх весілля міг бути й роком народження їхньої старшої доньки.

Водночас ми вважали за доцільне провести такий аналітичний експеримент: взявши за гіпотезу наявність третьої невідомої доньки Ярослава Осмомисла, народженої близько

1150 р., і використавши відомі нам з антропологічного обстеження дані про вік небіжчиці з Успенського собору, ми додали кількість прожитих нею (за антропологічними даними) років до дати народження у двох варіантах: мінімальному – 16, і максимальному – 23 роки. Одержали дві дати: 1166 і 1173 рр. Спираючись на думку М. Костомарова²⁶ та Л.Махновця²⁷ про те, що після розладнання шлюбу з угорським принцем “незабаром її видали за Мстислава” (Мстислав-Федір Хоробрий, князь новгородський, син Ростислава Мстиславича, князя смоленського, незабаром київського)²⁸, ми вирішили перевірити за літописом події 1166 – 1173 рр. Якщо існувала наречена Стефана III – третя донька Ярослава Осмомисла, яку одружили з Мстиславом Хоробрим, то єдиним доказом, що вона могла бути похованою в Галичі після від’їзду в далекий Білгород, були б відвідини Мстиславом Ростиславичем свого тестя Ярослава Осмомисла саме в цей період. Можна припустити, що разом з чоловіком відвідати батьків могла і його дружина – донька Осмомисла. Ми виходили з того, що тільки дуже поважна причина, наприклад війна, могла змусити князя Мстислава відвезти свою дружину до її батька. Нагадаємо, що відносно Єфросинії та Вишеслави таких фактів у літопису немає.

Пошук дав несподівані результати. Під 1166/7 р. наведено такий запис: “Послав Ростислав [Мстиславич, батько Мстислава Хороброго, на той час великий князь київський] [послів] до братів своїх і до синовців своїх, велячи їм усім зібратися в себе з усіми військами своїми. І прийшов Мстислав [Ізяславич] із Володимира, Ярослав брат його із Луцька, Ярополк [другий брат] із Бужська, Володимир Андрійович, Володимир Мстиславич, Ярослав Всеволодович, Гліб Юрійович, Рюрик, Давид, Мстислав [Хоробрий] – діти Ростиславові, Гліб [Всеволодович] городенський, Іван Юрійович, онук Ярослава Святополковича і галицька поміч”²⁹.

Таким чином, якщо припустити, що старша Ярославна, після невдалої спроби шлюбу зі Стефаном III, була у 1165 р. видана заміж за Мстислава Ростиславича Хороброго, то цілком природно, що, збираючись на війну, він міг відвезти молоду дружину, можливо вагітну, під опіку її батька. Не виключено, що він також скористався цією нагодою, аби домовитись з Ярославом про згадану “галицьку поміч” його батькові. Нагадаємо, що у 1166 р. Мстислав Ростиславич був князем торопецьким. Це князівство знаходилося в безпосередньому сусідстві з Новгородськими землями, яким загрозувала небезпека.

Якщо врахувати те, що через рік після походу на Новгород, у 1167 р. помер в Зарубі під Смоленськом батько Мстислава Хороброго, великий князь київський Ростислав Мстиславич, і почався новий період боротьби за владу, то цілком логічно, що князь Мстислав не поспішав забирати дружину від її батька. Отже, є досить висока вірогідність тривалого перебування третьої Ярославни в Галичі³⁰.

Крім того, про взаємну приязнь і підтримку Ярослава Володимировича і родини Ростиславичів свідчать такі дані. Коли у Ярослава Осмомисла виникли проблеми із сином Володимиром, який намагався зібрати проти батька військо і з цією метою перебував у свого тестя Святослава Всеволодовича чернігівського, Ростиславичі, успішно воюючи з Андрієм Боголюбським, схилили на свій бік колишнього союзника Михалка та Андрія Юрійовичів князя Святослава Всеволодовича чернігівського і домоглися від нього, “що він [має] Володимира Ярославича галицького, сестрича Михалкового, оддати Ростиславичам і одслати його до отця, а Ростиславичі мають одпустити Всеволода [Юрійовича] і Ярополка [Ростиславича] і всю дружину”³¹.

Такий непомірно великий викуп за особу бунтівного галицького княжича навряд чи можна пояснити звичайним політичним розрахунком чи просто вдячністю по відношенню до Осмомисла, як одного з вірних союзників. За цим вчинком Ростиславичів відчувається присутність самого князя Ярослава. Отже, домагання Ростиславичів та їх очевидна зацікавленість у долі ніби-то чужої їм людини, наводить на думку про можливість більш близьких стосунків Ростиславичів з домом Осмомисла, ніж звичайний військово-політичний союз. Якщо припустити, що невідома Ярославна справді була одружена з Мстиславом Ростиславичем, така поведінка виглядає цілком природно – старший зять вирішує водночас дві справи: сімейну і союзню, тому і ціна висока.

Ця версія підтверджується і поведінкою самого Володимира Ярославича, коли він став уже князем сам, а Ростиславичі – Рюрик і Давид (які в 1173 р. разом з братом Мстиславом намагались видати його грізному батькові) присилають до нього в 1196 р. Мстислава Удатного: “Коли ж почув Рюрик, що вони виїхавши із Полоного, пустошили волость брата його Давида і сина його Ростислава Рюриковича, то через це він хотів іти на зятя свого, а синівця свого Мстислава послав у Галич до Володимира [Ярославича] кажучи йому: зять мій переступив умову і спустошив волость мою. Так ти брат із синівцем моїм спустоште волость його”³². Володимир послухався, “поїхавши з Мстиславом [Мстиславичем], попустошив і попалив волость Романову довкола [города] Перемишля”³³. Це свідчить, що, незважаючи на спробу Ростиславичів видати його батькові, Володимир добре розумів їхні мотиви, очевидно родинні, й після смерті батька не мав на них серця.

Допомога Володимира Ярославича не дуже скидається і на обов’язок васала, незважаючи навіть на те, що протягом 1194 – 1201 Рюрик черговий раз займав київський стіл³⁴. Адже не йому, а німецькому імператору, великопольському князю Казимиру II Справедливому (1138 – 1194) і особливо авторитету свого воя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо (1154 – 1212) він зобов’язаний поверненням галицького столу. Щоправда, рідна сестра Рюрика Ростиславича Олена – друга дружина Казимира Справедливого могла йому чимось допомогти на еміграції, адже Роман Мстиславич був

його ворогом. Але васальна залежність Володимира підтверджується літописцем: “Володимир сів на стіл діда свого і отця свого на Спасів день. Послав він до Всеволода [Юрійовича] у Суздаль і просив його: “Отче господине! Удержи Галич за мною, а я божий і твій є з усім Галичем, і в твоїй волі єсьм я завше”. Всеволод же Суздальський прислав [послів] до всіх князів і до короля [Бели] в Ляхи і водив їх до хреста, щодо свого сестрича, що вони ніколи не старатимуться одібрати од нього Галич”³⁵.

Отже, якщо Володимир Ярославич допоміг Рюрику, то, очевидно, давно вибачив йому і його братам пригоду в 1173 р., і головна причина цього полягала в тому, що брат Рюрика, Мстислав, справді міг бути зятем Володимира.

Ще одне свідчення літописця про взаємодопомогу Ярослава Осмомисла і Ростиславичів датоване тим же 1173 р.: “06.09.1173. Ростиславичі не заперлися були в Києві, а пішли у свої городи: Рюрик у Білгороді заперся, а Мстислава заперли у Вишгороді з Давидовим військом, а Давид поїхав у Галич до Ярослава [Володимировича] задля підмоги”³⁶. Те що поїхав Давид, а не Мстислав не викликає ніякого здивування, адже з братів Мстислав був найбільш досвідченим і рішучим воїном. Як характеризує його літописець, “Мстислав од юності звик був не боятися нікого”³⁷.

Цікаво те, що остання згадка про звернення Ростиславичів до Осмомисла співпадає з максимальним віком жінки, похованої в Успенському соборі, – 23 роки. Якщо припустити, що це третя донька князя Ярослава – дружина Мстислава Хороброго, то з наведених вище міркувань виходить, що після того, як, збираючись на війну, чоловік привіз її до батька, вона раптово померла в Галичі.

Ймовірніше за все, що вік її був ближче до 16, аніж до 23 років, бо важко уявити, щоб увесь цей час заміжня Ярославна жила при батькові, хоча це допустимо, якщо вона народила дитину в 1167 р. і знаходилась з нею, поки чоловік перебував у непевному стані, без постійного князівства. Як ми вказували вище, одні антропологічні дані (тендітність кісток, незарощеність епіфізів, тіла грудини) та археологічні дані – стрічка-чільце на черепі (ознака дівочого стану)³⁸ свідчать про дуже молодий вік – 16-18 років, тоді як зарощеність епіфізів лівої ключиці і лівого плеча вказує на старший вік – 23 роки. Ми вважаємо, враховуючи дані літопису та патологоанатомічні дані (правобічна косорукість), що перевантажені кістки лівої верхньої кінцівки могли раніше осіфікуватись, як і ліва ключиця. Такі клінічні випадки відомі фахівцям³⁹. До того ж, треба враховувати ще два чинники: наявність спадкової патології і вплив на стан нормального остеогенезу зміни трьох різних за станом мікроелементів екологічних зон (Угорщина, Галичина і Північна Росія), де перебувала донька Осмомисла.

Гіпотезу М. Костомарова – Л. Махновця – Л. Войтовича⁴⁰ підтверджує також аналіз подальшого життя князя Мстислава Ростиславича Хороброго та його дітей. У 1173 р. переривається тривкий союз Ростиславичів з Ярославом Осмомислом. А

після перемоги під Вишгородом над “усею силою Андрія [Юрійовича] князя суздальського”⁴¹ Мстислав Хоробрий з’являється на сторінках літопису в 1177 році вже як зять Гліба Ростиславича: “10.ІІІ.1177. Зять же Глібів Мстислав Ростиславич, порадившись послав посла до Святослава [Всеволодовича]”⁴². У 1179 р. новгородці запрошують Мстислава Ростиславича до себе на князювання, але навесні 1180 р., після вдалого походу на Чудь, “преставився ж князь Мстислав, син Ростиславів, онук великого князя Мстислава [Володимировича] місяця червня у тринадцятий день у п’ятницю”⁴³. Здавалось би, відтепер зв’язки між Смоленськом і Галичем обірвані. Але несподівано у 1180 р. у скрутну годину для Ростиславичів їх підтримав Ярослав Осмомисл: “І послав він [брат Мстислава Ростиславича Давид, князь смоленський (1140 – 1197) [послів] по братів, по Ярославовичів, по Всеволода і по Інгваря і привів їх до себе, і Ярославова поміч [прийшла] галицького князя з воєводою Тудором з Єлчичем”⁴⁴.

Якщо врахувати те, що Ярослав Осмомисл допомагав Давиду проти свого свата і зятя то ким же були тоді Ростиславичі для галицького князя? Одне безперечно: хоч він і видав доньку за Ігоря новгород-сіверського, стосунки з останнім не склалися.

Але повернімося до опосередкованих свідчень про родинні стосунки Ярослава Осмомисла з Ростиславичами. Цікавим виглядає зміст заповіту вмираючого Мстислава Хороброго: “Осе поручаю я дитя своє Володимира Борисові Захаровичу і з ним даю (сина) з волостью на руки брату Рюрикові і Давидові”⁴⁵.

Якщо врахувати те, що до 1177 р. Мстислав Ростиславич ніде не згадується як зять Гліба Рязанського, а в 1173 р. Ростиславичі підтримують з Осмомислом дружні стосунки, аж до вирішення сімейних проблем, то, очевидно, як пише Л. Махновець, “дочка Гліба Ростиславича вийшла за Мстислава Ростиславича, але це була його друга жона”.

Молодшим братом сина Мстислава Хороброго Володимира був Давид (хрестильне ім’я Гліб)⁴⁶, який чомусь зовсім не згадується в заповіті батька. Очевидно, що на час своєї смерті князь Мстислав Ростиславич не знав, що його дружина – донька Гліба Ростиславича Рязанського – була вже вагітна другим сином, який народився після смерті батька.

У контексті нашої студії особливий інтерес становить такий рядок із заповіту Мстислава Хороброго: “І з ним даю [сина] з волостью”. За Лаврентіївським літописом цим сином, старшим братом Володимира був молодий ще княжич Мстислав (майбутній галицький князь Мстислав Удатний)⁴⁷.

Отже, якщо в заповіті батька Мстислав Удатний згадується вже не як дитина, на відміну від брата, а як син з волостью, якому два його стрії призначаються опікунами, значить, на час смерті князя 1180 р. він уже був щонайменше отроком.

Припустімо, що в 1173 р. перша дружина Мстислава Ростиславича – донька Ярос-

лава Осмомисла – ще була жива, а в 1174 р. померла, про що свідчать перервані зв'язки, додамо ще рік жалоби по дружині, згідно церковної традиції, то якщо в 1175 р. Мстислав Хоробрий одружився з донькою Гліба Ростиславича, їхня перша дитина найраніше могла народитися в 1175 р. Тобто, на момент смерті батька до цієї дитини більше би пасували такі слова князя, як “дитя своє”, ніж “син з волостю”.

Інша картина проглядається, якщо припустити, що рік народження Мстислава Удатного 1166 – рік гіпотетичного приїзду Ярославни до батька в Галич. Тоді на рік смерті новгородського князя Мстиславу Удатному було б вже 14 років – вік отрока, повноправного княжича, якому надавались не вихователі (Борис Захарович), а опікуни (князі Рюрик і Давид). Крім того, вже у 1181 р. в боротьбі зі Святославом Всеволодичем стрий Мстислава Удатного Рюрик Ростиславич використовує “Мстиславов полк із [города] Треполя”⁴⁸ з воєводою Здиславом Жирславичем, на відміну від “людей Володимира [Мстиславича]” (курсив наш – *Ю.Л.*) на чолі з боярином Борисом Захаровичем.

Тобто військові сили старшого сина Мстислава Хороброго виступають в літопису як окремішня княжа частина, що, на наш погляд, вказує на старший вік княжича. Якби Мстиславу натоді було лише 7 років, навряд чи йшлося б про його полк. Безумовно, ми не виключаємо і 1173 р. як дату народження Мстислава Удатного, але навряд чи він народився пізніше. Таким чином, співставивши усі згадані вище літописні факти, дані археології, антропології, патанатомії, ми вважаємо, що Мстислав Удатний дійсно міг бути єдиним сином невідомої Ярославни і Мстислава Хороброго, а отже, онуком Ярослава Осмомисла.

Це наше припущення пояснює різницю у ставленні до синів, відображену в заповіті Мстислава Ростиславича Хороброго: Володимиру, який залишається з матір'ю і є ще зовсім малою дитиною, князь призначає у вихователі й опікуни вірного Бориса Захаровича, а Мстиславу, який по його смерті залишається повним сиротою (бо як доводить наш аналіз, мати його померла раніше), батько разом з князівством призначає в опікуни своїх братів – Рюрика і Давида, тим самим гарантуючи і захищаючи права сина на спадщину.

Це пояснює і той факт, що в контактах з Галичем брати Ростиславичі використовували молодого Мстислава Удатного (події початку осені 1196 р.). Треба зважити на те, що, посилаючи Мстислава Удатного до Володимира Ярославича, Рюрик, очевидно, більше розраховував на родинні стосунки, ніж на дипломатичні якості молодого князя. До речі, як видно з літопису, Мстислав Мстиславич був добрим полководцем і воїном, але не дипломатом. Про це, зокрема, свідчать події 1221, 1226 та 1228 рр., коли Мстислава Удатного обманули власні бояри. Літописець під 1228 р. наводить навіть гірке визнання про це (перед Данилом Романовичем) самого князя Мстислава:

“Сину! Завинив я, не давши тобі Галича, а давши іноплемяннику за радою Судислава обманника. Обманув він мене”⁴⁹.

Нарешті про родинні зв'язки Мстислава Удатного з домом Осмомисла свідчить також запрошення його на галицький стіл князем сандомирським і краківським Лешком Білим у 1217 р.: “Послав [посла] до Новгорода [Великого] по Мстислава [Мстиславича Удатного], кажучи: “Ти брат мені еси. Піди і сядь у Галичі”⁵⁰.

Л. Махновець у примітці до цих слів зауважив: “Лешко Білий і Мстислав Мстиславич Удатний були двоюрідними братами: мати Лешка, друга жона Казимира II Справедливого, Олена Ростиславівна була тіткою Мстислава Мстиславича”⁵¹. Цей незаперечний факт підкріплюється ще одним міркуванням. При усьому бажанні Лешка посадити на галицькому престолі союзного собі родича, у ті часи від володаря вимагалась бодай мінімальна легітимність влади. Ця легітимність будувалась у середньовіччі, перш за все, на спадкових родинних правах. Тому при наявності на той час таких досить легітимних претендентів на галицьке князівство як онук Осмомисла, князь калішський великопольський Володислав Одонович, онуки Осмомисла Василько та Володимир-Іван, згадані у 1218 р. в угорських документах, як галицькі претенденти⁵², діти Романа Мстиславича – Данило і Василько, які вже на той час мали свою партію прихильників у Галичині й на Волині, запросити на престол якогось стороннього князя, хоч і сильного, було дуже непевною справою. Цілком зрозуміло, що це рішення Лешка було спрямоване як проти угорського короля Андрія, який забрав у нього Перемишль і Любачів (попередньо обіцяні польському князеві за його поміч уграм), так і проти свого ворога – двоюрідного племінника Володислава Одонича, підсилення якого Лешко Білий не бажав.

Але те, що Мстислав Удатний успішно вправився із новою роллю галицького князя, свідчить про те, що крім військової допомоги Лешка, який бився із королем Андрієм під Перемишлем, і власних сильних дружин, він мав і цю легітимність. Першим визнав її один з головних претендентів на галицький стіл – Данило Романович, який поспішив узаконити свої претензії на Галич шлюбом з донькою Мстислава Анною, від якої він мав майбутніх галицьких володарів Лева, Романа і Шварна⁵³.

Таким чином, ми вважаємо за можливе, що Мстислав Мстиславич Удатний був сином невідомої Ярославни, похованої в Успенському соборі давнього Галича, і онуком Ярослава Осмомисла.

---

1. *Пастернак Я.* Саркофаг Ярослава Осмомисла // Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження в 1850 – 1943 рр. – Краків; Львів, 1944. – С. 134 – 140; *Войтович Л. В.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – С. 35; *Літопис Русь-*

кий. За Іпатським списком переклав *Леонід Махновець*. – К., 1989. – С. 485, 519; *Пашин Р.* Любов, мир і влада в житті Ярослава Осмомисла. – Галич, 1992. – С. 21.

2. *Пастернак Я.* Назв. праця. – С. 134–140; *Стамеров К.К.* Стародавня Русь X–XIII ст. // Нариси з історії костюмів. У 2 томах. – К., 1978. – Т. 1. – С. 130–131.

3. Див.: *Горбенко С.О.* Скелет галицької княжни з поховання XII ст. в Успенському соборі Галича-Крилоса // Праці Центру антропологічних досліджень. – Полтава, 1996. – (Рукопис).

4. Літопис Руський... – С. 305.

5. Там само.

6. Там само.

7. *Горбенко С.О.* Назв. праця.

8. Літопис Руський... – С. 345.

9. Там само. – С. 229.

10. *Ипатъевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. II. – Стб. 668; *Воскресенская летопись* // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1965. – Т. VII. – С. 105.

11. Див.: *Войтович Л.В.* Назв. праця. – С. 53.

12. *Стамеров К.К.* Назв. праця. – С. 130–131.

13. Там само.

14. Див.: “Слово о полку Игореве”. – М., 1985.

15. Літопис Руський... – С. 287.

16. *Пастернак Я.* Назв. праця. – С. 134–140.

17. Літопис Руський... – С. 15.

18. Літопис Руський... – С. 369–371.

19. Див.: “Слово о полку Игореве”. – М., 1985.

20. Літопис Руський... – С. 308.

21. *Пацуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 158.

22. Літопис Руський... – С. 374–385

23. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 441.

24. Літопис Руський... – С. 322.

25. *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С. 441.

26. Див.: *Войтович Л.В.* Назв. праця. – С. 94.

27. Літопис Руський... – С. 322.

28. Там само.

29. Там само.

30. *Горбенко С.О.* Назв. праця.

31. Літопис Руський... – С. 308.

32. Там само. – 361.
33. Там само.
34. *Войтович Л.В.* Назв. праця. – С. 94–97.
35. Літопис Руський... – С. 349.
36. Там само. – С. 309.
37. Там само.
38. *Стамеров К.К.* Назв. праця. – С. 130–131.
39. *Пархон К.К.* Возрастная биология. – Бухарест, 1960. – С. 92–93.
40. *Войтович Л.В.* Назв. праця. – С. 35.
41. Літопис Руський... – С. 311.
42. Там само. – С. 323.
43. Там само. – С. 325.
44. Там само. – С. 328.
45. Там само. – С. 322.
46. Там само. – С. 325.
47. Там само.
48. Там само. – С. 329.
49. Там само. – С. 384.
50. Там само. – С. 374–385.
51. Там само.
52. *Войтович Л.В.* Назв. праця. – С. 35–36.
53. Літопис Руський... – С. 374–385.

Владимир Березинский, Михаил Ивануц

ЧЕРНИГОВО-СЕВЕРЩИНА И ВОЕННОЕ ДЕЛО КИЕВСКОЙ РУСИ XI – XII вв.

Хорошо известно, что во времена Киевской Руси Чернигово-Северщина играла далеко не последнюю роль в Древнерусском государстве. По своей территории она являлась наибольшим из княжеств, по населению и количеству городов-крепостей превосходила остальные земли. Являясь вотчиной князей из буйного племени Ольговичей, она претендовала на ведущую роль в древнерусской политике, постепенно оттесняя одряхлевший Киев. Но всё ускоряющиеся центробежные процессы делали

свое дело – огромное княжество со временем дробилось на множество мелких уделов, иногда находившихся в чисто номинальном подчинении Чернигову (Курское, Новгород-Северское, Путивльское и прочие владения) и подчас враждовавших друг с другом¹.

Чернигово-Северщина в XI – XII вв. неоднократно была ареной боевых действий. Сведения о них, приведенные в летописях, интересны не только сами по себе – они содержат информацию о боевых порядках древнерусской рати.

В этом контексте значительный интерес представляет летописная статья о Любечской битве 1015 г.² После смерти Владимира Великого на киевский великокняжеский стол сел его сын, туровский князь Святополк Владимирович, прозванный Окаянным. Коварно убив с помощью вышгородских бояр своих братьев-князей Святослава, Бориса и Глеба, Святополк, согласно летописи, планировал убить и остальных своих братьев, в первую очередь наиболее опасного для него Ярослава, чтобы единолично владеть Русью.

Ярослав в то время княжил в Новгороде. Новгородцы, несмотря на недавнее восстание, беспощадно подавленное Ярославом, на вече поддержали его борьбу против брата. Осенью того же года на Киев двинулось войско Ярослава, состоявшее из 40 тыс. новгородцев, в основном ополченцев, и около 6 тыс. (по другим сведениям – 1 тыс.) наемников-варягов под предводительством Эймунда, сына норвежского князя Ринга. Святополк, узнав о походе Ярослава, собрал войско из киевлян и призвал на помощь печенегов, пообещав им большую добычу³. Оба войска сошлись возле Любеча, который занимал выгодное военно-стратегическое положение. Находясь в местности, которая образует естественную крепость на Днепре, город был надежным форпостом, защищавшим с севера Черниговскую и Киевскую земли.

Городище Любеча состояло из трех укрепленных частей, вокруг которых располагались пять более мелких поселений. После присоединения города к Киевской Руси в 882 г. на Замковой горе был обустроен детинец. На юг и юго-запад от него размещался большой торгово-ремесленный посад, укрепленный земляным валом высотой до 12 м с широким рвом. К северу от Замковой горы в пойме Днепра находилось несколько достаточно больших озер, соединенных между собой р. Шейкой, впадавшей в днепровскую заводь Озеро, где, по нашему мнению, находилась пристань для кораблей и верфь⁴. Древний Любеч в XI в. был достаточно большим по тем временам городом, центром торговли и ремесла, имевшим многочисленное население⁵.

Ярослав с новгородцами приплыл на ладьях по Днепру и разбил лагерь на правом берегу напротив Любеча, а Святополк, пришедший из-за Десны, – на левом берегу, в месте, где сейчас находится любечская пристань. Печенеги также расположились на левом берегу, за днепровской заводью – Озером и, таким образом, были отделены от

войска Святополка узким глубоким проливом. По сообщению летописи, целых три месяца, вплоть до осенних заморозков, оба войска стояли друг против друга, не осмеливаясь перейти Днепр и напасть на противника.

В те времена был обычай провоцировать врага, чтобы вынудить его первыми начать битву в невыгодном для себя положении. У князя Святополка был воевода по прозвищу Волчий Хвост, известный тем, что еще при князе Владимире подавил восстание радимичей, разбив их на реке Песчане. Этот воевода начал ездить верхом по берегу Днепра, громко обзывая новгородцев “плотниками”, князя Ярослава “хромцом” и угрожая заставить их строить киевлянам хоромы: “О ви, плотнищи суще, что придосте с хромцем сим? А поставим ви хоромом рубати нашим”⁶.

К тому времени князь Ярослав получил от своих разведчиков в стане Святополка весть о том, что настало подходящее время для нападения. У новгородцев же от насмешек Волчьего Хвоста кончилось терпение: “Яко заутра перевеземся на не: аще кто не поидеть с нами, сами того потнем”, – заявили они князю⁷.

Войско князя Святополка по-прежнему стояло между двумя озерами: заводью Днепра (Озером) и другим озером, на месте которого сейчас находится болото Кораблище. Печенеги, союзники Святополка, стояли на северном берегу Озера. Чувствуя себя в полной безопасности, Святополк целую ночь пьянствовал с дружиной и боярами⁸.

Перед рассветом князь Ярослав с новгородцами переплыли Днепр, оттолкнули лодки, чтобы лишить себя возможности к отступлению, и ударили по беспечному Святополковому войску. Чтобы различать своих и чужих в темноте, новгородцы обвязали себе головы белыми платками. Киевляне оборонялись рьяно, но печенеги, отделенные Озером, не смогли прийти им на помощь. Киевская дружина, чтобы соединиться с печенегами, ступила на тонкий осенний лед Озера и пошла на дно. Её остатки едва спаслись бегством, а сам князь Святополк бежал в Польшу, к своему тестю королю Болеславу Храброму. В результате этой победы осенью 1015 г. Ярослав Владимирович занял Киев и сел на великокняжеский стол. Известный украинский ученый В.И. Довженок писал: “Ця битва цікава тим, що в ній Ярослав уперше показав себе як талановитий полководець, що під час бою добре вмів використовувати топографічні умови місцевості”⁹.

Через несколько лет, в 1024 г., в результате междоусобной борьбы князей Ярослава и Мстислава состоялся бой у Листвена, расположенного на р. Белоус, примерно посередине между Любечем и Черниговом (сейчас с. Малый Листвен Репкинського района), в самом узком месте водораздела рек Белоус и Стрижень, окруженного заболоченными низинами и болотами. Именно это место и выбрал Мстислав для решающего боя с братом: обойти Листвен было практически невозможно. Выигрыш во вре-

мени и правильный выбор места сражения впоследствии дали Мстиславу большое преимущество.

С вечера Мстислав выстроил свою рать для боя. Впервые боевой порядок был растянут по фронту и в глубину, что увеличивало его маневренность и позволяло лучше руководить боем¹⁰. Он состоял из трех частей: “чела” и двух “крыльев”. В “челе”, то есть в центре, находились “вои” северян (черниговцы), на “крыльях”, то есть на флангах, расположилась дружина Мстислава, разделенная на две части. Это был так называемый “полчный ряд”, на флангах которого была поставлена лучшая часть рати. Неравномерное расположение сил по фронту в боевом порядке основывалось на качественном различии войск, княжеских дружин и ополченцев из местных жителей и позволяло сберечь фланги, где находились лучшие силы, до решающего момента. Они вступали в бой, когда не выдерживал центр, и вполне могли окружить противника.

Б.А. Рыбаков писал: “Точно не известен характер фронта и взаимное положение чела и крыльев. Судя по тому, что “лобовые” полки первые соприкасались с врагом, можно думать, что чело выдавалось вперед. Потери были наибольшими именно в этом передовом полку. Потому в чело старались поставить наемников (Ярослав в Лиственской битве поставил в чело варягов) или же младших князей. При таком положении расчет был на вовлечение противника вглубь среднего полка и на удар с флангов боковыми полками (крыльями)”¹¹.

У Ярослава была варяжская дружина под командованием слепого военачальника князя Якуна. Связанный благодаря династическому браку со Швецией, князь и раньше неоднократно прибегал к помощи варягов. В описываемое время, после очередного конфликта с новгородцами, Ярослав мог рассчитывать только на иностранных наемников. О количестве варягов летописные источники умалчивают, но вряд ли их было более тысячи. Интересно, что летопись, обычно тщательно фиксирующая состав княжеской дружины, в данном случае ни слова не говорит о новгородцах или киевлянах в составе Ярославова войска¹².

Ночью разразилась сильная буря. Мстислав решил врасплох напасть на врага и атаковал варягов. Завязался бой. Варяги проявили стойкость, северяне несли большие потери. Тогда Мстислав двинул свою дружину, которая стала охватывать фланги варягов. Это и решило исход боя. Увидев, что их побеждают, Ярослав и Якун обратились в бегство, при этом Якун даже потерял свою знаменитую, тканую золотом накидку. Спустя некоторое время братья помирились, сделав Днепр границей своих владений¹³. С тех пор они неоднократно предпринимали совместные походы против общих врагов. А Чернигов стал столицей огромного княжества, равного по территории современной Франции¹⁴.

Таким образом, в бою у Листвена боевой порядок древнерусской рати был разделен по фронту, что характерно для “полчного ряда”. В боевом порядке Мстислава была заложена идея охвата противника с помощью сильных флангов, то есть на основе неравномерного деления сил по фронту¹⁵. Так же впоследствии было построено войско Ярослава в битве с печенегам в 1036 г.: “постави Варягы посреде, а на правой стране Кыяны, а на левем криле Новгородце”¹⁶. Позже этот прием был применен в 1174 г. в сражении под Киевом и в известной битве на льду Чудского озера¹⁷.

Вошла в историю отечественного военного искусства и битва под Треполем в 1093 г. – первое и последнее поражение Владимира Мономаха, занимавшего в это время черниговский стол. В этом году половцы осуществили большой набег на Русь. Святополк обратился за помощью к Владимиру Мономаху. Тот прибыл в Киев и стал убеждать двоюродного брата покончить дело миром. Святополк ратовал за войну. В конце-концов великий князь настоял на своем. Объединенная киевско-черниговско-перемышльская рать (перемышльцами командовал младший брат Мономаха Ростислав) выступила навстречу половцам.

Войска сошлись неподалеку от города Треполя 26 марта 1093 г. Лишь р. Стугна разделяла противников. Надвигалась гроза. Киевляне рвались в бой, предлагали перейти реку и ударить на половцев. Мономах предпочитал стоять на берегу и продолжал уговаривать брата начать мирные переговоры. Однако победили сторонники сражения.

Древнерусская рать с трудом перешла реку и приготовилась к бою. В центре стояла перемышльская дружина Ростислава, на правом крыле – Святополк с киевлянами, слева Мономах с черниговцами. В это время разразилась гроза. Пошел проливной дождь. Вода в Стугне прибывала на глазах. Первый конный удар половцы нанесли по дружине Святополка. Киевляне не выдержали натиска и побежали. Затем всей массой половцы смели левое крыло Мономаха. Древнерусское войско распалось. Воины бросились назад к реке, но здесь бурлил стремительный и глубокий поток. Во время переправы Ростислава снесло с коня и он, отягощенный доспехами, начал тонуть. Владимир пытался подхватить брата, но того уже отнесло в сторону. Начал тонуть и сам Мономах, которого вытащили из воды дружинники. Лишь небольшая часть древнерусского войска выбралась на противоположный берег реки и бросилась за крепостные стены своих городов¹⁸.

В XI – XII вв. эволюция политического строя Древнерусского государства обусловила изменение характера его военной организации. При этом еще сохранялись традиционные организационные формы, а содержание военного устройства уже существенно изменилось.

Основной частью военной организации, как и в предыдущие времена, была кня-

жеская дружина, но она уже не состояла из “свободных слуг”, а превратилась в княжеский “двор”, отряд вооруженных слуг. Такие дружины являлись опорой князей, стремившихся к политической и военной децентрализации.

Вторую часть феодального войска составляли полки и рати бояр-землевладельцев. Бояре-вотчинники приводили подчиненных им людей, которых они вооружали и обеспечивали. Это была весьма ненадежная часть войска – как бояре пользовались правом “отъезда”, то есть со своими людьми могли в любое время перейти к другому князю.

Городские полки были третьей частью военной феодальной организации. Обычно они собирались по решению веча на определенный срок. Когда вече не давало согласия на поход, князь мог вербовать добровольцев.

Все эти части войска, по нашему мнению, фактически были автономными. Отсутствовало единство организации и вооружения. Не было единоначалия. Все вопросы стратегии и тактики решались на совете князей и воевод. Принятые решения не были обязательными, многие князья действовали по своему усмотрению. Как правило, отсутствовало единство действий. По своей сути это было феодальное войско. Десятичная военная организация, возникшая во время военной демократии, заменяется другим организационным делением. Место старой “тысячи” занимает территориальная единица, изменяется роль тысяцких и сотских.

Отряды, приведенные на поле боя отдельными князьями и собранные ими в каком-либо городе или округе, носили название полков. Архаичный “десяток” превращается в новую организационную единицу – “копье”.

Происходят изменения в родах войск и их вооружении. С XI в. все большее значение приобретает конница. При этом древнерусская пехота не стала придатком конницы, как это было в государствах Западной Европы, и в период феодальной раздробленности не потеряла своего самостоятельного значения.

В XI – XII вв. в связи с развитием ремесленного производства вооружение древнерусского войска совершенствуется. Количество мечей, сабель, кольчуг возрастает. Получают более широкое распространение сабли, боевые топоры и метательные машины. Наряду с луком появляются самострелы, в дальнейшем получившие широкое распространение.

Боевой порядок также изменяется. В XI – XII вв. он расчленяется по фронту и в глубину (по полкам). Построение войск в две линии становится обычным явлением. В связи с делением боевого порядка на полки, которые часто самостоятельно выполняли те или иные тактические задачи, большое значение приобретает их взаимодействие. Кроме тяжелой конницы, получает развитие легкая конница, которая иногда располагалась впереди пехоты, обстреливая противника из луков. Однако, невзирая

на все это, исход боя, как и ранее, решался рукопашной схваткой.

Отдельные части боевого порядка – срединный полк (центр), который был остовом всего строя, полки, составлявшие правое и левое крылья, и полки передовые, находясь в боевом порядке, образовывали глубокую линию – “стену”.

Особенность “русского боя”, выражалась в том, что пехота (тяжелая и легкая) не теряла своего значения в бою, а победа достигалась взаимодействием пехоты и конницы, всех частей боевого порядка. Тот факт, что более сложные расчлененные строи появились у русов намного раньше, чем в государствах Западной Европы, говорит о том, что военное искусство Киевской Руси не только не отставало от военного дела государств Западной Европы, но во многом и превосходило его.

Сообщая о военных событиях XII в., древнерусские летописцы отмечали и появление тактических новшеств. Во-первых, в походе в 1184 г. в землю Болгарскую “узреша наши сторожове полк”; во-вторых, при сражении с половцами в 1185 г. древнерусская рать имела уже шесть полков, один из которых состоял из “стрелков” (лучников), что значительно увеличивало возможности тактического маневрирования¹⁹.

Новгород-Северским князем был в это время Игорь Святославич, предпринявший несчастливый поход в 1185 г., описанный в “Слове о полку Игореве”. В летописном сказании об этом походе есть следующее описание боевого порядка древнерусских полков: “И ти изрядиша полков шесть: Игорев полк середе, а по праву брата его Всеволож, а полеву Святославль сыновця его, напереде ему сын Володимир и другой полк Ярославль, иже бяху с Ольстином Коуеве, а третий полк напереди же стрелцы, иже бяхуть от всих князий выведены; и тако изрядиша полкы своя”²⁰.

Следовательно, боевой порядок древнерусской рати был уже рассредоточен по фронту и в глубину. Первую линию составляли лучники, которые выделялись от всех полков; во второй линии находились два полка, в третьей линии – три полка, составлявших главные силы²¹. Такое расположение древнерусского войска обеспечивало стойкость в сражении, возможность маневрирования и постепенного наращивания усилий.

Таким образом, в источниках можно найти интересные сведения о способах и формах ведения боевых действий древнерусским войском, о его вооружении, боевых порядках, ведении боя. Это был важный и интересный период в развитии отечественной военной мысли. Изучение военных событий на черниговских землях поможет исследователям лучше понять процесс развития древнерусского военного искусства.

1. *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любечскому синодику и о Черниговском княжестве. – СПб., 1892. – 316 с.
2. *Назаренко А.В.* О датировке Любечской битвы // *Летописи и хроники: Сборник статей.* – М., 1984. – С. 14.
3. *Граб С.О.* Очерки из истории Любеча. – К., 1997. – С. 18–19; *Граб С.* Любецька битва // *Народна армія.* – 1999. – 28 серпня.
4. *Граб С.О.* Очерки из истории Любеча... – С. 6.
5. *Рыбаков Б.А.* Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР.* – М., 1964. – № 99. – С. 21–23; *Юра Р.А., Коваленко В.П.* Любеч // *Археология УССР.* – Т. III. – К., 1986. – С. 299–303; *Коваленко В.П., Козаков А.Л.* Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // *Чернігівська земля у давнину і середньовіччя.* – К., 1994. – С. 32–34.
6. *Літопис Руський / Пер. з давньоруського Л.Є. Махновця.* – К., 1989. – С. 82
7. *Граб С.О.* Очерки из истории Любеча... – С. 19; *Його ж.* Любецька битва...
8. *Літопис Руський...* – С. 82.
9. *Довженко В.Й.* Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К., 1950. – С. 68.
10. *Разин Е.А.* История военного искусства. – М., 1957. – Т. 2. – С. 105.
11. *Рыбаков Б.А.* Военное дело (стратегия и тактика) // *История культуры Древней Руси.* – М.; Л., 1948. – Т. 1. – С. 408–409.
12. [http://www.princelycity/cn/ua/russian/mstislav/html\(06-04-2000514k\)](http://www.princelycity/cn/ua/russian/mstislav/html(06-04-2000514k)).
13. *Літопис Руський...* – С. 98–99; *Разин Е.А.* История военного искусства... – С. 619; *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Летописный Листвен (К вопросу о локализации) // *Советская археология.* – М., 1984. – № 4. – С. 62–74.
14. <http://www.princelycity/cn/ua/russian/mstislav/html>; *Коваленко В.П.* Чернігів і Чернігово-Сіверська земля в середньовічній історії Східної Європи // *Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України.* – К., 1992. – С. 44–45; *Коваленко В.П.* Земли-княжества домонгольской Руси // *Родина.* – 1999. – № 8. – С. 38–43.
15. *Березинський В.Г., Ивануц М.Г.* Військо Київської Русі: тактика. – К., 2005. – С. 24, рис. 21.
16. *Летопись по Ипатьевскому списку.* – СПб., 1871. – С. 106.
17. *Сухарев Ю.В.* Стяжатель рыцарской “чти и славы” // *Военно-исторический журнал.* – 1992. – № 11. – С. 79.
18. <http://medieval26/narod/ru/>.
19. *Дюбуа Р.Э.* Всемирная история войн. – М., 1997. – Кн. 1. – С. 621.
20. *Летопись по Ипатьевскому списку..* – С. 431.
21. *Слово о полку Игореве.* – М., 1985. – С. 44.

Рис. 1. Схема Любечской битвы 1015 г. (по С.А. Грабу).

Рис. 2. Схема битвы под Лиственом в 1024 г. (по Б.А. Рыбакову).

Войско построено тремя группами: в центре — “чело”, на флангах — “крылья”. Форма построения каждого полка, а также взаимное расположение трех полков неизвестны. “Чело” — лобовой полк принимает на себя главный удар; “крылья” наносят ответный фланговый удар по прорвавшимся силам противника

Рис. 3. Схема битвы под Лиственом в 1024 г. (по Е.А. Разину).

Рис. 4. Схема битвы князя Игоря с половцами на р. Суюрлий в 1185 г. (по Б.А. Рыбакову).

Войско построено с прикрытием конницей. Сложное положение тяжелой и легкой конницы; бой завязала легкая конница (“стрельцы”); тяжелая конница (“копья”) развивает успех; два полка тяжелой конницы были в резерве и не меняли первоначального боевого порядка

Рис. 5. Схема боя под Трепольем в 1093 г. (по М.Г. Ивануцу).

Рис. 6. Схема боевого построения древнерусской рати: а) в битве под Лиственом в 1024 г.; б) в битве под Киевом в 1036 г.; в) в битве под Трепольем в 1093 г.

Юрий Лупиненко

ДОСПЕШНЫЕ ПЛАСТИНКИ С ТИСНЕНИЕМ С ТЕРРИТОРИИ ЧЕРНИГОВСКОГО КНЯЖЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ДРЕВНЕРУССКОГО ЗАЩИТНОГО ВООРУЖЕНИЯ X – XIII вв.

Среди многочисленных предметов вооружения X – XIII вв., обнаруженных на территории Черниговского княжества, выделяется серия из пяти типов доспешных пластинок, имеющих общий признак – тиснёную поверхность. Тиснение выполнено

в различных технологических приемах: продольные выпуклые желоба, отогнутые под углом края, умбоновидные, геометрические и декоративные выступы. Четыре типа пластинок, общим количеством более 140 штук, происходят из уникальной Гомийской (Гомель, Беларусь) оружейной (слесарно-сборочной) мастерской первой половины XIII в. ¹ (Рис. 1: 6, 8, 9, 11). Один тип пластинки в количестве 2 штук найден в заполнении подклета жилища XII – первой половины XIII вв. на поселении Лесковое (Черниговская область, Украина) ² (Рис. 1: 10).

Исследователи древнерусского вооружения давно обратили внимание на тиснёную отделку доспешных пластинок. Так, А.Ф. Медведев отмечал наличие “полушарных выпуклостей” на пластинках X – XII вв. из Донецкого городища (Харьковская область, Украина) и пластинках XI – XII вв. из Новгорода Великого, но не комментировал их наличие ³. А.Н. Кирпичников справедливо отметил, что “некоторые пластинки, видимо, для большей прочности снабжены небольшими выпуклостями” ⁴. На сегодняшний день на территории Киевской Руси всего зафиксировано 12 образцов пластинок от ламеллярных и чешуйчатых доспехов с различного рода тиснением (Рис. 1), как одиночных, так и в скоплениях. Разнохарактерность тиснения позволяет предполагать, что путём дополнительной обработки пластинок мастера-бронники стремились не только повысить степень прочности непосредственно самих пластинок, но и добиться ещё ряда целей. Приведённый автором статьи материал почерпнут из опубликованных, общедоступных источников. При работе над статьёй был также применён метод историко-археологического моделирования. Совместно с членами гомельского военно-исторического клуба “Сыгяг Алега Святаславича” была проведена серия экспериментов с использованием образцов структур вязки пластинок и воздействием на них копий рубящего и колющего оружия XII – XIII вв. В ходе экспериментальной работы удалось выявить характеристики структур вязки тиснённых пластинок. Типы и варианты тиснения доспешных пластинок X – XIII вв., обнаруженных на территории Киевской Руси, сведены в схеме (Рис. 2). Аналоги доспешным пластинкам приведены из регионов, с которыми Русь в X – XIII вв. поддерживала непосредственные контакты.

Тип 1. Тиснение имеет вид полусферических умбоновидных выступов. Наиболее ранние доспешные пластинки с тиснением такого типа относятся к X – XI вв.

Вариант А – один выступ в центре пластинки. В слое X – XII вв. Донецкого городища (Харьковская область, Украина) обнаружены 2 пластинки размером 67 x 35 мм ⁵ (Рис. 1: 1). Из аналогичных пластинок собран доспех из погребения кочевника X – XII вв. в местности Бек-Бике у с. Джангалы (Западный Казахстан) ⁶.

В слое XII – XIII вв. городища Сампсониев Остров (Полтавская область, Украина) обнаружена пластинка размером 70 x 29 мм ⁷ (Рис. 1: 2). В публикации автора раскопок она ошибочно названа железной накладкой. Однако система расположения

отверстий, тиснение и петля с кольцом указывают на то, что это – именно пластинка от доспеха. Этой пластинкой завершался ряд. Петля с кольцом служила для крепления ремешков, которыми завязывалась либо застёгивалась с боков кираса. Похожую петлю с кольцом имеет пластинка от чешуйчатого доспеха второй половины XIV в. из Новгорода Великого⁸. Аналогичная пластинка размером 86 x 30 мм обнаружена в слое XII – XIII вв. Золотарёвского поселения (Пензенская область, Россия)⁹.

Вариант Б – тиснение имеет вид двух полусферических умбоновидных выступов вдоль одной из широких сторон пластинки. В слое XI в. в Новгороде Великом обнаружена пластинка размером 62 x 24 мм¹⁰ (Рис. 1: 3). Там же в слое XII в. обнаружена пластинка размером 80 x 40 мм¹¹ (Рис. 1: 4). В Гомийской оружейной мастерской обнаружена пластинка от чешуйчатого доспеха размером 92 x 21 мм с диаметром выступов 4 мм и высотой 2,5 мм¹² (Рис. 1: 6). Из Олелькова городища X – XIII вв. (Киевская область, Украина) происходят 60 пластинок размером 72 x 26 мм¹³ (Рис. 1: 5). Ближайший аналог, но с тремя выступами – серия пластинок первой половины – середины X в., размером 27 x 100 мм, из Бирки (Швеция)¹⁴.

Тип 2. Тиснение имеет вид жёлоба полусферического сечения, расположенного вдоль центральной оси пластинки по её длине.

Вариант А – узкий (5 мм) жёлоб высотой 3 мм не касается краёв пластинки, заканчиваясь на некотором расстоянии от них. Пластинка размером 60 x 40 мм обнаружена в Гомийской мастерской первой половины XIII в.¹⁵ (Рис. 1: 8). Обработка пластинки не завершена. В частности, пробитые отверстия не завальцованы. Система пробитых отверстий также выглядит незавершённой. Аналогичный вариант тиснения доспешных пластинок был довольно широко распространён в Болгарии в VII – XII вв.¹⁶ и в X в. в Бирке (Швеция)¹⁷. Пластинка XII – XIII вв., имеющая вогнутый жёлоб треугольного сечения, обнаружена на Золотарёвском поселении¹⁸.

Вариант Б – широкий (12 мм) жёлоб проходит через всю пластинку. Подобная пластинка размером 93 x 38 мм обнаружена в Дорогобуже (Ровенская область, Украина) в слое XI – первой половины XII вв.¹⁹ (Рис. 1: 7). Фрагмент доспеха рубежа XII – XIII вв., собранного из аналогичных пластинок, обнаружен при раскопках Большого Дворца в Стамбуле (Турция)²⁰.

Тип 3. Тиснение имеет вид отогнутой под углом 30° кромки краёв пластинки. Ширина отогнутой кромки 2,5 – 3 мм.

Вариант А – отогнута кромка одной широкой и одной узкой стороны. Серия из более чем 130 подобных пластинок размером 60 x 18 мм, включая одну бронзовую, обнаружена в Гомийской оружейной мастерской первой половины XIII в.²¹ (Рис. 1: 9). При визуальном осмотре материала определено, что тиснение наносилось с помощью специальных штампов. Таким же образом, но разным профилем, обработаны

кромки краёв некоторых пластинок XII – XIII вв., обнаруженных на Золотарёвском поселении ²².

Тип 4. Тиснение нанесено на поверхность пластинки фигурным штампом.

Вариант А – штамп в виде лепестка миндалевидной формы. В Гомийской оружейной мастерской обнаружена пластинка размером 75 x 29 мм ²³ (Рис. 1: 11) с двумя трёхлепестковыми розетками.

Вариант Б – штамп 3-образной формы. Две пластинки XII – XIII вв. размером 78 x 25 мм обнаружены на территории поселения Лесковое (Черниговская область, Украина) ²⁴ (Рис. 1: 10).

Назначение типов и вариантов тиснения на доспешных пластинках представляется следующим образом. Тиснение типа 1 варианта А ввиду значительности размеров умбоновидных выступов придаёт прочность поверхности пластинки. Кроме того, тиснение расположено на одной оси с парными отверстиями для шнуров – стяжек. Когда пластинки связаны в ряд, шнуры-стяжки находятся как бы в углублениях между выступами. Проведённые автором статьи эксперименты показывают, что при рубящих ударах клинковым оружием большинство их принимают на себя умбоновидные выступы, что предохраняет шнуры-стяжки от разрубания.

Назначение тиснения варианта Б типа 1 не столь однозначно, как варианта А. На пластинке середины XII в. из Новгорода Великого (Рис. 1: 4) умбоновидные выступы ввиду незначительности своих размеров не влияют на прочность поверхности пластинки. Однако, расположенные на одних осях с парами отверстий для шнуров-стяжек, они в значительной степени предохраняли их от разрубания.

Выступы на пластинке XI в. из Новгорода Великого (Рис. 1: 3) имеют следующее назначение. Система расположения отверстий на пластинке предполагает усиленное, тройное перекрытие пластинок в ряду. Умбоновидные выступы накрывают сверху шнуры – стяжки, предохраняя их от перетирания внутренней стороной лежащей сверху пластинки. На опубликованном А.Ф. Медведевым изображении данной пластинки в её нижней части видны 2 пары отверстий. Эксперименты показали, что при вязке рядов одна пара оказывается не у дел. Всё становится на свои места, если посередине пробить третью пару отверстий (на рисунке 1: 3 она показана пунктиром). Возможно, при публикации пластинки А.Ф. Медведевым она была недостаточно хорошо расчищена. Выступы на пластинках X – XIII вв. из Олелькова городища (Рис. 1: 5) и Гомийской оружейной мастерской (Рис. 1: 6) по своим размерам и расположению не подходят для защитных либо усиливающих функций и создают лишь декоративный эффект.

Тиснение типа 2 в обоих вариантах значительно усиливает прочность поверхности пластинок. Тиснение варианта А на нашем образце выполняет только эту функцию и не может серьёзно предохранить шнуры-стяжки ввиду значительной ширины

самой пластинки, незначительной ширины жёлоба и удалённости его от отверстий (Рис. 1: 8). Тиснение варианта Б успешно выполняет эти функции. Эксперименты показывают, что тиснение типа 2 варианта Б в наибольшей степени усиливает поверхность пластинки и предохраняет вяжущий материал от разрубания. Кроме того, структура доспеха из таких пластинок очень стойкая к боковым скользящим колющим ударам. Технология нанесения тиснения варианта Б также наиболее трудоёмкая.

Тиснение типа 3 предназначено для минимализации зазоров между пластинками при сгибании ряда. Таким образом, структура доспеха лучше противостояла боковым колющим скользящим ударам и в значительной степени препятствовала проникновению клинка оружия между пластинками. Особенно это было важно в ближнем бою, когда можно было нанести более сложный и точный удар.

Тиснение типа 4 имело чисто декоративное назначение. Ряды оттисков фигурных штампов придавали доспеху нарядный вид.

Таким образом, тиснение, наносимое на доспешные пластинки в X – XIII вв., на территории Киевской Руси имело различное назначение: – придание дополнительной прочности поверхности пластинки; – предохранение вяжущего материала от разрубания и перетиранья; – усиление устойчивости доспеха к боковым скользящим колющим ударам; – придание доспеху нарядности.

Очень часто перечисленные функции тиснения сочетались в одной пластинке. В частности, нарядность доспеху придаёт любой тип тиснения. Археологические материалы показывают, что тиснению подвергались в основном пластинки от ламеллярных доспехов, представленные 11 образцами (Рис. 1: 1 – 5, 7 – 11). Чешуйчатый доспех представлен всего одной пластинкой (Рис. 1: 6).

Относительная редкость находок доспешных пластинок с тиснением говорит о том, что эта продукция не была массовой. На фоне того, что на территории Киевской Руси в XII – XIII вв. наблюдалась унификация и стандартизация в производстве вооружения, трудоёмкость и технологическая сложность работ снижались²⁵, доспехи из пластинок с тиснением изготавливались на заказ. Возросший спрос на дешёвые изделия приводил к ограниченному производству уникальных образцов и расширению выпуска массовых изделий.

Нанесение тиснения на доспешные пластинки наблюдается с глубокой древности. Применялось оно на всем протяжении использования открытого пластинчатого доспеха народами Европы и Азии. Так, усиливающие желоба, умбоновидные выступы, отогнутые кромки и штампованная декорация имеются на пластинках II – I тысячелетий до н. э. из Египта, Палестины, Ахеменидской империи, Северного Причерноморья скифского периода, Элама, Кавказа, Месопотамии и Китая²⁶. В I – V вв. н. э. умбоновидные выступы в различных вариантах имеются на доспешных пластинках.

тинках из памятников кенкольского типа ²⁷. В памятниках VIII – IX вв. Горного Алтая встречаются пластинки с тиснением в виде умбововидных выступов и отогнутой кромки края пластинок ²⁸.

Разнообразие обнаруженных на Руси в X – XIII вв. доспешных пластинок с тиснением свидетельствует о развитой структуре ремесленного производства. С территории Черниговского княжества происходит на сегодняшний день самая богатая и разнообразная в Восточной Европе коллекция доспешных пластинок XII – XIII вв. и типов их тиснения. Мастера-бронники Черниговской земли изготавливали не только серийную продукцию. Материалы Гомийской оружейной мастерской свидетельствуют, что они постоянно вели поиск наиболее эффективных способов повышения боевых характеристик доспехов, работали на заказ. При этом учитывался не только опыт и традиции соседних народов. Насыщенная и разнообразная военная обстановка на Руси и в соседних с ней землях в X – XIII вв. серьёзно стимулировала создание образцов защитного вооружения, в наибольшей степени соответствовавших потребностям текущего момента.

---

1. *Макушиников О.А.* Древнерусская оружейная мастерская из Гомия // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1990. – Рис. 3: 1; 4.

2. *Веремейчик О.М.* Дружинні старожитності з поселення Ліскове // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2003. – С. 19 – 20, рис. 2: 8, 9.

3. *Медведев А.Ф.* К истории пластинчатого доспеха на Руси // Советская археология. – 1959. – № 2. – С. 126 – 127, рис. 1: 11, 12; 2: 1.

4. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX – XII вв. // Свод археологических источников. – Вып. Е 1 – 36. – Л., 1971. – С. 17.

5. *Медведев А.Ф.* Указ. соч. – С. 126 – 127, рис. 1: 1.

6. Там же. – С. 127, рис. 1: 2.

7. *Моргунов Ю.Ю.* Сампсониев Остров. – М., 2003. – Рис. 72: 8.

8. *Медведев А.Ф.* Указ. соч. – Рис. 5: 13.

9. *Белорыбкин Г.Н.* Золотарёвское поселение. – СПб., 2001. – Рис. 80: 19.

10. *Медведев А.Ф.* Указ. соч. – С. 129, рис. 1: 11.

11. Там же. – Рис. 1: 12.

12. *Макушиников О.А.* Указ. соч. – Рис. 3: 1.

13. *Медведев А.Ф.* Указ. соч. – С. 132, рис. 2: 4.

14. *Stjerna N.* En stppnomadisk rustning fren Birka // Fornvдnnen 99, Stockholm, 2004., fig. 1: A1L, A2R.

15. *Макушиников О.А.* Указ. соч. – Рис. 1: 1.

16. *Йотов В.* Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII – XI век) – Варна, 2004. – Табло LXI; LXIV: 702, 704, 715; LXV: 709, 713.

17. *Stjerna N.* En stjärnomadisk rustning fren Birka... – Fig. 1: F.

18. *Белорыбкин Г.Н.* Указ. соч. – Рис 80: 20.

19. *Прищепя Б.А., Никольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X – XII ст. – Рівне, 1996. – Рис. 66: 5.

20. *Martiny G. G., Stevenson Brett and R. B. K.* The Great Palace of the Byzantine Emperors: Being a First Report on the Excavations Carried Out in Istanbul on the Walker Trust (The University of St. Andrews). 1935 – 38. – London, 1947. – P. 99, pl. 58: 7.

21. *Макушников О.А.* Указ. соч. – Рис. 3: 1.

22. *Белорыбкин Г.Н.* Указ. соч. – Рис. 80: 25; 81: 4, 6, 8, 9.

23. *Макушников О.А.* Указ. соч. – Рис. 3: 1.

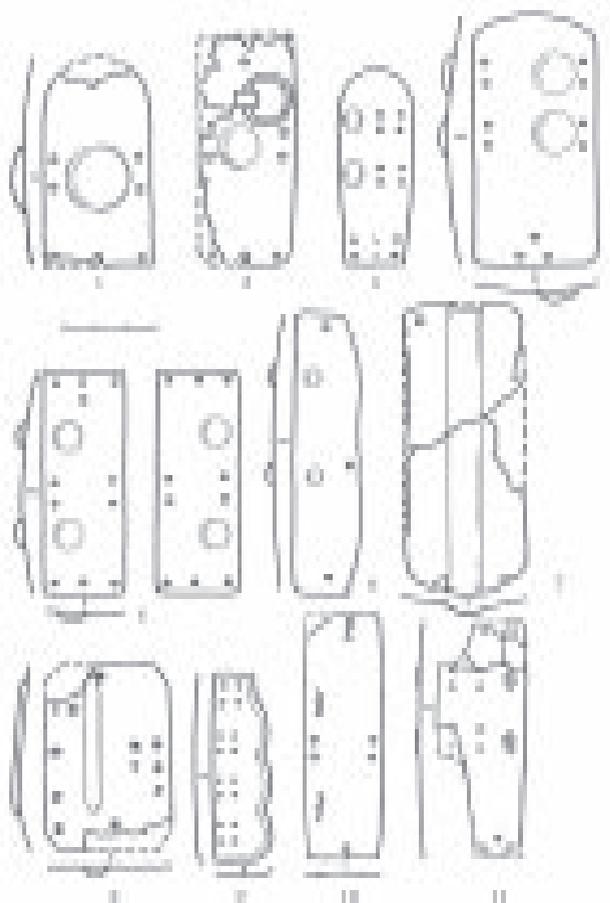
24. *Веремейчик О.М.* Указ. соч. – С. 20, Рис. 2: 8,9.

25. *Куртичников А.Н.* Указ. соч. – С. 73.

26. *Горелик М. В.* Оружие древнего Востока. – М., 1993. – Табл. XLVIII–XLV.

27. *Кожомбердиев И.К., Худяков Ю.С.* Комплекс вооружения кенкольского воина // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987. – С. 75 – 106, рис. 8, 9.

28. *Горбунов В.В.* Военное дело населения Алтая в III – XIV вв. Ч. I. Оборонительное вооружение (доспех). – Барнаул, 2003. – Рис. 22, 24, 25.

Рис. 1. Доспешные пластинки.

1 – Донецкое городище, X – XII вв. 2 – Сампсониев Остров, XII – XIII вв. 3 – Новгород Великий, XI в. 4 – Новгород Великий, середина XII в. 5 – Олельково городище, X – XIII вв. 6, 8, 9, 11 – Гомель, первая половина XIII в. 7 – Дорогобуж, первая половина XII в. 10 – Лесковое, XII – XIII вв.

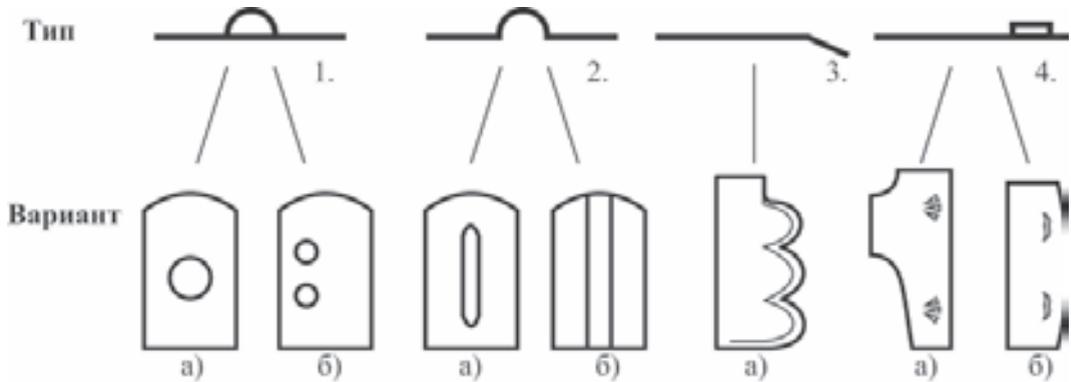

Рис. 2. Класифікаційна схема тиснення доспешних пластинок.

Юрій Коваленко

У ПОШУКАХ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГЛУХОВА

Сіверська земля, до складу якої входив Глухів, виокремилась наприкінці XI – на початку XII ст.¹ На той час на Дніпровському Лівобережжі княжили онуки Ярослава Мудрого Олег і Давид Святославичі. Землі Посейм'я належали Олегу. Низка укріплених городищ періоду Київської Русі, що зусібіч оточують Глухів, дає підстави стверджувати, що він був значним центром Сіверщини. Городища, котрі прикривали місто з боку Дикого поля, знаходяться по річках Клевені та Есмани: Сварківське городище, городища біля сіл Баничі, Ємадикіне, Волокитине. На захід від Глухова зафіксовані Обложківське городище, городища в с. Тулиголове та біля с. Ярославець (урочище Яндола), на північ – городища в селах Толстодубове, Пустогород, Есмани, між селами Ястребщина та Уланове (урочище Звенигородок). Найбільшим з них є Глухівське городище, що займало центральну частину сучасного міста. Поряд з городищем знаходився укріплений посад. Крім того, існували неукріплені ремесничі райони.

Археологічні дослідження значною мірою підтвердили гіпотезу про формування поселення на глухівських пагорбах у досить ранній період. Розвідки та розкопки, проведені як у центральній частині міста, так і в передмістях, дали змогу виявити ран-

ньослов'янські, а подекуди й більш ранні матеріали.

У 1152 р. суздальський князь Юрій Долгорукий з синами, у союзі з рязанцями, муромцями і половцями, рушив у похід проти Великого князя київського Ізяслава Мстиславовича. Як зазначено в літопису, 13 – 14 грудня величезне військо зупинилось на постій у Глухові: “Ярославич Ростислав з браттями, і з рязанцями, і з муромцями, а також і половці, і Оперлюї, і Токсобичі, і весь половецький народ, скільки ото їх межі Волгою і Дніпром”. Похід Юрія завершився невдало, і він через землю в'ятичів повернувся до Суздаля².

Інша літописна згадка про Глухів у літопису датована 1167 р.: “У тім же році переступив хреста Володимир Мстиславич. Почали слати до нього [послів половці] Чагровичі – Чекман, і брат його Тошман, і [брат] Моначок, – мовлячи “ми тобі сприятимем!” ... і поїхав він до берендичів, і зустрівся з берендичами нижче [города] Ростовця ... і стали вони в нього пускати стріли, і вдарили князя двома стрілами ... і побіг він, і тоді побили вони отроків навколо нього. А сам він утік до [города] Дорогобужа ... Але Андрійович [Володимир] підняв моста на [ріці] Горині і не пустив його до себе в [Дорогобуж] ... Андрій тим часом послав назустріч йому [гінця] і сказав йому: “Ти іди в Рязань до отчича свого Гліба, а я тебе наділю”. І пішов він туди, а жону залишив з двома дітьми [Святославом і Ростиславом], у [городі] Глухові, в [удови] Всеволодової [Марії]”³.

Вигідне географічне розташування відіграло свою роль – незабаром місто стало центром Глухівського удільного князівства. Через місто проходили торговельні шляхи, адже вододіл між системами Десни та Оки у давнину слугував кордоном двох племен – сіверян та в'ятичів⁴.

Третя згадка про Глухів пов'язана з навалом Батия на Русь і датована 1239 р.: “Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симеона, вони убили. У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони залишили живим і одвели його в Глухів”⁵.

Місто з його округою стало податково-данинною одиницею, що входила до складу Чернігівської тьми, створеної монголо-татарськими ханами для зручності управління. Глухівським уділом володіли нащадки чернігівського князя Михайла Всеволодовича, страченого в Золотій Орді за непокору, – його син Симеон Михайлович, онук

Михайло Симеонович і правнук Симеон Михайлович. Через сто років тут вокняжився Роман Симеонович Новосільський. Глухівським князям належали великі землі між Глуховом і Новосилем, а також у верхоріччі Оки з містами Мценськ, Бельов, Новосиль, Воротинськ, Одоєв.

У 1257 р. монголо-татари уперше переписали підвладну їм Руську землю, звільнивши від сплати данини тільки духовенство. 1275 р. населення було переписане вдруге і обкладене даниною. Розташований на кордоні з монголо-татарськими кочовищами, Глухів був для них важливим об'єктом грабунку і полону⁶. Про це свідчать матеріали досліджень давньоруських селищ та городищ, на яких виявлені сліди пожеж, знайдені монгольські наконечники стріл⁷.

Археологічні дослідження на території Глухівщини розпочалися ще наприкінці ХІХ ст. У 1872 – 1873 рр. Д.Я. Самоквасов провів розкопки курганних могильників поблизу с. Волокитине Глухівського повіту (зараз Путивльський район). Роботи велись в урочищі Старий Цегельний Завод та біля хутора Дорошівка. У могильниках були виявлені два типи поховань – трупопокладення на горизонті з наступним насипанням кургану та трупоспалення на стороні з наступним покладенням праху в урни й похованням його у верхній частині кургану⁸.

На рубежі ХІХ – ХХ ст. археологічні дослідження на терені Глухівського повіту проводив М.Ф. Біляшевський. Він розкопав 3 кургани на могильнику біля с. Богданово Глухівського повіту, за 8 верст від Глухова, в яких було зафіксовано обряд трупоспалення на стороні.

Пізніше розкопками курганів в Глухівському та Кролевецькому повітах Чернігівської губернії займався археолог і етнограф І.С. Абрамов. 1907 р. він розкопав курган № 17, що знаходиться на роздоріжжі між великим Києво-Московським трактом і дорогою в с. Чорториги (сучасне с. Шевченкове), в якому було виявлене окреме “сидяче” поховання та близько 50 кістяків, накиданих безладно. Курган № 18, розкопаний І.С. Абрамовим у 1907 р., знаходився за 6 верст від Глухова по дорозі на с. Годунівку. Тут кістяк знаходився в ямі з насипаним поверх курганом⁹.

У середині 20-х років ХХ ст. директор Глухівського краєзнавчого музею Я.М. Морачевський проводив розвідки уздовж головних приток Сейму річок Клевень та Есмань. Матеріали розвідок зберігались у Глухівському музеї, а після його реорганізації були передані до фондів Сумського обласного краєзнавчого музею¹⁰.

У 60 – 70-х рр. ХХ ст. краєзнавець П.І. Киселенко збирав підйомний матеріал на городищі в урочищі Звенигородок між селами Ястребщина та Уланове і передав знахідки на зберігання до музею в с. Уланове.

Готуючи матеріали до “Зводу пам'яток історії і культури”, у 1988 р. О.В. Сухобоків та В.В. Приймак за участю В.Б. Звагельського та вчителя Уланівської школи

А.О. Горбовцова проводили розвідки по річках Клевені та Есмані.

У 1979 р. на території Глухова, поблизу стадіону, О.В. Сухобоков з порушених ділянок культурного шару зібрав колекцію давньоруської кераміки. 1985 р. В.В. Приймак виявив фрагменти давньоруської кераміки біля міського кінотеатру, а дещо пізніше В.Б. Звагельський – кераміку та скляні браслети поряд з вул. Валовою. Ці знахідки дали підстави для проведення у 1987 р. В.В. Приймаком розвідувальних робіт на території міста, в ході яких були знайдені предмети давньоруського часу, однак ділянок із вцілілим культурним шаром давньоруського періоду не виявлено. Певною мірою це було спричинено невірним, судячи з наявних на сьогодні даних, розумінням топографії давньоруського Глухова. На підставі картографування знахідок XII – XIII ст. загальні контури зайнятої містом території були окреслені приблизно. Тоді ж до наукового обігу був запроваджений скарб залізних речей, знайдений під час земляних робіт на протилежному від давньоруського Глухова правому березі р. Есмась, датований В.В. Приймаком X ст.¹¹

Глухів виник на невеликому підвищенні лівого берега р. Есмані. Вигідне географічне положення доповнювалося ще й тим, що круті схили плато із західного боку омивалися її водами, а з північного протікав струмок Починок або Малотеча, що впадав у ту ж Есмась. Ось як описує місто у 1654 р. сучасник: “А город Глухов стоит меж речки Усмани на острову. Около посаду, меж речки, земляной город. На старосвицком городище сделано два земляных вала, около тех валов два рва; на том валу надолбы... Около того острога сделан ров, а ров на острогу огорожен бревнами с одной стороны и подле того острога у земли сделан частик, колье дубовое... В том земляном городе поставлена церковь деревянная, во имя архангела Михаила. Да возле того ж земляного города поставлен Писочинского пана двор на горе. Над речкою Усманью, возле того двора с трех сторон осыпь земляная, на осыпи поставлено острог дубовый, меж того острога ворота проезжие”¹². “Да біля слобод того міста Глухова, на всполлі, зроблено рів, для приходу воїнського люду”¹³.

Згадка про існування так званого “Старосвітського городища” дозволяє локалізувати місце давньоруського дитинця в сучасному районі Красна Гірка. Цей топонім зберігся до нашого часу спочатку у назві урочища, а потім і в назві вулиці. Під час розвідок 1994 р. поблизу Красної Гірки були виявлені фрагменти груболіпної кераміки київської культури (III – V ст. н. е.). Випадкові знахідки давніх речей в окремих мікрорайонах Глухова вказують на заселення території міста вже на рубежі нашої ери. Слід також згадати знахідки, що відносяться до періоду формування Київської Русі, зокрема, дві візантійські монети з мікрорайону Веригіне, які, на жаль, не були атрибутовані спеціалістами.

Неподалік Красної Гірки розташоване так зване Козацьке кладовище, на якому

вже століття не ховають небіжчиків. Територія кладовища має вигідне топографічне положення: з північно-західного боку знаходиться глибоке урвище, з північного – низина, по якій нині проходить вул. Валова, зі східного боку – природне урвище. Лише з південного боку на територію кладовища можна потрапити без перешкод. Під час розвідок у західній частині кладовища був виявлений потужний культурний шар XI – XIII ст. Відтак можна припустити, що тут знаходився оборонний форпост міста, який прикривав його з півдня.

Знахідка скарбу залізних речей у передмісті Веригіне в 80-х рр. XX ст. також дала підстави В.В.Приймаку провести розвідки по вул. Довженка, де була виявлена кераміка волинцевського типу. У 2004 – 2005 рр. автором статті на присадибних ділянках у цьому ж районі була зібрана колекція груболіпної ранньослов'янської кераміки, лощеної кераміки волинцевського типу, давньоруської кераміки XII – XIII ст. та пізньосередньовічної кераміки XVII – XVIII ст. Стало зрозуміло, що ця місцевість також була заселена упродовж кількох століть.

Картографування знахідок дозволяє зробити припущення, щодо особливостей складових частин літописного Глухова. Вони могли бути як ремісничими центрами, так і оборонними форпостами. Про це свідчить, зокрема, виявлена у центральній частині сучасного міста ювелірна майстерня. Місце знахідки – проїжджа частина вул. Терещенків поряд з водонапірною вежею. У XII – XIII ст. ця місцина була південною околицею укріпленого посаду. Тут же виявлено оборонний рів шириною близько 15 м та глибиною понад 3 м.

Отже, не виключено, що Глухів у XII – XIII ст. складався з дитинця, який знаходився на мису в західній частині нинішнього центру, тобто займав територію сучасного пров. Пожежного і частину вул. Києво-Московської, та укріпленого посаду на схід від дитинця, площа якого становила не більше 10 га.

За посадськими укріпленнями знаходився могильник (можливо, не один). Його локалізовано по вул. Києво-Московській, поряд з корпусами педуніверситету. Знахідки людських решток траплялися у різних частинах сучасного міста, але лише деякі з них можуть мати відношення до давньоруських старожитностей. У більшості випадків поховання відкривали випадково, і їх дослідження не проводились.

Широкомасштабні дослідження на території літописного міста стали можливими лише після того, як 1994 р. у Глухові було створено Державний історико-культурний заповідник. Якщо донедавна деякі вчені взагалі сумнівались в існуванні Глухова у XII – XIII ст., то В.В. Приймак довів, що Глухів сформувався задовго до першої згадки про нього в Іпатіївському літопису під 1152 р.

Більш повну інформацію про локалізацію та топографію давньоруського Глухова маємо після проведення розвідувальних робіт, спостережень і невеликих охоронних

розкопок 1991 р., що проводилися силами студентів Глухівського та Сумського педінститутів під керівництвом В.В. Приймака. Розвідувальні роботи велися на подвір'ї призначеного для знесення будинку по пров. Поштовому, 8. Тут було закладено 10 траншей і шурфів, які показали залягання материка на глибині від 0,5 до 3 і більше метрів, однак давньоруська кераміка була представлена лише одним фрагментом, що виключає можливість віднесення даної території до заселених ділянок посаду. Траншея на подвір'ї Клубу Товариства глухонімих також засвідчила відсутність давньоруських матеріалів і велику глибину (близько 4 м) залягання материка. На думку В.В. Приймака, тут міг проходити яр, який впадав у долину р. Есмані. Оскільки план міста 1778 р. досить чітко фіксує наявність слідів укріплень на мису між сучасними вул. Терещенків, вул. Валовою і пров. Поштовим, В.В. Приймак зробив припущення, що дитинець давньоруського Глухова знаходився саме тут, але в шурфах і траншеї, закладених на подвір'ї будинку по пров. Поштовому, давньоруський матеріал виявлений не був.

Роботи 1991 р. у перелічених місцях доповнили дані, отримані 1988 р., і показали незначну наявність матеріалів XII – XIII ст. на мису лівого берега р. Есмань між базарною площею, автовокзалом та Київською брамою, що було викликано інтенсивним руйнуванням культурного шару під час перманентних будівельних робіт.

Водночас із шурфуванням було розпочато спостереження за земляними роботами у котловані під житловий будинок по вул. Терещенків безпосередньо біля стадіону. На паралельній до вулиці частині котловану взагалі не було знайдено давньоруської кераміки. Грунт у котловані у цій частині виявився дуже зволеним. На думку В.В. Приймака, тут був яр, який відокремлював дитинець від посаду. Яр впадав зліва у притоку р. Есмані – струмок Малотечу. У перпендикулярній до вул. Терещенків частині котловану на фоні материкової глини було простежено контури кількох господарських ям (в основному пізньосередньовічних та XIX – XX ст.). Проте одна з них виявилась давньоруською – господарська споруда № 1. Це велика господарська яма грушоподібної форми (в профілі), вирита в материковій глині. Судячи з профілю котловану, її глибина могла бути загалом не менше 2,5 – 3 м. Яма овальна в плані, має виступ 0,3 – 0,4 м у північно-західному напрямку, очевидно, з боку входу. Із заповнення споруди походять давньоруська кружальна кераміка, а також два шиферні пряслиця, що дають підставу датувати її XII – серединою XIII ст.

Господарська споруда № 2 в плані нагадувала цифру “8” і мала розміри 3,1 м x 1,8 – 2 м. Через менш заглиблену частину, очевидно, пролягав вхід. Глибина основної частини – 1,6 м від нижнього рівня котловану. В заповненні ями знайдено як пізньосередньовічну кераміку і скло, так і великі фрагменти давньоруської кераміки, а також два уламки скляних браслетів. Зважаючи на значну кількість давньоруської кераміки,

можна дійти висновку про зруйнування цією спорудою давньоруської, ймовірно житлової. У заповненні споруди також було виявлено невелику кількість берести, якою облицьовували стіни. Ями (№ 1–4) близькі між собою за конструкцією та знахідками у заповненні, що дозволяє віднести їх до одного комплексу. За етнографічними даними, як зазначав Б.А. Звіздецький, такі ями використовувалися для зберігання овочів (ріпи, буряка тощо). Інші ями, простежені в котловані, датуються ХІХ – ХХ ст.

Практично чи не єдиним місцем, де без перешкод вдалося провести розвідувальні роботи, була територія подвір'я Тюремного замку, котра багато років використовувалась під склади. Розвідувальні шурфи № 1 і № 4 дали досить виразний матеріал ХІІ – ХІІІ ст.

Шурф № 1 було розширено у розкоп № 1 (площа 21 кв. м). Роботи показали, що більша частина території пошкоджена перекопами ХІХ – ХХ ст. Культурний шар зберігся на невеликій ділянці з північного боку розкопу (шурф № 1), а також уздовж південної і західної стінок. Він являє собою ґрунт темно-коричневого кольору потужністю від 10 до 60 см.

У квадраті І-А-В було простежено частину житлової напівземлянки у вигляді глиняної підлоги потужністю до 15 см. На підлозі й безпосередньо над нею трапилися уламки скляних браслетів, дужка від відра, а також чимало кераміки. Над підлогою знаходився шар темно-коричневого ґрунту, з якого походить більшість знахідок.

На території посаду давньоруського Глухова було зібрано колекцію матеріалів ХІІ – ХІІІ ст., котрі розподіляються на кілька груп.

Кераміка представлена горщиками і мисками, виготовленими на гончарному крузі. Посуд орнаментований врізними хвилями і лініями, насіннеподібним орнаментом (переважно по плічках і тулубу, вище середини висоти). Зрідка траплялися фрагменти кераміки, орнаментовані по зрізу вінчика. Вироби з кераміки, в основному, однотипні – вінчики, відрізняючись між собою деякими деталями, мають у переважній більшості боріздку по внутрішньому краю, за винятком окремих екземплярів. Водночас трапляються вінчики, які дещо вирізняються з основної маси, що, можливо, зумовлено їх більш пізньою хронологією (друга половина ХІІІ ст).

Металеві вироби представлені одним фрагментом бронзового виробу, що являє собою зігнуту в кілька разів платівку, а також кількома залізними предметами. Серед останніх – пошкоджена дужка відра, ключ від циліндричного замка, уламок гачка з господарського приміщення № 1 (котлован). Решта виробів походить з розкопу № 1 (Тюремний замок).

Зібрано досить цікаву колекцію *виробів зі скла* – передусім браслетів (переважна більшість з розкопу № 1 і шурфів на території Тюремного замку), а також скляний перстень із синьо-зеленуватого скла з жовтою інкрустацією. За кольоровою гамою

переважають браслети різноманітних відтінків синього та сірого кольорів. Зрідка зустрічаються чорні та багатокольорові. Поверхня браслетів гладенька або ж вкрита спіраль-но закрученими боріздками (на окремих простежено й спіральне розташування скляної маси у зрізі).

Вироби з каменю та кістки репрезентовані рожевими шиферними пряслицями (обидва із заповнення господарського приміщення № 1 на котловані), точильним бруском із боріздками від заточування голок з розкопу № 1 (Тюремний замок), а також уламком кістяного виробу невідомого призначення, виготовленого на токарному верстаті із твердої, ледь жовтуватої кістки.

У 1997 р. в кінці пров. Пожежного неподалік Київської брами колишньої Глухівської фортеці було закладено шурф. Під давньоруським шаром, слабо насиченим керамікою XII – XIII ст., В.В. Пиймак виявив культурний шар, у якому зустрічалась груболіпна кераміка коричневого кольору і, зокрема, фрагмент чорнолощеної миски, який Р.В. Терпиловський відніс до зарубинецької культури кінця III ст. до н. е. – I ст. н. е.

Наприкінці 90-х рр. XX ст. на березі Павлівського озера, в районі міського пляжу, було знайдено кілька фрагментів ліпної колочинської кераміки. Для виявлення культурного шару у 2001 р. автором статті було закладено три шурфи на першій надзаплавній терасі озера (лівий берег р. Есмань). У шурфі № 1 матеріалів виявлено не було. У шурфі № 2 знайдено чотири невеличкі уламки ліпної кераміки. Культурний шар відсутній. У шурфі № 3 на глибині 1,5 – 1,6 м виявлено скупчення цеглоподібних уламків сірого кольору, знак на одному з яких нагадує літеру “Ж” (Рис.1). Поряд знайдені п’ять фрагментів ліпної кераміки, залізний ніж і три фрагменти ранньогончарної кераміки. На частині денця добре збереглося клеймо у вигляді клітки на шість секторів. Не виключено, що шматок цеглини з фрагментарно збереженою літерою “Ж”, яка нагадує монограму Христа, походить з культової споруди, залишки якої, можливо, знаходяться неподалік ¹⁴.

У 1999 р., що проводились під керівництвом автора статті, біля будинку відомого мецената XIX ст. М.А. Терещенка було закладено шурф 2,5 x 2 м. На глибині 0,65 м від сучасної поверхні у північно-східному куті шурфу виявлено залізний наконечник списа. Давньоруський культурний шар залягав на глибині 0,7 – 0,75 м.

У південно-західному куті на глибині 1,6 м виявлено 6 фрагментів візантійських амфор, скупчення уламків плінфи, на яких добре збереглись рештки вапняного розчину рожевого кольору, фрагменти горщика, покритого світло-зеленою поливою.

При зачистці західної стінки для зйомки стратиграфічного зрізу досліджено яму XVII – XVIII ст. Вона прорізала давньоруський шар до глибини 1,6 м. Її датування стало можливим завдяки знахідкам речей доби Гетьманщини. Це характерні скляні

кухлики, тарілки, ніж з кістяною ручкою та бронзовою позолоченою накладкою, фрагменти кахлів. У південно-східному куті шурфу знаходилась яма, датована на підставі знайденої на дні мідної монети 1840 р. На глибині близько 3 м проглядалися залишки печі, вирізаної в глиняному останці. Під піччю знаходилась господарська яма, на дні якої (глибина 3,5 м) виявлені розвали двох кружальних горщиків. В одному з них були кістки птиці, в іншому – риби.

Місце, де проводилося шурфування, знаходиться на найвищій ділянці сучасного міста. У XII – XIII ст. це була південна околиця укріпленого посаду. Знахідки візантійської, а також полив'яної давньоруської кераміки, яка також була привізною (скоріше за все, з Середнього Подніпров'я)¹⁵, вказують на те, що тут могли мешкати купці або ремісники.

Проводячи спостереження за земляними роботами під час прокладки газових та каналізаційних труб, автор статті визначив місця потенційного закладення майбутніх розкопів. Так, по пров. Поштовому під час огляду траншеї було зібрано вінчики гончарного посуду XIII – XIV ст., виявлено залишки близько двох десятків поховань на колишньому кладовищі біля Михайлівської церкви, що була знищена пожежею 1784 р.¹⁶ У дворі так званого “чехословацького” будинку, що по вул. Києво-Московській, 38, у викиді з траншеї були знайдені фрагмент скляного браслета, вінчики гончарного посуду XII – XIII ст. та уламки плінфи. Поряд з траншеєю було закладено шурф 2 x 1,95 м, у якому виявлено поховання в ґруні, без речей, що належало чоловіку віком 20-25 років. Глибина від поверхні до дна могили – 0,87 м. Могильна яма прорізала давньоруський шар з матеріалами XII – XIII ст. Поховання, скоріше за все, можна віднести до XVIII ст. На глибині близько 1 м, поряд з похованням, виявлено господарську яму з керамікою XII – XIII ст.

Під час зачистки північної стінки шурфу для зйомки стратиграфічного зрізу у верхній його частині була виявлена пляма вапняного розчину зі шматками давньоруської плінфи. Привернули увагу два з них: один фрагмент має залишки прокресленого кола, інший покритий світло-зеленою поливою. І.Ф. Тоцька, яка займалась вивченням будівельних матеріалів Софії Київської, повідомила, що аналогічні плінфоподібні плитки, глазуровані зеленою поливою, застосовувались для покриття підлоги Софіївського собору і відносяться до XI ст.¹⁷ Рештки будівельного сміття вказують на можливе місцезнаходження неподалік фундаментів давньоруського храму. Не виключено, що Михайлівська церква була збудована саме на тому місці, де стояв давньоруський храм. Відомо, що до побудови у 1693 р. мурованої церкви, тут височила однойменна дерев'яна. Зразки вапнякового розчину з шурфу мають світло-рожевий, майже білий колір, а відсутність домішок подрібненої плінфи вказує на раннє походження цих матеріалів¹⁸.

Шурф № 1, закладений на оглядовому майданчику біля пров. Пожежного, мав вигляд траншеї довжиною 3,9 м та шириною 1,5 м. До глибини 1,6 м зустрічалось тільки будівельне сміття XVII – XVIII ст.: шматки цегли, каміння, вапняний розчин, фрагменти скляних виробів – рештки зруйнованого пожежею 1784 р. дівочого монастиря. У перевідкладеному ґрунті знайдено два фрагменти давньоруської кераміки та уламок скляного браслета. На глибині 1,83 м виявлено фундамент потужністю 0,67 м, складений з дикого каменю і скріплений вапняним розчином. На цьому місці наприкінці XVII – на початку XVIII ст. стояла трапезна церква св. Трійці (1694 р.) Глухівського Успенського дівочого монастиря. На глибині 1,6 м у північно-західному куті шурфу відкрито поховання, майже повністю знищене пізнім перекопом. На глибині 1,6 м при зачистці північної стінки виявлено культурний шар потужністю 0,2 м, що містив кераміку XII – XIII ст., та фрагменти давньоруської плінфи. Кераміка представлена фрагментами вінчиків XII – XIII ст.: один з них виявлений на глибині 1,9 м у північно-західному куті шурфу, а чотири інші – біля східної стінки. Тут же знайдено залізний ніж та свинцевий важок – гудзик. На глибині 2 м у північно-західному куті шурфу знайдені два фрагменти груболіпної ранньослов'янської кераміки.

По пров. Пожежному, 2, на території приватної садиби, було закладено шурф розмірами 4 x 5 м. На глибині близько 1 м в ньому виявлено шар з великою кількістю будівельного сміття, уламків кераміки, кахлів, скляних виробів та інших речей XVII – XVIII ст. На глибині 1,5 м трапились рештки дерев'яної підлоги та дерев'яні стовпи. Залишки будівлі слід датувати XVII – XVIII ст. на підставі знайдених матеріалів та мідної монети 1730 р. У заповненні на глибині 1,4 м трапився уламок поліхромного давньоруського скляного браслета, який, вірогідно, потрапив у пізньосередньовічний культурний шар під час земляних робіт у XVII – XVIII ст. Дослідження шурфу не вдалося завершити внаслідок затоплення його водами з пошкодженої каналізаційної мережі.

По вул. Терещенків під час прокладання траншеї під теплотрасу, що мала проходити між “Будинком побуту” та будівлею банку “Україна”, на глибині близько 1 м було виявлено потужні шари деревного вугілля, серед якого трапилася кераміка та кахлі XVII – XVIII ст. Можливо, це сліди однієї з пожеж 1748 або 1784 рр., які знищили більшу частину міста¹⁹. У кінці траншеї в 20 м від вул. Терещенків на глибині 0,8 м залягав непошкоджений давньоруський шар з керамікою XII – XIII ст. На глибині 1,3 м знаходилась господарська яма, обмазана глиною, в якій знайдено 58 фрагментів кераміки, два уламки скляних браслетів, ріг тура, фрагмент візантійської амфори. Потужність культурного шару в цьому місці сягає близько 1,5 м.

У 1997 р. під час робіт біля кафе “Фламінго” по вул. Києво-Московській землекопи натрапили на поховання. З розповіді робітників стало відомо, що в ямі були

знайдені срібний кручений браслет з приплюснутими кінцями та трилисниками на них і горщик ²⁰. Подібні браслети зустрічаються серед старожитностей X – XII ст., а наявність у похованні горщика може вказувати на його ранню межу – ближче до X ст. Не виключено, що поховання відноситься до перехідного періоду від язичництва до християнства. Проведені у 1999 р. дослідження дали змогу виявити поряд ще одне пошкоджене поховання без речей. Враховуючи місцезнаходження обох поховань (за межами давнього укріпленого городища), можна зробити припущення, що ми маємо справу з давнім могильником раньохристиянського, а можливо й дохристиянського періоду.

У 2002 р. проводились розвідки в котловані (6 x 8 м) біля магазину “Дельфін” по вул. Терещенків, на глибині 2,2 м відзначений культурний шар з матеріалами XII – XIII ст. Білий прошарок глини свідчить про замулення, яке могло виникнути внаслідок повені або затяжних дощів. Незважаючи на потужність давньоруського шару, знахідок у ньому, в порівнянні з іншими об’єктами центральної частини міста, виявлено значно менше. Вони репрезентовані фрагментами скляних браслетів та візантійських амфор. Господарські споруди давньоруського часу не виявлені, що говорить про відсутність забудови на даній ділянці. Білий прошарок намулу, про який йшлося вище, мав уклін з півдня на північ. Не виключено, що за часів існування тут давньоруського городища означена ділянка знаходилась на схилі, незручному для будівництва, а, можливо, як показали дослідження В.В. Приймака 1987 р., тут розпочинався яр, який пролягав трохи північніше.

Перед закладкою фундаменту під невеличку прибудову зі східного боку Центру культури та дозвілля було закладено шурф №1 (12 x 8 м), у південній частині якого на глибині 0,7 м виявлено давньоруський культурний шар потужністю 0,15 м з керамікою XII – XIII ст. У центральній частині траншеї за 3,5 м від її північного краю зафіксовано давньоруську господарську яму глибиною 0,5 м. У заповненні знаходилась кераміка XII – XIII ст. і подрібнені кістки тварин. У культурному шарі над горизонтом верхньої частини ями виявлено кераміку XIV – XV ст., аналоги якій рідко зустрічаються серед знахідок на території літописного Глухова, що пов’язано з його занепадом після епідемії чуми 1352 р. Раніше вважалося, що до початку XVII ст., упродовж майже трьохсот років, місто взагалі не існувало. Дослідження останніх років дали змогу виявити декілька “острівців” із залишками неушкодженого археологічного культурного шару XIV – XV ст. у центральній частині міста, що спростовує твердження про повну відсутність життя на старому городищі в цей період. Серед знахідок XII – XIII ст. привертає увагу невеличкий фрагмент тигля, на внутрішній стінці якого зберігся накіп зеленої патини, що з’явилася внаслідок окису бронзи або міді. Тут же знайдено невеличкий фрагмент крученого скляного браслета.

Дослідження проводились і по вул. Шевченка, уздовж будинків № 10, 10 а, 12 по газону, що межує з площею Леніна, де прокладалася траншея під газопровід. У північній частині траншеї, поряд зі складом будматеріалів, на глибині 0,6 м виявлений незайманий давньоруський шар. Над ним – підсіпка з піску та ґрунту. Культурний шар з речами XVII – XVIII ст. повністю відсутній. Імовірно, він був знищений під час господарських робіт XX ст. У траншеї виявлено залишки споруди у вигляді заглиблення в материковій глині, що заходила у стінки траншеї у північно-західному напрямку. Частково досліджено південно-східну частину споруди, що являла собою господарську яму глибиною від рівня материка 0,7 – 0,8 м. У заповненні в невеликій кількості виявлені фрагменти кераміки XII – XIII ст., шматочки обмазки та деревного вугілля. Поряд у непорушеному культурному шарі знайдено фрагменти кераміки, яка також датується XII – XIII ст. Серед залишків горщиків привертає увагу фрагмент невизначеного виробу, можливо, керамічної плитки світло-коричневого кольору, з добре змішаної глини із залишками рельєфної монограми. За зовнішнім виглядом фрагмент нагадує частину пічної кахлі XVII – XVIII ст., але знайдено його у непорушеному давньоруському культурному шарі серед скупчення кераміки XII – XIII ст.

У польовому сезоні 2003 р. на території Глухова було досліджено кілька майданчиків з культурним шаром XII – XIII ст. У сквері біля водонапірної вежі (центральна частина міста) в траншеї під прокладку тепломережі виявлено культурний шар XII – XIII ст. з невеликою кількістю кераміки, подрібненими кістками тварин, шматками глиняної обмазки та шлаку. В районі, де траншея перетинала вул. Терещенків, на глибині 1,7 м знайдено невеличкий уламок скляного браслета давньоруського часу. У центральній частині скверу, поряд з баштою водогону, на глибині близько 0,7 м від сучасної поверхні, в шурфі № 3 виявлено споруду давньоруського часу, складену з невеликих колод. Її розміри – 1,2 x 1,3 м. Вона заглиблена в землю на 1 – 1,1 м, зорієнтована сторонами південний схід – північний захід, південний захід – північний схід. Південно-західний кут зруйнований фундаментом XVIII ст. У заповненні споруди зустрічається кераміка XII – XIII ст. Тут же виявлено кілька шматків шлаку, який міг утворитися в печах з високою температурою. Не виключено, що тут знаходилась ремісничка майстерня з виготовлення скляних виробів. На схід від шурфу № 3 до траншеї були прирізані шурфи № 1 та № 2, в яких виявлено невелику кількість дрібних фрагментів давньоруської кераміки та подрібнених кісток тварин. Глибина залягання давньоруського шару – 1,1 – 1,2 м, потужність близько 0,3 – 0,4 м. У районі шурфів № 1 та № 2 зафіксовано залишки давнього рову. Скоріше за все, це рів пізньосередньовічної глухівської фортеці. Напрямок рову – схід-захід. У заповненні давньоруського шару – подрібнені кістки тварин та фрагменти кераміки середини XII – першої половини XIII ст. Шари XVII – XVIII ст. представлені фрагментами горщиків, мисок, кахлів,

свічників, залізними цвяхами. Шар, за яким вдалося простежити частину заглиблення фортечного рову, являв собою деревний тлін, що щільно залягав на глибині 1,1 – 1,2 м, а далі заглиблювався по мірі поглиблення рову. Не виключено, що рів пізньосередньовічної фортеці являв собою відновлений та поглиблений рів, що за часів Київської Русі був частиною укріплень посаду давньоруського Глухова. Такий висновок можна зробити, простеживши залягання давньоруського культурного шару, який повторює конфігурацію давнього рову.

Земляні роботи 2004 р., пов'язані з упорядкуванням центральної частини міста (так званої “стометрівки”), передбачали риття траншеї для заміни труб водогону. На глибині 2 м під більш пізніми нашаруваннями знаходився давньоруський шар XII – XIII ст., який було датовано завдяки знахідкам фрагментів кераміки з характерними борізтками по внутрішньому краю вінця. Серед кружальної кераміки XII – XIII ст. трапився один фрагмент візантійської амфори і два фрагменти давньоруських скляних браслетів; один з них кручений, зі скла зеленого кольору, інший – з гладенькою поверхнею, темного кольору, інкрустований смугою жовтого скла. В траншеї, на відстані 20 м від південно-східного кута будинку Повітового земства, на глибині 1,8 – 1,9 м виявлено скупчення плінфи та дикого каменю. Якраз посередині спостерігалась пляма червонуватого кольору, що, на нашу думку, являла собою залишки давньоруської печі, складеної з плінфи та каміння, а глина, обпалена до червоного кольору, знаходилась на тому місці, де був черинь печі. Серед скупчення плінфи і каміння виявлено кераміку XII – XIII ст., а також один із описаних вище фрагментів скляних браслетів.

Траншея по вул. Терещенків довжиною понад 300 м дала досить чітку стратиграфічну картину. Майже по усій її довжині культурні нашарування мають задовільну збереженість, і тільки в кількох місцях порушені пізніми перекопами. Глибина траншеї близько 2 м. Давньоруський культурний шар з уламками гончарної кераміки XII – XIII ст. місцями знаходиться на невеликій глибині – 80-90 см. Поряд з південно-східним кутом будинку М.А. Терещенка виявлено частину споруди, що являє собою заглиблення у материковій глині з округлою ямкою посередині – залишком зітлілого дерев'яного стовпа. Розміри споруди не встановлені, оскільки параметри траншеї не дозволили дослідити більшу територію. Призначення споруди – майстерня ювеліра або господарська яма, що знаходилась неподалік майстерні. Такий висновок можна зробити на підставі наявності великої кількості металургійного шлаку та шматочків кольорового металу (бронзи), що могли утворитись тільки у виробничому процесі. На заключному етапі використання яма, вірогідно, перетворилась на сміттєзвалище. Серед численних фрагментів давньоруської кераміки було виявлено скляне намисто з медальйоном у вигляді хреста, вписаного в коло. Медальйон виготовлений з міді або бронзи, має накип окислу зеленого кольору, намистини – із зеленого, жовтого та коричневого

скла. Неподалік вищеописаної давньоруської споруди при зачистці стінок траншеї у культурному шарі XII – XIII ст. знайдено бронзовий перстень, прикрашений перегородчастими емаллями та вставкою з гірського кришталю. На сьогодні ще рано робити висновок про місцерозташування давньоруського ремісничого району на теренах Глухова, але те, що в даній місцевості вже не вперше трапляються залишки ремісничої діяльності – безперечний факт.

У частині траншеї, що знаходилась майже напроти кафе “Едельвейс”, зафіксовано залишки рову давньоруського укріпленого посаду, а в його заповненні – кераміку XII – XIII ст.

Під час проведення земляних робіт на подвір’ї приватної садиби по вул. К.Цеткін, 1 виявлено залишки кількох зруйнованих безінвентарних поховань. Оскільки за планом 1778 р. відомо, що неподалік означеного місця стояла церква Зішестя Святого Духа, поховання датовані періодом існування церковного цвинтаря – XVIII ст. Після більш детального огляду місця проведення робіт автором статті був знайдений скарб бронзових підвісок. До його складу входили чотири фігурки коней, стилізована фігурка, схожа на дракона або якогось міфічного птаха, каблучка. Усі фігурки сплюснені, мають зверху отвори, завдяки яким нанизувались на мотузок чи металевий ланцюжок. Виготовлені підвіски технікою литва і, за визначенням Г.Ю. Івакіна, відносяться до фіно-угорських старожитностей XI – XII ст. Подібні прикраси виконували роль оберегів і досить часто траплялися у язичницьких похованнях сіверян. Підвіски знайдені у похованні дитини, але від кісток залишилось тільки кілька плям тліну білого кольору. Частково збереглися струхлявілі дошки домовини довжиною близько 1 м. У західній частині поховання, де мала знаходитись голова, знайдено два шматочки стрічки з металізованою ниткою жовтого металу. Під час подальшого огляду об’єкту виявлено кілька десятків фрагментів давньоруської кераміки XII – XIII ст. та шматки шлаку залізоробного виробництва. Жителька сусідньої садиби передала до фондів заповідника залізний наконечник сулиці, який знайшла на своїй присадибній ділянці. Можна сказати, що це напівфабрикат: викувана тільки форма наконечника, вістря не загострене, не позначений діл посередині леза, ріжучі краї не проковані. Наявність подібної заготовки та шматків шлаку дають підстави припустити, що на означеній території могли знаходитись ливарна майстерня та кузня. Слід зазначити, що артефакти XII – XIII ст. у цій частині міста виявлені вперше. Вони значно розширюють уявлення про містобудівну структуру давньоруського Глухова.

---

1. *Блашов В.І.* Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів, 1996. – С. 8.

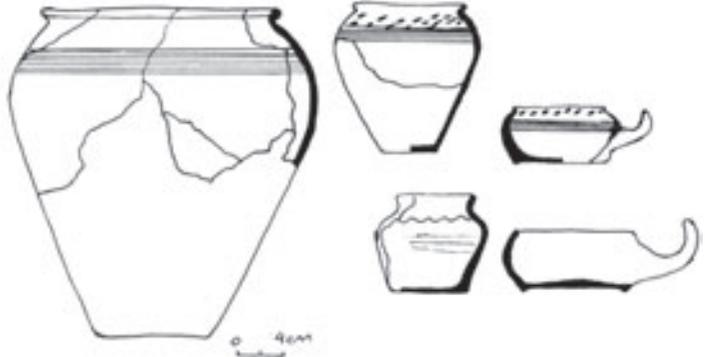
2. Літопис Руський. – К., 1990. – С. 254.
3. Там само. – С. 292.
4. *Бєлашов В.І.* Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України... – С. 8; *Соловєв С.М.* – История России с древнейших времен. – М., 1988. – Т. 1 – 2. – С. 72.
5. Літопис Руський... – С. 394.
6. *Бєлашов В.І.* Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України... – С. 9.
7. *Коваленко Ю.О.* Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова, Глухівського та Путивльського районів за 2002 рік: Науковий звіт. – Глухів, 2003. – С. 8.
8. *Коваленко Ю.О.* Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік: Науковий звіт. – Глухів, 2002. – С. 20.
9. *Бєлашов В.І.* Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України... – С. 7.
10. *Коваленко Ю.О.* Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік. – Глухів, 2002: Науковий звіт. – С. 4.
11. *Звагельський В.Б., Приймак В.В.* Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1991 р. – Суми, 1992. – С. 3.
12. *Ткаченко В.К.* Глухов. – Глухов, 1968. – С. 16.
13. *Бєлашов В.І.* Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України... – С. 13.
14. *Коваленко Ю.О.* Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік. – Глухів, 2002: Науковий звіт. – С. 7.
15. *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987 – 1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989. – К., 1993. – С. 255.
16. *Деркач А.Л.* Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – С. 155.
17. *Тоцька І.Ф.* Про деякі підсумки вивчення Софії Київської // Теорія та історія архітектури і містобудування. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 142.
18. Там само. – С.142 – 143.
19. *Деркач А.Л.* Глухів – гетьманська столиця... – С. 115, 155.
20. *Коваленко Ю.О.* Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік: Науковий звіт. – Глухів, 2002.

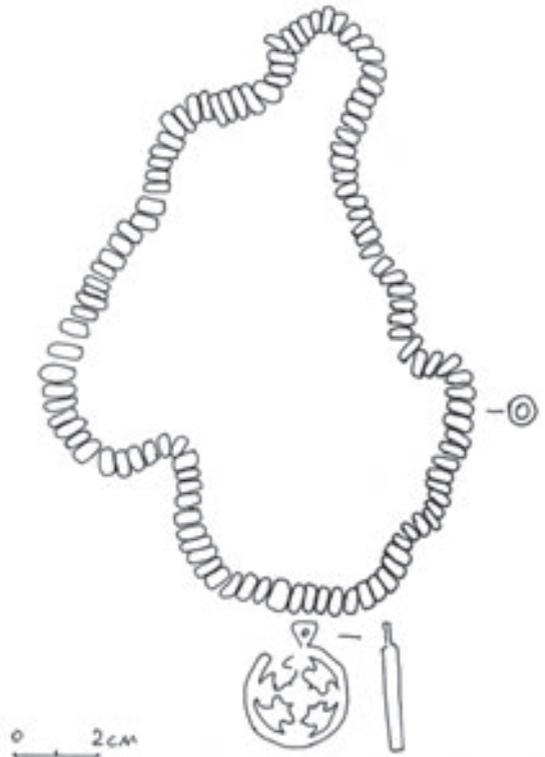
Рис. 1. Фрагмент цеглини із зображенням літери “Ж”.

Рис. 2. Керамічний круглялий горщик XII – XIII ст. з подвір'я будинку А.Я.Терещенка.

Рис. 3. Керамічний посуд XII – XIII ст. з траншеї по вул.Терещенків.

Рис. 4. Скляне намисто з бронзовою підвіскою (XII – XIII ст.).

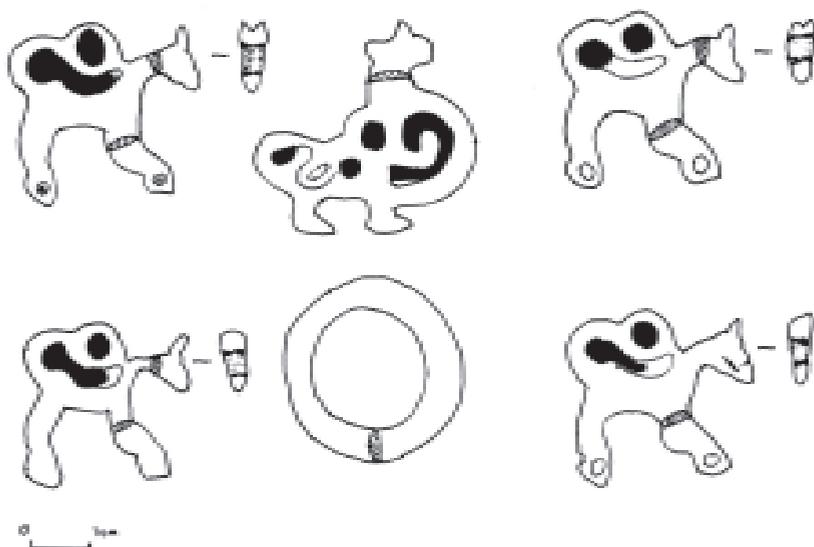

Рис. 5. Скарб фінно-угорських підвісок XI – XII ст.

Николай Тропин

ЧЕРНИГОВ И ЮГО-ВОСТОЧНЫЕ ТЕРРИТОРИИ ЧЕРНИГОВСКОЙ ЗЕМЛИ в XI – первой половине XIII вв.

Чернигову – одному из древнейших городов Киевской Руси – суждено было сыграть важную роль в хозяйственном освоении и политическом закреплении за собой огромного пространства Южной и Юго-Восточной Руси. Образно и емко представление об этих территориях, входивших в состав Черниговского домена, нашло отражение в высказывании летописца от 1054 г., упоминающего “Чернигов и всю страну восточную и до Мурома”¹. Надо полагать, что в зависимости от темпов роста города и укрепления княжеской власти происходило расширение его сельской округи и усиление политического влияния в Южной Руси. Особо заметную роль в истории Юж-

ной Руси город стал играть с середины XI в., когда фактически произошло его обособление от Киева. Однако наивысшего расцвета Чернигов достиг в конце XII – первой половине XIII вв., о чем свидетельствуют его значительные размеры (450 га), каменное зодчество, высокая концентрация в округе сельских поселений. К этому времени на территории княжества насчитывались десятки городов, сотни поселений, выделились крупные удельные центры – Новгород-Северский, Курск. Однако Чернигов, бесспорно, являлся центром всего княжества, в котором сложилась относительно устойчивая политическая структура, феодальная иерархия, административное членение государственной территории.

Монголо-татарское нашествие нанесло значительный урон древнерусским княжествам. Значительному опустошению подверглись южные земли Древней Руси. Среди столиц южнорусских княжеств наиболее пострадал Чернигов, которому так и не удалось восстановить свое военно-политическое и экономическое значение. Следствием этого стало перенесение в 1280-е гг. столицы и епископской кафедры из Чернигова в Брянск и завершение целой эпохи в истории Чернигово-Северской земли².

С ростом Чернигова в X – первой половине XIII вв. происходило также развитие его далекой юго-восточной периферии. Географическое представление о ней в историографии весьма различно. Если ранее речь преимущественно шла о Северском Донце и Курском Посемье³, то в связи с расширением ареала археологических исследований экспедициями Государственного исторического музея (М.И. Гоняный), Воронежского (А.Д. Пряхин, М.В. Цыбин) и Елецкого (Н.А. Тропин) университетов в Верхнем и Среднем Подонье в 80-х гг. XX в., значительно изменилось представление о Юго-Востоке Руси в целом и юго-восточных пределах Черниговской земли в частности. Концептуально это нашло отражение в известной работе В.В. Седова, который восточную границу Черниговской земли проводит около р. Дон⁴. В настоящее время в большей степени под юго-восточными территориями Черниговской земли подразумеваются пространства в бассейнах рек Красивая Меча и Быстрая Сосна в Верхнедонском Правобережье⁵. Достоверные письменные сведения об этой территории отсутствуют, и только археологические источники позволяют осветить данный вопрос.

В IX – XI вв. эта территория была населена славянами, оставившими памятники так называемой боршевской культуры. В Верхнедонском Правобережье наиболее известными являются городища Воргольское и Паженьское. Воргольское городище, расположенное на левом берегу р. Воргол (левый приток р. Быстрая Сосна) – многослойный памятник, где имеются горизонты эпохи бронзы, городищской культуры раннего железного века, раннего средневековья и конца XVI – XVII вв. Общая вскрытая площадь составила 1404 кв. м. С ранним средневековьем связаны остатки святили-

ща, раскопанного вала, четырех жилищ, одно из которых является землянкой, а также серия хозяйственных сооружений. Отдельные сюжеты по результатам раскопок получили освещение в литературе, а также дана общая оценка городища как убежища и культового центра⁶.

Обратим внимание на ряд особенностей материальной культуры этого средневекового памятника, важных для понимания процессов в историческом развитии территории. Прежде всего, это касается домостроительства и датировки славянского горизонта.

Преобладающим типом жилища являлись наземные дома прямоугольной формы площадью 22 – 30 кв. м. Почти по центру каждого из жилищ расчищены мощные столбовые ямы. Во всех жилищах также обнаружены одна или несколько хозяйственных ям. Отопительным устройством являлись либо глинобитные печи (от них сохранились лишь глинобитные линзы), либо печи-каменки. Данный тип наземных жилищ более соответствовал заключительному этапу развития роменской культуры в верховьях Сейма и Оки⁷.

Среди находок, определяющих время бытования памятника, – лимонovidные бусы (X – XI вв.), трапециевидные мордовские подвески (X – XI вв.), салтовские серьги (VIII – первая половина X вв.), перстнеобразное височное кольцо (конец X – XII вв.), дужка от цилиндрического замка (X – XIII вв.), ромбовидные (X – XIII вв.) и ланцетовидные (IX – первая половина XI вв.) наконечники стрел, арабский дирхем (датировка не установлена). В одном экземпляре в слое встречены шиферное пряслице с диаметром отверстия 0,8 см и фрагмент браслета из стекла, оказавшиеся на памятнике позднее. Находки свидетельствуют о том, что славянское поселение возникло не ранее рубежа IX – X вв. Вместе с тем, эти находки также косвенно указывают на то, что верхняя хронологическая граница городища могла уходить в XI в. К сожалению, лепная славянская посуда не дает более точных сведений для ее экстраполяции на XI в.

Другое городище – Паженьское – занимает мысовой участок коренного левого берега р. Пажень, возвышающийся на 21 – 26 м над узкой поймой в виде каньона. Его площадка – 130 x 230 м, сравнительно ровная, с отвесными склонами. У городища четыре линии укреплений, однако со славянским горизонтом следует связывать лишь внешнюю линию, с наиболее высоким, слегка оплывшим валом и более глубоким рвом. На валу и во рву фиксируется перемычка шириной до 2 м, представляющая собой остатки въезда. Высота вала – около 4 м, глубина – до 1 м.

Культурный слой памятника мощностью 0,2 – 0,4 м содержит артефакты первых веков н.э. и славянского времени. Раскопками вскрыто 264 кв. м. Со славянским горизонтом связаны остатки наземного жилища с подпольной ямой и печью-каменкой⁸. Специфика городища, вне всякого сомнения, связана с его значительными раз-

мерами, которые во много раз превосходят Воргольское городище. Незначительная изученная раскопками площадь, тем не менее, засвидетельствовала сходство с материальной культурой Воргольского городища. Оно проявилось в наземном типе жилища и лепной керамике. Здесь был обнаружен ключ от цилиндрического замка (тип Б), который имеет нижнюю границу бытования (по новгородской хронологии) на рубеже XI – XII вв.⁹ Свидетельствует ли данная находка о бытовании городища в XI веке, сказать затруднительно, поскольку иные свидетельства в пользу этого предположения отсутствуют.

Немногочисленная, но выразительная серия лепной керамики получена из раскопок городища раннего железного века у д. Дубики на р. Красивая Меча¹⁰. Обнаружен здесь и фрагмент раннегончарного сосуда, тулово которого орнаментировано волнистой и горизонтальными линиями. На датировку славянского керамического комплекса указывают арабский дирхем, чеканенный в 302 г. х. (914–915 гг.), и ромбовидной формы наконечник стрелы (X – XIII вв.). И в данном случае комплекс находок лишь косвенно указывает на вероятность существования славянского поселка в XI в.

Отметим еще один памятник – многослойное поселение Замятино 10, расположенное на северной окраине д. Замятино Задонского района. Оно занимает правый коренной берег, возвышающийся на 20–30 м над уровнем р. Дон. Общая изученная раскопками площадь достигла 1325 кв. м¹¹. На памятнике выявлены древности эпохи бронзы, раннего железного века, средневековья (X – XIII вв.). Со славянским периодом связаны остатки одной полуземляночной, и пяти наземных построек, зафиксированных в виде участков скоплений хозяйственных и столбовых ям, а также отдельные хозяйственные ямы. Находки бусин (определение Ю.Л. Шаповой) позволили надежно датировать славянский горизонт селища. Все 8 бусин изготовлены из стекла (типы: зонная, лимоновидная; лимоновидная, изготовленная из трубочки; двойная лимоновидная, изготовленная из трубочки; круглая, синяя; четырехгранная со скошенными углами, синяя; бусина, изготовленная в технике millefiori; бусина, изготовленная из палочки глазка, слоистая; граненая палочка). Бусы в целом укладываются в хронологические рамки VIII – первой четверти XI вв. Некоторые из них датируются X в. или же X – первой четвертью XI вв., что важно для определения более узких хронологических рамок жизни селища (граненая палочка, бусина, изготовленная из палочки-глазка, лимоновидные). Их производство связано с Византией, Сирией, Египтом.

Однако, прямых сведений о существовании селища в XI в. не имеется. Любопытно, что пришедшее в конце XII – первой половине XIII вв. на этот памятник древнерусское население частично стратиграфически перекрыло славянский горизонт, что указывает на отсутствие между ними преемственности.

Особенности славянского селища Замятино 10, а также Воргольского и Паженьс-

кого городищ состоят в том, что по ряду показателей материальной культуры они существенно отличаются от известных синхронных памятников Среднего Дона. Различия наблюдаются в распространении наземных построек, низкой доле орнаментированной посуды (58,3% для селища Замятино 10 и 67,7% – для Воргольского городища), немногочисленности орнамента в виде веревочного штампа. По всей видимости, эти памятники возникают на рубеже IX – X вв. в результате продвижения на Верхний Дон родственных групп населения из Курского Посеймья или верхней Оки.

Рассмотренные материалы славянских памятников Правобережья Верхнего Дона прямо не свидетельствуют об XI в. как о верхней границе славянского пребывания. Напротив, немногочисленная керамическая серия с манжетовидным краем венчика с Животинного городища на р. Воронеж в Верхнедонском Левобережье позволила А.З. Винникову верхнюю дату памятника определить первой половиной XI в.¹² Аналогичная керамика на славянских памятниках Верхнедонского Правобережья не обнаружена.

Ключевым памятником для понимания преемственности жизни в нижнем течении Быстрой Сосны является Лавский археологический комплекс, на котором вскрыто более 6 тыс. кв.м. При раскопках усадьбы “А” исследовано жилище с печью-каменкой, в котором зафиксирован факт сосуществования лепной и круговой керамики¹³. Появление лепной посуды можно связать только с переселением славян, расположенных вблизи (не далее 3-х км) Воргольского и Паженьского городищ. Полагаем, что немногочисленная часть славянского населения дожила до конца XI в., сохраняя в полной мере традиционный уклад, а в дальнейшем была переселена на Лавский археологический комплекс и ассимилирована.

Незначительная миграционная волна, принеся традиции круговой посуды, пришла на рубеж XI – XII вв. Эпизодически находки этого времени встречаются также и в Верхнедонском Левобережье¹⁴. В Верхнедонском Правобережье они представлены пока только на Лавском археологическом комплексе и по времени (вторая половина XI – первая половина XII вв.) соответствуют первому этапу истории памятника.

С особенностями этого этапа следует связать факты сохранения традиционной культуры славян: жилище полужемляночного типа с печью-каменкой, использование лепной, а также раннекруговой посуды. Сама же лепная посуда составляет 3,8% от общего количества круговых сосудов. Находки трех зонных и одной призматической бусин указывают на XI – XII вв.

С этим временем связана керамика с манжетовидным венчиком разных модификаций, которая имеет аналогии на южнорусских территориях второй половины XI в.¹⁵ Ее численность по раскопу № 2 составляет 0,6% от общего количества круговой посуды. Наличие этой, а также лепной посуды указывает, скорее всего, на конец

XI в. как время появления археологического комплекса и усадьбы “А”.

Наиболее характерной для этого этапа является посуда, венчик которой имеет “секировидную” форму (Рис. 3). Это наиболее типичная для южнорусских памятников посуда XI – первой половины XII вв. Она составляет 6,5% от общего количества круговой посуды в раскопе № 2.

Планиграфия лепной и круговой керамики этого времени на распахиваемой поверхности селища показывает, что селище в это время занимало часть южного топографического участка размерами 500 x 80 – 120 м (4,8 га). Оно располагалось рядом с городищем раннего железного века и было отделено от него балкой.

Несмотря на то, что памятник в этот период представлял собой открытое поселение, его историческую роль умалить не следует. Сам факт появления на нем в XI в. славян с их традиционной культурой по времени совпадает с прекращением жизни на Воргольском и Паженьском городищах. По всей видимости, речь целесообразно вести об утрате этими городищами своих функций и переселении их жителей на новое место. Первую миграционную волну необходимо рассматривать в контексте феодализации окраин Руси, в ходе которой были ликвидированы родо-племенные центры в бассейне Быстрой Сосны.

Более отчетливо события XI – начала XII вв. прослеживаются на примере соседней территории Посемья, вошедшей в состав Киевской Руси. Здесь при смене роменской культуры древнерусской происходит резкое уменьшение количества поселений и могильников¹⁶. Из 59 городищ с роменскими напластованиями лишь на 33 в дальнейшем фиксируются древнерусские материалы. На большинстве исследованных памятников между роменскими и древнерусскими горизонтами прослеживается заметный хронологический разрыв. Раскопки оборонительных сооружений засвидетельствовали, что на городищах Ратское, Липино, Капыстичи они были отстроены не ранее конца XI – начала XII вв. Курск и Рыльск становятся центрами крупных сельских агломераций (Рис. 1). В то же время, существенно уменьшается численность селищ. Изменение структуры расселения приводит к распространению значительных по площади неукрепленных поселений. По существу, в это время в Посемье сложилась новая общность со своими особенностями в материальной культуре¹⁷.

Иные тенденции прослеживаются в бассейне Верхней Оки. По мнению А.В. Григорьева, ликвидация политической автономии вятичей в конце XI в. не сопровождалась массовыми пожарами и значительными изменениями в материальной культуре, как это наблюдалось в Посемье. Пока можно говорить о разгроме в конце XI в. лишь Тимофеевского городища¹⁸. Функции административных центров переходят к новым городам, время появления которых на Верхней Оке, как отмечает Т.Н. Никольская, приходится на конец XI – первую половину XII вв.¹⁹

Основанные на археологическом материале выводы А.В. Григорьева не противоречат результатам более ранних исследований А.К. Зайцева об активной политике южнорусских князей по феодализации северо-восточных районов Черниговщины – “Вятичей” и “Лесной земли”²⁰. Вскоре после ликвидации политической автономии земли Вятичей наметятся тенденции к политической раздробленности, которая оформится на Чернигово-Рязанском порубежье в первой четверти XII в. Как известно, Всеволод Ольгович в 1127 г. изгнал из Чернигова своего дядю Ярослава Святославича²¹. Переселившись в Муром, Ярослав Святославич положил начало династии муромо-рязанских князей, что означало фактический раздел на Черниговское и Рязанское княжества.

Очевидно, что появление на Быстрой Сосне Лавского поселения следует рассматривать в связи с этими процессами. Памятник являлся административным центром, выполняя функции открытого торгово-ремесленного поселения. В рассматриваемое время его округа еще не сформировалась.

Новый миграционный поток населения на Правобережье Верхнего Дона приходится на вторую половину XII – первую половину XIII вв. К этому времени относятся 45 селищ, 3 городища, 1 грунтовое захоронение. В бассейне Красивой Мечи выделяются две группы памятников, концентрирующиеся возле городищ Зайчевка и Лавровское. Две другие группы памятников известны в бассейне Быстрой Сосны на р. Ливенка (городище Ключевка) и в междуречье Воргола и Пальны с центром на Лавском открытом торгово-ремесленном поселении (Рис. 2). Заселение Правобережья происходило не сплошной зоной, а участками в виде групп концентрации памятников.

Это время совпадает со вторым этапом в истории Лавского археологического комплекса. Он датируется находками зонной бусины, фрагментами височных колец, стеклянными браслетами, кашинной керамикой типа “минаи”. Расширяется площадь памятника. Судя по распространению характерной посуды, оформленной в виде “желобка” (Рис. 4), территория поселения составляла не менее 25 га.

По материалам из наиболее крупного раскопа № 2 (3108 кв. м), можно говорить об интенсивной хозяйственной деятельности. В северо-восточной части раскопа зафиксировано скопление хозяйственных построек на площади 20 x 40 м, являвшихся либо отдельным хозяйственным двором, либо частью усадьбы. Находки отражают контакты с древнерусскими землями, Византией, Ираном.

Думается, что историческое содержание памятника в этот период не изменилось. Он оставался открытым торгово-ремесленным поселением – административным центром территории, замыкавшей область нижнего междуречья Воргола и Пальны. Его сельская округа была незначительной и состояла из 13 селищ. Полагаем, что в этот период население Лавского комплекса и его округа стало активнее уча-

ствовать в донской торговле. Развитие Лавского поселения было обусловлено начальным процессом политической раздробленности, когда возникла необходимость зафиксировать на малоосвоенной территории пограничную ситуацию между Черниговскими и Рязанскими землями. Лавский археологический комплекс являлся одним из центров складывающейся сельской округи на Чернигово-Рязанском порубежье.

Границы юго-восточных территорий Чернигово-Северской земли можно определять с учетом освоения рязанскими князьями Верхнедонского Левобережья. В конце XI – первой половине XII вв. в условиях чрезвычайно слабо освоенной территории затруднительно говорить о сложившейся границе на Чернигово-Рязанском порубежье. Если реально в состав Рязанского княжества могли входить земли в верхнем и среднем течении р. Воронеж, то юго-восточные границы Чернигово-Северского княжества ограничивались лишь районом Лавского поселения. О влиянии Чернигово-Северского княжества на земли по р. Красивая Меча данных, за исключением Дубиковского поселения, не имеется.

Для второй половины XII – первой половины XIII вв., несмотря на отсутствие достоверных письменных сведений, граница Чернигово-Северской земли в Верхнедонском Правобережье едва не доходит до Дона, оставляя течение Дона и его левобережный бассейн за Рязанским княжеством. Наши исследования Лавского археологического комплекса подтвердили факт южнорусского влияния в XII – первой половине XIII вв. на заселение бассейна р. Быстрая Сосна, что нашло отражение в керамике, кузнечных технологиях (анализы проведены В.И. Завьяловым). Известные другие городища этого времени (Ключевка в бассейне Быстрой Сосны, Лавровское и Зайчевка на Красивой Мече) следует рассматривать как опорные пункты феодализации на восточных территориях Чернигово-Северской земли. Полагаем, что юго-восточная граница Черниговской земли проходила по р. Быстрая Сосна и выходила к р. Дон, где находились уже рязанские владения.

Рязанские земли протянулись по Дону, начиная от его верховий в районе Куликова поля и далее вниз по течению реки, образуя отдельные группы концентрации памятников. Среди наиболее южных рязанских владений на р. Дон было Семилукское городище, интерпретируемое исследователями как сторожевая крепость и административный центр складывающейся сельской округи²². К исторической оценке памятника можно добавить и его значение как южно-русского центра донской торговли.

Таким образом, рассматриваемые нами юго-восточные территории Черниговской земли с ее политическими границами и структурами расселения окончательно сформировались на рубеже XII – XIII вв. Южнее их проходила граница с половецкой степью. Локализация каменных изваяний и находки половецких захоронений позволили С.А. Плетневой²³, а впоследствии и М.В. Цыбину²⁴ определить стационарную

границу зимних половецких кочевий в Среднем Подонье (Рис. 2). На Правобережье Дона она наметилась в Среднем Поосколье и в верхнем течении Северского Донца, южнее древнерусских городищ Холки, Мохнач, Гайдары, Крапивное. Затем граница проходила южнее р. Тихая Сосна. В Донском Левобережье она охватывала области междуречья Битюга и Хопра.

1. Новгородская Первая летопись младшего и старшего изводов. – М., 1950. – С. 469.
2. Коваленко В.П. Чернигов в середине XIII в. // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. – М., 1997. – Т. 2. Славянский средневековый город.
3. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества в XII – XIII вв. – М., 1981. – С. 498; Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества. – М., 1975. – Рис. 2.
4. Седов В.В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. – М., 1999. – С. 249 – 252.
5. Гоняный М.И. Древнерусские археологические памятники конца XII – 3-й четверти XIV вв. района Куликова поля: Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 2003; Тропин Н.А. Елецкая земля в XII – XV вв. – Елец, 1999; Его же. Системы расселения и их динамика на южных территориях Чернигово-Рязанского порубежья в XII – XIV вв. // Сельская Русь в IX – XIV вв. От новых методов изучения к новому пониманию: Материалы Международной научной конференции. – Кириллов, 2005; Цыбин М.В. Юго-восточная окраина Руси в XII – XIV вв. (по данным археологии): Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1987.
6. Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века). – Воронеж, 1995; Москаленко А.Н. Святилище на р. Воргол // Советская археология. – 1966. – № 2; Москаленко А.Н. Славяне на Дону (боршевская культура). – Воронеж, 1981; Пряхин А.Д. Археологические памятники боршевской культуры на реке Воргол // Вопросы истории славян: Сборник научных трудов. – Воронеж, 1963. – Вып. 1.
7. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000. – С. 98 – 99; Его же. Славянское население водораздела Оки и Дона. – Тула, 2005. – С. 330 – 331.
8. Пряхин А.Д., Разуваев Ю.Д., Цыбин М.В. Елец и его округа – уникальная историческая территория России // Археологические памятники лесостепного Придонья. – Липецк, 1996.
9. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 160, Рис. 3.
10. Разуваев Ю.Д. Городище у д. Дубики // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1987.
11. Ивашов М.В., Тропин Н.А. Древнерусское селище X – первой половины XIII вв. у д. Замятино на р. Дон // Куликово поле. Исторический ландшафт. Природа. Археология. История. – Тула, 2003. – Т. 2.
12. Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье ... – С. 123.
13. Тропин Н.А. Раскопки Лавского селища близ Ельца // Краткие сообщения Института

археологии РАН. – М., 2003. – Вып. 214

14. Тротин Н.А. Сельские поселения XII–XV веков южных территорий Рязанской земли. – Воронеж, 2004. – С. 189 – 190.

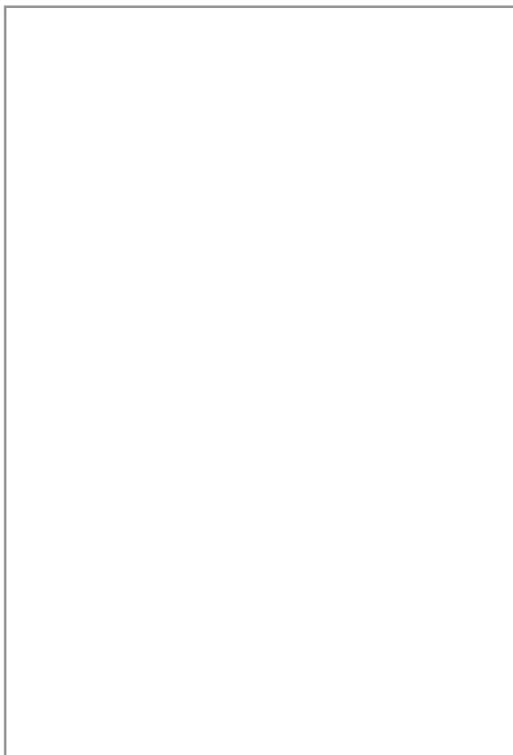
15. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований // На юго-востоке Древней Руси. – Воронеж, 1996. – Рис. 5, 18 – 26; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск, 1996. – Рис. 7, 5.

16. Внуков В.В. Славяне до Рюриковичей. – Курск, 2005. – С. 277 – 278.

17. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным... – С. 222.

18. Там же – С. 172.

19. Никольская Т.Н. Земля вятичей. – М., 1981. – С. 172.

Рис. 1. Чернигово-Рязанское порубежье в конце XI – первой половине XII вв.

Рис. 2. Чернигово-Рязанское порубежье во второй половине XII – первой половине XIII вв.

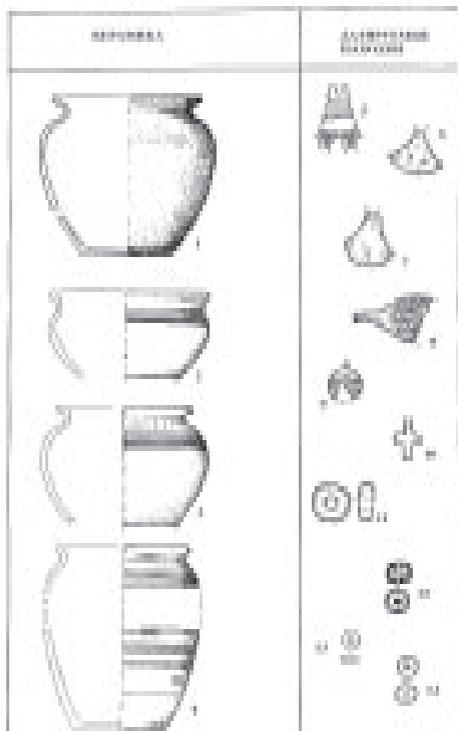
20. *Зайцев А.К.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975.

21. Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1962. – Т. 2. – Стб. 290.

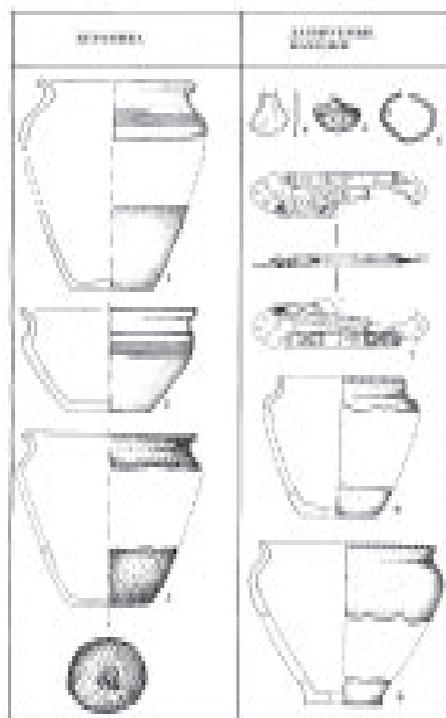
22. *Пряхин А.Д., Цыбин М.В.* Древнерусское Семилукское городище на р. Дон (итоги раскопок 1984 – 1986 гг.) // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж, 1991. – С. 105; *Пряхин А.Д., Цыбин М.В.* Древнерусское Семилукское городище (материалы раскопок 1987 – 1993 гг.) // На юго-востоке Древней Руси. – Воронеж, 1996. – С. 42 – 43.

23. *Плетнева С.А.* О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1964. – Вып. 99. – С. 24 – 33; *Её же.* Половецкая земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975. – С. 278, Рис. 4.

24. *Цыбин М.В.* Древнерусско-половецкое пограничье второй половины XII – XIV вв. в Подонье // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. – Воронеж, 1993. – С. 124.

Рис.3. Керамика, бытовавшая на Лавском археологическом комплексе в конце XI – первой половине XII вв.

Рис.4. Керамика, бытовавшая на Лавском археологическом комплексе во второй половине XII – первой половине XIII вв.

ПОСЕЛЕНИЕ “ПОЙМА” ОКОЛО ШЕСТОВИЦЫ БЛИЗ ЧЕРНИГОВА

В последние годы наблюдается возрастание интереса к древностям второй половины XIII – XIV вв. на территории Руси, что в немалой степени связано со значительным накоплением нового археологического материала. Описывая древности более раннего времени, исследователи, как правило, обращают внимание на присутствие на памятниках слоев второй половины XIII – XIV вв.¹, и лишь отдельные работы посвящены исключительно материалам второй половины XIII – XIV вв.² Вместе с тем, большинство ученых отмечает трудности выделения комплексов и находок середины – второй половины XIII в. из древнерусских культурных напластований³. Это сложно сделать даже при изучении культурных слоев городов, а при изучении поселений, когда в распоряжении исследователя есть всего лишь несколько фрагментов сосудов, часто без верхних частей, определить датировку памятника практически невозможно. И тем не менее, количество пунктов с находками второй половины XIII – XIV вв. постепенно возрастает. Значительные сложности выявления памятников этого периода на территории Черниговского Полесья объясняются небольшими их размерами, бедностью культурного слоя по сравнению с предыдущим периодом и тем, что культурные слои второй половины XIII – XIV вв. в большинстве случаев перекрыты более поздними культурными напластованиями или находятся под современной застройкой, в то время, как памятники X – первой половины XIII вв. в значительной степени распахиваются⁴.

До начала 80-х гг. XX в. на территории Черниговщины было известно только три памятника рассматриваемого периода – Любеч, поселения Высокое Поле около Любеча и у с. Макишин⁵. На археологической карте памятников междуречья нижнего течения Десны и Днепра, опубликованной в 1988 г., учтено 6 поселений со слоями второй половины XIII – XIV вв. Из них только 2 возникли в этот период, остальные имели и более ранние слои⁶. В своих обзорных публикациях А.В. Шекун неоднократно обращался к древностям этого и более позднего времени⁷. В одной из них приводятся данные уже о 13 памятниках второй половины XIII – XIV вв. (5 памятников содержат и более ранние находки и 8 – только материалы второй половины XIII – XIV вв.)⁸, в другой упоминаются уже 16 поселений этого периода⁹. К сожалению, в этих публикациях отсутствуют карты и полный перечень поселений, содержащих на-

ходки второй половины XIII – XIV вв.

Кроме междуречья нижнего течения Десны и Днепра, памятники с культурными слоями этого периода известны и в других регионах Черниговского Полесья. На левом берегу р. Десны Ю.Н. Сытым зафиксировано 5 поселений с аналогичной датировкой¹⁰.

Количество памятников значительно возросло за последние годы в результате разведочных работ Черниговской областной инспекции по охране памятников истории и культуры в районе нижнего течения р. Снов и среднего течения р. Десны¹¹. Здесь отмечена концентрация из как минимум 18 памятников второй половины XIII – XIV вв. В данном случае вполне достаточно обратить внимание на значительное увеличение числа пунктов с находками второй половины XIII – XIV вв. на территории Черниговского Полесья.

Эти памятники в небольшом объеме исследованы и археологически. В округе Чернигова А.В. Шекуном в 80-х гг. обнаружено и исследовано несколько жилых и хозяйственных построек второй половины XIII – XIV вв. на поселениях “Пойма” около с. Шестовица (о них речь пойдет ниже), Селище –1 у с. Петрушин и Веремеев Ров у с. Льгов¹². Культурные слои второй половины XIII – XIV вв. зафиксированы на детинце Чернигова¹³ и в других частях города.

Определенным толчком к выявлению и исследованию селища второй половины XIII – XIV вв. около с. Шестовица была случайно обнаруженная летом 1970 г. пиррофиллитовая резная иконка Св. Николая. Обследуя городище, посад и курганные группы в урочище Коровель, участники экспедиции Черниговского исторического музея и археологической секции Украинского общества охраны памятников истории и культуры под руководством М.А. Попудренко нашли иконку в пойме р. Десны¹⁴.

При повторном обследовании места находки в 1984 г. А.В. Шекуном и было открыто поселение “Пойма”, где им же проведены небольшие разведочные раскопки в 1984 и 1985 гг.¹⁵ Невыразительный культурный слой расположен на склоне пойменной, не заливаемой даже в высокие половодья возвышенности, вдоль западного берега старицы р. Десны, называемой местными жителями Коровель. В 1984 г. по склону старицы по свежей распахке зафиксированы четыре пятна культурного слоя, тянущиеся цепочкой на расстоянии 30 – 40 м друг от друга.

На месте южного пятна был заложен раскоп размерами 5 х 6 м. В центральной части выявлено пятно серого цвета с большим содержанием фрагментов керамики второй половины XIII – XIV вв., обожженными камнями, кусками пиррофиллита, шлаками, оселками, пряслицем, стеклянными браслетами, ножами, ключами и резцом. При исследовании выяснилось, что все находки концентрируются в культурном слое мощностью 15 – 20 см. В ходе работ было обнаружена наземная постройка, которую

А.В. Шекун интерпретировал как жилище. А в связи с тем, что в постройке было много шлаков и точильных оселков, автор раскопок предположил, что постройка совмещала функции жилища и ремесленной мастерской¹⁶. В следующем году А.В. Шекуном обнаружено еще одно пятно культурного слоя, расположенное южнее раскопа 1, не зафиксированное ранее. Здесь был заложен шурф, в котором исследована наземная постройка № 2. Обе постройки, по-видимому, были срубными (столбовых ям в материке нигде не обнаружено) и сгорели в пожаре. Автор раскопок их интерпретировал как жилища, хотя, скорее всего, это были хозяйственные постройки. Керамический материал датируется второй половиной XIII – XIV вв.¹⁷

Несмотря на значительный объем археологических работ около с. Шестовицы на протяжении XX – начала XXI вв., ни на одном памятнике, кроме поселения “Пойма” до сих пор не обнаружены материалы XIII – XIV вв.¹⁸ (Рис. 1). Поэтому, в рамках комплексного изучения древнерусских памятников в урочище Коровель около с. Шестовица экспедицией Института археологии НАН Украины и Черниговского государственного педагогического университета имени Т.Г. Шевченко, нами в 2006 г. были продолжены раскопки поселения¹⁹.

Для полноты исследования было решено доисследовать пятно культурного слоя, на котором в 1984 г. А.В. Шекун заложил раскоп 1. Раскоп 2, площадью 108 кв. м, примыкал с северо-запада к раскопу 1 и частично включил в себя исследованный А.В. Шекуном участок. Ориентируясь на раскопанные ранее наземные постройки, учитывая, что весь вещевой и керамический материал был сосредоточен только в культурном слое, слой этот просеивался через сита, а все артефакты (фрагменты керамики, угольки, камни, обожженная глина, куски пиррофиллита, фрагменты плинфы, шлаки и т.д.) условными обозначениями наносились на планы. Керамический материал и плинфа собирались по квадратам размером 1 х 1 м для учета их плотности на 1 кв. м.

В связи с отсутствием углубленных в материк котлованов и столбовых ям, критерием выделения построек на данном памятнике является концентрация находок и более темная окраска культурного слоя на определенном участке, а критерием выделения жилой постройки – наличие остатков печного устройства и характер индивидуальных находок. Ориентируясь на изложенные выше признаки, можно утверждать, что в 2006 г. была исследована наземная срубная жилая постройка.

Культурный слой мощностью 0,4 – 0,5 м в верхней части (0,2 – 0,25 м) поврежден распашкой, в нижней представлен темно-серой супесью (0,15 – 0,2 м) с большим содержанием керамики, угольков, пачины, плинфы, обожженных камней, пиррофиллита и индивидуальных находок на месте постройки, а также темно-серо-коричневой пятнистой и светло-серо-коричневой пятнистой супесями, слабее насыщенными на-

ходками за пределами постройки. Ниже находилась прослойка (0,05 м) светло-серо-коричневой пятнистой супеси, слабо насыщенной фрагментами керамики, обожженной глиной и камнями (Рис. 2).

Ориентировочные размеры постройки (приблизительно 5 x 5 м) определены по концентрации находок в слое темно-серой супеси и по плотности залегания керамики на 1 кв. м. По тем же признакам выделяется вход в постройку (приблизительно 2 x 2 м) с восточной стороны. Концентрация керамики в районе северной и западной границ постройки составляет от 201 – 240 кв. см и 270 – 300 кв. см на 1 кв. м, в центре и районе входа уже достигает 500 – 535 кв. см и 590 – 680 кв. см на 1 кв. м, в среднем при мощности культурного слоя 0,25 м. Наибольшая концентрация керамики – более 765 кв. см – прослеживается в месте наибольшей концентрации плитфы, в юго-восточной части постройки (Рис. 7; I).

Левее от входа, в 10 квадратах 1 x 1 м отмечена концентрация плитфы 0,7 – 0,92 кг на 1 кв. м, в двух – 1,1 – 1,2 кг на 1 кв. м. В центре этого скопления плитфы исследован квадрат, в котором её концентрация превышала 2,530 кг на 1 кв. м (Рис. 7; II). Следует отметить, что под концентрацией в данном случае подразумевается бессистемное залегание обломков плитфы разных размеров, часто обожженных, иногда очень мелких. Здесь же обнаружено значительное количество обожженных камней и глины. Достаточно высокая концентрация плитфы отмечена и в районе входа. Это, скорее всего, объясняется перемещением культурного слоя после гибели постройки вниз по склону.

В целом в раскопе обнаружены обломки плитфы толщиной 3, 3,5, 4, 4,5 и 5 см, светло-желтого, желто-розового, красно-кирпичного цветов; многие фрагменты обожжены. Больше всего выявлено фрагментов толщиной 4 и 4,5 см. В одном случае на торце плитфы светло-желтого цвета толщиной 4,5 см зафиксировано клеймо в виде выпуклого равнобедренного треугольника со сторонами 2 и 2,5 см. В целом, в 2006 г. найдено более 2 500 фрагментов плитфы, общим весом 33,375 кг. Плитфа красно-кирпичного цвета, толщиной 5 см, применялась при строительстве Пятницкой церкви в Чернигове. Вес такой плитфы 5 – 7 кг, более тонкая имеет в среднем меньший вес. Таким образом, можно утверждать, что найдены остатки 7 – 8 плитф разного размера, при условии, что использовались целые экземпляры.

По-видимому, из плитфы, привезенной из города по р. Десне, была сооружена печь или ее часть, которая располагалась слева от входа в постройку. Печи, сложенные из этого строительного материала полностью или частично (поды), известны в Чернигове (Елецкий монастырь, детинец), Киеве, Старой Рязани²⁰. Причем печи в Киеве и Старой Рязани исследователи датируют XIV в. Находки фрагментов плитфы достаточно часто встречаются на поселениях, где обнаружены слои второй половины

XIII – XIV вв.²¹

Керамический материал, обнаруженный в 2006 г., представлен обломками гончарной кухонной и столовой посуды, иногда украшенной пятнами зеленой или светло-зеленой прозрачной поливы, крышками и миниатюрными сосудами, возможно, солонками (Рис. 3, рис. 4). Четыре формы удалось реконструировать – два горшка и две солонки (Рис. 3).

Наиболее многочисленным типом сосудов оказались кухонные горшки, характеризующиеся утолщенным краем венчика в виде массивного валика различной конфигурации (тип II) по С.А. Беляевой²² (Рис. 4; 1 – 9). Такие сосуды отличаются высоким качеством, черепок серого, светло-серого, иногда почти белого цвета, обжиг равномерный, в тесте незначительные примеси мелкозернистого песка. Необходимо отметить, что фрагменты керамики с утолщенным венчиком, независимо от его конфигурации, имеют выемку для крышки. На доньшках некоторых сосудов зафиксированы отпечатки подставки из спила дерева, на других – следы среза сосуда ниткой. Этот тип керамики распространен на всей территории Южной Руси.

В небольшом количестве обнаружены фрагменты керамики, по тесту и обжигу похожие на описанные выше сосуды, но отличающиеся манерой декорирования. Подобные сосуды украшены с внешней стороны утолщенного венчика пальцевыми защипами (Рис. 4; 15 – 17). Появление подобной керамики Л.И. Виноградская объясняет местным подражанием литовским сосудам, появившимся на территории Среднего Поднепровья в XIII – XV вв. На Чернигово-Северщине этот тип керамики встречается в слоях XIV в., а потом исчезает, появляясь на новом этапе развития уже в слоях XVII в.²³

В постройке обнаружен фрагмент сосуда коричневого цвета, равномерно обожженный, с отклоненным наружу и срезанным венчиком, украшенный волной (тип 1, подтип 2 по С.А. Беляевой)²⁴ (Рис. 4; 10). Ряд сосудов красно-кирпичного цвета, изготовленных на медленном гончарном круге, имеют выраженную закраину для крышки (Рис. 4; 11 – 12, 22 – 23). Из такого же теста изготовлено большинство крышек (Рис. 4; 19 – 20). Следует отметить, что некоторые выявленные в постройке фрагменты не отличаются по форме и тесту от сосудов конца XII – первой половины XIII вв. (Рис. 4; 21). Аналогичные фрагменты были обнаружены и А.В. Шекуном при исследовании построек № 1 и 2.

В небольшом количестве в раскопе выявлены также обломки амфор византийского круга (13 фрагментов)*. 12 фрагментов, в большинстве своем очень мелких и

---

* Амфорный материал определяла научный сотрудник отдела средневековой археологии Крымского филиала Института археологии НАН Украины И.Б. Тесленко.

вторично обожженных, принадлежат амфорам “трапезундской” группы типа I/2 и один фрагмент – “никейско-триллийской” типа II/2 по И.В. Волкову и В.Ю. Ковалю²⁵. Фрагменты амфор встречаются и на других памятниках второй половины XIII – XIV вв.²⁶.

Вещевой материал представлен многочисленными предметами из железа, среди которых необходимо отметить ключи, калачевидное кресало, пряжки, ножи, гвозди, оковки и ручки для ведер. Из постройки и культурного слоя рядом с ней происходят 2 ключа типа В по А.Б. Колчину (вторая половина XII – начало XV вв.), 2 обломка ключей типа 2 (конец XI – середина XIV вв.)²⁷ и ключ для сундука или ларца (Рис. 5; 4–8). Особо следует отметить находку шпоры с шипом в виде головки петуха (Рис. 5; 9), что может служить косвенным свидетельством присутствия воинов на поселении. Изделия из камня представлены 6 оселками, на некоторых из них отмечены ложбинки для заточки острых предметов, 8 изделиями из кремня, тремя целыми и одним фрагментированным пряслицами из пиррофиллита (Рис. 6). К этому следует добавить, что в раскопе обнаружено 27 кусков пиррофиллита разных размеров, некоторые из них обожжены.

Украшения представлены 6 фрагментами стеклянных браслетов и 2 перстнями из медного сплава. Один перстень, овальнощитковый с плоским щитком, на котором нанесена гравировка, бытовал начиная с 30-х гг. XIII в.²⁸, второй – пластинчатый с ребристым поперечным сечением – во второй половине XIV – XV вв.²⁹ (Рис. 5; 1 – 2). Кроме перечисленных выше находок, в постройке найдены грузило из свинца (Рис. 5; 3) и фрагмент небольшого стеклянного сосуда.

На основании датировки вещей и керамики жилая постройка № 3 относится к XIV в. Как и две исследованные ранее, постройка № 3 погибла во время пожара.

Необычное расположение построек на склоне возвышенности и ориентация входа жилой постройки в сторону старицы р. Десны, возможно, объясняются характером занятий жителей поселения – обслуживание участка водного и сухопутного путей на Киев. Предположительно, около каждого комплекса построек, соответствующих пятнам культурного слоя, находился причал.

В 300 м северо-западнее поселения, в насыпи кургана № 122 курганной группы № 3, Д.И. Блительдом были обнаружены 5 впускных безинвентарных погребений. Исследователь отмечал, что эти погребения принадлежат, по-видимому, к более позднему времени. По предположению Ю.Н. Сытого, впускные погребения, обнаруженные на самом южном из исследованных в группе курганов, относятся к поселению “Пойма”³⁰. Жители селища, вероятно, использовали более ранний курганный могильник в качестве кладбища.

Обнаруженная на поселении в 1970 г. иконка изготовлена из пиррофиллита фио-

летнего цвета (4,2 x 3,6 x 0,7 см). Ныне она хранится в Черниговском историческом музее им. В.В. Тарновского (ЧИМ, № 38-22/А – 217). Иконка односторонняя; судя по сохранившейся части, прямоугольной формы (верхняя часть отбита). На ней изображена поясная фигура Св. Николая Мирликийского с благословляющей правой рукой и открытым Евангелием в левой руке, не прикрытой одеждой. На плечах – омофор с крестами. Одежда обозначена мягкими складками. Нимб рельефный гладкий, с двойной окантовкой. На сохранившейся части – нижняя половина лица святого с округлой короткой раздвоенной бородой и усами. Иконка имеет рельефную рамку. Справа у головы читается первая часть колончатой надписи NH / КО (Рис. 8). Открытое Евангелие встречается достаточно редко в мелкой культовой пластике. Изображение приоткрытого Евангелия имеется на фрагменте иконки Св. Николая Мирликийского из стеатита, происходящей из Владимира³¹. В связи с тем, что иконка выполнена с особым мастерством, можно предположить, что она была изготовлена в более раннее время, чем датируется поселение, по крайней мере – до середины XIII в. Длительное использование таких вещей не редкость.

Культ Св. Николая был очень распространен на территории Древней Руси, и это ярко проявилось в мелкой каменной культовой пластике³². Св. Николай в представлениях древнерусского человека считался заступником во всех его бедах, покровителем путников и помощником в опасной дороге³³. Как упоминалось выше, поселение “Пойма” расположено вблизи водного (по р. Десне) и сухопутного (вдоль правого берега реки) пути Чернигов – Киев, в непосредственной близости от урочища Узвоз. Урочище Узвоз можно считать самым уязвимым на этом пути, здесь дорога спускалась с высокой террасы в пойму реки, несколько километров шла по пойме, потом снова поднималась на коренную террасу. По-видимому, жители поселения обслуживали этот участок пути в XIV в. Поэтому наличие иконки с изображением Св. Николая именно на этом поселении можно считать логичным. В более раннее время (X – первая половина XIII вв.) аналогичные функции (контроль и обслуживание водного и сухопутного путей на Киев) выполняло городище Коровель, расположенное в непосредственной близости к урочищу Узвоз³⁴.

---

1. *Беляева С.О., Кубишев А.И.* Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. – К., 1995. – С. 38 – 48, 63 – 82; *Макаров Н.А., Леонтьев А.Е., Шполянський С.В.* Сельское расселение в центральной части Суздальской земли в конце I – первой половине II тыс. н.э.: новые материалы // *Русь в IX – XIV веках. Взаимодействие Севера и Юга.* – М., 2005. – С. 196 – 215; *Моргунов Ю.Ю.* Сампсониев Остров. Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI – XIII веках. – М., 2003. – С. 106 – 112; *Петрашенко В.А.* Древнерусское село. По материалам поселений у с. Григоровка. – К., 2005. – С. 161 – 169; *Пивоваров С.В.* Средне-

вічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – С. 49 – 52; *Тропин Н.А.* Сельские поселения XII – XV веков южных территорий Рязанской земли. – Воронеж, 2004; *Чернецов А.В., Стрикалов И.Ю.* Старая Рязань и монголо-татарское нашествие в свете новых исследований // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М., 2003. – С. 18 – 33.

2. *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. – К., 1982; *Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – К.: Полтава, 2004.

3. *Макаров Н.А.* Русь в XIII веке: характер культурных изменений // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М., 2003. – С. 5; *Ивакин Г.Ю.* Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М., 2003. – С. 62 – 63.

4. *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX – XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 106; *Шекун О.В.* Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII – XVII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернівці, 1996. – С. 115.

5. *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. ... – С. 23, рис. 1; с. 115 – 116.

6. *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX – XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра... – С. 96 – 98.

7. *Шекун А.В.* Селища IX – XIV вв. на территории Черниговщины // Древнерусский город Путивль.: Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г. Путивля. – Путивль, 1988. – С. 21 – 22; *Шекун А.В.* Поселения второй половины XIII – XV вв. в междуречье Десны и Днепра // Деснинские древности: Материалы межгосударственной научной конференции “История и археология Подесенья”, посвященной памяти Ф.М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 113 – 115; *Шекун О.В.* Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра ... – С. 114 – 115.

8. *Шекун А.В.* Поселения второй половины XIII – XV вв. ... – С. 113.

9. *Шекун О.В.* Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра ... – С. 115.

10. *Ситий Ю.М.* Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорами століть. – Чернівці, 1998. – С. 45 – 46.

11. *Жаров Г.В.* Округа селища Автуничи в 1 – 2 тыс. н. э. // Слов’яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. – Чернівці, 1993. – С. 77; *Жаров Г.В., Жарова Т.Н.* Археологическая разведка на Черниговщине // Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001 рр. – К., 2002. – С. 117.

12. *Шекун А.В.* Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // Научный архив Института археологии НАН Украины. – 1988/186. – С. 3 – 4; *Его же.* Поселения второй половины XIII – XV вв. ... – С. 113 – 114.

13. *Ігнатенко І.М., Василенко А.А.* Розкопки садиби Чернігівського ремісника середини XIII – початку XIV ст. // Археологічні старожитності Подесення. – Чернівці, 1995. – С. 68 – 74.

14. *Сита Л.Ф.* Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII–XIII ст. біля с. Шестовиця // *Скарбниця української культури*. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 28.

15. *Шекун А.В.* Отчет об охранных археологических исследованиях в зоне строительства соединительной автомобильной дороги вокруг г. Чернигова у с. Шестовица // *Научный архив Института археологии НАН Украины*. – 1984/174. – С. 5–7, 53–59.

16. *Шекун А.В.* Отчет... – С. 6–7; *Его же.* Поселения второй половины XIII–XV вв. ... – С. 114.

17. Там же.

18. *Станкевич Я.В.* Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*. – М., 1962. – Вип. 87. – С. 6–29; *Попко О.О.* Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // *Середні віки на Україні*. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 129–134; *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977; *Коваленко В., Моця А., Сьтій Ю.* Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. // *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару*. – Чернігів, 2003. – С. 51–67; *Шекун О.* Садиба кінця XII ст. – першої половини XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення Рів-2 біля с. Шестовиця) // *Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX–XI ст.: Матеріали Міжнародного археологічного семінару*. – Чернігів, 2006. – С. 211–217.

19. *Веремейчик О., Коваленко В., Моця О., Сьтій Ю.* Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 р.* – К., 2007. – С. 107–108.

20. *Новик Т.Г.* Охоронні дослідження 2006 року в Єлецькому монастирі м. Чернігова // *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 р.* – К., 2007. – С. 302.; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII–середини XVI ст. – К., 1996. – С. 116, 118, 169, 170, 181; *Даркевич В.П.* Раскопки на Южном городище Старой Рязани (1966–1969 гг.) // *Археология Рязанской земли*. – М., 1974. – С. 22–23; *Чернецов А.В., Стрикалов И.Ю.* Старая Рязань и монголо-татарское нашествие в свете новых исследований // *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. – М., 2003. – С. 27.

21. *Шекун А.В.* Поселения второй половины XIII–XV вв.... – С. 114; *Кузнецов Г.О., Сьтій Ю.М.* Феодальна садиба XII–XIII ст. на околиці Чернігова // *Чернігівська старовина*. – Чернігів, 1992. – С. 36–37.

22. *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. ... – С. 67–68, 76.

23. *Виноградская Л.И.* Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII–XIV в. // *Проблемы археологии Южной Руси*. – К., 1990. – С. 98.

24. *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. ... – С. 67.

25. *Коваль В.Ю.* Амфоры византийского культурного круга в Средневековой Руси (X–XIII вв.) // *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. – М., 2003. – С. 347, 349.

26. *Беляева С.О., Кубишев А.І.* Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст. ... – С. 82.

27. *Колчин Б.А.* Хронология новгородских древностей // *Новгородский сборник. 50 лет*

раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 162.

28. Сарачева Т.Г. Ювелирные изделия второй половины XIII – XVI вв. с территории Северо-Восточной Руси // Краткие сообщения Института археологии Российской Академии наук. – М., 2007. – Вып. 221. – С. 82.

29. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XV вв.). – М., 1981. – С. 131 – 132; Сарачева Т.Г. Ювелирные изделия второй половины XIII – XVI вв. ... – С. 84.

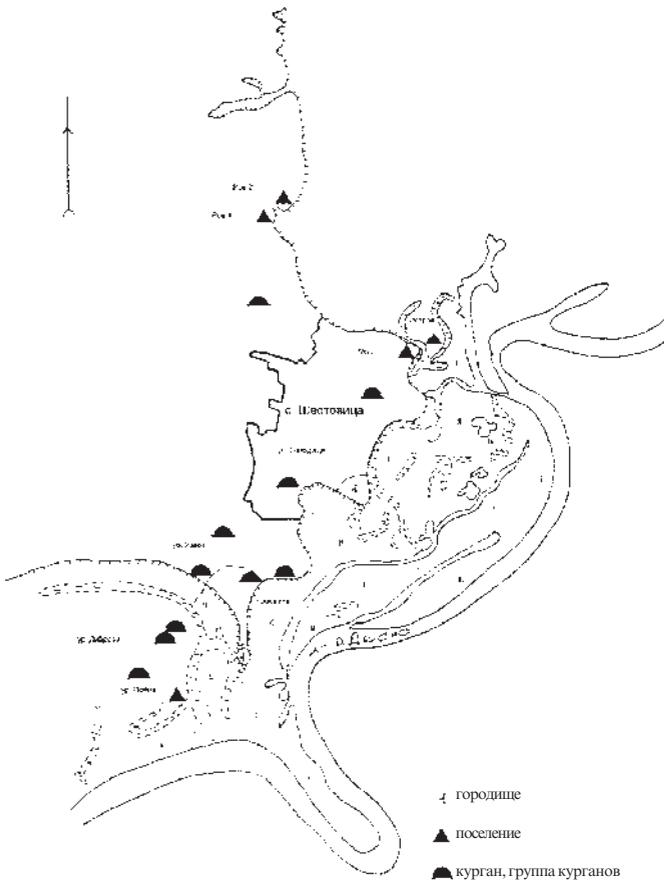
30. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 182; Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель в с. Шестовиця // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст.: Матеріали Міжнародного археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 180.

31. Седова М.В., Мухина Т.Ф. Новые находки мелкой каменной пластики во Владимире // Российская археология. – 1999. – № 3. – С. 160 – 161. – Рис. 1.

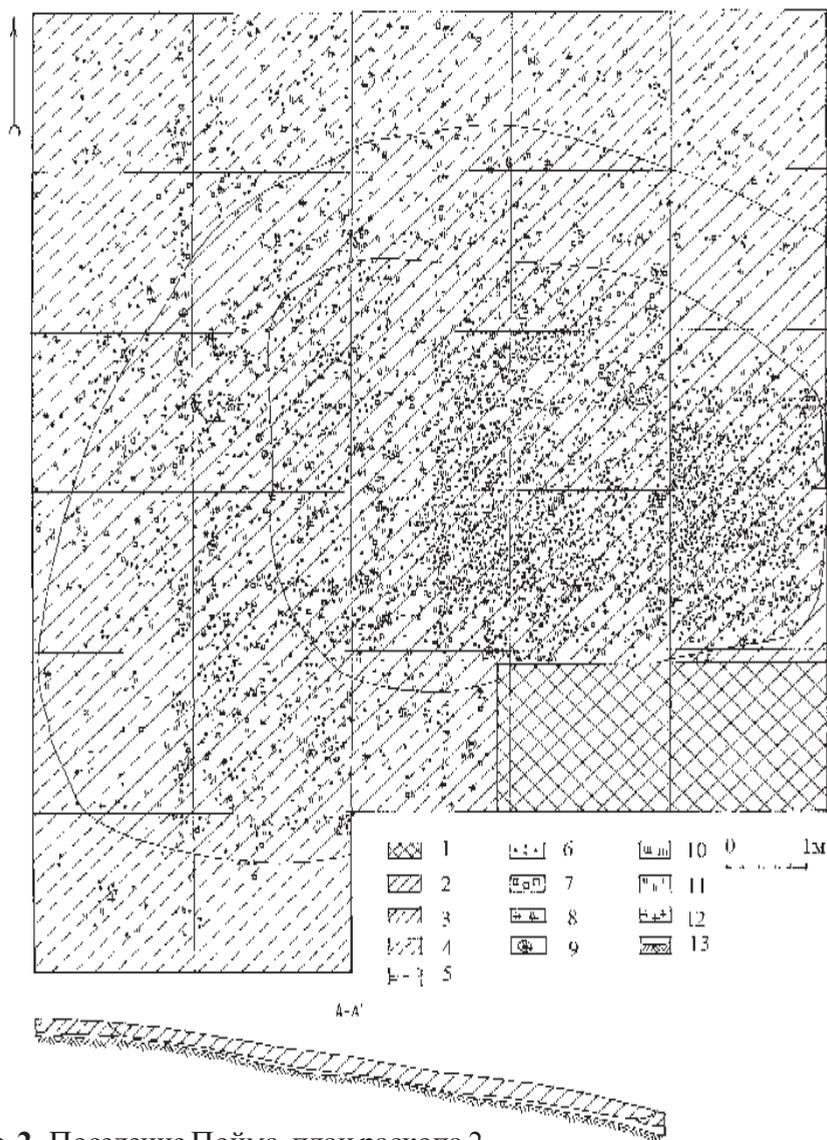
32. Порфиридов Н.Г. Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты // Советская археология. – 1972. – № 3. – С. 202 – 203.

33. Порфиридов Н.Г. Древнерусская мелкая каменная пластика... – С. 203, 205; Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI – XV вв. // Свод археологических источников. – М., 1983. – Вып. Е1 – 60. – С. 15.

34. Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – № 1. – С. 33.

Рис. 1. Схемплан расположения комплекса древнерусских памятников около с. Шестовица.

Рис. 2. Поселение Пойма, план раскопа 2.

1 – раскоп 1 (1984 г.); 2 – темно-серая супесь; 3 – темно-серо-коричневая пятнистая супесь; 4 – серо-коричнево-белая пятнистая супесь; 5 – светло-серо-коричневая супесь; 6 – фрагменты керамики; 7 – обломки плинфы; 8 – камни; 9 – куски пиррофиллита; 10 – шлаки; 11 – обожженная глина; 12 – кости; 13 – материк.

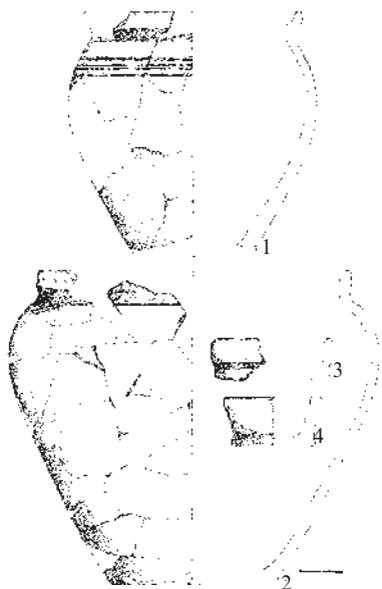

Рис. 3. Горшки и солонки из постройки № 3.

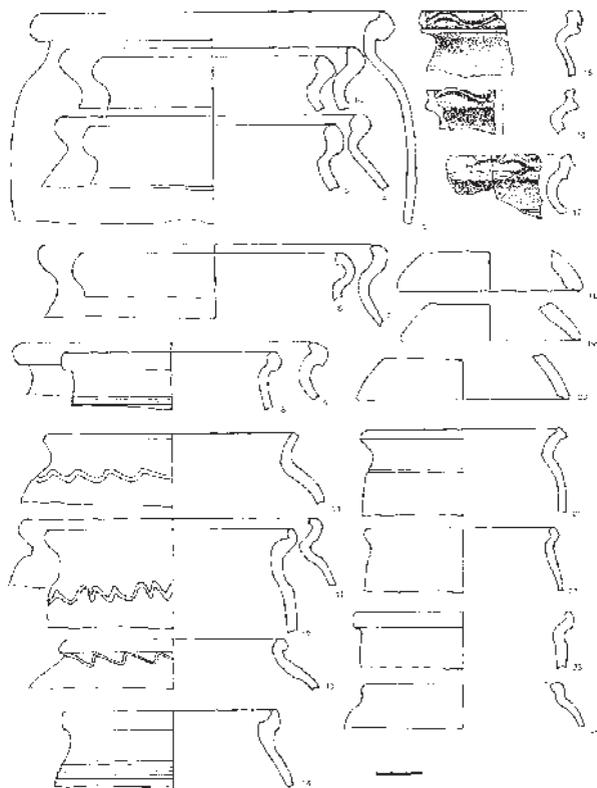

Рис. 4. Керамика из постройки № 3.

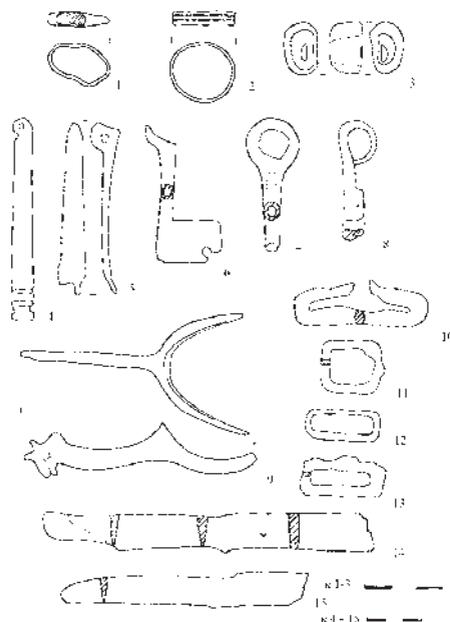

Рис. 5. Находки из раскопа 2:
1 – 2 – медный сплав, 3 – свинец, 4 – 15 – железо.

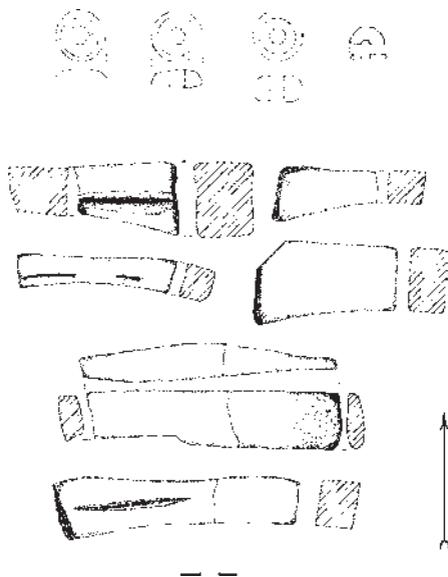

Рис. 6. Находки из камня на раскопе 2.

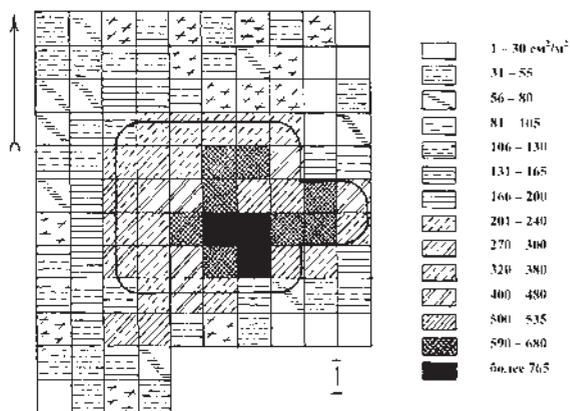
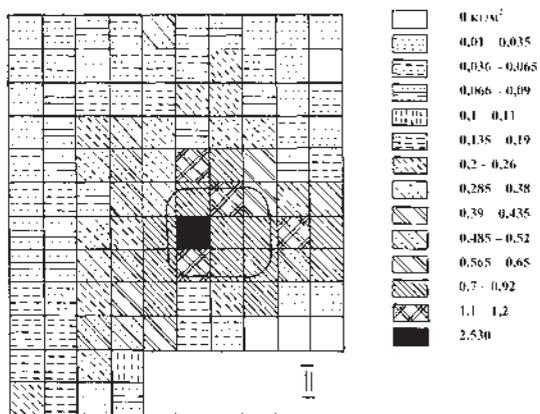

Рис. 7. Концентрация керамики (I) и плинфы (II) в раскопе 2.

Рис. 8. Иконка Святого Николая.

Артур Чубур, Юлія Чубур

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУДНОБУДУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Річки відігравали найважливішу роль у господарстві слов'ян: по них добиралися до сусідніх поселень, сплавляли ліс, перевозили збіжжя, ловили рибу. Користуючись водними шляхами, слов'яни торгували або воювали з народами Причорномор'я, Балтики, Волзької Булгарії й Каспію. Басейни великих рік фактично не були ізольовані, тому суда неважко було перетягувати через вододіли по волоках. Самі ж ріки, включаючи навіть відносно невеликі притоки, протікали серед лісових масивів і мали достат-

ньо сприятливий водний режим. До їх обміління призвела розпочата у XVIII ст. безсистемна вирубка лісів по берегах. З появою торговельного обміну й поділу праці ріки стали найбільшими торговельними шляхами, Вдало розташовані на них поселення обростали ремісничими посадами, поступово перетворюючись у міста. Такою була, зокрема, історія виникнення міст на Десні – Чернігова, Дебрянська, Вщижа, Трубеча. Сама Десна являла собою водночас одне з відгалужень шляху “з Варяг у Греки” і частину стародавнього Волго-Оксько-Деснянсько-Дніпровського шляху, що зв’язував Волзьку Булгарію й Північну Русь із Південною Руссю та Візантією.

Створення водних засобів пересування було започатковано ще у кам’яному віці. Донедавна майже кожний човен, знайдений у тому або іншому регіоні, традиційно намагалися віднести до цього періоду, а словосполучення “неолітичний човен-однодеревка” стало заїждженим штампом у музейних екскурсіях. І лише одержання абсолютних дат дозволило істотно скоригувати поширені уявлення. З’ясувалося, що серед човнів-однодеревок Східної Європи до епохи неоліту-бронзи можна досить упевнено віднести лише кілька знахідок. Так, знаменитий Сабатинівський човен (Центральний військово-морський музей, Санкт-Петербург, №30587) зі стовбура 360-літнього дуба, піднятий з Південного Бугу ¹, має, як з’ясувалося, вік не 3000, а менше 600 років ². Подібний вік (600 ± 70 років) мав і Дністровський човен ³. Серединою XIII ст. датований човен, піднятий нами з Десни на околиці літописного Вщижа. Човен з Дніпра (о. Хортиця), піднятий 1984 р., датований 1395 – 1475 р. н.е. тим же методом. Інший човен, піднятий там же пізніше, датований XI – XII ст. ⁴ Таке групування дат змушує замислитися щодо точності зроблених “на око” датувань інших суден, що не пройшли поки що радіовуглецеву перевірку. Ймовірно, більша їх частина повинна бути віднесена до періоду середньовіччя та ранньомодерного часу.

Перша знахідка древнього судна на Десні трапилася у серпні 1939 р., коли біля Брянська місцеві жителі виявили залишки видовбаного човна на дні ріки. На жаль, повторний пошук під керівництвом Р.А. Орбелі не увінчався успіхом. Відтак, сказати що-небудь про датування цього судна неможливо.

Наступна знахідка була зроблена 1960 р. при обвалі правого берега Десни в с. Друцьке (за 25 км нижче Чернігова по Десні). Він був видовбаний із цільного дубового стовбура. Довжина судна становила близько 13,5 м (збереглося 12,7 м), ширина досягала 1 м, висота бортів – до 0,85 м. Носова частина судна загострена, кормова – округлена, причому у верхній частині корми була широка площадка 0,6 x 0,8 м, навколо якої борт піднімався ще майже на 7 см – ймовірно, місце для кормчого. У носовій і кормовій частинах човна збереглися дві перегородки, що збільшували міцність конструкції. Уздовж бортів по їхньому краю були прорізані отвори округлої й прямокутної форми, що призначалися для кріплення мотузкових кочетів і такелажу. Човен міг пе-

ревозити до 15 чоловік і вантаж. Датування за С-14 дало результат 300 ± 60 років, тобто судно відноситься до ранньомодерного часу (XVI – XVII ст.). Човен був реставрований і експонується частково (носова частина) у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського⁵. Найближча його аналогія – монокіл X – XI ст. з-під о. Хортиця довжиною понад 10 м, у якому, що правда, наявні не 2, а 3 перегородки⁶.

У вересні 1967 р. під час розкопок праслов'янського могильника у с. Хотянівка (неподалік від впадіння Десни в Дніпро) був виявлений третій човен-однодеревка, затоплений і занесений піском біля правого берега ріки. Він був також виготовлений із цільного дубового, за іншими відомостями – вербового⁷ стовбура, мав довжину 8,24 м і ширину 0,6 – 0,7 м. Носова частина (близько 2,3 м) була відділена перегородкою, що мала товщину від 5 (вгорі) до 1 см (внизу). Висота й ширина судна становили 0,7 м, ніс і корма мали у нижній частині підзори до 2 м довжиною й висотою до 0,23 м. Товщина бортів становила до 5 см, днища – до 10 см. Д.Я. Телегіну, який керував розчищенням човна, не вдалося витягнути його цілим. Незважаючи на те, що радіовуглецеве датування відсутнє, про ймовірний час будівництва судна свідчать уламки зарубинецької кераміки, знайдені в ґрунті, що перекривав судно⁸. Дуже схожі на цей човен вузькі, обтічні ранньосередньовічні однодеревки – одна знищена і дві цілі (довжиною 8,33 та 9,8 м) із Микульчице (Чехія). Аналогією можна визнати й човен з м. Олексин на Оці, датований X ст. н. е. за наконечником стріли, що встромилась у його борт.

Ще одна знахідка, що нагадує за конструкцією попередній човен, була в 1970-х рр. зроблена в с. Удольє поблизу Трубчевська. У Трубчевському краєзнавчому музеї зберігається тільки його фрагмент (ймовірно, носова частина). Човен був видовбаний із цільного дубового стовбура. Довжина збереженої частини – 3,13 м, максимальна ширина – 0,71 м, ширина у верхній частині між бортами, що загинаються досередини, – 0,42 м, висота борта – 0,57 м. Не виключено, що повна довжина судна перевищувала 6 – 7 м. Товщина бортів і днища в середньому 6 см. На внутрішній поверхні помітні сліди роботи залізним теслом. За усними повідомленнями археолога О.О. Щеглової, радіовуглецевий аналіз датував човен XVI – XVII ст. Судно виготовлено не дуже вправно. Товщина стінок і днища нерівномірні, що, втім, навряд чи позначалося на ходових якостях. У днищі є сучок, що випав; це, ймовірно, і спричинило затоплення човна.

Остання знахідка зроблена авторами 2001 р. в обриві правого берега Десни, за посадом літописного міста Вщиж і розкопана за участю Є.О. Шинакова та К.В. Сичова. Конструкція цього судна найбільш складна серед човнів, досліджених на території Південно-Східної Русі.

Довжина збереженої частини – 8,8 м, корма й лівий борт втрачені. Човен видов-

баний, як і попередні, з цільного дубового стовбура діаметром близько 1 м. Внутрішня поверхня обпалена. Борти розведені й укріплені гнутими дубовими ж шпангоутами перетином 0,1 х 0,06 м. Шпангоути складні, кожний складався з двох напівшпангоутів, що кріпилися до бортів у верхній частині парою дерев'яних нагелів, що входили в парні наскрізні отвори в бортах з обох сторін. Між собою дуги з'єднувалися над днищем також парою дерев'яних нагелів, які не входили в днище. Їхній діаметр становить 3 – 3,5 см. Шпангоут I встановлений за 1,8 м від носа. Максимальна ширина судна у цій частині сягала 0,8 м, а ширина між бортами – 0,6 м. Шпангоутом борти розведені: спочатку вертикальні, а потім – нахилені зовні. Шпангоут II розташовувався за 2 м від першого. Шпангоут III (I мідель-шпангоут) розташовувався за 2 м від II, ширина бортів тут 1,25 м (максимум). Шпангоут IV (II мідель-шпангоут) знаходився за 0,5 м від III й не відрізнявся від нього за формою й розмірами. Ймовірно, не збереглися шпангоути V й VI, аналогічні II й I, а повна довжина судна становила приблизно 12 м. Днище в носовій частині загострене, на решті довжини – округле. Борти загинаються усередину в носовій частині, а в центральній – випрямлені й розсунуті. Товщина бортів і днища в середній частині судна становила до 4 – 5 см, шпангоута I 8 – 14 см. Висота судна – 0,7 – 0,8 м, носова частина піднята. Під краєм борта просвердлено ряд отворів діаметром 3 – 4 см на відстані 1 – 1,2 м один від одного в зоні розведених бортів (їх простежено 4) для кріплення кочетів. Екстраполоючи ці дані, можна говорити про 6 пар веслярів. Між I й II шпангоутами розташовані два прямокутні отвори 5 х 3 см, а в носовій частині – 6 круглих отворів, просвердлених як перпендикулярно борту, так і під кутом, очевидно, призначених для кріплення кочета кермового весла (воно переставлялося з корми на ніс) і такелажу. Між мідель-шпангоутами зсередини вбиті в борт у вертикальний ряд 3 цвяхи з T-подібними капелюшками, які могли використовуватись для кріплення щогли й такелажу. Рівними вертикальними рядами (14 рядів на збереженій частині судна) через 0,4 – 0,5 м зовні вбиті дубові “цвяхи-сторожки”, по 4 у ряді (через 18 – 20 см) для контролю товщини стінок при видовбуванні. Судно могло узяти на борт 14-16 чоловік і значний вантаж. Радіовуглецевий аналіз у лабораторії Інституту історії матеріальної культури РАН дав 750 ± 20 років (Лє-6313), тобто датував човен 1247 – 1279 р.⁹ Знахідка змонтована авторами та Н.Е. Ющенком й експонується у Брянському державному краєзнавчому музеї.

На окрему увагу заслуговують залишки стародавніх суден з найбільшої притоки Десни – Сейму, що знайдені біля с. Мальцево у Жовтневому районі Курської області. Перший сеймський човен, знайдений в 1950-х рр., являв собою великий фрагмент коритоподібної кормової частини човна-однодеревки, виготовленого з розколотої уздовж дубової колоди. Довжина фрагменту близько 1,2 м, ширина близько 0,8 м, висота до 0,45 м. Товщина бортів і днища 3-4 см, край більш масивний. У 1980-х рр.

уламок зберігався у фондах Курського державного краєзнавчого музею. Другий сеймський човен виставлений в археологічному розділі експозиції того ж таки музею. Він був виявлений О. та І. Кириченками в обвалі правого берега Сейму в 1964 р. Довжина його збереженої частини 3,88 м, втрачені ніс і частина правого борта. Виготовлення відбувалося в кілька етапів. Після розколювання дубової колоди на дві половини по задалегідь прорубаній по обидва боки канавці вирубувався середній відсік, потім носовий і кормовий. Залишені усередині корпусу перегородки товщиною 0,1 м, розташовані за 1 та 2,9 м від корми, зумовили незначну глибину човна. Висота становить лише 0,3 м, ширина – до 0,75 м, товщина бортів і днища – 1 – 3 см.

Традиційне “неолітичне” датування курських човнів, як і віднесення їх до раннього залізного віку у сучасній експозиції, уявляються нам необґрунтованими. Найбільш імовірно, що човни відносяться до XIV – XVII ст., на користь чого свідчать і деякі конструктивні аналогії зі знахідками човнів-однодеревок під Рязанню.

Розглянемо особливості технології виготовлення суден, знайдених у Придесенні. Початковий етап виготовлення був практично у всіх випадках подібний: зрубували величезне дерево (звичайно дуб) і виготовляли з нього колоду – основу корпусу майбутнього судна. Далі, залежно від обраного типу судна, колоду використовували цілком, стісуючи одну з її поверхонь (майбутній верх судна) або “обробляли” клинами уздовж, розколюючи на дві частини, кожна з яких ставала самостійною заготовкою. У першому випадку водотонажність судна була, як правило, більшою, а борти вищими. У другому – судно виходило з невисокими бортами і більш плоскодонним. Описаний у літературі спосіб виготовлення колоди за допомогою створення штучного дупла в живому дереві за допомогою клинів і розпірок украй сумнівний вже тому, що може займати не один рік, а то й десятиліття. Відсіки або ж і вся порожнина майбутнього судна видовбувалися, вибиралися залізним інструментом (сокири, тесла). Методика випалювання в колоді відсіків майбутнього човна викликає обґрунтовані сумніви: з однієї сторони, наявний археологічний матеріал цю технологію не підтверджує, а з іншої – використання залізного інструмента, безумовно, дозволяло працювати точніше й ефективніше, ніж вогневим способом. У більшості випадків безпосередньо після видовбування й спуску на воду здійснювалось оснащення судна – кріплення кочетів, якоря, а у випадку, коли передбачалося ходити під вітрилами, – встановлення щогли й такелажу.

У деяких випадках спуску на воду й оснащенню передувало розведення бортів. Воно ставало можливим тільки в тому випадку, якщо корпус видовбувався цілком, без поділу на відсіки монолітними перегородками. Для цього корпус зсередини заливали водою й тримали в такому стані приблизно тиждень, після чого уздовж корпусу розкладали вогонь. Дерево зопривало й тимчасово ставало досить гнучким. Борти

розводили, встановлюючи пружні дерев'яні шпангоути. Це одночасно вирішувало дві проблеми: збільшення водотоннажності судна й підвищення надійності конструкції.

Вияткову перевагу однодеревних конструкцій багато в чому визначив характер гідромережі Східної Європейської рівнини: мілководість приток, багатоводдя озер, пороги (вони є навіть на притоці Десни – Судості, не говорячи вже про такі велетенські водні артерії, як Дніпро), волюки на вододілах. Пороги й волюки не дозволяли стародавнім кораблям відчутно збільшити розміри суден. Сплав за течією і принцип використання судів протягом однієї навігації, а часом і на один рейс також наклали свій відбиток на конструкцію корпусу (сплавні судна, що будувалися у верхів'ях, після прибуття до пункту призначення часто продавалися на дрова).

Що стосується набивних човнів і насадів (суден з більш високими бортами, нарощеними декількома дошками – у першому випадку внакладку, у другому – устик), які традиційно вважалися спадкоємцями човна-однодеревки¹⁰, то археологічних свідчень їхнього широкого застосування в Південно-Східній Русі немає. Вважалося, що наростити борти човна обшиванням дозволили шпангоути, які з'явилися на Русі у X в. Однак лодійні шпангоути з Ростова мали довжину понад 2,5 м¹¹ і були призначені для судна із клінкерною обшивкою, подібного до кораблів вікінгів. Довжина ж шпангоутів Вщизького судна свідчить про те, що “насад” або “набой” у цьому випадку не передбачалися.

Більша частина розглянутих вище суден мали побутове призначення для перевезення невеликих вантажів, риболовлі, переправи й т. п. Деякі ж цілком можна віднести до категорії великих для свого часу річкових кораблів. Такі моноскіли були універсальними суднами, придатними, залежно від оснащення, для торгівлі й війни, морського й річкового плавання.

Спробуємо класифікувати середньовічні судна Південної Русі, ґрунтуючись на розглянутому матеріалі. П.Є. Сорокін справедливо констатує розходження в археологічних матеріалах й у судовій термінології в різних частинах давньоруської території, ставлячи, таким чином, під сумнів існування в її межах єдиної суднобудівної традиції. На його думку, основним типом суден на півдні, що використовувались як для річкового, так і для морського плавання, були судна, побудовані на основі простих однодеревней. На півночі ж використовувалися дощаті клінкерні суда, однодеревні з розширеними бортами, комбіновані судна, а також технології зшивання конструкцій, обшивання й конопатки, не характерні для Півдня Русі. Північний варіант увібрав у себе досвід автохтонного фінського населення й розвивався під впливом балтійської суднобудівної традиції. Південний варіант зберігав давньослов'янські риси¹². Тому не дивно, що всі типи суден, виявлених у басейні Десни, виготовлені на однодеревній основі.

Ми можемо умовно розподілити їх на човни з низьким бортом (висота до 0,5 м) і з високим бортом (вище 0,6 м). Називати їх при цьому услід за Б.П. Фаворовим відповідно “індивідуальними” й “суспільними” буде в корні невірно: приміром, трубчевський човен з високим бортом мав явно побутове призначення. Ця ознака пов’язана, передусім, з першим етапом виготовлення судна. Усі байдаки з низьким бортом віднесені нами до побутових (функції рибальських й індивідуальних транспортних засобів). Серед човнів з високим бортом є як побутові, так і торгово-військові судна, що мали подовжені пропорції, великі розміри й значний екіпаж (4 і більше веслярів у ряд і стерновий). Нарешті, великі монокілі можна підрозділити на прості й розширені. Перші майже не змінювалися конструктивно протягом тисячоліття, а другі репрезентує поки єдина у своєму роді для регіону вщижська знахідка, що відображає, імовірно, вплив північно-західних традицій, а, можливо, й походить із Псковсько-Новгородських земель¹³.

Традиції створення човнів-однодеревок та й кораблів на однодеревній основі зберегалися на Русі й Україні аж до царювання Петра I. Бажаючи прищепити суднобудування за західними зразками, він оголосив війну давньоруським традиціям. Указом від 28 грудня 1714 р. й рядом інших документів він під загрозою каторжних робіт та жорстоких покарань заборонив ходити на судах колишнього ладу – на лодях і кочах. Замість них цар наказав будувати галіоти та інші судна іноземного штибу. Строк для існування судів старої форми він призначив два-три роки, після чого усі вони підлягали знищенню. Однак і понині народні традиції спорудження кораблів “з одного пня” не згасли повністю – ще в першій половині ХХ ст. такі човни будували мисливці й рибалки на Сеймі та Десні.

---

1. *Орбели Р.А.* Челн (древняя лодка-однодеревка) // Экспедиция подводных работ особого назначения. – 1938. – № 23 – 25. – С. 347 – 357

2. *Огороков А.В.* Древнейшие средства передвижения по воде. – Калининград, 1994. – 217 с.

3. *Мельник И.К.* Находка днестровского челна // Славянские древности. – № 5. – С. 466 – 474.

4. *Шатовалов Г.И.* Подводные исследования судов X – XI и XIV – XV вв. у о. Хортица // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Т. 2. – С. 174 – 179.

5. *Едомаха И.И.* Находка ладьи-однодеревки на Десне // Советская археология. – 1964. – № 1. – С. 339 – 342.

6. *Шатовалов Г.И.* Подводные исследования... – С. 174 – 179.

7. *Поляков Г.П.* Водные средства передвижения в Верхнем и Среднем Подесенье с древнейших времен до начала ХХ в. // Брянские страницы истории Российского флота. – Брянск, 2003. – С. 13 – 28.

8. Максимов Е.В. О контактах населения Центральной Европы с зарубинецкими племенами Среднего Приднепровья // Время великих миграций. – СПб.; Кишинев, 2000. – № 4.

9. Журавлева Ю.Б., Чубур А.А. Реставрация, реконструкция и экспонирование Вщижской древнерусской ладьи-монокиля // Вестник Научного студенческого общества (Брянский филиал Московского государственного социального университета). – Брянск, 2004. – С. 22 – 26; Чубур А.А. Работы на Судости и Верхней Десне // Археологические открытия 2001 года. – М., 2002; Чубур А.А. Ладья-однодеревка из летописного Вщижа // Российская археология. – 2004. – № 3. – С. 171 – 174.

10. Фаворов Б.П. Древние набойные челны и лодки // Судостроение. – 1979. – № 8. – С. 61 – 62.

11. Леонтьев А.Е. Ладейные шпангоуты X в. из Ростова // История и культура Ростовской земли. – Ростов, 1994. – С. 177 – 178.

12. Сорокин П.Е. Судостроительная традиция в Древней Руси // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. – Т. 5. История и культура древних и средневековых славян. – М., 1999. – С. 99 – 110.

13. Журавлева (Чубур) Ю.Б. К вопросу о происхождении Вщижской ладьи // Деснинские древности. – Брянск, 2007. – Вып. 4.

Таблица 1. Типологія й основні розміри човнів-однодеревок з басейну Десни

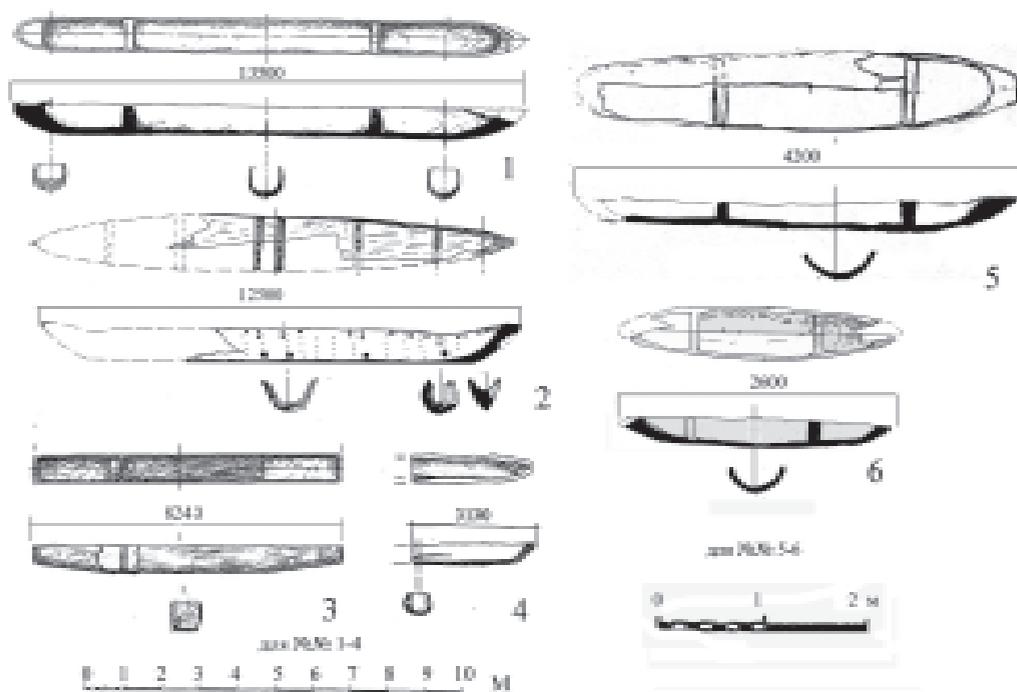

Рис. 1. Знахідки човнів-однодеревок на території Чернігівського князівства.

- 1 – чернігівський
- 2 – трубчевський
- 3 – хотянівський
- 4 – вщизький
- 5 – 2-й сеймський
- 6 – 1-й сеймський

Д.Я. САМОКВАСОВ И ИЗУЧЕНИЕ СЛАВЯНО-РУССКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ДНЕПРОВСКОГО ЛЕСОСТЕПНОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ

Д.Я. Самоквасов – известный археолог последней трети XIX – начала XX вв. внес значительный вклад в изучение славяно-русских древностей Днепроовского лесостепного Левобережья.

Отдельные аспекты его творческой биографии привлекали внимание ученых¹, однако представляется важным остановиться на всестороннем анализе проблемы, рассмотреть ее в контексте развития взглядов Д.Я. Самоквасова.

Разработанность общей периодизации истории русской археологии², отражающей и тенденции в изучении славяно-русских древностей, позволяет наметить в научном творчестве Д.Я. Самоквасова три периода. Несомненно, взгляды любого крупного исследователя отличаются своеобразием и полностью не могут быть вписаны ни в одну жестко заданную схему, но как раз такое несовпадение и помогает лучше выявить динамику его подходов и их соответствие уровню науки.

Первый период приходится на 70 – первую половину 80-х гг. XIX в. В это время господствовала расширительная трактовка археологии как науки, изучающей “древний быт по всем памятникам”³, а систематическое изучение славяно-русских древностей только начиналось.

В работах же Д.Я. Самоквасова просматривается подход к славяно-русской археологии как к вспомогательной исторической дисциплине. Историк русского права по образованию и профессии, как и большинство его коллег второй половины XIX в. испытал влияние идей позитивизма, один из главных принципов которого – объективность – предполагал критическое отношение к источникам⁴. Молодой историк-юрист, сосредоточивший основное внимание на языческом периоде русской истории и права, ставит под сомнение сообщения своего главного источника – летописи и обращается к поиску новых методов его анализа. Такой метод предполагал сопоставление летописных сообщений разных списков и редакций, но и проверку их данными других наук⁵. Важнейшими из них оказались археологические, а сам ученый, увлекшись раскопками, стал археологом.

Исходя из своих теоретико-методологических позиций, предмет археологии он сводил к источникам, которые она только добывала, а их познанием занималась дру-

гая наука – история. Работая над магистерской диссертацией, в качестве источника Д.Я. Самоквасов привлек “свидетельства вещественных памятников – сохранившиеся городища”⁶. Характер последних оставался дискуссионным, много сторонников по-прежнему имела точка зрения об их богослужебном назначении, высказанная З. Доленго-Ходаковским. Желая лично ознакомиться с первоисточником, Д.Я. Самоквасов осуществляет разведочные исследования этих памятников, осмотрев в течение 1871 – 1872 гг. более 70 городищ.

С 1872 г. Московское археологическое общество начинает “обследовать могильные и другие древности” в местах расселения славянских племен. Д.Я. Самоквасов, первые полевые работы которого привлекли внимание руководителя общества А.С. Уварова, получив финансовую поддержку, принимает на себя изучение территории северян⁷. Надо отметить, что взгляды А.С. Уварова, который указал не только на возможность выделения археологических памятников, принадлежащих различным летописным племенам, и введения их в круг источников отечественной истории, но и предложил метод определения таких памятников⁸, оказали заметное влияние на молодого ученого.

А.С. Уваров, исходя из сообщения летописи, помещал северян по Десне, Сейму и Суле, поэтому Д.Я. Самоквасов предпринял раскопки городищ и курганов, располагавшихся по этим рекам. Перед начинающим археологом стояла непростая задача выделения погребений, характерных для этого племени.

Уже в 1872 г. в Курской губернии исследуются городища у Николаевской Белогорской пустыни (Горнальские) и расположенные вблизи курганы⁹. Изучая славянские памятники Днепровского Левобережья, Д.Я. Самоквасов не мог обойти его главных по размерам и местоположению археологических объектов. Были раскопаны курганы на Болдиной горе в Чернигове (“Гульбище” и “Безымянный”), а в конце полевого сезона он приступил к изучению насыпей в черте самого города, в том числе и самой большой из них, носившей название “Черная могила”. Раскопки были завершены только на следующий год (1873)¹⁰.

В 1873 г. Д.Я. Самоквасов защитил магистерскую диссертацию, в которой доказывал поселенческое происхождение городищ, убедительно подтверждая это составом “пробных ям”, содержавших черепки разбитой посуды, кости, орудия труда, украшения, оружие и другие находки. Все изученные городища он разделил на два типа: 1) с правильными “угловатыми очертаниями” и бастионами для орудий по углам, относящиеся к периоду после появления огнестрельного оружия; 2) с “кругообразными очертаниями” – до распространения пороха и пушек¹¹. Его интересовали только более древние городища, для которых учитывалась форма, размеры, географические и топографические условия расположения, планировка оборонительных со-

оружий¹². Данные анкетирования, осуществленного по инициативе ученого через Центральный статистический комитет¹³, дали основания говорить о существовании не нескольких сотен, а нескольких тысяч древнерусских городищ, что, в свою очередь, позволило по-новому взглянуть на характер, происхождение и развитие древнерусских поселений.

В числе последних оказались и памятники раннего железного века (Юхновское, Дьяковское и другие), поскольку Д.Я. Самоквасов датировал городища не по находкам, а по расположенным рядом курганам, наличия которых было достаточно для отнесения объекта к “языческой эпохе”.

После защиты диссертации именно курганы и стали главным объектом его изучения. Уже к концу 1875 г. Д.Я. Самоквасов исследовал около 300 курганов и всего несколько городищ¹⁴.

Основное внимание при раскопках ученый уделял устройству и содержанию могилы, погребальному обряду, что нашло отражение в его методических рекомендациях археологам¹⁵. По этому признаку раскопанные курганы он разделил на 5 групп: “с кострищами”; “содержащие в себе сосуды со жжеными человеческими костями”; “с костяками, лежащими на поверхности земли без гробов”; “с костяками, лежащими в ямах и гроба”; а также в “сидячем положении” и “верхом на лошади”¹⁶.

Хотя все эти курганы находились в земле северян, в исторические источники они превращались только при определении времени их возникновения и этнической принадлежности. Эту задачу и пытался решить Д.Я. Самоквасов в своих первых работах по археологии, большинство которых посвящалось значению городищ и курганов для истории¹⁷.

Датировку давали курганы с монетами и сравнение их “устройства и содержания” с другими могилами. Сложнее обстояло дело с этнической атрибуцией. Характерные для славянских погребений археологические признаки не были выделены, и определение этноса строилось на сопоставлении открытых погребальных обрядов и данных письменных источников. Летопись сообщала только о трупосожжениях, а обряд, открытый в “Черной могиле” и других курганах с кострищами, имел поразительное сходство с описанием похорон знатного Руса у Ибн-Фадлана. Однако необходимо было доказать, что русы Ибн-Фадлана, а следовательно и курганы с кострищами, не имеют никакого отношения к варягам.

Основными аргументами в пользу этого стали сообщение летописи о погребении варягов Аскольда и Дира, отсутствие курганов с трупосожжениями в других местах расселения славян, прежде всего в стольном Киеве (сообщения И. Фундуклея о двух похожих захоронениях не поколебали его выводов), отсутствие признаков норманнских захоронений, выделенных А.С. Уваровым¹⁸.

Результаты исследования городищ и курганов утвердили мнение о принадлежности северянам всей левобережной части Среднего Поднепровья и позволили говорить о славянах языческой эпохи как о народе более цивилизованном, чем представлялось в трудах историков-норманистов. Существование значительного количества укрепленных поселений свидетельствовало о наличии у них “политического общества”, находки монет трактовались как следствие разветвленных торговых связей, а различия в размере и богатстве курганов – как признаки социально-имущественной дифференциации. Так, северянские курганы Д.Я. Самоквасов разделил на 3 вида: “Курганы, заключающие в себе сосуды со жжеными человеческими костями, не превышающие 3 аршин высоты и 40 аршин окружности основания, очевидно могилы людей не знатных, небогатых. Черниговские, Седневские и Стародубские курганы с кострищами, в которых не было найдено военных доспехов, не превышающие 8 аршин отвесной высоты и 100 аршин в окружности основания, соответствуют могилам знатных лиц, и, наконец, Черная могила, курган Гульбище и княжны Чорны, соответствуют могилам начальников”¹⁹.

Продолжая исследовать северянские древности, в Посулье Д.Я. Самоквасов открыл курганы раннего железного века, что способствовало выходу на проблему происхождения славян. Ученый приходит к мысли “о стародавнем пребывании Славян в Приднепровье”²⁰. В конце 1880 г. он писал А.П. Богданову: “множество фактов, встреченных мною в древней истории, географии и этнографии... доказывают ближайшее родство скифов с древними ирано-арийскими народами с одной стороны, и новыми германо-славяно-литовскими народами с другой. К тому же заключению меня привело обозрение новейших выводов сравнительной лингвистики. Теперь я рад, что антропология со своей стороны... готова подтвердить его формами скифского лица и черепа”²¹. Доказательству родства славян и скифов был посвящен реферат, прочитанный на V Археологическом съезде²², ставший первой главой обобщающей работы по этой проблеме²³.

Еще одним следствием обращения к погребальным памятникам более раннего времени, часто со значительным количеством погребений, стало стремление классифицировать открытые древности, развитие понятийного аппарата ученого, изменение подхода автора к источникам. Если в первых работах основным “вещественным памятником” выступал курган, то теперь его место занимает отдельное погребение²⁴.

В конце 70 – начале 80-х гг. XIX в. изучаются славяно-русские курганы в окрестностях Чернигова (Троицкая, Гущинская и Стрижневская группы), Новгороде-Северском (с. Лариновка) и Черниговском (х. Мишкин, г. Берзна) уездах²⁵. Серьезное влияние на развитие его взглядов оказало исследование захоронения в срубной гробнице с конем у д. Гушин, находкам из которого он нашел аналогии в “Черной могиле” и

“Гульбище”²⁶. Надо полагать, что именно после этого открытия погребения в ямах были отнесены к северянским.

Оказывались в поле зрения Д.Я. Самоквасова и памятники XII – XIII вв., такие как городище “Княжья гора” или фундамент храма в Чернигове, раскопки которых носили охранный характер²⁷.

Второй период охватывает вторую половину 80 – 90-е гг. XIX в. В это время проявляют себя как характерные для предыдущего этапа подходы, так и новые тенденции в развитии славяно-русской археологии²⁸.

Из славяно-русских памятников Днепровского лесостепного Левобережья, исследованных в этот период Д.Я. Самоквасовым, отметим курган у м. Седнева Черниговского уезда, курганы у м. Мены Сосницкого уезда Черниговской губернии и курганы в Роменском уезде Полтавской губернии²⁹. С 1892 г. он, заняв должность директора Московского архива Министерства юстиций, на некоторое время прекращает полевые экспедиции.

Основное внимание ученый сосредоточил на уже намеченных до этого проблемах происхождения славян и классификации древностей.

В этногенезе восточных славян, в частности северян, Д.Я. Самоквасов выделял два этапа: образование общей славянской народности и ее распад на славян южных, западных и восточных.

Предками славян, германцев и балтов он считал скифов, но славяне сохранили больше общих черт, поскольку обособились последними. Доказывая это, он приводил сообщения древних авторов, называвших славян скифами, находил общие этнографические черты в их религии, одежде и погребальном обряде³⁰.

Более подробно Д.Я. Самоквасов охарактеризовал второй этап. Ученый считал, что во II веке до н.э. сарматские племена, покорившие скифов, овладели территорией между Днепром и Дунаем и, смешавшись с туземными племенами, образовали государство во главе с гетами. Исход последних за Карпаты под натиском римлян Д.Я. Самоквасов отождествлял с летописным свидетельством о переселении славян из дунайской прародины³¹. Основным археологическим доказательством этой колонизации стали клады римских денариев. Д.Я. Самоквасов одним из первых попытался дать объяснение этому явлению, связав его с вопросом происхождения славян³².

Принадлежность кладов славянским переселенцам, продавшим свое имущество, по мнению ученого, подтверждали следующие факты: 1) не торговое происхождение кладов, состоявших только из римских монет; 2) их наибольшая концентрация в центральных областях Европы; 3) отсутствие кладов на балтийском побережье, что опровергало теорию их появления в результате торговли янтарем; 4) присутствие в славянских могилах большого количества серебра в результате утилизации монет; 5) да-

тировка монет I – III вв. н.э. – временем колонизации славян.

Д.Я. Самоквасов полагал, что они образовали в среднем течении Днепра государство, в рамках которого обособились восточные славяне, распавшиеся под натиском хазар на двенадцать племен³³. Исходя из своих взглядов на этногенез славян, исследователь обозначил исторические эпохи, в соответствии с которыми были систематизированы все “языческие могилы” южных и центральных областей европейской России³⁴.

Завершающий период его творчества (начало XX в.) совпал с оформлением археологии в самостоятельную науку, изучающую “связанные с жизнью и деятельностью человека ископаемые вещественные свидетельства”³⁵, причем в ее структуре вычленяется особое направление – славяно-русская археология, в становлении которой Д. Самоквасов сыграл столь заметную роль.

К полевым работам Д.Я. Самоквасов возвращается во время XII Археологического съезда, приняв участие в исследовании Донецкого городища. Обитателями городища ученый считал половцев и датировал его домонгольским временем. Но если он по-прежнему ссылался на результаты исследованного им могильника и отдельные находки с городища³⁶, то В.А. Городцов, определивший памятник как славянский, руководствовался уже керамическим материалом³⁷.

Особенно активное участие Д.Я. Самоквасов принял в подготовке и работе XIV Археологического съезда в Чернигове. Он не только сам произвел показательные раскопки курганов во время съезда, но и организовал целый комплекс полевых исследований для определения границ расселения северян в Посулье и решения других вопросов, предложенных съезду³⁸. На его средства раскопки провели В.А. Городцов, Н.Е. Макаренко, В.В. Хвойко и др.³⁹

В период подготовки к съезду увидели свет обобщающие исследования Д.Я. Самоквасова, в которых он не только предлагал решение актуальных проблем археологии и истории славян Днепровского Левобережья, но и скорректировал ранее высказанные взгляды.

Теперь все археологические памятники рассматривались в привязке к тому или иному периоду классификации древностей. Ведь, по его мнению, “древности, извлеченные из жилищ и могил неизвестных времен и народов, безгласны для историка, хотя их формы могут быть интересны для археолога”⁴⁰. Так, курганы с погребениями на горизонте Д.Я. Самоквасов считал принадлежащими “одному из чужеродных Славянам народов призванных первыми князьями Рюрика дома для заселения пограничных городов Киевского великого княжения”. Выделялись и “древнейшие русские могилы христианского времени” – подкурганные захоронения по христианскому обряду⁴¹.

Специальное исследование ученый посвятил северянам. Помимо курганов с трупосожжением и погребальными урнами, в число северянских он включал и погребения в ямах с гробами. Многочисленность и бедность сопровождающего инвентаря последних позволила отнести их к могилам черни, но более богатое содержание захоронений в срубных гробницах им все же отмечалось ⁴².

Использование для датировки городищ отдельных находок позволило Д.Я. Самоквасову более уверенно идентифицировать северянские памятники. Обозначив на географической карте городища, он определил границы Северянской земли и выделил в ней десять волостей.

Согласно взглядам на происхождение и развитие древних поселений, эти волости должны были состоять из старших городов и пригородов. Административный центр волости ученый определял по размерам городища, количеству укрепленных площадок и численности курганов, расположенных рядом с ним ⁴³. Практически те же критерии легли в основу классификации А.В. Кузы, разработанной в 80-х гг. XX в. ⁴⁴

Отвечая на вопрос о происхождении северян, Д.Я. Самоквасов возвращается к проблеме этногенеза славян ⁴⁵. По сравнению с предыдущими исследованиями, он более весомо подтверждал свои выводы материалами погребальных памятников. Отсутствие в пределах расселения славянских племен более древних могил, за исключением погребений каменной эпохи, доказывало их пришлый характер. Только в Посулье он выделял захоронения “сарматской эпохи”, совершенные по обряду трупосожжения с предметами римского искусства, которыми, наряду с кладами римских монет, аргументировал генетическая связь восточных славян с их дунайской прародиной ⁴⁶.

В другой работе между могилами сарматского и древнерусского периодов появляются могилы “Россов” – гето-дакийских колонистов, оставивших поля погребальных урн в Италии, Польше, Галиции, Силезии, а также в пределах Киевской и Полтавской губерний (раскопки В. Хвойко в 1899 – 1900 гг. и Н. Макаренко в 1906 г.) ⁴⁷.

Используется археологический материал и для характеристики экономического развития северян, согласно которой они были “народом оседлым, земледельческим и производившим отдаленные торговые, военные и служебные сношения, обогатившие Русь всеми предметами цивилизации” ⁴⁸.

В 1909 г. совместно с Курской губернской ученой архивной комиссией, Д.Я. Самоквасов начинает исследования Гочевского археологического комплекса, раскопав 278 курганов и заложив несколько траншей на городищах. Результаты изучения, как и некоторые другие работы, были изданы только после смерти ученого ⁴⁹.

В отличие от предыдущих трудов, практически не содержавших иллюстраций (отдельный атлас предусматривался для “Могил Русской земли”, но отпечатан был

только один экземпляр), значительную часть этих работ составляют чертежи и рисунки вещей. Так, по замыслу Д.Я. Самоквасова, книга о Гочевском археологическом комплексе должна была состоять из двух частей. Первая включила бы в себя “описание внешних форм и хода работ”, “описание форм и значение бытовых изделий” и “исследование по определению времени и народности”, а вторая – “план Гочевских городищ и курганного могильника”, а также “дневник раскопок с рисунками изделий”⁵⁰.

Вышедшие после смерти археолога работы были посвящены не разработке исторических построений, а превращению “археологических материалов” в исторические источники и введению их в научный оборот. В число последних включалась и керамика. Особенно ценными ученый считал погребальные урны, публикация сведений о которых “со всеми орнаментами и знаками на доньшках было бы настольною книгою каждого русского археолога, потому что дало бы возможность установить фактические отличительные признаки славяно-русской керамики”⁵¹.

В заключение отметим, что труды Д.Я. Самоквасова заложили прочный фундамент для дальнейшего изучения славяно-русских древностей левобережной части Среднего Поднепровья. Подходы Д.Я. Самоквасова к археологии претерпели определенную эволюцию, но все же по отдельным важным признакам уступали подходам его младших современников, больше внимания уделявших керамике⁵² и начинавших строить первые типологические ряды вещей⁵³.

---

1. Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. – Чернігів, 1993; *Щавелев С.П.* Историк русской земли. Жизнь и труды Д.Я. Самоквасова. – Курск, 1998.

2. *Пряхин А.Д.* Историографические исследования в отечественной археологии (русской, советской, российской). Периоды развития археологии в стране // Современные проблемы археологии России: – Материалы Всероссийского археологического съезда. – Т. I. – Новосибирск, 2006

3. *Уваров А.С.* Что должна обнимать программа для преподавания Русской Археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа? // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. I. – С. 21.

4. *Нечухрин А.Н.* Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.). – Гродно, 2003. – С. 9 – 31.

5. *Самоквасов Д.Я.* О методе ученой разработки исторических источников. Вступительная лекция в курсе истории русского права, читанная в Императорском Варшавском университете // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Ч. 170. – № 12. – С. 241 – 252.

6. *Самоквасов Д.Я.* Древние города России. – СПб., 1873.
7. Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1874. – Т. IV. – Вып. 1. Отчет. – С. 46.
8. *Уваров А.С.* О признаках народности могильных насыпей // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1873. – Т. III. – Вып. 4. – С. 124–135.
9. *Самоквасов Д.Я.* Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. I.
10. *Самоквасов Д.Я.* Результаты исследования Черниговских курганов с кострищами // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1874. – Т. IV. – Вып. 2. – С. 78–79.
11. *Самоквасов Д.Я.* Древние города... – С. 112.
12. *Самоквасов Д.Я.* Историческое значение городищ // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. I. – С. 231.
13. *Щавелев С.П.* Первый опыт массового учета археологических памятников в России (анкета Д.Я. Самоквасова 1872–1873 гг. и ее результаты) // Российская археология. – 1992. – № 1. – С. 255–264.
14. *Самоквасов Д.Я.* Древние земляные насыпи и их значение для истории // Древняя и новая Россия. – 1876. – № 3, 4.
15. Инструкция для описания городищ, курганов и пещер и для проведения раскопок курганов // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. I. – С. LXIX–LXXII; *Самоквасов Д.Я.* Инструкция для научного исследования курганов // Антропологическая выставка 1879 г. – М., 1879. – Т. I.
16. *Самоквасов Д.Я.* Древние земляные насыпи...; *Его же.* Северянские курганы...
17. *Самоквасов Д.Я.* О городищах и курганах в земле Северян и их значении в истории // Черниговские губернские ведомости. – 1872. – № 45. – Часть неофициальная.
18. *Самоквасов Д.Я.* Северянские курганы...
19. Там же. – С. 223.
20. Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1878. – Т. VII. – Вып. 3. Протоколы. – С. 50–51.
21. Архив Российской Академии наук. – Ф. 446. – Оп. 2. – Д. 581. – Л. 17.
22. *Самоквасов Д.Я.* Генетическое, этнографическое сродство скифов и славян // Труды V Археологического съезда в Тифлисе. – М., 1887. – С. 89–111.
23. *Самоквасов Д.Я.* История русского права. Вып. 2. Происхождение славян. Происхождение русских славян. – Варшава, 1884.
24. Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1878. – Т. VII. – Вып. 3. Протоколы. – С. 50–51; *Самоквасов Д.Я.* Вещественные памятники в пределах Малороссии // Антропологическая выставка 1879 г. – М., 1879. – Т. III; Доклад о действиях Императорской археологической комиссии за 1883 и 1884 гг. // Отчет Императорской археологической комиссии за 1882–1888 гг. – СПб., 1891.
25. *Щавелев С.П.* Вклад Д.Я. Самоквасова в полевую археологию (по архивной рукописи)

ученого) // Проблемы первобытной археологии Евразии (к 75-летию А.А. Формозова). – М., 2004. – С. 96 – 98.

26. Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1881. Т. IX. – Вып. 1. Протоколы. – С. 10.

27. Труды IV Археологического съезда. – Казань, 1884. – Т. I; Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1881. – Т. IX. – Вып. 1. Протоколы. – С. 9 – 10; *Самоквасов Д.Я.* Могилы Русской земли. – М., 1908. – С. 255 – 257, 262 – 263.

28. *Пряхин А.Д.* Дореволюционное время в развитии отечественной археологии // История отечественной археологии: дореволюционное время: Материалы IV чтений по историографии археологии Евразии. – Воронеж, 2004. – С. 13.

29. *Щавелев С.П.* Вклад Д.Я. Самоквасова в полевую археологию... – С. 98.

30. *Самоквасов Д.Я.* Генетическое, этнографическое родство скифов и славян... – С. 198.

31. *Самоквасов Д.Я.* История русского права... – С. 89 – 111.

32. *Кропоткин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. – М., 1967. – С. 8 – 9.

33. *Самоквасов Д.Я.* История русского права... – С. 140 – 149; *Его же.* О происхождении русских и польских славян и о причине появления кладов римских монет в земле древних руссов и ляхов // Труды VIII Археологического съезда. – М., 1897. – Т. III. – С. 32 – 34.

34. *Самоквасов Д.Я.* Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей. – Варшава, 1892.

35. *Пряхин А.Д.* Дореволюционное время... – С. 11.

36. Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. III. – С. 330 – 331.

37. *Цыбин М.В.* В.А. Городцов и проблемы историко-археологического изучения юго-востока Древней Руси // Исторические записки. – Воронеж, 1999. – Вып. 4. – С. 204 – 215.

38. Правила XIV Археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседания Предварительного Комитета 7 – 9 февраля 1906 г. – М., 1906. – С. 24.

39. Раскопки Северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда Д.Я. Самоквасовым. Посмертное издание. – М., 1916. – С. VII – VIII.

40. *Самоквасов Д.Я.* Могилы... – С. 42 – 43.

41. Там же. – С. 236 – 237, 254 – 257.

42. *Самоквасов Д.Я.* Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. – М., 1908. – С. 14 – 18.

43. Там же. – С. 23 – 56.

44. Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – С. 37 – 49.

45. *Самоквасов Д.Я.* Северянская земля... – С. 63 – 93; *Его же.* Происхождение русско-го народа. – М., 1908.

46. *Самоквасов Д.Я.* Происхождение русского народа... – С. 22 – 23.

47. *Самоквасов Д.Я.* Могилы... – С. 174 – 186.

48. *Самоквасов Д.Я.* Северянская земля... – С. 102.

49. Атлас Гочевских древностей. – М., 1915; Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянского уезда Курской губернии, произведенных проф. Д.Я. Самоквасовым в августе 1909

года. – М., 1915.

50. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева... – С. VII.

51. Могильные древности Северянской Черниговщины Д.Я. Самоквасова. Посмертное издание. – М., 1917. – С. 74.

52. *Городцов В.А.* Русская доисторическая керамика // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. I.

53. *Стицын А.А.* Курганы Санкт-Петербургской губернии в раскопках Л.К. Ивановского // Материалы по археологии России. – СПб., 1896. – № 20; *Его же.* Расселение древне-русских племен по археологическим данным // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – № 8.

Геннадий Поляков

П.М. ЕРЕМЕНКО – АРХЕОЛОГ ИЗ НОВОЗЫБКОВА

Имя П.М. Еременко прочно вошло в историю отечественной археологии конца XIX – XX вв. В определении, которое чаще всего сопутствует его имени, содержатся, как правило, два слова – “краевед” и “археолог”. При этом акцент делается на первом – “краевед”. Безусловно, этому во многом способствовали следующие обстоятельства: исследования П.М. Еременко были ограничены северными уездами Черниговской губернии и западными – Орловской; он был активным членом Новозыбковского уездного бюро краеведения; его основным трудом стала книга-пособие по краеведению, вышедшая в свет тиражом в 2000 экземпляров¹.

Начиная с 1930-х гг. и вплоть до наших дней в общественном сознании утверждались представления о краеведении, как о прикладном направлении, знании “второго сорта” по сравнению с общеисторическим. Между тем, до разгрома краеведческих школ историческое краеведение развивалось в едином русле исторической науки. Многие известные историки и археологи, исследуя крупные проблемы, отнюдь не чурались и краеведческого жанра. Да и сам жанр в XIX – начале XX вв. носил другие названия – “родиноведение” и “отчизноведение”.

Петр Митрофанович Еременко родился в 1860 г. в семье крестьянина Глуховского уезда, закончил Глуховскую прогимназию и Коллегию Павла Галагана в Киеве в 1881 г. Затем он стал студентом историко-филологического факультета Киевского университета св. Владимира, откуда был исключен в сентябре 1884 г. за участие в сту-

денческих беспорядках. Впоследствии П. М. Еременко все же закончил университет и начал преподавать историю и географию в Новозыбковской женской гимназии и Новозыбковском реальном училище²⁻³.

В начале 90-х гг. XIX в. П. М. Еременко начал свои археологические изыскания. В 1890 г. он со своими друзьями и коллегами К. Берученко-Мусиенко и В. Белоусом произвел свои первые раскопки курганных могильников в г. Новозыбкове⁴ и на правом берегу р. Ипать у населенного пункта Тимошкин перевоз Новозыбковского уезда. В восьми курганах был зафиксирован обряд трупоположения в насыпи, в одном – в подкурганной яме⁵. В 1891 г. П. М. Еременко исследовал 62 кургана в четырех курганных могильниках, расположенных у сел Гетманская Буда, Высокое, Козаричи и Ляличи на р. Ипать. Погребальный обряд представлял собой в основном трупоположение на горизонте, в насыпи и в ямах под горизонтом. П. М. Еременко отметил, что погребения в насыпи чаще всего встречались в низменных местах, покрывавшихся в весеннюю пору водой, что характерно для Новозыбковского и Суражского уездов⁶.

Пик раскопок П. М. Еременко приходится на 1894 г., когда он раскопал 194 кургана в 24 могильниках, расположенных в бассейне р. Ипути и в верховьях р. Снов на территории Новозыбковского и Суражского уездов (Антоновка – 6, Батуровка – 10, Большие Щербиничи – 13, Боровичи – 17, Внуковичи – 5, Гетманская Буда – 9, Голубовка – 10, Гулевка – 7, Карховка – 12, Кашковка-Летяхи – 3, Коржовка – 9, Курозново – 4, Людково – 4, Малая Топаль – 3, Медведовка – 5, Манюки – 5, Медведово – 5, Новое Новицкое – 5, Поповка – 10, Попова Гора – 17, Сачковичи – 5, Смяличи – 11, Холеевичи – 9, Чертовицы – 10). Погребальный обряд в этих курганных группах полностью соответствовал ранее исследованным П. М. Еременко курганным некрополям⁷.

Некоторые результаты своих исследований радимичских курганных древностей XI – XII вв. П. М. Еременко опубликовал⁸, но итоги его исследований в Новозыбковском и Суражском уездах подвел один из крупнейших русских археологов и историков того времени А. А. Спицын. Он посвятил исследованиям П. М. Еременко три статьи обзорного характера, в которых осуществил анализ погребального обряда и дал характеристику вещей из раскопок новозыбковского археолога⁹.

В 1896 г. П. М. Еременко перенес полевые исследования в бассейн Десны на территорию Брянского, а позднее и Елецкого уездов Орловской губернии. В мае он получил “Открытый лист” на право проиведения раскопок в Брянском уезде¹⁰. Северо-западнее Брянска им было раскопано 36 курганов из 6 могильников (у сел Алешня – 6, Загорье – 4, Лобановка – 5, Ивановичи – 6, Козловка – 5, Немеричи – 5, Пеклино – 5)¹¹. Особенностью погребального обряда курганных некрополей на радимичско-кривичском пограничье было наличие (при традиционном для радимичей погребальном

обряде в форме трупоположения) в двух из них захоронений в виде трупосожжений на горизонте (Загорье и Алешня)¹². В Елецком уезде были раскопаны три кургана эпохи бронзы и Древней Руси в могильнике у с. Новоселицкого¹³.

В том же 1896 г. П.М. Еременко составил “Сведения о курганах и городищах Брянского уезда”, по сути, его археологическую карту, которую передал в Императорскую Археологическую комиссию. К сожалению, она так и осталась неопубликованной.

Ещё в 1894 г. П.М. Еременко передал обширную коллекцию добытых им древностей на территории Новозыбковского и Суражского уездов в Археологический музей Киевского университета св. Владимира¹⁴, а в 1896 г. аналогичную коллекцию из раскопок в Брянском уезде подарил Орловской губернской ученой архивной комиссии¹⁵. Результатам исследований П.М. Еременко на территории Орловской губернии в 1896 г. впоследствии посвятил свою статью председатель Орловской губернской ученой архивной комиссии А.Н. Шульгин¹⁶.

В 1905 г. в рамках подготовительных археологических изысканий, которые предшествовали проведению в 1908 г. в Чернигове XIV Археологического съезда, П.М. Еременко осуществил поиск и обследование городищ и курганов Глуховского и Суражского уездов Черниговской губернии¹⁷.

На этом его полевые археологические исследования завершились. Причины, по которым П.М. Еременко перестал заниматься археологией, неизвестны. И все же он вошел в историю российской археологической науки как исследователь радимичских курганов. В течение четырех полевых сезонов им было вскрыто около 300 курганов в 36 некрополях, расположенных, в основном, в бассейне Ипути, верховьях Снова и Брянском Подесенье¹⁸.

В дальнейшем П.М. Еременко продолжил педагогическую деятельность. Вплоть до 1919 г. он работал преподавателем Новозыбковского реального и сельскохозяйственно-технического училища, где преподавал историю и географию¹⁹. В 1919 г. училище было преобразовано в сельхозтехникум, который осенью 1923 г. после объединения с педагогическим техникумом стал политехникумом. П.М. Еременко увлеченно занимался краеведением и был избран членом Новозыбковского уездного бюро краеведения. В 1924 г. вышла в свет его статья, посвященная прошлому Новозыбковского и Суражского уездов²⁰.

Последним опубликованным трудом П.М. Еременко, как мы уже упоминали, стало “пособие по краеведению” – книга о Новозыбковском уезде²¹. В ней подробно описаны природно-географические условия, история, экономика, транспорт, здравоохранение, образование региона. Автор уделил внимание и археологии, в частности, отметил наличие на территории уезда “не менее 1800” радимичских курганов, “насы-

панных не позже XII в.”, и 16 городищ²².

Дальнейшая судьба П.М. Еременко неизвестна. По-видимому, он умер в Новозыбкове во второй половине 20 – 30-х гг. XX в.

В заключении отметим, что П.М. Еременко является вполне состоявшимся археологом, несмотря на то, что сам термин “археология” с тех пор претерпел существенные изменения²³. Конечно, он был не профессиональным ученым, а лишь провинциальным археологом-любителем, много сделавшим для изучения материальной культуры древних славян.

Педагогическая и историко-краеведческая деятельность П.М. Еременко, несомненно, заслуживает дальнейшего исследования.

---

1. *Еременко П.* Новозыбковский уезд: Пособие по краеведению для школ, изб-читален, кружков самообразования и др. – Новозыбков, 1925.

2. Деятели революции в России: Биобиблиографический справочник. – М., 1933. – Т. III. – Вып. 1. – Стб. 1353.

3. Календарь Черниговской губернии на 1893 г. – Чернигов, 1892. – С. 254, 256.

4. О результатах раскопок в г. Новозыбкове // Черниговские губернские ведомости – 1891. – № 4. – Часть неофициальная.

5. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра. – М., 1962. – С. 66; Архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук. – Ф. 1. – 1890 г. – № 90.

6. *Еременко П.М.* Раскопки курганов Новозыбковского уезда // Записки Императорского Русского археологического общества. – СПб., 1896. – Т. VIII. – Вып. 1 – 2. – С. 73.

7. Архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук. – Ф. 1. – 1894. – № 103.

8. *Еременко П.М.* Обзорение курганов и городищ Новозыбковского уезда // Записки Императорского Русского археологического общества. – СПб., 1896. – Т. VIII. – Вып. 1 – 2. – С. 66 – 71; *Его же.* Раскопки курганов Новозыбковского уезда // Там же. – С. 72 – 84.

9. *Стицын А.А.* Курганы, раскопанные П.М. Еременко в Новозыбковском уезде // Записки Императорского русского археологического Общества. – СПб., 1896. – Т. VIII. – Вып. 1 – 2. – С. 61 – 66; *Его же.* Курганы, раскопанные П.М. Еременко в Суражском уезде // Там же. – С. 84 – 95; *Его же.* Вещи из раскопок П.М. Еременко в курганах Новозыбковского и Суражского уездов // Там же. – С. 95 – 102.

10. Государственный архив Брянской области. – Ф. 523. – Оп. 1. – Д. 1058. – Л. 80.

11. Архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук. – Ф. 1. – 1896 г. – № 68.

12. *Шульгин А.Н.* Минувшее Орловского края // Орловские губернские ведомости. – 1902. – 8 июня. – Часть неофициальная.

13. *Шульгин А.Н.* Раскопка П.М. Еременко // Труды Орловской ученой архивной комис-

сии за 1904 – 1905 гг. – Орел, 1906. – С. 87.

14. *Курінний П.* Історія археологічних знань на Україні. – Полтава, 1994. – С. 38.

15. Архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук. – Ф 1. – 1895 г. – № 293. – Л. 73 об. – 74.

16. *Шульгин А.Н.* Указ. соч. – С. 87 – 91.

17. *Еременко П.М.* Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 67 – 90.

18. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI – XIII вв. – М., 1982. – С. 152.

19. *Заболотный Н.Ф.* Школы, гимназии, лицеи России и Брянской области. – Брянск, 2002. – С. 138.

20. *Еременко П.М.* Восточные уезды Гомельской губернии в прошлом // Сборник материалов Гомельских губернских курсов по переподготовке сельских школьных работников в г. Новозыбкове. – Новозыбков, 1924.

21. *Еременко П.М.* Новозыбковский уезд: Пособие по краеведению для школ, изб-читален, кружков самообразования и др. – Новозыбков, 1925.

22. Там же. – С. 22.

23. *Формозов А.А.* История термина “археология” // Вопросы истории. – 1975. – № 8. – С. 215.

Людмила Ясновська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТИНЦЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧЕРНІГОВА у 70 – на початку 90-х рр. XX ст.

Археологічні дослідження одного з найдавніших міст України – Чернігова було започатковано архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря І. Галятовським у 70-х рр. XVII ст. ¹ Лише через 200 років було поновлено вивчення архітектурних та курганних старожитностей Чернігова представниками Імператорського Московського археологічного товариства (Д.Я. Самоквасов, М.О. Константинович, Т.В. Кибальчич). На початку XX ст. ці студії продовжили члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії (П.М. Добровольський, А.В. Верзилов, Є.О. Корноухов) та співробітники Всеукраїнської археологічної комісії Української Академії наук (М.О. Макаренко та І.В. Моргилевський). У 40 – 60-х рр. в місті працювали спільні експедиції академі-

чних Інститутів археології Москви та Києва (Б.О. Рибаків, П.Д. Барановський, В.А. Богусевич, В.А. Холостенко, Д.І. Бліфельд) і водночас тривало формування нової генерації місцевих фахівців (І.І. Єдомаха, М.А. Попудренко)². Новий етап археологічних досліджень у Чернігові розпочався у 70-х рр., коли масштаби розкопок, які здійснювалися здебільшого місцевими науковцями, помітно зросли³.

У 1972 р. археологічні дослідження стародавнього Чернігова розпочали співробітники сектору науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозиції Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (далі – ЧДАІЗ). Архітектурно-археологічний напрямок цих студій було схвалено на засіданні відділу слов'янської та середньовічної археології Інституту археології (далі – ІА) АН УРСР⁴.

Співробітники ЧДАІЗ під керівництвом А.А. Карнабеда, головним чином, вели спостереження під час прокладання комунікацій на території старого Чернігова. У першу чергу слід відзначити плідні роботи на території дитинця. Впродовж 1972 – 1991 рр. вдалося відкрити нові архітектурні пам'ятки XI – XII ст., зафіксувати житлові та господарські споруди, зібрати керамічний та речовий матеріал VII – XIII ст. На особливу увагу заслуговують виявлені в 1973 р. залишки кладки невідомої споруди XII ст. Під час прокладки електрокабеля на території так званого Верхнього Замку (Цитадель) на глибині 30 – 35 см були зафіксовані цем'янковий розчин та світложовта плінфа⁵. Археологічні дослідження залишків цієї споруди були завершені у 1989 р.⁶

Під час розвідкових розкопок з південного та західного боків західного тамбура Спаського собору протягом 1972 – 1980 рр. було встановлено розміри притвору XI ст., а на відстані 14 м на південь від південної башти зафіксована аркова перемичка⁷. У цих роботах брали участь київський архітектор М.М. Говденко і чернігівські археологи М.А. Попудренко та І.І. Єдомаха.

Наприкінці 70-х рр. було прийнято Закони СРСР та УРСР “Про охорону та використання пам'яток історії і культури”, що дозволило покращити облік пам'яток археології та зупинити їх нищення під час будівельних робіт. У Чернігові натовді вже існувало громадське об'єднання – археологічна секція при обласній організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК), представники якої разом із співробітниками ЧДАІЗ намагались проводити наглядові та охоронні дослідження, але їм бракувало фахової підготовки та необхідного спорядження.

Тому можна вважати, що повноцінні й систематичні археологічні дослідження на території Чернігова було започатковано тільки після створення в 1979 р. на базі Чернігівського історичного музею (далі – ЧІМ) Чернігівської археологічної експедиції (далі – ЧАЕ). Враховуючи, що археологічні старожитності перебували під опікою музею, у 1981 р. було створено відділ охорони та вивчення археологічних пам'яток, який очо-

лив В.П. Коваленко. Це дозволило уточнити історичну топографію та етапи розвитку дитинця стародавнього Чернігова, остаточно встановити час заснування міста (кінець VII – початок VIII ст.), відкрити нові архітектурні комплекси XI – XII ст., поповнити фонди та експозицію музею значною кількістю речових комплексів, у тому числі й скарбами.

Слід згадати також про спробу створення ще одного наукового осередку по дослідженню археологічних старожитностей Чернігова. Восени 1979 р. з ініціативи академіка Б.О. Рибаківа, за активної підтримки місцевих органів влади та обласної організації УТОПК було вирішено створити на базі кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка (далі – ЧДПІ) Обласний центр археологічних досліджень (далі – ОЦАД), до складу якого увійшли Е.В. Яковенко (керівник), В.П. Глуценко та С.П. Карпов. ОЦАД мав об'єднати зусилля археологів-професіоналів та аматорів для проведення планомірних охоронних досліджень на території міста й області. Планувалося, що кошти на проведення робіт будуть надходити від замовників. Перший госпдоговір був укладений між Обласним відділом у справах будівництва та архітектури та ОЦАД у 1980 р. по темі “Охоронні розкопки археологічних пам'яток у зонах будівництва м. Чернігова”⁸. Від замовника на усіх етапах робіт брав участь завідувач сектора науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозиції ЧДАІЗ А.А. Карнабед, який проводив усі обмірювальні роботи, складав плани та замальовував стратиграфію, виконував прив'язку на місцевості шурфів та розкопів.

Археологічні дослідження розпочалися саме на території стародавнього дитинця в північно-східній його частині, де у 70-х рр. XII ст. був розташований князівський двір, а пізніше – будівля Чернігівського магістрату XVII – XVIII ст. та будинок Чернігівського губернського дворянського зібрання XIX ст. Йшлося про встановлення стану збереженості фундаментів останнього, які передбачалося використати під час будівництва нового корпусу ЧІМ. Крім того, фахівці мали на меті визначити потужність культурного шару та перспективи подальших архітектурно-археологічних досліджень.

Учасники експедиції заклали 11 розкопів та 2 траншеї загальною площею 130 кв. м, що дозволило поза контурами будинку Дворянського зібрання виявити залишки мурувань XI ст., фрагменти фресок, смальти, плінфи, цем'яночного розчину. Все це давало підстави для продовження археологічних досліджень на цій ділянці дитинця⁹. Практичну допомогу в роботі співробітникам ОЦАД надавали А.В. Куза і В.П. Коваленко. На жаль, з об'єктивних причин ця інституція проіснувала лише один польовий сезон. Повернулися до цієї форми роботи після того, як на викладацьку роботу до ЧДПІ перейшов В.П. Коваленко, який у 1987 р. започаткував госпдоговірну тему “Археологія та історія Північного Лівобережжя”.

Основні дослідження на території Чернігівського дитинця проводилися в 1984–1987 рр. Чернігівською археологічною експедицією ЧІМ під керівництвом В.П. Коваленка. До її складу входили студентський науково-виробничий загін “Археолог”¹⁰ та архітектурно-археологічний загін ЧДАІЗ (у 1986 р., керівник – А.А. Карнабед). Протягом перших 4 польових сезонів були проведені археологічні розкопки в північно-східній частині дитинця. Загалом було досліджено близько 3 тис. кв. м – більше, ніж за всі попередні роки розкопок на цій ділянці дитинця.

Археологи розкопали близько 100 будівель VII–XVIII ст., понад 200 господарських ям, залишки міського кладовища XI – початку XII ст. (100 поховань), зафіксували сліди садибного планування різних епох, відкрили 2 нові монументальні споруди домонгольського часу, зібрали понад 50 тис. одиниць фрагментів кераміки, будівельних матеріалів, предметів побуту, знарядь праці та озброєння, прикрас VII – XIX ст.

В результаті проведених робіт було визначено час виникнення Чернігова, адже на значній площі дитинця зафіксовано сліди культурних шарів VII – VIII ст. До цього часу відносяться сильно пошкоджене пізньосередньовічними перекопами напівземлянкове житло, розкопане в 1985 р., та ряд господарських будівель. Було виявлено численні фрагменти та розвали ліпного посуду, уламки глиняної сковорідки, фрагмент жорна з вулканічного туфу, глиняні пряслиця та грузила, підвіска з кабанячого ікла, оселок, камінь-розтиральник, залізні шило та ніж, кістяні бабка та проколка¹¹.

У 1984 р. було досліджено залишки рову дитинця кінця X ст., причому в передматерикових шарах була знайдена ліпна кераміка VII – VIII ст., а за межами рову зафіксовано сліди оранки. Це дозволило В.П. Коваленку дійти висновку, що за лінією оборонних споруд давнього ядра дитинця існувала міська забудова з елементами садибного планування. Про це свідчили також виявлені в 1986 р. залишки садибної огорожі у вигляді частоколу або тину. Досліджені були й залишки ремісничого виробництва – залізобного (2 ковальські горни X – XI ст., заповнені відходами виробництва, ковальське зубило) та ювелірного (виявлені уламки бронзового казана, краплі кольорових металів та ливарний брак, бронзові пластинки зі слідами різки ножицями). У 1985 р. археологи натрапили на скарб ювелірних виробів у будівлі під завалом північної стіни князівської брами, у 1986 р. – кам'яну ливарну формочку для виготовлення шариків для колтів. Крім того, були зафіксовані господарські будівлі, інтерпретовані як залишки князівської медуші (1984 р.) та мукомольні (1987 р.)¹².

У складі ЧАЕ на території дитинця працював архітектурний загін відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ, що дозволило під час охоронних археологічних робіт вивчити невідомі раніше монументальні споруди давньоруської доби. 1985 р. у північно-східній частині дитинця за 25 м на північний захід від Художнього музею були виявлені залишки брами князівського двору з надбрамною церквою, про що

свідчили уламки фресок, смальти, свинцевих листів покрівлі. За будівельною технікою брама була датована П.А. Раппопортом та В.П. Коваленком кінцем XII – початком XIII ст.¹³ Виявлені свинцеві листи дозволили П.М. Гребеню реконструювати конструктивні особливості покрівлі бані надбрамної церкви¹⁴.

У 1986 р. за 20 м на захід від брами було досліджено невідомий раніше чотиристовпний трьохаксидний храм, у дослідженні якого взяли участь співробітники Архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом Л.М. Большакова. Консультував археологів відомий дослідник давньоруської архітектури П.О. Раппопорт, який визнав, що був “вскрыт совершенно поразительный памятник, подобных которому в русском зодчестве еще не было известно. Как оказалось, это храм-усыпальница, построенная Владимиром Мономахом в конце XI в.”¹⁵

Крім цих двох монументальних споруд, на території садиби Художнього музею 1984 р. був знайдений різьблений камінь, який за своїм функціональним призначенням міг перекривати прохід на хори і являв собою частину перекриття порталу князівського терему між Спаським та Борисоглібським соборами, який був збудований на зламі XI – XII ст.¹⁶ Р.С. Орлов висловив припущення, що плетиво різьбленого каменя асоціюється з каролінгською традицією¹⁷.

На цій же ділянці були зафіксовані нові свідчення загибелі міста в жовтні 1239 р.: усі споруди початку XIII ст. мали сліди пожежі. Тут же було знайдено великий замок міської брами з обривками ланцюга, який, імовірно, був збитий під час штурму.

Отримані за чотири роки польові матеріали дозволи В.П. Коваленку запропонувати схему історичної топографії чернігівського дитинця та встановити час виникнення Чернігова (кінець VII – початок VIII ст.)¹⁸.

Потрібно відзначити, що у складі ЧАЕ працював міський археологічний загін спелео-археологічної секції міської організації УТОПІК під керівництвом Г.О. Кузнецова, який 1985 р. провів розвідкові розкопки в західній та південно-східній частинах дитинця. Науковими консультантами цих робіт були А.А. Карнабед та В.П. Коваленко.

У західній частині дитинця (на цій ділянці роботи проводилися вперше) була здійснена спроба виявити підземні комунікації фортеці. Розвідкові розкопки на площі 25 кв. м дозволили зафіксувати потужний культурний шар (до 2 м) доби Київської Русі, дослідити частину наземної споруди XII ст., у заповненні якої на згорілих плахах та дошках долівки знайдені фрагменти тиглів різних розмірів із залишками сплавів кольорових металів та рештки берестяних кошиків, у котрих зберігалась вохра. Усе це дозволило Г.О. Кузнецову висловити припущення про ремісниче призначення споруди, ймовірно, майстерні художника. Поряд з будівлею були зафіксовані уламки фресок, тиньку та розвал плінфи, які автор пов’язав з якоюсь невідомою кам’яною спорудою¹⁹.

У південно-східній частині дитинця траншеєю (10 x 2 м) було розрізано засипаний рів Верхнього Замку, що відділяв у XVII – XVIII ст. Цитадель від решти фортеці. Глибина рову становила 6 м від рівня поверхні XVIII ст., а ширина – 19 м. У заповненні рову знайдені речі, які датуються кінцем XVII – початком XIX ст.²⁰

Додаткову інформацію про Верхній Замок чернігівського дитинця було отримано завдяки охоронним роботам, що проводилися в зв'язку із реконструкцією Міського парку культури та відпочинку ім. М. Коцюбинського. На цьому етапі розкопки велися спільною археологічною експедицією ЧІМ та ЧДПІ під керівництвом В.П. Коваленка, та з 1990 р. Чернігівським обласним археологічним центром (далі – ЧОАЦ). У 1989 р. на північно-східному схилі Цитаделі було досліджено близько 300 кв. м і встановлено, що на цій території збереглися ділянки культурного шару ранньослов'янського і давньоруського часу. Досліджено рештки оборонних споруд IX – XIII ст., у тому числі трьох різночасових бойових веж, та фундаменти невеликого безстовпного храму першої половини XII ст., які були зафіксовані А.А. Карнабедом ще в 1973 р. В.П. Коваленко та П.М. Гребень вважають, що церква безпосередньо належала до системи валів Цитаделі й була зведена на тій ділянці, яку до цього займала вежа 3²¹. Саме своїм розташуванням пам'ятка відрізняється від більшості давньоруських храмів Київської Русі.

Під час розкопок 1990 – 1991 рр., що велися В.П. Коваленком та І.М. Ігнатенком у північно-східній та південно-західній частинах Цитаделі й біля підшви насипу (загальною площею 260 кв. м), були виявлені сліди засипаних землею дерев'яних клітей зрубної конструкції, з яких складався вал. Це дозволило реконструювати послідовність виконання робіт по будівництву Чернігівської фортеці та етапів її зведення. Перший етап, як вважають автори дослідження, охоплює другу половину IX – початок X ст., другий – 30 – 40-і рр. XI ст., третій – XII – початок XIII ст., а після монголо-татарської навали укріплення чернігівського дитинця неодноразово поновлювалися аж до середини XVIII ст.

Крім того, на західному схилі у XII – на початку XIII ст. було зведено велику дерев'яну споруду, підлога якої спиралася на стовпи з уламків плінфи. За характером знахідок (уламки кількох десятків скляних посудин, у тому числі візантійського та близькосхідного походження, половинка бронзового дзеркальця, фігурка шахового короля, що сидить на троні, вирізьблена із слонової кістки), споруда ідентифікована як колишній терем однієї з найзнатніших родин Чернігова. Досліджено також рештки невеликої медуші під підлогою терема та піч, цілком складену з уламків плінфи на глиняному розчині, за західною стіною терема²². Усе це спростувало думку В.А. Богусевича про штучне походження пагорба, на якому розташовувався Верхній Замок.

Здобутий під час розкопок 1985 – 1987 рр. на території дитинця речовий матеріал

був переданий до фондів ЧІМ, що дозволило підготувати історико-археологічну виставку “Чернігів на зрізі століть” (1992 р.), яка і до сьогодні приваблює увагу фахівців та шанувальників історії древнього Чернігова. На жаль, лише незначна частина здобутих матеріалів знайшла відображення в наукових звітах та публікаціях, що не дозволяє скласти повне уявлення про початковий етап становлення дитинця.

Особливий інтерес у дослідників викликав скарб 1985 р., що складався з прикрас, захованих під трьома срібними з позолотою чашами, складеними одна в одну: срібних шийних гривен, колтів, браслетів, скроневиц кілець та двох невеличких злитків – золотого та срібного, атрибуція яких була здійснена В.П. Коваленком. Чаша, прикрашена медальйонами із зображеннями святих-воїнів, була виготовлена візантійськими майстрами і належала одному з чотирьох представників чернігівської династії, які мали хрестильне ім'я Миколай. Найменша чаша скарбу була сильно пошкоджена, від неї збереглася тільки конічна ніжка, на внутрішній поверхні якої під час реставрації було розчищено напис “КУНАЖА ГЮРЪЕВА”. На думку дослідників, чаша належала князю новгород-сіверському та чернігівському Ігорю Святославичу, якому при хрещенні дали ім'я Юрій (Георгій)²³. А.О. Мединцева, вивчивши палеографічні особливості графіті, датувала чаші кінцем XII – початком XIII ст. Крім того, вона довела, що напис зроблено варягом, про що свідчать руни²⁴.

Г.А. Мудрицький дослідив замок, знайдений 1986 р. поблизу князівської брами. Він дійшов висновку, що замок був виготовлений за індивідуальним замовленням на зразок екземплярів основного типу (тип В за Б.О. Колчиним), який набув найбільшого поширення в XII – XIII ст. Дослідник відзначив особливість чернігівського замка, що полягає у більш складній конструкції пружинного механізму²⁵.

Скляні вироби, виявлені в 1989 – 1991 рр. на території Цитаделі, були вивчені І.М. Ігнатенком. На його думку, комплекс знахідок (330 браслетів) з Верхнього Замку має багато спільного з колекцією знахідок давнього Новогрудка, зокрема, велику кількість прикрас із синього скла. Такі браслети виготовлялися у Візантії, Причорномор'ї та Києві. І.М. Ігнатенко підрахував, що відсоток синіх кобальтових скляних браслетів, знайдених на Верхньому Замку, становить 33,6% від їх загальної кількості, причому понад 7,3% з них візантійського виробництва²⁶. Крім того, І.М. Ігнатенко здійснив графічну реконструкцію ще однієї унікальної речі, що походила з Візантії, – фрагментованого флакону з бордового марганцевого скла, розписаного золотом та фарбою, із зображенням танцюючих скоморохів²⁷. Ці пам'ятки підтверджують тезу про тісні торговельні контакти Чернігова з Візантійською імперією.

Проведений О.В. Потаповим аналіз остеологічного матеріалу з розкопок 1986 – 1987 рр., що складав 1,3 тис. екземплярів кісток диких та домашніх тварин мінімум

від 184 особин, дозволив визнати, що населення дитинця вживало в їжу м'ясо великої рогатої худоби більше, ніж інших видів тварин. Значний відсоток складали кістки диких тварин, що дозволило визнати доступність полювання на косулю, оленя, дико-го кабана та лося для мешканців дитинця²⁸.

Під час роботи V Міжнародного конгресу славистів (вересень 1985 р.) його учасники ознайомились з методикою розкопок чернігівських археологів (Рис. 1, 2). Крім польових досліджень, чернігівські дослідники брали участь у роботах наукових семінарів та конференцій. Відділ охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ зініціював проведення історико-археологічного семінару “Чернігів та його округа в IX – XIII ст.” (1985, 1988, 1990 рр.) (Рис. 3, 4).

У червні 1989 р. Чернігів відвідали керівники академічних Інститутів археології Болгарії, Чехословаччини, Румунії, Росії та України, які оглянули найдавніші архітектурні пам'ятки Чернігова, ознайомились з роботою відділу охорони та вивчення пам'яток археології, що отримала схвальну оцінку.

Потрібно відзначити, що участь в археологічних розкопках чернігівського дитинця, особливо в 1984 – 1987 рр., 1989 – 1991 рр., для багатьох молодих дослідників стала справжньою школою фахової майстерності. Серед тих, хто здобув належний вишкіл, були чернігівські археологи О.М. Веремейчик, П.М. Гребень, Г.В. Жаров, І.М. Ігнатенко, Е.М. Ілляшенко, А.Л. Казаков, В.В. Мултанен (Простантінова), С.Л. Лаєвський, Т.Г. Новик, Ю.М. Ситий, О.Є. Черненко, Л.В. Ясновська.

Загалом, період 70-х – початку 90-х рр. XX ст. можна вважати найбільш плідним в археологічних дослідженнях дитинця стародавнього Чернігова (Рис. 5). Були досліджені оборонні комплекси, виявлені три невідомі архітектурні споруди кінця XI – початку XIII ст., зібрана значна колекція речового матеріалу, серед якого виділяється скарб срібних речей. Отримані результати дозволили у 1992 р. відсвяткувати 1300-літній ювілей міста. На жаль, подальші археологічні дослідження на території дитинця з різних причин протягом 90-х рр. XX ст. були призупинені.

---

1. Коваленко О.Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 173; Ясновська Л.В. Першопочатки вивчення давньоруських пам'яток Північного Лівобережжя // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 19.

2. Ясновська Л.В. З історії археологічних досліджень пам'яток давньоруської архітектури Чернігово-Сіверської землі // 1000 років Чернігівської єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 59 – 61; *Ії ж.* До історії дослідження давньоруського некрополя Чернігова // Некрополи Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 33 – 36; *Ії ж.* Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40 – 60-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37 – 48.

3. Казаков А.Л., Коваленко В.П. 5 лет работы отдела археологии Черниговского исторического музея: итоги, перспективы // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 7–9; Карнабед А.А. Научно-исследовательская и фондовая работа в ЧГАИЗе за 20 лет // Там само. – С. 7–9; Кузнецов Г.А. Плодотворное сотрудничество (Об итогах деятельности спелео-археологической секции при Черниговском городском правлении Украинского общества охраны памятников истории и культуры) // Там само. – С. 14–16; Толочко П.П. До читача // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 4; Ясновська Л.В. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981–1998 рр.) // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 32; Ясновська Л.В. Діяльність Чернігівської спелео-археологічної секції УТОПІК // VIII Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства “Історичне краєзнавство і культура” (наукові доповіді та повідомлення). – Харків, 1997. – С. 347–349.

4. Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАН України. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 831. – Арк. 1.

5. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного заповедника в городе Чернигове // НА ІА НАН України. – 1973/116. – С. 9.

6. Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13–24.

7. Карнабед А.А. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X–первой половины XIII вв. – М., 1988. – С. 37.

8. Карнабед А.А., Глуценко В.П. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в зонах строительства в г. Чернигове. 1980 г. // Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній” (далі – НАІЗ “ЧС”) – КН 455/1 / ДФ 89. – С. 2–5.

9. Карнабед А.А., Глуценко В.П. Отчет ... – С. 19–32; Карнабед А.А. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове // Археологические открытия 1980 года – М., 1981. – С. 253.

10. Ясновська Л.В. З досвіду роботи студентського науково-виробничого об'єднання “Археолог” Чернігівського педінституту ім. Т.Г. Шевченка // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 1. – С. 42.

11. Коваленко В.П. Раскопки на Черниговском детинце // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 340–341.

12. Коваленко В.П. Краткий отчет о результатах археологических исследований на детинце древнего Чернигова в 1984–1987 гг. // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р–2124. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 13–14; Його жс. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 18–22.

13. Коваленко В.П. Работы архитектурного отряда археологической экспедиции Черниговского исторического музея в 1983–1986 гг. // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. –

Чернігов, 1986. – С. 60; *Його ж.* Раскопки на Черниговском детинце // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 340.

14. *Гребень П.Н.* Кровля надвратной церкви княжеских ворот XII – XIII вв. в Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 34 – 37.

15. Рукописний відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (далі – РВНА ІМК РАН). – Ф. 35. – Оп. 1986. – Спр. 2. – Арк. 3; *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле // Зограф. – Београд, 1987. – № 18. – С. 5 – 11; *Большаков Л.М., Коваленко В.П.* Новый памятник давньоруського зодчества XI ст. в Чернігові // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 106 – 107.

16. *Коваленко В.П., Орлов Р.С.* Різьблений камінь 1984 р. з чернігівського дитинця // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 24.

17. *Орлов Р.С.* Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси.. – К., 1990. – С. 32.

18. *Коваленко В.П.* Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 22 – 33; *Його ж.* К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 15 – 23.

19. *Кузнецов Г.А.* Научный отчет черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в г. Чернигове в 1985 г. // НА ІА НАН України. – 1985/ 134. – С. 1 – 5.

20. *Кузнецов Г.А.* Научный отчет... – С. 30 – 58; *Його ж.* О работе Второго черниговского отряда // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 359.

21. *Гребень П.М., Коваленко В.П.* Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 23.

22. *Игнатенко І.М., Коваленко В.П.* Нові дослідження на Верхньому Замку в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 38 – 39; *Игнатенко І.М.* Отчет об охранных археологических работах в 1991 г. на детинце города Чернигова Вал (Цитадель) // НА ІА НАН України – 1991/221; *Игнатенко І.М., Коваленко В.П.* Звіт про охоронні археологічні роботи 1990 – 1991 рр. на дитинці міста Чернігова. Вал (Цитадель). Розкопи І; II // НА ІА НАН України. – 1991/227; *Игнатенко І.М.* Оборонні споруди XI ст. на “Верхньому Замку” в Чернігові (спроба реконструкції) // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 61 – 67.

23. *Коваленко В.П.* Чернігівські скарби // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 924; *Його ж.* Новая чаша из Чернигова // XVIII Международный конгресс византистов. Резюме сообщений. – М., 1991. – Т. 1. – С. 598 – 599; *Його ж.* A New Byzantine Cup from Chernigov // Acts XVIII th International Congress of Byzantine Studies / Selected papers/ Moscow, 1991 – Volume III: Art History, Architecture, Music. – Shepherdstown, 1996. – P. 133 – 144; *Його ж.* Чаша князя Ігоря // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 142 – 151; *Його ж.* Клад 1985 г. на Черниговском детинце // Клады: состав, хронология, интерпретация. Материалы научной конференции. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 105 – 108; *Його ж.* Скарб Ольговичів // А се его сребро: Збірник на пошану члена-корреспондента

НАН України М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 117–138; Черненко О.Є. Давньоруські скарби Чернігівського музею // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 78–79.

24. *Медынцева А.А.* Надпись на чаше из Чернигова (клад 1985 г.)// Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 106–110.

Рис. 1. Керівний склад V Міжнародного конгресу славистів під час огляду розкопів на чернігівському дитинці (жовтень 1985 р.). (Фото Л.В. Ясновської).

Рис. 2. Учасники виїзного засідання V Міжнародного конгресу славистів під час огляду розкопів на чернігівському дитинці (жовтень 1985 р.). (Фото Л.В. Ясновської).

25. Мудрицький Г.А. Цікава знахідка в Чернігові // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 43 – 45.

26. Ігнатенко І.М. Візантійські скляні браслети і майнова стратифікація населення Чернігівщини в XII – XIII ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 110 – 114.

27. Ігнатенко И.М. Древнейший княжеский двор Черниговского детинца // Деснинские древности: Материалы межгосударственной научной конференции “История и археология Подесенья”, посвященной памяти Ф.М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 121 – 123.

28. Потапов А.В.

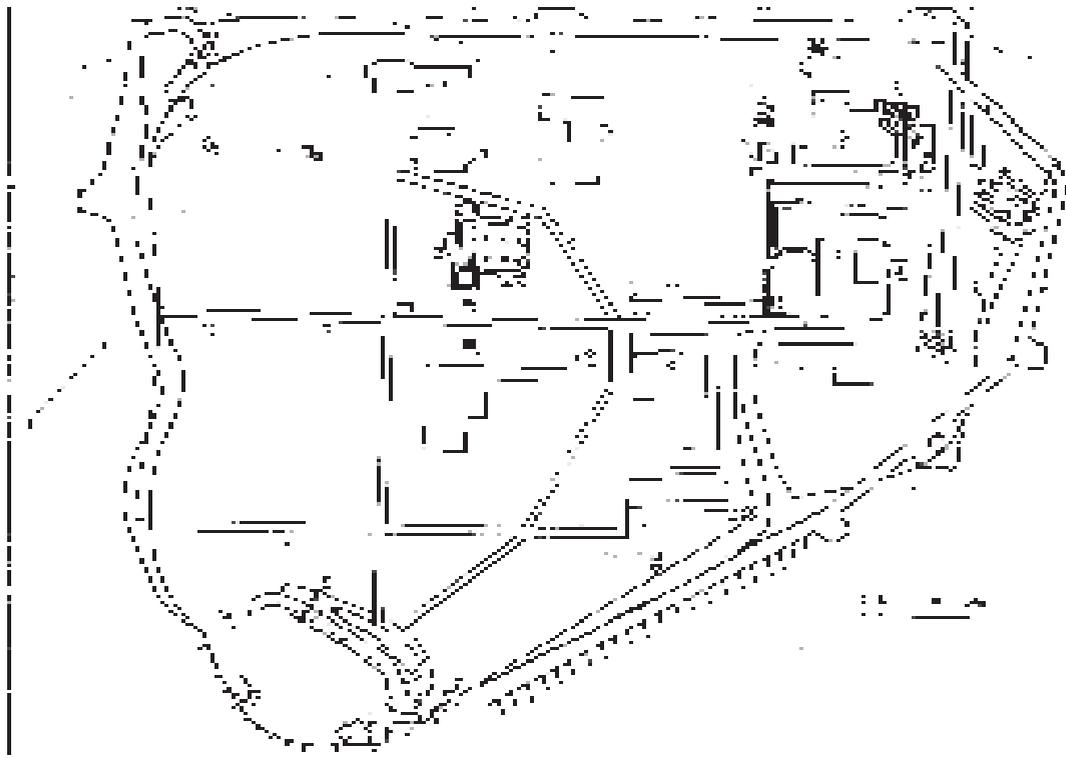
Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 39 – 41.

Рис. 3. Пленарне засідання першого історико-археологічного семінару “Чернігів та його округу в IX – XIII ст.” (квітень 1985 р.).

Рис. 4. Учасники третього історико-археологічного семінару “Чернігів та його округу в IX – XIII ст.” (травень 1990 р.). (Фото Л.В. Ясновської).

Рис. 5. План розкопів та шурфів 1972 – 1990 рр. на території чернігівського дитинця :

1. Спаський собор XI ст.
2. Борисоглібський собор XII ст.
3. Будинок губернатора XIX ст. (Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського).
4. Жіноча гімназія XIX ст. (Чернігівський художній музей).
5. Рештки фундаментів Благовіщенської церкви XII ст.
6. Рештки фундаментів безіменної церкви XIII ст.
7. Рештки фундаментів церкви-усипальниці XI ст.
8. Рештки фундаментів Михайлівської церкви XII ст.
9. Рештки льоху-медуші князівського двору XIII ст.
10. Рештки фундаментів брами князівського двору XIII ст.
11. Рештки фундаментів магістрату XVII ст.

- I. Розкопи та шурфи 1972 – 1980 рр.
  - II. Розкопи та шурфи 1984 р.
  - III. Розкопи та шурфи 1985 р.
  - IV. Розкопи 1986 – 1987 рр.
  - V. Розкопи 1989 – 1991 рр.
-

Олена Русина

ЧЕРНІГІВЩИНА І “ПРЕЗВИТЕР НИКОЛЬСКИЙ ОТ ДОЛЬНЯЯ РУСИ”

У 20-х роках минулого століття, звернувшись у своїй “Історії української літератури” до творчого доробку книжників кінця XIV – першої половини XVI ст., М. Грушевський із щирим розпачем зауважив, що ці віки “стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пугу просторінь... Ні одного місцевого літопису з цих часів! Ні одного ліричного викрику! Ні навіть релігійно-моралістичного роздумування над тими переворотами, які проходили в житті...!”¹.

Пишучи ці рядки, М. Грушевський був налаштований набагато песимістичніше, ніж двома десятиріччями раніше, коли у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” наголошував на тому, що “в сфері оригінального письменства ми, безперечно, розпоряджаємося далеко не повними відомостями ... і студії над рукописним матеріалом, без сумніву, принесуть ще багато нового”².

Утім, цей песимізм виявився цілком виправданим: за час, що спливав після появи “Історії України-Руси”, список оригінальних пам’яток українського письменства кінця XIV – першої половини XVI ст. (котрі, як слушно відзначав М. Грушевський, становлять “нероздільну власність книжності й письменства українського і білоруського”) не лише не зріс, а й дещо скоротився: “[по]одинокі аскетичне писання – поучення печерського ігумена Досифея з початку XV в. (чи кінця XIV) про порядок відмовляння молитов”, знане як “Правило Святої гори”, котре науковець характеризував як “зовсім сухе, офіційне” й позбавлене “всяких літературних прикрас”³, нині пов’язується не з Києво-Печерським монастирем, а атрибутується архимандриту нижегородського Вознесенського Печерського монастиря⁴. Хибним, до речі, виявився й усталений в історіографії погляд, що засновник цього монастиря Діонісій Суздальський, ініціатор і можливий учасник створення Лаврентіївського літопису, походив із киево-печерської монастирської братії⁵.

Сучасні дослідники також наголошують на “надзвичайно небагатій власній регіональній літературній традиції” окресленого періоду, зараховуючи до неї, окрім праць, які вийшли із середовища західноруських митрополитів, білорусько-литовських літописів та Касіянівських редакцій Києво-Печерського патерика, “Сказание о исхождении Святого Духа”, написане в 1511 р. за велінням воєводи Стефана Якшича “многогрешным и худьшим в християнех Василием презвитером Никольским от Дольняя Руси”⁶. Ф.І. Покровський, котрий у 1908 р. видрукував це послання “к некоему латинскому архиепископу сопротивляющуся”, відзначив, що “про автора послання, пресвітера Василя, окрім тих небагатьох відомостей, котрі він сам подає про себе в передмові та післямові до послання, нічого не відомо”; однак, виходячи з імені замовника (Ф. Покровський не знав, що той був сербом), способу датування послання й наявного у ньому переліку тодішніх монархів (“В лето 7019, индиктиона 14, по летех Христова Рождества римленом пишшоущим 1511, скиптродръжавным же: в Оугрех и Чесех Владиславу, в Ленденех Жигимонтоу, в Роусии Василию, великаго Иоанна сыноу, гръком же страждующим под страхом Баазит соултана”), він припустив, що Василь був уродженцем Угорської Русі, де під назвою “Дольней земли” відома Угорська низина, а “долинянами” зуть “угро-руське населення відрогів Карпат, котрі спускаються до згаданої низини”⁷. Ця далеко не беззаперечна думка міцно ствердилась у літературознавстві⁸.

Вразливість даної гіпотези полягає в тому, що термін “Дольняя (Нижняя) Русь” ніколи не прикладався до Закарпаття, виступаючи, натомість, традиційною назвою Середнього та Нижнього Подніпров’я. Відомо, що вже давньоруські книжники поділяли східнослов’янські землі на “нижні” та “верхні”⁹; архаїчне й аморфне, словосполучення “Нижня Русь” проіснувало до XVI ст.¹⁰, подеколи потрапляючи до офіційної документації (наприклад, у 1558 р. Сигізмунд-Август адресував один із своїх “безмытных листов” (актів на звільнення від сплати мита) “панству нашему Великому князству Литовскому и всему Понизовью и земле Волынской”¹¹).

Відповідно відкоригувавши “район пошуків” Василя Никольського, ми досить швидко натрапляємо на його сліди в синхронній документації. В акті пожалування Чернігова* князю Семену Можайському від 1 липня 1496 р. великий князь литовський Олександр Казимирович вилучив з-під його юрисдикції (“вынял на себя”) кількох

---

* Нагадаємо, що до 1500 р. він, як і вся Сіверщина, перебував у складі Великого князівства Литовського; перехід чільних репрезентантів цього регіону – князів Семена Івановича Можайського та Василя Івановича Шем’ячича – на службу до Івана III поклав початок московсько-литовській війні 1500 – 1503 рр., яка завершилася інкорпорацією Сіверщини до складу Росії, юридично оформленою в 1508 р. Докладніше див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.

бояр, котрі перебували на великокнязівській службі (“тые нам мають служити с тых именной своих, што в Черниговском повете мають”) – і серед них якогось Андрія Павловича з “братаничами” (племінниками з боку брата) Халецьким і Микольським¹².

Знаючи ім'я діда Микольського по лінії батька – Павло – і те, що він служив безпосередньо великому князю литовському, ми маємо вагомі підстави ототожнити його з писарем великокнязівської канцелярії “Никольским Васильевичем Павловича”, котрому в березні 1505 р. Олександр Казимирович видав “лист”, яким закріпив за ним володіння його батька Василя Павловича¹³. Останній, як ми дізнаємось із вказаного документу, також був “господарским” писарем, вірно служив “з молодых лет” Казимиру і навіть “положил свою голову” на цій службі. Заслуги Василя Павловича були відзначені пожалуванням йому маєтку Деречин (Слонімський повіт), хазяїном якого він став, одружившись із удовою його колишнього власника, Богдана Васковича Дромутевича¹⁴.

Право на спадкове володіння цим маєтком і підтвердив своєму “шляхетне вроженому писарю Никольскому Васильевича” Олександр, “бачачи ... перво сего к отцу нашему, славное памяти королю Казимиру, и потом к нам верную а справедливую, николи не замешканую и пильную службу”. Таким чином, писар Никольський з'явився при дворі “господаря” ще за часів Казимира (1440 – 1492 рр.) і, певно, на зламі XV – XVI ст. вже переступив поріг свого тридцятиріччя. Що ж до Василя Павловича, то, виходячи з того, що запис, двічі зроблений ним у Литовській Метриці (“А писал Васко Павлович”) ¹⁵, можна датувати 1448 р. ¹⁶, доходимо висновку, що він з'явився на світ, щонайпізніше, на зламі 1420 – 1430-х рр. Відповідно, й гіпотетичний вік його сина можна коригувати тільки в бік збільшення.

Крім “листа” на Деречин, десь між 1500 – 1506 рр. син Василя Павловича отримав від Олександра ще одну “данину” (двір Вакініки в Троцькому повіті), покликану компенсувати втрату Никольським його чернігівської “отчины”, захопленої московськими військами; це надання дійшло до нас у формі його підтвердження Сигізмундом I (1506 р.), котрий не втрачав надії “сполна очистити” Сіверщину від ворога (хоча документом не виключалося, що цього не станеться й “имения” Никольського та його земляків “отпишут в вечном миру за границу” ¹⁷ – що, власне, й відбулось у 1508 р.).

Однак сплигло кілька років – і Никольський, котрий вірою й правдою служив Казимиру та Олександру, знехтував інтересами їхнього наступника Сигізмунда (і, відповідно, власними кар'єрними перспективами*), приєднавшись до повстання Михайла

Глинського. Важко сказати, що саме вплинуло на це рішення – власні амбіції, придворні інтриги, затаєні кривди або ж просто зв'язки родини Глинських із Черніговом¹⁸ – але, починаючи з 1508 р., Никольський фігурує в документах віленського двору з постійним визначенням “зрадця” (зрадник).

На зламі літа-осені того ж таки року Сигізмунд інформував кримського хана Менглі-Гірея, що дяк Никольський був одним з двох “зрадець”, виряджених Глинським до Василя III, “жадаючи его, абы ему своих воевод з людьми прислал и хотячи ему вси наши граничныи города, добывши, подати”¹⁹. Але роль Никольського в заколоті не обмежилася функціями посланця: збереглася глуха звістка про те, що якийсь Курбака “держал” Чечерськ (котрий належав до комплексу так званих “подніпровських волостей”) “от зрадци Никольского”; влітку 1508 р., виконуючи наказ Сигізмунда (“того наместника поимати”), чечеряни вчинили над ним самосуд²⁰.

Очевидно, не краще майбутнє очікувало й на самого Никольського після того, як Глинський зазнав поразки. Навряд чи він міг розраховувати на поблажливість Сигізмунда, як деякі інші фігуранти цієї справи (наприклад, якийсь Богуш Заранкович, котрий “ездил зрадою з Никольским”, що його “господарь” вибачив у липні 1508 р., повернувши вже поділену між його братами “отчину”, “статки домовые ... и кони, и иные речи”²¹).

Майно Никольського також було конфісковано. За даними Литовської Метрики, вже в серпні 1508 р. його будинок у Вільно, що був “против Святого Яна”, виклопостав собі у Сигізмунда князь Василь Полубенський²²; успадкований Никольським від батька “Кочин, то есть Деречин” у лютому 1509 р. дістався овруцькому наміснику Семену Федоровичу Полозовичу (до речі, як і “имения” князя Івана Глинського на Київщині)²³; двір Вакініки був переданий у “заставу”, а потім і повністю перейшов до князя Гліба Юрійовича Пронського (1510 р.)²⁴.

Ці останні записи в Метриці, в яких фігурує “зрадця” Никольський (у документі 1510 р., як і в акті 1496 р. – Микольський), цікаві тим, що в них, нарешті, називається його ім'я – Василь, котре, як бачимо, збігається з іменем автора “Сказания о исхождении Святого Духа”. При цьому відповідь на питання, яким чином колишній писар віленської великокнязівської канцелярії, котрий на зламі 1508–1509 рр. разом із Глинськими емігрував до Росії²⁵, згодом опинився при дворі Стефана Якшича, є досить очевидною: сестра останнього Анна була дружиною Василя Глинського²⁶, який виїхав до Москви разом із братами Іваном і Михайлом. Залишається припустити, що й на чужині Никольський контактував із кланом Глинських і продовжував користуватися їхньою особливою довірою, виконуючи досить відповідальні місії.

Встановивши особу Никольського, зупинимося на питанні про середовище, яке його висунуло. Не підлягає сумніву, що рід Никольського мав тісні зв'язки з Чернігів-

щиною. Щоправда, ми дуже мало знаємо про батька Василя Никольського. Інформація Метрики є мізерною, а наявне в сучасній літературі ототожнення писаря Васька Павловича з дяком великокнязівської канцелярії “менянином” (мінчанином) Васьком (Васильцем) Любичем²⁷ помилкове: як свідчать документи, той помер “безпотомно”, а належні йому землі успадкували його племінники (один з яких, Петрашко Фоминич Любич, також став “господарским” писарем)²⁸. Життєвий шлях Василя Любича докладно дослідив А. Ясинський²⁹, котрий, однак, припустився прикрої помилки, звівши докупи документальні згадки про “Васка писаря”, “Васка Павловича” й “Васка Любича”. Відтак, під його пером постав гібридний персонаж – Василь Павлович Любич із біографією цілком реального Василя Любича, котрий підписувався в Метриці лише як “Васко” або “Васко писарь”. Крім того, скрупульозно відтворюючи кар’єру Василя Любича, А. Ясинський не міг скористатися опублікованим двома десятиріччями пізніше документом, з якого випливає, що десь між 1477 – 1483 рр. той був ще й любецьким намісником³⁰ (таке поєднання писарського й намісницького урядів було цілком у традиціях віленської великокняжої канцелярії³¹); не мав він у своєму розпорядженні й тексту Московського зводу 1479 – 1480 рр., в якому Василь Любич згадується як посол Казимира до Івана III у 1476 р.³²

На тлі браку даних про Василя Павловича зростає вага джерельних відомостей про найближчих родичів Никольського – передусім про братів батька. Так, згаданий у грамоті 1496 р. Андрій Павлович у 80 – 90-х рр. XV ст. був троцьким підключим; у 1502 р. він отримав від Олександра на три роки в “хлебокормление” двір Красне – що, очевидно, являло собою компенсацію за втрату земель на Чернігівщині³³. Інший дядько Никольського, Богдан Павлович, на зламі XV – XVI ст. обіймав посаду віленського підключого³⁴; у серпні 1496 р., безпосередньо після передачі Чернігова Можайському (й, очевидно, у зв’язку із цією подією) він звернувся до Олександра, аби той підтвердив своїм актом “отчину и дедину его” у Чернігівському повіті: “имения” Свибриж (сучасне Сибереж) і Заболовісся, селище Ргощ (сучасне с. Рогоща), а також ловище й бортну землю Замглай³⁵. Документ, виданий з цього приводу Олександром, заслуговує на увагу не лише через точну локалізацію володінь Богдана Павловича (де були чернігівські “имения” його братів Василя та Андрія, залишається тільки гадати), а й через вказівку на те, що ці землі належали його батьку й діду. Таким чином, з урахуванням зроблених вище хронологічних розрахунків, можна стверджувати, що предки Никольського осіли на Чернігівщині, щонайпізніше, наприкінці XIV ст. Відповідно, немає підстав піддавати сумніву думку, що першою задокументованою особою в ряду цих предків був незнаний ближче Павло Мишкович, котрий у 1437 р. отримав від Свидригайла “замість Сновська сіверського, що лежить над річкою Снов” Хальч неподалік від Гомеля³⁶.

Це твердження постало у літературі завдяки працям О. Галецького й Ст. Кучинського³⁷, котрі досліджували генеалогію роду Халецьких, один з представників якого, як уже відзначалося, згадується в грамоті 1496 р. в якості “братанича” Андрія Павловича. При цьому другий племінник останнього, Никольський, був (усупереч вказівкам наведених вище джерел, котрі не використовувалися вченими при розв’язанні окресленої проблеми) ідентифікований як Йосиф Євстафійович Халецький³⁸ – що пояснюється “накладанням” на реалії кінця XV ст. пізніших (і нерідко сумнівних) даних про родовід Халецьких. По суті, дослідники охрестили Халецькими усіх нащадків Павла Мишковича – тимчасом як це прізвище закріпилося лише за тими з них, хто при розподілі родових маєтностей, разом із якимисьь землями на Чернігівщині, отримав і Хальч (Хальче) у Гомельському повіті³⁹. Важко визначити, коли саме і яким чином був здійснений цей родинний переділ; фактом залишається лише те, що перші документальні згадки про Халецьких сягають 80-х рр. XV ст. Йдеться про сина гіпотетичного Євстафія Павловича, Михайла Халецького, котрий в актовому матеріалі, як і Василь Никольський, як правило, не називається по імені⁴⁰. Обидва фігурують разом не лише в грамоті 1496 р., а й у складі посольства, яке в 1501 р. було виряджене до Заволзької Орди⁴¹, де Халецький, як посланець великого князя литовського, був частим гостем.

До речі, ці контакти могли переломити хід московсько-литовської війни 1500–1503 рр. Недарма у Москві через півтора десятиліття згадували про те, як Олександр “Ши[х]-Ахметя, царя ордынського, на християнство навел, а в проводниках у него был его дворянин Халетской и иные королевы люди, и Ши[х]-Ахметь царь по его наводу пришел ... в Чернигов, да тут много християнской крови пролилося”⁴². Хан Заволзької Орди Ших-Ахмат у серпні 1501 р. на чолі 100-тисячного війська з’явився на Сіверщині й зумів захопити Рильськ і Новгород-Сіверський; він, безумовно, досяг би й більших успіхів, якби Олександр не дистанціювався від дій свого союзника, загони якого у червні 1502 р. вщент розгромив Менглі-Гірей⁴³. Таким чином, ведучи переговори з Ших-Ахматом, Халецький по-своєму сприяв поверненню Литві Чернігівщини, з якою його пов’язували родинні й майнові інтереси. Щоправда, навряд чи він вчашав до цього “ведмежого закутка”, віддаючи перевагу кар’єрі в столиці, що, до речі, можна сказати й про інших відомих нам нащадків Павла Мишковича, котрі осіли у Вільно й Троках, розчинившись у середовищі місцевої бюрократії.

Іхню долю розділив і Василь Никольський. Мешкаючи у Вільно, успадкувавши від батька місце у “господарской” канцелярії, він був відповідно вишколений і ні вихованням, ні способом життя не був пов’язаний зі своєю “малою батьківщиною”. Щоправда, у “Сказанні” він виразно декларував своє “нижньоруське” походження – однак це видається цілком природним для людини, яка порвала зі своєю “політичною бать-

ківщиною” і ще не вповні призвичаїлася до ролі “московита”. Як уже відзначалося вище, Ф.І. Покровський намагався визначити “громадянство” Никольського, керуючись уміщенням наприкінці “Сказання” переліком правлячих монархів (“скиптродрержавных”), але в ньому відбився, передусім, васальний щодо угорського короля статус замовника твору – сербського воєводи Якшича*.

На походження Никольського куди виразніше вказує спосіб датування його “Сказання”: поєднання трьох систем літочислення (індиктового, від Різдва Христового та від “створення світу”) та їх паралельне використання були характерною рисою віленської великокнязівської канцелярії⁴⁴. У самому ж тексті “Сказання” можна побачити, крім риторичного самоприниження (“мене, невежди суццю у Святаго Писания”, “оучилища николи же видех”), певні натяки на відірваність автора від традиційних умов існування (“от Божественаго Писания, елико помнех, из оуст избирах догматы”, “книгь к исправлению не имеющу”)⁴⁵ – хоча значно більшою мірою воно свідчить про культурний потенціал віленського писарського середовища кінця XV – початку XVI ст., про який досі можна було судити хіба що з листа Василя Дмитровича Єрмоліна до писаря Якуба (котрий, до речі, був співавтором послання Сіксту IV)⁴⁶. Це зайвий раз переконує у слушності зауваження М. Грушевського щодо того, що на теренах Великого князівства Литовського “не бракувало людей з теологічним і літературним приготуванням, які при нагоді могли себе з цього боку показати не зле, – але поза чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчості, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчості”⁴⁷. Тож видається симптоматичним, що Василь Никольський виявив свій полемічний і літературний хист поза межами батьківщини.

---

1. *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 5. Аналогічну характеристику знаходимо у Д. Чижевського: “Кінець 13, 14 та 15 ст. є для нас майже

паузою в літературному розвитку. Такі паузи бували в духовному, культурному, літературному житті України. Вони викликають в нас сум над “пропащим часом” в житті нашого народу” (*Чижевський Д.* Історія української літератури. – Нью-Йорк, 1956. – С. 219).

2. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6. – С. 351.

3. *Там само.* – С. 352 – 353; *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 27 – 28.

4. *Прохоров Г.М.* Досифей // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1988. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 198. Див. також доволі незграбні спроби перегляду цієї атрибуції: *Грушевський М.* Історія української літератури. – С. 236 (коментатор, С.К. Росовецький, критикуючи Г.М. Прохорова за твердження, що киево-печерські архимандрити на ім'я Досифей невідомі, вказує на преподобного Досифея, котрий помер у 1219 р. (за іншими даними – у 1218 р.); очевидно, однак, що він аж ніяк не міг бути автором “Правила”, написаного на зламі XIV – XV ст.). Варто вказати й ще на одну помилку, пов'язану з неоднозначністю терміна “печерський”. У літературі можна зустріти інформацію про те, що “смерть киево-печерського “старця” Павла Високого, “книжного, грамотного”, згідно з Рогозьким літописцем, оплакували далеко за межами Київської землі” (*Паушто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 145), тоді як літописцеві йшлося про ченця нижегородського Вознесенського Печерського монастиря (див.: *Прохоров Г.М.* Павел Высокий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1989. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 155 – 156).

5. *Бульчев А.А.* Дионисий Суздальский и его время. Ч.1 // Архив русской истории. – М., 2002. – Вып. 7. – С. 7 – 33.

6. *Турилов А.А.* Переводы с латинского и западославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками в XV – начале XVI в. // Культурные связи России и Польши XI – XX вв. – М., 1998. – С. 58, 65. Зауважимо, що М. Грушевський також згадував про цю пам'ятку – однак лише як про “списану 1511 р. ... апологію православ'я проти латинян” (Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 349 – 350), оскільки авторство “Сказання” на той час залишалося нез'ясованим. Звідси – різнобій згадок про нього в компілятивній літературі: *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 23, 35.

7. *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского из Дольней Руси, об исхождении св. Духа // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1908. – Т. 13. – Кн. 3. – С. 88 – 89. Відзначимо, що збереглася й сербська версія послання (середини XVI ст.), проаналізована Радоїчицем: Руски и српски текст Василија Никольско-го из Донье Русије //

Књижевна збиванья и стваранья код срба у среднем веку и у турско доба. – Нови Сад, 1967. – Стр. 273 – 281. Характерно, що в сербському варіанті, який досить точно передає оригінал, Василь згадується не як “презвитер”, а як “прозываемый” Никольським (Op. cit. – Стр. 279). Ця кон'ектура, очевидно, первинна, оскільки “презвитер” фігурує у пізньому, зламу XVII – XVIII ст., списку послання, що містить численні текстуальні похибки, а в решті списків цей фрагмент відсутній.

8. Стари српски писци украјинске народности (од краја XV до краја XVII века) // Књижевна збиванья... – Стр. 261; Idem. Руски и српски текст... –

Стр. 279; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С. 10 – 11; *Мишианич О.* Давня українська література в загальнослов'янському контексті // *Медієвістика*. – Одеса, 1998. – Вип. 1. – С. 8.

9. *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей*. – М., 1962. – Т. 2. – Ст. 112, 359, 369, 645. Див. також: *Чекин Л.С.* О географических терминах “Понизье”, “верх” и “низ” в древнейших восточнославянских летописях // *Язык. Культура. Взаимопонимание: Материалы международной конференции*. – Львов, 1997. – С. 111 – 115.

10. У літературі останнього десятиріччя можна зустріти твердження, що поділ Русі на Верхню та Нижню фіксував існування у XV – XVI ст. “двох етноісторичних реальностей” – Росії й України (див.: *Наливайко Д.* Україна в рецепції західних гуманістів XV – XVI ст. // *Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст.* – К., 1993. – С. 7 – 8; *Його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998. – С. 91), хоч це підкріплюється посиланнями на А. Контаріні, котрий розміщував Київ за межами Нижньої Русі (Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971. – С. 188 – 189), і Г. Ляннуа, який, наприклад, відзначав, що він прибув до Кам'янця-Подільського “зі Львова, проїхавши Верхню Русь” (*Путешествия Гильбера де-Ланноа в восточные земли Европы в 1413 – 1414 и 1421 годах // Университетские известия*. – К., 1873. – № 8. – С. 39). Вже цих двох прикладів досить, аби застерегти дослідників від надмірної довіри до відомостей іноземців-подорожників; з іншого боку, слід враховувати, що перебування Верхньої та Нижньої Русі у складі різних державних утворень з часом привносило в цю термінологію політичні акценти. Більше того – за умов, коли у Московській державі відкинули Флорентійську унію, термінологічне розчленування Русі набрало рис церковно-адміністративного поділу: відомо, що учень Ісидора Григорій Болгарин виряджався на Русь як митрополит “київський, литовський та всієї Нижньої Русі (tota Russia inferior)” (*Gudziak B.* Crisis and Reform. – Cambridge (Mass.), 1998. – P. 46).

11. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – № 59. – С. 86.

12. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – Акты ЗР). – СПб., 1846. – Т. 1. – № 139. – С. 163.

13. Акты Литовской Метрики (далі – Акты ЛМ). – Варшава, 1897. – Т. 1. – Вып. 2. – № 728. – С. 170 – 171.

15. Русская историческая библиотека, издаваемая императорской Археографическою комиссиею (далі – РИБ). – СПб., 1910. – Т. 27. – Ст. 60.

16. Він міститься серед записів, датованих січнем і березнем 11 індікта, у складі так званої книги “данин” Казимира, що охоплює 1440 – 1455 рр., поруч із записом про надання, санкціоноване князем Олельком (пом. у 1455 р.).

17. Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (далі – LM). – Vilnius, 1995. – № 206. – Р. 196.

18. На Чернігівщині Глинським належали Хоробор, Домислин, Смолин; князь Іван Борисович Глинський впродовж 1492 – 1496 рр. був чернігівським намісником – з чим, очевидно, пов’язана передача його родичу Андрію Дрожчі кількох сіл в Чернігівському повіті, які раніше становили власність князя Петра Михайловича Мосальського (відповідно, “дворянин Андрей Дрожчич” згадується в Олександровій грамоті Семену Можайському 1496 р.; після поразки повстання М.Глинського він разом із братом Петром знайшов притулок у Росії). Див.: *Бычкова М.Е.* Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – М., 1986. – С. 62 – 63.

19. Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 41. – С. 49; LM. – № 69. – Р. 112. У Литовській Метриці зберігся й текст одного з послань, переданих Глинським до Москви через “пана Никольского”: Акты ЗР. – Т. 2. – № 20. – С. 22 – 23; LM. – № 72. – Р. 117 – 119.

20. LM. – № 416. – Р. 312 – 313. Відзначимо, що цей досі не зауважений науковцями факт певною мірою коригує уявлення про повстання Михайла Глинського: в працях останнього часу стверджується, що заколотники здобули лише одне місто – Мозир, зазнавши поразки при облозі Мінська, Слуцька, Орші, Мстиславля й Кричова (*Кром М.М.* Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI века: (К вопросу о социальной базе восстания Глинских) // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 150; *Его же.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – С. 124 – 125). Однак з тексту цитованого документу випливає, що поруч із Мстиславлем і Кричовом, у Чечерську й, можливо, Пропойську прибічники Глинського досягли успіху – хай і доволі короткочасного. Воднораз перебування у рядах заколотників людини, яка у своєму “Сказанні” ревно обстоювала православні догмати, підкріплює репутацію Михайла Глинського як оборонця “грецької віри” – хоча в працях М.Крома версія про обумовленість його повстання міжконфесійними протиріччями у Великому князівстві Литовському переконливо спростована.

21. LM. – № 339. – Р. 270.

22. Ibid. – № 356. – Р. 277.

23. Ibid. – № 424. – Р. 315 – 316. Зауважимо, що наявність у документі імені князя Глинського стала причиною описки метриканта, котрий помилково озаглавив цей акт як “привилей пану Семену Федоровичу Полозовича на именья по князю Василю Николском, зрадцы”. Никольський, зрозуміло, не належав до титулованої знаті; у синхронній документації він фігурує тільки як “пан” і “дворянин” (Сборник императорского Русского исторического общества (далі – Сб. РИО). – СПб., 1892. – Т. 35. – С. 172; Акты ЗР. – Т. 2. – № 20. – С. 22; LM. – № 72. – Р. 117).

24. LM. – № 487. – Р. 353 – 354.

25. В “Русском временнике” (за Румянцевським списком) він згадується серед “княжат и

панов”, котрі виїхали на службу до Василя III, як “дяк королевской Никольской” (*Зимин А. А. Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 году // Советские архивы. – 1970. – № 5. – С. 72*). У тому, що в цій літописній пам’ятці (проаналізованій також у польській історіографії: (*Krupska A. Przekaz Rumiancewski Ruskiego wriemiennika jako Glicskiego // Historia i . – Katowice, 1982. – Т. 6. – С. 111 – 129*) Никольський зветься “дяком”, немає нічого дивного, оскільки це слово було російським відповідником західноруського терміну “писар”, який прикладається до Никольського у документах 1505 – 1506 рр. Цікавим є інше: те, що й у листі Сигізмунда його у 1508 р. названо “дяком” (тобто, за місцевою ієрархією, людиною нижчого рангу), що можна пояснити як намаганням понизити статус “зрадцы” у листуванні з кримським ханом, так і певною неусталеністю тогочасної канцелярської термінології (див.: *Grala H. Диacy... – С. 78, 80; Urz dniczy centralni i dygnitarze Wielkiego ksіstwa Litewskiego XIV – XVIII wieku: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba (Urz dniczy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku: Spisy. – Т. XI). – Кóрник, 1994. – С. 118*).

26. Відзначимо, що брата Анни слід відрізняти від двох інших Якшичів на ім’я Стефан: її батька, котрий помер у 1489 р., та її племінника, сина Марка Якшича, який помер між 1530 – 1537 рр. (*Доба постанка и развој старих српских родослова // Кньижевна збиванья... – Стр. 175 – 176; Idem. Стари српски писци... – Стр. 261; Idem. Руски и српски текст... – Стр. 276, 278*).

27. *Urz dniczy centralni i dygnitarze Wielkiego ksіstwa Litewskiego XIV – XVIII wieku... – S. 121. – № 868.*

28. *... , 1887. – Т.1. – № ХСІV. – С. 90.*

29. *Ясінскі А. Пісар вялікага князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любiч, як прадстаўнік буйнага зямляўладання XV ст.: (Нарыс да гісторыі буйнага зямляўласнасці на Беларусі) // Запіскі адзелу гуманітарных навук БАН. – Менск, 1929. – Кн.8: Працы клясы гісторыі. – Т. 3. – С. 65 – 80.*

30. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wile skiej. - Krakyw, 1948. – Т. 1. – Zesz. 2. – № 372. – С. 435 – 436.* Документ датований видавцями 1477-1491 рр., однак ці хронологічні рамки заширокі з огляду на те, що з жовтня 1483 р. Любечем володів князь Василь Михайлович Верейський (див.: *Русина О. Сіверська земля... – С.115-116*).

31. *Bardach J. Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego // Prace z dziejw Polski feudalnej. – Warszawa, 1960. – S.333.*

32. *Московский летописный свод конца XV века // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1949. – Т. 25. – С. 304.*

33. *РИБ. – Т.27. – Ст. 262, 628; Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 2. – № 625. – С. 104.*

34. *РИБ. – Т.27. – Ст. 841 – 843; ЛМ. – № 274. – Р. 228.*

35. *Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 133 – 133 зв. При публікації цього документу (Акты ЛМ. – Варшава, 1896. – Т. 1. – Вып. 1. – № 314. – С. 123) оригінальний текст був перекручений.*

36. Це пожалування фігурує у витягу з новгородських гродських книг (7 серпня 1661 р.), який фіксує знищені козаками привілеї роду Халецьких.

37. *Halecki O.* Chaleccy na Ukrainie // *Miesi cznik heraldyczny.* – 1910. – S. 134 – 140, 164 – 170, 194 – 201; *Kuczycski S.M.* Rodowód Micha a Chaleckiego // *Miesi cznik heraldyczny.* – 1934. – S. 6 – 10, 17 – 23; *Idem.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rz dami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 366 – 367.

38. *Kuczycski S.M.* Rodowód ... – S. 20, 23. Такої ж точки зору дотримується і Н.Яковенко: Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 164.

39. У грамоті 1496 р. чернігівські “имения” Халецьких не названі; однак у пізній (і до того ж дефектній) копії “пам’яті” литовським послам, яку було укладено близько 1527 р. і яка містить перелік усіх чернігівських сіл зі спорадичними згадками про їх колишніх (до 1500 р.) власників, згадується існуючий донині Слабин як село, “что было за Халенским (варіант: Харевским)”, в якому неважко упізнати перекинуте “Халецкий” (див.: *Русина О.* Із спостережень над “Реєстром чернігівських границь” з 20-х років XVI століття // *Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка.* – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 300, 301, 304; *Її ж.* Сіверська земля ... – С. 208, 210, 214).

40. Див.: РИБ. – Т.27. – Ст. 198; *Lietuvos Metrika.* Кnyга № 5. – Vilnius, 1993. – P. 118, 126, 138, 140, 147, 148, 157, 159, 170, 172 – 175, 177 – 179. Відзначимо, що Михайло Халецький мав сина Михайла, котрий вніс свій рід до пом’яника Києво-Печерського монастиря; у цьому запису, що досі не привертав увагу спеціалістів, з чоловіків названі тільки Михайло й Терентій (див.: *Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* – К., 1892. – Кн. 6. – Приложение. – С. 64).

41. *Lietuvos Metrika.* Кnyга № 5. – P. 178.

42. Сб. РИО. – Т. 35. – С. 520.

43. Докладніше див.: *Kuczycski S.M.* Ziemie... – S. 316 – 337.

44. Див., наприклад: РИБ. – Т. 27. – Ст. 744, 746, 750, 752, 767, 770, 782, 785. Аналогічно датована й така цікава пам’ятка західноруської книжності як послання до папи Сікста IV “от духовенства и от княжат и панов руских” (1476 р.): “Писано у Вилни в лето 6984 от первосотворенаго Адама, под леты Рожества Христова 147-сят шостое, месяца марта 14 дня, индикта 9” (*Monumenta Ucrainae Historica.* – Romae, 1971. – Vol. 9-10. – P. 30). Е. Баніоніс слушно розцінював таке “комплексне” літочислення як наслідок співіснування різних культурних традицій на теренах Великого князівства Литовського (див.: *Баньонис Э.* Литва XV в. : ощущение многообразия окружающего мира // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. 3. – С. 130).

45. *Покровский Ф.И.* Послание Василия... – С. 91, 125.

46. Уперше інформацію про це послання було вміщено у додатку до статті А.Ясинського про книгу “данин” Казимира: *Седзельнікаў А.* Паведамленьне аб пісару Якубе // *Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН.* – Менск, 1928. – Кн. 3: Працы клясы гісторыі. – Т. 2. – С. 207 – 208. Із нього випливає, що “найвищий” пісар Казимира звертався до Василя Єрмоліна з проханням придбати для нього Пролог, Октоїх, книгу з описом житій дванадцяти апостолів і збірник невідомого складу під назвою “Два творця”, сподіваючись віднайти у Москві “добрые спис-

ки” цих творів і “доброписцев”, здатних їх кваліфіковано скопіювати. Див. останню за часом публікацію тексту та коментар (Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века. – М., 1986. – Ч. 1. – № 56. – С. 196 – 197; М., 1992. – Ч. 5. – № 56. – С. 1007-1008), а також: *Турилов А.А.* Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // *Славянский альманах.* 2000. – М., 2001. – С. 257 – 258, 277 – 278.

47. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6. – С. 353

Петро Кулаковський

ЧЕРНІГІВ ЯК ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ І ЕКОНОМІЧНИЙ ЦЕНТР у першій половині XVII ст.

Обороздатність

Чернігів на початку XVII ст. являв собою досить добре укріплений оборонний пункт. Наприкінці 1604 р. тут знаходилося 27 поставлених на вежах великих гармат, що забезпечували круговий обстріл підступів до замку. В декілька разів більше було гармат меншого калібру, розташованих на замкових стінах. Дерев'яний замок був оточений ровом. На валах були облаштовані дубові кліті, заповнені землею, башти і час-токіл. У війську Лжедмитра I сходилися на думці, що оволодіти цим добре укріпленим містом немає жодного шансу¹. Втім, міська залога вирішила добровільно здатися самозванцю.

Це, однак, не вберегло місто та його округу від руйнацій, що мали місце протягом Смутного часу. Попри капітуляцію Чернігова в листопаді 1604 р., регіон продовжував розглядатися як ворожа територія і опорна база для здійснення подальших грабів-ницьких акцій. Перебіг останніх повністю невідомий, але те, що вони були надзви-чайно нищівними, немає сумніву. Один з таких набігів здійснив загін під проводом київського підкоморія Самуеля Горностая у березні 1610 р. на Чернігів. Його вояки під виглядом рибалок проникли у замок, захопили і спалили Чернігів. Місцеве населення, яке вціліло, розбіглося по сусідніх містах². Не мав наміру затримуватись у Чернігові й С. Горностай. Він намагався вивезти до Любеча навіть дзвони Єлецького монастиря, але це йому не вдалося³. Під час цього нападу фортифікаційні споруди міста були значною мірою знищені. Цей факт підтверджує промова на сеймі 1623 р. короля Си-

гізмунда III, який серед майже повністю знищених замків Сіверщини назвав Чернігів і Носівку⁴.

Після призначення наприкінці серпня 1622 р. чернігівським капітаном Яна Куновського розпочалася відбудова замку. Вона тривала досить довго, адже привілеєм Чернігову на магдебурзьке право від 27 березня 1623 р. згадує як існуючі лише вали навколо міста. Цим же привілеєм на міщан покладалася обов'язок ремонту фортифікаційних споруд⁵. Їх зведення ускладнювалося досить великою територією міста. При цьому капітан відмовився від використання валів, якими було оточене старовинне городище, оскільки це суттєво збільшувало оборонну територію. З реляції Адама Киселя про облогу Чернігова московським військом наприкінці серпня – на початку вересня 1633 р. відомо, що місто було оточене палями, мало три брами – Водяну від Стрижня, Лоївську на півночі та Київську⁶. У замку розташовувалася артилерія. Для її обслуги у Чернігові ще у березні 1623 р. було запроваджено “пушкарську” службу. Натоді її представляли Лаврин і Онись Гришковичі, які забезпечувались земельними наданнями і, меншою мірою, коштами з Коронного скарбу⁷. Судячи з того, що захисники міста у 1633 р. вважали фактором успішної оборони Чернігова відсутність у московського війська гармат, замкова артилерія була слабенькою. Значну небезпеку для міста становили не лише старі вали й руїни монастирів на його околицях, що використовувалися ворогом як притулок від обстрілу замковими гарматами, але й численні хутори й халупи, розташовані на підзамчі у напрямку до Десни й монастиря святої Пречистої. Восени 1633 р. їх просто спалили, позбавивши таким чином ворога можливості підпалити міські укріплення від пожежі на підзамчі⁸.

З випадку, що допоміг Чернігову вистояти восени 1633 р., адміністрація зробила належні висновки. Яким чином і за які кошти відбувалася реконструкція міських і замкових укріплень протягом наступних 15 років нам не відомо, але влітку 1648 р., за свідченням очевидців, Чернігів був одним з найкраще уфортифікованих міст Чернігово-Сіверщини. На початку червня 1648 р. козаки підступили під місто. За повідомленням Богуслава Маскевича, половина їхнього загону залишилась під містом для штурму, а решта вирушила на переслідування війська князя Яреми Вишневецького, яке незадовго перед цим відправилося з Чернігова до Любеча. Перші спроби штурму міських укріплень були невдалими, і козацьке керівництво віддало наказ повернути під місто й ту частину війська, що відправилася за Я. Вишневецьким⁹. Правдоподібно, у третій декаді червня козацькому війську вдалося перейти до планомірної облоги міста. Згодом міщани відчинили козакам браму Чернігова. Шляхтичі й жовніри чисельністю до 500 осіб засіли в замку. Три тижні вдавалося обложеному протистояти козакам, що свідчить про достатньо добрий стан його оборонних споруд. Однак у обложених забракло пороху й продуктів, і на початку серпня вони змушені були капі-

тулювати. Чорнобильський комендант доносив 7 серпня у Варшаву, що козаки взяли Чернігівський замок, виморивши голодом обложених¹⁰. Наступні дії козаків, які перевезли частину гармат з Чернігівського замку до Новгород-Сіверського, підтверджують думку про доволі високий ступінь його обороноздатності¹¹.

Добрий стан міських укріплень відзначив і Януш Радзивілл, який 9 липня 1651 р. на чолі свого війська підійшов під Чернігів. Місто на той час мало потужні вали, які поновлювалися під час війни, і дерев'яні укріплення. За ними був зведений новий паркан. Ще раніше, наприкінці березня – на початку квітня 1651 р., посол Януша Радзивілла до Богдана Хмельницького Мисловський повідомляв, що “чернігівці думають сильно боронитися, коли наше військо наступить, але лише замкнувшись у місті: “ставити поля” не хочуть. У місті поживою і порохом досить забезпечені, обережність велика, але в місті козаки не сидять; найбільше їх над Дніпром, на перевозах і шляхах усяких... У тім Чернігівським полку низовські та кочовські – козаки старинні, а седнівські і чернігівські – всячина. У Чернігівському та Ніжинському полках 30 тис. всякого люду”. Як наслідок, Я. Радзивілл, враховуючи цю інформацію і здійснивши демонстрацію сили – вибудувавши стрій кінноти, надіславши трубача з нагадуванням про необхідність капітуляції, зрештою відмовився від штурму й від міста відійшов¹².

Отже, в цілому обороноздатність Чернігова протягом першої половини XVII ст., за винятком періоду 1610–1623 рр., була досить високою. Місто було взято лише у липні 1648 р., хоча й тоді дерев'яний замок витримав тритижневу облогу (а разом з містом близько місяця) без поповнення боеприпасів і продуктів харчування. Цього було цілком достатньо, щоб в умовах організованої оборони отримати допомогу і зняти облогу.

Населення

У червні 1616 р. королівська канцелярія видала перший привілей, що стосувався маєтностей все ще формально підмосковської Чернігово-Сіверщини. Це був привілей С. Горностаю на Чернігів з Слабинським та Шестовицьким городищами¹³. Він реалізований не був, але свідчить про відсутність постійного населення у Чернігові. Так само підтверджує факт запускання міста джерело московського походження – книга Владимирської четі 1614 р.¹⁴. Прикордонні урядники Речі Посполитої відтепер змушені були ходити “для добування язика” аж під Новгород-Сіверський¹⁵. Московські збройні акції у напрямку Остра й Любеча почали проводитися також з Новгород-Сіверського¹⁶, а територію між Убіддо та Білоусом загонали московських воєвод долали без будь-якого спротиву. Як наслідок, на час укладення у грудні 1618 р. між Річчю Посполитою та Московською державою Деулінського перемир'я, згідно з яким Чернігово-Сіверщина переходила до складу Польсько-Литовської держави, Чернігів та його округа були майже безлюдними.

Архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря Іоаникій Галятовський у своїй “Скарбниці” (1676 р.) на підставі інформації місцевих старожилів повідомив, що Чернігів залишався порожнім після знищення С. Горностаєм аж до 1623 р.¹⁷ Як здається, і справді на час включення Чернігова до Речі Посполитої він залишався незаселеним. Призначені до Чернігова представники королевича Владислава Володимир Солтиков та Томаш Липчинський отримали право надавати плаци у місці для зведення на них будинків. Єдиний відомий нам такий документ – надання Володимира Солтикова від 20 листопада 1619 р. Яронимові Полуботку місця для осадження на вулиці Стародубській – передбачає для привілейованого зовсім німецькі переваги: ловити рибу, бити звіра, термін слободи на 20 років¹⁸. Це свідчить на користь того, що колишнє місто являло собою радше городище, ніж населений пункт. На початку 1623 р. у Чернігові вже з’явилися будинки шляхтичів-ленників, почав залюднюватися посад. 27 березня 1623 р. місто отримало магдебурзьке право¹⁹, що мало на меті заохотити до переселення у Чернігів міщан, а особливо ремісників і купців. Майже через рік смоленський підсудок Ієронім Цеханович визначив межі міських ґрунтів²⁰. Цей документ зовсім не містить посилань на “давність”, що підтверджує розрив з традицією функціонування міста у московську добу. Сказане, однак, не виключає можливості повернення до міста частини його жителів, які залишили його під час акції С. Горностає. Відомо, зокрема, що священик Воскресенської церкви Стефан Григорович народився ще у московському, жив у польському, а помер не раніше 1651 р. вже в козацькому Чернігові²¹.

Але навіть після отримання привілею на магдебургію заселення міста значною динамікою не вирізнялося. Як доповідав близько 1630 р. невідомий нам ревізор королевичу Владиславу, найбільше поселенців прибуло до Чернігова лише в останні два-три роки, тобто у 1627 – 1629 рр.²²

Під час облоги Чернігова московським військом на початку вересня 1633 р. у замку концентрувалося близько 300 придатних для оборони осіб – хоругва на 100 коней під командою Костянтина Волка і майже 200 міщан²³. Навряд чи товаришів хоругви К. Волка можна віднести до постійних мешканців міста. Натомість, слід зарахувати до них близько 100 осіб, що проживали у будинках, зведених шляхтичами-ленниками на території Чернігівського повіту згідно з вимогами привілеїв на маєтності. За свідченням Адама Киселя, практично всі шляхтичі-ленники, які мали стати на захист міста, крім чотирьох, покинули його напризволяще²⁴. Це майже напевно означає, що вони наказали своїм челядникам, які постійно мешкали в їхніх будинках, вивезти з міста усі цінності. Таким чином, враховуючи членів міщанських сімей та челядників, можна припустити, що населення міста напередодні московської облоги складало близько 1, 5 тисячі осіб.

За даними подимного реєстру, складеного восени 1638 р. поборцею Чернігівського воєводства чернігівським земським писарем Миколаєм Солтаном, у Чернігові нараховувалося 220 димів²⁵. За чисельністю будинків Чернігів поступався Ніжину (760), Ромнам (понад 800), Носівці (понад 600), Кобижчі (понад 400), посідаючи таким чином лише 5 місце у воєводстві. Є підстави вважати, що дані цього подимного реєстру відображають ситуацію 1629 р., коли подимне було визнане основним податком, і відповідно були впорядковані відомості про населення міст і сіл. Скажімо, у Ромнах, за даними московської розвідки, вже в середині 1628 р. було 1000 дворів²⁶, що наближається до цифри, названої у подимному реєстрі. У середині ж 1640-х рр. у Ромнах нараховувалося 6 тисяч дворів²⁷, а фіскальні документи Коронного скарбу Речі Посполитої ще й у 1647 р. подають застарілу цифру – 800²⁸. Таким чином, орієнтуючись на динаміку зростання населення у Ромнах, кількість будинків у Чернігові мала б зрости до 1648 р. у 7 – 8 разів, а населення відповідно – до 12 – 12,5 тисяч осіб.

Адміністративна роль

Попри те, що Чернігів не був лідером у воєводстві за чисельністю населення, йому належала провідна роль як адміністративному центру. У 1633 р. Чернігів став повітовим центром, а у 1635 р. – воєводським. Які ж аргументи сприяли вивищенню міста? Перший з них полягав у традиції “столичності” Чернігова ще з часів Київської Русі. Місто, що певний час навіть конкурувало з Києвом за лідерство серед руських земельних центрів, попри суттєвий занепад, що розпочався з часів монголо-татарської навали, залишалося в ментальності східних слов’ян як одне зі столичних. Скажімо, у відповіді чернігівського капітана Адама Вишневського путивльським воєводам князю Семену Прозоровському і Андрію Толбухіну від 10 серпня 1628 р. щодо неправомірних дій роменського урядника Криштофа Сіножацького у путивльських волостях зазначалося, що “Чернігів столиця сама й широкість [його] місць визначена”²⁹. Таким чином капітан підкреслював першість Чернігова щодо Путивля, а одночасно й таких значних міст Чернігово-Сіверщини, як Новгород-Сіверський і Ніжин. Другий аргумент обумовлювався фактом окупації московським військом протягом 1633 – середини 1634 р. Новгорода-Сіверського – міста, яке перед тим відіграло не менш важливу роль в адміністративній системі регіону. Зокрема, єдиний земський суд до початку Смоленської війни діяв саме у Новгороді-Сіверському, де час від часу відбувалися шляхетські з’їзди. Вразливість з боку московського кордону зайвий раз переконувала Варшаву в необхідності виключити це місто з числа претендентів на статус воєводського центру. Третій аргумент виводив з конкуренції Чернігову Ніжин. Це місто розвивалося динамічніше ніж Чернігів, було досить зручно розташоване й добре укріплене. Однак Ніжину, крім відсутності традиції “столичності”, був притаманний ще один

суттєвий недолік. Тут базувався один з козацьких реєстрових полків, і козацький прошарок відігравав вирішальну роль у соціальній структурі міста взагалі. Вже у 1630 – на початку 1631 рр., під час повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), Ніжин став одним з осередків козацького спротиву³⁰. Перетворювати його в адміністративний центр було небезпечно. Повною мірою ці побоювання підтвердилися під час козацьких повстань 1637 – 1638 рр. Ніжинський староста й польний гетьман Миколай Потоцький повідомляв 5 грудня 1637 р. коронному гетьманові Станіславові Конецпольському, що “його” Ніжин пристав до козаків, а 200 замкових козаків, які мали обороняти замок, відмовилися слухати підстаросту і віддали свою хоругву повстанцям³¹. Натомість Чернігів залишився вірним Варшаві. Більше того, місцевий підстароста з частиною гарнізону у червні 1638 р. здійснив рейд проти козаків. Попри те, що він завершився повним фіаско – загинув і підстароста, й частина його людей³² – сам факт свідчить про досить стабільну ситуацію у Чернігові.

У зв'язку з перетворенням Чернігова за рішенням коронаційного сейму 1633 р. у повітовий центр у місті мали бути засновані земський і гродський суди, земський сеймик для обрання двох послів на сейм і одного депутата до Коронного трибуналу в Любліні. Втім, організація цих установ шляхетського самоврядування вимагала певного часу, зважаючи на брак традиції (до цього у Чернігові функціонував лише замковий суд), відповідних кадрів і пристосованих приміщень. Простіше було організувати роботу сеймику. Він діяв, як правило, один день, і міг зібратися у замку або в одному з храмів міста. З часу перетворення цього сеймику у загально-воєводський (1635 р.) таке приміщення повинно було вміщувати близько 100 осіб*. Здається, що сеймик Чернігівського воєводства збирався у місцевому домініканському костелі, що розташовувався у кам'яній споруді колишньої православної церкви Бориса і Гліба.

З інституцій судочинства найраніше у Чернігові запрацював гродський суд. Документи зафіксували його діяльність починаючи з 1635 р. Можна припустити, що він міг діяти й у другій половині 1634 р., але не раніше. Очоловав цей суд староста, яким протягом 1633 – 1648 рр. був Мартин Калиновський. Староста мав заступників – підстарост: провентового (скарбового) і судового. Останні фактично й опікувалися діяльністю суду. До складу суду входили суддя, писар і допоміжний персонал: регент, підписки і возні. Засідав суд в одній з будівель Чернігівського замку.

Значно пізніше запрацював земський суд, сесії якого згідно з конституцією коро-

---

* Робимо такий висновок на основі кількості листів, які надсилала королівська канцелярія до воєводства, – 63. На думку більшості дослідників річчесполитського парламентаризму, середнє число учасників того чи іншого передсеймового сеймику більш-менш корелювалося з числом листів, які отримувало воєводство з канцелярії.

наційного сейму 1633 р. починалися через три тижні після початку сесій київського земського суду. Лише у січні 1637 р. суд був повністю укомплектований у складі судді, підсудка і писаря. Документально ж проведення засідань земського суду підтверджується з 1640 р. За аналогією з іншими українськими воєводствами Речі Посполитої слід вважати, що його сесії відбувалися у тому ж приміщенні, що й городського.

Ще один суд, що титулувався як “чернігівський” і представляв шляхетське судочинство, – підкоморський працював як виїзний і власного приміщення у Чернігові не мав.

Поза тим, Чернігів час від часу ставав центром діяльності королівських і сеймових комісій. Високий статус Чернігова як столиці воєводства підкреслювався фактом суміщення в одних руках посад чернігівського воєводи і старости та доповнення першої посади титулом “генерал”, що було характерно лише для Києва і Кам’яця-Подільського.

Земельні володіння і прибутки

Як вже згадувалося, 20 березня 1624 р. королівський ревізор і смоленський земський підсудок Ієронім Цеханович визначив межі земельних володінь міста, які звільнялись від будь-яких повинностей і виплат на користь короля³³. Ревізор почав межувати від Шестовицької гори, розташованої на північ від села Шестовиця. Далі повів межу річками Козел і Верепеть. Звідти межа йшла до селища Поготче, далі через Плехів ліс до Лебединого болота. Згодом межа проходила на схід від селища Жукотки, тягнулася притоками Білоуса Бичалка й Рудка до русла Білоуса. Проти течії Білоуса І. Цеханович довів межу до Мохнатової гаті, далі допливом Білоуса Хмельницьким ручаєм – до дороги Чернігів – Сибереж. Звідти межа виходила на луг до річок Ржавець і Стрижень. Зі сходу міські володіння обмежувалися іншою притокою Десни – Свинню. Далі межа міських ґрунтів перетинала Десну й річками Муравейка, Вздвизжа, Мамча знову наближалась до Десни, але вже біля Шестовицького городища, і річкою Маломелка доходила до свого початку. Ревізор, щоправда, обумовив вилучення 100 волок при “острові” Киянка для надання духовенству. 15 волок з них у 1626 р. було надано чернігівському уніатському архімандритові Кирилові Ставровецькому з правом збудувати на р. Киянка млин для потреб своєї церкви³⁴. Інші 85 волок у березні 1628 р. чернігівський капітан і вїйт Ян Куновський за королівським наказом відмежував на користь Чернігівського домініканського монастиря³⁵.

На виділених місту землях міщани проводили активну колонізаційну діяльність, засновуючи свої хутори. Їх існування засвідчив королівський привілей чернігівському старості Мартинові Калиновському від 6 березня 1634 р., згідно з яким йому передавалися засновані міщанами хутори Гушин, Старий Млин, Смиків, Хваць, Рижики,

Хмельниця над р. Білоусом, Роїще, Халявин, Шульжин, Кірськи, Варинці над Стрижнем, Петрушин, Чорторійка, Терехів, Юрсів на Свині, Товстоліс на Косомачиному полі, Піски, Підгірне, Муравейка на Задесенні³⁶. Цей документ зафіксував вихід чернігівської міської колонізації принаймні по Білоусу (Гушин) за межі, визначені І. Цехановичем для міських земель. Заснування староства, а потім поява у Чернігові з'єднаного з ним воєводського уряду, боляче вдарила по матеріальних ресурсах міста. Крім вище зазначених хуторів, М. Калиновський на час впорядкування подимного реєстру 1638 р. володів у межах міських ґрунтів населеними пунктами Жолвинка, Старий Білоус, Євтухів Білоус, Сядричі, Масани, Коти, Півці, Полуботки, Лопатин, Бобровиця, Киселівка, Свиня³⁷. Формальною причиною відібрання у міщан такого значного числа сіл і хуторів могло стати незадоволення короля Владислава IV станом обороноздатності Чернігова під час Смоленської війни, до замку якого міщани зі своїх населених пунктів мали постачати порох і зброю. Міська громада, що значною мірою мала завдячувати хоругві, укомплектованій з ініціативи М. Калиновського, успішній протидії московським військам восени 1633 р., а крім того, була послаблена економічно під час війни, мусила погодитися з таким рішенням короля.

Ще одним болючим ударом по міських фінансах стала передача тому ж таки М. Калиновському права на перевіз через Десну. Згідно з привілеєм 1623 р. прибутки від цього перевозу належали Чернігову й мали скеровуватися на фортифікацію й розбудову міста³⁸. Принагідно зауважимо, що повернути цей перевіз місту вдалося лише під час революційних подій середини XVII ст. В універсалі від 18 листопада 1649 р. Богдан Хмельницький, затверджуючи Івана Скіндера чернігівським війтом, надав (а фактично повернув) місту право на перевіз через Десну³⁹.

Згаданий привілей Чернігову на магдебурзьке право згадує ще кілька джерел поповнення міських фінансів. На ратушний фільварок надавалося 30 волок землі, вїт отримував 20 волок, кожний з бурмистрів по 12 волок, кожний з міських писарів по 4 волоки. До міської скриньки мали надходити помірно від проданих купцями у місті товарів і вагове від їхньої ваги, доходи від гостиних дворів для купців, лазень, крамниць, 10 цегельень. Дозволялося стягувати на користь міста по декілька грошів з ремісників різних професій. Опосередкованою статтею прибутків міста (бо вона стосувалася кожного міщанина) слід вважати право міщан ловити рибу в Десні від 2 миль вище до 2 миль нижче міста⁴⁰.

Досить заплутаною виглядає ситуація з правом міста на млини. Привілей на магдебурзьке право зобов'язував міщан користуватися послугами королівських млинів, сплачуючи визначену комісарською уставою плату. Більше того, цей документ передбачав обов'язок міщан ремонтувати королівські млини у випадку їх поломки або пошкодження греблі⁴¹. Разом з тим, більшість хуторів, заснованих міщанами по ріках,

виникли саме біля млинів. Можна припустити, що якийсь час (до отримання хуторів М. Калиновським) ці млини перебували не у власності міста, а окремих міщан. Слід гадати, що М. Калиновський перетворив їх колишніх власників у орендарів. Натомість, згадуваний універсал Б. Хмельницького щодо підтвердження вийтівства І. Скіндера передає під його “дозор” млини, місту належні⁴². Напевне, йдеться про млини, що до середини 1648 р. належали Чернігівському староству, тобто королю. Після переходу міста під козацький контроль міщани за правом займанщини перевели їх під свою юрисдикцію.

Торгівля і ремесла

Привілей Чернігову на магдебурзьке право не надав йому права проводити ярмарки і торги. У цьому документі місту дозволялося збудувати два гостиних двори: один – для вітчизняних купців, інший – для московських. Чернігову надавалося право складу, що зобов’язувало приїжджих купців продавати свій товар оптом, а не в роздріб⁴³. Безсумнівно, що з моменту отримання магдебурзького права у місті щотижня проходив торг. Купці, щоправда, намагалися уникнути цих торгів, оскільки це було зв’язано зі сплатою мита та з огляду на право складу. Як наслідок, торгові операції часто здійснювалися у навколишніх селах чи лісах. Стурбований такою практикою адміністратор Чернігівського князівства Владислав видав універсал, яким зобов’язав чернігівського капітана Яна Куновського переслідувати таких купців, конфісковуючи у них товари та ув’язнюючи їх самих⁴⁴. У березні 1624 р. королівський ревізор Ієронім Цеханович при визначенні меж міських ґрунтів надав Чернігову право на проведення трьох ярмарків щороку. Вони мали розпочинатися на католицькі свята – Божого тіла (дев’ята неділя після Великодня), святого Шимона (28 жовтня) та Трьох королів (6 січня)⁴⁵. Ще з часу отримання магдебурзького права чернігівським міщанам дозволялося варити мед і пиво, робити солод та курити горілку й продавати їх у шинках і корчмах, сплачуючи спеціальний податок на користь держави – капшизну по 2,5 злотих щороку⁴⁶. Принагідно слід відзначити, що досить довго очікування фінансистів королевича Владислава щодо розміру податків, які мали надходити з міста та його округи, були суттєво завищеними. Невідомий нам ревізор королевича близько 1630 р. відзначав, що чернігівський капітан Я. Куновський ще не сплатив за старими рахунками 2196 злотих і 12 грошів, а причину обіцяв пояснити під час візиту до королевича після Великодня⁴⁷.

Крім торгових пільг, що приваблювали переселенців до Чернігова, важливою причиною зростання населення в місті був розвиток ремесла. Перші згадки про це знаходимо у тому ж таки магдебурзькому привілеї. У ньому згадуються різники та пекарі, які мали вносити щороку по кілька грошів до міської скарбниці⁴⁸. Згодом місцеві ремісники почали об’єднуватися в цехи. Наприкінці листопада 1627 р. чернігівський

війт та капітан Ян Куновський разом з міським урядом дозволив створити свій цех пекарям⁴⁹.

Наприкінці 1638 р. у Чернігові існували, крім пекарського, ще й кравецький, кушнірський та шевський цехи. Тоді чернігівський воєвода Мартин Калиновський дозволив їм двічі на рік ситити мед для канунів, але не більше 30 пудів за раз. Віск з цих медів цеховики мали віддавати на православну церкву. Крім того, цехам дозволялося мати власні комори для зберігання товарів. Той же привілей засвідчив появу партачів, які жили по селах і не сплачували податків ані церквам, ані місту⁵⁰. У січні наступного року привілей на право ситити 15 пудів меду на свято Водохреща отримали чернігівські пекарі⁵¹. У 1640-х рр. у Чернігові існував ще й ковальський цех. До нього входили ковалі, слюсарі, димарники, мечники, котлярі, золотарі, конвісарі, римарі, токарі, склярі, стельмахи, теслі, колодії, тертичники та млинарі. Кожен з ремісників мав вносити раз на місяць один злотий до цехової скриньки. Цех складався з цехмістра, майстрів та челядників. Челядник, щоб звільнитися з-під влади майстра, мав внести до цехової скриньки 15 грошів, цехмістрові – 7,5, майстрам і усьому цеховому товариству виставити відерце горілки та цеберко пива. Юрисдикція цеху поширювалася на дві милі навколо міста. Цех отримав право на свято Покрови ситити 20 пудів меду, а віск від нього віддавати до церкви⁵².

Загалом слід зазначити, що джерельна база з історії Чернігова першої половини XVII ст. є вкрай обмеженою. Нечисленні матеріали, що запроваджені до сьогодні до наукового обігу, дають можливість встановити лише загальні тенденції розвитку міста. Перша половина XVII ст. – це час, коли Чернігів почав поступово повертати собі ключову роль на Сіверських землях. Цьому значною мірою сприяло надання місту магдебурзького права та перетворення його у воєводський центр. Тоді ж Чернігів став центром православної єпархії і осередком книгодрукування. Заселення міста спричинило появу тут підприємливих людей різних національностей й віросповідань, що зумовило його інфраструктуру і культурне обличчя. Тоді ж у місто більш активно почали проникати представники козацького стану, що склало передумову для його перетворення в один з основних центрів Гетьманщини.

---

1. Доманицкий В. Новый документ 1604 года о Самозванце Лжедмитрие // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 10 – 11.

2. Diariusz drogi Kryła Jmci Zygmunta III od szczytowego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611 / Oprac. J. Byliński. – Wrocław, 1999. – S. 131.

3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. – С. 9.

4. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Oddz. r. kopisyw. – Rkps 375. – S. 510 – 511.
5. Archiwum G ówny Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Metryka Koronna. – Sygn. 170. – K. 231 v., 234 v.
6. *Pu aski K.* Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627 – 1635) // Ejuds. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887. – S. 216 – 220.
7. AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. 169. – K. 171 – 174 v.
8. *Pu aski K.* Pierwsze lata publicznego zawodu... – S. 217.
9. *Maskiewiczowie S. i B.* Pami tniki. – Wroc aw, 1961. – S. 244 – 245.
10. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3: Хмельниччина в розцвіті (1648 – 1650). – С. 32; *Maskiewiczowie S. i B.* Pami tniki... – S. 245; *Пупіз П.В.* Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648 – 1654 рр. – К., 1993. – С. 21 – 22.
11. Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 36.
12. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX-1. – С. 215, 322 – 323.
13. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. Литовская метрика. – Оп. 1. – Д. 206. – Л. 138 – 139.
14. Русская историческая библиотека. – СПб., 1898. – Т. XXVIII. – С. 64; *Тихомиров М.Н.* Россия в XVI столетии. – М., 1962. – С. 413.
15. AGAD. – Archiwum Potockich z La cuta. – Sygn. 1559.
16. Див.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. – М.; Варшава, 1995. – Т. I. – С. 47, 51, 63.
17. *Марков М.* О достопамятностях Чернигова. – Б.м., 1816. – С. 15; Историко-статистическое описание... – Кн. 3. – С. 9.
18. Акт 1619 г. о Чернигове // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1866. – Кн. 1. – С. 251 – 252; Чернигову 1300 лет... – С. 33 – 34.
19. AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. 170. – K. 231 v. – 235.
20. Ibid. – Sygn. 173. – K. 29 – 31.
21. Историко-статистическое описание... – Кн. 3. – С. 60 – 61.
22. AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 3031. – K. 14 v.
23. *Pu aski K.* Pierwsze lata publicznego zawodu... – S. 217, 219.
24. Ibid. – S. 219.
25. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів (далі – ВР ЛНБ). – Ф. 5. Оссолінські. – Спр. 4064. – Арк. 28.
26. РГАДА. – Ф. 79. Сношения России с Польшей. – 1625. – № 4. – Л. 239 – 244.
27. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 47.
28. AGAD. – Archiwum Skarbu koronnego. – Dz. III. – Sygn. 6: Rachunki nadworne 1631 – 1651. – K. 481 v. – 482.
29. РГАДА. – Ф. 79. – 1625. – № 4. – Л. 221 – 222.
30. *Шербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 40.
31. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 // Опрас. *А. Biedrzycka.* – Kraków, 2005. – S. 444.

32. Ibid. – S. 507.
33. AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. 173. – К. 29 – 31.
34. Ibid. – Sygn. 174. – К. 92 – 93 v.
35. *Лазаревский А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1867. – Вып. 2. Полк Киевский. Уезды Нежинский, Козелецкий, Остерский. – С. 155 – 158.
36. AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. 180. – К. 288 – 288 v.
37. ВР ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. 4064. – Арк. 28.
38. AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. 170. – К. 234 v.
39. Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657. – К., 1961. – С. 146 – 147.
40. AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. 170. – К. 234, 235.
41. Ibid. – К. 233 v.
42. Документи Богдана Хмельницького... – С. 147.
43. AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. 170. – К. 232 v., 234, 234 v.
44. Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти 20-х – 40-х років ХХ століття. – К., 2000. – С. 55.
45. AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 173. – К. 31.
46. Ibid. – Sygn. 170. – К. 233 – 234 v.
47. Ibid. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 3031. – К. 14 v.
48. Ibid. – К. 234 – 234 v.
49. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 4.
50. Там само. – Арк. 16 – 17.
51. Там само. – Арк. 4 зв.
52. Там само. – Арк. 8 – 9 (Пrawdopodobно, саме цей документ був використаний у праці: *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 196).

Ігор Кондратьєв

ДО ПИТАННЯ ПРО КОРДОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ

Загалом, локалізація кордону та його нанесення на сучасну топографічну карту ускладнюється низкою обставин. Передусім, згадані в тексті топоніми з часом зазнали змін або й повністю вийшли з ужитку. Крім того, ми диспонуємо лише копіями цих привілеїв, виготовленими у другій половині XVIII – на початку XIX ст. (оригінали втрачені), а канцеляристи могли припуститися помилок і перекручень автентичних текстів, написаних польською мовою. Проте більшість топонімів усе ж таки можна

ототожнити з сучасними назвами населених пунктів, річок і озер мікрорегіону. Коли ж це неможливо, здається цілком логічним, що кордон проводили з урахуванням топографічної ситуації – по річках, ярах чи шляхах.

Підсумки наших студій оформлені у вигляді нижченаведених таблиці та картосхеми:

Цікаво, що північно-західна ділянка кордону (від Пльохова до Хмельниці) повністю збігається з чернігово-любецьким кордоном згідно “Реєстру Чернігівських границь”, складеного, на думку О. Русиної, у 20-х рр. XVI ст. (1527 р.)⁹. Згідно “Реєстру”, кордон між Чернігівською землею Московського князівства та Любецькою волостю Київського воєводства Великого князівства Литовського проходив по р. Пакульці до її гирла і там розділяв с. Пльохів на дві частини — чернігівську і любецьку. Звідти він ішов суходолом по “Брянцевим лозам” (лозняку. – І.К.) до гирла р. Руда і далі уверх по її течії. Не доходячи до р. Білоус, він звертав “у лес у Грядю” (сучасне село Рудка), від неї – через Тесновий ліс (з XIX ст. відомі так звані Тисовські “дачі”) до р. Свішень, звідти – до р. Долга (у XVII – XVIII ст. вона перетворюється у Долге болото), від неї – до р. Холхоли (у тексті як Холхола, так і Олхола, відомі Олсохівський ґрунт та с. Олсохівка, яке існувало ще у 70-х рр. XIX ст. поблизу сучасних с. Бихальцівка (Биховець) та Малий Листвен (Листвен). Далі кордон пролягав до р. Дороган (Дорогинка), потім до Боянець (Буянок) у Сухий Вир (болото Замглай) через Суховирський “ґрунт”¹⁰.

Можливо, цей рубіж, у свою чергу, відображав кордон Чернігівського та Брянського князівств середини XIV ст., що засвідчує, зокрема, наведений у “Реєстрі” топонім – “Брянцеві лози” (між с. Пльохів та гирлом р. Руда). Крім того, с. Малий Листвен названо володінням “владики брянского”¹¹.

Не менш цікавою є північно-східна ділянка кордону земельних володінь Чернігівського магістрату, яка співпадає з кордоном літописної “Сновської тисячі”, розташованої на межі Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств XI – XII ст.¹²

Таким чином, межі земельних володінь Чернігівського магістрату відображали давні адміністративні кордони і аж ніяк не були випадковими. Здійснена локалізація дозволяє вирахувати їх площу – за нашими підрахунками, вона складала близько 590 кв. км (для порівняння: територія сучасного Чернігівського району становить 2,5 тис. кв. км). Слід зазначити, що частина цих земель перебувала у власності шляхти, а з середини XVII ст. – козаків. Землями під Черніговом володіли також монастирі, існували й рангові маєтності козацької старшини тощо. Подальші дослідження дозволять більш чітко вирахувати площу земель, які безпосередньо належали Чернігівському магістрату.

---

1. Докладніше див.: *Доманова Г.С.* Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. – Чернігів, 2003. – С. 53 – 60.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України

ни. – Ф. 1. – Спр. 58265. – Арк. 1 – 4.

3. Корпус магдебургських грамот українським містам: Два проекти видань 20–40-х років ХХ століття. – К., 2000. – С. 70 – 72.

4. Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. 1. – С. 23.

5. Там само. – С. 22.

6. Там само. – С. 16.

7. “Острови” – це окремо розташовані земельні ділянки (Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. У 2-х т. – К., 1978. – Т. 2. – С. 99). Див. також: *Толочко О.* Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 166 – 169.

8. Описание рек и речек Черниговского полка... – С. 7.

9. *Русина О.* Из спостережень над “Реєстром Чернігівських границь” з 20-х рр. ХVІ ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 296 – 298.

10. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 125.

11. *Русина О.* Из спостережень над “Реєстром Чернігівських границь”... – С. 300 – 302; Реєстр Черниговских границ // Акты Литовско-Русского государства. – М., 1897. – Т. II. – С. 64 – 65.

12. *Коваленко В.П.* Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 78 – 83.

Ольга Гейда

ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ у першій половині ХVІІ ст.

Православ'я на українських землях у другій половині ХV – ХVІ ст. переживало період гонінь та політичної ізоляції. Брак належної освіти у духовенства, порушення основ монастирського життя, упослідження Православної церкви польською державою (особливо після Люблінської унії 1569 р.), залежність церковних інституцій від світської влади, обмеження громадянських прав православних характеризують тогочасне становище Київської митрополії. Берестейська унія спричинила не лише ліквідацію православних церковних структур на українських та білоруських землях, а й роз-

кол нації на міжконфесійному рівні.

Після Берестейського собору 1596 р. Київська митрополія була представлена лише львівським і перемишльським єпископами Гедеоном Балабаном та Михайлом Копистенським, які не прийняли унію й були позбавлені сану разом з архимандритом Києво-Печерської лаври Никифором Туром та іншими духовними особами (загалом 8 архимандритів та близько 200 протоієреїв і ченців), котрі брали участь у альтернативному православному соборі. Почався період тривалої та жорстокої міжконфесійної боротьби, що мала суттєві регіональні особливості.

Початок вивчення церковно-політичної ситуації на українських землях після Берестейської унії було покладено публікацією у середині XIX ст. цілого ряду письмових джерел, які дали змогу схематично окреслити події означеного часу. Так, цікаві факти про відновлення православної Чернігівської єпархії та ієрархів першої половини XVII ст. містить “Летописець о первом зачатии и создании обители монастыря Густынского”, що охоплює 1600–1640 рр.¹ Відомості про становище православ’я на Лівобережжі у першій половині XVII ст. наведено в українському хронографі другої редакції “Летописец си ест кройника з разных авторов и гисторыков многих диалектом руским ест написана”², відредагованому 1699 р. ієромонахом Троїцько-Іллінського монастиря Л. Боболинським. Згідно гіпотези, висловленої ще О. Лазаревським, яку підтримують і сучасні дослідники, Л. Боболинський, ймовірно, був також причетний до створення першої редакції Чернігівського літопису. Ця пам’ятка містить інформацію про церковне життя Чернігово-Сіверщини та діяльність місцевих єпископів на початку XVII ст.³

Значний фактичний матеріал з історії церковної організації на Лівобережжі першої половини XVII ст. наведено в історичних нарисах викладача Чернігівської духовної семінарії ієромонаха Никодима (Алешковського)⁴. Діяльність першого архієпископа відновленої Чернігівської єпархії Ісайї Копинського та його взаємовідносини з митрополитом Петром Могилою висвітлено у монографічному дослідженні С. Голубева⁵. Обставинам відновлення Київської митрополії приділено увагу у працях видатних російських істориків церкви. Розглядаючи події церковної історії на межі XVI–XVII ст. з позицій офіційної російської імперської церковно-історичної науки, вони здебільшого негативно оцінювали наслідки Берестейської унії й дуже обережно ставилися до визнання права Київської митрополії на власну історію. Тим не менше, історії західно-руської або Литовської митрополії на зламі XVI–XVII ст. митрополит Макарій (Булгаков) цілком присвятив п’ятий та другу главу шостого тому своєї ґрунтовної праці⁶. Біографічні дані про чернігівських єпископів першої половини XVII ст. та стислу характеристику їхньої письменницької діяльності наведено в “Обзоре русской духовной литературы” архієпископа Філарета (Гумілевського)⁷, у працях митрополита Євгенія

(Болховітінова)⁸ та Омеляна Огоновського⁹. Сучасні дослідники торкаються цієї проблематики здебільшого у контексті реформаційної діяльності Петра Могили¹⁰.

Протягом 1500–1618 рр. північна частина Чернігово-Сіверщини входила до складу Московської держави. У середині XVI ст. Чернігівська єпархія була ліквідована, а на її територію поширювалася влада єпископів Смоленських і Брянських, що перебували під зверхністю митрополитів Московських¹¹. Але, незважаючи на підпорядкування земель північної Чернігово-Сіверщини православної Московській державі, церковна організація та монастирське життя тут занепадають через постійну небезпеку прикордонних конфліктів. Археологічні джерела не фіксують ані активного будівництва нових, ані стабільного функціонування старих монастирських центрів.

Західна частина території Чернігово-Сіверщини (Любецька та Остерська волості) на початку XVI ст. залишалася у складі Київського воеводства Великого князівства Литовського¹². Існування в регіоні кількох єпархій – Чернігівської, Новгород-Сіверської та Остерської (перші дві з них підпорядковувались Московським патріархам, остання – Київським митрополитам) – опосередковано підтверджують дані про присутність на Берестейському унійному соборі єпископа Чернігівського та Остерського Інокентія Борковського, який поставив свій підпис під “Артикулами унії”, а також згадка про перебування на альтернативному православному соборі єпископа Сіверського Іоанна Лежайського¹³. Збереглися відомості про наміри відновити на Московському соборі 1589 р. окрему Чернігівську та Брянську єпархію, але у тогочасних документах бракує фактів про діяльність чернігівських єпископів¹⁴.

На початку XVII ст. територія південного Лівобережжя (повіти Прилуцький, Лохвицький, Роменський, Пирятинський, Лубенський та Миргородський) перейшла у власність князів Вишневецьких. Найстарший з роду Вишневецьких – Корибут Ольгердович був сином великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича і тверської княжни Уляни Олександрівни. Його син Михайло Корибутович наприкінці XVI ст. був старостою Черкаським та Каневським, а потім каштеляном Київським. Його син Михайло Михайлович одружився на дочці молдавського господаря Ієремії Могили – Раїні (двоюрідній сестрі майбутнього митрополита Петра Могили)¹⁵, був старостою Овруцьким і мешкав у с. Вишневцях Кременецького повіту. Рід Вишневецьких опікувався православними церковними осередками, особливо це стосувалося княгині Раїни Могилянки. Саме завдяки їй на Лівобережній Україні у першій третині XVII ст. з’явилися відразу три монастирі, які у майбутньому стали осередками відновлення православної ієрархії в регіоні.

Почалося усе з того, що монах Межигірського монастиря Іоасаф, “уклонившись лицем своїм до землі і взявши благословення від отця та начальника свого преподобного Атанасія, пішов у дорогу із двома учнями своїми, ієромонахом Євтимієм та чен-

цем Геннадієм, у краї східні Задніпровські, до держави добродородного князя Михайла Корибута Вишневецького. Обходили вони тоді численні пустині по верхів'ю Удай-ріки аж до гирла її, і віднайшли цей острів, що зветься Густиня, під містом Прилукою”¹⁶. Влаштувавши на острові скит, “почали будувати церкву малу на ім'я Пресвятої Живоначальної Трійці в році 1614 ”¹⁷. На допомогу собі Іоасаф покликав настоятеля Антонієвих печер Києво-Печерської лаври Ісайю Копинського, який був духовником княгині Раїни Вишневецької та вчителем її сина Ієремії¹⁸. Завдяки посередництву Ісайї Копинського, князь Михайло Корибут Вишневецький 1614 р. надав Густинському монастирю “привелея и листы ограничениы оному месцу святу – дабы монастырови и к грунтом его никто от людин градских и поселных никося пакости не творили отнюдь”¹⁹. Тоді ж монастирі Густинський та Межигірський “з усіма їхніми грунтами та хуторами, які до тих монастирів належать... вручалися у владу й силу та дожиттєве володіння... отцю Ісаї, ігуменові тих монастирів, яким він початком був... До того ж, тако ж і те придаю, аби ваш вишеназваний отець ігумен не тільки тими монастирями завідував і ними керував, але й в усіх маєтностях моїх задніпровських, де тільки хто з ченців є, або чи жити захотів, згідно з волею Божою, аби жоден не важився без відому та дозволу його в моєму ґрунті мешкати й фундуватися. Відтак, даю йому владу всіляку, аби того свавільства забороняв і свавільних карав... Також, над священниками світськими силу і владу даю, аби, згідно з силою своєю, стеріг між ними ладу всілякого і справи, аби йому в усьому слухняні були, що тільки згідно з волею Божою, прикладати їм буде; аби жоден урядник або староста жодної церкви ані подавав, ані віднімав, аж поки не ознаймує йому і з ним в усьому намовиться”²⁰. У 1619 р. на підставі фондуша Раїни Вишневецької було надано ґрунти для будівництва Мгарського монастиря під Лубнами²¹, очільником якого також став Ісайя, та Ладанського дівочого під Прилуками, ігуменею якого було призначено сестру Ісайї Копинського інокію Олександрю²².

Таким чином, у 1619 р. Ісайя Копинський не лише став ігуменом Густинського та Мгарського монастирів, а й отримав вищу духовну владу над православним населенням, усіма священно- та церковнослужителями лівобережних маєтностей Вишневецьких ще до канонічного відновлення церковної організації на цих територіях. Відтак, Ісайю Копинського можна вважати фактичним керівником православної церкви у межах Лівобережжя. Надання таких надзвичайно високих повноважень рядовому ігумену пояснюється, на наш погляд, намаганням православної української верхівки протистояти католицькій експансії, що активізувалася після укладення Деулінського перемир'я 1618 р., й переходу Чернігово-Сіверщини під владу Речі Посполитої.

Високий статус Ісайї Копинського підтверджує зупинка в Густинському монастирі на шляху з Москви до Києва у 1620 р. Єрусалимського патріарха Феофана²³,

завдяки якому в Україні (за підтримки гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та козацького війська) вдалося відновити православну ієрархію та висвятити митрополита Іова Борецького з шістьма єпископами. 1620 р. Ісайя Копинський був висвячений патріархом у Київському Богоявленському Братському монастирі єпископом Перемишльським з титулом патріаршого екзарха. З огляду на складну політичну ситуацію він на Волині не жив, увесь час свого єпископства перебуваючи на Лівобережній Україні.

У середині 20-х рр. XVII ст. на землях Чернігово-Сіверщини проводилася активна політика покатоличення населення. У 1625 р. була організована Чернігівська і Смоленська уніатська архієпископія, яку очолив один з енергійних діячів Греко-католицької церкви Лев Кревза. У 1626 р. Чернігівській Єлецький монастир було передано уніатам, а його архімандритом став К. Транквіліон-Ставровецький. У 1631 р. Лев Кревза домігся передачі уніатам чернігівського Спаського собору. Того ж таки року до рук греко-католиків було передано Троїцькій та Спаський монастирі у Новгороді-Сіверському²⁴. У 1625 р. планувалося створення у Чернігові католицької дієцезії, але через недостатню кількість католиків, вони залишилися під юрисдикцією Віленської дієцезії. 1627 р. король Сігізмунд III передав домініканському католицькому ордену Чернігівський Борисоглібський монастир. Після підписання Полянівського мирного договору та створення Чернігівського воєводства у Новгород-Сіверському Спаському монастирі у 1635 р. була відкрита єзуїтська колегія²⁵.

На протигагу активній діяльності Греко- та Римо-католицької церков на ново-приєднаних територіях Чернігово-Сіверщини київський митрополит Іов Борецький висвятив на Чернігівську кафедру Ісайю Копинського. У 1628 р. на Київському соборі Ісайя Копинський згадується як архієпископ Смоленський, Чернігівський і усього Сівера, архімандрит монастирів задніпровських²⁶. Серед причин, які зумовили цей вибір, можна назвати значний авторитет та повагу до Ісайї Копинського з боку православного населення краю, давні зв'язки з митрополитом Іовом Борецьким ще за часів навчання у Львові²⁷, й собливий статус, якого Ісайя набув від князів Вишневецьких на Лівобережжі.

Біографічні дані про єпископа Ісайю Копинського обмежені й подекуди суперечливі. Походив він з шляхетської родини з Підляшшя (с. Копин, нині Польща)²⁸. Навчався у Острозькій академії²⁹ (деякі дослідники вважають, що у школі Львівського братства³⁰). Прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі. З 1598 р. був настоятелем печери преподобного Антонія³¹. З 1615 р. – ігумен Київського Богоявленського монастиря, керівник та викладач новозаведених там училищ³². Впродовж 1616 – 1619 рр. був ігуменом Густинського монастиря. У 1619 – 1620 рр. – знову опікувався печерою преподобного Антонія. У 1620 р. патріархом Єрусалимським Феофаном хіротонізова-

ний єпископом Перемишльським. На Волині проживав недовго, бо поблизу Перемишля з 1610 р. у монастирі святого Спаса за Старим Самбором мав резиденцію греко-католицький єпископ Атаназій Крупецький. Напевне, не знайшовши в регіоні належної підтримки, Ісайя у 1623 р. повернувся до Межигірського монастиря поблизу Києва. З 1624 р. постійно проживав у задніпровських монастирях “завжди дуже трудячись, їздив і наглядав пильно; не лише в цій святій обителі Густинській мав клопоти, а й у Ладанській монастирі, і в Лубнах у Мгарській обителі, у Мгарю-селі – все це одночасно будувалося, вседушно, бо турбувався про всіх, молячи Господа за сприяння”³³. Після висвячення єпископом Смоленським та Чернігівським (1628 р.) у Чернігові не жив, бо усі найбільш придатні для облаштування кафедри монастирі були віддані католикам і уніатам або сплюндровані під час військових дій початку XVII ст. У листопаді 1631 р., після смерті Іова Борецького, був обраний митрополитом Київським, Галицьким та усієї Русі, внаслідок чого Чернігівська єпархія була приєднана до Київської митрополії, а на Смоленщині у 1635 р. утворена Смоленська греко-католицька єпархія³⁴.

Київську митрополію Ісайя Копинський очолював “два роки з усякими бідами і залишив престола за певним судом Божим, оскільки занеміг був старістю”³⁵. Таке пояснення Густинського монастирського літопису не зовсім відповідає дійсності. Дореволюційні дослідники схилилися до думки, що заміна Ісайї Копинського на посаді очільника Київської митрополії на Петра Могили мала політичне, ідеологічне та особистісне підґрунтя³⁶. Ворожнеча двох ієрархів розпочалася ще 1631 р. з часу обрання Петра Могили Києво-Печерським архімандритом внаслідок його діяльності по заснуванню у монастирі школи. Після обрання за життя Ісайї Копинського 1633 р. Петра Могили митрополитом Київським з грубим порушенням церковних канонів, конфлікт перейшов у активну стадію ворожнечі, яка тривала до самої смерті Ісайї. Після піврічного ув'язнення у Києво-Печерській лаврі, коли “недужого старця, посадили на коня в одной власянице и отвезли в монастырь”, Ісайя Копинський з грудня 1633 до серпня 1635 рр. був ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря. Згодом він перебрався до Мгарського монастиря.

Особливий інтерес становить той факт, що деякі джерела, датовані 1635–1637 рр., фіксують збереження за Ісаєю Копинським до останніх років його життя титулу архієпископа Сіверського³⁷. Незважаючи на те, що у І. Копинського, з волі Ієремії Вишневецького було відібрано право управління Густинським, Ладанським і Мгарським монастирями та їхніми маєтностями, він продовжував активну діяльність на Лівобережжі. Відомо, що саме за участю та безпосередньої підтримки Ісайї Копинського у 1638 р. почалося масове переселення ченців Густинського, Мгарського та Ладанського монастирів у московське порубіжне місто Путивль³⁸. Сам Ісайя Копинський також нама-

гався перебратися до Москви, але був перехоплений прибічниками Петра Могили і повернутий під суворий нагляд до Києво-Печерської лаври, де 5 жовтня 1640 р. і помер³⁹.

Після Ісайї Копинського Чернігівська єпархія вдруге за століття була приєднана до Київської митрополії та перебувала під владою Петра Могили аж до його смерті у 1647 р.⁴⁰ Ймовірно, вже на початку Визвольної війни Чернігівська єпархія знову отримала власну кафедру, яку з 1649 до 1658 рр. посідав Зосима Прокопович⁴¹. За єпископства Зосими Прокоповича на Чернігово-Сіверщині розпочалася активна розбудова щойно створених православних монастирів – Ключівського Спаського (1643 р.), Кербутівського Успенського (1636 р.), Козелецького Георгіївського (1654 р.), Максаківського Спасо-Преображенського (1646 р.), Макошинського Миколаївського (1649 р.) та відновлення запустілих Батуринського Крупицького (1649 р.), Глухівського Петро-Павлівського (1654 р.) монастирів, що стали справжніми центрами духовного та культурного розвитку регіону.

Таким чином, у першій половині XVII ст. на Чернігово-Сіверщині церковна влада була зосереджена у руках Ісайї Копинського, який владою князів Вишневецьких був наділений фактично єпископськими повноваженнями. Осередками православ'я до 30-х рр. були Густинський, Мгарський та Ладанський монастирі. У 1628 р. Ісайю Копинського було обрано очільником відновленої єпархії, що охоплювала територію Смоленського та Чернігівського воєводств Речі Посполитої. Точка зору деяких дослідників, буцім-то єпископи першої половини XVII ст. не мали фактичної влади, не відповідає дійсності. Архієпископи Ісайя та Зосима Прокопович, як, до речі, й Лазар Баранович, хоча й не мали постійного осідку в Чернігові, тим не менше були дійсними керівниками єпархії, користувалися повагою та авторитетом серед духівництва і мешканців краю.

---

1. Летопись монастыря Густинского / Предисловие *О. Бодянского*. – М., 1848.

2. *Грабянка Г.* Действия презельной брани и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетьмана Запорожского с поляками. – К., 1854. – С. 329 – 334.

3. Чернігівській літопис / Підготовка до друку, передмова і коментар *Ю. Мищика* // Сіверянській літопис. – 1996. – № 4. – С. 105 – 122.

4. *Никодим, иеромонах.* Описание Черниговской иерархии // Черниговские губернские ведомости. – 1856. – № 25 – 28. – Часть неофициальная.; *Його жс.* Начало Черниговской иерархии после междархирейства // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – № 40. – Часть неофициальная. – С. 317 – 320.

5. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1897. – Т. I – II.

6. *Макарий (Булгаков).* История русской церкви. В 12-ти книгах. – М., 1996. – Кн. 5. – 559 с.; Кн. 6. – С. 400 – 579.

7. *Филарет (Гумилевский)*. Обзор русской духовной литературы. 862 – 1863 гг. В 2-х книгах. – Издание 3-е. – СПб., 1884. – Кн. 1. – С. 182 – 184.
8. *Евгений (Болховитинов)*. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви. – М., 1995. – С. 122 – 123; *Його ж.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // Болховитинов С. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 154 – 156.
9. *Огоновський О.* История литературы русской. – Львов, 1887. – Ч. I. – С. 148 – 151.
10. *Яроцький П.* Петро Могила і проблеми унії // Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч: Збірник праць наукової конференції. – К., 1997. – С. 75 – 78; *Огородник І.В., Огородник В.В.* Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій. – К., 1999. – С. 170 – 172; *Мицик Ю.* Київський патріархат у проектах Петра Могили // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 61 – 69.
11. *Евгений (Болховитинов)*. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии... – С. 116.
12. *Кондратьєв І.* Під Литвою, Московою та Польщею. – Чернігів, 2005. – С. 16 – 20.
13. История Русов. – М., 1846. – С. 33.
14. *Никодим, иеромонах.* Описание Черниговской иерархии // Черниговские губернские ведомости. – 1856. – № 28. – Часть неофициальная. – С. 50 – 51.
15. *Ступишин С.* О князьях Корибутах-Вишневецких // Вестник Юго-Западной России. – 1862. – Т. I. – С. 60 – 61.
16. Літопис Густинського монастиря / Переклад українською *В. Шевчука* // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 101 – 102.
17. Там само. – С. 102.
18. *Ступишин С.* О князьях Корибутах-Вишневецких // Вестник Юго-Западной России. – 1862. – Т. II. – С. 95.
19. *Русов А.Н.* Документы касающиеся Густинского и Мгарского монастырей. – Харьков, 1892. – С. 4.
20. Підтвердження фондушу від княгині Вишневецької монастиреві Густинському, дане після смерті князя Михайла Вишневецького // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 16 – 17.
21. Фондуш княгині Вишневецької на монастир Мгарський // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 17 – 18.
22. Фондуш ясновітної княгині Михайлової Корибутової Вишневецької, старостини овручської // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 20.
23. Літопис Густинського монастиря... – С. 104 – 105.
24. *Куракин Ю.Н.* Распространение католичества и униатства на землях Черниговского воеводства в первой половине XVII в. // Славяне и их соседи. – Вып. 3. Католицизм и православие в средние века: Доклады к XVIII Международному конгрессу византинистов. – М., 1991. – С. 98 – 100.
25. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) – К., 2006. – С. 71 – 72.

26. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1897. – Т. I. – Приложения. – С. 312; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 71 – 72.
27. Києво-Могилянська академія в іменах XVII – XVIII ст. – К., 2001. – С. 280.
28. *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636 рр.). – К., 1990. – С. 96.
29. *Филарет (Гумилевский)*. Обзор русской духовной литературы. 862 – 1863 гг. В 2-х книгах. – Издание 3-е. – СПб., 1884. – Кн. 1. – С. 182.
30. *Огоновський О.* История литературы русской. – Львов, 1894. – Ч. II. – С. 148.
31. Літопис Густинського монастиря... – С. 102; *Евгеній (Болховитинов)*. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии... – С. 154.
32. Києво-Могилянська академія в іменах... – С. 280 – 281.
33. Літопис Густинського монастиря... – С. 108.
34. *Никодим, иеромонах.* Начало Черниговской иерархии... – С. 317.
35. Літопис Густинського монастиря... – С. 109.
36. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. II. – С. 16 – 35; *Його ж.* Удаление Исаяи Копинского из Киево-Михайловского монастыря // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 1 – 2. – Часть неофициальная. – С. 11 – 12; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997. – С. 90.
37. *Голубев С. Т.* Удаление Исаяи Копинского из Киево-Михайловского монастыря... – С. 14 – 15; Строев П. Списки иерархов ... – С. 591.
38. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. II. – С. 25; *Макарий (Булгаков)* История русской церкви. В 12-ти томах. – М., 1995. – Т. 6. – С. 507.
39. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. II. – С. 34.
40. *Никодим, иеромонах.* Начало Черниговской иерархии... – С. 317.
41. Там само. – С. 320.

Ганна Швидько

ЧЕРНІГІВСЬКІ МІЩАНИ НАПРИКІНЦІ XVII ст. (ДО ІСТОРІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА)

Серед документів Російського державного архіву давніх актів з історії Гетьманщини привертає увагу справа про перебування в Москві у лютому-березні 1690 р. чернігівського вїгта Степана Отрохова з магістратськими урядниками для отримання царсь-

кої грамоти про підтвердження Чернігову магдебурзького права ¹. Власне, текст чолобитної чернігівських міщан зі скаргою на козаків і проханням конфірмувати їхні пільги і привілеї, а також царську грамоту вперше у витягах опублікував М. Маркевич у неофіційній частині “Черниговских губернских ведомостей” за 1852 р. ² Потім царська грамота була надрукована О.Лазаревським у добірці “Актон по истории землевладения в Малороссии”, вміщених у “Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца” ³. Ці документи О.Лазаревський вилучив з “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку”, де грамота датується 26 березня 1690 р. Згодом цю ж конфірмаційну грамоту опублікував М. Василенко в “Черниговском земском сборнике” за 1903 р. ⁴ Інформація про царську грамоту міщанам 1690 р. була наведена в “Трудах Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове” ⁵.

Архівна справа, пов’язана з отриманням конфірмаційної царської грамоти 1690 р., відрізняється від згаданих вище її публікацій тим, що в ній, крім власне чолобитної і грамоти, є супроводжуючий матеріал, який дозволяє більш повно охарактеризувати обставини результативного перебування чернігівських урядників у Москві. Справа під заголовком “Приезд в Москву и отпуск г. Чернигова войта Степана Отрохова” знаходиться в складі приказного діловодства фонду “Малороссийские дела”. Вона датована в заголовку 20 лютого 1690 р., тобто днем відкриття справи в приказному діловодстві, а не днем відпуску грамоти (26 березня). Обсяг архівної справи становить 94 аркуші одностороннього тексту. Дати за юліанським літочисленням (із зазначенням лише останніх трьох цифр), усі кількісні показники в документі передані літерами, які в нашій статті замінені арабськими цифрами.

Як відомо, Чернігів отримав магдебурзьке право у 1623 р. від польського короля Сигізмунда III. У 1655 р. чернігівські міщани, за прикладом Переяслава, Києва та Ніжина, звернулися до московського царя Олексія Михайловича з проханням конфірмувати королівську грамоту. Того ж таки 1665 р. разом з іншими містами (Київ, Почеп, Переяслав, Ніжин, Козелець, Остер, Мглин), як це видно із законодавчих актів, опублікованих у 1-му томі “Полного собрания законов Российской империи”, Чернігів ще раз отримав підтвердження права на самоврядування.

Архівна справа починається з “Доклада” приказного дяка про прибуття до Москви чернігівських урядників: “В н(ы)нешнем во 198 году февраля в 20 день к великим Г(осу)д(а)рям ц(а)рям и великим князям Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу Всея Великия и Малыя и Белья России Самодержцам приехали города Чернигова войт Степан Отрохов, бурмистры Роман Никифоров, Павел Клевцов, ра(й)ца Иван Матвеев, писарь Илья Степанов, да челядников 8 человек, лошадей при них 12” ⁶.

Структура справи повністю відповідає формуляру справочинної документації цього

виду. Як правило, до чолобитних додавалися копії універсалів і грамот, наданих містам попередниками (антецесорами) верховного правителя на самоврядування чи окремі привілеї. Отже, справи починаються записом приказного дяка про прибуття до столиці міських урядників із зазначенням їхніх імен і посад, а також про кількість їхніх коней. Для визначення жалування посланцям та корму коням на час перебування чолобитників у Москві дяк наводив довідки, як чинилося раніше в подібних випадках, і записував їх у книгу, при цьому обов'язково вказуючи дати перебування чолобитників у Москві, розміри “дачі” на чолобитників та їхніх коней (у деяких випадках саме такі посилення допомагають встановити факт приїзду до Москви урядників окремих міст). Після цього встановлювався розмір “дачі” й “корму” в даному випадку. Процедура складання діловодної документації була громіздкою, але достатньо чіткою, відтак вона містила максимально повну інформацію про сутність справи. Крім того, що оригінал чолобитної додавався до справи, дяки записували чолобитну у сувої чи книги по частинах. Після кожної логічно завершеної змістовної частини робилися посилення на конкретні артикули, пункти чи параграфи (в залежності від документу) актів, які регламентували ту чи іншу галузь життєдіяльності міщанської громади. Після розгляду справи складалася царська жалувана грамота місту, яке репрезентували урядники-чолобитники. Оригінал її з підписом і печаткою відправлявся за призначенням, а в діловодстві залишалася її чернетка (“відпуск”) з правками, уточненнями формулювань, скороченими титулами.

За звичаєм того часу українські міщани могли звертатися до царя з чолобитною лише з письмового дозволу гетьмана, який надавав лист-клопотання до царя про прийняття від них чолобитної і задоволення їхнього прохання. Пізніше гетьман видавав лише подорожній лист до Москви чолобитникам, які їхали туди “для своїх меских дел”. Без такого листа навіть урядники великих міст не могли потрапити до Москви у справах, які торкалися в цілому міщанського стану чи їх особисто. З документів незрозуміло, чи був ознайомлений гетьман зі змістом чолобитної, адже вона містила пункти про утиски міщанам з боку козаків та гетьманської адміністрації. Чернігівці пред'явили в Малоросійському приказі лист гетьмана І. Мазепи, в якому вказувалося, що “посланы они ис Чернигова от всего магистрата бити челом великим Гдрям о своих нуждах”. Для визначення жалування урядникам та корму коням на період їхнього перебування в Москві у даному випадку приказний дяк Василь Бобин звернувся за аналогією (“и о то выписано на примере”) до справи про приїзд до Москви у травні 1654 р. київського вїта Іова Самойлова з урядовцями та їхніми челядниками. Тоді було надано “войту денег по 5 алтын, по 4 чарки вина, по 10 кружек меду, пива по тому ж”. У довідці вказане жалування й іншим членам делегації. У 1665 р. разом з гетьманом І. Брюховецьким в Москві перебували представники найбільших міщансь-

ких громад, “в том числе черниговские войт, райцы, 2 ч(е)л(о)в(е)ка челядников”⁷. Далі названі ще три випадки приїзду до Москви міщан – у 1675 р. київського війта Ждана Тадрини з урядниками; його ж – у 1677 р.; у 1687 р. – київського бурмистра Гордія Мінцова з урядниками. Відомості про жалування київським, а не чернігівським урядникам на час московської місії дякам довелося наводити тому, що “ис прошлого со 174 (1665 – *Г. Ш.*) году по н(ы)нешний по 198 (1690 – *Г. Ш.*) год черниговских мешан в приезде для челобитья к Москве не бывало”⁸. Очевидно, розмова чернігівських урядників з дяками з цього приводу відбулася, бо в справі записано: “А Черниговской войт Степан Отрохов с товарищи сказали, что для их челобитья ис Чернигова к великим Г(осу)д(а)рям к Москве не допускал их бывшой гетман Ивашка Самойлов”⁹. Царське повеління про призначення жалування чернігівським урядникам було одержано. 3 березня, за встановленим порядком, справа була передана в Казенний приказ, а потім – у Сибірський. Інформація про влаштування урядників у Москві зайняла у справі 7 аркушів.

Друга частина архівної справи – власне чолобитна чернігівських міщан, зміст якої яскраво характеризує становище міської громади та самоврядування наприкінці XVII ст. Тоді міщанам доводилося стримувати наступ на їхні права і привілеї козаків і монастирів у справах майнових, а також полковників – у галузі міського самоврядування. Найперше, міщанські урядники скаржилися, що жителів ратушних сіл Петрушин і Хмільниці козаки змушують давати підводи, а влітку забирають у них овочі та інші продукти. Козацькі підсусідки, що мешкають у тих же селах, не сплачують місту ренту. Приводом до постійних конфліктів між магістратом і полковою канцелярією було залучення міщан-ремісників різних спеціальностей до виконання безоплатних робіт. Перелік утисків міщан в економічній сфері досить значний: полковники вимагають від міщан підводи для всіляких потреб; поселенці, що осіли “в Чернигове ж в Нижнем городе”, займаються шинкуванням і не сплачують жодних податків, оскільки живуть на землях Єлецького та Іллінського монастирів; на міській землі козаки побудували свої крамниці поруч з міщанськими і в такий спосіб порушили монополію міщан на торгівлю.

Дошкульним для міщан Гетьманщини було прагнення сотенних і полкових канцелярій підпорядкувати їх своїй юрисдикції. Тому й чернігівці скаржилися: “Да нас же мешан принуждает Черниговский полковник и казаки к своему суду мимо ратушной их розправы и чрез магдебургские права их мешан”¹⁰.

Далі в справі наводяться тексти пред’явлених чолобитниками актів про права і привілеї чернігівських міщан, зокрема грамоти царя Олексія Михайловича 1655 р. “на прежние их привилія”; грамоти 1660 р., наданої царем чернігівському війту Григорію Іванову з бурмистрами, райцями і міщанами за їх чолобитною; а також грамоти 1665 р.,

наданої вїту Григорію Єфимову з міщанами за їх чолобитною. Якщо в дуже стислій грамоті 1655 р. йшлося про підтвердження прав і привілеїв взагалі, без розкриття їхнього змісту, то в грамоті 1660 р. зроблено посилення на королівські привілеї місту: “чтоб города Чернигова мещане никакой обиды от всяких служилых людей не имели, а торговые люди во всяких делех имеют подлгать уряду мескому черниговскому, а буде всякой который служилой ч(е)л(о)в(е)к обнял дом или огород, или место, или продажею шинков и ремеслом каким в городе Чернегове промышлял, тогда такой имеет подлгать праву майдебурскому, к уряду мескому и всякие тягости поносить. Им же поволено суды против (згідно з... – Г.Ш.) права майдебурского пред войт и бурмистры и райцы”¹¹. Там же йшлося і про монополію міщан на заняття в місті ремеслом, промислами і торгівлею, мита і збори, а також земельні надання магістратським урядникам.

У зв'язку з посиланнями на царські жалувані грамоти 1655, 1660 і 1665 рр. варто зауважити, що в літературі побутують, на наш погляд, дві неточності щодо цих документів. Грамота 1660 р. взагалі дуже рідко згадується, бо й про зміст її говориться лише в контексті наданих пізніше грамот. В архівній справі 1690 р. її зміст передано досить повно. Оскільки питання про підводну повинність міщан порушувалось у всіх чолобитних, наведемо витяг зі справи про те, як воно було вирішене в грамоті 1660 р.: “И великий Г(осу)д(а)рь его Ц.в. пожаловал их мещан своим великого Г(осу)д(а)ря ратным людем подвод и никаких податей с них имати не велел. А будет его Ц. В. всяких чинов людем, которым ехать доведетца через Чернигов в Московское Г(осу)д(а)рство или в ево Великого Г(осу)д(а)ря малороссийские города, и скажут, что для его Великого Г(осу)д(а)ря дел, а ево Г(осу)д(а)рской грамоты и гетманских листов и воеводских отписок у них не будет, и им подвод не давать, а будет случится ехать через Чернигов от него Великого Г(осу)д(а)ря во окрестные Г(осу)д(а)рства, так и со окрестных Г(осу)д(а)рств к нему Великому Г(осу)д(а)рю послом и посланником и гонцом и ево Ц. величества подданным к гетману и ко всему войску Запорожскому, и в города, и в полки к боярам и воеводам с его Ц. величества грамотами, так и их гетмана и всего войска Запорожского посланцов с листами, а бояр и воевод гонцам к нему великому Г(осу)д(а)рю с отписками, и тем послам и посланникам и гонцам города Чернигова мещаном подводы и кормы давать почему (скільки потрібно – Г. Ш.) доведетца”¹². Щодо сплати містом державного податку в жалуваній грамоті 1660 р. зазначалося: “И великий г(осу)д(а)рь за те доходы, которые наперед сего давали в королевскую казну, указал черниговским мещанам в свою Ц. в(е)л(и)ч(е)ства казну имати по все годы беспереводно, и быти им черниговским мещаном под ево Ц. в(е)л(и)ч(е)ства высокою рукою, по ево ц. величества жалованной грамоте и по своим прежним правам и королевским привилиям свободно безо всякой неволи”¹³.

Друга неточність має місце в датуванні наступної жалуваної грамоти. Протягом XIX – XX ст. вона відтворювалася не раз, але датування її в публікаціях не співпадає рівно на рік – 1665 і 1666 роки. До речі, те ж спостерігаємо і щодо міст, які в листопаді 1665 р. одночасно (тільки дні дещо не співпадають, бо на виготовлення грамоти потрібен був певний час) з Черніговом отримали підтвердження права на самоврядування (окрім Києва). Пояснення цієї плутанини досить просте. Дата на грамоті зазначена старослов'янськими літерами з титлами – РОД, тобто 174, ще точніше – 7174 за літочисленням від Сотворіння світу. Оскільки грамота була видана в листопаді 7174 р., то при переведенні дати на літочислення від Різдва Христового це буде 1665 рік, а не 1666, як мало б бути, коли б вона була надана до 1 вересня. Отже, архівна справа, що містить текст царської грамоти, наданої чернігівським міщанам у листопаді 1665 р. (замість числа в документі стоїть прочерк), дозволяє усунути розбіжності у датуванні цього важливого акту.

Пред'явили чернігівські урядники й датувану 1650 р. виписку з актової книги Київського магістрату, в якій ідеться про те, що чернігівські урядники попросили записати до книг текст наданих їм королями Сигізмундом III і Владиславом IV привілеїв на магдебурзьке право. У своїй основній частині (про володіння землями й угіддями) вони включені до тексту царської жалуваної грамоти 1690 р. У цій грамоті є й посилання на універсал гетьмана І.Мазепи 1687 р. Чернігову про підтвердження магдебурзького права. Цей універсал, датований 17 вересня 1687 р., зберігається у фондї О. Лазаревського в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Посилання на цей універсал у справі, яка тут розглядається, цікаве не тільки тим, що інші гетьманські універсали Чернігову не згадуються (І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича) із зрозумілих причин, а й посиланням на “Коломацькі статті” 1687 р., зокрема, 4-у статтю: “По челобитью Войска запорожского гетмана и старшины и всего посполства кому гетман и старшина за услугу дадут мельницу или деревню, или кто у кого купит и универсалы свои на то дадут, и великим Г(осу)д(а)рям их Ц(а)рскому Пресветлому величеству на то они бити челом учнут о них государевой жалованной грамотою в подтверждение того, чтоб Великие Г(осу)д(а)ри пожаловали их на те маестности”¹⁴. У такий спосіб гетьмани намагалися застерігти за собою владу над містами (міщанами), оскільки за своєю природою самоврядування міст передбачало вилучення міщанської громади з-під будь-якої юрисдикції, окрім верховної влади, яка надала їй це право і в казну якої мали надходити міські податки.

В опублікованій царській грамоті Чернігову 1690 р. відсутній ще один важливий сюжет архівної справи. Царська влада була зацікавлена в утриманні міських укріплень у належному стані. Це питання виникло і в розмові з чернігівськими урядниками, яку приказний дяк ретельно записав. Коли він зробив посилання на королівські привілеї

Києву як головному місту краю, в яких йшлося про обов'язок міщан доглядати міські укріплення, чернігівці пояснили, яким чином ця справа поставлена в їхньому місті: “А Черниговской воит Степан Отрохов с товарищи сказали, что валы и остроги починивают с ними обще н(ы)не Черниговского полку казаки и Черниговского уезду жители, и в том валовом и острожном строении спору от казаков и от уездных людей никакова нет и не бывало, что в королевском привилии написано строить валы и остроги меским урядом, и в те времена в Чернигове жили одни мещане и было их многолюдство, а казаков в то время оприч их мещан никого не бывало, потому то строение на них было и написано, а н(ы)не в Чернигове и в Черниговском уезде владеют всякими вольностями казаки и иные всяких чинов жители, и то острожное и валовое дело строят с ними обще, а с весу и с померного хлеба и доньне збирают они мещане на ратушу изстари и спору в том никакова ни от кого нет и не бывало”¹⁵.

Тільки після ретельного з'ясування законності прохань міщан, викладених у чолобитній, було складено текст царської жалуваної грамоти на підтвердження Чернігову магдебурзького права. У чернетці наявні виправлення, які уточнюють деякі формулювання. Аналіз пунктів чолобитної та царської відповіді на неї свідчить про те, що у суперечках між магістратом та козацькою владою царський уряд став на бік міщан, яких він розглядав як свою політичну опору на Гетьманщині. Фактично, усі перераховані в чолобитній скарги чернігівських міщан були задоволені царем: “пожаловали его Черниговского воита и бурмистров, и райцов и всех мещан, велели им в Чернегове иметь волное употребление во всяких своих землях, и в сенных покосех, и в рыбных ловлех, и во всяких угодиях, во всем по тем прежним жалованным грамотам... чим они изстари владели”. Абсолютно однозначно на користь міщан вирішувалося й питання про утиски ремісників і загалом міщан з боку козацької влади: “И майстеровым людем всех цехов никому ничего как на Черниговского полковника, так и на иных людей никакова безденежно и без платежу ничего не делати, и никаких на себя ему полковнику и козакам поборов и овощей с них не збирати, и тем их не теснити; а мещаном и волним людем, буде которие поселились на их мещанской земле, и владеют их грунтами, а называются монастырскими, быть обще с ними мещаны во всяких платежах и повинностях, также как и они черниговские мещане; ... и чрез майдебургское право от ратушного суда их мещан полковнику Чернеговскому, и старшине городской и козакам к своему суду не принуждать и утеснения им не чинить, и подвод с них мещан для своей работы не иматъ”. Про надання міщанами підвод урядовцям і ратним людем в грамоті зроблено посилання на грамоту 1660 р. і на грамоту, надану гетьману І. Мазепі з питання про підводні повинності. Про міщан там говорилося: “а лишних с них подвод и себе кормов никому не иматъ”¹⁶.

Степан Отрохов та прибулі з ним до Москви для вирішення громадської справи

урядники не забули і про свої власні інтереси. Зауважимо, що такі їхні дії не були оригінальними, бо, починаючи від посланців Б.Хмельницького в Москву у 1654 р. для підписання українсько-московського договору (на чолі з Павлом Тетерею та Самійлом Зарудним), кожний офіційний візит як козацьких, так і міщанських депутацій супроводжувався одержанням грамот про надання маєтностей окремих особам або підтвердженнями їх володінь, набутих різними способами (гетьманським наданням, купівлею, отриманням за неповернені борги тощо). Тому значну частину архівної справи, яка розглядається, займають копії документів на маєтності, на котрі вїйт та урядники просили царського підтвердження. Вїйт Степан Отрохов пред'явив витяги з міської актової книги Чернігова про придбані ним у різні роки й різних осіб грунти. Так, у першому з них говориться: “Перед нами Исаком Григорьевым, бурмистром и райцами в ратуше Черниговской став Феско Якимов и Иван Семенов сын Молочков объявили, что они, имея в уезде Любецком и в воеводстве из давних времен Киевском, в Милковщине кои сродники их владели, а н(ы)не половину части Лавриновского поля паханые, селища, облоги, сеножати з деревом бортным и до борти годным подле речки Смолчуговки (?) правом подлинным себе належащую, також правом вечным и никогда потом непременно со всеми пожитками вечно Степану Отрохову войту города Чернигова продали”¹⁷. Усього вїйт пред'явив чотири витяги з міської актової книги, а також копію універсалу гетьмана І. Мазепи, який містив прохання підтвердити земельні володіння вїйта.

Інші урядники також просили закріпити за ними жалуваними грамотами їхні земельні володіння. У чолобитників були й інші прохання. Так, міщанин Павло Клевець просив компенсувати йому матеріальні витрати, оскільки минулого року “по повелению столника и воеводы Семена Змеєва ходил он под Быхов с хлебными запасы и со всякими товарами на 10 стругах и от Быхова за 5 верст на пристани, приехал великого Г(осу)д(а)ря ратные люди ис табору разбоем те струги разграбили и взяли денег и товаров на 78 рублей”¹⁸. Оскільки ця пригода трапилася з Клевцем під час його поїздки за розпорядженням стольника і воеводи, його витрати було компенсовано.

Таким чином, розглянута архівна справа становить значний інтерес для дослідника історії Чернігова ранньомодерної доби.

-
1. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 124. – Оп.1. 1690. – Спр. 11.
  2. Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 97.
  3. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 126–135.
  4. Черниговский земский сборник. – 1903. – № 3–4. – С. 352–362.
  5. Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического

- съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 77.
6. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1690. – Спр. 11. – Арк. 1.
7. Там само. – Арк. 3.
8. Там само. – Арк. 5.
9. Там само. – Арк. 5.
10. Там само. – Арк. 9.
11. Там само. – Арк. 12.
12. Там само. – Арк. 14.
13. Там само. – Арк. 15.
14. Там само. – Арк. 26.
15. Там само. – Арк. 30.
16. Там само. – Арк. 31 – 46.
17. Там само. – Арк. 54.
18. Там само. – Арк. 78.

Ірина Савченко

ДИМИТРІЙ РОСТОВСЬКИЙ (ТУПТАЛО) І РОЗВИТОК МОНАСТИРСЬКОГО РУХУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Святитель Димитрій (1651 – 1709) – один із тих великих українських мужів, які робили усе можливе для повноцінного розвитку національної православної церкви. Доля була неприхильною до цієї цілісної і самозаглибленої особистості: прагнучи до невпинного самовдосконалення, серйозної наукової праці в монастирській келії, почувачись сином своєї поганьбленої і приниженої землі, Димитрій змушений був доживати у далекому і холодному Ростові, виконуючи волю царя, у якому бачив не лише прогресивного реформатора, але і жорстокого тирана.

Тривалий час, оцінюючи життя і діяльність Димитрія Ростовського, вчені сходилися на висновку про те, що справжнім подвигом життя Святителя стала його діяльність на посаді Ростовського митрополита. На думку І. Шляпкіна, його першого біографа, якби Димитрій не став митрополитом і не діяв у час великої епохи перетворень, то і слово його не отримало б тієї високої оцінки, яку воно здобуло серед народу¹. Нам видається, що правомірність такого твердження дійсна лише щодо поцінування Ди-

митрія Ростовського російською церквою і російською громадськістю. В Україні його праця над Четьями-Мінеями була визнана ще до його переїзду в Московію. Так само значною і змістовною була його діяльність щодо розбудови українського монастирського руху.

Вихований у релігійній родині, в якій сповідувалися морально-етичні засади православ'я, рано відчувши смак книжної праці, Данило Туптало вирішив присвятити своє життя служінню Богові. Його рішення підкріплювалося ще й зовнішніми факторами: політична нестабільність в Україні та перманентні військові дії середини XVII ст. не сприяли інтересу до світської кар'єри. Тож у віці сімнадцяти років, зі згоди батьків, він прийняв у Київському Кирилівському монастирі постриг і нове ім'я – Димитрій. Утверджений в благочесті, просвітлений вірою і озброєний знаннями, усе своє подальше життя він присвятить захисту православної віри, охороняючи її від спотворень і різночитань. Саме у Кирилівському монастирі під керівництвом свого колишнього колегального вчителя Мелетія Дзика, на думку В.Аскоченського, “достойного наставника Димитрія Туптала, якому він передав і мистецтво своє говорити, і писати тією мовою, яку знаходимо і якою захоплюємося у Димитрія”², молодий монах почне проповідницьку діяльність.

У 1675 р. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, визначною рисою якого, як і усіх талановитих людей, було вміння знаходити здібних помічників і соратників, запропонував Димитрієві посаду проповідника, запроваджену за прикладом Києво-Печерської Лаври. З 23 травня 1675 р. і до серпня 1677 р. Димитрій перебував у Чернігові на посаді проповідника при єпископській кафедрі, проповідуючи у місцевому Успенському соборі та інших церквах Чернігівської єпархії.

Протягом 1675 – 1700 рр. життя Димитрія лише з невеликими паузами було пов'язане з Чернігівською єпархією, яка після відновлення у 1649 р. прагнула повернути собі славу одного з провідних осередків православ'я.

Майже відразу після прибуття Димитрія Туптала до Чернігова у 1675 р. Лазар Баранович звернувся до молодого проповідника з проханням впорядкувати збірник оповідань про чудеса від ікони Божої Матері, що належала Чернігівському Іллінському монастиреві. У 1677 р. книга побачила світ у Новгород-Сіверській друкарні під назвою “Чуда Пресвятої и Преблагословенной Девы Маріи деючіися от образа еи чудотворного в Монастыру св. славного Пророка Иліи Черниговском”. У 1683 р., у доповненому і частково переробленому вигляді, з'явилося друге її видання під назвою „Руно орошенное, пречистая и преблагословенная Дева Марія, или Чудеса образа пресвятыя Богородицы, бывшія в Монастыре Ильинском Черниговском”.

Димитрій Ростовський намагався описати чудеса від Іллінського образу Божої Матері, які відбувалися починаючи з 1662 р. Про кожне з них він розповів дуже док-

ладно, вказуючи, де і коли це трапилось, називаючи імена і прізвища людей, що отримали зцілення від чудотворної ікони. Водночас у книзі наведено цікаві відомості про політичне й церковне життя Чернігова.

Ця книга Дмитрія Ростовського витримала сім видань. Велику популярність збірника можна пояснити двома причинами. По-перше, автор вдало підібрав матеріал про чудеса від Іллінської ікони Божої Матері, добре відомі далеко за межами Чернігівської єпархії. По-друге, молодий проповідник встиг натовді здобути неабиякий авторитет серед кліриків та прихожан.

На початку 1679 р. Дмитрій оселився у Батуринському Миколаївському Крупицькому монастирі, ігуменом якого натовді був Феодосій Гугуревич³. У серпні 1681 р. Дмитрія запросили на посаду ігумена Максаківського монастиря (неподалік від сучасного с. Максаки Менського району), яку до нього займав Єремія Ширкевич. Зваживши, що Максаківська обитель завдяки своїй віддаленості від великих міст могла сприяти його прагненню до усамітнення, Дмитрій погодився на це призначення. На висвяченні на ігуменську посаду Лазар Баранович сказав, звертаючись до нього: ”Да благословит вас Господь Бог не тільки игуменством, но по имени Дмитрия желаю вам митры. Дмитрий да получит митру”⁴.

Дмитрій ніколи не забував про потреби підпорядкованих йому монастирів: під його керівництвом усі обителі процвітали⁵. Починаючи свою дільність на посаді ігумена, Дмитрій мав гарний приклад для наслідування в особі того ж таки Лазаря Барановича, який докладав багато зусиль до будівництва та облаштування монастирів Чернігівської єпархії.

У 1682 р. за бажанням гетьмана І.Самойловича, який походив з духовенства і опікувався монастирями, Дмитрій був переведений з Максаківської обителі настоятелем у Батуринський Крупицький монастир на місце Феодосія Гугуревича.

Миколаївський Крупицький монастир, заснований ще за доби Київської Русі, був відновлений у другій половині XVI ст. інокинею Мокриною. “По давнем места сего запустении, где сама жила в пустыне долгое время при церкви малой, деревянной, зело ветхой и опустелой, стоявшей на том месте, где теперь яблоня большая при алтаре трапезном. По той инокине Макрине стали иноки здесь жити и помалу место распространяти и монастир заводити”, – зазначав Дмитрій у монастирському синодику⁶. У напрестольному Євангелії він зробив власноручний запис про чудесну подію, що дала назву самому монастиреві: під час нападу татар втікачам, які переховувалися в обителі й знемагали від голоду, була послана небесна їжа, – вона падала з неба у вигляді крупи – звідси і Крупицький монастир⁷.

Батуринська обитель славилася подвижниками благочестя. Одним з них був ігумен і схимник Ісаакій, який помер у 1677 р. На його надгробку Дмитрій зробив

віршований напис і прославив працелюбного, розумного й смиренного наставника.

Крупицький монастир на той час був центром взаємин українського духовенства з Московським патріархатом. В обителі, якою керував Димитрій, зупинялися духовні особи, які для отримання аудієнції у гетьмана І. Самойловича приїздили з різних куточків України, Московії, Польщі, Греції. Тож можемо припустити, що Димитрій був поінформований про всі політичні та церковні події. Він поділяв і властиве для українського духовенства занепокоєння з приводу намагань Московського патріархату підпорядкувати собі Київську митрополію.

Протягом березня 1682 – жовтня 1683 рр. “Діарій”, який Димитрій почав писати ще у 1668 р., рясніє згадками про постриження та дні смерті його знайомих. Численні постриження (у щоденнику їх згадано 14) свідчать, що батуринський ігумен користувався великою повагою серед парафіян⁸. Сам Димитрій з особливою любов’ю ставився до своїх пострижеників, вважаючи постриг іноків визначними подіями свого життя.

Однак управління Батуринським монастирем було недовгим: у жовтні 1683 р. він склав з себе обов’язки ігумена і в квітні 1684 р. переїхав до Києва як проповідник Печерської Лаври. Відтоді й до 1686 р. Батуринська обитель залишалася без настоятеля. У січні 1686 р., приїхавши до Батурина разом з архімандритом Києво-Печерської Лаври Варлаамом Ясинським, Димитрій на прохання І. Самойловича знову у лютому 1686 р. “сів на ігуменство” Батуринського монастиря “по воле и указу властей духовных и светских”⁹. Його перебування на цій посаді ознаменувалося подіями, що зміцнили престиж обителі. Димитрій зміг отримати для монастиря часточку мощів святої Великомучениці Варвари, а також завів синодик для регулярного поминання можновладців та благодійників.

Під час поїздки до Москви 11 березня 1689 р. Димитрій отримав жалувану грамоту царів Іоана та Петра Олексійовичів, яка підтверджувала право власності монастиря на володіння та угіддя, надані монастиреві гетьманами. За ігуменства Димитрія за монастирем були закріплені маєтності на річках Сеймі, Ромні, Куті, Ушуруні, пущі з бортями, сінокоси, озера, ліси, 10 млинів, лани і сади¹⁰. У лютому 1691 р. монастир отримав від гетьмана І. Мазепи “житные торги”, тобто можливість збирати податок з торгівців хлібом у Батурині. Загалом час настоятельства Димитрія у Батуринському монастирі, на думку Л. Белоусовича, був найшасливішим для обителі¹¹.

У лютому 1690 р. Димитрій оселився у скитку біля церкви Святого Миколи, де наступного року облаштував собі келію: “Соорудил я себе келию новую в пустыне для спокойнейшаго писания житий святых”¹². Роботі над упорядкуванням збірника житійних текстів допомагала і монастирська бібліотека, в якій, зокрема, зберігалася Острозька Біблія 1581 р., а також багато латино- і польськомовних книг, зібраних на-

стоятелями обителі – випускниками Києво-Могилянської колегії¹³. У наступному 1692 р. Дмитрій залишив ігуменство “для спокійнаго перебування и писання житий Святих”¹⁴. Протягом року він залишався у Батурицькому монастирі, а в травні 1693 р. переїхав до Києва.

У червні 1697 р. Дмитрій був призначений архімандритом одного з найдавніших чернігівських монастирів – Успенського Єлецького, “дабы таковой благоразумный и трудолюбивый муж, паче же речши, светильник, не был сокрыт под спудом”¹⁵. Попередниками Дмитрія на цій посаді були Лазар Баранович (1653 – 1669), Іоаникій Галятовський (1669 – 1688), за сприяння якого монастирська бібліотека перетворилася на велике книгосховище, Феодосій Углицький (1688 – 1696) та Іоан Максимович (1696 – 1697). “У час правління цих настоятелів Єлецький монастир сяяв красою і славою. Пізніше його значення почало падати, і майже разом із згаданими особами зустрічаються на посаді Єлецького архімандрита, переважно з початку XVIII століття, уже і такі особи, життя і діяльність яких має більше негативних сторін, ніж позитивних,” – зазначив П. Добровольський¹⁶.

Турбуючись про добробут Єлецького монастиря, який за Феодосія Углицького потерпав від “скудости... як в запасах хлебных, так и в дровах”¹⁷, Дмитрій облаштував млин, здобув дозвіл торгувати на поромних переправах через Десну горілкою. На прохання ігумена гетьман І. Мазепа у 1699 р. закріпив за монастирем усі його володіння, зокрема села Авдіївку, Горбов, Серединку та Надинівку.

Взимку 1697 – 1698 рр. на Чернігівщині після неврожаю був сильний голод¹⁸. Дмитрій купував хліб для монастирських селян і годував у обителі за свій рахунок німечин, вважаючи своїм обов’язком надавати людям допомогу, яка трактувалася як вираз братньої любові, що відкривала шлях до спасіння¹⁹.

Дмитрій звернув увагу і на покращення побуту монастирських селян. На його прохання гетьман І. Мазепа видав два універсали, в одному з яких, датованому 24 травня 1698 р., підтвердив, “абы вьезжии полковие не вимогали грошей жадным способом... и збитков жадных над жителями тамошними чинити не важилися; козаки, в селах монастирских живучие, абы кгрунтов монастирских власних купленних, албо еким инним правом слушним набутих, не смели себе займовати и ними користовати, а тие кгрунта, якие неслушне позаимовали, жеб монастирови зповертали конечне”²⁰.

Відїжджаючи з Чернігова, Дмитрій залишив власноручну записку про передачу обителі, датовану 17 вересня 1699 р., у якій зазначив, де і скільки посіяно було жита, скільки коней, корів та іншої худоби було в господарстві монастиря, перерахував усе церковне начиння, книги (“Прибыла книга до трапезы житий святых... по небожчику Інокентію дякову. Прибыла до церкви книга устав”)²¹. Статки Єлецького монасти-

ря за Димитрія зросли за рахунок щедрих пожертв. Зокрема, гетьман І. Мазепа вніс 300 золотих. Відтак, прийнявши в 1697 р. 100 талерів, Димитрій залишав 1000. Святитель постає справжнім господарем, який турбувався не лише справи духовні, але і про повсякденні потреби братії.

У 1698 р. Димитрій прийняв під свою опіку ще й Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському, до якого 17 вересня 1699 р. був переведений на місце Михайла Лежайського. Саме там він завершив роботу над третім томом Четий-Міней і у 1700 р. почав працювати над Мартирологом, прагнучи прислужитися моральному вихованню пастви.

Вимушений від'їзд до Москви і прийняття у 1701 р. митрополичої посади у Ростові були для Димитрія важким випробуванням. У листах до Стефана Яворського, тодішнього місцеблюстителя патріаршого престолу і Рязанського митрополита, Святитель часто скаржився на самотність і тугу за рідною землею. Водночас він не поривав зв'язків з Україною і, зокрема, з Чернігівщиною. Про це свідчить Львівський службеник 1691 р., що знаходився у ризниці Троїцько-Іллінського монастиря. На книзі зберігся напис: “От архиерея Ростовскаго и Ярославскаго Димитрия Савича дадеса на благословение иеромонаху Максиму Черниговскому Елецкому в лето 1704 февраля 22”²². Того ж таки року Святитель передав до бібліотеки Чернігівського колегіуму Новий Завіт грецькою і латинською мовами.

Таким чином, саме на Чернігово-Сіверщині Димитрій Ростовський заявив про себе як про визначного церковного діяча і письменника другої половини XVII – початку XVIII ст. І. Огієнко слушно зауважив: “Це один із тих передових українських великих духовних мужів, що реально вели вперед розвій Української Церкви, і що позоставили плідні сліди своєї видатної праці в кожній закутині українського релігійного й культурного життя”²³.

---

1. *Шляпкин И.* Святитель Димитрий Ростовский и его время (1651 – 1709). – СПб., 1891. – С. VI.

2. *Аскоченский В.* Киев с его древнейшим училищем Академиею. – К., 1856. – Ч. I. – С. 210.

3. *Ростовский Димитрий.* Сочинения: В 3х ч. – М., 1805. – Ч. I. – С. 196.

4. Там само. – С. 335.

5. *Добровольский П.* Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Историческое описание. – Чернигов, 1900. – С. 60.

6. Див.: *Крупницкий Батурицкий* третьеклассный мужеский монастырь св. Николая. – Чернигов, 1862. – С. 6.

7. Там само. – С. 5.

8. *Ростовский Димитрий*. Сочинения... – С. 336 – 337.
9. Там само. – С. 340.
10. *Барсов Е.* Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории южнорусских монастырей // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – 1884. – № 2. – С. 20 – 21.
11. *Белоусович Л.* Николаевский Крупицкий Батурицкий монастырь. – Чернигов, 1859. – С. 36 – 37.
12. *Ростовский Димитрий*. Сочинения... – С. 336 – 337, С. 352.
13. Див.: Крупицкий Батурицкий третьеклассный мужеский монастырь... – С. 39.
14. *Ростовский Димитрий*. Сочинения... – С. 352.
15. Там само. – С. 10.
16. *Добровольский П.* Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь... – С. II.
17. Универсал гетьмана Мазепы архимандриту Дмитрию Савичу на охранение монастырских подданных от притеснений со стороны светских властей // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 9. – Часть неофициальная. – С. 10.
18. *А.Л.* Летописные заметки (1651 – 1749) // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – С. 681.
19. Див.: *Димитрий, архимандрит*. Значение монастырей для православно-русского народа. – К., 1908. – С. 10.
20. Универсал гетмана Мазепы архимандриту Дмитрию Савичу... – С. 70
21. Две записки св. Димитрия ростовского: о приеме и сдаче им Елецкого Черниговского монастыря // Киевская старина. – 1882. – № 10 – 12. – С. 170 – 173.
22. Див.: *Шляпкин И.* Святитель Димитрий Ростовский... – С. 367 – 368.
23. *Огієнко І.* Св. Димитрій Туптало, його життя й праця. – Вінніпег, 1960. – С. 7.

Сергій Павленко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ВАСИЛЬ КАСПЕРОВИЧ ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ (1640 – 1702)

Рід Борковських, очевидно, датського походження. На це, зокрема, вказує їхнє друге прізвище Дуніни. Слово “дунчак” означає датчанин¹. Невідомий поет не випадково зазначив в епітафії померлому генеральному обозному: “Пан Василій Борковський, от Дунінов дому”².

У грамоті, виданій в Любліні у 1569 р., згадується ланчицький референдар короля

Сигізмунда Августа Ян Борковський³. В іншому документі 1578 р. натрапляємо на прізвище земського люблінського писаря Андрія Дуніна-Борковського⁴. Нащадок останнього Каспер (Карпо) заснував старшинський рід Дуніних-Борковських⁵. Є дві версії щодо їх появи на Чернігівщині. Після приєднання у 1665 р. до Московії Смоленщини, де Дуніни-Борковські мали свої володіння, частина з них, аби не втратити землі, прийняла московське підданство⁶. За іншими джерелами, польський полковник Каспер Андрійович Дунін-Борковський отримав у нагороду за Смоленську війну 1632 – 1635 рр. від короля Владислава IV маєтності на Чернігівщині⁷. Є відомості про те, що у 1638 р. К. Дунін-Борковський оселив на Чернігівщині слободу Борковичі⁸ (Бурківку)

Згідно з сімейними переказами, К. Дунін-Борковський загинув під час повстання Б. Хмельницького⁹. Його дружина Тетяна і дочка Катерина (у синодику Любецького монастиря їхні імена записані відразу після батькового¹⁰) намагалися сховатися від повстанців у Ніжині, але їх там знайшли розлучені козаки і вбили¹¹.

У полковника було двоє малолітніх синів – Юрій та Василь (народився у 1640 р.). Після загибелі батька у 1649 р.¹² вони, очевидно, потрапили під опіку або якоїсь православної родини, або родичів матері (її українське походження та віросповідання, здається, стали вирішальними чинниками у визначенні подальшої долі братів). В одному з літописів згадується чернігівський полковник доби Б. Хмельницького Семен Барковський¹³. Можливо, це був дядько осиротілих Борковських.

В універсалі І. Самойловича від 28 червня 1672 р. говориться, що Василь Касперович Борковський (в універсалах він називався без родового прізвища “Дунін” – *Авт.*) “з дитинства літ при отвазі и ущербку здоровья своего вік свой провадячи ... немало навалних и прикрых отправлял экспедицій”¹⁴.

Уперше він згадується у джерелах в 1665 р. як підлеглий чернігівського полковника Д. Многогрішного¹⁵. У 1668 р., після невдалого повстання І. Брюховецького, опинився в оточенні гетьмана П. Дорошенка і обійняв уряд вибельського сотника¹⁶.

Правобережний гетьман універсалом від 2 вересня 1668 р., виданим у Чигирині, повернув В. Борковському за “значние ридарские дела” село Борківку в Березнянській сотні, зазначивши, що вона, “ему отчистим правом належачую”, була відібрана єпископом Мефодієм, який незаконно нею володів¹⁷.

Прихід на Лівобережжі до влади Д. Многогрішного, у якого В. Борковський служив перед тим кілька років, визначило подальшу долю вибельського сотника. Він присягнув новообраному керманичу. Натоді Василю Борковському було 28 років. Отже, з Іваном Мазепою, який народився у 1639 р.¹⁸, вони – майже ровесники. Те, що В. Борковський у 1669 й 1673 рр. їздив посланцем І. Многогрішного та І. Самойловича до Москви¹⁹, вказує на отримання ним у попередні роки серйозної освіти, очевид-

но, у Києво-Могилянській колегії. Адже дипломатична місія вимагала вміння відстоювати інтереси гетьмана. В. Борковський їздив переконувати московських урядовців скасувати рішення про прийняття П. Дорошенка у підданство за умови залишення за ним гетьманського уряду на Правобережжі²⁰.

Вірогідне навчання В. Борковського у Києво-Могилянській колегії одночасно з І. Мазепою заклало підвалини майбутньої співпраці. У цьому зв'язку висловлюємо ще одне припущення. Як відомо, посаду ректора Києво-Могилянської колегії у 1650 – 1657 р. посідав Лазар Баранович, який після цього кілька десятиліть був чернігівським архієпископом. Очевидна його визначальна роль у виборах гетьманів, чернігівських полковників у 1668 та 1672 рр. Так, царським указом 1668 р. було оголошено, щоб новий гетьман був обраний “под председательством Лазаря Барановича”²¹. Такі ж повноваження він мав і при обранні І. Самойловича²².

У звіті про обрання останнього, запозиченому С. Величком з офіційних документів, зазначається: “У нинішньому 180 році (1672 р. – *Авт.*), у березні місяці в різних числах, вищеназаний архієпископ (Л. Баранович. – *Авт.*) зі своїми дворовими людьми, з конюшим Яковом Хапчинським і з кухмістром Григорієм Менжинським писав до великого государя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, до його царської пресвітлої величності, оголошуючи про зраду бывшего гетьмана Дем'яна Ігнатова за листом всієї генеральної старшини”²³. Саме на його авторитет спиралася опозиційна старшина, а відтак мала дослухатись до його міркувань при виборах нового гетьмана.

Підписи під Конотопськими статтями засвідчують, що значна частина старшини при малограмотному Д. Многогрішному також була неписьменною. Зокрема, за шістьох полковників підписались їхні писарі, інші старшини, за генерального обозного П. Забілу – його син Степан.

Л. Баранович знав І. Самойловича не тільки як недавнього чернігівського полковника (1668 – 1669 рр.), а й як здібного випускника Києво-Могилянської колегії. До того ж, немаловажним для чернігівського архієпископа був той факт, що претендент на булаву мав батька і трьох братів, які служили на Лівобережжі священиками.

Призначення у 1672 р. чернігівським полковником вибельського сотника, на нашу думку, відбулося також за протекцією Л. Барановича, який волів бачити у Чернігові на відповідальному уряді свого учня, а не випадкову людину.

Василь Борковський щедро обдарував пізніше чернігівські собори й монастирі. Про це згадується, зокрема, в його епітафії:

“Всім бо бяше любезен ділами своїми,
Церкви и обители усердно любляше,
Благоліпіе оных везде разширяше.
Церков соборна чрез брань бяше опустіла,
Его тцанием вскорі сотворися ціла,
Своим ю имініем претвори на нову.
В честь преобразившуюся Христу Богу Слову.
Его тцання діло и храм Воскресенский,
Их-же создав украси иконами зіло,
Чая себі от Бога мзды за сие діло.
Он от основанія дівичу обитель
Воздвиже и бысть оной прецедрый кормитель.
Он святых страстотерпец алтарь попремногу
Дражайшими сосуды украси в честь Богу.
Сия такожде церковь Елецка названна
Оным основая и трапеза созданна,
И келии камени и инная многа
Чрез него имать сия обитель убога.
Он даде иконостас, фероны, сосуды
Сребряние, его то уклад, кошт и труды.
Много добра духовным и мирским твораше,
Всіх любя и сам от всіх любим бяше”²⁴.

Ці дари - явна ознака дружньої співпраці чернігівського полковника з Лазарем Барановичем. Архієпископ у 1670-х рр. залучив значні кошти В. Борковського для реставрації та відбудови храмів Чернігова. Так, у 1675 р. за сприяння чернігівського полковника були відновлені бані та абсиди Спасо-Преображенського собору²⁵. Дерев'яну покрівлю було замінено металевою. У храмі після тривалої переправи було відновлено богослужіння.

До речі, 1814 р. планувалося відновити стінопис Спаського собору і “на другому простінку зобразити чернігівського полковника і військ Запорозьких генерального обозного Василя Дунін-Борковського з написом, що сей благочестивий і ревний христоролюбець влаштував у граді сім нові храми Божі і поновлював занепалі; поновив святоліпно і цей всемилостивого Спаса храм і богатим начинням наділив у 1672 і 1685 роках”²⁶.

Так само його коштом тоді ж була відремонтована занедбана і пограбована під час війн П'ятницька церква, а на її фронтоні зі східного боку у 1690-х рр. був викарбува-

ний герб І. Мазепи²⁷.

Значні кошти полковник вклав і у будівництво та реставрацію Воскресенської церкви, Успенського собору, трапезної Єлецького монастиря.

Ставши чернігівським полковником, В. Дунін-Борковський отримав від І. Самойловича 28 червня 1672 р. на ранг у Понорницькій сотні села Авдіївку, Козилівку та Холми, а також Бобровицю під Черніговом і підтвердження на село Борківку у Березнянській сотні²⁸.

За життя В. Дунін-Борковський відзначився не тільки щедрими пожертвами на храми, монастирі. У 1676 р. після капітуляції П. Дорошенка він осадив у Чигирині козацький гарнізон²⁹. Полковник брав участь в обох Чигиринських походах. Кіннотники з Чернігова 28 серпня 1677 р. провели успішну атаку на турецький табір “для язиков и подъезду”³⁰. Під час другого Чигиринського походу 3 серпня 1678 р. В. Борковський, як наказний гетьман³¹, очолював лівий фланг наступаючих. Крім чернігівських козаків, йому були підпорядковані Ніжинський, Миргородський, Лубенський, Прилуцький, два сердюцькі й два компанійські полки. “И вночі полковника черніговського Василя Борковского гетман послал”³², – як зазначає літопис Самовидця, на вилазку. У цьому та інших боях за Чигирин загинуло 287 чернігівських козаків, у тому числі п’ять сотників³³.

У 1685 р. на чолі Чернігівського полку І. Самойлович поставив свого сина Григорія, а В. Борковський отримав уряд генерального обозного. Ці та інші кадрові рокировки, зумовлені прагненням гетьмана мати на відповідальних полковничих урядах близьких родичів, призвели до активізації старшинської опозиції. 20 березня 1685 р. при загадкових обставинах померла старша дочка Самойловича Параска, дружина київського воєводи боярина Федора Шереметьєва, а 19 травня – старший син Семен, що був стародубським полковником.

У 1687 р., під час першого Кримського походу, старшини вирішили змістити гетьмана. Свій підпис під чолобитною поставив генеральний обозний В. Борковський – факт багатозначний. Гетьман, призначивши В. Борковського на поважний уряд генерального обозного, фактично усунув його від реальної влади. Номінально займаючи високе становище, останній, живучи у Чернігові, водночас не мав у руках управлінських важелів. Генеральний обозний був віддалений від артилерії, що підпорядковувалась йому, та батуринського оточення. Гетьман І. Самойлович самовладно керував полками, старшинами, і не хотів бачити у своїй резиденції впливового заступника.

Найбільш зацікавлені у результатах зміщення гетьмана і правлячої старшини опозиціонери контролювалися Москвою і не могли відразу претендувати на гетьманську булаву. В. Борковський же як компромісна високопосадова особа відповідав вимогам моменту. А тому за обставин, що склалися у 1687 р., він був головним претендентом

на булаву. Не випадково прізвище генерального обозного як кандидата на посаду гетьмана вигукувалося частиною козацької старшини під час виборів 25 липня 1687 р. біля річки Коломак³⁴.

Легенда про те, ніби В. Голіцин пропонував В. Борковському гетьманство за десять тисяч рублів, але той через свою скупість не згодився³⁵, не відповідає реаліям. Так само позбавлена логіки похідна від згаданої легенда, за якою І. Мазепа випросив у нього вказану суму і отримав гетьманський уряд. По-перше, В. Борковський навряд чи міг мати 10 тисяч рублів (50 тисяч золотих), тим більше у поході, при собі (за службу отримував у рік усього 1000 золотих). По-друге, якби у нього й було стільки грошей, то генеральний обозний їх би не пошкодував за одержання гетьманської посади, оскільки вона б уможливила швидку компенсацію понесених затрат.

Незважаючи на прихильність опозиційної старшини до особи В. Борковського, В. Голіцин зупинив свій вибір на І. Мазепі, з яким часто зустрічався у Москві. Найвпливовіший державний діяч Московії зробив ставку на гнучкий розум, дипломатичний хист, високу культуру претендента. Для побудови міцної унітарної держави В. Голіцину якраз потрібні були надійні однодумці-”європейці” з поглядом у майбутнє.

Як головний претендент на булаву у 1687 р., генеральний обозний, здається, мав потрапити до числа тих, кого гетьман не бажав бачити у своєму уряді. І все ж В. Борковський залишився на відповідальній посаді до своєї смерті у 1702 р. Як нам видається, п’ятнадцятирічна співпраця І. Мазепи та генерального обозного ґрунтувалася на засадах довіри, дружби, взаємоінтересу. Пов’язуємо це, по-перше, з їх ймовірним спільним навчанням у Києво-Могилянській колегії; по-друге, з наявністю у В. Борковського брата у Польщі. Про останнього говорив московському посланцю Б. Михайлову у 1690 р. І. Мазепа, який виправдовувався, що не тільки у нього сестра залишилася у польській стороні, а й “у войскової старшини, как у обозного у Василя Борковского брат, так и у иных в полских містах сродники есть”³⁶.

Щоправда, В. Шугаєвський висловив сумніви щодо існування у Польщі ще одного Борковського³⁷. Його аргументи, однак, спростовуються як згаданим повідомленням, так і літописом С. Величка. Зокрема, останній навів лист І. Мазепи до царів від 8 лютого 1693 р.: “Семен Палій оголосив мені у своїй словесній мові, чого ротмістр королівської величності полковник Іван Борковський, котрий був у Білій Церкві, повернувся тепер з Поліського краю до Білої Церкви, – він, заїхавши до Хвастова, бачився з ним, Палієм. То під час тих відвідин, він, Семен, пригощав того Борковського і підпилого почав питати про польські зачини та наміри; тоді він, Борковський, сказав йому такі слова: “Відає він, що Семен вірний королівській величності, і хай не готується на війну і не ходить під Очаків та й на інші бусурманські місця в далекі краї, бо тут поблизу матиме здобич”. То з тих слів Борковського здогадується він, Семен Палій,

що польський бік збирається на війну супроти боку вашого, царської пресвітлої величності”³⁸. У травні 1694 р. згаданий полковник разом з регіментарем Вільгою також вели переговори з С. Палієм. І. Борковський пропонував останньому булаву наказного гетьмана Правобережжя³⁹. З листів І. Мазепи 1688 р. дізнаємося, що Ян (Іван) Борковський, тоді поручик, був племінником В. Борковського.

Отже, брат генерального обозного – Юрій, який ще до 1670-х рр. служив на Лівобережжі⁴⁰, а потім перейшов на Правобережжя, посідав впливове становище у Польщі: його син дослужився до полковника і ротмістра польського короля. Оскільки з кінця 1689 р. і впродовж усього 1690 р. І. Мазепа направляв своїх посланців до Яна Собеського з пропозиціями щодо співробітництва, то, зрозуміло, посередництво у цій справі Івана Борковського не викликає жодних сумнівів.

Борковські були важливим каналом зв'язку для І. Мазепи з сусідньою державою. Як видно з донесення гетьмана царям, за допомогою І. Борковського гетьманський уряд залякував Московію. З повідомлення С. Палія, наприклад, випливало, що Польща готується до війни проти царів. З огляду на політичний контекст 1690–1692 рр., коли І. Мазепа з вузьким колом своїх прибічників планував порвати з Москвою, подібні фальшиві повідомлення дезорієнтували російських урядовців.

Гетьманові було вигідно тримати їх в напрузі, підозрі щодо Польщі, яка уклала з Московією мирний договір, невідгідний для України. У такий спосіб він оберігав Гетьманщину від зазіхання на її права, вольності, втручання у внутрішнє життя.

У вересні 1705 р. польський король С. Лещинський направив до І. Мазепи свого посланця Вольського, який мав переговорити з гетьманом про перехід України під протекцію шведського короля. У таємній інструкції зазначалося, що конкретно вести мову про умови співпраці трьох держав “дана полная мочь господину Борковскому”⁴¹. Тобто у Польщі знали, кому І. Мазепа мав довіритися.

У листі до В. Голіцина від 11 лютого 1688 р. І. Мазепа повідомляв свого патрона про те, що в Україну приїхав “к обозному нашему войсковому к Василию Бурковскому ис польской стороны племянник ево Ян Бурковской, поручик войска квартенава”⁴². Останній привіз у Батурин гетьману “лист от гетмана корунного Станислава Яблонного”⁴³.

В. Шугаєвський, досліджуючи дари В. Борковського чернігівським соборам, помітив на них ініціали IDB P. CZE.⁴⁴

Він вважав, що Василь Дунін-Борковський мав ще ім'я Юрій (по-польськи Jerzy), яким його “охрестили... як сина природного поляка”. Ця версія заслуговує на увагу, бо справді на срібному визолоченому потирі є дарчий надпис: “Ten Kielich Nadal na czwal Boza do Cerkwi Zwiastowania Nayswietszly panny Jerzy Dunin Borkowski Obozny Generalny”.

М. Петровський з цього приводу висловив припущення, що ця “річ робилась далеко від Чернігова – данцизької роботи... могла там трапитись і помилка майстрів, особливо коли її замовляв брат Борковського, що мешкав у Польщі”⁴⁵. Г. Арендар, досліджуючи герби на церковних пам’ятках із вкладними записами, також звернула увагу на нетрадиційне гербове зображення на оправі Євангелія, подарованого чернігівським полковником у 1685 р. Спаському собору: “У нижній частині фігурного щита карбовано двох лебедів, повернутих один до одного”. На думку дослідниці, “своєрідне розміщення лебедів можна пояснити або помилкою, якої допустився майстер-золотар, або ж бажанням замовника зобразити в образі лебедів подружжя Дуніних-Борковських”⁴⁶.

Як на нашу думку, вживання літери J у гербових зображеннях на подарункових тарілках і потирах з одночасним написом від вкладника В. Дуніна-Борковського можна пояснити, по-перше, спільною участю братів у виготовленні церковних речей, а по-друге, використанням польського фамільного герба, який мав Ю. Дунін-Борковський, а його брат лише ним користувався.

На користь останньої версії знаходимо вказівку польського короля Сигізмунда Августа про право іноземців використовувати герб польської родини лише з дозволу його власників та затвердження королем⁴⁷. У 1686 та 1687 рр. у Посольському приказі була впорядкована книга “О родословии и о гербах Российских разных знатных шляхецких фамилий”⁴⁸. Аби затвердити за собою право користуватися тим чи іншим гербом, прохач мав надати докази приналежності до відомого роду. Лише після вивчення цього питання у Родовідній Палаті у Москві приймалося на найвищому рівні відповідне рішення. Схоже, саме тоді і в Гетьманщині І. Мазепі та його приближеним довелося за допомогою граверів шукати вирішення цієї проблеми (герб гетьмана роботи І. Щирського у кількох варіаціях вперше зустрічаємо у книзі “Echo glosu” С. Яворського). Герби В. Борковського після 1687 р. з’являлися вже з його ініціалами.

До речі, чотири церковні пам’ятки подаровані чернігівським соборам від J (Jerzy) Борковського. Очевидно, брат також сповідував православ’я і робив посильні вклади рідній церкві.

Зрештою, є й інший – компромісний варіант у трактуванні цієї проблеми. М. Петровський зауважив, що висновок про Василя Борковського і Юрія Борковського як різних осіб “не протирічить тому, що Василь Борковський, коли був ще католиком, мав і ймення Юрій і міг вживати зрідка й потім”⁴⁹. Хоча сумнівно, щоб у такий спосіб генеральний обозний, як православний, віддавав данину своєму католицькому минулому. Скоріше за все, в одному з дарчих написів золотарі зробили помилку, і через це його важко нині зрозуміти.

На нашу думку, це, однак, не заперечує існування його брата і навіть з таким же іменем (за звичаєм католиків). У березні 1669 р. Д. Многогрішний називає його в

своєму універсалі товаришем військовим⁵⁰. Очевидно, Ю. Борковський з якихось причин (скоріше за все, побоюючись репресій після зміни гетьмана у 1672 р.) утік до Польщі. У 1683 р. він відзначився при захисті Відня⁵¹.

Родичі при зустрічах мали можливість обговорити не тільки родинні справи, а й міждержавні. І в цьому була неабияка цінність для І. Мазепи генерального обозного. Як свідчать джерела, з ним гетьман мав не тільки офіційні стосунки. Так, 11 травня 1688 р. гетьман відправив свояка Івана Бистрицького до Чернігова, аби той передав генеральному обозному “двадцяти гривень срібра в роботі доброї будучого, из сукон: кунтуш ластровый собольый обшитый и жупан ластровый”⁵² з конфіскованого майна І. Самойловича.

У листі від 27 жовтня 1687 р. до колишнього генерального обозного Петра Забіли, син якого Іван забажав одружитися на дочці В. Борковського, останній писав, аби перед переговорами “о терміні справованя веселного акту” про це бажано “ясневель-можного его мил. пана гетмана добродія общого, о тое доложившися”⁵³.

З іншого листа генерального обозного від 18 січня 1698 р. вже до свого зятя Івана Забіли довідуємося, що у Короп мав приїхати І. Мазепа з дружиною, а також В. Кочубей, Ю. Лизогуб “з своїми паніями”⁵⁴. Він просив свояка: “тії избы свої на гори стоячие роскажи добре випатрати, жебы были тепли, бо кгдаж теперь буде ясневель-можный к вам и в тих світлицях буде стояти; мні также неподалеці знайти господа”⁵⁵. Йдеться, очевидно, про якусь неформальну зустріч наближених до гетьмана осіб. В. Борковський забезпечував її проведення поблизу Батурина на базі коропських маєтностей свого зятя.

О. Лазаревський, спираючись на зміст кількох універсалів та легенду про хабар, зробив помилковий висновок про негативне ставлення гетьмана до генерального обозного: “Не любив Борковського Мазепа, певно, за його багатство та скупість, тому що був заздрісним і ненаситним”⁵⁶. Мовляв, через це гетьман після його смерті відібрав у його родини отримані раніше маєтності. Насправді, як свідчать документи, гетьман сприяв зростанню добробуту родини Борковських як на початку свого правління, так і після 1702 р. Універсалом від 5 жовтня 1687 р. І. Мазепа надав генеральному обозному у рангове володіння села Орлівку, Авдіївку, Брусилів, Листвен і Тупичев з хуторами⁵⁷.

“З певного донесення, – зазначалося у гетьманському універсалі від 7 березня 1694 р., – уважили мы и разсудили, же слушно и непристойне есть отдаленный пан Василий Борковский, обозный войска их царского пресвітлого величества Запорозкого енеральный од двора того, которий он за своего полковництва на волном войском плацу, межи ратушем и межи резницкими коморами, против шевского, калачницкого, соляного ряду, своим власным старанем построил и выставил”⁵⁸. На думку І. Мазепи, “жебы з тоее дбалости и стараня мил пожиток, так и он, пан обозный, от того

свого старання отпадати не повинен”⁵⁹. А тому “тот преречоный двор” у Ченігові гетьман передав В. Борковському “во всегдашнюю владзу и посессию”⁶⁰.

У січні 1700 р. на прохання генерального обозного гетьманським універсалом йому надано дозвіл побудувати млин на Снову⁶¹.

Після смерті В. Борковського І. Мазепа турботливо і уважно розглянув усі звернення удови. За ними Марії Борковській було видано універсали від 25 квітня 1702 р.⁶², 23 травня 1705 р.⁶³, 19 серпня 1706 р.⁶⁴, 21 листопада 1706 р.⁶⁵ та інші.

Образ побожного фундатора чернігівських храмів, впливового українського діяча кінця XVII століття завдяки хворобливій фантазії деяких чернігівських аматорів-літераторів та газетярів XIX ст. потьмарений вигаданою легендою про упиря⁶⁶:

“Кажуть люди:
що полковник
По ночах блукає, –
То душа його страдная
Упокою все шукає”⁶⁷.

У 1890 р. “Черниговские губернские ведомости”, не посилаючись на жодний документ, друкують додаткові подробиці з життя генерального обозного: “Він їв скромне в страсну п’ятницю, тягав до себе дочок і жінок своїх селян, тиранив самих селян, одягав їх у ведмеже хутро і травив ведмедями”⁶⁸.

І досі виходять друком статті, присвячені фантастичній нісенітничі, яка з’явилася майже через 150 років після смерті генерального обозного: “Розповідають, що не стало сил у чернігівчан та сім’ї покійного обозного терпіти його нічні виїзди. І звернулися вони до архієпископа Іоанна Максимовича з проханням дати “укорот” нечистій силі. Відслуживши молебен, архієпископ вийшов проти упиря. У ніч, коли примарна карета з чортами по боках вилетіла з воріт монастиря і помчала мостом через Стрижень, вийшов владика і перехрестив їй шлях. І злякавшись, дух Генерального обозного клацнув зубами і провалився у річку, примарна карета розтанула у тумані, а сам міст впав. Ще говорять, що труну з Борковським відкрили, убили у груди мертвому осиновий кіл і перенесли труп у родовий маєток на Бобровиці”⁶⁹.

Автор новітньої “розвідки” П. Кошарний завершив смакування подробицями про Борковського-упиря запитаннями: “А що, якщо у цій похмурій легенді є доля правди? Що, якщо справді тіло упиря було витягнуте з могили та перепоховане? Що, якщо чернігівці справедливо підозрювали Борковського у відовстві та чорнокнижництві? Що, якщо власній кар’єрі та багатству він зобов’язаний нечистій силі? Що, якщо все, що він створив для церкви, було лишень бажанням вимолити прощення у Бога?”⁷⁰

Доводиться лише шкодувати, що подібні міркування та “відкриття”, зроблені без

елементарного вивчення джерел, раз-у-раз популяризуються, спотворюючи реалії минулого і компрометуючи діячів доби І. Мазепи.

Як нам видається, у великій родині Борковських один з нащадків (кінець XVIII – початок XIX ст.) міг вести себе справді неадекватно. У цьому впевнює й розвідка Н. Росовського, опублікована у 1911 р. За його версією у Чернігові жив Дунін-Борковський, про якого збереглися такі відомості: “Він був якийсь дикий, непривітний, все і всіх висміюючий. Так і виріс, ніким не любимий. Після смерті батьків кинув службу, одружився і замкнувся у такому ж похмурому будинку, як і сам. З цього часу стали ходити про нього чутки одна за одну моторошні, неймовірні. Його сусіди часто чули, як в його сумному домі нерідко вночі лунали дикі плачі, страшні крики, гучні ридання”⁷¹. Далі дослідник розповів про його жорстоке ставлення до дружини і переповів сюжет про перевтілення померлого Борковського у упиря, який вночі їздив на трійці до Червоного мосту.

Оскільки Василь Дунін-Борковський був у родині Борковським найбільш помітною постаттю, то саме йому пізніше приписувались і переадресовувались дії ймовірного нащадка-нелюда. Натомість у XVIII ст. образ генерального обозного не був потьмарений жодною фантастичною нісенітницею. Навпаки, ще за життя він згадувався у книзі Д. Туптала “Руно орошенное” як свідок і учасник реального чуда ікони Пресвятої Богородиці⁷². Він розповів, як “Василий Борковскій, приихавши з Батурина в Чернігов, так захорів и весь опухл, же не толко з одра не могл востати, але и сам о себі не могл на одрі ни мало двигнутися”⁷³. Через деякий час до генерального обозного завітав ієродиякон Іллінського монастиря Деофіл, який, “видячи его тяжко болящаго, совітова ему”⁷⁴ звернутися до образу чудотворного Пресвятої Богородиці. І хоч В. Борковський образився на Деофіла, мовляв, “всегда ей офіруюся, и маю ей себі на патронну”, але все ж після його відвидин “воздыхаше непрестанно к Пресвятой Богородици” і наступного ранку “почув в себе силу и здрав бысть”⁷⁵. Д. Туптало при цьому згадав, що генеральний обозний власним коштом виготовив для чудотворного образу золоту корону, прикрашену коштовностями, а також дорогу оправу.

Через 15 років після смерті В. Борковського (4 березня 1702 р.) в Успенському храмі поновили надгробок з великою віршованою епітафією, в якій зазначалося, що ктитор-небіжчик “всегда царям и вождем служаше без лести”, а тому його проводили в останню путь архієпископ Іоан Максимович “и весь чин священный”⁷⁶.

---

1. Милорадович Г.А. Малороссийское дворянство. – Чернигов, 1890. – С. 18 – 25.

2. Черниговские губернские ведомости. – 1886. – № 19. – Часть неофициальная.

3. Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч. XIII. – Т. V. – С. 603.

4. *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. I. – С. 170.
5. *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995. – С. 16.
6. *Студьонова Л.В.* Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 34.
7. *Милорадович Г.* Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. VI. – С. 53; (*Милорадович Г.*). Родословная дворян и графов Дунино-Борковских. – Чернигов, 1890. – С. 2.
8. *Кривошея В.В., Орел В.М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000. – С. 107.
9. Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 43. – Часть неофициальная. – С. 4.
10. Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902. – С. 43.
11. *Милорадович Г.* Родословная книга Черниговского дворянства... – С. 53.
12. Wolff I. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 248.
13. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. – М., 1848. – С. 15.
14. *Василенко Н.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг.. – Чернигов, 1908. – С. 428.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф. XII. – Спр. 94–94. – Арк. 4 зв.
16. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 599.
17. *Василенко Н.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... – С. 426.
18. *Павленко С.* Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 15–18.
19. ІРНБУВ. – Ф. XII. – Спр. 91–94. – Арк. 4.
20. *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения московского правительства с правобережною Малороссией в 1673 году. – Б.м. і б.р. – С. 136–137.
21. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т. 1. – С. 42.
22. Там само. – С. 43.
23. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 148.
24. Черниговские губернские ведомости. – 1886. – № 19. – Часть неофициальная.
25. *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. – К., 1998. – С. 46.
26. Там само; *Иловайский П.И.* Черниговская старина по преданиям и легендам. – Чернигов, 1898. – С. 37.
27. *Віроцький В.Д.* Назв. праця. – С. 126–127.
28. *Лазаревский А.* Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 532.
29. *Величко С.* Літопис... – С. 205; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 122.
30. *Заруба В.* Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 47.
31. Там само. – С. 63.
32. Літопис Самовидця... – С. 130.
33. *Кривошея В.* Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // Сіверянський літо-

пис. – 1999. – № 2. – С. 127 – 128.

34. *Окиншиевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. – К., 1929. – Ч. 1. – С. 74.

35. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – К., 1993. – С. 557.

36. *Петровський М.* До української просопографії XVII в. Юрій Дунин-Борковський // Науковий збірник Історичної секції УАН за рік 1927. – К., 1927. – С. 38.

37. *Шугаєвський В.* Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського // Науковий збірник Історичної секції УАН за рік 1925. – К., 1926. – С. 59.

38. *Величко С.* Літопис.. – С. 406.

39. *Сергієнко Г.Я.* Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 113.

40. *Петровський М.* Назв. праця. – С. 38.

41. Инструкция секретная, данная г. Вольскому, от короля Станислава к Мазепе посланном // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 50.

42. Листи Івана Мазепи. 1687 – 1691 / Упорядник та автор передмови *В. Станіславський* (далі – Листи Івана Мазепи). – К., 2002. – Т. 1. – С. 110.

43. Там само.

44. *Шугаєвський В.* Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського... – С. 56.

45. *Петровський М.* До української просопографії... – С. 37.

46. *Арендар Г.* Герби та емблеми на ужиткових речах із зібрання Чернігівського обласно-го історичного музею ім. В.В.Тарновського // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 30.

47. *Лакиер А.Б.* Русская геральдика. – М., 1990. – С. 135.

48. Там само. – С. 213.

49. *М.Петровський.* Назв. праця. – С. 38.

50. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730 гг. – Чернигов, 1901. – С. 427.

51. *Шугаєвський В.* Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського... – С. 51.

52. Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 27. – Часть неофициальная.

53. *Лазаревский А.* Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665 – 1703) // Киевская старина. – 1883. – № 7 – С. 514.

54. Там само. – С. 531.

55. Там само. – С. 532.

56. *Лазаревский А.* Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский... – С. 533.

57. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 9 – 10; Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709 / Упорядник *І. Бутч* (далі – Універсали Івана Мазепи). – К.; Львів, 2002. – С. 92 – 93.

58. Універсали Івана Мазепи. – С. 263.

59. Там само. – С. 263.

60. Там само.

61. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 302; Універсали Івана Мазепи... – С. 344.
62. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 301зв.; Універсали Івана Мазепи... – С. 382.
63. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 300 – 301; Універсали Івана Мазепи... – С. 466.
64. ЦДІАК України. – Ф. 1407. – Оп. 4. – Спр. 32; Універсали Івана Мазепи... – С. 487.
65. Універсали Івана Мазепи. – С. 497 – 499.
66. *Павленко С.* Легенда про В. Борковського і відповідність її реаліям, описаним в епітафії на надгробку генерального обозного // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 27; *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1991. – С. 79.
67. *Ж-ий Иосиф.* К истории края. Легенда об одном из полковников Малороссии Борковском // Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 91. – Часть неофициальная.
68. Черниговские губернские ведомости – 1890. – № 44. – Часть неофициальная. – С. 4.
69. *Кошарный П.* Черниговский упырь Дунин-Борковский. Леденящая душу легенда древнего города над Десной // Вал (Чернігів). – 2000. – № 18. – 4 мая. – С. 7.
70. Там само.
71. *Россовский Н.* Мщение Чернокушника. Из страшных легенд города Чернигова // Черниговское слово. – Чернигов. – 1911. – 29 декабря. – С. 2.
72. *Тутало Д.* Руно орошенное. – Чернигов, 1702.
73. Там само.
74. Там само.
75. Там само.
76. Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 45. – Часть неофициальная. – С. 4.

Володимир Мезенцев

ВПЛИВИ ВІЛЕНСЬКОГО БАРОКО НА АРХІТЕКТУРУ СОБОРІВ ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТІРЯ В ЧЕРНІГОВІ ТА МГАРСЬКОГО МОНАСТІРЯ ПІД ЛУБНАМИ

Західні впливи на українське зодчество XVII – XVIII ст. ще недостатньо вивчені. Зокрема, назріло завдання детально розглянути внесок литовсько-білоруського бароко в архітектуру і мистецтво Гетьманщини ¹. Праці українців діаспори з цих питань

лишаються мало відомими в Україні, хоча ще у 1951 р. видатний історик-емігрант Олександр Оглоблин опублікував цінну статтю “Західна Європа та українське бароко” англійською мовою в “Анналах Української Вільної Академії Мистецтв і Наук в США”. Він зробив важливий висновок про те, що протягом 60 – 90-х рр. XVII ст. архітектурні й мистецькі впливи Західної Європи, зокрема італійського бароко, активно поширювались на Гетьманщину через Вільнюс (Вільно). Вчений засвідчив тогочасні жвавві культурні, церковні та видавничі контакти чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського, Дмитра Туптала, Пилипа Орлика, гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи і знаних українських художників-граверів зі столицею Великого князівства Литовського². Також дослідники керамічних кахлів Чернігівщини XVII – XVIII ст. вважають, що їх декоративні мотиви і сюжети мають багато аналогій в художній кераміці Литви й Білорусі³.

За О. Оглоблиним, ці зв’язки обумовили запрошення Л. Барановичем та В. Дуніним-Борковським талановитого зодчого німецького походження Йоганна-Баптиста Зауера (Івана Баптиста) з Вільнюса для будівництва знаменитого Троїцького собору в Чернігові (1679 – 1695 рр.) (Рис. 2 – 5). За їх рекомендаціями, І. Самойлович запросив цього майстра спорудити однотипний собор Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами на Полтавщині (1684 – 1692 рр.) (Рис. 6 – 8). О. Оглоблин, як і багато західних й українських вчених, вважав, що ці церкви створювались за зразком головного собору ордена єзуїтів Іль Джезу в Римі (1568 р.) та костьолю Св. Петра і Павла у Вільнюсі (1668 – 1684 рр.) (Рис. 1). Він слушно зауважив, що Зауер побудував і прикрасив Чернігівський Троїцький і Мгарський собори у стилі не німецького, а італійського бароко, контамінованого впливами зодчества литовської столиці⁴.

За радянських часів і дотепер провідні історики архітектури в Україні заперечують західне походження плану та об’ємно-просторової структури цих соборів та подібних тринавних церков Гетьманщини. Вони розглядають їх як ремінісценцію хрестово-купольних храмів Київської Русі з модифікаціями барокового стилю⁵.

З кінця XVI – початку XVII ст. італійські майстри трансплантували барокову архітектуру до Польщі, Литви, Білорусі та Західної України. У Вільнюсі бароковий стиль активно розвивався протягом XVII – середини XVIII ст. Віленські архітектори засвоїли деякі прийоми готики, ренесансу, маньєризму та раннього римського бароко і в поєднанні їх з самобутніми автохтонними традиціями та польськими впливами виробили свій локальний варіант барокового стилю⁶. Він розповсюдився в зодчестві Литви, Білорусі й Латвії в XVII – середині XVIII ст. і проник до Наддніпрянської України наприкінці XVII ст.

Для монументальних сакральних і цивільних споруд віленської школи XVII ст.

притаманні ясність, чіткість, логічність і цільність композицій та виразність і лаконічність архітектурних форм ⁷. Вони мають порівняно скромнішу, стриману зовнішню пластичну орнаментацию стін, ніж загалом більш вибагливі, пишні та нерідко переобтяжені фасадними деталями, ліпкою і скульптурою барокові костьоли, палаци і вілли Італії.

З перших років існування козацької держави гетьмани і церковні ієрархи почали запроваджувати західнохристиянські банні базиліки в православну архітектуру Наддніпрянщини, переважно у провідних монастирях. Раніше цей тип храму, напевно, вважався поза ортодоксальними канонами, особливо наприкінці XVI – першій половині XVII ст., коли загострилась боротьба з покатоличенням і унією. Взагалі будівництво православних церков було обмеженим за польської влади. Віктор Вечерський називає цю типологічну групу соборами “державного або гетьманського жанру”, оскільки фундаторами цих амбітних споруд були, як правило, гетьмани ⁸.

Першою православною бароковою банястою базилікою з трансептом та двома наріжними сходовими вежами на західному фасаді, відомою на Лівобережній Україні, був Спасо-Преображенський собор Максаківського монастиря, що на Чернігівщині. Храм звели у 1653 – 1655 рр. за підтримки гетьмана Богдана Хмельницького. Ця важлива пам’ятка зодчества була знищена за радянського часу. Архітектурний дизайн та елементи ордерного декору цієї церкви перенесли з теренів Речі Посполитої.

Вона мала три нави, лише одну вівтарну напівкруглу апсиду та одну світлову баню на перехресті центральної нави з трансептом, що типово для західних барокових базилік. Найбільш прикрашеним був головний західний фасад та фланкуючі вежі собору ⁹. Це було особливістю барокових католицьких костьолів і палаців Заходу. Відмінним був всефасадний, тобто однаковий з усіх чотирьох сторін, декор, властивий православним церквам та палатам козацького бароко ¹⁰.

Ще раніше тип західних двоветрових базилік перейняли у православній архітектурі Білорусі. До нього належать собори Богоявленського (1636 р.) та Микільського (1669 – 1672 рр.) монастирів у Могилеві. Спорудженню Богоявленського храму сприяв Київський митрополит Петро Могила (1632 – 1647), який заснував Микільський монастир у цьому місті. Подібні за планом, обидві церкви мають три нави, три напівкруглі вівтарні апсиди, одну світлову баню в центрі просторового хреста, виділений трансепт та дві вежі по боках західного фасаду. Така форма апсид вважається канонічною для православного білоруського храму. У Микільському соборі вперше у православній архітектурі Білорусі застосували коринфські напівколонни в оздобленні фронтона. Зовнішнє оформлення цієї церкви схоже на декор Максаківського собору і зосереджене на чільному фасаді та його вежах ¹¹. Архітектура і орнаментация цих білоруських базилік (за винятком їх канонічної триапсидності) відносяться до стилю віленського бароко, яке домінувало у зодчестві Великого князівства Литовського XVII – сере-

дини XVIII ст.

Значно відмінними і більш адаптованими до православної української традиції були пізніші базиліки Гетьманщини.

Після доби Руїни за гетьманування І.Самойловича і, особливо, за І. Мазепи архітектура і мистецтво козацької держави переживали розквіт. Перший розпочав будівництво соборів Троїцького монастиря у Чернігові (1679 – 1695 рр.) та Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами (1684 – 1692 рр.). І. Мазепа завершив споруди своїм коштом після обрання його гетьманом 1687 р. (Рис. 2, 6) ¹²

Як згадувалось, архітектором цих непересічних церков був Йоганн-Баптист Зауер (Johann Baptist Sauer), якого польські джерела називають Ян Заор (Заур, Зоар, Заорівіч), литовські – Йонас Заор, а українські – Іван Баптист чи Іоан Баптиста. Він був німець, народжений у Польщі, що почав там діяльність як зодчий у 1634 – 1638 р. ¹³ Був старшим майстром мулярського цеху в Кракові у 1658 – 1665 рр. ¹⁴ У 60 – 70-х рр. XVII ст. Й.-Б. Зауер продовжив свою творчість в Литві й мешкав у Вільнюсі.

Найвідомішою його будовою є костюл св. Петра і Павла на передмісті Вільнюсу Антакальнісі (1668 – 1684 рр.), споруджений на замовлення великого гетьмана литовського і воєводи віленського Міхала Казімежа Паца (Пацаса) (Рис. 1). Це велика однобанна, тринавна, одноапсидна базиліка з виділеним трансептом та двома вежами, які фланкують двоярусний чоловічий фасад. Його увінчує масивний трикутний фронтон і прикрашають колони та пілястри з коринфськими капітелями. У другому ярусі розташовані глибокі півциркульні ніши зі статуями св. Петра і Павла, що завершуються трикутними сандриками. На першому поверсі над головним порталом прибудовано портик з відкритим балконом й дерев'яною балюстрадою на ньому. Інтер'єр костюлу прикрашений численними майстерними рель'єфами, статуями і фресками.

У цілому цей собор повторює схему базиліки Іль Дезу в Римі, доповнену прийомами храмового зодчества Малопольщі та Литви (зокрема, двома вежами чільного фасаду, які відсутні в римському прототипі) ¹⁵. Композиція і декор двоверхового фасаду Петропавлівського собора Вільнюсу та маньєристично-барокового костюлу в Тарлові Опатовського повіту Светокржиського воєводства (Польща), зведеного Й.-Б. Зауером у 1647 – 1655 рр., є дуже близькі ¹⁶. Барокові банясті базиліки з двома наріжними вежами споруджували у Вільнюсі з початку XVII ст. ¹⁷ Традиція побудови таких веж у готичних та барокових костюлах простежується у Литві й Білорусі з XVI ст. і продовжується у більшості католицьких, уніатських і православних храмів протягом XVII – XVIII ст. ¹⁸

У 1667 – 1674 рр. Й.-Б. Зауер брав участь у проектуванні однобанної двоверхової базиліки ордена камедулів у Пажайслісі поблизу Каунаса (Ковно) в Литві ¹⁹. Обидва ці величні собори з простим і логічним композиційним вирішенням дослідники відно-

сять до числа з кращих споруд чи навіть шедеврів зрілого віленського бароко²⁰.

У 1679 р. Й.-Б. Зауер з Вільнюсу переїхав до України керувати будівництвом вищеназваних церков Чернігова і Мгара. На початку 1690-х рр. він повернувся до Польщі для перебудови у барокових формах готичного костюлу паулінів на Ясній Гурі у Ченстохові²¹. У 1695 р. Й.-Б. Зауер почав зводити трапезну Мгарського монастиря і помер там 1700 р. до її завершення²². З його споруд в Україні збереглися тільки Чернігівській Троїцький та Мгарський собори.

Як і згадані храми Речі Посполитої, вони є великими бароковими двоярусними базиліками з трьома навами і чітко виділеним трансептом, двома симетричними виступаючими вежами по боках західного фасаду і високими фронтонами (Рис. 2, 4, 6). Деякі дослідники вказують на їх спільні риси за планом і архітектурою з вищеназваними костюлами Риму, Вільнюса і Пажайслісу²³. Інші вчені визнають литовські й польські барокові впливи на дизайн цих споруд Гетьманщини, але наголошують на їх подібності до хрестово-купольних тринавних церков княжої доби²⁴. Робляться навіть посилання на Спасо-Преображенський собор Чернігова (1036 р.) як на місцевий зразок тринавного храму з двома круглими вежами на наріжжі західного фасаду²⁵.

Проте цей собор первинно мав лише одну вежу зі сходами на хори, що було звичайним для церков Київської Русі й Візантії XI – початку XII ст. Ідентичну південну вежу Спаського собору прибудували у 1791 – 1798 рр.²⁶, ймовірно, на кшталт двовежового Троїцького собору Чернігова, а не навпаки. Як відомо, на Заході базиліки з двома фланкуючими вежами на чільному фасаді традиційно споруджували у всіх стилях, починаючи з романського.

Додамо, що Спаський собор, один з найбільших хрещато-купольних храмів Русі, значно поступається своїми розмірами Чернігівському Троїцькому і Мгарському соборам, особливо за довжиною і висотою. Перший має ширину 22,1 м, довжину 33,2 м і висоту до зеніту центральної бані 30 м²⁷. За підрахунками по плану Троїцького собору, опублікованому М. Цапенком, його ширина становить 25,6–26 м, ширина з ризалітами 28 м, довжина близько 41 м і довжина разом з вежами приблизно 45 м²⁸. Ширина Мгарського собору, який замовив Й.-Б. Зауеру І. Самойлович, мала бути близько 24 м, довжина 38 м, а висота центральної бані без хреста 42 м. Вони майже співпадають з параметрами збудованої церкви²⁹. Отож, ці барокові базиліки Чернігова і Мгара та подібні до них втрачені собори Братського Богоявленського (1690 – 1693 рр.) та Микільського (1690 – 1696 рр.) монастирів у Києві є більш видовжені, базилікальні, ніж Чернігівський Спаський собор.

На наш погляд, висококваліфікованого і відомого спеціаліста запросили з Вільнюса до Гетьманщини не для відродження там середньовічної архітектури, а радше для того, щоб він фахово спорудив популярні тоді в Європі банясті двовежові базиліки і

адаптував їх до православного українського зодчества. Вище згадувалось, що їх почали використовувати як православні церкви (хоч і майже без архітектурних змін) в Україні з середини XVII ст. і трохи раніше – у Білорусі.

Порівняння планів, архітектури і декору базилік, зведених Й.-Б. Зауером у Польщі, Литві та Україні, засвідчує, що, незважаючи на їх приналежність до одного типу споруд і єдину творчу манеру цього зодчого, кожна з них має доволі індивідуальних, неповторних рис³⁰. Це було обумовлено різними смаками і вимогами замовників, регіональними архітектурно-будівельними й художніми традиціями, умовами будівництва і матеріалами, участю у створенні храмів місцевих зодчих і мулярів та відмінностями католицьких і православних літургійних споруд цих країн.

Дещо більше відрізняються від решти церкви Й.-Б. Зауера, споруджені в Україні. Однак в їхніх архітектурних формах, композиції й оформленні екстер'єрів простежуються провідні впливи школи Вільнюса, а також деякі особливості українського культурного зодчества.

Чернігівський Троїцький і Мгарський собори майже однакові за планувально-просторовою структурою і схожі за орнаментациєю фасадів (Рис. 2, 6). Вони відмінні лише в деталях; другий є трохи меншим за розміром. Спершу Троїцький собор мав сім бань, а Мгарський – п'ять. Згідно з М. Цапенком, барабани їх бічних бань були не світлові, а закриті, декоративні, що не відповідає українській традиції. Такі глухі бічні бані він вважав типовими для базилік Гетьманщини³¹.

Двоверхові барокові базиліки на Заході звичайно мали одну велику світлову баню на перетині центральної нави і трансепту. Зокрема, такими є костюль Іль Джезу³² та храми Й.-Б. Зауера у Литві. Тому багатобанність Троїцького і Мгарського соборів, правдоподібно, була даниною церковній архітектурі Русі-України. Тим більше, якщо цей зодчий додав до західної однобанної моделі базиліки не функціональні, а суто декоративні бічні бані.

Глибока п'ятигранна центральна вівтарна апсида Троїцького собору витягнута на всю висоту двоярусного східного фасаду (Рис. 3). Бічні апсиди напівкруглі, малі та понижені до рівня першого ярусу.

Схожу гранчасту центральну та заокруглені менші бічні апсиди мав тогочасний тринавний собор Живоначальної Трійці у Батурині (перед 1692 р.), який, можливо, взурував на одноіменний чернігівський храм. З 2006 р. розкопки залишків цього головного собору гетьманської столиці провадить Батуринська українсько-канадійська археологічна експедиція під керівництвом В. Коваленка, в якій бере участь автор³³. Подібну форму трьох апсид, але з тригранною центральною апсидою, мали втрачена тринавна Петропавлівська церква початку XVII ст. та тринавний Вознесенський собор Флорівського монастиря (1718 – 1732 рр.) у Києві³⁴.

Понижені напівкруглі чи гранчасті бічні апсиди зустрічаємо в деяких православних базиліках, де кутові частини бічних нав є, відповідно, нижчі за головну наву. Наприклад, такі “пригнічені” бічні нави разом з апсидами мають згадана вище Микільська церква Могилева, Троїцький собор Глухова (1720 – 1806 рр.) і собор Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря під м. Шосткою на Сумщині (1735 р.)³⁵.

Православні тринавні хрещато-купольні та базилікальні церкви України, Росії і Білорусі, починаючи від перших князівських соборів, за незначним винятком, мають три напівкруглі чи гранчасті апсиди. Відтак, триапсидна композиція вівтарної частини Троїцького собору Чернігова слідувала цій давній православній традиції чи навіть канону.

Собор Мгарського монастиря на Полтавщині має тільки одну тригранну апсиду і прямокутні пласкі східні завершення бічних нав (Рис. 7). За його взірцем спорудили одну ідентичну тригранну апсиду в тринавному базилікальному двовежевому соборі Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві (1689 – 1709 рр.)³⁶.

Одну тригранну чи пятигранну апсиду часто будували в однонавних зальних і тридільних церквах козацького бароко, які, можливо, походять від народної дерев'яної архітектури³⁷. Нагадаємо, що перша відома православна тринавна банна базиліка на Лівобережній Україні – Максаківський собор – також мала одну півкруглу апсиду, бо, як зазначалось, її дизайн був запозичений без істотних змін від костьолів польсько-литовської держави.

Взагалі одна гранчаста чи напівкругла вівтарна апсида типова для середньовічних і модерних тринавних базилік Заходу. Це композиційно узгоджується з поширеною однобанністю ренесансних і барокових костьолів. Такими одноапсидними є грандіозна тринавна базиліка св. Петра 1452 р. та костьол Іль Джезу в Римі³⁸. Готичні й барокові тринавні базиліки з однією гранчастою і специфічно тригранною апсидою, як у Мгарському соборі, нерідко зустрічаємо в Польщі³⁹. Але особливо широко вівтарну частину такої форми застосовували у храмах західного і східного обряду Білорусі⁴⁰ та Литви, зокрема у Вільнюсі XVI – XVIII ст.⁴¹

Поширення різних гранчастих апсид у сакральних спорудах віленського бароко, ймовірно, пов'язане зі стійкими готичними традиціями в ранньомодерній литовській архітектурі. Готичні елементи вважаються однією з локальних особливостей барокової школи Вільнюсу⁴².

Можливо, Й.-Б. Зауер використав західну одноапсидну композицію у Мгарському соборі, щоб трохи відрізнити його деталі від майже ідентичного Чернігівського Троїцького собору і не копіювати свої твори. Але після побудови Мгарського і Полтавського соборів місцеві майстри не вживали одноапсидної форми у пізніших тринавних базиліках Гетьманщини, а за старим звичаєм зводили там три заокруглені чи гранчасті апсиди.

Східний фасад Чернігівського Троїцького собору укріпили п'ятьма масивними контрфорсами прямокутної й клиновидної у плані форм. Вони прибудовані між вівтарними апсидами та на наріжжі східного фасаду (Рис. 3).

Розкопки решток Батуринаського Троїцького собору у 2007 р. відкрили підмурки прямокутного контрфорсу на наріжжі його південної апсиди та продовжньої південної стіни. Це узгоджується з висловленою робочою гіпотезою про те, що чернігівський собор був його прототипом. Повне розкриття фундаментів батуринаського храму в наступні роки дозволить скласти попередні уявлення про походження його плану і архітектури. В інших базиліках центральної України, які збереглись, підсилення стін контрфорсами невідоме.

Якщо контрфорси Троїцького собору Чернігова спорудили за проектом Й.-Б. Зауера, а не пізніше, то це також могло бути прийомом, запозиченим з архітектурної школи Вільнюса. Укріплення фасадів контрфорсами, у тому числі апсид пізньоготичних і барокових мурованих костьолів та монастирських будівель, часто практикувалось у Великому князівстві Литовському протягом XV – XVIII ст.⁴³ Цей прийом, напевно, відноситься до вищезгаданих ремінісценцій готичного зодчества у віленському бароко⁴⁴.

На відміну від католицьких костьолів, декор Чернігівського Троїцького і Мгарського соборів однаково розподіляється з усіх боків (Рис. 2, 4, 6, 8). Як зазначалось, така всефасадність є відмінною особливістю опорядження православних церков. Тож іноземний архітектор врахував ці ортодоксальні норми.

Подібно до костьолу Петра і Павла у Вільнюсі, композиції екстер'єрів Троїцького і Мгарського соборів властива статичність, яка, в цілому, не типова для споруд у стилі високого і пізнього бароко (Рис. 1)⁴⁵. Обидва собори мають бездоганні пропорції, надзвичайну ясність, чіткість, виразність і завершеність композиції та помірність, навіть сухуватість пластичної обробки фасадів (порівняно до здебільшого вигадливих пізньобарокових будов Заходу й України). Нагадаємо, що це було характерною рисою віленського бароко. Вишукані ліпні тинькові зовнішні оздоблення стін Мгарського собору додали у 1730 – 1740-х рр. Тоді ж могли з'явитись і ліпні розетки на фризах антаблементів обох його ярусів.

Західний чоловий та бічні фасади (горці трансептів) цих соборів вінчають великі барокові фронтони. Три однакові фронтони Троїцького собору мають розімкнуті багатопрофільні завершення-тимпани та волотні завитки по боках (Рис. 2, 4). Вони фланкуються стовпчиками-пінаклями з високими конічними покрівлями. Фронтон західного фасаду Мгарського собору є напівкруглим профільованим, а фронтони бічних фасадів – трикутні з вигнутими крилами та двома маленькими вікнами у центрі (Рис. 8).

Головний фасад Петропавлівського костьолу також прикрашав ошатний трикут-

ний фронтон з нішою в центрі та подвійним рядом заокруглених і прямих похилих складнопрофільованих крил (Рис. 1). Його форма загалом ближча до простіших бічних фронтонів Мгарського храму.

Трансепти соборів Чернігова і Мгара виступають від фасадів як ризаліти, увінчані бічними фронтонами (Рис. 2, 8). Співвідношення висоти до ширини торців трансептів обох соборів (без врахування фронтонів) становить приблизно 8:6. Воно наближається до класичної пропорції так званого “золотого перетину” (8:5), яка широко використовувалась в архітектурі ренесансу і бароко.

Поверх карнизу чільного фасаду Чернігівського Троїцького собору між наріжними вежами перед фронтоном влаштовано відкритий перехід з дерев'яною балюстрадою (Рис. 4). Туди виходять двері, зроблені у центрі цього фронтона. В інших ранньомодерних церквах Наддніпрянської України будь-яких балюстрад не зустрічаємо.

Цей елемент було перенесено з опорядження чолових фасадів барокових латинських базилік, скоріше за все, литовсько-білоруських, чи безпосередньо з інших соборів Й.-Б. Зауера. Так, його костюл у Пажайслісі має муровану балюстраду над верхнім карнізом між вежами західного фасаду, як у чернігівському соборі⁴⁶. Вище згадувався балкон з дерев'яною балюстрадою понад портиком у центрі головного фасаду віленського Петропавлівського собору (Рис. 1)⁴⁷. Подібний портик з балконом і балюстрадою прибудовано до чільного фасаду костюлу, зведеного Й.-Б. Зауером у Тарлові в Малопольщі⁴⁸.

Муровані, металеві й дерев'яні балюстради встановлені поверх карнизів чи на балконах і лоджіях головних фасадів більшості барокових храмів і палаців Італії й Сіцилії⁴⁹. Разом з іншими атрибутами барокового стилю знаходимо їх в оформленні багатих, переважно двовежових, католицьких базилік Польщі, Литви, Білорусі, а також Львова XVII – XVIII ст.⁵⁰ Однак цей латинський фасадний елемент Чернігівського Троїцького собору залишився унікальним і не набув поширення в українському православному зодчестві.

Фасади Чернігівського і Мгарського соборів розчленовують ордерні пілястри без розвинутих капітелей і баз та профільовані розкріповані карнизи обох ярусів (Рис. 2, 6). З усіх боків перший прикрашають високі й глибокі напівкруглі у поперечному перетині ніші з конховими завершеннями (Рис. 5). Вони розташовані в обох ярусах на рівні вікон. Лиштви вікон та ніші обрамовані трикутними й лучковими сандриками, форми яких чергуються у горизонтальному та вертикальному напрямках. Конхи ніш оздоблені радіальними ліпними тягами, що імітують мотив ренесансних черепашок.

М. Цапенко справедливо вважав такі ніші запозиченням з декору латинських костюлів („латинізмом”). У них часто встановлювали статуї святих⁵¹. Як відомо, статуарна скульптура не набула поширення в православних країнах. Натомість, у першо-

му ярусі Троїцького собору ніші розписали зображеннями святих.

Аналогічні глибокі напівкруглі ніші, прикрашені пишними лиштвами і трикутними сандриками, розміщені на фасадах першого і другого поверхів дзвіниці Софійського собору Києва, яку спорудив І. Мазепа на зламі XVII і XVIII ст.⁵²

Високі фасадні ніші Мгарського собору пласкі й менш численні, ніж у Чернігівському соборі (Рис. 8). Їх облямовують лиштви з лучковими сандриками (без трикутних). Над сандриками знаходяться ліпні зображення стилізованих черепашок.

В орнаменталії Хрестовоздвиженського собору Полтави обмежено використали глибокі напівкруглі та пласкі вертикальні ніші з іконописом в обох ярусах на рівні вікон. Ніші та вікна оздоблені фігурними лиштвами з трикутними й лучковими сандриками та прямокутними завершеннями⁵³. Над лучковими сандриками вікон західного фасаду зображені ліпні стилізовані ренесансні черепашки, подібно до Мгарського собору. Ця полтавська церква наслідувала архітектурні форми і декор останнього.

Більш спрощені високі пласкі ніші з трикутними сандриками бачимо на першому ярусі фасадів собору Вознесенського монастиря у Переяславі-Хмельницькому, зведеного І. Мазепою у 1695 – 1700 рр. Але він належить до іншого типу храму – хрещатої однобанної церкви. Прості вертикальні вузькі півкруглі ніші, позбавлені лиштв і сандриків, знаходимо на західному фасаді Гамаліївського собору (1735 р.) – найпізнішої банної базиліки Гетьманщини⁵⁴.

Фасадні ніші такої форми й оформлення походять з ренесансної та барокової архітектури Риму. Вони присутні на чільних фасадах соборів св. Петра, Іль Джезу та інших знаменитих ранньомодерних римських храмів, палаццо і вілл⁵⁵. Ця деталь була перенесена Й.-Б. Зауером у декор церков центральної України через віленську школу. Як згадувалось, подібні ніші зі скульптурами апостолів прикрашають чоловий фасад його базиліки св. Петра і Павла (Рис. 1). Вони були дуже популярні в орнаменталії ренесансних і барокових костьолів, монастирських та рідше світських споруд Польщі, Литви й Білорусі⁵⁶. Там найбільше використовувались глибокі напівкруглі ніші, іноді оздоблені лиштвами, сандриками та рельєфами черепашок у конхах – такі, як у Чернігівському соборі⁵⁷. Більш обмежено вживались пласкі ніші, аналогічні розміщенням на стінах Мгарського собору⁵⁸.

Таким чином, за базилікальним типом, архітектурою, композицією і декором екстер'єру, собори Чернігівського Троїцького та Мгарського монастирів, побудовані Й.-Б. Зауером, можна вважати найранішими і найбільш яскравими, еталонними спорудами у стилі зрілого віленського бароко в Україні. Проте у першому з них виявляється порівняно більше рис адаптації до православного українського зодчества: багатобанність, триапсидність і всефасадність.

Незважаючи на загальну подібність за розмірами, планом і об'ємно-просторовою

структурою обох храмів, Мгарський собор має відзначені вище відмінності архітектурних форм та деталей пластичного оформлення екстер'єру. Всупереч давній традиції культового будівництва в Русі-Україні, іноземний зодчий спорудив у цьому тринавному соборі тільки одну тригранну вівтарну апсиду за зразком католицьких тринавних базилік Речі Посполитої і Західної Європи (Рис. 7).

Але місцеві майстри переважно розвивали схему найбільш авторитетного триапсидного Троїцького собору у синтезі з традиціями зодчества князівської доби та впливами архітектури і декору українського й московського (наришкінський стиль) бароко. Цей храм започаткував групу тринавних триапсидних багатобанних базилік Мгара, Полтави, Києва, Батурина, Глухова та Гамаліївського монастиря на Сумщині кінця XVII – першої третини XVIII ст. Вони становлять новий напрям церковного, здебільшого монастирського, будівництва Гетьманщини. Їх головними замовниками і фундаторами були гетьмани.

Дослідження матеріалів розкопок залишків мурованого палацу І.Мазепи (перед 1700 р.) на околиці Батурина Гончарівці, проведених українсько-канадійською археологічною експедицією у 2003 – 2007 рр., та аналіз його малюнку 1744 р. показали, що він також був споруджений і прикрашений загалом у дусі зрілого віленського бароко, збагаченого орнаментальними прийомами українського бароко. Важливими, якщо не єдиними, взірцями для створення композиції і зовнішнього оформлення батуринського палацу були базиліки Чернігова, Мгара та Києва⁵⁹.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє розглядати впливи литовсько-білоруського зодчества як одне з джерел розвитку синкретичної архітектури українського бароко.

---

1. Ця стаття підготовлена у зв'язку з проектом археологічного та історико-архітектурного вивчення Батурина. Його спонсорує Програма дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадійському Інституті Українських Студій (КІУС), Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету. Директор КІУС проф. Зенон Когут та голова НТШ-А д-р Орест Попович є патронами і науковими дорадниками Батуринського проекту. Автор також щиро дякує за гранти на підготовку публікацій з цієї теми, які надали Фонд Українських Студій при Гарвардському університеті (США), Меморіальний Фонд ім. Марусі Онищук та Іванки Харук при КІУС, Фундація “Прометей” (Торонто) і Фонд “Поміч Україні” (Монреаль) в Канаді у 2007 р.

2. *Ohloblyn O.* Western Europe and the Ukrainian Baroque // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – New York, Fall, 1951. – Vol. 1. – No. 2. – P. 130 – 131.

3. *Виногородська Л.І.* Чернігівські кахлі XVII – XVIII ст. // *Чернігівська старовина.* – Чернігів, 1992. – С. 79, 83; *Виногородська Л., Ситий Ю.* Колекція кахлів з розкопок у Батурині

в 1997–2002 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 112, 115, 118. Про західноєвропейські сюжетні зображення на кахлях Батурина Мазепиного часу див.: *Мезенцев В.* Декоративні рельєфи кахлів з будинку Кочубея в Батурині: місцеві та західні сюжети // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 204–217.

4. *Ohloblyn O.* Western Europe and the Ukrainian Baroque... – P. 130–134.

5. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 166–181; *История украинского искусства.* – К., 1968. – Т. 3. – С. 84–86; *Логвин Г.Н.* По Україні: стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 50, 99–102, 120–121; *Його ж.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – М., 1980. – С. 112–114, 215; *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.* – К., 1986. – Т. 4. – С. 275; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – С. 69–72, 79, 281–283; *Його ж.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 58–60, 235–236, 550–551; *История украинской архитектуры.* – К., 2003. – С. 214–215.

6. *Минкявичус Й.К.* Архитектура Советской Литвы. – М., 1987. – С. 31–42; *Чантурия В.А., Минкявичус Й.К.* Памятники искусства Советского Союза: Белоруссия, Литва, Латвия, Эстония. – М., Лейпциг, 1986. – С. XXXIII–XXXV; *Вечерський В.* Курс історії архітектури країн Східної Європи. – К., 2007. – С. 146, 166–168.

7. *Минкявичус Й.К.* Архитектура Советской Литвы... – С. 34–42. Див. також посилання 15–20.

8. *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... – С. 58.

9. *Юрченко С.* Максаківський монастир // З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 166–167.

10. *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиций: Наследие архитектуры Беларуси. – М., 2002. – С. 419.

11. *Чантурия В.А., Минкявичус Й.К.* Памятники искусства Советского Союза: Белоруссия, Литва, Латвия, Эстония... – Рис. 49; *Юрченко С.* Максаківський монастир... – С. 167; *Габрусь Т.В.* Мураванья харалы. – Минск, 2001. – С. 112–114; *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиций: Наследие архитектуры Беларуси... – С. 102–109, 110–113, рис. 39.

12. *Таурова-Яковлева Т.* Мазепа. – М., 2007. – 129.

13. *Fabianski M., Purchla J.* Historia architektury Krakowa w zarysie. – Krakow, 2001. – S. 232; *Faryna-Paszkievicz H., Omilanowska M., Pasieczny R.* Atlas zabytkow architektury w Polsce. – Warszawa, 2001. – P. 290. Деякі вчені вказують на походження Й.-Б. Зауера з Кенігсбергу. Див.: *Вечерський В.* Курс історії архітектури країн Східної Європи... – С. 166.

14. *Адруг А.* Творчість архітектора Йоганна-Баптиста Зауера // Сіверянський літопис. – 2006. – №5 (71). – Чернігів, 2006. – С. 20.

15. *Spelskis A.* Po baroko skliautais. – Vilnius, 1967. – P. 19; *Samalavicius S.* Masterpiece of the Baroque: Church of SS. Peter and Paul in Vilnius. – Vilnius, 1981; *Vilniaus architektura / ed. R. Gibavicius et al.* – Vilnius, 1982. – P. 12–13, Pls. 254–265; *Vilniaus architektura / ed. A. Jankeviciene et al.* – Vilnius, 1985. – P. 35–39; *Lietuvos architekturos istorija.* – T. 2: Nuo XVII a.

pradziós iki XIX a. vidurio / Ed. A. Jankevičienė. – Vilnius, 1994. – P. 104 – 107; A Guide to Lithuania's Baroque Monuments / Ed. I. Vaisvilaitė. – Vilnius, 1996. – P. 23, 88 – 91; *Rakowski G.* Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie. – Warszawa, 1999. – P. 352 – 354; *Baranowski A.J.* Miedzy Rzymem a Wilnem. – Warszawa, 2006. – P. 257 – 263, Fig. 204 – 206, 208 – 210.

16. *Faryna-Paszkiwicz H., Omilanowska M., Pasieczny R.* Atlas zabytków architektury w Polsce... – P. 479. Для порівняння див. попереднє посилання.

17. *Минькявичус Й.К.* Архитектура Советской Литвы... – С. 34.

18. *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиции: Наследие архитектуры Беларуси... – Рис. 10, 11, 13 – 15, 20, 25, 2, 3; 30, 31, 39 – 41, 61, 63, 65 – 67, 79, 81, 82, 97, 101, 109, 111, 114 – 118, 130, 131, 141, 150 – 155, 163 – 166, 169-180, 183, 1; 185-187, 190, 191, 198, 203, 220, 6; 228, 238, 239, 245, 246, 249 – 252, 256, 257, 260, 268. – Фото. XI, XIV, XXVII.

19. A Guide to Lithuania's Baroque Monuments... – P. 40 – 45; *Rakowski G.* Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie. – P. 129 – 131; *Baranowski A.J.* Miedzy Rzymem a Wilnem... – P. 257 – 267. – Rys. 207, 211 – 217.

20. *Spelskis A.* Po baroko skliautais... – P. 19; *Samalavicius S.* Masterpiece of the Baroque: Church of SS. Peter and Paul in Vilnius... – P. 6; *Адруг А.* Архітектор Йоганн-Баптіст Зауер і Україна // Київська старовина. – 2000. – № 1. – К., 2000. – С. 88 – 89, 91 – 92; *Вечерський В.* Курс історії архітектури країн Східної Європи... – С. 166 – 168.

21. Historia sztuki Polskiej w zarysie / Red. T. Dobrowolskiego, W. Tatarkiewicza. – Krakow, 1962. – Т. 2. – S. 296 – 297.

22. *Адруг А.* Архітектор Йоганн-Баптіст Зауер і Україна... – С. 91; *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 150.

23. *Грабарь И.* История русского искусства. – М., 1911. – Т. 2. – С. 394; *Ohloblyn O.* Western Europe and the Ukrainian Baroque... – P. 130 – 34; *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков... – С. 167 – 172, 174, 176, 181; *Адруг А.* Творчість архітектора Йоганна-Баптіста Зауера... – С. 23 – 24.

24. *Логвин Г.Н.* По Україні: стародавні мистецькі пам'ятки... – С. 99 – 102; *Його ж.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль... – С. 112 – 114; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 275; Історія української архітектури... – С. 214 – 215; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... – С. 58 – 60, 234 – 236. Див. також посилання 5.

25. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков... – С. 169.

26. *Mezentsev V.* The Masonry Churches of Medieval Chernihiv // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 11. – No. 3/4. – Cambridge, Massachusetts, December 1987. – P. 372; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... – С. 50 – 51.

27. *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X – XIII вв.: Каталог памятников // Свод археологических источников. – Вып. Е1-47. – Л., 1982. – С. 39; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... – С. 51.

28. Див.: *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков... – С. 165.

29. *Адруг А.* Творчість архітектора Йоганна-Баптіста Зауера... – С. 22.

30. Там само. – С. 23-24.

31. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков... – С. 166, 170.

32. *Wiedmann G.* Roma Barocco. – Milano, 2002. – P. 74, 76, Figs. 58, 60.

33. *Коваленко В., Мезенцев В.* Відкриття церкви Живоначальної Трійці в Батурині // Батуринські читання-2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 108 – 112. Див. також посилення 1.

34. *Hewryk T. D.* The Lost Architecture of Kiev. – New York, 1987. – P. 25; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 1. – С. 114.

35. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков... – С. 165, 175–177; *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. – К., 2003. – С. 299 – 301, 488, 491 – 495; *Його ж.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України... – С. 281 – 283; *Його ж.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... – С. 550 – 551. Див. також посилення 11.

36. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVI–XVIII веков... – С. 165, 175–177; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... – С. 226–228, 234 – 236.

37. Див.: *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков... – С. 130, 133, 143, 147 148, 159 163, 165; Історія українського мистецтва. – К., 1968. – Т. 3. – Рис. 60, 62, 64, 66, 68, 82, 86.

38. *Wiedmann G.* Roma Barocco... – Milano, 2002. – P. 31, 46, 76, Fig. 14, 30, 61. *Вечерський В.* Курс історії архітектури. – К., 2006. – С. 143 – 144.

39. Historia sztuki Polskiej w zarysie. – Т. 2. – S. 92. – Rys. 41; *Milobedzki A.* Zarys dziejow architektury w Polsce. – Warszawa, 1963. – S. 124, 145. – Rys. 68, 82; *Fabianski M., Purchla J.* Historia architektury Krakowa w zarysie. – Krakow, 2001. – S. 146, 179.

40. *Кулагін А.М.* Каталіцкія храмы на Беларусі. – Мінск, 2000. – С. 36, 38, 67; *Габрусь Т.В.* Мураванья харалы... – С. 67, 68, 89, 97, 102, 103, 105, 111, 126, 132, 157, 238, 242; *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиций: Наследие архитектуры Беларуси... – Рис. 15, 16, 20, 23, 25, 2, 3; 75, 80, 1, 2; 87, 91, 93, 1, 3; 97, 2; 109, 173, 182 – 184, 220, 4.

41. Vilniaus architektura / ed. A. Jankeviciene et al. – Vilnius, 1985. – P. 89, 205, 237, 266, 308-309, 312, 320; Lietuvos architekturos istorija. – Т. 2. – P. 104, 113, 115, 120, 130, 144, 149, 154-156; A Guide to Lithuania's Baroque Monuments. – P. 37, 69, 74, 86, 133,

42. Vilniaus architektura / ed. R. Gibavicius et al. – Vilnius, 1982. – P. 12; *Минкявичус Й.К.* Архитектура Советской Литвы... – С. 34, 39 – 40.

43. A Guide to Lithuania's Baroque Monuments... – P. 86; *Кулагін А.М.* Каталіцкія храмы на Беларусі... – С. 33, 73, 80, 81, 107, 180; *Габрусь Т.В.* Мураванья харалы... – С. 30, 31, 39, 45, 65, 69, 79, 80, 94 – 96, 102 – 105, 192, 193, 238; *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиций: Наследие архитектуры Беларуси... – Рис. 80, 1, 2; 99, 124; *Baranowski A.J.* Miedzy Rzymem a Wilnem... – Rys. 50, 161.

44. Див. посилення 42.

45. *Spelskis A.* Po baroko skliautais... – P. 19; *Samalavicius S.* Masterpiece of the Baroque: Church of SS. Peter and Paul in Vilnius... – P. 11.

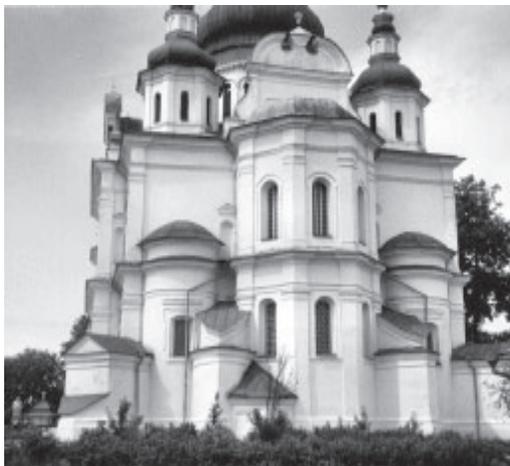
46. Lietuvos architektūros istorija.–Т. 2.–Р. 83. Див. також посилання 19.
47. *Samalavicius S.* Masterpiece of the Baroque: Church of SS. Peter and Paul in Vilnius... – P. 12; *Адрюг А.* Творчість архітектора Йоганна-Баптіста Зауера... – С. 23.
48. *Faryna-Paszkiwicz H., Omilanowska M., Pasieczny R.* Atlas zabytkow architektury w Polsce... – P. 479
49. Див. наприклад: *Millon H. A.* I Trionfi del Barocco: Architettura in Europa 1600 – 1750. – Venezia, 1999. – P. 37, 49; Atlas mundial de la Aquitectura Barroca / ed. *A. B. Correa.* – Unesco, 2001. – P. 62, 70, 71, 75, 76, 81, 82, 85, 86, 88, 96, 101, 106, 108-110, 112, 116-118; *Menichella A.* Sicilia barocca. – Milano, 2002. – Figs. 130, 131, 218, 219.
50. A Guide to Lithuania's Baroque Monuments... – P. 46, 72; Барока у беларускай культуры і мастацтве. – Мінск, 1998. – Рис. 5; *Кулагін А.М.* Каталіцкія храмы на Беларусі... – С. 50, 106, 123; *Габрусь Т.В.* Мураванья харалы... – С. 1, 186, 223, 226; *Faryna-Paszkiwicz H., Omilanowska M., Pasieczny R.* Atlas zabytkow architektury w Polsce... – S. 312, 313, 330, 338, 494, 520, 526, 586; *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиций: Наследие архитектуры Беларуси... – Рис. 81, 156, 177, 201; *Dzieje architektury w Polsce / Red. J. Marcinek.* – Krakow, 2002. – S. 139, 148, 154, 160.
51. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков... – С. 169.
52. Там само. – С. 185, 186.
53. *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... – С. 227.
54. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков... – С. 176.
55. Див. наприклад: *Wiedmann G.* Roma Barocco. – P. 32, 74, 86, 87, 108, 124, 133, 234, 283. – Figs. 15, 58, 88, 106, 116, 227, 278.
56. A Guide to Lithuania's Baroque Monuments... – P. 20, 51, 81; Барока у беларускай культуры і мастацтве... – Мінск, 1998. – Рис. 5, 19; *Кулагін А.М.* Каталіцкія храмы на Беларусі... – С. 38, 42, 57, 67, 107, 123, 144, 164; *Габрусь Т.В.* Мураванья харалы... – С. 3, 78, 142, 178, 226, 241, 244, 256, 257; *Faryna-Paszkiwicz H., Omilanowska M., Pasieczny R.* Atlas zabytkow architektury w Polsce... – S. 289, 391, 526; *Fabianski M., Purchla J.* Historia architektury Krakowa w zarysie... – S. 211, 234; *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиций: Наследие архитектуры Беларуси... – Рис. 81, 150, 156, 159, 177, 185, 195, 249; *Baranowski A.J.* Miedzy Rzymem a Wilnem... – Rys. 14, 16, 159.
57. *Dzieje architektury w Polsce...* – S. 139; *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиций: Наследие архитектуры Беларуси... – Рис. 185; *Baranowski A.J.* Miedzy Rzymem a Wilnem... – Rys. 73, 122.
58. *Кулагін А.М.* Каталіцкія храмы на Беларусі... – С. 45, 66, 144; *Габрусь Т.В.* Мураванья харалы... – С. 91, 192, 233, 239, 263; *Слюнькова И.Н.* Монастыри восточной и западной традиций: Наследие архитектуры Беларуси... – Рис. 186, Фото XXVII; *Baranowski A.J.* Miedzy Rzymem a Wilnem... – Rys. 13, 159.
59. *Мезенцев В.* Західні елементи декору палацу гетьмана Мазепи в Батурині (за малюнком 1744 р.) // Сіверщина в контексті історії України: Збірник наукових праць. – Суми, 2007. – С. 74 – 82.

Рис. 1. Чільний фасад костельу Св. Петра і Павла на Ан-такальнісі у Вільнюсі (1668 – 1684 рр.) (За С. Самалавічусом).

Рис. 2. Троїцький собор у Чернігові (1679 – 1695 рр.). Вигляд з південного заходу. Тут і далі – фото В. Мезенцева.

Рис. 3. Східний фасад Троїцького собору в Чернігові.

Рис. 4. Західний фасад Чернігівського Троїцького собору в Чернігові.

Рис. 5. Ніші першого ярусу північного фасаду Троїцького собору в Чернігові.

Рис. 6. Південний фасад собору Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами (1684–1992 рр.).

Рис. 7. Східний фасад Мгарського собору.

Рис. 8. Південний фасад (то-рець) трансепту Мгарського со-бору.

Олександр Тарасенко

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА І ЧЕРНІГІВСЬКИЙ АРХІЄПИСКОП ФЕОДОСІЙ УГЛИЦЬКИЙ

Активізація мазепознавчих студій, що спостерігається впродовж останніх кілько-надцяти років, уможливило реконструкцію оточення гетьмана, до якого належали як світські, так і духовні можновладці. У цьому контексті значний інтерес становлять, зокрема, взаємини Івана Мазепи й Феодосія Углицького, який у 1896 р. був канонізо-ваний Православною Церквою і вважається покровителем Чернігова.

У біографічних публікаціях дореволюційного часу наголошувалося на авторитеті Феодосія Углицького серед тогочасної української церковної еліти, його організаторсь-

ких здібностях, господарських досягненнях на посадах ігумена Видубицького монастиря (1664 – 1688), архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря (1688 – 1693), зрештою, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського (1693 – 1696). Ці публікації містять чимало дифірамбів на адресу Феодосія Углицького, особливо ті, що з'явилися після 1896 р.¹

У радянський час набули поширення критичні оцінки діяльності Феодосія Углицького. Так, відомий історик В. Дубровський видав у 1925 р. книгу “Життя й діла Феодосія Углицького-Полоницького”, в якій змалював відомого чернігівського ієрарха у чорних кольорах. Книга вочевидь тенденційна, що було зумовлено антицерковною політикою радянського уряду, якій підігравали й деякі історики. Таке пояснення можна сприйняти і зрозуміти, якби не коментар самого В. Дубровського щодо цієї книги, зроблений вже в еміграції, коли він мав повну свободу трактувати свої попередні дії і студії. У своїх спогадах В. Дубровський зауважив, що насправді його книга про Феодосія Углицького не є антицерковною, в ній лише розкрита “шпигунська безчесна діяльність представника московської окупації й насильства над Українською Православною Церквою”². Нарешті, в сучасних публікаціях про Івана Мазепу архієпископ Феодосій Углицький посів місце серед духовних побратимів гетьмана³.

Таким чином, маємо протилежні погляди на чернігівського архієпископа Феодосія Углицького по лінії/парадигмі державник/антидержавник, гарний/поганий, одностудець/підступник, побратим/зрадник, які, на нашу думку, штучно витворені дослідниками. Чи була візія України як національної держави в сучасному її розумінні у освіченого духовенства мазепиної епохи – невідомо. Ми схильні думати, що не було. З'ясувати особисту позицію Феодосія Углицького з “національного” питання навряд чи до снаги біографу з найсмівлівішою фантазією. Бо знаменитий чернігівський архієрей, на відміну від багатьох сучасників з духовної корпорації, не захоплювався письменством. Сподівання, що діловодні матеріали проллють світло на свідомість владики, навряд чи виправдаються.

Ми усвідомлюємо, що відносини між двома можновладцями – гетьманом і архієпископом, хоч якими вони були, не можна ототожнювати зі взаєминами світської (козацької) і духовної влади⁴. Втім, це не знімає запитання: якими були стосунки Івана Мазепи і Феодосія Углицького, на чому вони базувались? Реконструкція цих стосунків, зважаючи на нерозробленість даної проблематики в літературі та брак джерел, може розглядатися лише як версіфіковані нотатки. Але, на нашу думку, вони є достатньо актуальними, такими, що лежать “в основі всякої сучасної наукової роботи: постановка проблеми и выработка гипотез”⁵, а отже, покликані привернути увагу до досить складних взаємин у вищих ешелонах влади – світської і духовної. Тому оцінка представників тогочасних владних структур, наприклад, за критеріями вище зазначе-

них пар протилежностей, буде досить неповною, однобічною, помилковою.

Гетьман Іван Мазепа був досить обережним у взаєминах з церковними діячами. Деяким з них гетьман вочевидь симпатизував (Димитрій Туптало, Варлаам Ясинський), з деякими церковними достойниками підтримував доброзичливі стосунки, не виявляючи особливої приязні (Гедеон Святополк-Четвертинський, Лазар Баранович). Принагідне прочитання джерел дає підстави вважати, що стосунки між Іваном Мазепою і Феодосієм Углицьким були приязні, доброзичливі й ґрунтувалися на обопільному інтересі. У чому полягав цей інтерес – спробуємо розібратися пізніше, а зараз припустимо, що вони могли заізнатися ще замолоду. Очевидно, вони були однолітками або Углицький був на декілька років старший за Мазепу. Це дало С. Павленку підстави припустити, що вони одночасно навчалися в Києво-Могилянській колегії⁶. Місце народження Феодосія (Правобережна Україна) і соціальне становище родини Углицьких (шляхетство) – ще один аргумент на користь версії раннього знайомства Феодосія Углицького та Івана Мазепа.

Вони обидва перебували у вирі подій політичного і церковного життя в Україні 60–70-х рр. XVII ст. Задokumentовані стосунки/знайомство між ними припадають на 1680-ті рр. У 1687 р. Івана Мазепу обирають гетьманом, і він видає універсал на ім'я Видубецького ігумена Феодосія Углицького. А через рік останній опиняється в Чернігові.

У літературі висловлювалася думка, що поява у Чернігівській єпархії у другій половині XVII ст. відомих церковно-культурних діячів, ба навіть утворення тут “літературно-філософського гуртка”, були зумовлені прагненням архієпископа Лазаря Барановича вивістити чернігівську кафедру і тим самим створити гідну культурну конкуренцію Києву. Генеза так званих “Чернігівських Афін” потребує окремого детального розгляду, але вже зараз можна говорити про те, що деякі церковні діячі з'являлися на чернігівській землі зі згоди або за безпосередньої протекції гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепа. Так, скажімо, Димитрій Туптало, очевидно, був з Іваном Мазепою у більш близьких стосунках, ніж з Лазарем Барановичем.

На нашу думку, Феодосія Углицького навряд чи можна вважати людиною Лазаря Барановича. Він з'явився в Чернігові наприкінці 1688 р. і посів місце архімандрита Чернігівського Єлицького монастиря. Роком раніше, у 1687 р. Феодосій Углицький, натовді ігумен Видубицького монастиря, а також київський протоієрей Іоанн Углицький, імовірно брат Феодосія, були серед тих, хто підписався під актом обрання на гетьманський уряд Івана Мазепа⁷. Отже, очевидно, що переїзд Феодосія з Києва до Чернігова відбувся за узгодженням архієпископа і гетьмана. Але наступні події, пов'язані з кар'єрним просуванням Феодосія в Чернігівській єпархії, свідчать про значне зацікавлення в ньому гетьмана.

Уже в березні наступного 1689 р. до Москви відправилась делегація на чолі з Феодосієм Углицьким, місія якої полягала в тому, щоб засвідчити вдячність Лазаря Барановича за надання Чернігівській єпархії статусу архієпископії та її фактично безпосереднє підпорядкування московському патріархові. Ще одне завдання Феодосія Углицького полягало в тому, щоб передати Московському патріарху Іоакиму відповідь архієпископа Лазаря на його запит про деякі питання християнського вчення та церковні практики на Україні. Це завдання, здається, не було простим, бо патріарх заздалегідь був вороже налаштований до українських книжників і, зрештою, залишився незадоволений їхньою відповіддю⁸. Проте, архімандрит Феодосій Углицький, напевно, не дуже постраждав від патріаршого гніву, можливо через те, що успішно виконав іншу – гетьманську – місію. Він доставив лист Івана Мазепа до царів Івана й Петра Олексійовичів та їхньої сестри Соф'ї Олексіївни й отримав свідчення їхньої приязні до гетьмана⁹. У цей час узгоджувалися питання, пов'язані з візитом до Москви великої гетьманської делегації. Феодосій Углицький, повертаючись в Україну, передусім завітав до гетьманської столиці Батурина і там “звітував” гетьману Івану Мазепі про візит до Москви¹⁰.

У виборах Київського митрополита Варлама Ясинського в червні 1690 р., якого підтримував гетьман Іван Мазепа, брав участь Феодосій Углицький, тоді як Лазар Баранович відмовився прибути до Києва. Невдовзі архієпископ Лазар остаточно посварився з новообраним митрополитом Варлаамом. З обох сторін дійшло до скарг-апеляцій патріарху. Очевидною причиною протистояння двох поважних архієреїв була майнова та територіальна суперечка між двома церковними юрисдикціями – Київською митрополією і Чернігівською єпархією. Однак, чи не могла бути глибинною причиною конфлікту образа Лазаря Барановича за останній втрачений шанс стати Київським митрополитом, а відтак і ревність до взаємних симпатій між гетьманом Іваном Мазепою і митрополитом Варлаамом Ясинським?

Наступний епізод, який розгорнувся у трикутнику Мазепа – Баранович – Углицький становить більший інтерес для з'ясування їхніх взаємин. У жовтні 1690 р. Феодосій Углицький знову відправився до Москви з листами від Лазаря Барановича та Івана Мазепа з проханням призначити його помічником чернігівського архієпископа¹¹. У листопаді патріарх Адріан видав грамоту Єлецькому архімандриту, в якій говорилося, що “в єпархии Черниговской ради изнеможения в старости сущего в Святе Дусе сына и сослужителя нашея Мерности, преосвященного Черниговского и Новгородсеверского архиепископа Лазаря Барановича, взят он Феодосий, бывый игумен из Киевского Выдубицкого Михайловского монастыря, во град Чернигов, в Елецкий Пресвятая Богородицы монастырь, и в нем учинен архимандрит. И правление в доме архиерея Лазаря Барановича, по Его архиепископлю велению имети Ему, архиманд-

риту Феодосію повелся же. ... Такожде нашей Мерности и сын возлюблен Царского Пресветлого Величества, Войска Запорожского, обоих стран Днепра. Гетман Иоанн Стефанович Мазепа ... писа, вспомошествовательне о соделовании потребств его [Феодосія – *О. Т.*], извествуя его честность и знастность во стране благого жития”¹².

Зрештою прохання було виконане, й архімандрит Феодосій Углицький був призначений офіційним помічником (коадьютором) Лазаря Барановича. Але справа цим не обмежилася. Незабаром виникла ідея архієрейської хіротонії Феодосія Углицького у ту ж таки Чернігівську єпархію, де кафедрю ще посідав Лазар Баранович. Хто її автор, на разі з'ясувати неможливо. В літературі побутує версія, що сам Лазар Баранович був ініціатором висвячення в архієпископи Феодосія Углицького. Але чому – відповіді досі немає. Старий і німецький, він побоювався, що через наглу смерть архієрейська кафедра може потрапити в небажані руки? Аргументи, м'яко кажучи, недостатні, щоб порушувати канони. Та й для неупередженого дослідника вони видаються непереконливими.

Втім, розглянемо, як розгорталися події. У квітні 1692 р. гетьман Іван Мазепа написав два листи – царям Івану і Петру та патріарху Адріану. В листі до останнього він, зокрема, писав: “Изволиши в ту епархию [Чернігівську – *О. Т.*] освятите архієпископа и подати пастыря, сего доброжелательного, мужа пречестнейшего архимандрита Елецкого Черниговского Феодосия Углицкаго, мужа по истине чести и власти тоя достойна, довольна суца еже управляти вверенную себе паству: словом премудра, житием полезна, от юности во иноческом чину добре поживша, в божественных книгах искусна и могуща наставляти словесные христовы овцы на духовную пажить”¹³. Архієпископ Лазар також написав лист до патріарха, хоча в ньому прохання висловлене скромніше: “Чтобы изволил святейший патриарх посвятити Феодосія архимандрита ему архієпископу быти сослужителем, посліди же смерти, чтобы наследник был престола”¹⁴.

Наприкінці липня 1692 р. Феодосій прибув до Москви з листом від гетьмана й чолобитною від чернігівського духовенства (!). Іван Мазепа писав, що “Черниговская епархия нынешнего времени zelo требует пастыря и правителя во духовности, ... по их царскому повелению святейшому патриарху посвятить его [Феодосія – *О. Т.*] во архієпископы, и власть имел бы он совершенную”¹⁵. Чернігівське духовенство висловлювало бажання мати Феодосія Углицького за архієпископа після Лазаря Барановича.

Московський патріарх відреагував у відповідності з церковними канонами, наголосивши, що два архіпастирі на одну кафедру не призначаються, чинний архієрей може зрестися престолу (через німець, старість або хворобу), але в такому разі має зробити відповідну письмову заяву. Архієрей може бути і відсторонений від виконання своїх

обов'язків, але лише собором і судом архієрейським ¹⁶.

Жодна з названих процедур не була застосована по відношенню до Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. З Москви в Україну полетіли запити Барановичу й гетьману. На Гетьманщині не забарилися з відповіддю, “и он Гетман, со всем воинством Запорожским и духовного чину игумены, протопресвитеры же и иереи и с причетники церквей, и малороссийских городов все жители их царскому величеству и святейшему патриарху биша челом, с прошением, чтобы той их Черниговской церкви поставлен был пастырь и правитель архиерей [Феодосій – *О. Т.*]” ¹⁷.

Лазар Баранович у відповіді-лісті виявляв одностайність з патріархом і особливо не наполягав на такому вирішенні питання, однак, зрештою, визнавав, “что он уже великою старостию ныне содержится и в телесней крепости изнеможе, чesого ради посвятил бы великий господин святейший патриарх во архиереи в Чернигов архимандрита Феодосия” ¹⁸. Знов таки, не зрозуміло, чи збирався Лазар Баранович, наполягаючи на хіротонії Феодосія Углицького, відмовлятися від кафедри, чи ні. Проте наполегливість “Гетьмана со всем воинством Запорозьким” змусили московську духовну владу шукати компроміс. Зрештою патріарх погодився висвятити Феодосія архієпископом, але не надаючи “ставленої” архієрейської грамоти, а вручивши йому і гетьману Івану Мазепі грамоти від царів Івана й Петра Олексійовичів, в яких підтверджувалося право Феодосія на Чернігівську архієпископію ¹⁹. Патріарх, зі свого боку, повідомив гетьмана: “Писал еси к нашей Мерности, с прошением всея малороссийския страны жителей, якоже духовного чина, такожде и мирского общества людей, еже бы вами тамо избранного, Пресвятыя Богородицы Елецкого Черниговского монастыря, архимандрита Феодосия Углицкого, хиротонисати нам в Черниговскую епархию архиепископа, яко тая епархия в нынешнее время требует зело правления дел церковных и пастыря. И наша Мерность с советом и волею благочестивейших наших великих Государей Царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича, всея великая и малая и белая России самодержцев, ... такожде и с прочими присутствующими zde архиереи, по тому прошению и избранию вашему, архимандрит Феодомий Углицкий, в Черниговскую епархию во архиепископы посвятихом, нынешнего 7201 лета месяца сентемврия в 11 день” ²⁰.

Лазарю Барановичу патріарх також написав лист, повідомляючи про хіротонію Феодосія Углицького ²¹. В окремому листі на ім'я самого Феодосія патріарх Адріан роз'яснював, що він не має права видати йому “ставлену” грамоту, поки живий Лазар Баранович ²². Висвячений архієпископом, але не отримавши грамоти, Феодосій разом з почтом тривалий час перебував у Москві, аж поки не втрутився в ситуацію правитель Посольського приказу Омелян Українцев, якого він знав ще з часу обрання гетьманом Івана Мазепи ²³. Завдяки його клопотанню делегація на чолі з Феодосієм

Углицьким на початку 1693 р. повернулася в Україну. І знову шлях до Чернігова проліг через гетьманську столицю Батурина²⁴.

Архієпископ Лазар Баранович помер 3 вересня 1693 р. Феодосій Углицький особисто відвідав Батурина і повідомив про це гетьмана. Обряд поховання в кафедральному Борисоглібському соборі здійснював владика Феодосій. Був запрошений і гетьман Іван Мазепа. Але він відмовився приїхати до Чернігова, через, здається, не дуже переконливі причини. 28 вересня Іван Мазепа виїхав з Батурина і по дорозі до Чернігова отримав звістку, що татари готують напад і тому змушений був перервати поїздку для участі в похоронній процесії²⁵. Після похорону Феодосій знову прибув до Батурина. Звідси було відправлено повідомлення до Москви про смерть та похорон Лазаря Барановича, а також прихильне ставлення гетьмана і старшини до Феодосія Углицького, з проханням затвердити його дійсним архієпископом Чернігівським²⁶.

Після смерті Лазаря Барановича Феодосій мав отримати стверджувальну грамоту на право займати Чернігівську кафедру, однак сам до Москви не поїхав і взагалі до своєї смерті в 1696 р. уже не виїжджав з Чернігова, принаймні за межі Гетьманщини. До Москви був відправлений ієромонах Пахомій. Він і привіз на початку 1694 р. у Батурина і Чернігів підтверджувальні грамоти від царів і патріарха на ім'я гетьмана²⁷ і "ставленую" архієрейську грамоту Феодосію Углицькому²⁸.

Що ж стосується звернень та прохань службового, адміністративного і господарського характеру з боку Феодосія Углицького як Єлецького архімандрита та Чернігівського архієпископа до Івана Мазепа-гетьмана, то усі вони задовольнялися. При чому у своїх листах Іван Мазепа найчастіше іменує Феодосія "Ясне в Богу преосвященний милосци отче, мне велце милостивий пане в Духу Святом, отче и приятелю"²⁹. Іван Мазепа, як свідчить лист архієпископа Феодосія до свого племінника Василя Полоницького, написаний орієнтовно в другій половині 1693 р., брав участь у влаштуванні кар'єри членів родини Углицьких. Намагаючись зарадити своєму племіннику, уладнати спірні матеріальні питання в зв'язку з його одруженням, він писав: "Ты у нас благодатією Божією еще не храмый и не слепый, и з ласки Ясне Вельможного Добродея не голый и не овшеки от людей погародзоный"³⁰. Опікувався ним й Іван Ломиковський, тоді генеральний осавул – людина наближена до Івана Мазепа. Тому ж таки племіннику Василю архієпископ Феодосій писав: "Можешь теды тое все предложить Добродееви своему и моему, Его милости Пану Есаулу Енеральному второму, и як Его Милость порадит, так и справя"³¹. Зрештою, Василь Полоницький став бунчуковим товаришем і набув значні маєтки³².

Архієпископ Феодосій Углицький помер 7 лютого 1696 р. у Чернігові³³. До І. Мазепа одразу ж відправили гінця, однак ми не знаємо, коли відбувся похорон архієрея і чи був на ньому присутній гетьман. Місце Феодосія Углицького на архієрейській по-

саді зайняла людина, котра з'явилася в Чернігові за життя Феодосія і також була близькою до гетьмана – Іоан Максимович. Останній вважав себе продовжувачем справи Феодосія Углицького і багато зробив для ушляхення його імені.

Таким чином, стосунки між Іваном Мазепою та Феодосієм Углицьким були приязні, доброзичливі й ґрунтувалися на обопільному інтересі. Їхнє знайомство сягає щонайменше 60 – 70-х рр. XVII ст., а можливо і раніших часів. На нашу думку, “кадрова політика” Івана Мазепа-гетьмана ґрунтувалася, значною мірою, на інстинкті самозбереження. На практиці це виражалося в тому, що оточення гетьмана формувалося за принципом особистої лояльності. Звичайно, Іван Мазепа прагнув контролювати й церковну сферу, тим більше, що московський уряд провадив свою політику щодо церкви і духовенства, шукаючи спільної мови з впливовими представниками українського духовенства. Чисю “людиною” був Феодосій Углицький – Москви чи гетьмана І. Мазепа? Аналіз фактів, на нашу думку, свідчить, що він був самим собою. Займаючи високі адміністративні посади в Церкві, Феодосій діяв зважено, обережно, будуючи відносини з представниками духовної та світської (козацької) еліти. Гетьман І. Мазепа сприяв зростанню Ф. Углицького, цілком імовірно сподіваючись на відповідну підтримку з його боку. Проте, не можна забувати, що навіть у ранньомодерний час люди мали здатність вибудовувати міжособистісні стосунки на емоційному ґрунті, а не на розрахунку, тобто просто подобатися один одному.

-
1. Див.: *Тарасенко А.Ф.* Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. – Дубно, 2005.
  2. *Дубровський В. М. С. Грушевський у Чернігові (Сторінка з спогадів) // Календар-альманах “Відродження”. – Буенос-Айрес, 1961. – С. 99 – 119.*
  3. Див.: *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 255 – 258.
  4. У літературі робилися і робляться спроби подивитися на цю проблему комплексно, напр.: *Салій К.* Іван Мазепа і Українська Православна Церква кінця XVII – початку XVIII ст. // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 159 – 163.
  5. *Февр Л.* Бои за историю. – М., 1992. – С. 28.
  6. *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники... – С. 255.
  7. Універсали Івана Мазепа. 1687 – 1709. – К.; Львів, 2002. – С. 62.
  8. *Шляпкин И.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651-1709). – СПб., 1891. – С. 189.
  9. Листи Івана Мазепа. 1687 – 1691 / Упорядник та автор передмови *В. Станіславський.* – К., 2002. – Т. 1. – С. 301 – 302.
  10. Там само. – С. 343 – 344.
  11. Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Ч. 1. – Т. 5. – С. 319 – 323.

12. Там само. – С. 332 – 333.
13. Там само. – С. 349.
14. Там само. – С. 351.
15. *Добровольский П.* Ход дела о поставлении в Москве святителя Феодосия Углицкого в архиепископа Черниговского в 1692 году // Прибавления к “Черниговским епархиальным известиям”. – 1904. – № 10. – С. 324.
16. Там само. – С. 322 – 323.
17. Там само. – С. 326.
18. Там само. – С. 327.
19. Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей преосвященному Феодосию архиепископу Черниговскому и Новгородскому, данная в подтверждение прав его на Черниговскую архиепископию / Публ. *П. Добровольского* // Прибавления к “Черниговским епархиальным известиям”. – 1900. – № 8 – 9. – С. 258 – 262; Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей гетману Мазепе по поводу назначения и посвящения архимандрита Елецкого Феодосия Углицкого в архиепископа Черниговского / Публ. *П. Добровольского* // Прибавления к “Черниговским епархиальным известиям”. – 1901. – № 9. – С. 296 – 298.
20. Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Ч. 1. – Т. 5. – С. 357.
21. Там само. – С. 358.
22. Там само. – С. 384.
23. Коломацькі статті з російської сторони підписав О. Українцев: Універсали Івана Мазепи. 1687 – 1709. – К., Львів, 2002. – С. 62.
24. *Тарасенко А. Ф.* Святитель Феодосій, архиепископ Черниговский... – С. 76.
25. Роменський краєзнавчий музей. – Відділ рукописів. – № 503. – Арк. 152 – 154.
26. Там само. – Арк. 503 – 505, 508 – 510.
27. Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей гетману Мазепе о милостях к восприявшему Черниговский архиерейский престол преосвященному Феодосию Углицкому / Публ. *П. Добровольского* // Прибавления к “Черниговским епархиальным известиям”. – 1901. – № 10. – С. 331 – 333.
28. Ставленная архиерейская грамота святителя Феодосия, архиепископа Черниговского / Публ. *П. Добровольского* // Прибавления к “Черниговским епархиальным известиям”. – 1900. – № 1. – С. 11 – 19.
29. Див. наприклад: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник *С. Павленко*. – К., 2007. – С. 189.
30. Материалы для жизнеописания святителя Феодосия, черниговского чудотворца // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – Отд. 2. – С. 31 – 32.
31. Там само. – С. 32.
32. Див.: *Милорадович Г.* Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – С. 164 – 165; *Лазаревский А.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. – Чернигов, 1892; Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття *І. Ситого*. – Чернівці, 2005.
33. Див.: *Тарасенко А.* Святитель Феодосій, архиепископ Черниговский... – С. 94 – 97.

КАТЕРИНИНСЬКА ЦЕРКВА В ЧЕРНІГОВІ

Кожного, хто підїжджає по шосе до Чернігова з боку Києва, зустрічає струнка, біла й ошатна споруда на високому пагорбі. Це – мурована Катерининська церква. Вона одразу привертає увагу подорожніх своїм чітким силуетом і пружними позолоченими банями. Як видатну пам'ятку української архітектури Катерининську церкву наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України №128 від 2 червня 1999 р. включено до Державного реєстру національного культурного надбання.

Перше писемне свідчення про Катерининську церкву належить історику, статистику і етнографу О.Ф.Шафонському. У своїй праці про Чернігівське намісництво (датована 1786 р., вона вийшла друком у Києві 1851 р.) дослідник зазначив, що церква зведена коштом братів Семена і Якова Лизогубів згідно заповіту їхнього батька чернігівського полковника Юхима Лизогуба і освячена в 1715 р. чернігівським архієпископом Антонієм Стаховським. При церкві натовді існувала школа¹. У топографічному опису Чернігова кінця XVIII ст. зафіксовано наявність біля Катерининської церкви дерев'яної дзвіниці².

Додав відомостей про Катерининську церкву вчений і церковний діяч Філарет Гумілевський, який навів навіть кількість вікон у будівлі – 40. На його думку, це робить споруду світлою всередині й красивою зовні. Він також уперше зафіксував стан первісного іконостасу. Важливе значення мала публікація напису на зворотньому боці ікони Спасителя з давнього іконостасу, який свідчив, що “року 1715 стали ікони сии трудами Якіма”. Ф. Гумілевський оприлюднив також напис на Євангелії, виданому в Москві 1688 р.: “Подал до церкви мурованой Катерининской черниговской раб божий Іаков Ефимович Лизогуб, генеральний бунчужний, року 1715 апр. 14”. Інше Євангеліє львівського друку 1690 р. “було дано до храму св. великомученицы Екатерины рабом божим Ерофеем Петровым року 1698”. Ф. Гумілевський дійшов висновку, що цей напис засвідчив існування більш ранньої дерев'яної церкви, на місці якої було зведено мурований храм³.

П.М. Савицький в 1914 р. у спільній з В.Л. Модзалевським праці про давнє мистецтво Чернігова відзначив, що Катерининська церква виділяється серед інших храмів, які відтворили форми української народної дерев'яної архітектури. Автор майже дослівно переповів дані про замовників споруди та рік її освячення, наведені у згаданих працях О.Шафонського та Ф. Гумілевського. Особливу увагу він звернув на хрестопо-

дібний план і заломы, які названі “зімкнутими склепіннями, що несуть бані”. П.М. Савицький був упевнений в тому, що Катерининська церква втілила в цеглі саме той тип дерев'яного храму, який найбільш повно відповідав уподобанням місцевої людності. Для архітектурного декору фасадів характерне розмаїття і разом з тим присутні стриманість і простота. На думку автора, стилістика бароко найбільш повно виявилась у формах порталів входів і наличників вікон. Простота відрізняє Катерининську церкву від київського, а ще більше від західноєвропейського бароко⁴. В.Л. Модзалевський назвав Катерининську церкву зразком “широ-українського архітектурного церковного стилю”. Він повторив відомості про будівлю з публікацій О. Шафонського та Ф. Гумілевського і зупинився на плановій побудові храму та його структурі⁵.

Влітку 1944 р. Чернігів відвідала група фахівців Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом Б.О. Рибакова з метою з'ясування стану пам'яток після звільнення міста від німецько-фашистських загарбників. Було зафіксовано, що Катерининська церква перебувала натовді в жахливому стані⁶.

Після Великої Вітчизняної війни дослідники української архітектури XVII – XVIII ст. вели мову про два напрямки сакрального зодчества. Той напрямок, який продовжив досягнення і традиції української народної дерев'яної архітектури, гідно представляє Катерининська церква в Чернігові. У переважній більшості публікацій чернігівський храм розглядається у групі видатних пам'яток української архітектури, до складу якої входять також Всіхсвятська церква Києво-Печерської Лаври, Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві та Успенський собор у Новгороді-Сіверському.

У монографіях з історії українського мистецтва і архітектури, а також у виданнях про старожитність Чернігова автори неодмінно звертали увагу на Катерининську церкву. І.О. Ігнаткін датував зведення Катерининської церкви початком XVIII ст. Головну увагу він звернув на типологію споруди та зв'язок її композиції з прийомами дерев'яної архітектури⁷.

Г.Н. Логвин підкреслив, що Катерининська церква зведена на честь звитяги козаків Чернігівського полку під час взяття турецької фортеці Азов у липні 1696 р. Цьому меморіальному пам'ятнику якнайкраще відповідає центрична композиція. Автор датував споруду початком XVIII ст. і писав (без посилань на джерела) про побудову Катерининської церкви коштом чернігівського полковника Якова Лизогуба⁸. А.А. Карнабед стисло переповів історію церкви, проведення реставраційних робіт. Він повторив думку про зведення споруди на честь героїзму чернігівських козаків нащадками Я.К. Лизогуба наприкінці XVII – на початку XVIII ст.⁹ У довідкових виданнях відзначалось, що Катерининська церква зведена на місці храму доби Київської Русі на честь

подвигів чернігівських козаків¹⁰.

Деякі автори звертались до окремих аспектів проблем. А.К. Адруг порушив питання про народні джерела композиції Катерининської церкви та про її авторство¹¹. О.І. Травкіна висловила припущення, що Катерининська церква названа на честь патрональної святої дружини Петра I Катерини¹². Л.А. Омельяненко торкнулась деяких питань історії споруди¹³.

Перше відоме зображення Катерининської церкви збереглося на мальованому плані міста 1706 р. – “Абрисі Чернігівському”. Над рисунком напис “Екатерининская”, а під ним “каменная”. Вона постає тридільною з трьома банями. Зображення досить умовне, та й на той час споруда була, мабуть, ще не завершеною будівництвом. Цей документ засвідчив існування мурованої Катерининської церкви на початку XVIII ст.

Важливе значення мала публікація у 1911 р. якісних фотографій, що зафіксували зовнішній і внутрішній вигляд храму. Видно прибудовану в XIX ст. із західного боку теплу Покровську церкву. В середині споруди розписів не існувало – увесь тиньк побілено. На фото можна побачити новий одноярусний іконостас, влаштований у XIX ст. замість первісного. Вміщено також фото царських врат XVIII ст.¹⁴

На обкладинці журналу “Наше минуле” (датована 26 травня 1918 р.) у лівому долішньому куті художник Г.І. Нарбут вмістив графічне зображення Катерининської церкви, мабуть, з південного сходу. Пропорції храму дещо видовжені, але митець вдало передав форми восьмериків та прибудов між раменами планового хреста. У багатьох післявоєнних виданнях вміщені фотографії переважно зовнішнього вигляду храму, який після проведення реставраційних робіт суттєво не змінювався.

Отже, стан наукового вивчення Катерининської церкви не можна назвати задовільним. Відомості про її спорудження ґрунтуються на повідомленні О.Ф. Шафонського невідомого походження. Важливим джерелом для дослідників стала здійснена Ф. Гумілевським публікація написів на сторінках Євангелій, наданих до Катерининської церкви. Але досі бракує точного датування споруди, відкритим залишається питання про її авторство.

Катерининська церква в Чернігові знаходиться на одній з високих ділянок правого берега Десни на захід від стародавнього Дитинця. Споруда замикає перспективу шосейної дороги, яка веде до міста з Києва, а з боку міста – Алею Героїв, яка починається від Красної площі. Храм має три входи. Головним є північний (згідно містобудівної ситуації) по центральній осі Алеї Героїв. Катерининська церква відіграє важливу роль у панорамі міста і є однією з провідних вертикальних домінант Чернігова. Споруда постала на дуже вигідному місці, заселеному ще за часів Київської Русі. Під час археологічних досліджень 1947 – 1948 рр. було встановлено наявність культурного шару домонгольського періоду із залишками житлових споруд. За 35 м на південь

від церкви знайдені залишки житла і речей, а також цегли (плінфи) XII ст. з клеймами. Усе це дало підстави В.А. Богусевичу висловити припущення про існування на цьому місці у XII ст. мурованого храму, невідомого за писемними джерелами¹⁵.

У 1984 р. співробітники відділу археології Чернігівського історичного музею та Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом В.П. Коваленка та П.О. Раппопорта дослідили близько 50 кв. м біля Катерининської церкви на місці вірогідного розміщення храму XII ст. Виявити залишки давньоруського мурування не вдалося, бо, мабуть, воно частково чи повністю залишилось під фундаментами існуючої церкви. Знайдені фрагменти будівельних матеріалів, фресок, кераміки та прикрас. На краю тераси розчищена господарська яма XI ст., куди були звалені браковані вироби гончарів¹⁶. Таким чином, не викликає сумніву існування давньоруського храму на тому місці, де зараз височить Катерининська церква. Згідно давньої традиції після знесення старої церкви новозбудований храм отримував ту ж саму назву. Тому можна сказати, що на цьому місці починаючи з XII ст. знаходилась Катерининська церква – спочатку мурована, потім дерев'яна і, нарешті, знову мурована.

У післявоєнний час в літературі утвердилась думка про зведення Катерининської церкви в Чернігові на честь подвигів козаків Чернігівського полку під час взяття турецької фортеці Азов у липні 1696 р. Підстави для такої думки існують. Адже чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб як наказний гетьман командував українськими військами у другому Азовському поході 1696 р. Основу їх складала 4 полки – Чернігівський, Гадяцький, Лубенський та Прилуцький. Під час вирішального штурму українські козаки захопили один бастион і гармати, які були на ньому, повернули на турків. Їм на підмогу прийшли донські козаки та московські стрільці. У неділю 19 липня 1696 р. о другій годині дня гарнізон фортеці капітулював. Після великого банкету 30 липня козацьке військо рушило додому. У розлогому листі до патріарха Адріана цар Петро I високо оцінив мужність козацького війська¹⁷.

Петро I також нагородив Чернігівський козацький полк срібним хрестом (розмір 31 x 16,5 см), який зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (Інв. № И – 2525). На звороті держака вирізьблено напис староукраїнською мовою: “Ради служби под Азовом, Єго мл пана Якова Лизогуба полковника черниговского на то час маючого в зледеню и над иними полками зверхно /крест сей гсднь з полковою црквію и всеми утврами црковними євлієм и сосудами/ з его вел гдра казни пожалован в полк Черниговскій лета от создания мир: 7204 а от воплощ: Бга слова 1696 мца авг: А (1)”¹⁸.

Таким чином, думка про побудову нової мурованої церкви Катерини могла виникнути уже в другій половині 1696 р. Якщо пристати до твердження О.Ф. Шафонського, що Катерининська церква зведена братами Семеном і Яковом Лизогубами за

заповітом їхнього батька чернігівського полковника Юхима Лизогуба, який помер між січнем і 27 вересня 1704 р.¹⁹, то виходить, що почалось будівництво церкви у 1705 р. чи навіть у 1706 р. А на “Абриси”, створеному, мабуть, влітку 1706 р. після відвідин Чернігова Петром I церква намальована вже збудованою. Час надто малий для підготовки і проведення значного обсягу будівельних робіт.

Звичайно, така споруда зводилась як мінімум за 2–3 будівельні сезони (без опоряджувальних робіт). Сезон починався у квітні й закінчувався у жовтні з настанням морозів. Початку власне будівельних робіт передували виготовлення цегли, заготівля вапна та інших будівельних матеріалів. Усе це займало кілька років. А ще ж треба було знайти архітектора, погодити з ним тип і вигляд майбутньої споруди і запросити робітників. Звідси виходить, що цей комплекс робіт було започатковано ще наприкінці XVII ст., можливо, вже після смерті Я.К.Лизогуба, яка сталась 9 серпня 1698 р. Полковником чернігівським став його син Юхим Лизогуб, який і розпочав будівельні роботи, завершені у 1706–1707 рр. Далі тривали опоряджувальні роботи й виготовлення іконостаса, а освячення храму відбулось у 1715 р.

Як уже згадувалось, О.І. Травкіна висунула припущення, що Катерининська церква в Чернігові названа на честь патрональної святої дружини Петра I Катерини. Супроти цього виникають суттєві заперечення. Ми вже згадували, що на цьому місці в XII ст. стояла мурована церква. Це означає, що всі храми, які поставали на цьому ж місці, також були присвячені великомучениці Катерині. Існування Катерининської церкви в 1698 р. засвідчив напис на Євангелії львівського друку 1690 р., про який згадував ще Ф. Гумілевський. Це Євангеліє і досі зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (Інв. № АЛ–212). Запис зроблено на аркушах 1–6: „Сия книга глаголема Евангелие дана до храму святой великомученицы Екатерины рабом божим Ерофеем Петровичем за отпущение грехов его року 1698”²⁰. До цього можна додати, що весілля Петра I з Катериною відбулось 19 лютого 1712 р.²¹ На той час Катерининська церква вже була зведена і залишалось провести лише деякі опоряджувальні роботи.

Значний інтерес становить питання про авторство Катерининської церкви. Як вже зазначалося, вона належить до групи видатних пам’яток, які об’єднують спільна об’ємно-просторова композиція, подібні елементи декору та високий технічний і художній рівень виконання. Маються на увазі Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696–1701 рр.), церква Всіх Святих Києво-Печерської Лаври (1696–1698 рр.) і Успенський собор у Новгороді–Сіверському (початок XVIII ст.). Усе говорить за те, що ці будівлі зводив один зодчий або одна артіль будівничих. Для всіх споруд характерні уступи пілястр на гранях об’ємів під своєрідними капітелями з волютами, вигнутими у зворотний бік, ніж звичайно. Такий декоративний прийом в

українській архітектурі того часу більше ніде не зустрічається. В Катерининській церкві волоти відсутні, однак інші деталі й загальний вигляд близькі до київських храмів.

Раніше авторство згаданих київських споруд приписували московському архітектору Д.В. Аксамитову, але він натоді працював у Москві й не міг будувати на Україні. Г.Н. Логвин, розглядаючи будівництво Успенського собору у Новгороді-Сіверському, цитував (без посилання на джерело інформації) універсал гетьмана І. Скоропадського: “для строения оной (церкви) зятягнений нарочно з Києва Архитект, дела подлежащего не хочет зачинать без дания себе належных грошей”. Автор зробив висновок, що згаданого зодчого запрошували для роботи з Києва до Чернігова і Новгорода-Сіверського. Але імені архітектора з’ясувати не вдалося²².

У 1690-х рр. в Україні працював досвідчений архітектор Йосип Дмитрович Старцев – провідний зодчий “Приказа каменных дел” у Москві, який на запрошення гетьмана І. Мазепи прибув до Києва. Тут він збудував Богоявленський собор Братського монастиря (1690 – 1693 рр.) та Миколаївський собор (1690 – 1696 рр.). У 1696 р. почалось будівництво вже згаданих Георгіївського собору Видубицького монастиря та церкви Всіх Святих Києво-Печерської Лаври. Цілком можливо, і ці споруди звела артіль під керівництвом Й.Д. Старцева. На користь цього свідчить і наявність уступів пілястр під капітелями на фасадах Богоявленського собору. Усе це дозволяє з достатньою мірою вірогідності говорити про те, що артіль будівничих під проводом Й.Д. Старцева була причетна до зведення й Катерининської церкви в Чернігові²³.

Опоряджувальні роботи закінчились 1715 р., і того ж таки року храм освятили. В середині встановили пишній різьблений іконостас з гербом Лизогубів, який у другій половині ХІХ ст. замінили на новий одноярусний. Жодних відомостей про стінопис у Катерининській церкві немає.

Протягом трьох століть існування храму суттєвих перебудов не зафіксовано. Певний час при церкві була дерев’яна дзвіниця. Після пожежі 1837 р. до Катерининської церкви із заходу була прибудована тепла Покровська церква²⁴. У довоєнні роки у приміщенні церкви зберігались документи обласного архіву. В 1941 р. під час пожежі було пошкоджено мурування стін, втрачено дах. Згоріли хори й віконні рами. Покровська церква була наполовину зруйнована. Реставраційні роботи проводились у кілька етапів. Перший охопив 1947 – 1955 рр., коли храм було відбудовано після воєнного лихоліття. У 1974 р. прийнято рішення про використання приміщення храму для музею. Задля цього провели комплекс реставраційних робіт за проектом і під керівництвом М.М. Говденко. У грудні 1979 р. у цій будівлі відкрито Музей народного декоративного мистецтва Чернігівщини – відділ Чернігівського історичного музею. У 2003 – 2004 рр. реставратори відновили мурування на фасадах, перекрили дахи та вкрили позолотою завершення бань.

Катерининська церква – хрестова в плані центрична споруда, яка має 5 бань. Навколо центрального четверика знаходяться чотири восьмерики по осях північ – південь і схід – захід. Між об'ємами восьмериків розміщені квадратні в плані більш низькі приміщення, які підкреслюють центричність і баштоподібність усієї споруди. Грані струнких восьмериків підкреслені пілястрами (лопатками), які переходять вгору у багатопрофільний карниз. В основі споруди високий цоколь. Високі вікна обрамлені наличниками із півколонок і трикутних фронтончиків. Портали трьох входів мають вишукані форми. Саме в декорі фасадів виявилось найбільше барокових рис. Всередині споруди рамена просторового хреста нічим не розділені, й до того ж відсутні хори з південної і північної сторін, що дає можливість зорозв'язати одразу охопити інтер'єр.

Споруда зведена із червоної цегли (розміри її не однакові) на вапняному розчині. Фундамент стрічковий. У товщині стін знайдені металеві пов'язі, а також залишки дерев'яних. У перекриттях підбанників застосована конструкція “заломів”, розроблена в дерев'яній архітектурі. Невеликі приміщення між восьмериками перекриті коробовими склепіннями.

Катерининська церква в Чернігові є одним із кращих зразків провідного напрямку української архітектури другої половини XVII – початку XVIII ст., який постав під впливом народного дерев'яного будівництва.

---

1. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 288.

2. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 років // *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX століть.* – К., 1997. – С. 32.

3. *Историко – статистическое описание Черниговской епархии.* – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 66.

4. *Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н.* Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Подготовка до друку і передмова *О.Б.Коваленка* // *Чернігівська старовина.* – Чернігів, 1992. – С. 122 – 123, 141.

5. *Модзалевський В.* Основні риси українського мистецтва. – Чернігів, 1918. – С. 7 – 9.

6. *Бліфельд Д.* Сучасний стан археологічних та архітектурних пам'яток Чернігова // *Археологія.* – К., 1947. – Вип. I. – С. 197.

7. *Игнаткин И.А.* Чернигов. – М., 1955. – С. 72 – 74.

8. *Логвин Г.Н.* Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М., 1980. – С. 81 – 83, 64.

9. *Карнабіда А.А.* Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – К., 1980. – С. 43 – 45.

10. *Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник.* – К., 1987. – С. 584; *Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.* – К., 1990. – С. 296. *Вечерський В.В.* Церква св. Катерини // *Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання.* – К., 2000. – С. 296.

11. Адруг А. Народні джерела мурованої архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 3. – С. 63 – 68; Його ж. Про авторство Катерининської церкви та пам'яток її кола // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 32 – 35.

12. Травкіна О.І. Про походження назви Катерининської церкви м. Чернігова // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів, 2006. – С. 130 – 133.

13. Омельяненко Л.А. До питання про історію Катерининської церкви – пам'ятника архітектури XVIII ст. // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів, 2006. – С. 105 – 107.

14. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX – вековой ее истории. – К., 1911. – С. 152, 96, вкладка між С. 152 і 153.

15. Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова // Археологія. – К., 1951. – Т. 5. – С. 125; Його ж. Роботи чернігівської експедиції // Археологічні пам'ятки УРСР: Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1947 – 1948 рр. – К., 1952. – Т. 3. – С. 117, 120.

16. Коваленко В.П. Исследования в Чернигове // Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 246 – 247.

17. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 523 – 524.

18. Арендар Г.П. Церковні старожитності Чернігова XVII – XVIII століть // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 91.

19. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 98.

20. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського: Каталог / Упорядники С.О. Половникова, І.М. Ситий. – К., 1998. – С. 61.

21. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. VIII. – Т. 15 – 16. – С. 370, 519.

22. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль... – С. 177 – 178; Килессо С.К. Киево-Печерская лавра. Памятники архитектуры и искусства. – М., 1975. – С. 71; Килессо Т.С. Видубицький монастир. – К., 1999. – С. 67 – 68.

23. Адруг А. Про авторство Катерининської церкви в Чернігові... – С. 32 – 35.

24. Игнаткин И.А. Чернигов... – С. 74.

Ганна Доманова

РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧЕРНІГОВА

Впродовж XVII – XVIII ст. Чернігів отримав низку привілеїв, грамот та універсалів, які мали сприяти його економічному зростанню. Привілеїв на магдебурзьке пра-

во, наданий місту королем Сигізмундом III у 1623 р., заохочував до створення ремісничих об'єднань: “и всякие другие порядки бы, цехи, також всякие уряду городовому черниговскому постановлять и учреждать, и для подтверждения до нас посылать позволяем”¹.

Втім, у другій половині XVII – XVIII ст. цей порядок досить часто порушувався внаслідок втручання козацьких урядовців – саме гетьмани й чернігівські полковники санкціонували створення нових цехів і надавали конфірмаційні та оборонні універсали вже існуючим. З 8 цехів, що у різний час протягом другої половини XVII – XVIII ст. функціонували в Чернігові, тільки 3 (перепечайський, шаповальський і ткацький) були легітимізовані на підставі рішень магістрату. Проте усі вони (за винятком цеху музик) у своїй повсякденній діяльності підпорядковувались магістрату, сплачували до міської скарбниці встановлені податки й виконували належні повинності.

Важливою особливістю ремісничих цехів Лівобережної України, зокрема Чернігова, була відсутність станової замкнутості². До цехів могли належати міщани й селяни прилеглих сіл, окрім тих, “якие где в селах державческих будучи оседлыми, своим державцам подданическую отбывают належность”³. Крім того, ремеслом займалися і козаки, підпорядковані Чернігівській полковій управі, внаслідок чого часто-густо виникала плутанина щодо юридичного статусу цехів та обсягу їхніх повинностей. Заслуговує на увагу спостереження А. Єршова про те, що ремісники, починаючи з кінця XVII ст., намагалися позбутися досить обтяжливих цехових повинностей і тому свідомо переходили під протекцію представників козацької старшини або державних установ⁴.

Історія ремісничих цехів Чернігова досі не була предметом спеціального дослідження. Деякі відомості про склад ремісничих цехів наприкінці XVIII ст. містить праця О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание”⁵. Розвідка О. Ковалевського, який спирався значною мірою на працю О. Шафонського, була опублікована на сторінках “Черниговских губернских ведомостей”⁶. На початку XX ст. побачив світ збірник “Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870 – 1901”, що містив ґрунтовний нарис історії Чернігова, в якому було стисло висвітлено історію ремісничих цехів⁷. Ці матеріали увійшли також до виданого у 1908 р. з нагоди 1000-ліття першої літописної згадки про місто “Очерка истории г. Чернигова”⁸. У працях К. Лазаревської, П. Клименка, А. Єршова, В. Кулаковського наведено лише окремі відомості про чернігівські ремісничі об'єднання, що пояснюється перш за все втратою цехових книг⁹. Окремі аспекти історії чернігівських ремісничих цехів були відображені у працях, присвячених соціально-економічній історії лівобережних міст доби Гетьманщини¹⁰.

У фонді “Історичні матеріали” Інституту рукопису Національної бібліотеки Ук-

раїни імені В. Вернадського НАН України зберігається рукописний збірник “Привілей” ремісничих цехів Чернігова 1627–1763 рр., в якому представлено 32 документи, адресовані 8 ремісничим цехам, більшість з яких становлять гетьманські універсали¹¹. Ці копії у середині ХІХ ст. були власноруч виготовлені М. Білозерським і раніше входили до складу його документальної колекції¹². Вочевидь М. Білозерський мав намір систематизувати відомості з історії чернігівських ремісничих цехів, про що свідчать зроблені ним записи¹³. Вивчаючи цю проблему, М. Білозерський зазначив, що “цехи в Чернигове (и вообще в Юго-Западной Руси подчиненной Польше) существуют со времени учреждения магистратов, вообще ведение польско-немецкого правления, а в Чернигове вероятно с начала XVII века (1618 года), то есть с того времени, когда был возвращен Россией Польше, а еще вернее со времени учреждения в Чернигове магистрата”¹⁴.

Одним з перших у місті постав перепечайський цех. 30 листопада 1627 р. чернігівський вїйт Ян Куновський надав привілей чернігівським ремісникам на організацію даного цеху та обрання з-поміж них цехмістра¹⁵. У 1639 р. воєвода та староста чернігівський М. Калиновський підтвердив права перепечайського цеху¹⁶. Надалі, лише у травні 1668 р. цехові одержали конфірмаційний універсал чернігівського полковника І. Лисенка, який дозволяв цехмістру Федору Оршаниці з “проступних ... на оздобу церковную ... до шкатулки цеховой брать, а добрых миловать”. У травні наступного року цех отримав лист від чернігівського вїйта Г. Яхимовича з дозволом обрати з-поміж майстрів нового цехмістра. У 80-х рр. ХVІІІ ст. перепечайський цех був найчисельнішим у Чернігові й складався з 56 ремісників¹⁷.

25 грудня 1638 р. привілей М. Калиновського отримав шевський цех¹⁸. Привілей засвідчив, що натовді вже існували ремісничі об’єднання кравців, кушнірів та шевців, “иж я [Мартин Калиновський – Авт.] хочу иметь всякий порядок в месте моем Чернигове, якось и по иных местах поводити, аби цехи все ремесленные тутейные черниговские то есть кравцы, кушнери, шевци меючи цехмистров своих ведлуг уподобання ей братии постановленным порядком ся своим справляли, аби при волностях своих заховани так в ... перешкоду им никто нечинил”¹⁹. 31 січня 1650 р. шевський цех уперше одержав привілей від чернігівського полковника С. Подобайла. Адресований “цехмістру Пархому Римаренко”, він забороняв будь-кому “ремесла их заживати и тим ремеслом шевским бавитися, а в том им перешкоду чинити”. 17 липня 1680 р. вїйт С. Отрохов разом із бурмістром Й. Євлевичем та райцями Чернігівського магістрату видали цехмістру шевському лист, в якому зазначалося, “абы вселякие цехи в месте том свой порядок слушний имели и в ремесле своем од покутных ремесленников наименшой шкоды не поносили ни в чом, яко и тот цех шевский на имя Дмитро Семеряка цехмистр зо всема своим товариством даем и позволяем им за тем листом

нашим каждого покутного шевца, который бы не поеднав бы цеху их шевского . . . , не должно быть”. У листі наголошувалося, що всі ремісники-шевці мали сплачувати до скриньки “братерской”, а шевці, які приїздили до міста, могли продавати свій товар лише під час ярмарку. Останній відомий універсал шевському цеху, наданий 27 жовтня 1687 р. чернігівським полковником Я. Лизогубом, свідчив про те, що цехмістер Лаврентій Афанасій “з братиею своєю” скаржився на шевців-партачів, які в Чернігові й по селах працюють, не сплачуючи податків до цехової скарбниці. Універсал дозволяв переслідувати позацехових майстрів і стягувати з них штраф²⁰. Загалом шевський або “сапожний” цех був одним з найчисельніших. На початку 80-х рр. XVIII ст. у ньому налічувалось 46 майстрів, 32 підмайстри та 28 учнів²¹.

21 січня 1652 р. ковальський цех отримав привілей від адміністратора чернігівського Миколи Цетіса²². Зокрема, в ньому зазначалося, що цей цех виник значно раніше і мав вже подібні привілеї від воєводи та старости чернігівського. До його складу входили ремісники різних спеціальностей – ковалі, слюсарі, димарі, котлярі, злотники, конвісари, римарі. Ковальський цех у 60-х рр. одержав привілей від полковника Т. Гавриленка “ведлуг давнего права наданих цехмистрови Шабельницкому так над слюсарами, мельниками, ковалями и всякими людьми, хто вольно железом робить”, який зобов’язав ремісників “послушенство” цехмістру відбувати²³. У конфірмаційному універсалі полковника І. Лисенка 1670 р. цехмістру Федору Ковалю “з братиею своєю” йшлося про підпорядкування йому ковалів, слюсарів, димарів, шабельників, котлярів, золотарів, конвісарів, римарів, склярів, стельмахів, колісників і тертичників. У 1671 р. чернігівський полковник В. Многогрішний видав універсал, яким звільнив членів ковальського цеху “от сторожи меской, от воження подвод, от сенокосу меского. . . , когда будет якая значная войсковая дана им работа”²⁴. Універсал чернігівського полковника П. Полуботка 1718 р. забороняв займатися ковальським ремеслом позацеховим майстрам, “в две мили коло Чернигова обретающихся”. Втім, було зроблено виняток для ремісників, які належали до козацького стану. У червні 1757 р. цехмістер ковальського цеху скаржився до магістрату на те, що ремісники не виконують своїх обов’язків і не сплачують податків. Магістрат постановив “находиться всем тем [ковалям, димарям, слюсарям, шабельникам, котлярам, золотарям, конвісарам, римарям, токарям, склярам, стельмахам, тертичникам – *Авт.*] в послушенстве цеха ковальского согласно крепостям”²⁵. За даними О. Шафонського, на початку 80-х рр. XVIII ст. до ковальського цеху входили 8 майстрів, 13 підмайстрів та 20 учнів²⁶.

Привілей на створення шаповальського цеху у 1669 р. надав вїт Г. Яхимович. “За горливым старанием Петра Пугачевича, цехмистра и всего товариства их, в цеху том найдучихся”, він затвердив новий цех, до якого входили шаповали, пилсники (повстяники, від польського *pilsn* – повсть), коцники (килимники), панчішники й ру-

кавичники. Через 20 років війт С. Отрохов надав цьому цеху конфірмаційний лист, яким наказував поважати цехмістра “или какогo другого старшого брата”. У разі непослуху цехмістер міг накласти штраф (до цехової скарбниці – 5 талярів, до магістратської – 10) або передати справу до магістратського суду²⁷. На початку 80-х рр. XVIII ст. шаповальський цех у Чернігові вже не згадувався.

Кравецький цех у Чернігові функціонував на підставі універсалу гетьмана Д. Многогрішного 1671 р., листа чернігівського війта С. Отроховича 1687 р. та універсалів чернігівських полковників Я. Лизогуба 1689 р. і П. Полуботка 1716 р. Гетьманський універсал забороняв “ремесла кравецкого и кушнерского майстрам” ухилитися від установленого “в цеху своем побожного порядку” надавати на церкву двічі на рік 20 пудів меду. Що ж до козаків-кравців та кушнірів, то вони також мали “до той же складки цеховой давать належные повинности”. Лист війта С. Отрохова санкціонував обрання цехмістром Оксена Івановича, “а по обранню в почести его имели и послушны ему были”. Універсал полковника Я. Лизогуба, виданий на прохання цехмістра Оксена Івановича, застерігав, щоб усі кравці, які мешкали у Чернігові та за його межами, “за 2 мили, яко меское ограничение оповидает”, відбували цехові повинності, а козацька старшина не чинила їм жодних перешкод. Універсал полковника П. Полуботка, наданий цехмістру Григорію Корнійовичу, підтвердив цехові права та привілеї²⁸. На початку 80-х рр. XVIII ст. до кравецького цеху, що об’єднував кравців та кушнірів, належали 30 майстрів, 4 підмайстри та 20 учнів²⁹.

У липні 1665 р. втікачі Андрій Мартинович, Остап Матвійович, Петро Матвійович, Андрій Ігнатович та Клим Павлович, “поглядаючи на порядки иних цехов”, звернулися до Чернігівського магістрату з проханням затвердити цех і дозволити обрання цехмістра. 26 липня вони отримали дозвіл і того ж таки дня звернулися до чернігівського полковника Д. Многогрішного за конфірмацією³⁰. 10 квітня 1701 р. ткацький цех отримав оборонний універсал від чернігівського полковника Є. Лизогуба, “аби всякой переходжающий по селам ткачик, который би у меских людей к себе нас дело забирал работу, неотменним бил щороку укладчиком до той же их цеховой скриньки”³¹. У 80-х рр. XVIII ст. до цього цеху входило лише 6 майстрів, 4 підмайстри та 1 учень³².

Гончарський цех у 1686 р. отримав універсал чернігівського полковника Г. Самойловича, яким заборонялося будь-кому “без оддання цеху звичайной повинности” виготовляти і продавати гончарні вироби³³. У 80-х рр. XVIII ст. він складався з 9 майстрів та 3 підмайстрів³⁴.

У другій половині XVIII ст. у місті оформився м’ясницький цех. На початку 80-х рр. XVIII ст. до нього належали 16 майстрів, 8 підмайстрів та 5 учнів³⁵.

Досить тривалий час у місті існував цех музик. Привілеї, надані йому чернігівськими полковниками Тихоном Гавриленком у 1664 р., Д. Многогрішним у 1665 р., В. Бор-

ковським у 1677 р., Я. Лизогубом у 1689 р. та Ю. Лизогубом у 1699 р., забороняли чернігівському війту та магістратським урядовцям “мескими поборами” музик обкладати: “у оних звичай такий есть, меючи межи собою брата старшого, складку давать не на мескую потребу, только на церковь Божию, що теж ми повинни не встановлюючи варуем и упевняем сим универсалом нашим, дабы як с козаков и мещан никто до сих жодной справи не имел и поборов не выбирал, и до жодных меских фильварков не потягал”³⁶. Отже, цех музик не підлягав юрисдикції магістрату, оскільки отримав низку оборонних полковницьких універсалів. Зокрема, 1720 р. бунчуковий товариш В. Полоніцький підтвердив звільнення музик від “станции драгунской и от всяких городских тяжестей”. Однак в універсалі гетьмана Д. Апостола від 22 червня 1732 р., між іншим, було зазначено, що цех музик має бути підпорядкований магістрату. Втім, вже у серпні того ж таки року гетьман отримав скаргу від цехмістра цеху музик Костянтина Самойловича, в якій зазначалося, що “з давних лет отци и деды их живут в городе Чернигове, никаких повинностей и податей гражданских не отбывали, толко по возможности и произволению своему со всего своего давали складку до скриньки церкви божественной”. Д. Апостол врахував ці аргументи і фактично скасував своє попереднє рішення, заборонивши магістрату притягувати музик “к податям гражданским”. Універсал чернігівського полковника І. Божича 1759 р. також забороняв війту вимагати від музик сплати податків до міської скарбниці, “яко они музыканты от указных дач всегда были свободны”. Нарешті, в універсалі чернігівського полковника П. Милорадовича, наданому цехмістру Т. Грищенку 1763 р., було зазначено, що цех музик завжди підпорядковувався Чернігівській полковій канцелярії³⁷. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Чернігові цього цеху вже не було, натомість 5 музик надавали відповідні послуги самостійно³⁸.

У 1775 р. Чернігівська полкова канцелярія звітувала перед Комерц-Колегією про кількість ремісників у місті. За її даними, “ремесленников цеховых и незаписанных в цехе” було 302, а також 125 осіб навчалися натовді ремісничих професій. Серед них згадувалися золотарі, ковалі, слюсарі, котельники, олов’яники, скляри, шевці, м’ясники, хлібники, гончарі, музики, ткачі, палітурники, сріблярі, іконописці, музики, жерстяник³⁹.

Таким чином, у Чернігові протягом XVII – XVIII ст. у різний час діяли 8 ремісничих цехів, юридичне оформлення яких здебільшого здійснював козацький уряд. Цехи, які безпосередньо підпорядковувались магістрату (окрім цеху музик), повсякчас потерпали від конкуренції з боку партачів, які зазвичай перебували під протекцією представників козацької влади.

---

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1673. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 4 зв.

2. *Швидько А.* Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985. – С. 52 – 53.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 12.

4. *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX. – С. 124 – 125.

5. *Шафонский А.* Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.

6. *Ковалевский А.* Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – С. 1 – 2.

7. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870 – 1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901.

8. Очерк истории г. Чернигова. 907 – 1907. – Чернигов, 1908.

9. *Лазаревська К.* Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 20 – 32; *Клименко П.* Цехи на Україні. – К., 1929; *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С. 81 – 124; *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX. – С. 123 – 136; *Кулаковський В.* Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 53 – 60.

10. *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963; *Швидько А.* Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985.

11. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 1 – 43.

12. Там само. – Арк. 2.

13. Там само. – Ф. 204. – Спр. 38. – Арк. 53 – 57.

14. Там само. – Арк. 17.

15. Там само. – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 4.

16. Там само. – Арк. 4 зв.

17. Там само. – Арк. 6-7 зв.

18. Там само. – Арк. 16-16 зв.

19. Там само. – Арк. 16.

20. Там само. – Арк. 18 – 20 зв.

21. *Шафонский А.* Указ. соч. – С. 299-300; *Ковалевский А.* Указ. соч. – С. 1 – 2.

22. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 8-9.

23. Там само. – Арк. 10 – 10 зв.

24. Там само. – Арк. 12 – 13 зв.
25. Там сам. – Арк. 14 – 15 зв.
26. *Шафонский А.* Указ. соч. – С. 292, 302-303; *Ковалевский А.* Указ. соч. – С. 1 – 2.
27. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 28 – 29 зв.
28. Там само. – Арк. 40 зв.-42 зв.
29. *Шафонский А.* Указ. соч. – С.292, 297-298; *Ковалевский А.* Указ. соч. – С. 1 – 2.
30. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 22-23 зв.
31. Там само. – Арк. 24-24 зв.
32. *Шафонский А.* Указ. соч. – С.292, 298 – 299; *Ковалевский А.* Указ. соч. – С. 1 – 2.
33. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 26 – 26 зв.
34. *Шафонский А.* Указ. соч. – С. 293, 301 – 302; *Ковалевский А.* Указ. соч. – С. 1 – 2.
35. *Шафонский А.* Указ. соч. – С. 293, 301 – 302.
36. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22907. – Арк. 30 – 34 зв.
37. Там само. – Арк. 35 – 39зв.
38. *Шафонский А.* Указ. соч. – С.293; *Ковалевский А.* Указ. соч. – С. 1 – 2.
39. Чернігову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 56.

Сергій Горобець

МАГІСТРАТСЬКЕ СЕЛО ПЕТРУШИН

Після монголо-татарської навали Чернігів переживав глибоку кризу. Усі спроби відродити його колишню славу не мали успіху, а постійні війни XVI – початку XVII ст. взагалі спустошили місто. Чернігів збезлюднів і лежав у руїнах¹.

Ситуація почала змінюватися на краще внаслідок рішучих заходів уряду Речі Посполитої, який прагнув відбудувати Чернігівську фортецю і залюднити навколишні землі. Особливого значення набуло надання Чернігову навесні 1623 р. магдебурзького права². Одночасно з правом на самоврядування, місто отримало значні земельні володіння, прибутки з яких призначалися на утримання міського уряду. Детальні межі цих володінь були зафіксовані у спеціальному привілеї польського короля Сигізмунда III від 25 березня 1625 р.³ На цій підставі у власності Чернігівського магістрату перебували села Петрушин, Киселівка, Свинь⁴, Березанка і Хмільниця, хутір Погорілки, перевіз на р. Десні, численні озера і млини⁵.

Філарет Гумілевський відніс першу згадку про названі населені пункти до 1623 р.⁶, очевидно вважаючи, що вони були передані під юрисдикцію Чернігівського магістрату після надання магдебурзького права як вже сформовані поселення. Цю версію по-

вторено на сторінках таких авторитетних видань, як “Історія міст і сіл Української РСР”⁷ та енциклопедичний довідник “Чернігівщина”⁸. Однак Г. Доманова справедливо відзначила, що у привілеях Сигізмунда III населені пункти, підлеглі магістрату, не вказані, а магістратські села вперше названі в універсалі гетьмана І. Самойловича в червні 1672 р.⁹ Тому видається доволі некоректним посилатися на 1623 р. як дату першої письмової згадки про Петрушин, Хмільницю та інші села. Більше того, є серйозні підстави поставити під сумнів саме існування зазначених поселень під час надання Чернігову магдебурзького права. Цьому, наприклад, суперечить рапорт чернігівського магістрату від 2 січня 1764 р. до військового товариша О. Шрамченка “в силу Канцелярії Малороссийского Скарбу ордера требованию, jakie в магистратском владении суть села, деревни и какие пахотные и сенокосные земли и другие угодия, також какими именно деревнями и угодиями войт и урядники на ранги в силе высочайших грамот и королевских привилеев владеют”. Було зазначено, що “в сотне Ройской село Петрушин с подданными и с принадлежащими потому селу Петрушину угодии оселенное, на наданих тому магистрату по привелеям королевским польским 30 волоках”, на 20 волоках, які були надані на уряд войта, “поселились село Березанка и деревни Свин и Киселевка, за чем то село и деревни по гетманским универсалам на ранг войта черниговского утверждены”, а на 12 волоках, відведених на ранг бурмистрів, “поселилось село Хмельница и во владении их состоит”¹⁰.

Підтверджують такий перебіг подій і нові документи з польських архівів, опрацьовані П. Кулаковським: “Невідомий нам ревізор Владислава Вази відзначав, маючи на увазі кінець 1620-х рр., що у Чернігові й волості найбільше людей осіло за останні два-три роки. На початок Смоленської війни чисельність хуторів, заснованих міщанами, суттєво зросла. Привілей на них був виданий канцелярією у березні 1634 р. Мартинові Калиновському, але перелік хуторів у привілеї відображає стан середини 1632 р. Серед них названі Гушин, Старий Млин, Смиків, Хваць, Рижики, Хмельниця над р. Білоусом, Роїще, Халявин, Шульжин, Кірськи, Варинці над р. Стрижнем, Петрушин, Чорторійка, Терехів, Юрсів над р. Свиною”¹¹. Ближче до 1638 р. були осаджені Свинь і Киселівка¹², а Березанка заснована ще пізніше.

Північним форпостом міських володінь стало село Петрушин. І хоча у сферу впливу міста на деякий час потрапляли також сусідні Роїще та Халявин, ба навіть Велика Вісь, контроль магістрату над ними був нетривалим¹³. Зрештою, зберегти за собою значні земельні пожалування міщанам було вкрай важко, і поступово значну їх частину прибрали до рук представники козацької старшини або ж міщанської верхівки¹⁴. Як констатували представники чернігівської громади у донесенні гетьману Д. Аполоту, впорядкованому між 1727 – 1730 рр., “в селе Ратушном Петрушине, щекгульне одном, кроме которого больше уже и нема до Ратуши належачого”¹⁵.

Що ж являло собою село Петрушин, яке залишалося під владою магістрату протягом усього часу його існування?

Очевидно, відлік історії села слід вести з кінця X ст. Розташоване поблизу непрохідного болота Замглай і осторонь головних шляхів, поселення пережило монголо-татарську навалу¹⁶. На околицях села чітко фіксується археологічний матеріал усіх наступних століть, а саме давнє селище знаходилося за кілометр на північ від сучасного села¹⁷.

Оскільки у XVI ст. Чернігівщина стала ареною військового протистояння Литви з Московською державою, наявні в чернігівській окрузі населені пункти постійно перебували під загрозою знищення, і навіть найбільш значні й відомі поселення (Седнів, Велика Вісь та інші) час від часу безлюдніли і запусівали. Серед найбільш спустошливих і руйнівних акцій – “повоювання” Чернігівського повіту загонами князя Костянтина-Василя Острозького в 1579 р., коли після невдалої облоги Чернігова було спалено кілька сот сіл і взято у полон кілька тисяч осіб¹⁸. Ще тяжчі наслідки для регіону мали події Смути на початку XVII ст.¹⁹

Очевидно, за цих обставин занепало й невеличке поселення у глухому закутку Чернігівського Полісся. Відродилось воно дещо південніше, а головне – під новою назвою. Звідки походить родина Петрушиних (Петруш) – достеменно невідомо. Хоча йдеться про міщанську колонізацію, жодних носіїв подібного прізвища на сторінках Переписної книги Чернігова 1666 р.²⁰, як й інших описів міста, не знаходимо. Натомість неподалік Ріпок існує село зі схожою назвою Петруші, та й серед любецької шляхти відома дрібношляхетська родина Петруш, різні гілки якої носили прізвища Петрашевичів, Петрушенків, Петрашенків, Петрушевських, Петрушинських, Петрушенкових²¹. З огляду на те, що Чернігів активно заселявся з 1619 р., можна припустити, що тут оселились представники одного з відгалужень боярської родини Петруш.

Як би там не було, збереглось кілька згадок про родину засновників Петрушина. Так, відомі дві копії купчої 1697 р., засвідченої в Чернігівському магістраті, згідно з якою “Анна Андреевна Петрушинка, жителька петрушинская” продала “кгрунт пашенный при селе Петрушине” військовому товаришу полку Чернігівського Семену Шихуцькому²².

12 березня 1719 р. “Микита Иванович, прозываемый Петруша” продав тому ж таки С. Шихуцькому грунт батьківський “и огороды и гумнище и сеножать, лежачую на Хранилови” за 280 золотих²³. Після цього Петруші більше не зустрічаються на сторінках документів, відсутні вони і в списках жителів села 1767 р.²⁴ Очевидно, родина збідніла, розпродала землі й залишила село.

Відносини села з магістратом простежуються лише у загальних рисах. З мешканців села Петрушина щороку “збиралась осіньщина: від пари волів жита по півось-

мачки, вівса по осьмачці, грошей по золотому. Весь прибуток йшов на ратушу”²⁵. У 1709 р. гетьман І. Скоропадський підтвердив права Чернігова на землі та угіддя і додав “до ласки” “следовавший в гетманский скарб доход с питий – “покуховное” в ратушном селе Петрушине не только с посполитых, но и козаков, не подлежащих, собственно, веденню ратуши”²⁶.

Загалом І. Скоропадський надав Чернігову цілу низку універсалів. Гетьман підтвердив права і повноваження магістрату й наказав не чинити йому ніяких перешкод у селах Петрушині, Свині, Березанці, Киселівці та Хмельниці²⁷.

Інші види повинностей селян опосередковано можна визначити на підставі царської грамоти від 16 березня 1690 р.: “село Петрушино, да село Хмельница, на ратушу и на бурмистров данние, и с тех их сел козаки емлют подводы и жителей загоняют к себе на работу, и в летнее время овощи с них всякие себе собирают; да в тих же селах, живут подсосудки, а в ратуши им никаких платежей не дают”²⁸.

Як відомо, між козацькою старшиною та міщанськими громадами часто-густо виникали непорозуміння. Часом старшина захоплювала магістратських селян, спокушала перспективою певних вигод і виводила з-під юрисдикції магістрату²⁹. У Петрушині козаки з’явилися за часів Визвольної війни. Переважно це прийшлий елемент, хоча до козацького товариства потрапили й деякі магістратські селяни. Так, наприклад, у перепису 1767 р. частина родин Лаптів і Пархоменків записана козаками, частина посполитими, що вказує на їхні селянські корені³⁰. Той же перепис дає змогу визначити найбільші посполиті родини села – Бичики, Дашки, Пархоменки, Селівони, Сковородьки, Юценки, які, очевидно, були серед перших поселенців Петрушина³¹.

Важливою складовою міських прибутків завжди було шинкування. Саме на цьому ґрунті виникало найбільше непорозумінь між магістратом і козацькою верхівкою, яка також активно практикувала винокуріння. У проханні міщан на ім’я гетьмана Д. Апостола (між 1727 – 1730 рр.), зокрема, зазначалося: “В селе Ратушном Петрушине (...) жебы самая Ратушная одна горелка продавалася, для вспоможения нищетной же нашей Ратуши; а прочим, там продающим горелку, не позволить шинковать, жебы от них перешкоды недеялося, як и в прочих державцов маестностях чинится, покорнее просим такой Рейментарской милости”. Але в проханні було відмовлено: “тилько покуховную повинность з того села отбирати повелено”³².

Конфлікти на цьому ґрунті тривали навіть після реорганізації магістрату в міську думу. Як з’ясував В. Хижняков, “видным среди городских доходов был откуп винной продажи. В сс. Петрушине и Березанке и дд. Свине и Погорелках этот откуп содержал в 1785 г. бунчуковый товарищ, Черниговский уездный предводитель дворянства Иван Михайлович Дунин-Борковский, а в с. Хмельнице – подпоручик Дониц. Сколь-

ко именно откуп в этих селах приносил дохода, не видно: есть только отдельные записи в ведомости 1785 года, что от Дунин-Борковского поступило в управу 20 руб. 16 коп., а от Доница 27 руб. 50 коп., но за какое время, неизвестно”. І далі: “В бывших магистратских селах винная продажа и в последующие годы производилась войсковыми чинами и дворянами. В 1796 году в Петрушине она отдана была с торгов за 36 руб. 25 коп. в год коллежскому регистратору Силичу, а в 1799 в Хмельнице и других селах ее содержали Глинский, Шуман и Мазур. Аренды эти пользовались покровительством: в 1796 году предписано было через нижний земский суд магистратским посполитым в Петрушине, чтобы, в подрыв откупщины винной продажи Силичу, вином никто там, кроме него, не торговал и на свадьбы и другие подобные случаи вина на стороне не покупал”³³.

У цілому ж слід відзначити, що в Петрушині не спостерігалися серйозних конфліктів між козаками та магістратом. Вірогідно, це пов’язано з відсутністю в селі потужних старшинських родин, а місцева козацька старшина (Шихуцькі – ройські сотники³⁴, Карпенки-Карпинські) не мала значних адміністративних і фінансових ресурсів, тому обмежувалась переважно легальними шляхами розширення володінь. Це підтверджує згадка в документі 1740 р. чотирьох дворів посполитих, куплених козаками³⁵. І навіть належні на ранг чернігівського полковника селяни (у 1730 р. – 9 дворів³⁶, у 1742 р. – 8³⁷, у 1781 р. – 5³⁸), були, як можна зробити висновок з їхніх прізвищ³⁹, не місцевими, а прийшлими чи завезеними.

Кількість дворів посполитих у Петрушині, на відміну від інших ратушних сіл, постійно зростала. Якщо перепис 1666 р. фіксує 14 селянських дворів⁴⁰, то в 1721 р. їх вже 34⁴¹, а в 1730 р. – 55⁴². Такі ж стрімкі темпи збереглися і в подальшому: 1752 р. – 63 двори⁴³, 1753 р. – 67 дворів⁴⁴, 1782 р. – 82 двори посполитих⁴⁵.

Очоловували селянські громади війти. Очевидно, вони підтримували зв’язки з магістратом, відповідали за збирання податків та виконання повинностей. Про них маємо лише епізодичні згадки в документах першої половини XVIII ст., як правило, при затвердженні купчих та інших офіційних документів: Туренок Михайло (1717–1718)⁴⁶, Гончар Степан (1718, 1726)⁴⁷, Пархоменко Іван (1721)⁴⁸, Мазур Степан (1729)⁴⁹, Дейнека Йосип (1730, 1735–1736)⁵⁰, Любечанин Никифор (1733)⁵¹, Іванов Тимофій (1741–1750)⁵². Останній відомий тим, що його “публично бил” чернігівський полковник І. Божич, як було зазначено у скарзі магістрату на норавливого полковника до Генеральної військової канцелярії⁵³.

У 1785 р. замість Чернігівського магістрату була створена Чернігівська міська дума, яка мала перейняти на себе усі його повноваження та земельні володіння. Але передача затягнулася аж до 1789 р., коли до міської думи перейшли села Свинь, Березанка, Хмельниця, Погорілки та Петрушин (343 “мужского пола душ крестьян”), з яких “ве-

лено, во место прежних работ, Городской думе собирать оброчные доходы”⁵⁴.

Саме із збиранням “оброчных доходов” пов’язана одна з останніх згадок про Петрушин як магістратське село. У “Реестре Черниговской городской думы о зависающей по городу и уезду Черниговскому с крестьян магистратских оброчных рублей и по откупным статьям денег недоимке”, датованому 18 вересня 1794 р., з 347 душ за другу половину 1794 р. необхідно було зібрати 173 крб. 50 коп.⁵⁵

З-під влади міської думи Петрушин вийшов, очевидно, на початку ХІХ ст. Посполиті отримали статус державних селян. Загалом магістратський період залишив помітний слід в історії села, адже за умов наступу кріпосницьких відносин місцеві мешканці під юрисдикцією магістрату зберігали особисту свободу, яку не втратили і в подальшому. Нашадки колишніх магістратських посполитих родин і сьогодні становлять основну частину населення Петрушина.

---

1. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). – К., 2006. – С. 250.

2. Чернігову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 34.

3. Найбільш точно перелік повторено в жалуваній грамоті царів Івана і Петра Олексійовичів від 26 вересня 1690 р.: Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1908. – С. 358.

4. Сучасне село Улянівка Чернігівського району.

5. Доманова Г. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрямки діяльності (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернігів, 2007. – С. 13.

6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 110.

7. История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. – К., 1983. – С. 717, 720.

8. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 621, 836.

9. Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 38.

10. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 270. – Оп. 2. – Спр. 57. – Арк. 99 зв., 101 зв.

11. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 263.

12. Там само. – С. 287.

13. Доманова Г. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрямки діяльності... – С. 13 – 14.

14. Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату... – С. 44.

15. Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 22. – Часть неофициальная.

16. *Шекун О.* Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII – XVII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1996. – С. 115.

17. *Жаров Г.* Історичні пам'ятки села Петрушин (рукопис). Археологічні розвідки в околицях Петрушина проводились у 1988 – 1989 рр. О. Шекуном, пізніше Г. Жаровим, однак матеріали експедицій не були опубліковані.

18. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 249.

19. Там само.

20. Переписна книга Чернігова 1666 р. / Підготовка до друку, передмова та примітки *О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона* // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 68 – 81.

21. *Кондратьєв І.* Під Литвою, Москвою та Польщею. – Чернігів, 2005. – С. 78.

22. Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ). – Інв. № АЛ 503/4/1 – Арк. 1; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 891.

23. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1 – Арк. 25 – 26.

24. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 797 – 930.

25. *Пиріг П.* Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998. – С. 106.

26. *Доманова Г.* До питання про земельну власність Чернігівського магістрату... – С. 40.

27. Там само.

28. *Василенко Н.* Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. ... – С. 353.

29. *Доманова Г.* До питання про земельну власність Чернігівського магістрату... – С. 39; *Її ж.* Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрямки діяльності... – С. 15 – 16.

30. *Горобець С.* Генеральний опис Лівобережної України. Село Петрушин. 1767. – Чернігів. 2003. – С. 63, 67.

31. Там само. – С. 54 – 77.

32. Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 22. – Часть неофициальная.

33. *Хижняков В.* Черниговская старина (1765 – 1810) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 11.

34. *Горобець С.* Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 42 – 57.

35. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7802. – Арк. 9, 26 зв.

36. *Василенко Н.* Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. ... – С. 19.

37. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4167. – Арк. 55 зв.

38. ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1798. – Арк. 78 зв.

39. Збереглися прізвища селян, які відносились на ранг чернігівського полковника, за 1732 (ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1893. – Арк. 2.), 1736 (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8826. – Арк. 26.) та 1782 рр. (ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 171.).

40. *Сапон В.* Чернігівці 1666 року // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С. 3.

41. *Доманова Г. С.* Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрямки діяль-

ності (друга половина XVII – XVIII ст.): Дис... канд. іст. наук / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2007. – С. 67.

42. *Василенко Н.* Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. ... – С. 32 – 33.
43. ЦДІАК України. – Ф. 1673. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 7, 7 зв.
44. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11461. – Арк. 625.
45. ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1798. – Арк. 78 зв.
46. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1 – Арк. 12, 12 зв., 20.
47. Там само. – Арк. 23, 31.
48. Там само. – Арк. 27.
49. Там само. – Арк. 34.
50. Там само. – С. 36; ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/9; Інв. № АЛ 503/1/11.
51. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1 – Арк. 40.
52. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/15; Інв. № АЛ 503/4/1 – Арк. 47; Інв. № АЛ 503/1/17; Інв. № АЛ 503/1/19; Інв. № АЛ 503/1/20; Інв. № АЛ 503/4/1 – Арк. 48-50; Інв. № АЛ 503/4/1 – Арк. 57-58.
53. *Дубровський В.* Пожежа 1750 року в старому Чернігові / Підготовка до друку і передмова *О. Коваленка і Т. Вороніної* // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 162.
54. *Доманова Г.* До питання про земельну власність Чернігівського магістрату... – С. 43.
55. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 17.

Ярослав Волерт

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ МОНАСТИРІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЛІДСТВА ПРО МАЄТНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ 1729 – 1731 рр.

Проблема врегулювання аграрних відносин у козацькій державі виникла невдовзі після її утворення. На початку Української національної революції чимало поселень, ґрунтів та угідь перейшли у розпорядження військового скарбу, гетьманського уряду та місцевих полкових адміністрацій. За рахунок цього резерву мали утримуватись представники генеральної та полкової старшини, здійснюватись винагороди за заслуги перед Військом Запорозьким. Проте, внаслідок неконтрольованого надання гетьманів та полковників, щедрих пожалування московських царів, купівлі, а інколи й відверто-

го загарбання маєтків козацькою старшиною, цей резерв майже вичерпався. Зменшилась і кількість володінь, які належали міським магистратам і ратушам. Натомість, значно зросла чисельність приватних та монастирських маєтностей, які звільнялися від податків. Гетьманський уряд неодноразово робив спроби обмежити зростання монастирського землеволодіння. Так, у 4-у пункті “Глухівських статей”, підписаних у 1669 р. після елекції Д. Многогрішного, монастирські маєтності звільнялися від військових податків, але монастирям заборонялося приймати нових підданих. Унормувати цю проблему в 1674 р намагався гетьман І. Самойлович. У “Коломацьких статях” І. Мазепи, зокрема, монастирям заборонялося набувати нерухомість, проте гетьман не дотримувався цієї постанови. Так, в універсалі Чернігівському Єлецькому монастирю на село Мошонку від 10 лютого 1689 р. (тут і далі дати подаються за старим стилем) І. Мазепа писав: “хотя в статьях, на Коломацкой раде, по высочайшему указу, составленных, изображено, чтобы монастырям маєтностей вновь никаких не придавать”, однак, “з горливого до святого местца монастыра Елецкого усердия, респектуючи на тогдашнюю в нём скудость и на малость людей, в подданстве обретающихся и в надежду премилосердной милости монаршей, надал тому монастирю Елецькому село Мошонку”¹. Наступник І. Мазепи – І. Скоропадський за час свого гетьманування наділив чимало монастирів маєтностями, які призначалися “гетьману на булаву”.

Чергову спробу впорядкувати систему землеволодіння здійснив обраний у 1727 р. гетьманом Д. Апостол. У відповідь на подане у лютому 1728 р. до Верховної таємної ради “прошение” він отримав так звані “Решительные пункты”, які стали підставою для проведення Генерального слідства про маєтності. У документі йшлося про повернення безпідставно набутих володінь у розпорядження уряду для утримання козацької старшини, а також створення реєстру вільних маєтностей. Зокрема, 4-й “Решительный пункт” рекомендував маєтки, які І. Скоропадський “взял себе и утвердил жалованными грамотами жене своей и детям в собственное владение, и к монастырям, роздал освидетельствовать, и ежели которые подлинно надлежали на булаву ж и те возвратить”². 8-й та 9-й “Решительные пункты” регламентували перевірку прав на нерухомість та затвердження законно набутого майна за власниками, 18-й стосувався безпосередньо монастирських та церковних маєтностей. У ньому йшлося про те, щоб “в Малой России монастырям обретающимся, попам и всякого духовного чина людям никаких земель, грунтов и никаких угодий, не покупать, и козакам и всякого мирского чина людям им не продавать и в поминовение вкладом и никакими зделками не давать, и не укреплять. А кто с сего указа у козаков и у иных, что из такого недвижимого имения в монастырь купит, или безденежно получит то от монастырей и от попов и от церковников отбирать безденежно и отдавать козакам и наследникам тех имений, или кому надлежит”³.

Основою для Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 рр. слугували матеріали ревізії, проведеної російськими офіцерами Глухівського гарнізону у 1726 р. Однак, ці матеріали, надіслані з канцелярії російського представника при гетьмані О. Шаховського до полкових канцелярій у вигляді стислого витягу (так званого “Екстракту”), необхідно було перевірити. Для проведення Генерального слідства про маєтності у кожному з 10 полків Гетьманщини були створені спеціальні комісії. До них входили представники сотенної та полкової старшини, канцеляристи полкових канцелярій, значкові та бунчукові товариші. Контролювати діяльність полкових комісій та узагальнювати зібрані матеріали мала урядова комісія у складі генеральної старшини та полковників.

Генеральне слідство про маєтності розпочалося наприкінці травня – на початку червня 1729 р. Закріплені за кожною сотнею члени полкових комісій збирали та систематизували свідчення (“сказки”) мешканців та власників маєтностей, а також місцевих управителів, перед цим попередивши їх про сувору відповідальність за подання неправдивої інформації. Від опитуваних вимагали свідчень про час заснування населених пунктів і попередніх власників. “Розищики” перевіряли отримані відомості за допомогою документів, котрі були у розпорядженні Генеральної військової та полкових канцелярій. Туди ж для опитування викликали й деяких свідків. Процес збирання відомостей ускладнювався ще й тим, що більшість власників мала володіння на території кількох полків. Зокрема, до ігуменів монастирів були написані листи з проханням надати письмові свідчення про маєтності та пред’явити членам комісії оригінали документів, які підтверджували права на володіння. Всупереч 7-у “Решительному пункту” представники духовництва відмовлялися сплачувати податки з монастирських та церковних маєтностей до державної скарбниці, посилаючись на жалувані грамоти російських царів, які мали у своєму розпорядженні⁴. Ймовірно, цим пояснюється відвертий саботаж з боку деяких монастирських управителів (“городничих”), які перешкоджали членам полкових комісій оглянути маєтності⁵. 20 вересня 1729 р. у відповідь на лист архімандрита Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря про стягнення податків з перелюбських підданих та позов до Генерального суду у справі про підтоплення млинів генерального обозного Я. Лизогуба з Генеральної військової канцелярії повідомили, що “по приказу Его Імператорского величества о всех маєтностях Енеральное чинится следствие и рассмотрение, по которому писано будет к Его ж Імператорскому величеству”⁶. Загалом, отримана та систематизована під час Генерального слідства інформація дозволила виправити помилки, яких припустилися російські офіцери під час проведення ревізії 1726 р., виявити зміни, які сталися у системі землеволодіння протягом 1726 – 1729 рр., та зібрати дані про маєтності, пропущені у витягу з ревізії 1726 р.

На наступному етапі, у 1730 р. для підтвердження своїх прав згідно указу імператриці Анни Іоанівни та універсалу гетьмана Д. Апостола власники маєтностей мали надати оригінали актів, з яких у полковій канцелярії виготовили копії. Це дозволило суттєво доповнити вже зібрані відомості. Втім, окремі власники, до числа яких належав і чернігівський Борисоглібський монастир, не спромоглися надати жодних документів, яких від них вимагали. Ще 10 травня 1729 р. (незадовго до початку Генерального слідства про маєтності) чернігівський архієпископ І. Жураковський (вірогідно, належав до козацько старшинського роду Жураковських (Жураховських), представники якого – Яків та Лук’ян займали посади Ніжинських полковників, а Василь Жураковський певний час був генеральним осавулом) отримав лист від князя О. Шаховського, який нагадав владиці, що під час проведення ревізії 1726 р. офіцерам Глухівського гарнізону не було надано жодних копій документів на архієрейські та монастирські маєтності. Князь О. Шаховський вимагав від чернігівського архієпископа, щоб той “на маєтности кгрунта, мелници и протчя угодия принадлежащій до дому архиерейского и всей епархии на монастирские маєтности подлинние граммати гетманские и старшинские уневерсали и протчие крепости кто, почему владеет, прислат в Глухов, в канцелярию министерскую правления малороссийских дел для списания с них копий”⁷. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир також не зміг документально підтвердити свої права на деякі маєтності у Слабинській, Роїщенській та Любецькій сотнях, а на більшість володінь з монастиря надали оригінали документів та виготовили з них копії лише під час підсумкових засідань генеральної комісії, які проходили на початку січня 1731 р. у Глухові⁸. Зібрані та систематизовані полковими комісіями відомості були надіслані до Глухова, де генеральна старшина їх перевіряла та визначала подальшу долю кожної маєтності. Потім Генеральна комісія склала “Екстракт” Генерального слідства про маєтності, в якому усі маєтності були розподілені на 6 “статей”: 1) рангові, 2) приватні, 3) ратушні, 4) вільні, 5) спірні та сумнівні, 6) володіння, які належали монастирям та церквам. До основного тексту додали копії актів, які підтверджували їх законність, після чого представники генеральної старшини та полковники засвідчили збірник матеріалів своїми підписами. З рукописних книг Генерального слідства виготовили копії, які залишились у Генеральній військовій канцелярії. Оригінали ж відправили у Москву до Колегії іноземних справ.

На сьогодні збереглися відомості про кілька редакцій матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку. Рукопис редакції полкової старшини (без “Екстракту” з Слідства полкової старшини, упорядкованого в 1731 р., та копій актів на маєтності) нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України⁹. Офіційна редакція Генерального слідства про маєтності нині зберігається у Російському державному архіві давніх актів у Москві¹⁰. Її

копія, що зберігалася в Генеральній військовій канцелярії, у 70-х рр. XIX ст. потрапила до бібліотеки Колегії Павла Галагана. У 1892 р. спробу оприлюднити ці матеріали зробив О. Лазаревський. Він же згодом видав частину документів, які належали монастирям. Більш вдалим було видання пам'ятки, здійснене у 1908 р. одним з послідовників О. Лазаревського М. Василенком¹¹. Місце зберігання тексту цієї редакції невідоме.

Матеріали Генерального слідства про маєтності містять відомості про склад та приналежність монастирських маєтностей на території однієї з адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини – Чернігівського полку, шляхи їх набуття, загальну кількість маєтків та дворів у власності кожного монастиря чи духовної особи. Крім того, інформаційний потенціал цього джерельного комплексу дозволяє простежити долю окремих маєтностей з середини XVII ст. і до початку 1731 р. (часу завершення Генерального слідства про маєтності).

На території Чернігівського полку значна кількість маєтків належала Києво-Печерському (8 маєтностей, 389 дворів), Магаківському Спасо-Преображенському (1 маєтність, 76 дворів), Пустинно-Рихлівському Миколаївському (2 маєтності, 75 дворів), Макошинському Миколаївському (4 маєтності, 60 дворів), Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському (3 маєтності, 44 / 53 двори), Макошинському Покровському дівочому (1 маєтність, 33 двори), Домницькому Богородицькому (1 маєтність, 24 двори), Сосницькому Рувимівському Преображенському (1 маєтність, 23 двори), Любецькому Антоніївському (2 маєтності, 18 дворів), Бречийському Андроникову Троїцькому (1 маєтність, 12 дворів) монастирям. 2 маєтності (17 дворів) належали священикам церков Різдва Пресвятої Богородиці та Параскеви-П'ятниці у Любечі. Та найбільші земельні маєтки в регіоні належали монастирям Чернігова.

Так, за матеріалами Генерального слідства про маєтності чернігівському Борисоглібському кафедральному монастирю на території Слабинської сотні Чернігівського полку належали 65 дворів у селі Киїнка, 18 дворів у “деревне” Льгівка, 22 двори у “деревне” Зайці. Дворами у селі Киїнка та “деревне” Зайці, за спогадами старожилів, володів чернігівський архієпископ Л. Баранович, а слобідку Льгівку (Ілговку) оселив на монастирському ґрунті чернігівський архієпископ І. Максимович¹². У Любецькій сотні цей же монастир володів 6 дворами у “деревне” Неданчичі, які колись разом з містечком Любечем призначалися на утримання чернігівських полковників, а за гетьманування І. Мазепи “деревня” була передана Борисоглібському монастирю. У цій же сотні Борисоглібському монастирю належали 93 двори у селі Козел (тепер смт. Михайло-Коцюбинське Чернігівського району). Під час перевірки даних ревізії 1726 р. з'ясувалося, що “деревня” Рудня у Любецькій сотні відсутня¹³. На території Менської сотні Борисоглібському монастирю належали 32 двори у селі Ушня та 6 дворів у “при-

сёлке” Дубровка, назва якого у “Екстракті” ревізії 1726 р. була записана як “Дубровици”. За свідченням старожилів, лише рік ці двори перебували у віданні менської ратуші, а потім гетьман Д. Многогрішний “взял был во свое владение и отдал в подданство епископу черниговскому Мефодию и владел тот епископ по взятие оного гетмана в Москву”. (Йдеться про політичного авантюриста промосковської орієнтації часів “Руїни” – ніжинського протопопа, згодом єпископа Мстиславського та Оршанського Максима (Филимоновича), який прийняв чернечий постриг під ім’ям Мефодій). 1661 р. від чернігівського єпископа Л. Барановича перейняв сан місцєблєустителя київської митрополичої кафедри. У 1669 р. засланий до Московського Новоспаського монастиря, де знаходився під пильним наглядом до самої смерті (не пізніше 1690 р.). Згадані володіння натовді перебували у складі Ніжинського полку. У матеріалах Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку також згадується “Мефодий, епископ в Нежине жиющий”, який володів селом Кладьківка, що перебувало у складі Третьої Ніжинської полкової сотні. Під час проведення Генерального слідства про маєтності ушенський городничий – ієромонах Кипріян повідомив значковому товаришу Г. Кубраковському, який обстежував маєтності на території Ніжинського полку, що архієрей узяв усі документи на маєтності з собою у Глухів. Копію жалуваної грамоти царів Іоанна, Петра Олексійовичів та Софії Олексіївни від 26 червня 1688 р., виданої за клопотанням архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Л. Барановича уповноваженому архієпископом архідиякону Антонію, виготовлену писарем чернігівської єпископської кафедри – монахом Г. Коссовським долучили до матеріалів Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку лише 1731 р.¹⁴ Після повалення Д. Многогрішного посполиті цих маєтків були знову підпорядковані менській ратуші, доки гетьман І. Самойлович не надав їх чернігівському архієпископу Л. Барановичу, від якого маєтки перейшли у власність монастиря. Підстави володіння маєтностями членам Чернігівської полкової комісії встановити не вдалося, адже монастир не спромігся надати жодних документів задля підтвердження прав власності¹⁵. Проте у вищезгаданій царській жалуваній грамоті, вміщеній у матеріалах Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку, підтверджувались права на отримані від попередніх царів “к Черниговской и Новгородской катедри и к монастыру черниговскому Борисоглебскому вотчины” на території Ніжинського й Чернігівського полків. Зокрема, на маєтки у селі Киїнка з 2 млинами, які знаходились на р. Білоус, володіння в селі Козел з млином й до нього належними “деревнями”, скит “с Зайцем, с Назаровкой, Богорадовкой, с полями, землями” та усіма до них належними угіддями, 2 “плянцы” у Чернігові, поблизу кафедрального монастиря, двір Многогрішного поблизу церкви Святого Спаса й подвірок Многогрішного на Бобровиці, маєток у селі Ушня, з Дубровицькими млинами на р. Мена та ін.

Таким чином, за матеріалами Генерального слідства про маєтності чернігівському Борисоглібському кафедральному архієрейському монастирю на території Слабинської сотні Чернігівського полку належали 3 маєтки (105 дворів), на території Любецької сотні – 2 маєтності (99 дворів), на території Менської сотні – 2 маєтки (38 дворів) – загалом 7 маєтностей (242 двори залежних селян).

У власності Чернігівського Єлецького Успенського монастиря на території Вибельської сотні перебували 77 дворів у селі Анисів (Онисов) та 57 дворів у селі Горбів. Крім того, монастирю належали 20 дворів у “деревне” Напорівка, які не були позначені у витягу з ревізії 1726 р. За свідченнями старожиливі, зокрема мешканця Напорівки Г. Степенка, ці маєтки належали Єлецькому монастирю понад 60 років (грамота царя Олексія Михайловича, 3 універсали гетьманів І. Скоропадського та Д. Многогрішного, які підтверджували права монастиря на згадані маєтності, у виданні матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, здійсненому М. Василенком, подаються у вигляді регестів з посиланням на ці ж документи у його виданні матеріалів Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку)¹⁶.

На території Городницької сотні Чернігівському Єлецькому Успенському монастирю належали 65 дворів у селі Мощонка та 88 дворів у селі Лемешівка, дані про які також були відсутні в “Екстракте” ревізії 1726 р. За свідченням старожиливі, дворами у селі Мощонка володів родич гетьмана Д. Многогрішного седнівський сотник Г. Полетика. Від Г. Полетики маєтки перейшли до значкового товариша Г. Перехриста, який мешкав у Седневі. Потім маєток дістався чернігівському полковому писарю М. Голобоярину (Слободецькому), а згодом перейшов до Єлецького Успенського монастиря. Щодо села Лемешівки старожили повідомили, що його населив як слободу на землі села Мощонка архімандрит Єлецького Успенського монастиря І. Васинкевич. Своім універсалом, наданим у 1707 р., гетьман І. Мазепа дозволив архімандриту Єлецького Успенського монастиря Ф. Углицькому, який згодом став чернігівським архієпископом, заселити новостворене село Лемешівку “людьми зарубезними”. У 1730 р. з монастиря надали автентичні документи, копії яких, виготовлені у чернігівській полковій канцелярії, засвідчив підписом архімандрит чернігівського Єлецького Успенського монастиря Т. Максимович. Зокрема, у жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича, виданій 1672 р., деякі маєтності закріплювалися за монастирем для його розбудови та утримання монахів. Жалувана грамота царя Федора Олексійовича, надана 1676 р. архімандриту І. Галятовському, підтверджувала пожалування на підставі універсалів гетьмана Д. Многогрішного (1669, 1670, 1671 рр.) та гетьмана І. Самойловича (1672 р.). Підтвердив право власності, дещо примноживши монастирську нерухомість, й І. Мазепа своїм універсалами 1699 р. архімандриту Д. Савичу та 1707 р. архімандриту І. Васинкевичу. Гетьман І. Скоропадський у 1719 р. підтвердив своїм

універсалом права на всі монастирські маєтності. Ці документи свідчать, що крім вищезгаданих населених пунктів Єлецькому монастирю було надано права на “село Авдеевку з перевозом, з грунтами пахатними сенокосними, з озерами и протчими угодіями здавна до его прилеглими в полку Нежинском найдуючоєся; на село Горбов, з млином на оболоне при Десне, на реце Быстрой, на спад воды мелеючим, в полку Черниговском будучое. На село Серединку и Надиновку з Копачевом при реце Смолянце и при речце Бурчаку, в полку Киевском, з озером, прозывается Богородицким, и при селе Серединце на греблю з млинами двома, называемыми Сеножацкими. На село, Онисов хутор (и)менуєчоєся... з перевозом, на село Напоровку з пасекою, на село Мощонку в том же полку черниговском и Лемешовку, на млин прозванием Римшин на речце Снове под Седневом, на млин на Белоусе, зовемый Рыжиковский вишше села Рыжиков, займища гаєв по обоих сторонах гребли, также и на прикупленную дубровку, и ниву и сеножати. На млин на речце Рудце, в Снов впадающей, за Седневом, за селом Мокишином, прозывается Василишин с займищем и борком, к тому млину належным. На греблю на реце Виру под Лоевом з млином, от покойного Каленика легованним. На млин на Белоусе под селом Юревкой. На млин под селом Надиновкою в полку Киевском на (речке) Жидовце з купленною сеножатию, з займищом и двором в Копачеви. На млин под селом Онисовом на оболони, на реце Лебеде будучий. На озеро под монастырем, прозывается Святое с футором построенным, и на сеножати по другом боку Десны, между перевозом и Онисовом лежащие. На бор за селом Сядрищами, прозывается Отчина Каленикова з бортными деревами. На пляц при монастыре з двором за кафедрой под валом, на пляц на Новом Месте в Чернигове”¹⁷.

Отже, за даними Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку у власності Чернігівського Єлецького Успенського монастиря перебували 3 маєтки (154 двори) на території Вибельській сотні та 2 маєтки (153 двори) у межах Городницькій сотні. Загалом на території Чернігівського полку монастирю належали 5 маєтностей (307 дворів залежних селян).

Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирю в межах Чернігівської полкової сотні належали 22 двори у селі Колчевка (Количівка), 3 двори у селі Іванівка (натоді Янівка) – загалом 25 дворів. За спогадами старожилів, двори у селі Количівка з давніх часів належали Троїцько-Іллінському монастирю. Під час проведення Слідства з’ясувалося, що у селі Іванівка, назва якого у витягу з офіцерської ревізії 1726 р. подавалася як “Яновці”, монастирю належали не 4, а лише 3 двори залежних селян. З них 1 двір монастир отримав від колишнього чернігівського сотника та полкового судді Ю. За-тиркевича, котрий був пострижений у цій обителі у монахи, а 2 двори були куплені у козаків – мешканців села Іванівки¹⁸.

У Слабинській сотні Троїцько-Іллінський монастир володів 38 дворами у селі “Андреевская Слобода”, яке у “Екстракте” ревізії 1726 р. було записане як село “Андреевка”. При опитуванні мешканці “сказкою показали”, що “зайшли на ту слободу жить” за архієпископства Л. Барановича. Після смерті останнього маєток перейшов у власність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Монастир не спромігся надати жодних “крепостей”, які б узаконювали його права на “Андреевскую Слободу”¹⁹.

На території Роїщенської сотні Троїцько-Іллінському монастирю належали 58 дворів у селі Нові Яриловичі, 9 дворів у “деревне” Старі Яриловичі, 20 дворів у “деревне” Горностаївка (у “Екстракте” 1726 р. – “деревня Горностаев”), 18 дворів у “деревне” Хутір, 15 дворів у “деревне” Пізнопали (у матеріалах Генерального слідства зустрічаються різні варіанти написання – “Познопалы”, “Пазнопалы”, “Пазнаполь”), 7 дворів у “деревне” Киселівка, 6 дворів у “деревне” Садолювка – загалом 133 двори. Усі вищезгадані маєтності, окрім “деревни” Пізнопали, були засновані на ґрунтах, куплених монастирем²⁰. Двори у “деревне” Пізнопали та “деревне” Суслівка (під час Генерального слідства не вдалося визначити, скільки з наявних 11 дворів у “деревне” Суслівка належить Троїцько-Іллінському монастирю, а скільки бунчуковому товаришу С. Лизогубу), за свідченням тамтешніх мешканців, належали чернігівським полковникам В. Дуніну-Борковському, Я. Лизогубу-старшому та Ю. Лизогубу. За полковництва у Чернігові П. Полуботка гетьман І. Скоропадський надав своїм універсалом двори у цих “деревнях” Троїцько-Іллінському монастирю. Генеральна комісія поставила під сумнів права на ці 2 маєтності: в “Екстракте” Генерального слідства 1731 р. дані про ці маєтки були записані до 5-ї статті серед тих, “которые спорные и сумнительные и в доклад принадлежат”. Крім того, у 1731 р. з усіх маєтностей на території Роїщенської сотні Троїцько-Іллінський монастир документально підтвердив свої права лише на маєтки у селі Нові Яриловичі та “деревне” Старі Яриловичі²¹.

У Білоуській сотні Троїцько-Іллінському монастирю належали 13 дворів у селі Старий Білоус та 6 дворів у “деревне” Гушин. За свідченням старожилів, двори у селі Старий Білоус належали Троїцько-Іллінському монастирю вже 60 років. “Деревня” Гушин, пропущена у витягу з ревізії 1726 р., була поселена на межі XVII – XVIII ст. на землі, придбаній монастирем у козака на прізвисько Гуца²².

На території Любецької сотні Троїцько-Іллінському монастирю належали 31 двір у “деревне” Петруші, яка у витягу з офіцерської ревізії 1726 р. записана, як “Петрушин” (тут у витягу з ревізії 1726 р. допущена явна помилка, адже село Петрушин знаходилося у Роїщенській сотні й належало чернігівському магістрату), 16 дворів у “деревне” Грабів, 15 дворів у “деревне” Убіжичі. Під час перевірки маєтностей Любецької сотні були виявлені пропущені у “Екстракте” ревізії 1726 р. 3 двори у селі Зліїв, 1 двір у “деревне” Хави та 1 двір у “деревне” Молочки. Усі вищезгадані двори,

за свідченнями старожилів, були оселені на ґрунтах, скуплених монастирем у тамешніх мешканців²³.

У Седнівській сотні цьому ж монастирю належали 61 двір у селі Кучинівка, 21 двір у селі Носові Млини, 28 дворів у слободі Гвоздиківка – загалом 110 дворів. Дані про маєтки у Носових Млинах та слободі Гвоздиківка також були відсутні у витягу з ревізії 1726 р. (відомості про село Носові Млини у витягу з ревізії 1726 р. були помилково вміщені у відомості про маєтки Менської сотні, а назва села подавалася як “Нові Млини”). Дані про 64 двори у селі Кучинівка у витягу з ревізії 1726 р. помилково були розміщені у відомостях про маєтності Любецької сотні, а назва цього села подавалася як “Кучюновка”. Під час збирання відомостей з’ясувалося, що вищезгадані поселення були осаджені на ґрунтах, куплених монастирем у місцевих жителів. Зокрема, слобідку Гвоздиківку заселив перший архімандрит Троїцько-Іллінського монастиря Л. Крщонович²⁴.

У межах Киселівської сотні Троїцько-Іллінському монастирю належали 60 дворів у селі Перелюб, 26 дворів у “деревне” Єліне, 21 двір у “деревне” Прибинка (нині село Прибинь Корюківського району), 25 дворів у слободі Білошацькій (Білошицькій?). Назва цього поселення в “Екстракте” 1731 р. помилково записана як “слобода Белоуская”. Крім того, Троїцько-Іллінському монастирю у цій же сотні належали 19 дворів у слободі Рябцевській, пропущені у витягу з ревізії 1726 р. За свідченнями старожилів, згадані маєтності від часів Б. Хмельницького належали гетьманам, а І. Скоропадський 1709 р. своїм універсалом передав їх монастирю. Крім того, слобода Рябцевська була заснована монастирем на землях, які раніше належали мешканцям села Перелюб²⁵.

У 1731 р. в полковій канцелярії були виготовлені й засвідчені підписом архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря Г. Кононовича копії жалуваних грамот на маєтності, наданих царями Олексієм Михайловичем у 1668 та 1669 рр., Федором Олексійовичем 1676 р. “ігумену Зосиму (Тишкевичу) з братією”, а також грамоти співправителів Софії Олексіївни, Івана та Петра Олексійовичів, пожалуваної 1688 р. ігумену Калісту з ченцями. У цих актах йшлося про підтвердження прав обителі на маєтності, здобуті шляхом купівлі та на підставі гетьманських й полковницьких надань. Зокрема, цар Олексій Михайлович у 1668 р. пожалував монастирю замість села Киянки і “деревень Зайци, Богорадовка и Назаровка”, якими раніше володіли “черниговского монастыря доминиканы”, а згодом архієпископ Л. Баранович, село Синявку, “деревни” Городище, Бреч та Туря з угіддями, оскільки “тот монастырь оскудел, потому что от ляхов и от татар разорён, и в том им монастыре пропитаться стало нечем, а братии-де в том монастыре довольно”²⁶. За часів регентства Софії Олексіївни у власності обителі перебували “озеро Кривое при реке Десне, да перевоз на той же реке, да мельница и деревенька Белоусова за рекою, да луга на Плѣхове да на Россомачем поле пусто-

ши и поля, да остров Качидчи, слобода Кучиновка, и в той слободке мельница Скарбовщина, да дубрава Мостишина, да на реке Белоусе мельница Гущина, да село Синявка и село Городище с деревнями Бреччу и Турею со всякими угодыями, к тем сёлам и деревням надлежащими, село Ярыловичи с руднями, Кучиновка, Колчевка, Белоус Старый и перевоз на реке Десне под селом Колчевкою со всеми угодыями, да мельница по Старой гребле под замком на реке Стрижне, которая построена их деньгами, также другая мельница с двумя колёсами, на реке Убеди в Сосницкой сотне, на гребле Маслаёвской, а третья мельница на Белоусе, ниже мельниц Лихачёвских, да поле Россомачино, которое дано для прокормления того Иллинского монастыря братии”²⁷.

Таким чином, Троїцько-Іллінському монастирю за даними Генерального слідства про маєтності належали 2 маєтки (25 селянських дворів) на території Чернігівській сотні, 1 маєток (38 дворів) на території Слабинської сотні, 8 маєтків (133 двори, серед них права на 1 маєток викликали сумнів, та невідома кількість дворів у 1 маєтку) на території Ройської сотні, 2 маєтки (19 дворів) на території Білоуської сотні, 6 маєтків (67 дворів) на території Любецької сотні, 3 маєтки (110 дворів) на території Седнівської сотні та 5 маєтків (151 двір) на території Киселівської сотні. Загалом у межах Чернігівського полку чернігівський Троїцько-Іллінський монастир володів 24 маєтками (544 дворами залежних селян). Навіть під кінець Генерального слідства у 1731 р. монастир спромігся документально підтвердити свої права лише на двори у селах Количівка, Яриловичі, Старий Білоус, Кучинівка та “деревне” Гушин, тобто тільки на 6 маєтностей (169 селянських дворів).

У власності Чернігівського П’ятницького дівочого монастиря на території Білоуської сотні перебували 36 дворів у селі Рудка, 24 двори у “деревне” Мохнатин, 22 двори у “деревне” Юрїївка, 21 двір у “деревне” Березівка, 33 двори у селі Слобідка, 6 дворів у селі Рижки, 9 дворів у селі Кошівка, 5 дворів у селі Янівка (Іванівка). За свідченням старожилів, згадані маєтності вже понад 60 років належали цьому монастирю. Підставами для володіння слугували привілей чернігівського полковника І. Силіча 1657 р., царська жалувана грамота Олексія Михайловича, видана 1660 р. ігумені чернігівського П’ятницького дівочого монастиря Анастасії з черниціями, гетьманські універсали Ю. Хмельницького 1660 р., І. Брюховецького 1663 р., І. Самойловича 1672 р. І. Мазепи 1689 р., наданий ігумені Мелетії (Клоєцьківні) з черниціями. Універсал І. Скоропадського був наданий 1710 р. на прохання ігумені Інокентії (Драбовичівні), а універсал Д. Апостола 1729 р., адресований ігумені Фотинії (Максимовичівні), підтверджував права обителі на маєтності, надані попередниками гетьмана. На прохання останньої копії актів, виготовлені у чернігівській полковій канцелярії, засвідчив канцелярист О. Болбот. Крім згаданих населених пунктів, монастирю належав “млинок Кошовский на Белоусе со всеми приналежностями”, а гетьман І. Скоропадський 1710 р.

затвердив за “законницями монастиря девичьего черниговского” 3 куплені млини – “един от Молявки, в конце Рудки стоячий, другой там же, в Рудце, а третий на Яновце”, перевіз через Десну з пристанню поблизу села Виблі разом з частиною берега по один бік Десни поблизу села Перекопу разом з лугом, а на іншому боці – 3 сіножаті “до хаты им там будучой”²⁸.

Отже, за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, Чернігівському П'ятницькому дівочому монастирю у Білоуській сотні належали 8 маєтностей (156 дворів посполитих) та 4 млини.

Деякі маєтності також колись належали монастирям, церквам та представникам духовництва, але внаслідок певних обставин потрапили до рук світських осіб. Так, 10 дворів у селі Роїще під час гетьманування І. Самойловича за його ж наданням перейшли до священика чернігівської Благовіщенської церкви П. Домонтовича, який під час військових походів супроводжував гетьмана, й перебували у його власності до самої смерті. Потім цими дворами володів зять священика полковий осавул П. Грибович та інші власники. Цей же священик свого часу володів успадкованими від батька слабинського сотника І. Домонтовича маєтками у селі Смолин та “деревне” Максим²⁹.

“Деревня” Жоввинка (Жавинка), що знаходилась у Білоуській сотні, здавна належала чернігівським протопопам, зокрема протопопу “черниговского собору церкви Всемилостливого Спаса Петру Кричевскому”, потім М. Синдоровському, за нащадками якого й була закріплена у довічну власність. Згодом маєток успадкував син останнього – Іван, а після смерті сина-козака у військовому поході – зять протопопа, полковий суддя В. Каневський на підставі жалуваних грамот 1692 та 1709 рр. У 1729 – 1730 рр. маєтність привласнили чернігівський протопоп А. Самборович та його намісник отець Яків. Після звернення В. Каневського з “доношением” у полкову канцелярію маєтність присудом генеральної комісії повернули законному власнику³⁰. Тому ж таки В. Каневському від тестя-протопопа дістались 7 огородників у селі Хмільниця, “деревне” Протопопівка, “деревне” Товстоліс Білоуської сотні та 40 дворів у “деревне” Петрова Слобода Седнівської сотні³¹.

Таким чином, Генеральне слідство про маєтності 1729 – 1731 рр. містить цікаві відомості з історії чернігівських монастирів. За нашими підрахунками, у власності духовних осіб, церков та монастирів на території Чернігівського полку станом на початок 1731 р. перебувало 70 маєтностей (близько 2025 дворів), тобто близько 19 % маєтків (19,5% дворів) усіх описаних у матеріалах Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку володіння (368 маєтностей і близько 10.616 дворів посполитих). Монастирські володіння стояли на другій позиції після приватновласницьких, чисельність яких натовді сягала 251 (6566 дворів). Найзаможнішими серед монастирів на території Чернігівського полку були Троїцько-Іллінський (24 маєтності, 541 двір, з яких права

обителі на 15 дворів “деревни” Пізнопали та невідому кількість дворів у селі Суслівка Роїщенської сотні були визнані сумнівними), Слеський Успенський (5 маєтностей, 307 дворів), Борисоглібський (7 маєтностей, 242 двори), П’ятницькій дівочій (8 маєтностей, 156 дворів) монастирі – загалом 44 маєтки (1246 дворів посполитих), що становило 62, 8 % маєтностей і 61,5% дворів від загальної кількості монастирських та церковних володінь на території Чернігівського полку.

Отже, чернігівським монастирям та представникам духовного стану на території Чернігівського полку належала значна кількість дворів залежних селян, ґрунти, млини, річкові переправи, ліси, озера та інші угіддя. Ці маєтності були набуті у різний спосіб – купівля, пожертви козацької старшини та міщан “на поминование души”, у спадщину від осіб, які постриглися у монахи, та узятих монастирями під протекцію. І хоча указ Петра II офіційно заборонив монастирям набувати нерухомість, на практиці він порушувався аж до повної секуляризації монастирських маєтностей у 1786 р.³²

---

1. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. II – III.

2. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. VIII. – С. 78 – 79.

3. Там само. – С. 81.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ) – Ф. І. (Колекція О.М.Лазаревського). – Од. зб. № 53763 (13) (Журнал делопроизводства гетманской канцелярии 1729 – 1731 гг.). – Арк. 118, 123, 177 зв.; *Мицик Ю.* З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1 / 2. – С. 110.

5. ІР НБУВ – Ф. І. – Од. зб. № 53763 (13) – Арк. 125 зв.

6. Там само. – Арк. 162 зв.

7. *Мицик Ю.* З нових джерел до історії церковного землеволодіння... – С. 109.

8. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 12 – 13, 32 – 33, 57 – 60, 62, 78, 106 – 107, 112, 124 – 125, 129 – 131, 147 – 148, 156, 188, 190 – 198.

9. ІР НБУВ. – Ф. VIII (Колекція університету Св. Володимира). – Спр. 571.

10. *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С. 92; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 19 – 27. Оригінал рукопису зберігається у Російському державному архіві давніх актів. – IV. Фонды Московского архива Министерства юстиции. – Ф. 248 (Архив Правительствующего Сената). – Оп. 1 (Дела Малороссийской экспедиции 1730 года). – Спр. 1812.

11. *Лазаревский А.М.* Акты по истории землевладения в Малой России (1630 – 1690 г.) // Чтения в Историческом обществе Нестора – летописца (далі – ЧИОНЛ). – 1890. – Кн. IV. – С. 83

– 135; *Його жс.* Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636 – 1730 г.) // ЧИОНЛ. – 1891. – Кн. 5. – С. 49 – 92; *Його жс.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729 – 1730 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 34 – 75. – Часть неофициальная; *Його жс.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729 – 1730 г.). – Чернигов, 1892. – 196 с.

12. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... – С. 12, 190 – 191.

13. Там само. – С. 57 – 58, 191.

14. *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Филимонович. – Ніжин, 2000. – 148 с.

15. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... – С. 107, 191.

16. Там само. – С. 10 – 11, 191 – 192; Док. № 27 – 37. – С. 251 – 260; *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка... – Док. № 55 – 59. – С. 155 – 165; ЦДІАК України. – Ф. КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 161 – 170.

17. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... – С. 98 – 99, 192, 251 – 260; *Його жс.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка... – С. 163 – 164; ЦДІАК України. – Ф. КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 169 зв.

18. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... – С. 5 – 6, 192, 217 – 224.

19. Там само. – С. 13, 192.

20. Там само. – С. 31 – 32, 192, 217 – 224.

21. Там само. – С. 32 – 33, 156, 188.

22. Там само. – С. 37, 44, 192 – 193, 217 – 224.

23. Там само. – С. 58 – 60, 64, 193.

24. Там само. – С. 59, 75 – 76, 78, 193, 217 – 224.

25. Там само. – С. 123, 24 – 125, 193.

26. Там само. – Док. № 12. – С. 219.

27. Там само. – Док. № 14. – С. 223.

28. Там само. – С. 43, 193; Док. № 159 – 165. – С. 458 – 466.

29. Там само. – С. 15, 270 – 273, 448 – 449.

30. Там само. – С. 41 – 42, 170 – 171.

31. Там само. – С. 44, 46, 48, 72.

32. *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – Аугсбург, 1948. – С. 108 – 109; *Гуржій А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – С. 32.

СИСТЕМА УКРІПЛЕНЬ ЧЕРНІГОВА РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ – ВТРАЧЕНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОГО МІСТОБУДІВНОГО МИСТЕЦТВА

Поряд з Києвом Чернігів є одним з найстародавніших міст Східної Європи, скарбницею культурної спадщини Русі-України, а також доби Відродження і Бароко. З точки зору містобудівного мистецтва це – найвизначніше і найсвоєрідніше історичне місто Лівобережної України, що є багатошаровим містобудівним організмом, який не має собі рівних у регіоні за різноманітністю, хронологічним діапазоном і ступенем концентрації пам'яток архітектури та містобудування у комплексі з унікальним природним ландшафтом.

Під містобудівним мистецтвом сучасна наука розуміє мистецтво створювати різноманітні поселення, комплекси й ансамблі споруд, у яких присутня не лише функціональна доцільність та інші суто утилітарні якості, а й краса. З цієї точки зору місто може розглядатися як художній твір, а саме витвір містобудівного мистецтва; відтак його сприйняття людиною є процесом художньої комунікації¹.

Старовинні містобудівні системи мають не лише вельми специфічну естетичну цінність, яка складно піддається формалізації; вони також належать до найважливіших історичних джерел, натурне дослідження яких дозволяє виявити нові факти і закономірності розвитку архітектури й містобудування. Тому ми завжди робимо акцент на осмисленні натурних досліджень історичних міст у поєднанні з архівними та бібліографічними студіями. Для вивчення хронологічно віддалених від нас етапів містобудівного й архітектурного розвитку історичних міст України, до першої п'ятірки яких по праву входить Чернігів, важливим, а часто – незамінним джерелом є старі картографічні матеріали, що здебільшого фіксують не тільки планіметричні особливості (структура, розпланування), а й природне довкілля, об'ємно-просторову композицію міста і навіть архітектурні характеристики визначних будівель. Особливо це стосується картографічних матеріалів XVII – XVIII ст., на які й слід спиратися при вивченні системи укріплень Чернігова ранньомодерного часу².

Історія містобудівного розвитку Чернігова, що має кілька виразно розмежованих етапів, на сьогодні вивчена досить повно завдяки дослідженням Ю. Асеева, Є. Водзинського, А. Карнабіда, В. Коваленка, Г. Логвина, Б. Рибаківа, П. Савицького та інших³.

Перші земляні укріплення в Чернігові виникли, як свідчать археологічні дослідження, на межі VII – VIII ст. У 990-х рр. міські укріплення вже були багатодільними і включали Дитинець, Поділ, Посад. Перед монголо-татарською навалою загальна площа укріплених частин міста сягнула 200 га, а структура укріплень стала п'ятидільною: Дитинець, Окольний город, Третяк, Передгороддя і Поділ. Третяк, площею 20 га, – це західний кінець Окольного города, що виділився у самостійну укріплену частину. Торговельно-ремісничий посад, площею 88 га ⁴, що називався Передгороддям, прилягав з півночі. Його оточував земляний вал з частоколом. Біля підніжжя Дитинця і Третяка лежав ремісничий Поділ, північна частина якого також мала укріплення. Крім того, напередодні монголо-татарської навали ця п'ятидільна структура Чернігова була ускладнена ще й двома приміськими монастирями, які мали свої огорожі ⁵.

Укріплення Чернігова неодноразово руйнувалися – під час князівських усобиць, монголо-татарського погрому, пізніших війн. Загальна структура укріплень у помонгольську добу спростилася, окремих уфортифікованих частин міста стало менше.

У 1500 р. внаслідок війни між Великим князівством Литовським і Москвою понад 60 сіверських міст разом з Черніговом захопила Московська держава. З 1503 р. він стає прикордонним містом. За відомостями 1516 р. Чернігів оточував земляний вал з дерев'яними стінами і баштами. У 1531 р. за наказом великого князя московського Василя Івановича “срублен бысть град Чернигов дрян” ⁶. Ця дерев'яна цитадель з п'ятьма баштами і підземним ходом до річки постала на мису колишнього дитинця княжої доби. У той же період біля підніжжя дитинця виникли квартали Солдатської слободи, оточені лінією легких тимчасових укріплень у вигляді частоколу.

У 1535 р. чернігівська фортеця витримала напад литовських військ воєводи Андрія Немирича, а в 1579 р. – козацьких загонів під проводом Костянтина Острозького і Миколи Вишневецького. За словами Литовської хроніки, “же ся в замку москва добре боронила ся, а піших до штурму мало было, самое тылько місто Чернігов спалили” ⁷.

10 листопада 1604 р. Чернігівська фортеця здалася армії Лжедмитрія I. За описом учасника цього походу неприступні укріплення Чернігова склалися з земляного валу й рову, дерев'яних стін у вигляді дубових рублених тарас, палісадів та рублених веж. На озброєнні налічувалося 27 великих і багато малих гармат, що могли вести фронтальний і фланговий артилерійський вогонь.

За Деулінським перемир'ям 1618 р. Чернігів було передано Речі Посполитій. Він став воєводським містом. На початку Хмельниччини, влітку 1648 р. повсталі козаки захопили Чернігівський замок, перебивши понад 180 чоловік “значної шляхти”. Відтак місто стало центром козацького полку. Після Переяславської угоди 1654 р. московський уряд призначив до чернігівської фортеці свого воєводу на чолі гарнізону стрільців. У 1670-х рр. укріплення Чернігова було модернізовано, і структура їх остаточно пере-

творилася на п'ятидільну. З опису укріплень міста 1683 р. відомо, що головними структурними одиницями були “верхній город”, “нижній город”, “нижній острог”. Укріплення “верхнього города”, поновлені перед 1681 р., склалися з дубової стіни, рубленої тарасами, із заборолами, зробленими з дубового бруса. Тут були п'ять старих башт, одна нова, брама і хвіртка. Нижній острог був оточений старим осиковим частоколом і мав дві брами. На озброєнні зафіксовано вісім гармат різного калібру ⁸.

Ці фортифікації знайшли своє відображення у старовинних картографічних матеріалах. Найдавніші уцілілі дотепер такі зображення пов'язані з діяльністю в Україні у середині XVII ст. французького військового інженера Г.-Л. де Боплана. На його 8-аркушевій Спеціальній карті України (1650 р.) схематично показані плани багатьох населених місць України, у тому числі й Чернігова. Незважаючи на те, що під час перебування в Україні, як доведено нашими дослідженнями, Боплан на Лівобережжі побувати не зміг, структуру лівобережних міст він показав напрочуд правильно. Така точність дозволяє висловити припущення, що при складанні своїх карт Боплан користувався якимись картографічними матеріалами 1630–1640-х рр., які до нас не дійшли. Також маємо деякі непевні звістки про втрачені картографічні документи XVII ст., зокрема план Чернігова 1619 р ⁹.

Докладні плани міст на Лівобережжі почали складатися тільки на початку XVIII ст. У допетровській Московії картографування міст не набуло значного поширення – задовольнялися, переважно, докладними словесними описами “строєльних книг” і “розписних списків”. Розвиток картографії був пов'язаний із засвоєнням досвіду Західної Європи та діяльністю західних військових інженерів на російській службі. Проте нині для нас найбільший інтерес, як історичні джерела, становлять не стільки топографічно точні плани, зроблені на західній кшталт, скільки мальовані, виконані в традиціях старої московської картографії. До таких унікальних документів належать “Абрис Чернігівський” 1706 р., мальований, вірогідно, прапорщиком Іваном Долинським, який служив тоді в Чернігові. План розміром 63 x 97 см зроблений на папері тушшю, пером і пензлем. Історичну цінність цього документу побільшує й те, що, за московською традицією XVII ст., усі визначні споруди міста позначені у вигляді схематичних малюнків їхніх бічних фасадів ¹⁰ (Рис. 1).

На ньому дуже докладно зображено як загальну систему, так і окремі елементи міських фортифікацій. Дуже прикметною рисою є те, що трасування ліній укріплень кінця XVII – початку XVIII ст. дуже точно повторює трасування оборонних огорож Дитинця, Окольного города і Третяка княжої доби. Оборонні огорожі склалися з дерев'яних рублених стін і частоколів, земляних валів і ровів. Зафіксовано кілька бастіонів і рavelінів нерегулярних обрисів, а також 32 дерев'яні рублені башти. Вони були 4-6 і 8-гранними, 2- або 3-ярусними, з верхнім ярусом “обламів” або підсябиття,

з високими наметовими дахами. Вже згадувана цитадель або Верхній замок (“верхній город” за описом 1682 р.), що знаходилась у південному куті колишнього дитинця, мала дерев’яні рублені стіни, дві надбрамні й п’ять глухих башт, широкий рів. Посеред замкового двору стояла тридільна триверха Михайлівська церква.

З північного заходу до Верхнього замку прилягав “Замок черкаський” (“нижній город” за описом 1682 р.), що займав усю територію колишнього княжого дитинця. Зі сходу, від річки Стрижня, йшов земляний вал. З північного заходу були дерев’яна рублена стіна і широкий рів. Тут налічувалося десять глухих башт, п’ять надбрамних, один бастион і одна батарея та три “вивода” перед брамами типу равелінів (Рис. 2).

З півдня до Верхнього замку прилягало чотирикутне в плані укріплення Солдатської слободи (“нижній острог” за описом 1682 р.), оточене частоколом, з двома брамами – східною і західною, без башт. Із заходу до “Замку черкаського” прилягав “Другий замок черкаський”, що відповідав Окольному граду Княжої доби. З боку річок Десни і Стрижня він був огорожений дерев’яним частоколом, а з напільного боку був земляний вал. Тут стояли три глухі й дев’ять надбрамних башт. Навколо проходив широкий рів. З півдня до цієї укріпленої частини прилягав так званий “Єлецький вал” – укріплення, що відповідало стародавньому Третьяку. Його оточував земляний вал з ровом.

Після військової кампанії 1708 – 1709 рр. за наказом російського царя Петра I провадилася реконструкція укріплень Чернігова: у 1712 р. насипано з одного боку ділянку земляного валу, а в 1717 р. на березі р. Стрижня розпочато будівництво нового бастиону. Дерев’яні стіни “Замку черкаського” розібрано і натомість насипано земляний вал, а глибину рову довели до 2 сажнів (4,28 м) при ширині 10 сажнів (21,4 м). У той же час рів, що оточував Верхній замок, мав глибину 4 (8,56 м) і ширину 12 сажнів (25,68 м). На озброєнні фортеці у 1718 р. було 20 мідних і 10 чавунних гармат¹¹.

Загалом справа модернізації укріплень посувалася дуже повільно, і лише після указу 1724 р., який визначив Чернігів штатною фортецею, було завершено ремонт фортифікаційних споруд. Оборонні огорожі набули більш регулярних обрисів і правильних профілів, з’явилися бастиони і півбастиони, равеліни і редани, гласис і еспланада.

Наступний, якісно відмінний від попередніх, етап реконструкції укріплень та створення відповідних планів пов’язаний з діяльністю в Україні видатного фортифікатора Данила Дебоскета (де Боскета). У 1740-х рр. під його керівництвом провадилися широкомасштабні проектні роботи щодо реконструкції фортець Середньої Наддніпрянищини і Північного Лівобережжя, укріплень полкових і сотенних міст, які знімали на плани. При цьому з максимальною точністю фіксували реальну ситуацію, оцінювали

топографічні чинники. Тому всі плани показували наявний стан і проектні пропозиції та складалися за єдиними вимогами: показувалися усі особливості топографії, лінії укріплень та їх найважливіші елементи, квартали забудови, головні споруди. Усе це подавалося технікою відмивки з розтушовкою, зрідка відтінялося штрихуванням. На тому ж кресленнику тонкими лініями малювалися обриси укріплень, якими вони мали стати після реконструкції¹². Таким чином був розроблений фіксаційно-проектний план Чернігова, реалізований лише частково. У другій половині XVIII ст. фортецю реконструйовано за проектом військового інженера Д. Дебоскета: знесено решту дерев'яних стін і башт, натомість влаштовано регулярний вал, сухий рів і п'ятикутні bastiони. Цей етап містобудівного розвитку Чернігова добре ілюструє представлений тут фрагментарно план 1757 р. (Рис. 3).

У 1770-х рр. радикально змінюється призначення міських планів. Якщо перед тим вони слугували, переважно, цілям фортифікації, то після 1764 р. перетворюються на розпланувальні місторегулюючі документи. Це було пов'язано з опублікованим 25 червня 1763 р. указом російської імператриці Катерини II “О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов, по каждой губернии особо”. Однак складна військово-політична ситуація (російсько-турецька війна, колонізація Причорномор'я) не дозволила широко розгорнути розпланувальні роботи на Лівобережжі й призвела до певної консервації оборонних чинників.

Проте головне завдання планів 1770–1780-х рр. полягало в максимально точній фіксації наявного стану міст. Адже на основі цих документів опрацьовувалися перші проекти кардинальної реконструкції стародавніх містобудівних структур. Завдяки таким заходам імперської адміністрації ми маємо докладні плани Чернігова 1772, 1776, 1778 та 1787 рр.¹³ (Рис. 4,5). Аналіз цих планів показує, що у 1770-х рр. земляні укріплення “Другого замку черкаського” і Єлецького валу занепали і обсіпалися, частокіл, що оточував Солдатську слободу, зруйнувався, і фортеця перетворилася на однодільну – від неї фактично лишився тільки модернізований “Замок черкаський” або Старий город – у межах давньоруського Дитинця¹⁴. До самого кінця XVIII ст. всередині нього зберігався і Верхній замок, в якому було влаштовано пороховий погріб і артилерійський цейхгауз. Оборонна огорожа фортеці складалася з рову і правильного земляного валу, що мав бруствер, валганг з апарелями. Із заходу був Любецький (Київський) bastiон з брамою і звідним мостом через рів та кордегардією; з півночі – Погорілий (Лоївський) bastiон з брамою і мостом; зі сходу – Водяний bastiон з брамою. Між Любецьким і Погорілим bastiонами був редан, з півночі – наріжний bastiон, зі сходу – малий bastiон, біля Замку – Замковий bastiон, з півдня – Катерининський bastiон¹⁵. У межах фортеці було дві вулиці, що називалися Замковою і Київською. Тут містилися інженерний двір, гауптвахта, тюрма, магістрат, полкова канцелярія та інші

споруди. Цю ситуацію добре ілюструє “План бывшей черниговской крепости, до рас- планировки города составленный архитектором Дитерихштейном” (кінець XVIII ст.), де про Верхній замок сказано: “цитадель, признаки существования ея сохранились до сих пор” (Рис. 6).

У 1780 – 1790-х рр. у фортеці проводились деякі ремонтні роботи: у 1786 р. збудовано нову браму ¹⁶, в 1790 р. ремонтували фортечний палісад ¹⁷. Але на той час у зв’язку з ліквідацією безпосередніх військових загроз і приєднанням до Російської імперії Правобережної України Чернігівська фортеця втратила військове значення, і у 1799 р. її було ліквідовано. При переплануванні міста згідно з планом 1805 р. вали розкопано, рови частково засипано і по їхніх трасах прокладено бульвари. Там до кінця XIX ст. лежали кілька чавунних гармат, які в 1896 р. встановили на лафети, привезені з Києва ¹⁸.

Нині територію колишнього дитинця займає Парк культури і відпочинку ім. М. Коцюбинського. Дотепер добре прочитуються на місцевості вал і рів фортеці та Замку. Вздовж південно-західної частини валу нині встановлено 12 чавунних гармат на сталевих лафетах. У 1989 р. розроблено, а в 1992 р., до 1300-ліття Чернігова, реалізовано проект реконструкції та впорядкування території чернігівської фортеці (Дитинця), що включає виявлення трасуванням доріжок – ліній укріплень; декоративними елементами – місць розташування башт і брам. Зараз – це центральна частина території Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” ¹⁹.

Значення Чернігова як історичного міста полягає не тільки в універсальній цінності його пам’яток архітектури й містобудування, а й у тому, що саме на цих придеснянських пагорбах зберігся унікальний за своєю цілісністю архітектурно-ландшафтний комплекс, що послідовно формувався упродовж тисячоліття і дійшов до наших днів у високому ступені збереженості. Це останнє у Східній Європі східнослов’янське місто, що в своєму містобудівному укладі й вигляді так добре зберегло втілення основних засад давньоруського містобудування ²⁰. Саме тому Чернігів має значення комплексної ландшафтної, містобудівної та архітектурної пам’ятки європейського значення.

Звичайно, цінність Чернігова як пам’ятки містобудування була б значно більшою, якби збереглася його система укріплень ранньомодерного часу – тоді його як комплексну пам’ятку містобудівного мистецтва, архітектури та історії можна було б поставити поряд з українськими Хотином і Кам’янцем-Подільським, російськими Псковом і Новгородом, естонським Таллінном, французьким Каркасоном. Проте й так неповно збережена система укріплень Чернігова є дуже цінною і вимагає проведення певних заходів, спрямованих на посилення значущості цієї напівутраченої пам’ятки національного містобудівного мистецтва. Йдеться про такі можливі й необхідні заходи, як регенерація, відтворення, символічна реконструкція, що використовуються в разі необхід-

ності в Європі²¹.

При регенерації історичної забудови заповідних середмість гостро постає зумовлена об'єктивними чинниками проблема компенсації: це означає, що недостатність або відсутність певних ціннісних якостей та елементів середовища (наприклад, системи укріплення з баштами, валами і ровами) має компенсуватися розвитком інших якостей історично сформованого середовища (наприклад, ландшафтних). Та набагато важливішу роль у цьому сенсі відіграє те, що серед неспеціалістів дістало найменування "відбудови (відновлення) втрачених пам'яток". У такій постановці питання криється внутрішня суперечність: адже згідно міжнародної практики кожна пам'ятка є унікальною, незамінною, неповторною і невідшкодуваною! Тож відновити (відбудувати) її повністю неможливо – ні теоретично, ні практично. Але це не означає неможливості комплексної регенерації історичної оборонної системи за великого відсотку втрат. Накопичений за останнє століття європейський досвід свідчить, що матеріально-технічну структуру пам'ятки відтворити неможливо, натомість можна означити пам'ятку, місце, яке вона займала в просторі й культурі, за допомогою певного знаку (знакової системи); останнє і становить суть методу символічної реконструкції.

Дії, що їх можна віднести до цього методу, були відомі в Україні віддавна: це, зокрема, наша традиція відзначати місця зруйнованих церков каплицями. Нині у багатьох історико-архітектурних та історико-культурних заповідниках у різних містах України постала проблема повністю чи частково втрачених пам'яток, у тому числі й оборонної архітектури, що вимагають певного означення на заповідних теренах. Ми, на підставі власних розробок та аналізу накопиченого досвіду по містах Глухову, Путивлю, Чигирину та інших, можемо запропонувати основні методичні засади символічної реконструкції.

Головний методичний принцип полягає в тому, що об'єкт, який колись існував, компенсується (заміняється) знаком, що має більшу чи меншу міру умовності. Але цей знак ніколи не може і не повинен претендувати на те, щоб реально замінити втрачений автентичний об'єкт (принцип відмови від фальсифікацій).

Залежно від характеру об'єктів і конкретних умов можуть бути такі способи символічного означення: виявлення елементами впорядження втрачених ліній давніх фортифікацій, підмурків втрачених споруд, стародавнього розпланування; встановлення каплиць на місцях втрачених храмів; встановлення пам'ятних знаків; встановлення масштабних макетів; встановлення макетів у натуральну величину (цілісних чи фрагментарних); виявлення об'ємних контурів споруди в сучасних конструкціях і матеріалах.

Належне опрацювання методики символічної реконструкції та доцільне застосування цього методу на практиці разом з традиційними методами дозволить відійти як

від реставраторського пуризму, так і від стилізаторських крайнощів, що дасть вагомий результат у сенсі підвищення культурно-історичного потенціалу заповідних територій таких історичних міст, як Чернігів.

При цьому першочергового значення набуває проблема джерельної бази для подібних заходів. Ми вважаємо, що тільки за наявності трьох взаємодоповнюючих видів джерел – вербальних описів, топографічно точних планів і малюнків зовнішнього вигляду – можна з упевненістю судити про укріплення міста і пропонувати наукову реконструкцію, яка піддається верифікації.

За відомими сьогодні матеріалами, більш-менш повна джерельна база є лише щодо укріплень ранньомодерного часу міст Києва, Чернігова, Чигирина, Путивля. Безумовно, ступінь документальності відтворення залежить від повноти джерел²².

Важливого значення набуває питання про допустимий ступінь відтворення втрачених оборонних об'єктів. Практика “стилістичних реставрацій” показала, що повне відтворення значних споруд або комплексів, особливо дерев'яної архітектури, недоцільне й навіть неприпустиме. На відміну від фрагментарних реконструкцій, які лише підсилюють наочність, розкривають культурно-історичне значення збережених автентичних об'єктів або їх залишків, повномасштабна натурна реконструкція – справа вельми сумнівна в науково-методичному плані. Очевидно, відсоток відтворюваного щодо автентично збереженого не повинен перевищувати якоїсь порогової величини, за якою вже починається фальсифікація історичного об'єкта. Конкретне значення цієї порогової величини повинне визначатися в кожному окремому випадку шляхом експертної оцінки на основі порівняння варіантів²³.

У практичному плані пристосування і використання великих дерев'яних споруд, у тому числі оборонних, становить значні труднощі й пов'язане, як правило, з необхідністю перманентної реставрації, що в теперішніх умовах є нездійсненним.

При вирішенні подібних питань найважливішого значення набуває об'єктивне дослідження містобудівної та історико-культурної доцільності тих або інших заходів для кожного конкретного міста. Фрагментарне відтворення окремих елементів оборонних ансамблів доцільне не тільки для тих міст, які втратили архітектурні доміанти свого історичного ядра (Путивль, Любеч, Чигирин, Сосниця), але й для міст, що зберегли в історичних центрах найважливіші доміанти (Чернігів). Тут доцільно показати трасування ліній стародавніх укріплень там, де це дозволяє зробити існуюча забудова, і подумати про відтворення окремих найважливіших дерев'яних споруд – фортечних башт, фрагментів оборонних комплексів. Це дозволить більшою мірою виявити в загальноміських панорамах і силуетах історичні центри, збагатить містобудівну композицію, надасть більшої історичної глибини архітектурному середовищу.

Підсумовуючи, наголошуємо, що в разі, якщо при реконструкції історичних міст

виникають проблеми відтворення втрачених комплексів чи ансамблів оборонної архітектури, слід керуватися такими шістьма принципами:

Принцип документальності (достовірності) відтворення.

Принцип містобудівної необхідності та доцільності.

Принцип мінімізації відсотка новобудов, що передбачає натурне відтворення тільки мінімально необхідної кількості й номенклатури елементів.

Принцип відтворення лише ієрархічно головних містобудівних домінант і акцентів.

Принцип композиційного узгодження відтворюваних споруд з ландшафтом і наволокишньою забудовою.

Принцип репрезентативності: відтворювані й різними способами означувані фрагменти повинні дати максимально повне уявлення про оборонний комплекс у цілому.

---

1. *Вечерський В.* К вопросу о воссоздании крепостных ансамблей в исторических центрах городов Левобережной Украины и Приднепровья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР. – К., 1989. – С. 4–11.

2. *Вечерський В.* Плани міст Лівобережної України XVII – XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – Част. 1. – С. 105 – 121.

3. *Вечерський В.* Історіографія архітектури й містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССХІІ. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 18 – 53.

4. Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 205.

5. *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – С. 114–117.

6. *Половникова С.* З історії Чернігівської фортеці X – XVIII століть // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – К., 1984. – Вип. 1. – С. 127–128.

7. Там само.

8. *Вечерський В.* Архітектура й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К., 2001. – С. 85 – 102.

9. *Вечерський В.* Історіографія архітектури й містобудування... – С. 18 – 53.

10. *Вечерський В.* Архітектура й містобудівна спадщина... – С. 85 – 102.

11. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 889 – 890.

12. *Вечерський В.* Плани міст Лівобережної України... – С. 105 – 121.

13. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 3 (II). – Оп. 43. – Спр. 1580; Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 591, 592, 617, 635; Ф. ВУА. – Спр. 22813, 22814.

14. Там само. – Ф. ВУА. – Спр. 22814.

15. Там само. – Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 591.

16. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 36–38.
17. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 1039.
18. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 889–890.
19. *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини... – С. 114–117.
20. *Вечерський В.* Архітектура 2-ї половини XVII–70-х років XVIII ст. // Історія української архітектури. – К., 2003. – С. 192–243.
21. *Вечерський В.* Метод символічної реконструкції та його роль у регенерації історико-архітектурного довкілля // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України: Матеріали науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 49–51.
22. *Вечерський В.* К вопросу о воссоздании крепостных ансамблей в исторических центрах городов Левобережной Украины и Приднепровья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР. – К., 1989. – С. 4–11.
23. *Вечерський В.* Метод символічної реконструкції... – С. 49–51.

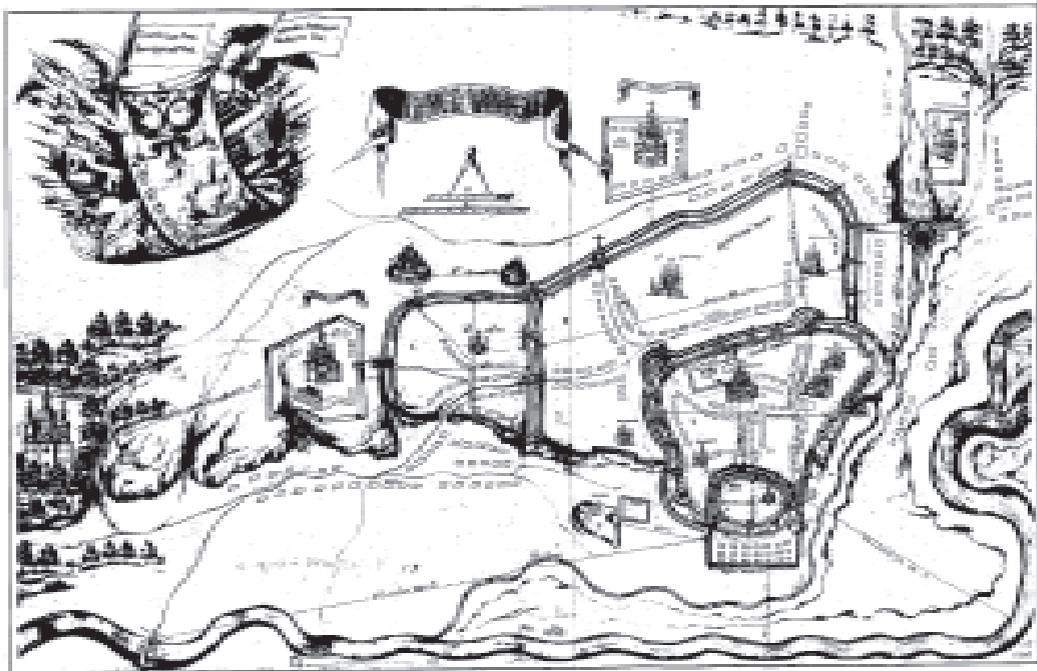
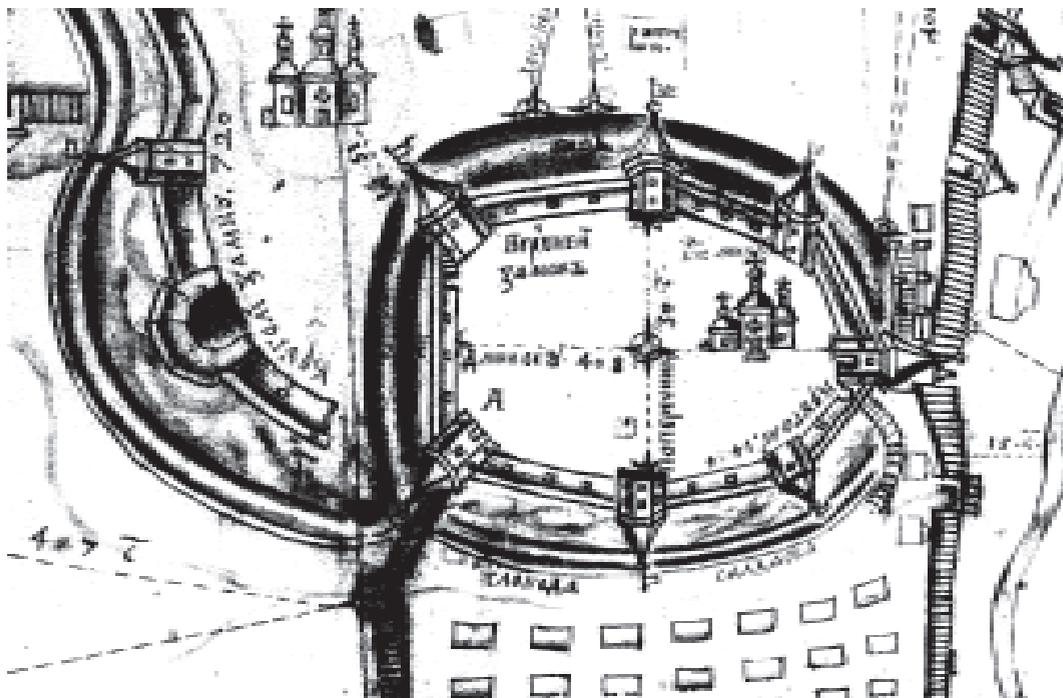

Рис. 1. “Абрис Чернігівський” 1706 р.

Рис. 2. Фрагмент “Абрису Чернігівського”, на якому зображено Верхній Замок і прилеглу забудову Замку черкаського і Солдатської слободи.

Рис. 3. Фрагмент плану Чернігова 1757 р. із зображенням системи укріплень центральної частини міста.

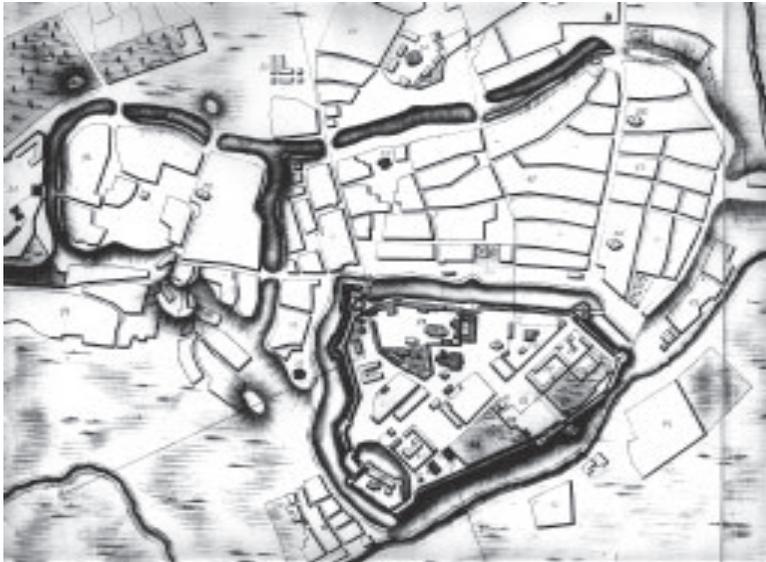

Рис. 4. Фрагмент плану Чернігова 1776 р.

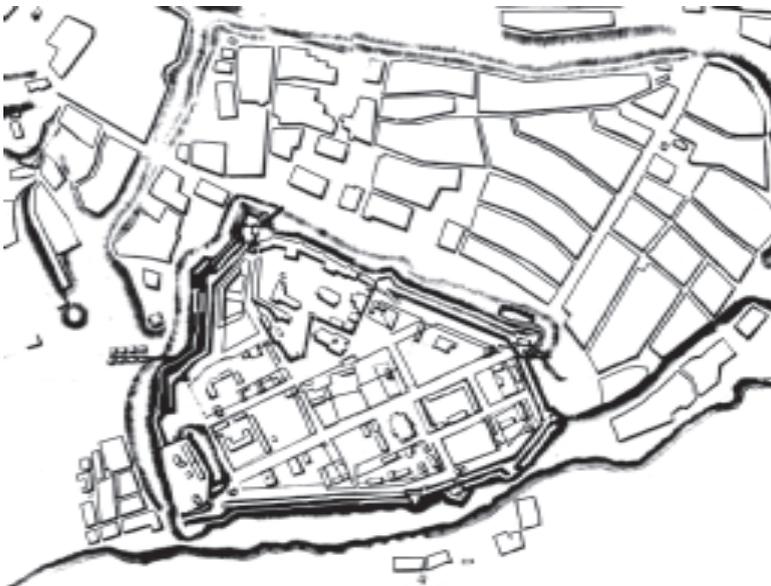

Рис. 5. Фрагмент іншого плану Чернігова 1776 р., на якому зображено Верхній Замок і Замок черкаський.

Рис. 6. “План бывшей Черниговской крепости, до распланировки города, составленный архитектором Дитерихштейном” (кінець XVIII ст.).

ПЕЧАТКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЗАЦТВА

6 березня 1625 р. король Сигізмунд III видав привілей на осадження козацької хоругви на Великовеських ґрунтах біля Чернігова¹. Через 23 роки, внаслідок подій Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, у регіоні виникла потужна військово-адміністративна структура – Чернігівський полк, історія якого ще недостатньо відображена в науковій літературі². Нашу увагу привернуло таке малодосліджене питання, як печатки чернігівського козацтва. Розрізнені дані з цієї проблеми наявні в публікаціях В. Лукомського, В. Модзалевського, М. Слабченко та І. Ситого³.

Пропонована стаття має на меті заповнити цю прогалину. Джерельною базою слугувала архівна збірка доби козаччини, що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). Опис печаток здійснений у такий спосіб: прізвище власника печатки, його посада; техніка виготовлення, характеристика матеріалів, з яких виготовлявся відбиток печатки; форма печатки, її розміри, кількість відбитків, зображення з розшифрованою аббревіатури; назва (у лапках подаємо оригінальну) та дата документа, на якому виявлена печатка; окремі витяги з документів, які характеризують статус печатки, її функцію, значення і роль. Описи згруповані за посадами, нумерація наскрізна. Описи печаток рядових козаків відрізняються від інших тим, що замість власника печатки подані користувачі. Нумерація описів та малюнків печаток збігається.

Печатки полковників

1. Лизогуба Якова, полковника чернігівського. Паперово-воскова: червоно-коричневий віск, віск натурального забарвлення; восьмикутна, 25 x 24 мм; 4 відбитки. Зображення: у щиті озброєна рука в обладунках, яку супроводжує хрест (герб “Погоня польська”), над щитом коронований шолом з трьома пір’їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – “Л П В И Ц П В З Ч” (“Яков Лизогуб Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Черниговский”). “Лист” (універсал) від 12 травня 1685 р.⁴; наказ від 14 травня 1685 р.⁵; наказ від 2 листопада 1687 р.⁶; заповіт від 25 травня 1698 р.: “Тим кончу и при печати полковой тут же подписуюся”⁷.

2. Лисенка Івана, полковника чернігівського. Паперово-воскова: зелений віск; восьмикутна, 22 x 19 мм. Зображення: у щиті схрещені шабля і стріла вістрям униз, над щитом три пір’їни та стилізований рослинний орнамент, навколо щита літери –

“І Л П В Є Ц П В З Ч” (“Іван Якович Лисенко Полковник Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого Черниговский”), “З” і “Ч” вирізані у зворотний бік. Фундуш від 27 липня 1669 р.⁸

3. Полуботка Павла, полковника чернігівського. Паперово-воскова; червоно-коричневий віск; восьмикутна, 33 x 31 мм. Зображення: у щиті увінчане хрестом серце, пробите 2 стрілами, над щитом коронований шолом з 5 пір’їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – “П П П В Е Ц П В З Ч” (“Павло Полуботок Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорозкого Черниговский”). Лист до Ганни Забіли від 8 травня 1713 р.⁹

Печатки сотників

4. Бакуринського Леонтія, роїщенського сотника. На червоному сургучі; овальна, 21 x 20 мм; 10 відбитків. Зображення: у щиті серце, увінчане хрестом і простролене шаблею й стрілою, над щитом коронований шолом, навколо щита рослинний орнамент і літери “L B S R” (“Леонтий Бакуринский Сотник Роиский”). “Вичистое купшое писаніє” від 16.05.1738 р.: “Сіє вичистое купшое писаніє в сотенном роиском правленіи в твердостъ и спокойное владѣніє сотенной старшины рукъ с притисненіем печати конфирмовано и просителю Шихуцкому обратно видано. Сотникъ роиский Бакуринский, писарь сотнѣ Роиской Иван Никифоров, ассауль сотнѣ Роиской Федор Барабаш”¹⁰; “купшое писаніє” від 16.05.1738 р.¹¹; “купшая” від 30.08.1738 р.¹²; “купшая” від 16.05.1741 р.¹³; “писаніє” від 16.05.1742 р.¹⁴; “купшая” від 16.05.1742 р.¹⁵; “купчая” від 2.12.1744 р.¹⁶; “купшая” від 16.05.1745 р.¹⁷; “купшая” від 16.05.1747 р.¹⁸

Печатки отаманів

5. Биченка Ісака, отамана куреня петрушинського. На червоному сургучі; восьмикутна, 13 x 12 мм. Зображення: серце під короною, обабіч рослинний орнамент. “Вечистий купчий запис” від 12.02.1777 р.: “к сей вечистой купчей записе по персональному и рукодайному прошенію вишепрописанного продавца козака сотни Роиской жителя Петрушинского Пархома Будника во свидетелство при печатех подписалися атаман куреня Петрушинского Исаак Быченок и козак Петрушинский Иов Москаленко”¹⁹.

6. Половецького Мартина, отамана городского чернігівського. Паперово-воскова; червоно-коричневий віск; восьмикутна, 15 x 15 мм. Зображення: у щиті перехрещені шаблі у супроводі зірки, над і під щитом літери “П М Ч А” (“Половецкий Мартин Черниговский Атаман”)²⁰, навколо щита рослинний орнамент. Тестамент від 25.05.1698 р.²¹

7. Рашка Василя, отамана сотенного. На червоному сургучі; овальна, 22 x 20 мм.

Зображення: в овалному щиті літери “В Р” (“Василий Рашко”), над щитом коронований шолом, навколо щита рослинний орнамент. Купча від 25.10.1774 р.²²

8. Сапеги Федора, отамана артилерійського [чернігівського]. На червоному сургучі; овальна, 21 x 19 мм. Зображення: плетінка під короною, обабіч стилізований орнамент та літери “С Ш”. Купчий запис від 4.01.1771 р.²³

9. Шихуцького Івана, отамана сотенного, дворянина. На червоному сургучі; овальна, 21 x 20 мм. Зображення: у щиті 3 зуби і хрест, над щитом орел, навколо щита рослинний орнамент. “Уступной запис” від 1.06.1810 р.: “к сему уступному запису дворянин и помещик, сотенный атаман Иван Степанович син Шихуцкий своеручно при печати подписался”²⁴.

10. Шихуцького Якіма, отамана с. Петрушин. На червоному сургучі; кругла, Ш 15 мм. Зображення: квітка, навколо літери “І Г К Б”. Купча від 9.03.1758 р.: “Атаманъ петрушинский Якимъ Шихуцкий своеручно подписался і печать приложилъ”²⁵.

Печатки осавулів

11. Сокоцького Івана, отамана чернігівської полкової артилерії. На червоному сургучі, овальна, 16 x 13 мм. Зображення: крокуючий лев. Купчий запис від 5.06.1753 р.²⁶

Печатки хорунжих

12. Карпенкова Василя, хорунжого сотенного. На червоному сургучі; овальна, 22 x 24 мм. Зображення: в картуші під короною вензель, навколо арматура. Купча від 1.02.1780 р.²⁷ Була в обігу з 1734 по 1789 рр. в районі сіл Роїще і Петрушин Чернігівського полку, нею скористалися 10 осіб.

Печатки писарів

13. Маслаковця Мартиніана, писаря сотенного роїщенського. На червоному сургучі; кругла, 22 мм. Зображення: плетінка під короною, навколо рослинний орнамент. Купчий запис від 25.10.1774 р.²⁸

14. Його ж. На червоному сургучі; кругла, 13 мм. Зображення: вершник, озброєний шаблею. Купчий запис від 12.02.1777 р.²⁹

Печатки значних товаришів

15. Ялинського Симеона, значного товариша Чернігівського полку. Паперово-воскова: червоно-коричневий віск; овальна, 15 x 14 мм. Зображення: у щиті меч (або хрест) у підкові (або 2 роги), над щитом коронований шолом, обабіч якого літери “С” (“Симеон Ялинский”), навколо щита рослинний орнамент. Тестамент від 25.05.1698 р.³⁰

Печатки бунчукових товаришів

16. Єнька Дмитра, бунчукового товариша, голови чернігівського губернського магістрату. На червоному сургучі; овальна, 32 x 37 мм. Зображення: в центрі пошкоджене, по краях рослинний орнамент, угорі коронований шолом, над яким стріла, накладена на крило. Атестат від 10.07.1786 р.³¹

17. Лизогуба Івана, бунчукового товариша. На червоному сургучі; овальна, 19 x 16 мм. Зображення: у щиті озброєна шаблею рука у супроводі хреста, над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, обабіч літери "І Л" ("Іван Лизогуб"), навколо рослинний орнамент. "Мировое письмо" від 29.01.1740 р.: "к сему мировому писму... бунчуковий товариш Иван Лизогуб руку приложил с притиснением печати"³².

18. Полуботків Андрія та Якова, бунчукових товаришів. На червоному сургучі; восьмикутна, 17 x 15 мм. Зображення: у щиті серце, простролене 2 стрілами, над щитом коронований шолом, обабіч якого літери "Р Р" ("Павел Полуботок"), навколо щита рослинний орнамент. "Уступное письмо" від 15.06.1725 р.: "На чомъ ради достоверія и лутшой крѣпости подписуемя"³³.

Печатки військових товаришів

19. Буруновича Кирила, військового товариша. На червоному сургучі; овальна, 22 x 18 мм. Зображення: вензель під птахом (?), обабіч 2 гілки. "Вечистий купчий запис" від 26.06.1787 р.³⁴

20. Кужельного Івана, військового товариша. На коричневому сургучі; овальна, 21 x 19 мм. Зображення: корона, інше втрачене. "Вечистий купчий запис" від 26.06.1787 р.³⁵

21. Шихуцького Василя, військового товариша. На червоному сургучі; овальна, 22 x 20 мм. Зображення: вензель під короною, обабіч якої 2 зірки, навколо вензеля рослинний орнамент. "Свидетелство" від 20.07.1821 р.³⁶

22. Шихуцького Степана, військового товариша. На червоному сургучі; овальна, 21 x 19 мм. Зображення: плетінка, обабіч літери "С Ш", над плетінкою корона, навколо плетінки стилізований орнамент. "Распределение" від 24.08.1787 р.: "к сему распределению руку и печат приложил войсковой товариш Степан Шихуцкий"³⁷.

23. Шихуцького Якова, сина військового товариша Степана Шихуцького. На червоному сургучі; овальна, 25 x 22 мм. Зображення: щит (зображення на ньому стерте), над щитом корона, навколо щита арматура. "Уступной вечистий запис" від 31.05.1798 р.³⁸

Печатки значкових товаришів

24. Бакуринського Василя, значкового товариша. На червоному сургучі; восьмикутна, 15 x 15 мм. Зображення: лук із стрілою, обабіч рослинний орнамент. Купча від 12.05.1758 р.³⁹

25. Круглика В., значкового товариша. На червоному сургучі; Ш 15 мм. Зображення: трищогловий вітрильник. Купчий запис від 5.06.1753 р.⁴⁰

Печатки канцеляристів

26. В'юницького Андрія, чернігівського полкового канцеляриста. На червоному сургучі; кругла, Ш 13 мм. Зображення: озброєний шаблею вершник. “Купший вечистий запис” від 5.06.1753 р.⁴¹

27. Крестовського Андрія, чернігівського гродського канцеляриста. На червоному сургучі; восьмикутна, 18 x 13 мм. Зображення: у блакитному щиті Андріївський хрест, над щитом коронований шолом, обабіч щита стилізований орнамент. “Вечистий купчий запис” від 19.09.1770 р.⁴²

28. Пасевича Петра, роїщенського сотенного канцеляриста. На червоному сургучі; овальна, 14 x 13 мм. Зображення: ромб у квадраті під короною, обабіч рослинний орнамент. “Добровольний вечистий купчий запис” від 12.05.1758 р.: “к сему добровольному вечистому купшому запису по персональному прошенію продавца Харлампія Иванова Лесового во свидетелство козак сотни Роиской Николай Корж подписался, а вместо его неграмотного по его персональному прошенію канцелярист сотни Роиской Петро Пасевич руку приложил с притиснением печати”⁴³.

29. Федосова (Федосеєнка) Івана, чернігівського полкового канцеляриста. На червоному сургучі; овальна, 16 x 15 мм. Зображення: стилізований рослинно-геометричний орнамент, увінчаний коронованим шоломом. “Купчий запис” від 30.07.1756 р.⁴⁴

Печатки рядових козаків

30. Сургучева; овальна, 24 x 22 мм. Зображення: в картуші під короною вензель, навколо картуша прапори, барабан. 17 відбитків. Нею користувалися:

– Наум Лобас, козак сотні Роїщенської, “въчистий купшой запис” від 13.06.1734 р.: “Во свидѣтельство козакъ сотнѣ Роиской Наумъ Лобосовъ при печати пописался”⁴⁵;

– Іван Савич, священник петрушинський, “въчистий запис” від 24.01.1771 р. та від 19.10.1782 р.⁴⁶;

– Іван Янчевський, священник петрушинський, “въчистий продажний запис” від 27.02.1773 р.⁴⁷;

– Федір Лобас, козак сотні Роїщенської, “купчий въчистий запис” від 1.01.1775 р.⁴⁸;

– Василь Карпенков, хорунжий сотенний, “купчий въчистий запис” від 1.02.1780 р.⁴⁹;

– Савелій Толмачев, губернський реєстратор, “въчистий купчий запис” від 22.09.1806 р.⁵⁰;

– Георгій Савич, священник петрушинський, “купчий запис” від 30.01.1784 р.⁵¹,

“замънный вичистий запис” від 4.01.1793 р.⁵²;

– Василь Карпинський, корнет, “въчистий купчий запис” від 30.05.1787 р.⁵³, “облик” від 13.06.1787 р.⁵⁴, “росписка” від 31.05.1790 р.⁵⁵, “въчистий купчий запис” від 3.06.1794 р. та 15.07.1794 р.⁵⁶;

– Андрій Левоненков, корнет, “купчий въчистий запис” від 2.04.1788 р.⁵⁷;

– Степан Рашевський, полковий хорунжий, “въчистий купчий запис” від 9.03.1789 р. та від 10.03.1789 р.⁵⁸.

31. Сургучева; овальна, 15 x 12 мм. Зображення: у щиті фортуна, над щитом шолом, увінчаний 3 пір’їнами, з боків якого літери – “В G” навколо щита рослинний орнамент. 14 відбитків. Нею користувалися:

– Іван Савич, священик петрушинський, “въчистий купшой запис” від 13.06.1734 р.⁵⁹;

– Мойсей Мушинський, “житель” петрушинський, “въчистий запис” від 24.01.1771 р.⁶⁰, “въчистий продажний запис” від 27.02.1773 р.⁶¹;

– Іван Герасимека, козак сотні Роїщенської, “купший въчистий запис” від 1.01.1775 р.⁶²;

– Олександр Максимович, священик ріпкинський, “въчистий купший запис” від 19.10.1782 р.⁶³;

– Федір Лобас, козак с. Петрушин, “въчистий купший запис” від 30.05.1787 р.⁶⁴;

– Мартин Лобас, козак, “замънное вичистое письмо” від 13.07.1787 р.⁶⁵;

– Наум Лобас, канцелярист, “въчистий купчий запис” від 26.06.1787 р.⁶⁶;

– Степан Силин Петрушинець, козак, “въчистий купчий запис” від 26.06.1787 р.⁶⁷;

– Василь Дурський, священик с. Перепис, “росписка” від 31.05.1790 р.⁶⁸;

– Федір Якович Шихуцький, козак с. Петрушин, “купчий въчистий запис” від 2.04.1788 р.⁶⁹, “купчий въчистий запис” від 10.03.1789 р.: “К сему купъчому вичистому запису продавецъ козакъ намъсничества и уезда Чернеговского житель села Петрушина Федоръ Яковлевъ синъ Шихуцкий своеручно при печати подписался”⁷⁰.

32. Сургучева; кругла, Ш 13 мм. 2 відбитки. Зображення: погрудний портрет вельможі. Нею користувався Степан Петрушинець, козак с. Халявин, “въчистий купчий запис” від 10.03.1789 р.⁷¹

33. Сургучева; кругла, Ш 13 мм. Зображення: однощогловий вітрильник. 2 відбитки. Нею користувався Федір Шихуцький, козак сотні Роїської; “купчий запис” від 9.04.1774 р.⁷²

34. Сургучева; восьмикутна, 13 x 12 мм. Зображення: серце під короною, навколо стилізований орнамент. 3 відбитки. Нею користувалися:

– Яким Шихуцький, козак сотні Роїщенської; “вичистий доброволний запис” від

25.10.1774 р.⁷³;

– Ісак Биченок, отаман куреня петрушинського; “въчистий запис” від 12.02.1777 р.⁷⁴;

– Мойсей Мушинський, козак сотні Городницької; “въчистий запис” від 12.02.1777 р.⁷⁵;

– Пархом Будник, козак сотні Роїщенської; “въчистий запис” від 12.02.1777 р.⁷⁶

35. Сургучева; кругла, 14 мм. Зображення: погрудний портрет катерининського вельможі. Нею користувався Федір Лобас, козак сотні Роїщенської; “въчистий добровольний запис” від 25.10.1774 р.: “За себе руку с притиснениемъ печати приложилъ”⁷⁷.

36. Сургучева; кругла, 14 мм. Зображення: короноване серце (або взагалі абстрактний орнамент). 2 відбитки. Нею користувалися:

– Іван Янчевський, священник петрушинський; “въчистий запис” від 12.02.1777 р.⁷⁸;

– Іов Москаленко, козак петрушинський; “въчистий запис” від 12.02.1777 р.⁷⁹

37. Сургучева; восьмикутна, 16 x 15 мм. Зображення: у щиті, увінчаному зіркою, хрест у сьайві, під ним півмісяць, навколо щита рослинний орнамент. 2 відбитки. Нею користувалися Федір, Дем’ян і Мойсей Шихуцькі, козаки сотні Роїщенської; “въчистий запис” від 1.02.1780 р.⁸⁰

38. Сургучева; кругла, 13 мм. Зображення: півень. Нею користувався Федір Шихуцький, козак сотні Роїщенської; “въчистая замѣнная запис” від 12.06.1782 р.⁸¹

39. Сургучева; кругла, Ш 13 мм. Зображення: коза, між рогами якої зірка. 2 відбитки. Нею користувалися Дем’ян і Мойсей Шихуцькі, Данило Лук’яненко, Ісак Биченок, козаки сотні Роїщенської; “въчистая замѣнная запис” від 12.06.1782 р.⁸²

Аналіз описаних печаток дозволяє дійти таких висновків.

На території Чернігівського полку печатками користувалися усі верстви козацтва. Печатки козацької старшини з’являються у середині XVII ст. внаслідок утворення Української козацької держави. Взірцем для них слугували печатки української⁸³ та польської шляхти XVI – першої половини XVII ст. Їх конституювання відбувається у другій половині XVII ст., а розквіт припадає на кінець XVII – першу половину XVIII ст. Скасування інститутів Гетьманщини призвело до поступового зникнення цієї групи козацьких печаток наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Печатки рядового козацтва з’являються на початку XVIII ст. під впливом соціально-політичних чинників і зникають, як і старшинські, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. унаслідок зазначених вище причин.

Найбільш розповсюдженими формами козацьких печаток були овал, коло, восьмикутник. Останній був характерною ознакою старшинських печаток. Окрім того, ця форма була найбільш популярна саме в Україні та, дещо меншою мірою, у сусідніх

регіонах – Білорусії, Польщі, Криму. У Західній Європі подібних печаток не зафіксовано.

Художнє оформлення печаток відображає провідні стилі в мистецтві XVII–XVIII ст.: бароко й рококо. Звідси – широке використання в оздобленні сфрагісів пишного рослинного орнаменту, арматури, щитів складної форми, корон, шоломів, страусових та павиних пір'їн.

Найбільш популярною емблематикою на козацьких печатках була військово-християнська та гербова як відображення реалій, в яких українці вибороли свою державність. Із середини XVIII ст. вони поступово витісняються новою емблематикою вітрильники, вензелі-плетінки, античні герої, портрети вельмож, а також народною символікою (різдвяні кози, півні, орнамент). Це відображало процес розкладу староукраїнського суспільства, засвоєння нових цінностей у процесі інкорпорації Гетьманщини до складу Росії та капіталізації господарства.

Печатками засвідчувалися, у першу чергу, офіційні документи, що було регламентовано Литовським Статутом та Правами, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. Старшина скріплювала ними і приватне листування, чого не можна сказати про рядове козацтво. Для останнього більш характерна практика використання не власних, а запозичених печаток, бо виготовлення сфрагісів було досить коштовною справою.

Козацтво – як старшина, так і рядове – користувалося прикладними печатками. Найбільш популярними матеріалами для виготовлення відбитка у XVII ст. був віск, а з 30-х рр. XVIII ст. сургуч, які частіше підфарбовували у червоний колір, себто колір не ніс, як у Західній Європі або Росії, ієрархічного навантаження. Зазначимо, що рядові козаки використовували лише сургучеві печатки, бо вони були дешевші й зручніші у виготовленні, не вимагали спеціальних знань та навичок, потрібних для виготовлення паперово-воскового відбитка.

Особливістю старшинських печаток була наявність абрєвіатури, через яку вказувались ім'я та посада. Восьмикутна форма цих печаток найбільш доречна й органічна для абрєвіатури.

Дискримінації за статтю й віком не існувало. Усі особи, які досягли повноліття (20 років), мали право користуватися печатками.

Як й адміністративно-судові печатки, козацькі виконували кілька функцій. Перша, юридична – скріплення документів, листів. Вона забезпечувала їхню вірогідність і недоторканість. Друга – печатка як фамільний клейнод, реліквія. Часто її передавали у спадок. Це загальноєвропейська традиція, відома під назвою “*caentia sigilli*” (печаткою батька користуються його діти). Окрім того, печатка була ознакою соціального статусу особи, підкреслювала її повноправність. Крім документів та листів печатками

скріплювали різноманітні речі⁸⁴.

Таким чином козацькі печатки були характерним явищем у житті Гетьманщини. Вони увібрали як надбання українського народу, так і європейські традиції і є цінним історичним джерелом.

---

1. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). – К., 2006. – С. 88.

2. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 916.

3. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993; Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса, б.д.; Ситий І. З історії української сфрагистики // Родовід. – 1966. – № 14. – С. 91 – 98; Його ж. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97 – 110; Його ж. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2000. – Ч. 4. – Частина 1. – С. 214 – 260.

4. ЧІМ. – Інв. № ВП 1474/84, на воску натурального забарвлення.

5. ЧІМ. – Інв. № ВП 1474/85, на воску натурального забарвлення.

6. ЧІМ. – Інв. № Ал 552, на воску натурального забарвлення.

7. ЧІМ. – Інв. № Ал 553, на воску червоно-коричневого забарвлення.

8. ЧІМ. – Інв. № Ал 640.

9. ЧІМ. – Інв. № Ал 510/10/30.

10. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 36 зв.

11. ЧІМ – Інв. № Ал 503/1/8, 9.

12. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/1/11.

13. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/1/14.

14. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/1/16.

15. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 47.

16. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/1/20.

17. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/1/18.

18. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 54.

19. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 114 зв.

20. Літери абрєвіатури вирізані у зворотний бік.

21. ЧІМ. – Інв. № Ал 553.

22. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 110.

23. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 96 зв.

24. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/3, арк. 11.

25. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 72.

26. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 63 зв.

27. ЧІМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 119.

28. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 110.
29. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 114 зв.
30. ЧИМ. – Інв. № Ал 553.
31. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 7 зв.
32. ЧИМ. – Інв. № Ал 504/47/1.
33. ЧИМ. – Інв. № Ал 501/3/1.
34. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 18.
35. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 18.
36. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/3, арк. 22.
37. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 26.
38. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 63 зв.
39. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 73 зв.
40. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 63 зв.
41. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 64.
42. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 94 зв.
43. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 74.
44. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 66 зв.
45. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 42 зв.
46. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 96, 125 зв.
47. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 99.
48. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 113.
49. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 119.
50. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/3, арк. 6 зв.
51. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 4.
52. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 48.
53. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 9 зв.
54. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 16.
55. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 40.
56. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 51, 52.
57. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 31.
58. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 36, 41.
59. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 42 зв.
60. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 96.
61. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 99.
62. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 113.
63. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 125 зв.
64. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 9.
65. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 16.
66. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 18.
67. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 18.

68. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 39 зв.
69. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 31.
70. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 36, 38.
71. ЧИМ. – Інв. № Ал 420, арк. 36, 38.
72. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 103 зв., 105 зв.
73. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 110.
74. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 114 зв.
75. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 114 зв.
76. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 114 зв.
77. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 110.
78. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 114 зв.
79. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 114 зв.
80. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 118 зв.
81. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 122 зв.
82. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/4, арк. 122 зв.

83. Сучасні геральдисти Польщі та України дійшли висновку, що в Україні протягом XI–XV ст. сформувалася самобутня геральдика: “Сучасна польська історіографія відмовилась від спроб ототожнити русинські герби з татарськими тамгами, вважаючи наші знаки оригінальним витвором часу і епохи, що належать окремій суспільній групі і, можливо, імітує германські рунічні письмена. ...Є підстави вважати, що українська вища верства до XV ст. не лише мала звичайні лицарські, а не “утаємнені” герби, хоча б й із своїми традиційними сюжетами, але й геральдичний розвиток відбувався у загальноєвропейських межах відмінностей” // *Бондаренко П.* До питання про гербову систему українського лицарства XI–XV ст. // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* – Львів, 2004. – Вип. IV. – С. 14.

84. Я. Дашкевич вважає, що “юридичне ж її значення не зводилось до засвідчення автентичності документа (як це було на Сході, де печатка заміняла підпис) чи до підтвердження автентичності і підпису, і документа (як на Заході). Репертуар вживання печатки був насправді набагато ширшим. Йдеться тут, насамперед, про застосування печатки – чи рівнорядної їй ціхи – на предметах матеріальної культури. ... Печатку використовували в цілій низці ділянок (їх я налічив принаймні шість): як знак достовірності та секретності листування й іншої документації; для позначення власності; підтвердження автентичності мір; свідчення високої якості продукції (тканин, риби, воску); як знак сплати мита; для засвідчення секвестрування нерухомого та рухомого майна” // *Дашкевич Я.* Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV–XVIII ст.). – Знак. – 2000. – Ч. 21 (травень). – С. 4–5. Міркування автора справедливі і щодо доби Гетьманщини.

Рис. 1.

Рис. 5.

Рис. 9.

Рис. 2.

Рис. 6.

Рис. 10.

Рис. 3.

Рис. 7.

Рис. 11.

Рис. 4.

Рис. 8.

Рис. 12.

Рис. 13.

Рис. 17.

Рис. 21.

Рис. 14, 26.

Рис. 18.

Рис. 22.

Рис. 15.

Рис. 19.

Рис. 23.

Рис. 16.

Рис. 20.

Рис. 24.

Рис. 25.

Рис. 30.

Рис. 35.

Рис. 27.

Рис. 31.

Рис. 36.

Рис. 28.

Рис. 32.

Рис. 37.

Рис. 33.

Рис. 38.

Рис. 29.

Рис. 34.

Рис. 39.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГОРОДОВИЙ ОТАМАН ІВАН МОЛЯВКА ТА ЙОГО ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ

На терені Чернігівського полку протягом XVII – XVIII ст. інтенсивно формувалась нова соціально-політична еліта, яка відіграла значну роль в історії Гетьманщини. Чи не найяскравіше її обличчя проглядає зі сторінок актів останньої волі – testamentів, духівниць, заповітів¹. Насьогодні у науковий обіг запроваджено кілька testamentів представників місцевої козацької старшини – чернігівського полковника Якова Лизогуба², полкового судді Пантелеймона Радича³ та ройського сотника Степана Шихуцького⁴, але ціла низка подібних пам'яток ще чекає на дослідників.

Зокрема, у складі колекції О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігається неопублікована духівниця Івана Молявки⁵. Він неодноразово обирався чернігівським городовим отаманом (1662, 1665, 1667, 1675, 1677 pp.), а в документах 1692 р. згадувався як “значковий в Войску Запорожском товарищ полку Черниговскаго”. Мешкав у Чернігові, а з 1701 р. – у приміському с. Масани. Мав шістьох синів і трьох дочок. Семеро з них (5 синів і 2 дочки) були народжені в першому шлюбі, але в духовному заповіті відсутня будь-яка згадка про першу дружину. Маєтки І. Молявки знаходились у селах Шибиринівка, Левоньки та Антоновичі⁶.

Датована 1706 р. духівниця написана задовго до смерті, що трапилась у 1716 р., – завчасна підготовка до “життєвого кінця” вважалась натовді звичайним явищем. Цьому сприяли релігійний світогляд, побожність тогочасної української людини та непередбачуваний перебіг життєвої долі.

Текст духівниці І. Молявки має традиційну структуру. Упорядкувавши свої “духовні справи”, відписавши частину грошей на Борисоглібський і Троїцький собори та Єлецький монастир, розпорядившись про поховання тіла в масанівській церкві, автор заповіту переходив до “справ земних”. Відтак значну частину тексту становлять визначення спадкоємців, перелік та опис статків і нерухомих маєтностей, майнові розпорядження. Нарешті, невід'ємним елементом духівниці стали поради та напуття дружині й дітям.

Водночас духівниця І. Молявки є цінним джерелом з історії Чернігова. У ній згадуються вулиці, райони, храми міста, а також приміські села, урочища й річки. Ці відомості збагачують уявлення про Чернігів та його передмістя у першій половині XVIII ст.

Текст духовниці друкується за рукописною копією середини ХІХ ст. зі збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей. Нерозпізані місця в тексті позначені трьома крапками в квадратних дужках, а слова, у прочитанні яких бракує певності, – знаком запитання.

Вважаємо своїм обов'язком висловити подяку директору Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського Л. Дубровіній за допомогу в підготовці даної публікації.

---

1. Див.: *Лазаревский А.* Духовницы // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – №19. – Часть неофициальная; *Модзалевский В.* Два старинных духовных завещания // Историко-литературный сборник: Посвящается В.Срезневскому (1891-1916). – Л., 1924. – С. 92 – 117; *Кристер А.* Духівниці ХVІ–ХVІІ віку // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 491 – 513; *Демченко Л.* Волинські тестаменти ХVІ ст.: Дипломатичний аналіз // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 35 – 48; *Кривошея О.* Духовний заповіт як історичне джерело // Гілея: Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 283 – 287; та ін.

2. *Ситий І.* Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба // Пам'ять століть. – 1997. – № 3.

3. Духівниця Пантелеймона Радича 1701 // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 25. – Часть неофициальная.

4. *Горобець С.* Ройський сотник Степан Шихуцький // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 61 – 65.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. І. – Спр. 57517.

6. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. II. – С. 151.

Во имя отца и сына и Святого Духа – Троицы Святой Живоначальной Единосущной и неразделной. Аминь.

Я, раб Божий Іван Харитонович Молявка, товариш полку Черниговского, позванный, будучи от Господа всемогущаго позван смертнм всяк человеку природным и нехгды не зхронным пред нелицемерный его Бозкий суд справедливый на оный свет душою тилко, а телом очекивати буду второго страшного пришествия Христова. При пожегнанию з сим дочасным светом, тут же всех моих близких и далеких оплакующи крвных, в указанную од Творца моего прибераючися дорогу, з зуполного розуму моего еще и сам не барзо схорблым чуючися, сим остатней воли тестаментом все свои до наменшого световыя распоражаю речи, впрод душу мою грешную поручаючи Божию милосердию, а тело земле и учтивому погребению Христианскому, которое

меет быти поховано при церкве Рожества Пресвятой Богородицы ¹ в селе Масанах ². До церквей Божих на сорокоуста за душу мою готовых грошей записую до святых страстотерпец Борыса и Глеба ³ талярей десять, до монастыря Елецкого ⁴ коп осм, до святой Троицы ⁵ коп осм, отцу протопопе Черниговскому з викарием талярей пять, который гроши оплативши до всех от мене менованных церквей Божиих, жона моя з детми повинна старатися, абы сорокоуста и все иные задушные церемонии отправо-вались.

Добра мои, працею и коштом набытые, жене ⁶ и детям моим распоражаю; меновите двор, в яком сам мешкаю, в Масанах стоячий, з огородом, кгрунтом пахатным, гаями, сеножатями, всякими до того масановского кгрунту приналежностями, запи-сую сынам моим Антону ⁷ и Федору ⁸ тримати по половине, Федору з маткою поло-вица, а другая такая же часть на Антона самого належит. Двор шинковый Козковский в Чернигове, помеж пана Мокриевича стоячий, зо всем меет при Антонови, сыну моем, зоставати, а он, Антон, повинен будет контентовати священника, жебы каждо-го року, поки даст Бог жития его, по чetyри паныхиды за душу мою отправовано и частки при службе Божой выймовано.

Двор в Чернигове, на Новом месте, на Гончой улице ⁹ стоячий, з ледовнею и всею будовлею, при жоне моей Анне з детми, от неи спложенными, меет заставати [...].

Двор ведле Любецкой брами ¹⁰, з будовлею стоячий, сынам моим Лескови ¹¹ и Семену ¹² отписую держать по половице. Грунт Войтеховский, з плечом и всякими до него приналежитостями, легкую Семену, сынови моему, а до того нив две, Донцев-ская и Титовская, а третья под Котами ¹³ в Мищенкову и Войтеховская четвертая в дорожку. В другой руце Войтеховских нив две под Билоусом ¹⁴, з гаем против нив стоячим, и третья, ведле дороги из Хурсова лежачая. А в третей змени под Калиновым Кружком из Чигирова нива одна, другая, идучи от города, Войтеховская, а третья Старивоновская ведле Кружка помеж Чигировой, и тому ж сынови моему, Семену, записую.

Кирилови ¹⁵, сыну моему, в Любечу ¹⁶ двор, огород, комора и кгрунтиков два Тимниковских, Скуголских и сеножать для переезду отказую; а если бы не похотел он, сын мой Кирило, тых добр тримати, теды зо всех добр моих повинно будет гото-выми грошми ему золотих сто выдатися, а тыи добра до монастыря Любецкого ¹⁷ заведени быть мают.

Знову в Любечщини сеножатеи две кунных Антону з Федором, сынам моим, лек-гую. Огород Вешняковский, сеножать на Гирманце и другой огород масановский, ведле Любецкого шляху лежачий з сеножатю ж, жоне моей, Анни, по половине з Антоном сыном записую. Тылко ж и тое докладаю, если бы не поновляючи малжен-

ства жена моя пребыла, то мощна будет тем владеть, а если поновит малженство, не повинна не до чого интересовати, а тыи добра меют сыны мои, Антон и Федор дедичити.

Двор Луциковский в Чернигове, на новом мести зостаючий, при дочце моей Татиани ¹⁸ зоставати меет, а до того золотых сто готовых грошей, казан горелчаный з трубами и притрубками; [...] сребный, монист коралевих две, плахот шолковых чтыри, а две буденных; кошулі тридцать, шталтов [...] два; запоясок две штаметовых, а третяя полутабинковая, цени три полумиски, а три талерки и ложка срибная ей же, Татияне, з добр моих отдано быти повинно.

Кгрунтов два Гасковских и Павловских на старейшего сына моего Леска належат.

Грунт тупичинский ¹⁹, од Кароткого набутый, при сынах моих менших, Антону и Федору, зо всеми принадлежностями зоставати меет.

Цени и сребра, що мею, з того повинно будет на детей моих, кроме Леска, свою часть одобравшаго, на ровной части на всех отдатися, по три полумиска, по три талирки и по сребной ложце.

Готовых грошей Семенови, сынови моему, лекгую золотих сто выдати, в тот час, як выищет камня моего за 50 талярей, оплаченого в Максима, атамана Горниковского, зоставленного в Трахтамирове, а до того казан горелчаный зо всем, волов два, корова, свиной трое, овечок трое, куф две горелки и десять коп жита, и три коз ему ж отказую.

Знову сынам моим, Антону и Федору, по сто золотых готовых грошей, по казану горелчаному з трубами и притрубками, по паре волов, по две коровы, по трое свиной и по трое овечок з добр одобрати записую.

Жене моей, Анни, казан горилчаный з трубами и притрубками и готовых грошей золотых сто в господарских речах одобрати наменяю.

Камения за 50 таляров, купленое з Трахтамирова, выискавши и гроши по спроданю они, одобравши, повинны будут в надел, що кому легковано, отдати. Бровар, в Чернигови стоячий, з казаном, сынам моим, Антону и Федору, належит.

Комора в Чернигове в ряду соляном стоит, при дочце моей Евдокии ²⁰, а плец з солодовнею пустою Матроне ²¹ отдан, дочце ж моей, быти меет. Кгрунт в Любечщине, две тысячи золотых кунный, прозываемый Левонки ²², на яком з ласки войсковой и людцов по части оселых знайдутся, з млыном, там же коштом золотих 500 засыпанных и построений з винницею, таковою ж ценою споряженою, при сынах моих, Антону и Федору, заховую все чисто, з якого кгрунта повинны будут оны, сыны мои, по смерти моей на оправу церкви масановской золотых тысячу, хочай и не за едным разом зобравши, выдати. В Шибириновце ²³ теж и Антоновичах ²⁴, що есть кгрунту

моего купчего з людми одинадцать человек оселыми, тое мое при сынах моих Семену, Леску заставати.

Двор в селе Масанах, где священник Масановский мешкает, на церков Божию з околицею отказую.

Кунтуш гвоздиковый [...] и сабля добрая справная, и сагайдак, серебром оправный, Антонови отдан быти меет. Хведорови, сыну моему, кунтуш зеленый и сабля меньшая под серебром отдатися повинна. Лескови, старшему сынови моему, поневаж з частодарства моего належится часть отдана зостала, то на том вже при кгрунтах и полдворе себе записаний зоставши, переставати меет. А тут ж докладаю, що [...] в млыне Погорелском частку млива, которую пред судом енеральным майстраговые Черниговские од меня одобрали, меючи мне оплатити, а и до сего часу грошей я од них за тую частку не одбиралем, теды тое на ласку рейментарскую спускаючи, детем моим, Антону и Федору, доходити записую, и, если могут одержати тую частку, не повинны будут старейшие сыны мои, Леско и Семен, жадаю, себе в той частце потребы мети, а хоча и гроши по декрету панскому отберут за тую частку млива, то повинны будут старейшему сыну моему, Лескови, золотых сто, Кирилови золотых сто и Ивану Енченку²⁵, зятеви моему, золотых сто отдати, а остаток межи собою на две части разделити.

Що теж на одлите дзвона до церкви масановской даем Иосифу людвисару глуховскому два камене сороковых [...] и од роботы гроши належитие поотдавал, а он, одобравши тие, змер, а по нем сыны его спостачат [?] перенялися, теды повинны будут сыны мои, доправивши на речных [...], тот дзвон до церкви масановской на памятку мою отдати.

А що знову зверх того описаня дробязков в дому моем набытых найдует, при жоне моей тое все заставати будет.

Таковым порядком тот мой тестамент при слушном всех добр распоряжению кончачи, а хотячи, жебы подлугволе и расположиня моего и тестаменталного все так, а не иначе находвалося, из детей моих жаден не важил еден другого не в чем стискати, отческо напоминаю и под неблагословеннем Божиим приказую, абы всякий, доволствуючи себе от мене описаню легкациею, а не до жоны моей и добр ей писаных жадного интереса не чинили, она теж в добрах себе легкованых так, Леско и Семен, менших от себя брати, Антону и Федору, в отчизне их трудности не чинили и турбации жадной вчинати не важили, яко и Антон з Федором на своем описаню, переставючи жадною мерою в добрах, отписанных Леску з Семеном, не тиснулися, а который бы смел и важил пред расположене мое болш себе, що превлащати и в том жону мою или з своих братий в чом стискати, таковой не тилко да отчудится весма отческого моего благословения, но и проклятий од святых отец анафема положенному, да будет

[...] и Божия милосердия да не будет удостоен да [...] расправится зо мною пред нелицемерным Судиею и воздаст за свое преслушание ответ на страшном Божиим суде.

А при концу того мого тестаменту служебничий мой [...] премилостивейшому моему добродеву, его милости пану полковникови ²⁶, отдаючи поклон, покорно милостивною на жону и детей моих прошу призрения и, если б и позostalыми малыми сироты чинилося стиснене, милостивый, мой добродеву, подати в том оной свою панскую оборону, за которою бы мыла з позostalымы сироты без утиснення пребывати, о чом и повторе панскую достоинство мою и остатний мой уклон желателный в сем препосылаю.

Писан в Масанах року 1706 месяца августа 11 дня.

Николай Кгрембецкий, обозный полку Черниговского, як будучи притомный до цого тестаменту при печати моей подписался и, яко не умеющий писма, того ж писара о подписане жадалем.

Его царского пресветлого величества места Черниговский лентвойт и бурмистр Сила Федорович Дутава рукою.

Ерош Петрович, будучи при том, руку свою подписую.

Павел Юркевич, писар городской Черниговский подписался.

Na prozienie ims pana Jana Mo lawki bedac przytomnym tego testamentu podpisal Jan Jkoywid gaica gaturza Czernihowsk.

А при концу моего тестаменту докладаю и тое иж мого [...] и есть от мене записаная половица двора масановского, сынови моему, Антону, еднак в будынку тамошнем жадной посессии себе чинити не повинен будет он, тилко меет контентоватися будынком на пляцу Козковском устроенном ему записанном, а масановский будинок зо всем повинен будет при жоне моей все чисто зоставати, з якого двора меет жона моя и дочку Татияну, од первой жоны спложенную, выдати; а если похочет сын мой Антон в селе Масанах мешкати, волно будет ему в том же дворе за колодезем, где груши стоят, для себе побудуватися, а до старого двора мого абы жадного дела не мел. Так же в Левонках, слободце моей, ему в половице записанной, абы жадною мирою поделу чинити з меншим сыном моим Федором не важил по тое время поколе [...] тысяча золотых церкви масановской от мене записаное не выplatится. До пашни и гумна жадного дела абы не мел под неблагословеннем родительским приказую.

Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 57517.

Примітки

1. Церква Різдва Богородиці була збудована у 1648 р. Наприкінці XVIII ст. зазнала перебудови.

2. Село Масани виникло у першій половині XVII ст. У грудні 1973 р. увійшло до складу Чернігова.

3. Йдеться про Борисоглібський собор у Чернігові, збудований у середині XII ст.

4. Єлецький Успенський монастир у Чернігові, заснований у 60-х рр. XI ст.

5. Троїцький собор у Чернігові був закладений Л. Барановичем у 1679 р.

6. Анна – друга дружина І. Молявки. Від цього шлюбу народились Федір та Євдокія.

7. Антон Іванович Молявка – убит “во время Мазепиной измены” (1709 р.). Дітей не мав. У 1712 р. Семен Молявка шістьох підданих з колишніх володінь Антона у с. Левоньках заповів Чернігівському кафедральному монастирю “за поминование душ родителей”.

8. Федір Іванович Молявка, син Івана Молявки від другого шлюбу. У 1718–1725 рр. згадувався як значний товариш полку Чернігівського, а з 1727 по 1728 рр. перебував на посаді полкового комісара. У 1729 р. – значковий товариш Чернігівського полку. З жовтня 1729 р. городницький сотник. З середини 1738 р. і до смерті обіймав посаду полкового обозного. Володів млинами у с. Левоньках, грунтами у с. Масанах, с. Антоновичах і с. Тупичеві. Дружиною Ф. Молявки була дочка любецького сотника “Анна Іоанникиевна Мокриевичевна”. Помер 26 грудня 1747 р., “будучи в Глухове по делам”.

9. Гонча вулиця – сучасна вулиця ім. М. Горького.

10. Йдеться про Любецьку браму Чернігівської фортеці.

11. Олександр (Леско) Іванович Молявка, якого батько називає “старійшим” сином, був значним товаришем Чернігівського полку (1726–1730). Володів дворами у с. Шибиринівці та с. Антоновичах.

12. Семен Іванович Молявка був священником Святотроїцької церкви у с. Шибиринівці. Володів грунтами у с. Шибиринівці та с. Антоновичах. Помер у 1722 р. бездітним. Похований у збудованій ним церкві в с. Шибиринівці. Його дружина Євдокія після смерті чоловіка відписала свої маєтки Чернігівському кафедральному монастирю і сама постриглася у черниці з іменем Єлизавета, а згодом стала намісницею П'ятницького дівочого монастиря (1744–1746 рр.).

13. Село Коти виникло у першій половині XVIII ст. З 1973 р. – у складі Чернігова.

14. Село Білоус уперше згадується у писемних джерелах XVII ст. 1648 р. У XVIII ст. власником села був І. Дунін-Борковський.

15. Кирило Іванович Молявка – значний товариш Чернігівського полку (1712). Був одружений на Марії Долгополовні, але дітей не мав. Помер у 1715 р.

16. Любеч уперше згадується у “Повісті временних літ” під 882 р. З середини XVII ст. Любеч – сотенне містечко Чернігівського полку. З 1708 р. належало чернігів-

ському полковникові, згодом наказному гетьманові П. Полуботку. Нині селище міського типу Ріпкінського району.

17. Любецький Антоніївський монастир, за деякими даними, був заснований у XI ст. Зруйнований у середині XIII ст., відновлений у 1694 р., закритий у 1786 р.

18. Тетяна Іванівна, дочка І. Молявки від першої дружини. Невідомо чи вийшла вона заміж, про що так піклувався батько. Є дані, що Тетяна стала черницею з іменем Таїсія, а згодом – ігуменею Шуморівського Покровського дівочого монастиря (1744 р.)

19. Село Тупичів уперше згадується у 1526 р. Нині входить до складу Городнянського району.

20. Євдокія Іванівна – дочка І. Молявки від другого шлюбу.

21. Мотрона Іванівна – дочка І. Молявки. Була одружена з Іваном Єньковичем (Єньком, Єнченком).

22. Село Левоньки нині входить до складу Чернігівського району.

23. Село Шибиринівка засноване у другій половині XVII ст. Нині входить до складу Чернігівського району.

24. Село Антоновичі нині входить до складу Чернігівського району.

25. Іван Єнченко – зять І. Молявки.

26. Напевно, йдеться про чернігівського полковника Павла Полуботка.

Олена Гринь

АНДРІЙ МИЛОРАДОВИЧ І ВПОРЯДКУВАННЯ ОПИСІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ останньої чверті XVIII ст.

В останній чверті XVIII ст. у зв'язку з остаточною інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії значно активізувалася робота по вивченню природно-кліматичних умов, соціально-економічного потенціалу, історії та етнографії Лівобережної України. Саме тоді було укладено низку описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, які належать до групи описово-статистичних джерел і містять цінну інформацію з історії краю. З одного боку, їх поява була зумовлена реформами, що відбувалися на території Лівобережжя в останній чверті XVIII ст., та потребою російського уряду в отриманні відомостей про господарський розвиток ре-

гіону з метою найбільш ефективного використання його ресурсів. Водночас помітно зріс інтерес представників місцевої еліти до всебічного вивчення теренів колишньої Гетьманщини. Долучаючись до ініційованої урядом роботи по укладанню описів, вони часто акцентували увагу на самобутніх рисах розвитку краю, його стародавній історії та перевагах унікального адміністративно-територіального, суспільного, військового, соціально-економічного устрою. Відтак у роботі по підготовці описів намісництв взяли участь як урядовці, що обіймали досить високі посади, так і не обтяжені чинами діячі, які мали значний авторитет у колах місцевих інтелектуалів. До упорядкування описів долучилися, зокрема, малоросійський губернатор А. Милорадович, київський, чернігівський та новгород-сіверський губернські землеміри І. Миронов, Л. Лутовінов, О. Рахманов, а також відомий в Російській імперії медик та краєзнавець О. Шафонський¹, священник Покровської церкви у Новгороді-Сіверському А. Пригара, який, на думку О. Оглоблина, обстоював ідею української автономії². Упорядковані ними описи зазвичай поділяють на “офіційні” та “авторські” залежно від того, наскільки упорядники дотримувалися урядових програм³. В “авторських” описах відображено суб’єктивні погляди упорядників, які варіювали або доповнювали питання офіційних програм, а часом виходили далеко за їхні межі. До них належать, зокрема, “Черниговского наместничества топографическое описание” 1786 р. О. Шафонського⁴, “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” 1786 – 1787 рр. А. Пригари⁵. Зрозуміло, що постаті авторів описів цієї групи неодноразово привертала увагу дослідників⁶. Натомість менш персоніфікованою на сьогодні є історія упорядкування так званих “офіційних” описів, які містили чіткі відповіді на питання урядових анкет. Серед них – Описи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 1779 – 1781 рр., укладені комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича. Проте компетентність та практичний досвід упорядників у поєднанні з чітким контролем з боку місцевої адміністрації сприяли достовірності та репрезентативності наведеного фактичного матеріалу. Відтак розгляд персонального внеску кожного з учасників обстеження регіону важливий для аналізу інформаційного потенціалу пам’яток. Крім того, вивчення основних принципів та результатів роботи комісії, яка впродовж 1779 – 1781 рр. здійснила ретельне обстеження території Лівобережної України, додає нових рис до життєписів її учасників, серед яких – представники відомих козацько-старшинських родів.

Андрій Степанович Милорадович походив з сербського роду Милорадовичів, представники якого осіли в Гетьманщині на початку XVIII ст. і залишили помітний слід в історії Чернігівщини⁷. Батько, бунчуковий товариш С. Милорадович (? – 1756 р.), займався благодійництвом. Так, коштом його та братів Єньків неподалік Воскресенської церкви було збудовано першу в місті богадільню⁸. Старший брат, П. Милорадович

(1725 – 1799 рр.), був останнім чернігівським полковником. З його іменем пов'язують активну розбудову Чернігова⁹.

А. Милорадович (1727 – 1796 чи 1798 рр.)¹⁰ закінчив Київську академію¹¹ і зробив блискучу військову кар'єру, пройшовши шлях від бунчукового товариша, а згодом поручика до генерал-поручика російської армії. Відзначився під час Семилітньої (1756 – 1763 рр.) та Російсько-турецької (1768 – 1774 рр.) війн¹² П. Рум'янцев, під командуванням якого проходив службу А. Милорадович, у реляції Катерині II від 24 жовтня 1771 р. характеризував його як “храброго и преусердного службе офицера”¹³. Відтак А. Милорадовича було нагороджено орденами св. Анни I ступеня у 1771 р. та св. Георгія III ступеня у 1775 р. Згодом, вже за досягнення на адміністративній ниві, його відзначили орденами св. Володимира II ступеня (1786 р.) та св. Олександра Невського (1795 р.)¹⁴.

У листі до Катерини II від 23 лютого 1779 р. П. Рум'янцев запропонував “определить правителем или председателем в Малороссийской коллегии генерал-майора Милорадовича, служившаго... верно, и на дальнейшие воинские подвиги по некоторым болезненным припадкам в несостояние пришедшаго”¹⁵. Саме відтоді почався відлік нового, адміністративного етапу діяльності А. Милорадовича.

24 травня 1779 р. Катерина II наказала П. Рум'янцеву розпочати підготовку до проведення адміністративно-територіальної реформи¹⁶. Згідно з “Учреждением для управления губерний” Російської імперії 1775 р. замість полково-сотенного устрою запроваджувався поділ на намісництва та повіти¹⁷. Тому слід було визначити кордони Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв із розрахунку 300 – 400 тис. душ у кожному та розподілити їх на повіти. Для найбільш раціонального поділу передбачалося здійснити обстеження територій Лівобережної України та впорядкування відповідних описів. Очолити цю справу було доручено А. Милорадовичу, якого Катерина II в іменному наказі Сенатові від 5 травня 1779 р. призначила членом Другої Малоросійської колегії і малоросійським губернатором¹⁸. З. Когут пов'язує запровадження цієї посади з необхідністю проведення великої технічної роботи по підготовці до проведення реформи¹⁹. Здійснення опису Лівобережної України стало першим серйозним завданням А. Милорадовича на новій посаді.

В ордері від 3 липня 1779 р. П. Рум'янцев докладно розтлумачив доручення новому губернатору і вказав маршрут, за яким мала просуватись експедиція. А. Милорадович мусив вирушити від гирла ріки Судості, рухатися вздовж лівого берега Десни, поблизу гирла ріки Сейм переправитися через Десну, а поблизу містечка Омбиш – через ріку Остер, звідки рухатись до міста Ічні, продовжити рух вздовж ріки Удай до місця її впадіння в Сулу, лівим берегом Сули просуватися до Дніпра, звідки, досягнувши кордону з Новоросійською губернією, повертатися до гирла річки Судость. Аналіз

документації комісії А. Милорадовича, зокрема його рапортів П. Рум'янцеву, ордерів “комісіонерам” і звітів про описані населені пункти та людність свідчать, що він додержувався визначеного генерал-губернатором маршруту²⁰.

Під час об'їзду означеної території А. Милорадович мав “обозреть лично лежащия в сей части города, местечка, села, деревни и всякия селения и сделать свои примечания в рассуждении физического и морального их положения..., и притом изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданья владельческия и чьи они именно или и все местечко партикулярного владения по грамотам, надачам или купле и от кого именно?”²¹.

Для виконання доручення П. Рум'янцева А. Милорадович залучив компетентних службовців, які користувалися його довірою. Загалом, очолювана ним комісія складалася з двох груп. До першої належали офіцери, бунчукові та військові товариші: капітан Чернігівського легкокінного полку Микола Милорадович, секунд-майор Орловського піхотного полку Іван Маркович, лубенський полковий суддя бунчуковий товариш Григорій Ковалевський, бунчукові товариші Яків Гамалія, Михайло Скаржинський, Іван Каневський, Петро Милорадович, військові товариші Кирило Нестелій, Михайло Кіріак та Лев Лук'янович. До другої групи входили канцеляристи Другої Малоросійської колегії Дмитро Пашенко, Іван Хорошкевич, Парфен Левченков, Іван Соболевський, Прокіп Устимович²². Крім того, до роботи комісії на певних етапах залучались писар Чарниш, який був задіяний в обстеженні Гадяцького полку, полковий писар І. Ільченко, що займався описуванням частини Ніжинського полку, та колезький канцелярист І. Войцехович, який брав участь у впорядкуванні описів намісництва²³. Слід зауважити, що колезькі канцеляристи становили постійний склад комісії, в той час як представники козацької старшини брали участь в її роботі лише протягом 1779 або 1780 рр., коли відбувався об'їзд територій, що підлягали описуванню²⁴. Єдиним з представників козацької старшини, хто брав участь не тільки в об'їзді краю, а й у впорядкуванні описів та карт намісництва, був троюрідний брат малоросійського губернатора М. Милорадович²⁵.

Щоб уніфікувати роботу “комісіонерів”, А. Милорадович розробив спеціальну інструкцію, “каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сел, деревень, слобод, хуторов, заводов и всякого малейшего поселения поступать”. У цій інструкції він вимагав точності й повноти відомостей, звернув увагу членів комісії на необхідність вивчення усіх аспектів розвитку регіону: демографічного, соціального, економічного тощо²⁶. При укладенні інструкції А. Милорадович взяв за основу лист П. Рум'янцева до курського губернатора П. Свистунова від 18 листопада 1777 р. “по подобному ж обстоятельству”²⁷, але значно розширив та конкретизував наведені у ньому вимоги, переробивши їх відповідно до обставин.

Робота комісії була досить чітко регламентована і перебувала під постійним контролем А. Милорадовича. Він особисто оглядав і за допомогою писарів описував міста й містечка, а члени комісії описували дрібні поселення. “Комісіонери” повинні були підтримувати з ним постійний зв’язок і кожні 2 – 3 дні звітувати про виконану роботу. Проаналізувавши зібрані матеріали, він призначав їм нові завдання²⁸. Під час подорожі голова комісії постійно повідомляв членів окремих партій про роботу інших загонів, час від часу призначав збірні пункти, куди з’їжджалися усі члени комісії²⁹. Обмін інформацією про місцезнаходження та роботу “комісіонерів” мав на меті забезпечити персональне відвідування кожного населеного пункту і здобуття достовірних даних. Щоб уникнути зволікань в укладанні описів, А. Милорадович навіть використовував на потреби комісії власні кошти, які згодом повертали йому з канцелярії Малоросійського скарбу³⁰.

Слід зазначити, що А. Милорадович отримав досить широкі повноваження і користувався цілковитою підтримкою і довірою П. Рум’янцева. Так, члени комісії мали можливість терміново отримувати необхідні дані у магістратах, полкових та сотенних канцеляріях, а також у архіві Другої Малоросійської колегії³¹. В разі потреби генерал-губернатор особисто ініціював упорядкування Другою Малоросійською колегією необхідних для комісії відомостей³². Місцеві установи мусили усіяко допомагати членам комісії, вчасно надавати підводи для переїзду, мобілізувати необхідну кількість обслуги тощо. А. Милорадович мав право залучати до впорядкування описів військових та значкових товаришів і сотенних старшин³³.

Якщо в організації роботи “комісіонерів” траплялися прорахунки, малоросійський губернатор намагався негайно їх виправити. Так, в інструкції членам комісії не було поставлено окремого завдання щодо описування монастирів, отже при обстеженні поселень “комісіонери” не звертали на них уваги. З’ясувавши цю помилку, А. Милорадович наказав негайно повернутися та описати пропущені монастирі, про що і повідомив М. Милорадовича: “Усматривая из присылаемых от вас ко мне вписанных вами разным селениям ведомостей не значится монастырей, которые если по объезде назначенной вам дистанции находились где, как мужские, так и женские, и вы оные пропустили, то накрепко вам рекомендую нарочно ехать туда и сделать списание, применяясь приложенной при сем форме, как без сомнения чаять можно, что при каждом монастыре велики или малы суть поселения, исключая находящиеся внутри монастырей монашеские келии, коих в числе обывателей полагать не надлежит, для чего их и не описывать”³⁴. Подібна вимога повторюється в ордерах на ім’я І. Хорошкевича та Л. Лук’яновича, причому А. Милорадович надіслав їм форму, за якою слід було описувати монастирі³⁵. Матеріали описів дають можливість зробити висновок, що комісіонери описали населені пункти, які належали монастирям³⁶.

Об'їзд і описування території Лівобережної України було здійснено в два етапи. Протягом 1779 р. було обстежено східну частину Гетьманщини, а в 1780 – 1781 рр. – західну³⁷.

Як зазначалося вище, комісію А. Милорадовича було створено у безпосередньому зв'язку з проведенням адміністративної реформи. Тож після отримання П. Рум'янцевим сенатського наказу від 22 жовтня 1780 р., в якому вимагалось “осмотреть на месте удобность разделения того края на три губернии и оных на округа по числу жителей, назначить города губернские и уездныя”, опрацювати відповідні пропозиції було доручено А. Милорадовичу³⁸.

Впродовж 1781 р. члени комісії провели велику роботу по систематизації зібраного матеріалу. На етапі упорядкування Описів А. Милорадович здійснював загальне керівництво, а готували тексти безпосередньо канцеляристи Другої Малоросійської колегії.

До середини серпня 1781 р. було виготовлено карти³⁹, а до кінця 1781 р. – кілька різновидів Описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв⁴⁰. З них найбільшу інформаційну цінність мають Описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 1779 – 1781 рр., які містять відомості про місцезнаходження населених пунктів, природно-кліматичні умови, соціальну структуру людності, стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів краю⁴¹. Текст аналогічного Опису Київського намісництва понині не виявлено. Крім того, восени 1781 р. було укладено ще два різновиди описів намісництв – Описи у вигляді переліку населених пунктів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва “с показанием, каких полков и сотен какия селения и в которой уезд ввойшли”⁴² та Описи у формі таблиці “по разделению... на одинадцать уездов... с показанием, каких полков и сотен какие селения и в которой уезд вошли и сколько в них по описанию дворян и шляхетства, разночинцев, духовенства, церковников, греков, козаков выборных и подпомощников, посполитых коронных, в том числе и ранговых, також владельческих посполитых, разночинческих и казачьих подсоседков хат и по ревизии 1764 года душ”⁴³. Ці Описи було укладено, щоб проінформувати органи влади про новий адміністративно-територіальний поділ та полегшити користування Описами 1779 – 1781 рр., які не мали узагальнюючих даних.

У вересні 1781 р. А. Милорадович за дорученням генерал-губернатора здійснив подорож до Санкт-Петербургу, де вручив Катерині II описи у формі статистичних зведень про чисельність населення у трьох намісництвах, їх карти, а також докладні описи Києва, Новгорода-Сіверського і Чернігова⁴⁴. Перед тим, у серпні 1781 р., він відвідав у Вишеньках П. Рум'янцева й отримав необхідні настанови і супровідні листи⁴⁵. Вочевидь, пропозиції А. Милорадовича щодо нового поділу Лівобережної Ук-

раїни були схвалені, оскільки 16 вересня 1781 р. було видано іменний указ про створення трьох намісництв⁴⁶, а 30 вересня 1781 р. – про його призначення “правителем Черніговського наместничества”⁴⁷.

Підготовка до урочистого відкриття намісництв розпочалася ще на початку 1781 р. Під губернські та повітові установи мали бути відведені окремі будівлі. Через брак вільних приміщень було розпочато термінове будівництво, опікувався яким А. Милорадович. Він знаходив оптимальні підряди, контролював закупівлю будівельних матеріалів та меблів, розпоряджався коштами⁴⁸. Про масштаби проведеної роботи свідчить той факт, що тільки в Чернігові у 1781 р. було споруджено п’ять адміністративних приміщень, а в одному здійснено капітальну перебудову⁴⁹.

Урочисте відкриття Київського намісництва відбулося 9 січня 1782 р., Чернігівського – 19 січня 1782 р., Новгород-Сіверського – 27 січня 1782 р.⁵⁰ 8 лютого 1782 р. Катерина II надіслала П. Рум’янцеву своє “благоволение” і доручила оголосити його всім учасникам підготовки до створення намісництв⁵¹. А. Милорадович не забув тих, хто працював з ним в комісії. Згідно його “доношений”, вони отримали підвищення у чинах, а деякі продовжили службу під його началом у намісницьких установах⁵².

Намісництво, яке очолював А. Милорадович, проіснувало з 1782 по 1796 р., коли було створено Малоросійську губернію. У 1786 р. в ньому налічувалось 746850 мешканців (крім дворян)⁵³. На думку історика Г. Милорадовича, А. Милорадович був чернігівським губернатором упродовж всього часу існування намісництва⁵⁴. За іншими даними, А. Милорадович залишив посаду у 1790 р.⁵⁵

Досвід роботи по впорядкуванню описів стався в пригоді А. Милорадовичу під час його перебування на посаді губернатора. У 1784 р. в Російській імперії почалася робота по підготовці топографічних описів усіх намісництв. У березні 1784 р. П. Рум’янецв наказав київському, чернігівському та новгород-сіверському губернаторам “возложитъ собрание сих известий ... на некоторых из членов присудственных мест или на обывателей, учением или упражнением в таковых делах знание приобретенных с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действии употребили”⁵⁶. За пропозицією П. Рум’янцева А. Милорадович доручив цю справу раднику кримінального суду О. Шафонському⁵⁷. Хоча цього разу чернігівський губернатор не брав безпосередньої участі в об’їзді територій та впорядкуванні опису, але був своєрідним посередником між П. Рум’янцевим та О. Шафонським, клопотався про його “отлучение от должности для собирания сведений”, організовував збирання необхідних даних повітовими землемірами, городничими та справниками, звертався за допомогою до єпископа чернігівського і новгород-сіверського Феофіла та київського митрополита Самуїла⁵⁸. Зрештою, саме чернігівський губернатор 21 січня 1787 р. надіслав “Черниговского наместничества топографическое описание” П. Рум’янцеву⁵⁹.

Водночас у 1785 – 1786 рр. А. Милорадович координував роботу губернського і повітових землемірів по складанню “Описания озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве”, а також городничих, справників та нижніх земських судів по впорядкуванню опису “О продажах или произведениях здешних родов”⁶⁰.

Таким чином, першому губернатору Чернігівського намісництва А. Милорадовичу належить неабиякий внесок у вивчення природних та соціально-економічних ресурсів Лівобережної України. Упорядковані під його керівництвом описи намісництва є цінним джерелом з історії регіону другої половини XVIII ст.

---

1. Коваленко О. Б. О. Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 5 – 8.

2. Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 192.

3. Пирко В. А. Описания наместничеств Украины как исторический источник (Проблема типологии и информационных возможностей) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 93 – 97.

4. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

5. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 32 арк.

6. Апанович О. М. Значення праці О. Ф. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1960. – № 5. – С. 126 – 132; Березков М. А. Ф. Шафонський і його труд “Черниговского наместничества топографическое описание” (Заметки к истории Черниговской губернии и Малороссии вообще). – Нежин, 1910. – 120 с.; Горбань М. “Записки о Малой России” О. Шафонського // Науковий збірник Історичної секції УАН за рік 1926. – К., 1926. – С. 132 – 145; Єршов А. До відомостей “Черниговскаго наместничества топографическаго описания” О. Шафонського // Науковий збірник Історичної секції УАН за рік 1928. – К., 1928. – С. 98 – 99; Катаев И. Рукописные материалы по истории Слободской Украины, хранящиеся в Военно-ученом архиве Главнаго штаба в Петербурге // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т. II. – Ч. I-я и II-я. – С. 33 – 90; Коваленко О. Б. О. Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині... – С. 5 – 8; Його ж. Неопублікована праця Андрія Пригари “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 160 – 165; Петrenchенко І. Нові відомості з історії створення праці О. Ф. Шафонського “Черниговскаго наместничества топографическое описание” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 111 – 116; Її ж. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 98 – 107; Стороженко Н. В.

История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского // Университетские известия. – 1886. – № 10. – С. 135 – 168.

7. *Милорадович Г.* Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – С. 130 – 131; *Опанасенко В.В.* Дворянский рід Милорадовичів // Наукові записки Київського державного університету. – Історичні науки. Випуск до 10-річчя кафедри історії України. – К., 2000. – С. 83 – 90.

8. *Студьонова Л.* Ось де, люди, наша слава. – Ніжин, 2004. – С. 38.

9. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 48.

10. *Милорадович Г.* Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – С. 132; *Його ж.* Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала “Военный сборник”. – СПб., б.д. – С. 339.

11. *Милорадович Г. А.* Андрей Степанович Милорадович... – С. 330.

12. Там само. – С. 330 – 336.

13. П.А. Румянцев. [Документы] / Под ред. П.К. *Фортунатова.* – М., 1953. – Т. II. – С. 494.

14. *Милорадович Г.* Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – С. 132.

15. *Петрченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4 – 5. – С. 32.

16. Письма Екатерины II к графу Румянцову // Сочинения императрицы Екатерины II. В 3 т. – СПб., 1850. – Т. III. – С. 247.

17. Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г. Н. *Шмелева.* – М., 1907. – С. 1 – 103.

18. Распоряжение графа П. А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 19, 23. – Часть неофициальная.

19. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830. – К., 1996. – С. 185.

20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 2, 15; Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 20 зв., 42, 44, 53; – Спр. 815. – Арк. 48 зв., 56 зв.

21. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 9.

22. *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – С. VI – VII.

23. Там само. – С. VII; ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 14148. – Арк. 2 зв.; Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 40 зв.; – Спр. 815. – Арк. 74 зв., 77 – 77 зв.

24. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 13819. – Арк. 293.

25. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № АЛ 19 – 7/2 / 506. – Арк. 1 – 1 зв.

26. *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.)... – С. VII.

27. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 9.

28. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 2; Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 20 зв., 42, 44 – 44 зв., 53; – Спр. 815. – Арк. 48 зв., 56 зв.
29. ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 20 зв., 42, 44 – 44 зв., 53; – Спр. 815. – Арк. 48 зв., 56 зв.
30. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 13813. – Арк. 14 зв., 279; Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 39; Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 681. – Арк. 10.
31. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 19 – 21; Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 14148. – Арк. 2 – 3; Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 51 зв.
32. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 501. – Арк. 15, 281; Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 13813. – Арк. 2, 113; Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 716. – Арк. 42 зв., 57 зв.
33. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 14148. – Арк. 3 зв. – 4; Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 20 зв., 51.
34. ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 815. – Арк. 59.
35. *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.)... – С. X.
36. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – С. 5, 317, 412.
37. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 10, 11, 14, 15, 17; Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 48, 52; – Спр. 815. – Арк. 58, 85 – 85 зв.
38. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 13813. – Арк. 15, 285, 286 – 286 зв.
39. ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 1.
40. Докладніше див.: *Бутич І. Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 163 – 178; *Гринь О. В.* Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. // Вісник Черкаського університету. – Історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50. – С. 32 – 37; Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст. / Упоряд. *Г. В. Болотова* та ін. – К., 1989. – 392 с.; *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 83 – 92; *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.)... – С. III – XXI.
41. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931; (*Пащенко Д. Р.*). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 13697.
42. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 152. – Оп. 1. – Спр. 1121. – 139 арк.; ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 5. – 72 арк.
43. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст... – С. 90 – 159; ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – 61 арк.; – Оп. 2. – Спр. 44. – 53 арк.; ІР НБУВ. – Ф. I. – Оп. 1. – Спр. 60130-31. – 147 арк.
44. *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4 – 5. – С. 38.
45. ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 1.
46. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – С. 246.
47. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 63505-63607. – Арк. 117; ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 12479. – Арк. 479; – Спр. 13755. – Арк. 48.

48. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 14134. – Арк. 3 – 4, 11.
49. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 279.
50. *Ригельман О. И.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 688 – 699.
51. ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 3; *Струкевич О. К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50 – 80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996. – С. 77.
52. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 14134. – Арк. 33 зв., 237, 241; Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 13755. – Арк. 55; Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 67 зв. – 68; Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 716. – Арк. 167 зв.
53. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 186.
54. *Милорадович Г. А.* Андрей Степанович Милорадович... – С. 337.
55. *Студьонова Л.* Чернігівські князі, полковники, губернатори... – С. 60.
56. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 35.
57. *Стороженко Н. В.* История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского... – С. 136.
58. ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 211. – Арк. 236, 407; – Спр. 212. – Арк. 48; Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 167; – Спр. 972. – Арк. 1 – 2; *Петреченко І.* Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського... – С. 101 – 104, 106 – 107; *Йї ж.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 63 – 68.
59. *Петреченко І.* Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського... – С. 106 – 107.
60. *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення... // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6 – С. 68 – 73.

Ірина Петреченко

ЧЕРНІГІВ ЗА ДАНИМИ ОПИСІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА останньої чверті XVIII ст.

Остання чверть XVIII ст. у розвитку краєзнавчих студій на Чернігово-Сіверщині позначена зростанням інтересу до історії, географії, економіки регіону, появою цілої низки праць описово-статистичного характеру. Відтоді, зокрема, до нас дійшли чотири різні за обсягом, змістом і характером описи Чернігівського намісництва, що явля-

ють собою цінне джерело з історії міст Північного Лівобережжя.

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва розпочалося напередодні здійснення адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини у складі Російської імперії. Внаслідок реформи традиційний поділ краю на полки та сотні було скасовано, і на теренах колишньої Козацької держави постали три намісництва (губернії) – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське.

Відкриттю намісництв передувала велика підготовча робота. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися в залежності від кількості населення: у кожному намісництві мало мешкати від 300 до 400 тисяч, а в кожному повіті – від 20 до 30 тисяч чоловік¹. Задля рівномірного поділу на намісництва і повіті, а також з метою з'ясування їх соціально-економічного потенціалу краю, необхідно було провести облік людності, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження. Це завдання за наказом генерал-губернатора Лівобережної України П.О. Рум'янцева виконала спеціально створена Комісія, яку очолив малоросійський губернатор А.С. Милорадович². До описування Лівобережної України, що тривало впродовж другої половини 1779 – першої половини 1781 рр., А.С. Милорадович залучив чималий гурт людей, яких в ордерах та рапортах він часто-густо називав комісіонерами. Аби уніфікувати роботу останніх, змусити їх працювати злагоджено і за єдиною схемою, А.С. Милорадович розробив і розповсюдив ґрунтовну інструкцію, яка поміж іншим передбачала, “делать точное описание каждого города, села, деревни, слободы, хутора, заводу и всякаго поселения”. При цьому слід було зафіксувати, “при какой оные лежат реке или озере, большою, уездной или проселочной дороге”, зазначити, “какое в оных число церквей каменных и деревянных, каменнаго или деревянаго публичнаго и партикулярнаго строения, кои болше нежели о двух покоях дома, и где какая удобность или трудность настоит к получению на разные строения надобных материалов”, з'ясувати, яка в цих населених пунктах кількість “обывателей, различая по статьям дворян, духовенство, купечество и мещанство”, схарактеризувати їхні заняття, описати “пристани и разные фабрики”. У цій же інструкції, а згодом і в численних ордерах, за допомогою яких А.С. Милорадович координував роботу своїх підлеглих, губернатор застерігав останніх “никакова города и местечка не описывать и в оные не въезжать”, попереджаючи, що їх він сам “свидетельствовать” буде³. Цілком очевидно, що описування Чернігова також здійснювалося за безпосередньої участі А.С. Милорадовича.

Підсумком роботи Комісії А.С. Милорадовича стали, зокрема, три описи Чернігівського намісництва. Найцінніший серед них – універсальний Опис, що містить стислі відомості про географічне середовище, місцерозташування, адміністративний устрій, забудову, господарський стан, кількісний і соціальний склад населення усіх населених

пунктів намісництва. Примірник такого Опису у середині XIX ст. в архіві колишньої Малоросійської колегії виявив О.М. Лазаревський. На сторінках “Черниговских губернских ведомостей” та “Записок Черниговского губернского статистического комитета” історик розпочав публікацію пам’ятки. Зокрема, були оприлюднені описи Чернігівського та частини Городнянського повітів⁴. Згодом справу О.М. Лазаревського намагався продовжити П.К. Федоренко. За дорученням Археографічної комісії ВУАН наприкінці 1920-х рр. дослідник розпочав підготовку до видання Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр., але встиг лише виготовити машинописну копію пам’ятки. Оскільки на сьогодні доля оригіналу Опису невідома, підготовлена П.К. Федоренком копія, що нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, править за першоджерело⁵.

Невдовзі після урочистого відкриття Чернігівського намісництва, що відбулося 19 січня 1782 р., робота по його статистично-топографічному вивченню була продовжена. Зокрема, у 1784 р. намісницькі правління одержали вказівку Катерини II “сочинить для ее собственнаго употребления топографическое описание каждого наместства порознь”⁶. Підготовка цих описів проходила під егідою Російської Академії наук і мистецтв, один із перших членів якої П.О. Соїмонов з метою прискорення та уніфікації роботи над топографічними описами розробив спеціальну програму, що складалася з трьох частин, причому 16 пунктів однієї з них стосувались опису міст⁷. Підготовка топографічного опису Чернігівського намісництва була доручена високоосвіченому урядовцю О.Ф. Шафонському⁸. Не задовольнившись традиційною програмою, він розробив власну анкету, за якою на місцях збирали відомості городничі, повітові справники та землеміри. О.Ф. Шафонський критично і творчо опрацьовував матеріали, що надходили з місць. Він особисто об’їжджав повіти і міста, оглядав забудову населених пунктів, записував розповіді місцевих жителів. Наприкінці 1786 р. робота над “Черниговского наместничества топографическим описанием” була завершена. У січні 1787 р. О.Ф. Шафонський власноручно підніс рукопис Опису Катерині II, яка, подорожуючи до Криму, зупинилася у Чернігові⁹. О.Ф. Шафонський спромігся створити першокласну на той час історико-краєзнавчу працю. У 1851 р. вона побачила світ заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка¹⁰.

“Черниговского наместничества топографическое описание” містить докладний опис 11 міст – губерньського та повітових центрів. Перш за все описувалися місцевість, де було розташоване місто, річки і шляхи сполучення. Автор звернув увагу на топографію міст, вулиці та площі, торкнувся проблем міської топоніміки. Обов’язковим атрибутом опису міст у праці О.Ф. Шафонського була історична частина, в якій відтворено основні віхи минулого населених пунктів: ким і коли вони були засновані, кому належали у різні часи, який мали герб, ким і коли він був затверджений. О.Ф. Ша-

фонський докладно описав архітектурні пам'ятки, казенні будівлі, гостині двори, лікарні, богадільні. Увагу привертає багатий статистичний матеріал щодо економічного життя міст, зокрема відомості про мануфактурні підприємства, розвиток ремісничого виробництва, промислів, торгівлі. Значний інтерес становлять нотатки про географію торгівлі, мережу ярмарків, що збиралися у найбільших містах регіону. Опис є також цінним джерелом для вивчення соціально-станової структури населення тогочасних міст, етнічної та конфесійної приналежності їхніх мешканців.

До очікуваного у 1787 р. візиту Катерини II готувалося водночас кілька різновидів описів Чернігівського намісництва і, зокрема, “Описание о продуктах и произведениях” 1785 р. Цей проект мав на меті поглиблену характеристику природних умов, продуктивних сил, економічного потенціалу регіону. В інструкції намісницького правління докладно роз'яснювалося, що саме слід відносити до “продуктов и произведений”. У переліку, який включав 21 пункт, згадувалися жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, горох, картопля, льон, мак, усяка городина та фрукти, вино, мед, пиво, тютюн, хміль, тварини, каміння та корисні копалини мануфактури ¹¹. Складання Опису “О продуктах и произведениях” Чернігова було завершено 10 липня 1785 р. Його своїм підписом засвідчив чернігівський комендант Петро Мухін ¹². Пам'ятка разом з аналогічними описами інших міст і повітів Чернігівського намісництва зберігається нині у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві ¹³.

Нарешті, у 1787 р. за наказом генерал-губернатора Лівобережної України П.О. Рум'янцева було підготовлено “Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо”. Рукопис під такою назвою зберігається у Російському державному військово-історичному архіві у Москві ¹⁴. Він позбавлений будь-яких натяків на авторство, але, правдоподібно, його скомпонував О.Ф. Шафонський ¹⁵. Опис складається з трьох частин, одна з яких має назву “О губернском городе Чернигове”. У ній наведено історичні відомості, стисло схарактеризовано природні умови, демографічне становище, економіку міста.

У комплексі вищезгадані описи дозволяють скласти досить докладне уявлення про тогочасні міста намісництва і, зокрема, про адміністративний центр – губернське місто Чернігів.

Наприкінці XVIII ст. Чернігів займав територію площею понад 5,9 кв. км ¹⁶. План міста за формою нагадував неправильний чотирикутник, що довгою стороною витягнувся з півдня на північ уздовж річки Стрижень. Південна частина міста розкинулася на правому підвищеному березі Десни, його східна межа пролягла уздовж правого берега річки Стрижень, й лише одне передмістя виходило на лівий берег Стрижня ¹⁷. Під час весняних повеней, що, як правило, тривали від середини квітня до середини червня, річки виходили з берегів і підступали аж під міський вал, а інколи

навіть підтоплювали будинки, які стояли за ним. Невеличка річка Кордиківка, що текла зі сходу, від села Бобровиці й впадала у Стрижень, впродовж року, за винятком весни, місцями пересихала.

Місто звідусіль було оточене “открытыми местами”: зі сходу та півдня – “верст на 4 и на 10 поемными, по Десне лежащими и тальми заросшими лугами, а за оными пахотными полями и небольшими, между ими стоящими рощами”; із заходу та півночі – “верст на 10, а местами и далее – пахотными полями”. Деінде траплялися “не малыя раздолы и яры и около их возвышенныя места, которыя город местами закрывают, а местами открывают”¹⁸.

Описи Чернігівського намісництва є цінним джерелом з топоніміки та топографії Чернігова останньої чверті XVIII ст. Після відкриття намісництва Чернігів було поділено на шість частин. Перша частина, зазначав О.Ф. Шафонський, “состоит из крепости и из домов, за оною состоящих, которые из крепостных ворот, Прогорелых называемых, начинаются и между большою Гончою улицею и старым земляным валом, что по речке Стрижню, стоят”. Друга частина “за крепостью, вышедши из Прогорелых ворот, на лево; начинается от Гончой улицы и продолжается между крепостью и старым валом до церкви Святыя Великомученицы Екатерины. Сия часть называется... Новое-Место, а то место, где против крепости и архиерейского дома обывательские дома стоят, Могилки именуется”. Третя частина – “предместье за старым земляным валом, прямо по Гончей улице, к которой все те дома принадлежат, которые по правую сторону той улицы по речки Стрижня, а по левую по оной же улице до бывшего Пятницкого женского монастыря стоят”. Четверта частина – “предместье, которое переехав Гноевую плотину, за речкою Стрижем, по левому ея берегу лежит; продолжается по Московской дороге до той березовой рощи, где загородный архиерейский дом оканчивается, и деревянным Красным мостом, чрез оную построенным, с городом связывается”. П’ята частина, що починалася від річки Стрижня і продовжувалася до Єлецкого і до Троїцького монастирів, включала “слободу, называемую Московскую, где гарнизонные солдаты живут; за сею слободою состоящее предместье Подол, а за сим предместье, Лесковицу называемыя, а за Лесковицею крайнюю слободку Метловку...; да вверх, против Подола, по горе предместье, Третьяк называемое, внутри особливого старого земляного вала состоящее, а за сим Успенский Елецкий монастырь”. Нарешті, шоста частина “за старым земляным валом, по Киевской и Любецкой дороге и по Пятницкому полю. Начинается от самого рва помянутого вала и продолжается на право – мимо бывший Пятницкий монастырь, до Смирительного Дома и до плотины, Енковой называемой...; а в лево – по Елецкий монастырь и по кладбище”¹⁹.

У місті зберігалися залишки земляного валу та зведеної у XVII ст. за полковництва В. Дуніна-Борковського фортеці. До неї можна було потрапити через три брами:

Київська чи Любецька була розташована неподалік від Борисоглібського монастиря, Прогоріла – зведена на перехресті сучасних вулиць Горького і Преображенської, Водяна – збудована на правому березі Стрижня. Всередині фортеці знаходилася цитадель або так званий замок, де зосереджувалася переважна більшість будівель, відведених під адміністративні та судові установи Чернігова. Дві з цих будівель – одноповерхове приміщення, в якому спочатку перебувала чернігівська полкова канцелярія, а після адміністративно-територіальної реформи 1782 р. – губернський магістрат і чернігівське повітове казначейство, а також двоповерховий будинок міського магістрату – були кам'яними. У дерев'яних будинках міської цитаделі розмістилися малоросійський губернатор і комендантська канцелярія. У 1781 р. для новостворюваних адміністративних і судових установ Чернігівського намісництва у цитаделі була зведена низка дерев'яних приміщень, в яких, зокрема, розташувалися генерал-губернатор, намісницьке правління, Приказ громадської опіки, совісний суд, казенна палата, палата кримінального і цивільного судів, Верхня та Нижня розправи та ін. Принагідно зазначимо, що станом на 1786 р. у Чернігові нараховувалось 17 адміністративних та судових установ губернського і міського рівнів, у яких працювало 89 осіб²⁰. У межах цитаделі знаходились два провіантські магазини, сольова комора, пороховий льох та склад для зберігання снарядів²¹.

Опис Чернігівського намісництва О.Ф. Шафонського зберіг згадки про вулиці старого Чернігова. Зокрема, вулиця Взвалля від Прогорілої брами фортеці вела до Гноевої греблі в районі Красного мосту. На цій вулиці у районі Гноевої греблі у 1786 р. у зв'язку з приготуваннями до урочистої зустрічі імператриці Катерини II коштом дворянства Чернігівського намісництва була зведена тріумфальна брама. Ще одна тріумфальна брама знаходилась на Могилівській вулиці, що у передмісті на лівому березі річки Стрижень. Її звели у 1781 р., коли Чернігів відвідав цесаревич Павло Петрович з дружиною Марією Федорівною. Вулиця Гонча (почасти збігається з сучасною вулицею Горького) з території Валу, від міської фортеці тягнулася уздовж правого берега Стрижня й виходила аж за північну межу міста до шляху, що вів у бік сіл Ріпок та Кам'янки. Вулиця Любецька або Київська (частина сучасного проспекту Миру) пролягала від Любецької брами до П'ятницького поля (займало територію від сучасної Красної площі до нинішнього центрального базару включно) і далі виходила до шляху на Любеч. Вулиця Московська або Стародубська (частина сучасної вулиці Шевченка) починалася від Красного мосту через р. Стрижень і в районі сучасного міського саду виводила на шлях, що пролягав у бік Новгорода-Сіверського, Смоленська, Стародуба, Москви. У Чернігові наприкінці XVIII ст. було також 37 провулків, що не мали офіційних назв²².

В Опису О.Ф. Шафонського згадуються Красний, Зелений, Луговий або Синій

мости. Сучасний Красний міст до сьогодні зберігає назву свого дерев'яного попередника. Луговий міст єднав береги річки Кордиківки (у районі сучасного міського саду). Неподалік від нього знаходився Зелений міст. З праці О.Ф. Шафонського довідуємося, що охочі виїхати до Ніжина, Катеринослава, Херсона мали рухатися шляхом, який пролягав через Зелений та Луговий мости, а потім переправлятися через Десну²³.

Основу тогочасної міської забудови становили дерев'яні будинки, як житлові, яких у Чернігові нараховувалося 627²⁴, так і казенні. Кам'яні будівлі становили незначний виняток. Серед них значний відсоток складали культові споруди. В Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. згадується одинадцять церков. Чотири з них (три кам'яні й одна дерев'яна) розташовувалися у міській цитаделі, сім (три кам'яні та чотири дерев'яні) – в інших частинах міста. О.Ф. Шафонський засвідчив існування у Чернігові у 1786 р. шістнадцяти церков, вісім з яких були кам'яними (і це не враховуючи храмів на території Слезького, Троїцького і П'ятницького монастирів). Із загальної кількості чернігівських храмів дев'ять були приходськими. Вони обслуговували потреби 5549 прихожан. Цікаво, що у 1730 – 1750-х рр. аж три приходські церкви були збудовані на Гончій вулиці. Цілком ймовірно, що у середині XVIII ст. це була чи не основна вулиця міста, навколо якої точилося активне життя. При шести приходських церквах діяли початкові школи²⁵.

Знаний освітній осередок міста – Чернігівський колегіум у 1786 р. було перетворено у духовну семінарію. Розміщувалася вона у кам'яному будинку за Стрижем – колишньому маєтку П. Полуботка. У 1786 р. у ній навчалось 269 осіб – переважно дітей церковно- та священнослужителів, міщан і почасти козаків²⁶.

До квітня 1786 р. у місті функціонували Борисоглібський, Слезький Успенський, Троїцько-Іллінський та П'ятницький монастирі. Відповідно до імператорського указу від 10 квітня 1786 р. про секуляризацію церковного майна свій статус зберіг тільки один – Слезький Успенський, в якому натоді перебувало разом “с настоятелем 33 человека”. Борисоглібський монастир був перетворений на резиденцію архієрея. Сюди ж із Троїцько-Іллінського монастиря було перенесено друкарню, щоправда, на новому місці вона фактично припинила свою діяльність. Будівлі Троїцько-Іллінського і П'ятницького монастирів були передані під розміщення відповідно майбутнього університету та народної школи. Але університет так і не було відкрито. У відповідності з імператорським указом 1790 р. Троїцько-Іллінський монастир став резиденцією архієпископа, а Борисоглібський був переданий під адміністративні установи²⁷.

Місто мало будинок для психічно хворих, лікарню та богадільню, які у 1783 р. були засновані Приказом громадської опіки на північній околиці міста й перебували на його утриманні. У богадільні станом на 1786 р. перебували “престарелых нищих мужеска 9, женска 23 человека”. Ще в одній міській богадільні, яку неподалік від міського кладови-

ща на північно-західній околиці (поблизу Воскресенської церкви, що діє і нині) на початку 1780-х рр. збудували власним коштом генерал-майор Петро Милорадович (у 1762 – 1782 рр. очолював Чернігівський полк) та сини покійного бурмістра Михайла Єнька, у 1786 р. утримувалося “на городском подаянии бедных мужеска 7, женска 6 душ”. Поряд з цією богадільнею брати Єньки заснували також лікарню²⁸. На північній околиці у міській в’язниці (острозі) утримувалися колодники. У Чернігові функціонували три бані, дві цирульні, чотири гостині двори. У місті налічувалося 18 криниць²⁹.

За даними Опису Чернігівського намісництва О.Ф. Шафонського у Чернігові мешкало 3924 особи чоловічої та жіночої статі (не враховуючи дворян, облік яких натовді не був завершений). Слід зазначити, що за кількістю жителів Чернігів поступався не тільки сусіднім губерньським центрам – Києву та Новгороду-Сіверському, а й переважній більшості повітових центрів Чернігівського намісництва, зокрема, Ніжину, Зінківку, Березній, Борзні, Прилукам, Лохвиці та Ромнам. Найчисельнішу верству Чернігова в останній чверті XVIII ст. становили міщани. У 1786 р. їх нараховувалося 2 444 особи³⁰. 1124 особи належали до категорії державних і власницьких селян. У Чернігові мешкали 164 представники козацького стану, 141 священно- та церковнослужитель, 51 чернець.

Значна частина мешканців Чернігова займалася хліборобством, харчувалася з власних ланів і городів, на яких вирощували “мак..., по небольшому числу которой употребляем бывает хозяевами... единственно для домашнего своего продовольствия”, “капусту простую, свеклу, огурцы, лук, чеснок, репу, морковь, петрушку, салат, горох разный, бобы турецкие и простые, картофли, земляны яблоки или волоскую репу, укроп, пшеничку или кукурузу, дыни, арбузы и тыквы”. Городництвом займалася значна частина міщан. Серед ремісників тільки капеллошники й чоботарі заробляли на життя виключно своїм ремеслом, решта змушена була займатися городництвом і харчуватися “только одним своим городом”³¹.

Тогочасний Чернігів славився своїми садами. З-поміж них своїми розмірами і розміттям особливо вирізнялися сади “монастыря Елецкаго и Троицкаго Ильинскаго да прапорщика Федорова”, в яких росли “хорошия яблоки, разныя груши, дули называемыя, гливы или пергамоты, вишни сладкия или черешни и кислыя разнаго рода, сливы и черносливы, ягоды, дерен, смородина разная, берберис, крижовник, малина, грецкие орехи, а в монастырях Елецком и Троицком Ильинском и виноград, который однако не всегда созревает”. Вирощені фрукти “сами собою свежие употребляемы бывают хозяевами для себя в пищу, а протчие наливаются горелкою, и продаются в городе, остальные ж, именно, вишни, акрус и поречки обращаются на заетки для домашнего обхождения”. Із зібраних ягід також виготовлялося “довольно разных конфектов”, які продавалися за межами намісництва³².

Найпоширенішим промислом у Чернігові в останній чверті XVIII ст. було винокуріння. До 1786 р. у місті функціонувало 14 винокурень, 4 солодовні, 1 пивоварня. Солод і пиво вироблялися виключно для внутрішнього вжитку. Скуштувати ці напої можна було в чотирьох шинках, що діяли у місті. А от “горячее у помещиков покупное вино” навесні купці у невеликій кількості сплавливали “по реке Десне байдаками і більшими лотками в Киев, Городище и Кременчуг”. Водночас по Десні сплавливали вироблену у Чернігові “разную деревянную посуду, колеса, бочки, обручи, ободья и тому подобное”³³.

У Чернігові діяли сім ремісничих цехів, а саме “совокупный, кравецкий или портных, кушнерский или скорняцкий и шапочный”, “ткацкий”, “шевский или сапожный”, “мясницкий”, “гончарский”, “перепечайский или хлебников”, “котлярский и конвисарский (канненгиссер) или оловяничный”. За даними Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. у місті нараховувалося 24 шевці, 7 капелюшників і 3 кушніри. Станом на 1786 р. їх загальна кількість зменшилася до 30. Аналогічна тенденція спостерігається і щодо ткачів, сріблярів, іконописців та музикантів: кількість перших з 1779 – 1781 до 1786 рр. зменшилася з 9 до 6 осіб, других і третіх відповідно – з 4 до 2 осіб, нарешті, четвертих – з 9 до 5. Загальна чисельність ковалів, людвигарів та конвисарів у 1779 – 1781 рр. становила 10 чоловік, а у 1786 р. – 8. Натомість, сталою залишалася кількість гончарів – 9 осіб. А от чисельність чоботарів у місті помітно зросла – з 19 у 1779 – 1781 рр. до 46 у 1786 р. Найчисельнішою ж була корпорація пекарів, яких у 1786 р. нараховувалося 56³⁴.

Що до мануфактурного виробництва, то у Чернігові в останній чверті XVIII ст. діяло вісім цегелень. Три з них були монастирськими, і на них використовувалася праця тамтешніх селян, а цегла головним чином йшла на монастирське будівництво. Продукція приватновласницьких цегелень, на яких працювали “наемные здешние кирпичники не большим числом, не более как по три и до 5 человек на всяком заводе”, купувалася місцевими жителями “на построение печей и протчего”³⁵.

Чотири рази на рік у Чернігові збиралися ярмарки, кожний з яких тривав від двох до трьох тижнів. Ярмарок, що починався у десяту після Великодня п’ятницю, називався господарським, “поелик в сие время всяк нужное в хозяйство закупает”. На ньому перш за все продавалася “донская рыба, таврическая и цесарская соль, всякая деревянная посуда и строевой лес, рогатый скот, лошади, овечья шерсть и горячее вино”. На ярмарках Богоявленському (починався 6 січня, у день Богоявлення Господня), Прокофіївському (починався 8 липня, у день великомученика Прокофія) та Євстафіївському (починався 20 вересня, у день великомученика Євстафія) торгували “красным, шелковым, суконным и бумажным товаром, мехами, сапожными кожами, железными и медными вещами, сребною, стекляною, каменною и деревянною посудою,

сахарем, чаем, кофем, пряними кореннями и всякими щепетинными товарами, солью, вялою рыбою, телегами, колесами, хлебом, дегтем, конопляным маслом и другими крестьянскими произведениями”. На ярмарки до Чернігова з’їжджалися купці з Москви, Києва, Ніжина, Полтави, Лубнів, Прилук. Торговці сілля та рибою прибували з Переяславського і Миргородського полків. Худобу на продаж до Чернігова гнали з містечок Переяславського полку Яготина, Басані та Баришівки. Загальна кількість власне чернігівських купців першої і третьої гільдій у 1786 р. становила лише 15 чоловік. Найзаможнішим був купець 1-ї гільдії Іван Єнько, торгівельні зв’язки якого поширювалися на Польщу, Австрію, Курське, Харківське, Катеринославське намісництва³⁶.

Окрім ярмарків, двічі на тиждень, по понеділках і п’ятницях, у Чернігові відбувалися торги, на які з навколишніх сіл привозилися “дрова, строевой лес, разный хлеб, сено и другия съестныя и прочия мелкия крестьянские вещи”. У місті також функціонували 50 міських і 18 приватновласницьких лавок³⁷.

Насамкінець зазначимо, що в останній чверті XVIII ст. Чернігів отримав новий герб. Масова поява міських гербів у цей період стала характерним явищем суспільно-політичного життя. Проекти нових гербів міст Чернігівського намісництва підготував співробітник Герольдмейстерської контори дійсний статський радник Олександр Волков. 4 червня 1782 р. було видано імператорський указ, який затвердив герби міст Чернігівського намісництва³⁸.

У якості герба Чернігова було затверджено зображення “одноглавого черного, увенчанного золотою короною орла, держащего в левой кохти позлащенный крест в серебряном поле”³⁹. О.Ф. Шафонський на сторінках “Черниговского наместничества топографического описания” запропонував більш детальний опис нового чернігівського герба: “Герб состоит из четвероугольного продолговатого щита; в нем нижние углы круглые, а в нижнем краю, по середине, острое возвышение. На щиту стоит в серебряном поле одноглавый черный, увенчанный золотою короною, с распростертыми крыльями, в левую сторону смотрящий орел, у котораго нос и обе ноги по самыя перья золотые; в левой когте держит вкось длинный позлащенный крест, так что оный крест, лежа на груди и шее орла, верхнею своею частью между правым крылом и головою находится”⁴⁰.

---

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 14392.

2. Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1888. – № 23. – Часть неофициальная. – С. 4.

3. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК України). –

Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 815. – Арк. 57-58 зв., 81-81 зв.; *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С. VIII-IX; Передмова // Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С. 5-6.

4. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) // ЧГВ. – 1867. – № 44. – С. 215-216; № 45. – С. 217-218; № 46. – С. 224-226; № 47. – С. 230-232; № 48. – С. 235-237; 1868. – № 1. – С. 1-2; № 4. – С. 21-22; № 6. – С. 29-30; № 7. – С. 31-32, № 9. – С. 37; (*Пащенко Д. Р.*). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 13697.

6. ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2.

7. Там само. – Арк. 2 зв.-10.

8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1612. – Арк. 6; ЦДІАК України. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 367. – Арк. 50-50 зв.; Там само. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 301. – Арк. 237.

9. *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 61-68.

10. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.

11. ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 287. – Арк. 92 зв.; Спр. 288. – Арк. 600 зв., 701 зв., 810, 915 зв.; Спр. 291. – Арк. 196-196 зв.; Спр. 293. – Арк. 128-128 зв.; Спр. 295. – Арк. 914-917; Спр. 308. – Арк. 31 зв., 59, 108 зв., 128 зв., 276 зв., 410, 531 зв.

12. Там само. – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11-11 зв.

13. Там само. – Арк. 1-94.

14. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 19166.

15. “Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 82-95.

16. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 932.

17. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 238-239.

18. Там само. – С. 239; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. – Арк. 1.

19. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 240-245.

20. Там само. – С. 305-307.

21. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 1-2; *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 239-241, 276-280.

22. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 242-245.

23. Там само. – С. 240, 278, 287.
24. Там само. – С. 285; РДВІА. – Ф. 846. – Спр. 19166. – Арк. 8.
25. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 272-276, 287-291; РДВІА. – Ф. 846. – Спр. 19166. – Арк. 8.
26. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 280-284.
27. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 4; *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 171, 260-261, 263-272.
28. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 245, 284-285, 286; РДВІА. – Ф. 846. – Спр. 19166. – Арк. 8.
29. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 285-287; РДВІА. – Ф. 846. – Спр. 19166. – Арк. 8.
30. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 291-292, 305-306.
31. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 3; *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 294, 304-305; ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11.
32. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 305; ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11; РДВІА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 19166. – Арк. 10.
33. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 3; *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 286-287, 304; ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 12; РДВІА. – Ф. 846. – Спр. 19166. – Арк. 8, 10.
34. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 292-293, 294-303; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 3-4.
35. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 287, 304; ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11.
36. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 3-4; *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 245, 286, 293-294, 303-304; РДВІА. – Ф. 846. – Спр. 19166. – Арк. 9-10.
37. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 4; *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 286, 304.
38. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 15423.
39. Там само; *Винклер П.П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. – СПб., 1900. – С. 166.
40. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 245-246.

Алексей Раздорский

ТОРГОВЛЯ ЧЕРНИГОВА В XVIII в. (ПО ТОПОГРАФИЧЕСКОМУ ОПИСАНИЮ ЧЕРНИГОВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА А.Ф. ШАФОНСКОГО)

Основным источником по истории торговли великороссийских городов XVII – XVIII вв. являются таможенные книги. На Левобережной Украине до 1755 г. существовала автономная таможенная система, отличная от общероссийской, поэтому таможенные книги в городах региона не составлялись¹. В этом контексте особое значение для изучения торговли городов Левобережной Украины приобретают источники других типов, в частности, нарративные, к числу которых относится “Черниговского наместничества топографическое описание”², составленное в 1786 г. советником (позднее председателем) Черниговской уголовной палаты Афанасием Филимоновичем Шафонским (1740 – 1811) и изданное в Киеве в 1851 г. Наблюдения автора описания относятся прежде всего к 1780-м гг. (материалы собирались им в 1783 и 1784 гг., но в известной степени они могут быть интерполированы также как на более ранний, так и на более поздний периоды).

В 1780-е гг., по свидетельству А. Шафонского, торговля и промыслы в Чернигове были развиты незначительно. В городе имелся лишь один купец первой гильдии – Иван Енько. Его торговые операции отличались сравнительно крупными масштабами и имели международный характер. Через Польшу он отправлял в Бреслау (Силезия) юфть³, мыло, воск, анис и овчины, а оттуда привозил сукна, изготовленные на “шлёнских” (то есть силезских) фабриках, и косы, выписанные из австрийского города Грац. Юфть для отправки в Бреслау И. Енько закупал в Болхове и Курске, мыло – в слободе Добрянке, овчины – в местечке Решетилровке, Хороле и окрестных селах, воск и анис – на различных ярмарках. Совокупная стоимость товаров, предназначенных для отправки в Бреслау, обычно не превышала 10 000 руб. в год. Импортные косы И. Енько выписывал за наличные деньги и продавал затем оптом в Ромнах на Вознесенской ярмарке. Бреславские сукна также сбывались им оптом на ярмарках в Ромнах и Сумах. Оборот суконной торговли И. Енько превышал иногда 100 000 руб. “Косную” торговлю, оборот которой достигал 50 000 руб., он вел в партнерстве “с одним рыльским купцом”⁴ (вероятно, имеется в виду рылянин Филимонов, также закупавший косы в Австрии)⁵.

Объемы торговли остальных черниговских купцов в 1780-е гг. были значительно скромнее, хотя они, как замечает А. Шафонский, несколько возросли после того, как Чернигов стал центром наместничества. В это время в городе насчитывалось 14 купцов третьей гильдии⁶. Они торговали шелковыми тканями, сукнами и “другими красными⁷ и щепетинными⁸ товарами”, таврической и “цесарской” (австрийской) солью, вяленой донской рыбой, дегтем, конопляным маслом, деревянной посудой, “горячим вином”⁹. Одни товары (ткани, галантерея, соль, рыба) перекупались черниговцами на ярмарках у других великороссийских и малороссийских купцов, другие же (деготь, масло, посуда, вино) скупались ими у жителей “околичных селений”. Из Чернигова весной отправлялись по Десне в разные поднепровские города “горячее вино”, скупленное у местных помещиков, а также колеса, бочки, обручи, ободья и другие товары¹⁰.

В течение года в Чернигове проходили четыре ярмарки: Богоявленская (6 января), в десятую пятницу после Пасхи, Прокофиевская (8 июля), Евстафиевская (20 сентября). Первая из названных ярмарок длилась три недели, остальные – по две. На ярмарках торговали местные купцы, а также их коллеги из Нежина, стародубских старообрядческих слобод, Киева и Москвы. Они сбывали “красный товар”, шелковые, шерстяные (суконные) и хлопчатобумажные ткани, меха, сапожные кожи, железные и медные изделия, серебряную, стеклянную, “каменную” (глиняную?) и деревянную посуду, сахар, чай, кофе, пряности, галантерею, соль, вяленую рыбу, хлеб, а также телеги, колеса, деготь, конопляное масло и другую продукцию крестьянских промыслов. Главный торг “красным товаром” происходил во время Богоявленской, Прокофиевской и Евстафиевской ярмарок. На ярмарке, собиравшейся в десятую пятницу после Пасхи, сбывалась, главным образом, донская рыба, соль, деревянная посуда и строевой лес, рогатый скот, лошади, овечья шерсть и “горячее вино”. Поэтому эта ярмарка получила и другое название – “Хозяйской”, поскольку “в сие время всяк нужное в хозяйство закупает”. Соль, рыба, шерсть и скот доставлялись на черниговские ярмарки из степной полосы, а посуда, деготь, конопляное масло, “горячее вино” и лес – из Черниговского и Городницкого уездов¹¹.

Помимо ярмарок, каждые понедельник и пятницу в Чернигове происходили торги, на которые привозились дрова, строевой лес, сено, хлеб и “другие съестные и прочие мелкие крестьянские вещи”. Хлеб поступал в Чернигов в основном из Нежинского, Борзенского, Прилукского и Переяславского уездов¹².

Внутригородская торговля велась в Чернигове в лавках, которых в середине 1780-х гг. насчитывалось 68 (50 городских и 18 обывательских)¹³. По количеству лавок Чернигов значительно уступал не только Нежину, являвшемуся в рассматриваемую эпоху крупнейшим торговым центром региона¹⁴, но и трем другим городам наместничества – Ромнам, Березне и Лохвице¹⁵.

В описании Черниговского наместничества содержится ряд ценных наблюдений об украинской торговле вообще. Так, А. Шафонский отмечает, что строевой лес и разного рода деревянная утварь за пределы Малороссии и Екатеринославского наместничества не вывозятся, однако без привоза строевого леса из Великороссии по Десне, а также из Белоруссии и Польши по Днепру “великий бы все те области потерпели недостаток”¹⁶. Касаясь хлебной торговли, автор описания подчеркивает, что выращиваемый здесь хлеб употребляется в основном на месте в пищу и на выкуривание вина, а за пределы края вывозится в значительных масштабах только в Могилевскую губернию: “Окружившие Малую Россию со всех сторон, кроме Белоруссии, плодородные места и собственный ее урожай причиною, что хлеб бывает весьма дешев, так что почти и труды хлебопашца не заплачены”¹⁷. По поводу местной текстильной промышленности А. Шафонский замечает, что “у многих помещиков делают домашние нарядные холсты, салфетки и скатерти, но не такой доброты, каковы в великороссийских фабриках делаются и не в таком количестве, чтобы они могли настоящий из того весть торг”¹⁸. Сходные замечания находим и в отношении металлургии, бумажной и кожевенной промышленности: “Один только чугун плавится и мелкие полоски железа выковываются, которое, в сравнении с сибирским и другим великороссийским железом, ничего не значит, а только в одной Малой России и то мало продается”; “писчей бумаги заводы также в некоторых местах Черниговской и Новгородской-Северской губерний есть, но столь ее мало и так дурно делают, что без бумаги великороссийской вовсе обойтись не можно”; “кожи рогатого скота и конские хотя и выделываются на употребление обуви, но не так хорошо, как юфть и прочие, в Москве и других великороссийских местах выделываемые и потому оне, кроме собственного употребления, никуда в другие места не имеют выхода”¹⁹.

“Словом сказать, – резюмирует свои наблюдения А. Шафонский, – Малая Россия как ремесленными людьми, так и художниками весьма бедна, и с великою нуждою можно какую-нибудь порядочно сделанную вещь получить, а должно почти все из Москвы или Петербурга доставать”.

Дешевизна земледельческого труда, неразвитость промышленности, а следовательно, и торговли, бедность местного населения вообще, и купечества, в частности, составляют, по мнению А. Шафонского, главную причину того, “почему в Малой России, кроме нежинских греков... почти нет настоящих не только оптом торгующих купцов, но ниже порядочных щепетильников, коих здесь крамарами называют. Весь торг красных и мелких товаров состоит в руках великороссийских купцов...²⁰ Во всей Малой России нет ни одного купца из природных малороссиян, который бы собственного денежного капитала тысяч тридцать имел”²¹.

1. См.: *Лицовева Е. В.* Таможенное дело в Украине – Гетманщине во второй половине XVII – первой половине XVIII века // *Клио*. – 2003. – № 3. – С. 60 – 66.

2. *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским: С четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. – К., 1851.

3. Кожа быка или коровы, выделанная по русскому способу на чистом дегте (*Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 1954. – Т. 4. – С. 670).

4. *Шафонский А. Ф.* Указ. соч. – С. 293 – 294.

5. См. о нем: *Самсонов В. И.* Прошлое старых городов Курской области: Историческая справка // Прошлое Курской области. – Курск, 1940. – С. 38.

6. Для сравнения в Нежине – уездном городе Черниговского наместничества — в это же время числилось 5 купцов первой гильдии, 27 – второй и 103 – третьей (*Шафонский А. Ф.* Указ. соч. – С. 477).

7. Из различных вариантов толкования этого словосочетания наиболее подходящим к данному контексту нам представляется следующее: “ткани, мануфактура” (Иллюстрированный словарь забытых и трудных слов из произведений русской литературы XVIII – XIX веков. – Оренбург, 1998. – С. 84).

8. Согласно словарю В. Даля, “щепетильный товар, щепетинье – женские мелочи: нитки, шелчек, иголки, булавки, наперстки, шпильки, снурочки, тесемочки, крючечки, пуговочки, колечки, сережки, бисер, духи, помада и пр.” (*Даль В. И.* Толковый словарь... – Т. 4. – С. 655). Изучение курских таможенных и оброчных книг XVII в. свидетельствует о том, что к “щепетильным товарам”, помимо собственно галантереи, относились и другие самые разнообразные предметы торговли, приобретенные, как правило в Москве: ткани, одежда, специи, краска и др. (подробнее об этом см.: *Раздорский А. И.* Торговля Курска в XVII веке: (По материалам таможенных и оброчных книг города). – СПб., 2001. – С. 158 – 161.

9. Горячее вино – хлебное вино, горилка (об этом термине см. подробнее: *Похлебкин В. В.* История водки. – Новосибирск, 1994. – С. 130 – 132).

10. *Шафонский А. Ф.* Указ. соч. – С. 294.

11. Там же. – С. 303.

12. Там же. – С. 304.

13. Там же. – С. 286.

14. А.Ф. Шафонский отмечал, что “Нежин не только в Черниговском наместничестве, но и во всей Малой России один такой город, который торговым назваться может и который многим великороссийским городам в своем торговом состоянии не уступает” (Там же. – С. 477).

15. В Нежине в середине 1780-е гг. было 387 лавок, в Ромнах – 346 (с торговыми амбарами), в Березне – 148, в Лохвице – 132 (Там же. – С. 374, 464, 571, 597).

16. Там же. – С. 18 – 19.

17. Там же. – С. 19.

18. Там же.

19. Там же. – С. 20 – 21.

20. Эта же тенденция отмечается и в первой половине XVIII в. Предпринятое нами изучение книги таможенного и питейного сбора Курска и Курского уезда 1720 г. показало, что транзитная торговля между Великороссией и Малороссией через Курск находилась в это время главным образом в руках великороссиян (см.: *Раздорский А. И.* Книга таможенного и питейного сбора Курска и Курского уезда 1720 г.: Исследование. Текст. Комментарии. – СПб., 2007. – С. 48).

21. *Шафонский А. Ф.* Указ. соч. – С. 21 – 22.

Наталія Цупляк

ЧЕРНІГІВСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ НА ЗЛАМІ XVIII – XIX ст.

Протягом XVIII ст. Чернігівській колегіум залишався провідним культурно-освітнім осередком Північного Лівобережжя, проте поступово втрачав свій загальноосвітній характер, перетворюючись у становий духовний навчальний заклад. Остаточно він трансформувався у Чернігівську духовну семінарію у 80-х рр. XVIII ст. у зв'язку з проведенням в Російській імперії шкільної реформи й створенням централізованої мережі світських навчальних закладів.

Чернігівський єпископ Феофіл Ігнатович у 1785 р. порушив клопотання перед Св. Синодом щодо фінансування Чернігівської духовної семінарії. Це й не дивно, адже у зв'язку із секуляризацією церковних володінь духовні школи значною мірою втратили джерела фінансування. Клопотання Феофіла не залишилось поза увагою, і наприкінці 1785 р. Св. Синод повідомив, що починаючи з січня 1786 р. на утримання Чернігівської семінарії буде виділятися 2 тис. крб. на рік. Окрилений Феофіл одразу ж вдався до перетворень. Зокрема, він вирішив відкрити в семінарії богословський клас, запровадити нові предмети, впорядкувати семінарське життя, дотримуючись звичаїв Київської академії¹. Ще у 1776 р. коштом архієрейського дому для потреб навчального закладу було придбано садибу П. Полуботка. Вона складалася з п'ятикімнатного кам'яного будинку, дерев'яного та кам'яного флігелів. У головному корпусі розміщувалась бібліотека, канцелярія та правління, квартира помічника інспектора та спальня семінаристів². У 1784 р. завдяки зусиллям Феофіла було засновано храм Різдва Христова, що розміщувався в одній з кімнат поряд з класами³.

Наказом Св. Синоду від 31 жовтня 1798 р. «О порядке учения в духовных акаде-

миях и семинариях” було визначено основне завдання семінарій, що полягало у підготовці священиків, які б “без дальних приуготовлений могли учить народ ясно, порядочно, убедительно и с приятностию”. Єпархіальні архієреї мали регулярно доповідати про стан викладання та кваліфікацію викладачів. Тоді ж Чернігівську семінарію було віднесено до духовно-навчального округу, центром якого стала Київська академія. Семінарії були зобов’язані відправляти своїх кращих вихованців на навчання до академій з метою їх підготовки для викладацької діяльності⁴. Так, у 1794 р. з Чернігівської семінарії для продовження навчання до Київської академії було відправлено 26 вихованців. Витрати на їх навчання несла семінарія, котра також забезпечувала їх одягом та взуттям⁵.

Бюджет Чернігівської духовної семінарії у 1796 р. сягав 2 200 крб. (200 крб. – це відсотки з коштів, пожертвуваних на утримання Чернігівської духовної семінарії архімандритом Варлаамом та Павлом Симонтовським). На платню префекту призначалося 240 крб., 5 вчителів – 1060 крб., службовцям – 116 крб. На провізію та лікарю залишалось 585,20 крб., на ремонт будівель семінарії – 438,80 крб. На одяг та взуття семінаристів кошти не передбачалися. Семінарське начальство зазначало, що “от его превосходительства Петра Степановича Милорадовича разным числом денег присылается иногда и почти каждый год на снабжение бурсаков”⁶. Наказом Св. Синоду від 18 грудня 1797 р. фінансування Чернігівської духовної семінарії було збільшено до 3 000 крб. на рік⁷. Крім того, семінарія час від часу отримувала одноразові субсидії. Наприклад, у 1801 р. їй було виділено Св. Синодом 6 тис. крб. на ремонт будівель⁸.

“Духовним регламентом” передбачалося обов’язкове навчання лише синів протоієреїв, але згодом це було поширено на дітей священиків та псаломщиків, яких утримували коштом навчальних закладів. Внаслідок цього сформувалися дві категорії учнів – казеннокошті та своєкошті⁹.

На казенне утримання приймалися, в першу чергу, сироти та діти бідних священослужителів, які добре навчалися і відрізнялися зразковою поведінкою, у відповідності з кількістю вакансій, що визначалися Св. Синодом. Так, у 1794 р. з 442 вихованців Чернігівської семінарії на казенному утриманні перебували лише 50¹⁰. Своєкошті вихованці намагалися самостійно заробляти на своє навчання шляхом так званих кондицій і переписуванням книг.

На утримання вихованців коштів виділялося замало: “Хлебные дачи были так малы, что бурсаки чуть не помирали с голоду и в избежание такой беды должны были обращаться к мирскому подаянию”¹¹. Семінарське керівництво забороняло просити милостиню, тому вихованці робили це потай, здебільшого суботніми вечорами. Як згадував сучасник, “вместе с захождением солнца, бывало, ходит по дворам человек 15 семинаристов 18, 8 и 7-ми летнего возраста. Их называли бурсаками. Ходили они в

синих пестрядинних халатах и сюртуках такой длины, что закрывали босоножие. Став в кружок посреди двора, они бывало поют согласным хором: “Боже, зри мое смирение, зри мои плачевны дни” и т.д. По окончании жалобного канта, из середины этой толпы вырывается резкий дрожащий детский голосок: “Борщику!” Изобильно надеваемые хозяевами, певцы удалялись с низкими поклонами”¹².

До семінарії приймали дітей десяти – п’ятнадцяти років. Незважаючи на становий характер навчального закладу, в Чернігівській духовній семінарії навчалися також діти міщан, козаків, дворян та чиновників. Крім уродженців Чернігівської єпархії серед вихованців семінарії були й вихідці з Київської, Новгород-Сіверської, Могилівської єпархій, Катеринославської та Воронежської губерній¹³.

Семінарський курс складався з граматичного (нижчого та вищого), піітичного, риторичного, філософського та богословського класів. Наприкінці XVIII ст. семінаристи вивчали також катехізис, латинську та російську граматику, чистописання, священну історію, російську та латинську поезію, риторику, логіку, філософію, догматичне та моральне богослов’я. Крім того, у 1786 р. було запроваджено викладання арифметики, геометрії, географії, історії, грецької мови, медицини, економіки, французької та німецької мов, які вивчалися за вибором учнів і називалися екстраординарними¹⁴.

Вихованці класів піітики, риторики, філософії та богослов’я складали латинською та російською вірші, промови та проповіді, які виголошували у семінарській церкві та Слєцькому монастирі¹⁵.

Кількість вихованців у класах була різною – від 30 у богословському класі до 154 у верхньому класі граматики у 1800 р.¹⁶ Не всі семінаристи долали повний курс навчання, дехто отримував атестат після закінчення риторичного класу¹⁷. Частина учнів залишалася на повторний курс. Успіхи семінаристів оцінювались за своєрідною шкалою: “превосходного успеха, понятен, весьма понятен, средственен, не понятен, туп, очень туп”¹⁸. Навчалися семінаристи шість днів на тиждень. З понеділка по п’ятницю – з 8-ї години ранку до 11-ї, потім після обіду з 14-ї до 17-ї. По суботах з 14-ї до 16-ї години семінаристи займалися співом¹⁹.

Бібліотеку Чернігівська духовна семінарія успадкувала від Чернігівського колегіуму. За кількістю книг вона поступалася тільки бібліотеці Києво-Могилянської академії. Перший каталог бібліотеки було впорядковано на початку XIX ст. До нього увійшло понад 8 тис. назв книг, багато з яких були представлені у кількох примірниках²⁰. Для порівняння зазначимо, що у бібліотеці Харківського колегіуму у 1788 р. налічувалось 2500 книг, а в бібліотеці Казанської духовної академії у 1798 р. – близько 1370 назв книг²¹.

А ось з підручниками для вихованців ситуація була гіршою. Семінарський бюджет ще не враховував витрат на бібліотеку, а вартість підручників була дуже високою,

відтак жодна семінарія не мала необхідної кількості підручників навіть для казенно-коштных вихованців.

Наприкінці XVIII ст. зросла потреба в освічених лікарях, а медичні навчальні заклади потребували студентів, що знали латинську мову. Саме тому Медична колегія у 1793 р. звернулася до Чернігівської духовної дикастерії з проханням, “дабы она благоволила из своего училища находящихся в классах от риторики – философии и богословия учеников, знающих порядочно латинский язык, присылать для училищ Московского и Санктпетербургского, с надлежащими об успехах их в науках аттестатами”. Того ж таки року для навчання медицині з Чернігівської семінарії до Санкт-Петербургу було відправлено 6 семінаристів, а до Москви – 14²². На початку XIX ст. Св. Синод звернув увагу на викладання медицини в семінаріях, й вона була запроваджена у навчальні плани як обов’язковий предмет. Відтоді медичні навчальні заклади регулярно поповнювались чернігівськими семінаристами.

Особливо гостро перед семінаріями постало питання про брак підготовлених викладачів. Часом у нижчих класах семінарій викладали вихованці старших класів. Семінарії відправляли до академій своїх випускників з надією, що вони повернуться назад викладачами. Ще важче було знайти кандидатів на посади ректора та префекта, бо вони мусили мати духовний сан²³.

Так, у Чернігівській духовній семінарії у 1793 р. префектом та вчителем богослов’я був протоієрей Спасо-Преображенського собору Іоанн, вчителем риторики – випускник Київської духовної академії Григорій Келембет. Цей же навчальний заклад закінчили викадачі Прокофій Іванський, Іоаким Корбелецький та Петро Сучковський²⁴.

Виховання семінаристів базувалося на системі суворої регламентації. Існував чіткий графік молитов, занять, прийому їжі, розваг та відпочинку. Вихователі мали вести особові справи семінаристів, заносючи туди відомості про їхні моральність та здібності²⁵. У Чернігівській семінарії ректором з кращих вихованців старших класів призначалися інспектори, які мали наглядати за поведінкою та допомагати при підготовці уроків²⁶.

Але, незважаючи на такий пильний контроль з боку інспекції, вихованці були звичайними підлітками, про що свідчать спогади сучасників: “Первое замерзание реки Стрижня и первое падание снега, всегда ознаменовывалось сражениями, происходившими между семинаристами и учениками народного училища, питавшими бессознательную, непримиримую вражду. По первому льду, бывало, вечером, подкатываются под стены семинарии, сначала начинщики из учеников народного училища, стараясь вызвать семинаристов; завязывалась частная стычка, которую подоспевшие к обеим сторонам сикурсы, обращали в кулачный бой до такого остервенения, что если бы духовное начальство, узнав о баталии, не разогнало ратоборцев, то это легко могло

окончиться кончиною которого нибудь”²⁷.

Таким чином, попри відсутність належного фінансування, навчальних програм, підготовлених викладацьких кадрів, Чернігівська духовна семінарія, спираючись на кращі традиції та здобутки Чернігівського колегіуму, поступово перетворилася на один з найкращих навчальних закладів Північного Лівобережжя.

---

1. *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (1700 – 1786). – Чернігів, 2000. – С. 89 – 90.
2. *Литинский В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1897. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 937.
3. Храм во имя святых мучеников Великого Князя Михаила и боярина его Федора, Черниговских Чудотворцев, при Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1905. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 714.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 711. – Оп. 1. – Т. 1. – Арк. 1.
5. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 796. – Оп. 74. – Спр. 579. – Арк. 31 зв.
6. *Никольский С.* Материалы для истории Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 213.
7. *Знаменский П.* Духовная школа в России до реформы 1808 г. – Казань, 1881. – С. 501.
8. *Докучаев Н.* История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 380.
9. *Смолич И.К.* История русской церкви 1700 – 1917. – М., 1996. – С. 399.
10. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 74. – Спр. 579. – Арк. 1.
11. *Знаменский П.* Духовная школа в России до реформы 1808 г. ... – С. 654.
12. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет / Підготовка до друку і примітки *О. Коваленка* // Старий Чернігів. – 1994. – № 1 (4). – С. 1.
13. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 74. – Спр. 579. – Арк. 2-31 зв.
14. *Литинский В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1898. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 665.
15. РДІА. – Ф. 802. – Оп. 3. – Спр. 3520. – Арк. 22.
16. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
17. ДАЧО. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18.
18. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 74. – Спр. 579. – Арк. 2-31 зв.
19. *Литинский В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1899. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 157.
20. *Дзюба О.* Библиотека Чернігівської духовної семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 43.
21. *Знаменский П.* Духовная школа в России до реформы 1808 г. ... – С. 800.

22. К истории Черниговской духовной семинарии (О посылке Черниговских семинаристов в медицинскую науку) // Черниговские епархиальные известия. – 1901. – № 15. – Часть неофициальная. – С. 533.

23. *Белявский Ф.* О реформе духовной школы. – СПб., 1907. – С. 28.

24. РДА. – Ф. 796. – Оп. 74. – Спр. 579. – Арк. 33.

25. *Белявский Ф.* О реформе духовной школы... – С. 33.

26. К истории Черниговской духовной семинарии // Вера и жизнь. – 1913. – № 14. – С. 63.

27. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет... – С. 1.

Ольга Травкіна

АРХІЄПІСКОП ВАРЛААМ ШИШАЦЬКИЙ ТА БІБЛІОТЕКА “ЧЕРНІГІВСЬКИХ АТЕН”

29 липня 1813 р. у Спасо-Преображенському соборі Чернігова відбувалася незвичайна подія – церемонія позбавлення сану могилівського архієпископа Варлаама Шишацького, який у 1812 р. перейшов на бік Наполеона. Це “плачевное действие” проходило під час свята св. апостолів Петра та Павла за участю чернігівського архієпископа Михайла Десницького, знаного проповідника, майбутнього митрополита Петербурзького та Новгородського. Був зачитаний указ Синоду про “злочини” Варлаама та позбавлення його сану, потому з нього зняли митру, панагію, омофор, сакос, натомість подали рясу і клобук – одяг простого ченця. Він вийшов із собору і поїхав до Єлецького монастиря, а потім до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, який був призначений йому для постійного проживання. До речі, в Єлецькому монастирі в період війни з Наполеоном облаштувалася Чернігівська духовна семінарія, оскільки її приміщеннях було зайнято під шпиталь. Варлаам, перебуваючи в Єлецькому монастирі, намагався спілкуватися з семінаристами, як згадував І. Кулжинський, “сближался с нами и заговаривал с нами, но мы боялись его и дичились”¹. На очевидців цей обряд справив гнітюче враження. Плакав не лише Варлаам, але і “архієпископ Михайло Десницький, під час зняття сану з Варлаама, плакав гіркими сльозами, і потім після того, як той покинув собор, здійснюючи літургію, постійно плакав... Багато тих, хто стояв у храмі, не могли утриматися від сліз”².

Варлаам Шишацький, в миру Григорій, народився в 1750 р. або в 1751 р. у м. Шишаках, у козацькій родині (за іншими свідченнями у с. Красилівці, що на Чернігівщині)³. Спочатку навчався у Переяславському колегіумі, згодом продовжив освіту

в Києво-Могилянській академії, де вивчав “філософію та богослов’я, мови латинську, грецьку і німецьку, знав і польську мову”⁴. “Яко первейший по превосходным успехам”, він за розпорядженням імператриці Катерини II був відправлений разом з іншими учнями для продовження навчання до Риму⁵, проте через воєнні дії в Італії змушений був повернутися на Батьківщину. З 1776 р – вчитель, потім префект і ректор Переяславського колегіуму⁶.

У 1785 р. разом з єпископом Іларіоном Кондратковським його перевели з ліквідованої Переяславської єпархії в новостворену Новгород-Сіверську єпархію на посаду ректора тамтешньої семінарії⁷. Разом з єпископом, який приділяв багато уваги Новгород-Сіверській семінарії, В. Шишацький доклав чимало зусиль для її становлення. Проте уже в 1787 р. він був призначений настоятелем Віленського Свято-Духівського монастиря, а потім помічником мінського архієпископа Віктора Садковського (майбутнього чернігівського владики) для навернення уніатів у православ’я⁸.

Після поділів Польщі й приєднання до Росії Правобережної України та Західної Білорусії В. Шишацький у 1796 р. став єпископом Волинським та Житомирським, відкрив у Острозі семінарію, безпосередньо займався її організацією, добором вчителів, “сам входил во все подробности преподавания”⁹. У 1805 р. був нагороджений орденом св. Анни першого ступеня, а в 1808 р. висвячений архієпископом Могилівським та Вітебським.

У 1812 р. під час вступу французьких військ під командуванням маршала Даву до Могилева Варлаам Шишацький прийняв присягу на вірність імператору Наполеону. Він поминав імператора під час церковних відправ, склав проповідь на його честь, в якій висловлювалися симпатія до французького війська і побажання йому перемоги¹⁰. Саме за це В. Шишацький був позбавлений сану і засланий до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, де перебував аж до своєї смерті в 1820 р. У Новгороді-Сіверському В. Шишацький спілкувався з викладачами й учнями гімназії та духовного училища, зокрема зі своїм учнем по Переяславському колегіуму І. Тимковським – директором Новгород-Сіверської гімназії, який так згадував про нього: “Был обширной учености, высоких дарований и быстрого слова”¹¹. Напівсліпому, а згодом і зовсім сліпому Варлааму читали книжки, протягнули мотузку між монастирськими спорудами, щоб він міг пересуватися по подвір’ю. Філарет Гумилевський також підкреслював “ученость и богословские познания” В. Шишацького. Приваблювала відвідувачів, певно, і його багата бібліотека. Після смерті В. Шишацького у 1823 р. вона була передана “у великих ящиках, кількістю більше десяти” до Чернігівської духовної семінарії¹².

Фактичний перехід В. Шишацького на бік Наполеона викликав чималий інтерес до його постаті з боку дослідників, які намагалися встановити причини цього вчинку

і висували різні версії. В. Шишацькому закидали прагнення стати патріархом автокефальної православної церкви на теренах Речі Посполитої. Справді, там було прийнято рішення, “щоб духовенство грецького православного віросповідання, яке проживає в Польщі, мало свого патріарха, незалежного від російського верховного синоду, і не зверталося б в іншу державу зі своїми духовними справами і тим самим були припинені переписки їх стосовно політичних державних справ, в яких урядом польським підозрювало було духовний грецький уряд”¹³. Відомо, що цю ідею підтримували представники православного духовенства Правобережної України та Білорусії. У 1791 р. був скликаний собор у Пінську, який проголосив автокефалію під зверхністю Царгородського патріарха¹⁴. Головою найвищої Консисторії православної церкви був обраний Сава Пальмовський, ігумен Більсько-Підляського монастиря, до речі, колишній ігумен Костянського Троїцького монастиря, що на Чернігівщині. Проте подальші події Речі Посполитої та її остаточна ліквідація перекреслили цей проект.

Цю версію пітримав та розвинув О. Оглоблін, висунувши думку про те, що національну свідомість В. Шишацькому було прищеплено саме у Новгороді-Сіверському¹⁵. Відомо, що натоді у Новгороді-Сіверському склався гурток патріотично налаштованих українських діячів, які поділяли автономістичні прагнення козацької старшини. До складу гуртка належали, зокрема, Григорій Долинський, Павло Коропчевський, Опанас Лобисевич, Архип Худорба, Григорій Полетика, Іван Халанський. Із цього середовища могла походити відома “Історія Русів”, у якій історія України висвітлювалася з позицій автономізму. “Саме в цей період, – зазначав О. Оглоблін, – викристалізовується в нього (Варлаама Шишацького – *О. Т.*) та ідея автокефальної руської (української і білоруської) православної церкви, незалежної від Москви і від Польщі, що згодом привела архієпископа Варлаама до підтримки Наполеона I”¹⁶.

За іншою версією, В. Шишацький, як і більшість кращих “умов Європи”, перебував у полоні чар “імені Наполеона та супроводжуючих його перемог”¹⁷. В. Шишацький пильно стежив за подіями в Європі, до того ж слава Наполеона в період його вторгнення в Росію сягнула свого апогею. Відомо, що у герцогстві Варшавському, яке перебувало під протекторатом Наполеона, селяни отримали особисту свободу, фактично набув чинності французький Цивільний кодекс, що сприяло політичному і соціально-економічному розвитку цієї частини Польщі.

Показово, що у бібліотеці В. Шишацького знаходилося чимало творів визначних французьких просвітителів XVIII ст., а саме “Аллегорические философические и критические сочинения” (1784 р.), “Политическое завещание” (1785 р.) та “Сатирические и философические сочинения” (1784 р.) Вольтера, “Рассуждение о начале и основаниях неравенства между людьми” (1782 р.), “Исповедание Руссо уроженца и гражданина Женевского” (1797 р.), “Мысли Ж.Ж. Руссо о различных материях” (1800 –

1801 рр.) (у 2-х частинах) Ж.Ж. Руссо. Це свідчить про неабиякий інтерес В. Шишацького до знаменитих просвітителів.

Що ж до бібліотеки В. Шишацького в цілому, то вона нараховувала 3812 назв книжок та часописів і була прилучена до бібліотеки Чернігівської духовної семінарії “по особому предписанию Комиссии духовных училищ 1823 года”. Цікаво, що у книгозбірні В. Шишацького було чимало видань у багатьох екземплярах. Наприклад, латиномовний підручник філософії Х. Баумейстера (1764 р.) був в бібліотеці у 30 примірниках Х. Баумейстера “Філософські дефініції” (Вітенберг, 1764 р.) – у 22 примірниках, праця з історії Х. Целярія – в 24 примірниках, інші латиномовні підручники з історії нараховували по 50, 25, 24 екземпляри. Латиномовні твори Овідія (1769 р.) зберігалися у 61 примірнику, Горація (1667 р.) – у 24 примірниках, Ціцерона (1757 р.) – у 24 примірниках. Складається враження, що до його приватної книгозбіни увійшла частина книг з бібліотек Переяславської, Новгород-Сіверської та Острозької семінарій, якими В. Шишацький безпосередньо опікувався.

Після передачі книг із зібрання В. Шишацького бібліотека Чернігівської духовної семінарії зросла вдвічі, що засвідчив її рукописний каталог, впорядкований у першій чверті ХІХ ст. (найпізніші видання, зафіксовані в каталозі, датовані 1823 р.)¹⁸. Натоді в ній зберігалось понад 8 тисяч назв книжок та журналів латинською, церковнослов'янською, українською, російською, французькою, німецькою, польською, англійською, італійською мовами. Слід зауважити, що насправді книг було більше, адже деякі видання склалися з кількох, а то й багатьох томів.

Бібліотека Чернігівської духовної семінарії, успадкована від Чернігівського колегіуму, була сформована на основі надходжень книг від таких відомих церковних та культурних діячів другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ ст., як Лазар Баранович, Іоан Максимович, Феодосій Углицький, Дмитрій Ростовський, Іоанікій Галятовський, Антоній Стаховський, і містила багато цінних видань ХVІ – ХVІІІ ст. Найдавніші з них свого часу належали митрополиту Петру Могилі, про що свідчили його автографи. Досить вагомим був внесок чернігівських єпископів Кирила Ляшевецького (після його смерті залишилося “555 русских книг и 380 на иностранных языках”)¹⁹ та Віктора Садковського, який подарував бібліотеці 500 книг, переважно польською та французькою мовами²⁰. Значно поповнилася бібліотека, напевно, за рахунок монастирських книгозбірень після секуляризації ряду монастирів епархії у 1786 р.

Серед книг, які складала ядро бібліотеки Чернігівського колегіуму (4237 назв), переважала латиномовна література – близько 2,5 тисяч назв або близько 60 % від загальної кількості. Друге місце займала література церковнослов'янською, староруською та російською мовами – близько 900 назв книжок або 20%. Книг французькою мовою нараховувалось близько 400 назв або 9%, польською – понад 220 назв або

ж 5%, німецькою – 213 назв або 5%, решта англійською та італійською – 63 назв або трохи більше 1% від загальної кількості. Близько десяти книжок були видані грецькою та єврейськими мовами. Таким чином, за кількістю книжок бібліотека Чернігівського колегіуму поступалася на території колишньої Гетьманщини тільки книгозбірні Києво-Могилянської академії.

У тематичному відношенні понад третину книг складала богословська література – близько 1500 назв, переважно латиномовних, що було характерним для тогочасних навчальних закладів. У бібліотеці знаходилося 66 здебільшого латиномовних видань Святого Письма, причому найдавніші з них побачили світ у Західній Європі у другій половині XVI ст. Декілька Біблій були надруковані французькою, німецькою, польською і єврейською мовами. Водночас у каталозі згадуються лічені примірники видань Святого Письма церковнослов'янською мовою 1665, 1751 і 1788 рр. Це й не дивно, адже П. Знаменський зазначав, що у бібліотеках духовних навчальних закладів слов'янська Біблія була натовді великою рідкістю²¹. Патристика була представлена працями ранніх християнських богословів Псевдо-Діонісія Ареопігита, Августина Аврелія, Орігена, Тертуліана, Григорія Великого, Климента Римського, Климента Олександрійського, Альберта Великого (21 том), Томи Аквінського, Бернарда Клервоського, а також отців Східної церкви Григорія Богослова, Василя Великого, Іоана Златоуста, Афанасія Великого, Амвросія Медіоланського, Макарія Великого, Кирила Олександрійського, Єпіфанія, Іоана Дамаскіна, Ісаака Сиріна, Анастасія, Нектарія, Фотія та інших. У бібліотеці зберігалася “*Maxima Bibliotheca patrum*” (у 27 томах), що містила витяги з творів 493 отців церкви та церковних письменників з біографічними відомостями про кожного з них. Це видання належало першому префекту Чернігівського колегіуму Антонію Стаховському, який залишив на його сторінках покрайні записи. У бібліотеці знаходилися 25 словників – покажчиків до Біблії (конкорданцій або симфоній). Серед богословської літератури було чимало творів, у яких тлумачилося Святе Письмо, – близько 230 видань. Найбільший підрозділ складала богословська література – близько 500 назв, переважно латиномовних, присвячених фундаментальному, догматичному, моральному богослов'ю, адже саме теологія вважалася вершиною середньовічної науки. У бібліотеці була добре представлена проповідницька література: близько 200 назв латинською, церковнослов'янською, староукраїнською російською, німецькою, французькою, польською мовами. Заклучний підрозділ богословської літератури становили понад 50 видань з канонічного права та обрядності.

Досить вагомим був відділ філософської літератури, який нараховував близько півтисячі книжок і становив понад 10% від загальної їх кількості. У бібліотеці були представлені твори Арістотеля (видання 1552, 1607–1608, 1685 рр.), Платона (1692 р.), Плутарха (1549, 1619, 1777 рр.), Сенеки (1670, 1770, 1771, 1775 рр.), Діогена Лаертсь-

кого (1591 р.), Епіктета (1640, 1666, 1759, 1767 рр.), Ксенофонта (1762 р.), Валерія Максима (1640, 1772 рр.), Боеція (1790 р.), Манлія Торквата (1666 р.). Знаходилися тут і праці філософів-гуманістів Френсіса Бекона, Рене Декарта, Ісаака Ньютона, Томазо Кампанелли, Еразма Ротердамського, Джона Локка, Мішеля Монтеня. Та чи не найбільше в бібліотеці було творів німецьких філософів лейбніце-вольфганської школи, яка панувала в німецьких університетах упродовж XVIII ст., а саме Г. Більфінгера, О. Баумгартена, Х. Вольфа та Х. Баумейстера, за системою яких з середини XVIII ст. викладалася філософія у навчальних закладах України. Зважаючи на навчальну програму, бібліотека комплектувалася підручниками, курсами філософії викладачів різних західноєвропейських навчальних закладів, які складали значну частину зібрання.

За свідченням каталогу, у бібліотеці була чимала збірка творів класичної та новітньої літератури, поезії, драматургії, трактатів з філології, словників – близько 900 назв книжок або 20% від загальної кількості. Це не випадково, адже основна увага в колегіумі приділялася вивченню гуманітарних наук. У цьому відділі знаходилося чимало книг античних авторів, переважно латиномовних – близько 100. Найбільше було примірників книг Ціцерона (зокрема видання 1561 р.) та Овідія (у тому числі “Метаморфози” 1565 р.), а також Горація, Гесіода, Вергілія, Плінія, Демосфена, Катона, Корнелія, Гомера, Ісократ, Діонісія Галікарнаського, Піндара, Плавта, Ювенала, Катона, Лукіана, Теренція, Аполлодорія Афінського, Плінія, Марціала, Авзонія, Федра, Арістофана, Есхіла, Езопа. Література Відродження була представлена працями насамперед Еразма Ротердамського (видання 1572, 1592, 1643, 1644, 1645, 1649, 1715, 1752 рр.), а також Франческо Петрарки і Петра Рамуса. Значну частину цього відділу складали численні (понад 100) переважно латиномовні теоретичні курси поетики та риторики. У бібліотеці збереглися твори польських письменників Я. Кохановського, В. Потоцького, А. Нарушевича. Російська література була представлена книгами М. Ломоносова, Х. Кантеміра, М. Хераскова, В. Тредіаковського, О. Сумарокова, І. Державіна, М. Новикова, В. Жуковського. Серед латиномовних трактатів з філології – праці видатного вченого та педагога Яна Амоса Каменського, студії з етимології латинської, давньогрецької, східних мов, розмовники, діалоги. Значну частину філологічної літератури складали численні граматики та словники – близько 100 книжок. В окремий відділ “Театр” були виділені твори тогочасних драматургів – у бібліотеці нарахувалося 39 п’єс російською, італійською, французькою та польською мовами.

Одним з найбільших у бібліотеці був історико-географічний відділ, в якому нараховувалося понад 1000 назв книжок або 25% від загальної кількості. Із стародавніх істориків та географів були представлені праці Плутарха (1593, 1678, 1774–1779 рр. (у п’яти томах), Тита Лівія (1568, 1628, 1735, 1742 рр.), Светонія (1647, 1698, 1705, 1714, 1722, 1734, 1736, 1748 рр.), Корнелія Непота (1675, 1791 рр.), Страбона (1557,

1707 pp.), Тацита (1607, 1612, 1638, 1688, 1701, 1772 pp.), Салюстія (1635, 1649, 1665 pp.), Лукіана (1584 p.), Лукана (1615, 1728 pp.), Р. Курція (1640, 1689, 1696, 1745 pp.), Полібія (1764 p.), Юстіна (1715, 1732, 1757 p.), Флавія (1611, 1691 pp.), Флора (1669, 1683, 1686, 1702, 1745, 1760 pp.), Валерія Максіма (1666 p.), Юлія Цезаря (1635, 1665, 1671, 1755 pp.), Євтропія (1809 p.), Павсанія (1696 p.), Діонісія Галікарнаського (1774 pp., у шести томах), Григорія Никифорійського (1562, 1615 pp.).

Третину книжок з історії та географії складала латиномовна література з історії юдейської та християнської церков. У бібліотеці знаходилися також латиномовні видання з історії Вавілону, античної Греції, Риму, Візантії, а також середньовічної Німеччини, Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Угорщини, Туреччини, Московії. Досить значним і різноманітним за репертуаром було зібрання тогочасних російськомовних книг з історії та географії – понад 250 назв, зокрема праці М. Щербатова “История России с древнейших времен” (1770 – 1774 pp.), М. Ломоносова “Древняя Российская история” (1766 p.), І. Голікова “Деяния Петра Великого” (1708 p.), І. Болтіна “Примечание ко истории” (1788 p.), М. Карамзіна “История государства Российского”, Г. Ричкова “Опыт хозарской истории” (1767 p.), С. Крашеніннікова “Описание земли Камчатки” (1757 p.), Д. Кантеміра “Описание Молдавии” (1789 p.), “Географический словарь Российского государства” (1788 – 1789 pp., у шести книгах), а також “Синописис” (1762 p.), літопис Нестора (1766 p.) та багато інших.

Відділ “Цивільне правознавство” нараховувв близько 100 назв переважно латиномовних видань. До нього увійшли як політичні трактати, так і праці з античного й середньовічного права, зокрема магдебурзького, статuti польських королів та конституції. Бібліотечне зібрання мало понад 100 назв книг з медицини латинською, російською, польською, німецькою, французькою мовами.

Окрім друкованих видань у бібліотеці зберігалися численні рукописні підручники викладачів Чернігівського колегіуму та інших навчальних закладів, богословські трактати, історичні збірники, листи Л. Барановича тощо. Серед них – український хронограф другої редакції або так званий літопис ієромонаха Леонтія Боболинського 1699 p. та один із списків Чернігівського літопису. Бібліотека мала у своєму розпорядженні також один із списків літопису Г. Граб’янки, російський хронограф XVII ст., рукописну “Книгу копіальную царевых грамот и универсалов гетманских”, рукописний кодекс законів “Права, за якими судиться малоросійський народ”, який походив із зібрання єпископа К. Ляшевецького, та інші матеріали. Невипадково, коли О. Шафонському знадобилися матеріали для впорядкування “Черниговского наместничества топографическое описание”, єпископ Ф. Ігнатович порадив йому звернутися до бібліотеки Чернігівської духовної семінарії²².

Отже, каталог бібліотеки Чернігівської семінарії початку XIX ст. дозволяє скласти

досить повне уявлення про коло читання її викладачів та студентів. Переважна більшість книг належала до гуманітарного профілю й побачила світ у Західній Європі. Переважання латиномовної літератури засвідчило панування у XVIII ст. культу латинського слова, хоча чимдуж далі бібліотека активніше поповнювалась російськомовною літературою.

-
1. *Кулжинский И.* Воспоминания старинного черниговского семинариста // Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 212.
  2. Там само.
  3. *Доброгаев М.* Михаил (Десницкий), Митрополит Санкт-Петербургский и Новгород-Северский, бывший архиепископ Черниговский // Черниговские епархиальные известия. – 1894. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 167.
  4. *Хойнацкий А.* Варлаам Шишацкий, бывший архиепископ Могилевский // Исторический вестник. – 1881. – Т. V. – С. 525.
  5. Там само.
  6. Там само.
  7. Там само. – С. 526.
  8. Там само.
  9. Там само. – С. 527.
  10. *Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк. – 2000. – С. 275.
  11. Там само. – С. 271.
  12. *Кулжинский И.* Воспоминания старинного черниговского семинариста... – С. 214.
  13. *Хойнацкий А.* Варлаам Шишацкий... – С. 530.
  14. *Оглоблин О.* Люди Старої України... – С. 273.
  15. Там само. – С. 272.
  16. Там само. – С. 273.
  17. *Хойнацкий А.* Варлаам Шишацкий... – С. 533.
  18. Російський державний історичний архів. – Ф. 834. – Оп. 3. – Спр. 3326.
  19. *Гумилевский Ф.* Общий обзор епархии Черниговской. – Чернигов, 1861. – С. 89.
  20. *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 796.
  21. Там само.
  22. *Петреченко І.* Нові відомості з історії створення праці О.Ф.Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 114.

ДОСЛІДНИК ЧЕРНІГІВСЬКОЇ СТАРОВИНИ МИХАЙЛО ЄГОРОВИЧ МАРКОВ

Одним з помітних свого часу, але нині призабутих діячів вітчизняного історіописання на межі XVIII – XIX ст. був Михайло Єгорович Марков (1760 – 1819), життєвий шлях і творчість якого були безпосередньо пов'язані з Черніговом.

Як у цілому справедливо зазначав у 20-х рр. минулого століття Д. Дорошенко, “в перших двох десятиліттях XIX ст. ми бачимо тільки двоє людей, що більш-менш систематично працюють над українською старовиною і час від часу опубліковують свої праці. Це були: М. Марков у Чернігові й М. Берлінський у Києві”¹. Причому, варто наголосити, що обое, хоча й займалися історією Малоросії взагалі, робили це дуже специфічно, не стільки продовжуючи, скільки заперечуючи традиції місцевого історіописання, розширюючи його усталені проблемно-тематичні горизонти, долаючи звичні хронологічні пріоритети, пропонуючи нові форми і методи праці історика. Звичайно не варто перебільшувати новаторство цих достойників у процесі історичного пізнання, але так само не можна не відзначити, що їм належала важлива “місія” засвоєння та поширення тодішніх наукових прийомів на малоросійському ґрунті, перші кроки на шляху професіоналізації праці вітчизняного історика.

При всіх відмінностях життєвих та інтелектуальних параметрів, М. Берлінського і М. Маркова у поглядах на історію Малоросії об'єднувала своєрідна “міщанська” оптика, тобто погляд на історію цього регіону не очима старшини-шляхти, що реалізувався у яскравих пам'ятках так званого козацького літописання, а крізь призму тієї соціальної верстви, голос якої в писанні вітчизняної історії досі іще не звучав. Починаючи з них малоросійське історіописання не лише набуває нових соціальних рис, воно в прямому розумінні “перебирається” з імперських столиць та старшинсько-дворянських маєтків, які до того були головними репрезентантами української минувшини, до малоросійських міст. Більше того, і у М. Берлінського, і у М. Маркова історія Києва та Чернігова явно домінують у творчому доробку, а тому, наважимося відзначити, що такий дослідницький ракурс дає підстави вважати їх піонерами у вивченні “історії міста”, того напрямку в історіографії, який з часом поклав початок і став основою урбаністики. Проте таке почесне місце в українській історіографії зовсім не гарантувало М. Маркову, на відміну від його київського колеги, прискіпливої уваги спеціалістів.

Вітчизняна історіографія досить індіферентно ставилася до спадщини та науко-

вої біографії М. Маркова. Гадаємо, справа полягала, насамперед, у тому, що вони досить важко вписувалися в концепцію “українського національного відродження”, крізь призму якої й розглядався, як правило, розвиток історичної науки на українських землях у другій половині XVIII – першій половині XIX ст., були немовби зайвими для прихильників подібного підходу. Навіть у таких знакових для розвитку вітчизняної історії історичної науки фундаментальних працях, як твори М. Василенка, Д. Дорошенка, М. Марченка, В. Кравченка, Я. Калакури, М. Марков та його праці або не були помічені зовсім, або згадувалися лише як реалії чернігівського краєзнавства.

Єдине ґрунтовне дослідження, присвячене М. Маркову, належало перу ніжинського професора початку XX ст. М. Бережкову, який “відкрив” для вітчизняної історіографії постать одного з найкращих для свого часу знавців історії Малоросії та чернігівської старовини, реконструював основні етапи його творчої біографії². М. Василенко відзначав, що “статья проф. М. Бережкова представляет собой значительный вклад в небогатую трудами историю малорусской историографии”³.

Минули після праць М. Бережкова роки нічого принципово нового не додали. Проте характерне для останнього десятиліття поживлення студій в галузі історіографії, регіоналістики та краєзнавства реанімувало інтерес до постаті М. Маркова⁴. Водночас, варто зазначити, що в усіх працях він розглядався під кутом зору внеску до загальноросійської, малоросійської або української історіографії, оминаючи, як правило, інший, на наш погляд, не менш важливий ракурс його діяльності, – вивчення історії середньовічного Чернігова.

Основні біографічні віхи дослідника чернігівської старовини викладені ним самим у послужному списку 1800 р., з якого довідуємося, що освіту він здобув у дворянському приватному пансіоні та чотири роки навчався у гімназії при Академії наук, де пройшов курси російської, німецької і французької мов, арифметики, геометрії, історії загальної та природничої, а також поезії та малювання. З 13-річного віку, за звичаями того часу, він був записаний на військову службу, яка реально розпочалася лише 1777 р. і тривала до жовтня 1789 р., коли за станом здоров’я вийшов у відставку в чині секунд-майора. У цей час займав посади, які вимагали так або інакше вільного володіння пером та навичок роботи з документами: рахівник полкових сум, квартирмейстер, аудитор, конференц-секретар Комісії укладання Георгіївського трактату з Грузією, правитель канцелярії генерал-поручика М. Потьомкіна, правитель таємної експедиції Кавказької губернії у стосунках з іноземними країнами, що межують з Кавказьким краєм.

Після завершення військової М. Марков продовжував цивільну кар’єру. З 1790 по 1794 рр. він був прокурором Санкт-Петербурзької верхньої розправи. А у 1794 р. його призначили новгород-сіверським губернським прокурором і, таким чином, міцно, по-

в'язали його долю з Малоросією. На прокурорській посаді він перебував до кінця існування Новгород-Сіверської губернії, а 1797 р. став радником Малоросійської казенної палати. З 1799 р. до самої смерті М. Марков очолював заклади освітнього відомства регіону: був директором народних шкіл Малоросійської губернії, а з формуванням у 1805 р. нової загальноросійської системи освіти – першим директором Чернігівської гімназії. Це дозволило йому залишити досить помітний слід у становленні освіти на Чернігівщині⁵ й навіть стати її першим літописцем⁶.

М. Марков являв собою досить рідкісний на українському ґрунті того часу соціокультурний тип місцевого історика – чужака-росіянина, який розпочинав непростий шлях засвоєння поля традиційної регіональної української (в нашому випадку малоросійської) історіографії. Посівши у губернських бюрократичних структурах помітне місце і, таким чином, увійшовши до кола офіційних осіб краю, він, цілком вірогідно, вважав заняття місцевою старовиною однією з тих форм позаслужбової діяльності, яка зближувала його з регіональною елітою, її духовними потребами і запитами.

В українській регіональній історіографії М. Марков не був поодиноким репрезентантом згадуваного типу. В малоросійському варіанті він представлений також постаттю Д. Бантиша-Каменського, у слобожанському – Г. Успенського та І. Срезневського, у новоросійському – архієпископа Гавриїла (В. Розанова) та А. Скальковського. Звичайно, кожний з них ішов до українських місцевих “історій” власним унікальним шляхом, але всі вони, засвоюючи або створюючи автохтонну історіографічну ситуацію та особливості історичної самосвідомості місцевої еліти, не лише адаптували її певним чином до загальноросійської, але й привносили на поле української регіоналістики проблематику, методи і форми дослідження, історіософські підходи російської історіографії.

З малоросійських авторів, вірогідніше за все, найбільшого впливу на становлення М. Маркова-історика справили відомі знавці місцевої давнини О. Шафонський та Ф. Туманський, про яких він тепло згадував у своїх текстах як про добрих знайомих і на праці яких з повагою посилався⁷.

Важливим стимулом історичних зацікавлень директора Чернігівської гімназії могла бути його службова діяльність. Вона безпосередньо передбачала, включала до кола службових обов'язків ведення історичних, топографічних, статистичних записок про губернію, а також метеорологічних і господарських спостережень.

Характерною ознакою кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. була історизованість суспільних настроїв та ідеалів, що сприяло виникненню колективних форм історичної праці. Приватні гуртки О. Мусіна-Пушкіна та М. Румянцева, наукові університетські товариства, мережа столичної та регіональної періодики – ставали справжніми орієнтирами для провінційних еліт. Можна без перебільшення сказати, що се-

ред чернігівців тоді мало хто міг змагатися з М. Марковим у кількості та якості наукових контактів з провідними історико-науковими осередками того часу: він співробітничав з петербурзькими журналами “Лицей” та “Периодические сочинения о успехах народного просвещения”, харківським “Украинским вестником”, направляв свої твори до Імператорського товариства історії і старожитностей при Московському університеті, був членом Товариства наук при Харківському університеті, вів листування з графом М. Румянцевим. Не випадково, що рукописна спадщина чернігівського дослідника зберігалася у рукописних збірках Румянцевської бібліотеки та Харківського університету.

Одним з провідних мотивів регіоналістичних студій у другій половині XVIII – на початку XIX ст. ставало усвідомлення їх значущості для утворення глобальної історичної картини. В листі до “Украинского вестника” від червня 1816 р. М. Марков зазначав: “Из всего видно, сколько местные испытания и сведения могут пояснить древнюю нашу историю и географию!.. Тогда, конечно, можно было бы надеяться, – что история малороссийская скорее объяснится и откроется, нежели как это было доселе – и обогатит собою общую историю Российскую”⁸.

Водночас М. Марков досить скромно, незважаючи на визнання сучасників, оцінював власне місце і можливості в регіональних дослідженнях: “Я не честолюбив и не заражен мечтанием, будто могу быть историком или писателем; но не могу не признаться, что имею страсть к открытию безвестностей здешнего края в отношении к временам древним”. Він суворо, із запальним просвітницьким пафосом соромив тих, хто байдуже ставився до хоча б елементарної краєзнавчої роботи: “Непростительно не заниматься сведениями о стране, где кто живет, ежели хоть малую к тому возможность и способы имеешь”⁹.

Творчий доробок дослідника складався з 6 надрукованих за життя творів та 19 неопублікованих рукописів. Ще дві його праці, відомі дослідникам кінця XIX – початку XX ст., зараз вважаються втраченими¹⁰.

За нашими підрахунками, що спираються на описи, зроблені М. Бережковим, рукописна спадщина М. Маркова, присвячена малоросійській історії, налічує 16 позицій і сконцентрована у його рукописному збірнику, що належав Бібліотеці Румянцевського музею¹¹, одна знаходиться у архіві Товариства історії і старожитностей російських, а ще дві – серед матеріалів Чернігівської гімназії, що були виявлені нами 1999 р. під час роботи у Державному архіві Чернігівської області.

Авторське наукове опрацювання рукописів, як зазначав ще М. Бережков, було дуже нерівним: тут і білові варіанти праць, підготовлених до друку, і попередні матеріали, які М. Марков збирав і готував для своїх наступних студій, і чернетки ще не завершених статей тощо.

Переважна більшість відомої нам історичної спадщини М.Є. Маркова присвячена Чернігівщині – три надруковані статті та одинадцять рукописів¹². Другим пріоритетом дослідника, що відбилося у статистиці його творчості, ставало ширше регіональне коло: історія Малоросії, що відобразилася у трьох надрукованих і трьох рукописних творах.

У хронологічному відношенні усі тексти (25 позицій за списком, з яких 2 представлені як рукописами, так і публікаціями, тобто рахуються за 4 номери¹³) доволі чітко поділяються: 11 праць присвячені питанням історії давньоруських часів, 7 – подіям XVII – XVIII ст., 2 – обом періодам разом, 1 – має програмний характер і не визначає часових меж, 2 – репрезентують проект опису Чернігівщини початку XIX ст. У цьому сенсі М. Марков багато в чому “підривав” традиції малоросійського історіописання, в якому давньоруська доба хоча й залучалася до загального контексту, але лише як зовсім необов’язковий, маргінальний елемент. Чернігівський дослідник дуже широко і досить кваліфіковано вписував давньоруську старовину саме у малоросійське минуле, тобто здійснював рецепцію княжої доби, на той час вже міцно засвоєну російською історіографією, на поле її малоросійського регіонального варіанту.

Географічні обшири, що охоплюють праці М.Є. Маркова, свідчать про беззаперечне домінування у його науково-історичних зацікавленнях чернігівського регіону у різноманітних комбінаціях (14 позицій).

Чернігівщина і Чернігів у давньоруський час – “О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи и в продолжателях оной до 1206 года”, “Родословие князей Черниговских”.

Чернігівщина у давньоруський час – “О епархиях черниговской, переяславской и новгород-северской”, “Объяснение о сочинениях истории Черниговского княжества и описания Черниговской губернии”¹⁴, “История Черниговского княжества”.

Чернігів у давньоруський час – “Три письма к графу М.П. Румянцеву”, “О памятниках древности в Чернигове”, “О достопамятностях Чернигова”, “Письмо в Черниговскую гимназию о древности города Чернигова с мнением о произведении названия его” (Опубліковано 1806 р. у петербурзькому журналі “Лицей”).

Чернігівщина і Чернігів у XVII–XVIII ст. – “О начале раскольниковых слобод в Черниговской губернии и о состоянии оных”, “Зрелище войны государя Петра I со шведским королем Карлом XII в пределах нынешней Черниговской губернии”.

Чернігівщина у XVII–XVIII ст. – “О Черниговском воеводстве”, “Материалы для исторического, географического и топографического описания Черниговской губернии”.

Чернігів у XVII–XVIII ст. – “Историческое, географическое и топографическое описание города Чернигова с его поветом”.

Зрозуміло, що таке хронологічно-географічне групування текстів М. Маркова досить умовне бо, з одного боку, Чернігів і Чернігівщина завжди присутні як регіони в працях, присвячених малоросійській минувшині, а з іншого, деякі з наведених позицій охоплюють ширші обшири, ніж запропоновані у наведених рубриках. Водночас, гадаємо, що просторово-часова презентація творчості чернігівського історика може не лише адекватно відобразити специфіку історичних зацікавленостей нашого героя, але й тенденції еволюції тогочасної регіональної історіографії в цілому.

Для характеристики напрямків і прийомів дослідження історії Чернігова досить показовою є рукописна стаття М. Маркова “О памятниках древности в Чернигове”, яку свого часу оприлюднив М. Бережков¹⁵. Автор виділив у своїй праці чотири основні сюжети: опис давніх оборонних споруд міста та їх залишків, нарис минулого чернігівських монастирів, історичні замітки про передмістя та курганні поховання у Чернігові й на його околицях. Озброєний знаннями давньоруських літописів, польської історичної книжності XVI – XVIII ст., малоросійської історичної ученості, сучасної йому російської історичної літератури, М. Марков у прямому розумінні оживляв для освіченої публіки чернігівську старовину (помічено, що свої праці з історії Чернігова дослідник відправляв до Петербургу, а з історії Малоросії – до Харкова). Робив він це цілком у дусі часу, ретельно вивіряючи й співставляючи топографічні, архітектурні, природно-географічні реалії з відомостями літописів, хронік, давніх історичних праць, роблячи при цьому критичні спостереження, вступаючи у дискусію, сміливо пропонуючи власні рішення поставлених питань. У своїх творах М. Марков розмірковував над різними версіями виникнення назви міста, етнічного походження дохристиянського населення Чернігівщини, перевіряв місцеві історичні легенди, створював списки правителів і святителів чернігівських.

Варто зазначити, що якість “відкриття” М. Марковим чернігівської старовини, як для рівня розвитку тогочасної науки, була дуже солідною, що визнавали його сучасники. Розшукуючи знавців історії Малоросії, Д. Бантиш-Каменський вийшов на М. Маркова, в якому знайшов не тільки ерудита-історика, але й глибокого критика тубільної історіографічної традиції та місцевих джерел, людину достатньо обізнану із загальним станом російської історичної науки.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., під впливом історичної моди та суспільних запитів, які взаємно обумовлювали одне одного, розпочалося широке особисте ознайомлення освіченої публіки з Малоросією, цим, здавалося б, давнім, але все ще мало знаним краєм, уявлення про який, як виявилось при ближчому знайомстві, надзвичайно розходились із книжною історичною інформацією. Навіть Київ початку століття у допитливого мандрівника викликав швидше роздратування від кричущої невідповідності очікувань історичних раритетів, решток сивої, добре відомої з літописів

давнини і місцевих реалій, до яких додавалася байдужість і необізнаність місцевих мешканців про давньоруські часи. Те саме історично орієнтовані сучасники зазначали, відвідуючи на початку ХІХ ст. і Чернігів¹⁶.

Цей суспільний виклик, прагнення освіченої публіки, орієнтованої на засвоєння регіональної історії, задовольнити власні інтелектуальні запити знайшли в особі М. Маркова сумлінного і кваліфікованого працівника. Він фактично створив ґрунт для глибоких змін в історичних уявленнях про минуле Чернігова, став одним з перших дослідників, хто “примусив заговорити” місцеві старожитності, зміг “заземлити” абстрактну книжну інформацію, “зацепити” її за місцеві реалії, зробив чернігівську давньоруську старовину частиною історичної свідомості сучасників, дав старт науковим студіям краєзнавчих та урбаністичних проблем регіону.

---

1. *Дорошенко Д.* Дмитро М. Бантиш-Каменський і його “История Малой России” // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 32.

2. *Бережков М. М.Е.* Марков и его рукописный сборник о черниговской старине // Сборник Историко-филологического общества при институте кн. Безбородка. – Нежин, 1902. – Т. 4; *Його ж.* Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 271 – 305.

3. *Василенко Н.П.* Рец. на: Бережков М. М.Е. Марков и его рукописный сборник о черниговской старине. – Нежин, 1902 // Киевская старина. – 1902. – № 12. – С. 198 – 200.

4. *Воїнов С.* Михайло Марков: Матеріали до історії учбових закладів чернігівської дирекції. 1804 – 1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 76 – 99; *Журба О.І.* Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку ХІХ століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 65 – 96; *Його ж.* Журнальний період становлення української археографії (харківські журнали 10-х – 20-х рр. ХІХ ст.) // Архіви України. – 2002. – № 1 – 3. – С. 55 – 73; *Його ж.* Становлення української археографії: люди, ідеї інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 94 – 119.

5. *Сухомлинов М.И.* Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – № 1.

6. *Воїнов С.* Михайло Марков... – С. 76 – 99; *Тутолмин М. Т.* Столетие Черниговской гимназии. 1805 – 1905. – Чернигов, 1906.

7. *Марков М.Е.* Продолжение переписки между Г** и Харьковского Общества наук членом Марковым относительно Малороссийской истории // *Бережков М.* “Михайла Егоровича Маркова разные сочинения...” – С. 283 – 286.

8. *Марков М.Е.* Письмо к одному из издателей // Украинский вестник. – 1816. – № 8. – С. 126 – 127.

9. *Там само.* – С. 121 – 122.

10. Бібліографію праць М.Є. Маркова див.: *Журба О.І.* Становлення української археології... – С. 114 – 116.

11. *Козлов В.П.* К истории комплектования Румянцевского собрания русских и славянских рукописей // Российское архивное дело: архивно-источниковедческие исследования. – М., 1999. – С. 166.

12. Обґрунтування методики підрахунків див.: *Журба О.І.* Становлення української археології... – С. 106.

13. Це статті “О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи и в продолжателях оной до 1206 года”, та “О достопамятностях Чернигова”, що були надруковані у “Периодических сочинениях о успехах народного просвещения” за 1815 та 1816 рр.

14. Без сумніву, цю замітку можна віднести й до пізнішого часу.

15. *Марков М.Е.* О памятниках древности в Чернигове // *Бережков М.* “Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова” // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 289 – 295.

16. *Толочко О.П.* Києво-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст. // *Верстюк В., Горобець В., Толочко О.* Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 288 – 289.

Жанна Тоцька

ІСТОРІЯ ЧЕРНІГОВА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ “ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ” (ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД)

На сторінках першої місцевої газети “Черниговские губернские ведомости”, яка почала видаватися у 1838 р., відтворено досить виразну панораму подій середньовічної та ранньомодерної історії Чернігова. “Черниговские губернские ведомости” склалися з двох частин: офіційної та неофіційної, причому кожна з них виходила окремими випусками. В офіційній частині друкувалися постанови, розпорядження центральних та місцевих властей. Для істориків неабияку цінність мають матеріали неофіційної частини, на шпальтах якої друкувалися статті та замітки з історії, етнографії, фольклористики, а також документальні матеріали. З газетою тісно співробітничали чернігівські краєзнавці першої половини ХІХ ст. М. Білозерський, Д. Грембецький, М. Маркевич, С. Котляров, О. Шишацький-Ілліч та ін.

Наукова спадщина чернігівських істориків цього періоду достатньо велика і різноманітна. Одним із найпоширеніших жанрів історико-краєзнавчих досліджень залишались натоді описи окремих населених пунктів. Успадковане від краєзнавців XVIII ст. намагання висвітлювати не тільки історію населеного пункту, а й його природне середовище, господарство, демографію, культуру й побут місцевих мешканців часом призводило до безсистемної компіляції. Цей недолік певною мірою притаманний навіть кращим працям С. Котлярова і М. Маркевича про Чернігів¹. Так, С. Котляров у своєму нарисі зазначав, що “прежде, чем укажу я на главные эпохи исторической жизни Чернигова, постараюсь изобразить его в теперешнем положении”: “Взгляд на Чернигов, как на древний город. – Положение, пространство и виды города. – Его разделение. – Состав полиции. – Городские доходы и расходы. – Устройство города. – Неводобства и удобства для жизни. – Народонаселение. – Торговля. – Промышленность. – Общественные заведения. – Замечательные здания. – Предания о курганах. – Пещеры. – Историческое обозрение города”². Анонімний рецензент журналу “Москвитянин” вказував, що основу праці С. Котлярова складають не історичні відомості, а зібрані ним статистичні матеріали³.

Разом з тим, праця С. Котлярова “Город Чернигов” становить інтерес у загальному контексті розвитку історичного краєзнавства. Розділ “Историческое обозрение города” С. Котляров починає з часів заснування міста: “о Чернигове упоминают летописцы, в первый раз в самом начале X века (906 г.), но он мог существовать и гораздо прежде... Одни рассказывают, что Чернигов основан в V, VI веке при передвижении славянских племен и назван по черным лесам, которые тогда находились в Чернигове; другие полагают, что Чернигов основан в VII или начале VIII века и назван по имени своего основателя, Князя Черного... Наконец, третьи, ... решительно утверждают, он существовал уже в IX веке городом, то есть в то время как правитель Руси Олег, победив Северян (в 884 г.), находившихся тогда под властью Казаров, присоединил их область к обширным своим владениям. ... Точные же исторические сведения о нем находим несколько позже, именно с 906 года, когда тот же Олег заключил с Греческим Императором Леоном выгодный договор, ... о существовании Чернигова еще в IX веке... у автора нет никакого памятника того времени”⁴. Автор використав праці “М.Е. Маркова, А.Ф. Шафонского; Историю о Малой России – Конисского, Бантъш-Каменского и Государства Российского – Н. Карамзина, и частью летописи; Очерки Истории Малороссии; Соловьева и др.”⁵. Праця С. Котлярова того ж таки року вийшла окремим виданням під назвою “Описание города Чернигова”. Крім того, С. Котляров протягом 1850–1851 рр. опублікував у “Черниговских губернских ведомостях” статті “Театр в Чернигове”, “Взгляд на внутреннюю торговлю в Черниговской губернии” та інші, що містять цікаві відомості з історії міста.

У 1852 р. на шпальтах “Черниговских губернских ведомостей” була надрукована праця М. Маркевича “Историческое и статистическое описание Чернигова”. У традиціях краєзнавців XVIII ст. історик намагався всебічно висвітлити життя старого Чернігова: “Географическое положение; Реки; Местоположение; Пространство; Монастыри и церкви; Дома и здания; Черниговские здания в прежние времена; Укрепления; Осады и битвы; Пожары; Число улиц, домов и прочего; Сады; Народонаселение; Движение народонаселения; Моровые поветрия; Цены главным продуктам; Прежние цены; Ремесленники; Торговля и промышленность; Судходство; Евреи; Учебные заведения; Библиотеки; Церковное пение; Типография; Просвещение в прежние годы; Доходы города; Начало Чернигова; Его имя; Народы посетившие Чернигов; Черниговский полк; Герб; Уния; Епархия; Урочища; Могилы и курганы; Предания и воспоминания; Приложение I. О Черниговских полковниках; Приложение II. О князьях, погребенных в Чернигове”⁶. Так, намагаючись охопити усі церковні старожитності, у розділі про монастирі та церкви, М. Маркевич подав докладний опис Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів, а також 18 храмів Чернігова⁷. Історик опрацював і навіть перелік чернігівських князів та вісімнадцяти чернігівських полковників – від Мартина Небаби до Петра Милорадовича⁸.

У 1851 р. на сторінках газети було оприлюднено цікаву пам’ятку з історії Чернігова – “Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет” Д. Грембецького, прізвище якого згодом було майже цілковито забуто. Річ у тім, що свій нарис він підписав криптонімом “Д.Г.”, який недолугі друкарі перекурили у “Д.І.” – й остаточно заплутали справу. Авторство Д. Грембецького через півстоліття встановив професор Ніжинського історико-філологічного інституту М. Лілеєв, однак його розвідка на цю тему залишилась неопублікованою⁹. “Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет” являють собою оригінальне історичне джерело, що віддзеркалює колоритну картину життя Чернігова на зламі XVIII – XIX ст. Нарис містить також цікаві дані про історичну топографію та заняття мешканців Чернігова. Автор зазначав, що “начал помнить Чернигов, в котором тогда было две улицы, удобные для свободного проезда двух экипажей: улица Александровская и Гончая. ... Все форштаты тогдашнего города представляли дичь и глушь. Московская слобода, (составляющая ныне квартал города внизу против церкви Святой Екатерины), тогда исключительно была заселена нижними воинскими чинами по близости к крепости и жилищу коменданта. Слобода Лесковица, смежная с нею, простиралась низом до церкви Святого Ильи и была заселена торговками, хлебницами, булочницами, бубличницами, рыболовами, штатными служителями Елецкого монастыря и разными мастеровыми людьми, принадлежащих к сословию мещан. Лесковица тянулась у подножия Болдиных гор и название свое получила от густых орешников, на срубе которых поселились жители. Ореховый куст по-малороссийски

називають дерево лескове. Слобода Ковалевка – северный крайний квартал Чернигова, заселена кузнецами. Волчья слободка (небольшой квартал у Киевской заставы) – обитатели нищие. Самая кипучая и заселенная часть города близ старого базара и Пятницкой церкви, была изрезана переулками, где жили поколения: Лопат, Грищенков, Лежней, Крутеней, Лешешек, Калинских, Колядинских, Равичей, Орлов, Довбышей, Зезюль, Калиток, Грибов, Перников, Перцов, Колбас и др. Чернигов отстает наружностью от других губернских городов... как ведомо каждому, Чернигову было не до лепоты. Стоя как-раз на перепутье враждебных переходов, его то разоряли, то жгли и жители помышляли не о постройках, а о целости головы”¹⁰.

Крім узагальнюючих студій С. Котлярова та М. Маркевича на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” було оприлюднено анонімні компіляції “Краткие исторические сведения о городе Чернигове”, “Историческое описание Чернигова” та “Исторические сведения о Черниговской губернии”, в яких стисло викладено історію Чернігова Х – початку ХІХ ст.¹¹ У широкому історичному контексті історія міста була розглянута в нарисі І. Барвинського “Исторический взгляд на Малороссию вообще и на Чернигов в особенности”¹². Історико-архітектурним пам’яткам міста присвятив свою статтю “Краткое описание достопримечательных древностей города Чернигова” О. Богаєвський, який зосередив увагу на Спаському і Борисоглібському соборах, Іллінській та П’ятницькій церквах і Єлецькому монастирі¹³.

Значний інтерес становлять опубліковані у неофіційній частині “Черниговских губернских ведомостей” біографічні нариси про місцевих історичних діячів. Так, І. Беляєв створив життєпис чернігівського князя Михайла Всеволодовича¹⁴, а І. Самчевський уперше зібрав докупи розрізнені відомості про чернігівського полковника доби Хмельниччини С. Пободайла¹⁵. На серйозній джерельній базі ґрунтувалися нариси Н. Алешковського про церковних діячів краю І. Галятовського, Ф. Углицького, І. Максимовича, І. Малицького та ін.¹⁶

Протягом першої половини ХІХ ст. місцеві дослідники виявили численні джерела з історії Чернігівщини. Десятки царських грамот, гетьманських універсалів, купчих, духовниць та інших документів були опубліковані в “Черниговских губернских ведомостях” і містили унікальні відомості з історії старого Чернігова.

Значний інтерес становлять, зокрема, універсали, надані міщанам, які за своєю правовою формою і ступенем відображення суті питання розрізняються на універсали містам на магдебургію, конфірмаційні та оборонні. Завдяки зусиллям С. Носа у “Черниговских губернских ведомостях” в 1861 р. було надруковано цілу серію таких документів, зокрема, універсал І. Брюховецького про підтвердження прав чернігівських міщан на самоврядування за магдебурзьким правом, наданий 6 липня 1665 р.¹⁷ На сторінках газети було опубліковано також конфірмацію гетьмана Ю. Хмельницького

чернігівським міщанам про захист їхніх прав, надану 7 серпня 1664 р.¹⁸ Значна кількість оборонних універсалів була показником постійного порушення козацькою старшиною міщанських прав та привілеїв. Так, в універсалі І. Виговського, наданому 16 листопада 1656 р., зазначалося “чтоб полковник в суди не втручался и на роботизну мещан не употреблял”¹⁹. Загалом, універсали гетьманів, надані містам, дозволяють визначити правове і майнове становище міщан, їхнє місце в соціальній структурі тогочасного суспільства.

Крім законодавчих актів гетьманського уряду, на шпальтах газети було опубліковано й інші різновиди документальних джерел, зокрема, діловодну документацію. Уперше у вітчизняній археографії на сторінках газети були опубліковані “выписи из книг меских” Чернігова. У 1854 р. О. Шишацький-Ілліч оприлюднив низку витягів з “книг меских права Майдебурского ратуши Черниговской”²⁰, в яких переважно зареєстровані купчі на землю, що юридично закріплювали купівлю-продаж земельних володінь²¹. П. Єфіменко у 1859 р. опублікував у газеті чотири витяги з “книг меских права Майдебурского ратуши Черниговской”, у яких йшлося про купівлю друкарем С. Ялинським протягом 1680 – 1682 рр. млина на р. Білоус неподалік від Чернігова²².

У 1847 р. на сторінках газети було оприлюднено “Опись города Чернигова в Черниговском Магистрате сочиненная 1766 г. мая 27 дня, по данной от Комиссии Его Сиятельства Малороссийского Губернатора П.А. Румянцева инструкции” укладену по десяти пунктах: “на 1-й пункт – географическое положение, ворота и реки города; на 2-й – церкви; на 3-й – что имеет в своем ведении Черниговский Магистрат; на 4-й – под литерою А – именные описи о владении лиц домами, под литерою В – о записавшихся из мещан в казаки и другие чины; на 5-й – ярмарки; на 6-й – земли пахотные; на 7-й – земли полученные на чин Бургомистров и другие по королевским привилегиям, и по гетманским универсалам данным; на 8-й – доходы Магистрата; на 9-й и 10-й – сколько в селах магистратских дворов, хат, жителей”²³. Проведення так званого Генерального (або Рум’янцевського) опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. стало одним з перших заходів очільника другої Малоросійської колегії графа П. Рум’янцева, який переслідував подвійну мету: забезпечити Малоросійську колегію необхідними статистичними відомостями і вдосконалити оподаткування місцевого населення. Здійснювався опис спеціально створеними у кожному з 10 полків комісіями на підставі інструкції П Рум’янцева, до якої додавалися чотири форми-програми. Перша з них стосувалася міських поселень, причому подвірним описам мала передувати загальна частина – відомості про місто в цілому, його укріплення, вулиці, храми, школи та інші “публичные строения”. З листопада 1765 р. над цією програмою працювали урядовці Чернігівського магістрату. У грудні бурмістр Григорій Бублик та райця Леонтіїв упорядкували короткий опис міста, а згодом, у лютому наступного 1766 р.,

магістратський канцелярист Мусій Бочко підготував розгорнутий опис Чернігова. Обидва документи було передано до полкової комісії, а в магістраті залишилися їхні копії²⁴. Майже через століття у 1852 р. М. Білозерський виявив та оприлюднив на шпальтах “Черниговских губернских ведомостей” опис Чернігова 1765 – 1766 рр.²⁵ Ці пам’ятки являють собою описово-статистичні джерела, в яких відображено різноманітні сторони життя Чернігова другої половини XVIII ст.

Помітне місце серед джерел особового походження, опублікованих у “Черниговских губернских ведомостях”, належить епістолярії. На особливу увагу заслуговує публікація комплексу листів чернігівського архієпископа Л. Барановича,²⁶ яку здійснив у 1854 р. на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” А. Страдомський. Н. Алешковський, у свою чергу, у 1858 р. оприлюднив у газеті листи до Л. Барановича київського полковника В. Дворецького²⁷ та гетьмана Д. Многогрішного²⁸. Значний інтерес становлять також листи чернігівського полковника П. Полуботка до М. Осевецького та І. Мокрієвича²⁹.

Значення оприлюднених на сторінках газети джерел з історії Чернігова XVII – XIX ст. зростає з урахуванням того прикрого факту, що оригінали багатьох документів згодом були втрачені.

Завдяки місцевим краєзнавцям на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” у дореформений період було оприлюднено низку студій та документальних матеріалів, що висвітлюють минувшину Чернігова. Наведені в них відомості щодо історичного розвитку, соціально-економічного стану, адміністративно-територіальних змін мають значний інформаційний потенціал і в комплексі з іншими джерелами дозволяють всебічно досліджувати історію старого Чернігова.

---

1. Коваленко А. Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 98.

2. Котляров С. Город Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная (далі – ЧГВ). – 1851. – № 23 – 28.

3. Супронюк О. Сергій Котляров – автор “Черниговских губернских ведомостей” // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв’язків з українцями за кордоном при Академії наук України. – 1992. – № 2. – С. 41.

4. Котляров С. Город Чернигов // ЧГВ. – 1851. – № 27. – С. 249.

5. Там само. – С. 245.

6. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова // ЧГВ. – 1852. – № 8 – 11.

7. Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова // ЧГВ. – 1852. – № 8, 9.

8. *Маркевич Н.* Историческое и статистическое описание Чернигова // ЧГВ. – 1852. – № 8 – 11.
9. *Коваленко О.Б.* Забутий історик Чернігова // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 91.
10. *Грембецкий Д.* Чернигов за 45 лет // ЧГВ. – 1851. – № 1. – С. 1 – 7.
11. Краткие исторические сведения о городе Чернигове // ЧГВ. – 1842. – № 7 – 10; Историческое описание Чернигова // ЧГВ. – 1845. – № 1, 2. – 1846. – № 1 – 6; Исторические сведения о Черниговской губернии // ЧГВ. – 1846. – № 32 – 41, 43 – 49, 51, 52. – 1847. – № 1.
12. *Барвинский И.* Исторический взгляд на Малороссию вообще и на Чернигов в особенности // ЧГВ. – 1842. – № 23 – 26.
13. *Богаевский А.* Краткое описание достопримечательных древностей города Чернигова // ЧГВ. – 1851. – № 42. – С. 357 – 360.
14. *Беляев И.* Великий князь Михаил Всеволодович // ЧГВ. – 1851. – № 33 – 36.
15. *Самчевский И.* Ещё один черниговский полковник (Подобайло) // ЧГВ. – 1852. – № 51. – С. 561 – 562.
16. *Никодим, иеромонах.* Несколько слов об Игнатии Максимовиче, архимандрите Елецком // ЧГВ. – 1856. – № 50. – С. 388 – 389. *Його ж.* Нечто о воспитании преосвященного Иерофея Малицкого // ЧГВ. – 1856. – № 46. – С. 357 – 358; *Його ж.* О месте погребения Иоанникия Галятковского // ЧГВ. – 1856. – № 5. – С. 31 – 32.
17. Ряд универсалов оборонных, данных гетманам и мещанам г. Чернигова // ЧГВ. – 1861. – № 14. – С. 92.
18. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова // ЧГВ. – 1861. – № 15. – С. 97.
19. Ряд универсалов оборонных, данных гетманам и мещанам г. Чернигова // ЧГВ. – 1861. – № 14. – С. 91.
20. Выпись с книг меских права Майдеборского ратуша Черниговского // ЧГВ. – 1854. – № 35 – 39.
21. Акты юридические // ЧГВ. – 1854. – № 36. – С. 249 – 251.
22. Юридические акты // ЧГВ. – 1859. – № 26. – С. 184.
23. Опись города Чернигова в Черниговском Магистрате сочиненная 1766 г. мая 29 дня, по данной от Комиссии Его Сиятельства Малороссийского Губернатора П.А. Румянцева инструкции // ЧГВ. – 1847. – № 11 – 13.
24. Див.: Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. / Підготовка до друку і передмова *О. Коваленка та І. Петrenchенко* // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 165 – 173.
25. Об архиве Черниговского Магистрата. О ревизионной комиссии. Описание Чернигова 1765 – 1766 г. // ЧГВ. – 1852. – № 45 – 47.
26. Письмо Л. Барановича к гетману Самуйловичу, писанное в 1672 г. // ЧГВ. – 1858. – № 38. – С. 294 – 295; Письмо Л. Барановича к Киевскому Митрополиту И. Нелюбовичу-Тукальскому, письмо Л. Барановича к гетману Дорошенку // ЧГВ. – 1858. – № 35. – С. 269 – 271; Письмо Л. Барановича к Мефодию, епископу Мстиславскому, блюстителю Киевской митрополии и два письма Л. Барановича к Царю Алексею Михайловичу // ЧГВ. – 1858. – № 27. –

С 209 – 210; Письмо Л. Барановича к гетману Д. Многогрешному // ЧГВ. – 1858. – № 26. – С. 203 – 204; Письмо Л. Барановича к наказному гетману Сомку 1663 г. // – ЧГВ. – 1858. – № 25. – С. 194 – 195;

27. Материалы. – 1858. – № 25. – С. 193 – 196.

28. Материалы. – 1858. – № 27. – С. 209.

29. Материалы для истории Южной Руси // ЧГВ. – 1858. – № 16, 17.

Наталія Слобожаніна

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ТА РАНЬМОДЕРНИЙ ЧЕРНІГІВ У ЧЕРНІГІВСЬКИХ КАЛЕНДАРЯХ другої половини ХІХ ст.

Під впливом реформ 60 – 70-х рр. ХІХ ст., що мали на меті модернізацію Російської імперії, помітно активізувалося всебічне вивчення регіонів. Своєрідним центром краєзнавчих досліджень на Чернігівщині став створений ще у 1835 р. Чернігівський губернський статистичний комітет (далі – ЧГСК), довкола якого за нових умов почали гуртуватися місцеві дослідники й аматори старовини.

У 1855 р. губернські статистичні комітети отримали дозвіл на публікацію власного періодичного видання – щорічної “Памятной книжки”, що являла собою симбіоз адрес-календаря, довідника та збірника статей з історії, етнографії, фольклору, географії, топографії краю. Аналогічну структуру мали “Календари”, видання яких губернські статистичні комітети започаткували у 1865 р.

Ці видання містили довідково-статистичний та історичний, подеколи історико-етнографічний, розділи, а також адрес-календар. У багатьох регіонах адрес-календарі розповсюджувались окремими виданнями, натомість у Чернігівській губернії адрес-календар залишався неодмінним структурним елементом “Календарей Черниговской губернии” (далі – “КЧГ”) та “Черниговских памяток”. Окремою книгою адрес-календар було видано губернським правлінням у 1878 р. під назвою “Памятная книжка на 1878 год. Губернские и уездные учреждения Черниговской губернии”¹. У 1881 р. побачив світ також “Адрес-календарь духовного ведомства Черниговской епархии на 1881 год”.

Надаючи статистичним комітетам певну самостійність у доборі матеріалів, Міністерство внутрішніх справ контролювало дотримання редакторами програми, за

якою видавались “Памятные книжки” та “Календари”. Обов’язковим компонентом змісту були суто календарні відомості – літочислення, місяцеслов, календар релігійних та державних свят, а також розпис членів імператорського дому. Помітне місце посідали статистичні дані про губернію, які зазвичай подавались у вигляді таблиць.

З метою підвищення ефективності роботи статистичних комітетів уряд здійснив у 1860 р. реорганізацію цих установ, фактично надавши їм статус місцевих наукових товариств. Відтепер секретарі статистичних комітетів (які за новим “Положением о губернских и областных статистических комитетах” 1860 р. мусили мати університетську освіту) одержували платню за виконання своїх обов’язків. Вони, зокрема, опрацьовували й рекомендували до друку краєзнавчі матеріали, що надходили від аматорів або ж на замовлення.

На відміну від “КЧГ”, які видавались протягом 1885 – 1915 рр. (крім 1888 р.), “Черниговские памятки” виходили в світ нерегулярно. Видавнича діяльність ЧГСК була започаткована у 1862 р. Упорядником першої “Памятной книжки Черниговской губернии” був секретар П. Маєвський, навколо якого згуртувались найактивніші члени ЧГСК О. Лазаревський, О. Ханенко, Філарет Гумілевський, Є. Щербак, М. Любарський, О. Шамраєвський, Є. Гудима. Підготовка збірника тривала майже рік. 30 січня 1862 р. на засіданні ЧГСК розглядалось питання щодо змісту одержаних рукописів: “комитет нашел, что почти все означенные в оглавлении статьи находятся в совершенной готовности к печати и не доставлена статья “Конотоп и конотопцы”, изготовляемая членом А. М. Лазаревским. Поэтому редакционный отдел просит предоставить статью, а председателю распорядиться материальным исполнением печатания *Памятной книжки*”². 3 вересня 1862 р. ЧГСК отримав дозвіл на видання³.

Загалом видання “Памятных книжек” було нерентабельним, що й зумовило непериодичність їх виходу. В залежності від видатків встановлювалася ціна. Сплатити півтора рублі сріблом за перший випуск “Памятной книжки” були спроможні далеко не всі охочі. Тому цей випуск залежався у ЧГСК аж до 90-х рр. ХІХ ст. Натомість “КЧГ” централізовано розсилалися до повітових та волосних правлінь і державних установ, що забезпечувало постійних дописувачів та надходження коштів.

На думку І. Комарової, вагомим фактором, що впливав на нерегулярність виходу “Памятных книжек” та інших видань статистичних комітетів, була участь у їхній роботі значної кількості місцевих краєзнавців, які працювали на суто громадських засадах і не завжди дотримувалися взятих на себе зобов’язань⁴. Відтак, поштовхом до історико-краєзнавчих досліджень та оприлюднення результатів на сторінках видань статистичних комітетів, могли слугувати різні обставини – від циркуляру чи запиту міністерства до ініціативи секретаря та зацікавлених осіб, причетних до діяльності місцевого комітету.

В історії видання “КЧГ” можна умовно виокремити три етапи. Визначальним показником при цьому бралась зміна структури видання, що залежала від його тематичної спрямованості, інформаційної насиченості та складу авторського колективу. Два найплідніші етапи припадають на перше десятиріччя (1885 – 1894 рр.) існування “КЧГ”. Надалі “КЧГ”, за вдалою характеристикою П. Федоренка, перетворились на суто відомче видання, обмежене календарними відомостями та матеріалами офіційної статистики⁵. Натомість, реалізувати свої творчі задуми місцеві дослідники змогли на сторінках чотирьох випусків “Черниговских памяток”, видання яких після тридцятирічної перерви було відновлено у 1894 р. на зразок “Памятной книжки Черниговской губернии” 1862 р. Головне завдання цих видань окреслила редакційна рада ЧГСК у передмові до “Памятной книжки”, розглядаючи її як результат діяльності оновленого комітету і, сподіваючись, що “издание принесет пользу, познакомив читателей с доселе мало известными сторонами развития губернии, дав возможность подвергнуть официальные статистические данные гласному обсуждению, призвать новых деятелей для участия в будущих занятиях”⁶.

У свою чергу, упорядники “КЧГ” звертались до місцевої інтелігенції із закликом до співробітництва, підготовки описів містечок та сіл губернії, відомостей про стан історичних пам’яток тощо⁷. Слід зазначити, що у другій половині XIX ст. продовжував побутувати один з найпоширеніших жанрів краєзнавчої літератури – історико-статистичні описи територій та окремих населених пунктів. Створювались вони здебільшого у відповідності до програм, які передбачали збирання історичних, географічних, топографічних, статистичних та етнографічних даних, відомостей про археологічні пам’ятки та культові споруди.

В історичній регіоналістиці інтерес до минувшини міст, на переконання Я. Верменич, пояснюється їхньою функцією збереження історичного минулого, носія своєрідної аури, властивої певному регіону⁸. Відтак, Чернігів з його багатою архітектурною та історичною спадщиною повсякчас перебував у полі зору дослідників місцевої старовини. Прикладом можуть слугувати праці М. Маркова “О достопамятностях Чернигова”, М. Маркевича “Историческое и статистическое описание Чернигова”, В. Домбровського “Очерк истории Чернигова”, оприлюднені ще у першій половині XIX ст. Дослідження останнього було покладено в основу нарису “Город Чернигов и Черниговская губерния”, вміщеного на сторінках “Календаря Черниговской губернии на 1886 год”, упорядником якого був К. Корвін-Піотровський. Автентична праця В. Домбровського, що вийшла у світ ще 1846 р., містила тематичні підрозділи, в яких схарактеризовано місцезнаходження Чернігова, детальний опис флори та фауни, господарські заняття населення, промисли та торгівельні зв’язки з іншими містами, старовинні назви вулиць та герб міста. Особливу увагу автор приділив монастирям та

храмам Чернігова. Топографія та етапи формування міста були відтворені з педантичністю професійного археолога. Відомості щодо населення Чернігова, промислових закладів, стану освіти в місті були запозичені редакцією “КЧГ” з офіційної статистики другої половини XIX ст.

Історичне минуле східної околиці сучасного Чернігова – Бобровиці розглянув секретар Чернігівської межевої палати і дійсний член ЧГСК О. Шамраєвський у нарисі “Статистическое описание Бобровицкой дачи”¹⁰. Автор покладається на свідчення О. Шафонського, який вважав, що Бобровицька слобода в якості передмістя здавна входила до складу Чернігова. Предметну розповідь про Бобровицю автор веде з 1685 р., відколи збереглися речові докази існування в селі церкви великомученика Георгія: “Сведения о селе Бобровице относятся ко второй половине XVII столетия. На уцелевшем от пожара кресте бывшей бобровицкой церкви св. великомученика и победоносца Георгия означено: “сооружен року 1685”¹¹. О. Шамраєвський наводить перекази старожилів про походження назв урочищ, ровів, курганів та кладі, начебто пов’язані з родиною Лизогубів.

У контексті загальних історичних, географічних і статистичних нарисів про Чернігівську губернію зустрічаються цікаві відомості про Чернігів давньоруської доби та ранньомодерного часу. Чернігів, як центр Чернігівської єпархії від часу її заснування, був репрезентований у статті “Краткий исторический очерк Черниговской епархии”¹², підготовлений О. Ковалевським за матеріалами досліджень Філарета Гумілевського. М. Демков на підставі краєзнавчих публікацій у неофіційній частині “Черниговских губернских ведомостей” за 1845 – 1846 рр. підготував до друку нарис “История Черниговской земли до XIX века”¹³. Він не лише відтворив основні етапи розвитку міста, а й навів численні факти на підтвердження визначної ролі Чернігова як адміністративно-територіального, економічного, культурного та духовного центру Чернігово-Сіверської землі. Є. Гудима у “Кратком географическом описании Черниговской губернии”¹⁴ також принагідно розглянув історію міста від часу його заснування.

На особливу увагу заслуговує оприлюднений в історичному відділі “Черниговской памятки на 1898 – 1899 год” нарис члена ЧГСК, а з 1900 р. його секретаря О. Яригіна “Былое Черниговской земли”¹⁵. Значне місце О. Яригін відвів історії міста від першої літописної згадки до кінця XVII ст. Автор також залучив легенди й перекази про походження назви міста та билини про Ставра Годиновича й Іллю Муромця. О. Яригін детально описав події періоду роздробленості Давньої Русі й схарактеризував діяльність князів, які займали чернігівський стіл. Він також наголосив на необхідності збереження унікальних архітектурних пам’яток. Особливе захоплення у О. Яригіна викликав Спасо-Преображенський собор. На думку автора, “за границей не только города, но и почти каждая деревушка имеют свою историю и памятники старины,

большею частью сомнительные, то как должны гордиться черниговцы своими действительно величественными памятниками глубокой древности. Как должны они беречь их, памятуя всегда, что за малейшее покушение изменить в них что-либо или уничтожить, они должны будут дать ответ перед мировой историей и перед Россией!”¹⁶. Незважаючи на компліятивний характер, нарис О. Яригіна став вагомим внеском у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині.

Специфічним жанром історико-краєзнавчої літератури у другій половині XIX ст. були путівники. Зокрема, О. Яригін вмістив у “Черниговской памятке на 1900 – 1901 год” “Путеводитель по городу Чернигову”¹⁷. Він структурував “Путеводитель” за тематичними блоками, розпочавши з “Летописи города Чернигова” від першої писемної згадки про Чернігів до XIX ст. Автор також навів цінний матеріал про чернігівські кургани та собори.

Упорядники “Черниговских памяток” часом публікували географічні карти та схеми Чернігівської губернії, а також топографічні плани Чернігова. Так, О. Ковалевський оприлюднив на сторінках “Черниговской памятки на 1898 – 1899 год” план Чернігова кінця XVIII ст.¹⁸, оригінал якого зберігався в музеї Чернігівської губернської вченої архівної комісії. План був складений ще до ліквідації Чернігівської фортеці й відтворював топографію із позначенням земляних ровів, валів та призначених до знесення будівель.

Довідковий історичний матеріал про чернігівських князів, ієрархів, воєвод, полковників та найважливіші події в історії міста під рубрикою “Хронология достопамятных событий края” вміщувався до 1892 р. у всіх випусках “КЧГ”. Упорядники “Черниговских памяток” від публікації таких відомостей відмовились. Лише в “Памятной книжке Черниговской губернии” за 1862 р. наведено “Хронологический список лиц, начальствовавших в Чернигове с 1660 по 1785 год”¹⁹ та перераховано князів, похованих у чернігівських соборах²⁰.

У церковно-історичному краєзнавстві, що переживало якісно новий етап у другій половині XIX ст., переважав жанр історичного нарису про монастирі та храми. На Чернігівщині його репрезентував передовсім Філарет Гумілевський. На сторінках “КЧГ” з’явилися передруки впорядкованих ним описів Єлецького та Троїцького монастирів у Чернігові²¹. У “Черниговской памятке на 1900 – 1901 год” без зазначення авторства було також опубліковано статтю “Елецкая Чудотворная икона Божией Матери, находящаяся в Черниговском Елецком Успенском монастыре”²².

Архітектурні пам’ятки Чернігова доби середньовіччя завжди викликали інтерес у місцевих краєзнавців. Грунтовний, значний за обсягом нарис про Спасо-Преображенський собор²³, підготовлений до друку упорядниками “КЧГ на 1887 год”, привертає увагу детальним відтворенням історії створення храму, описом архітектурних

особливостей споруди, іконостасу, розпису стін, ризниці, бібліотеки та усипальниці. Завершувався нарис переліком протоієреїв собору з 1667 р. до 1862 р.

На сторінках календарів систематично публікувались біографії історичних діячів, пов'язаних з Черніговом. Одними з найпопулярніших залишались чернігівський князь Михайла та боярин Федора. У “Черниговской памятке на 1898 – 1899 год” було вміщено добірку матеріалів про святих мучеників²⁴. Основу добірки складала стаття “Краткое повествование о Михаиле князе Черниговском и боярине его Федоре”, запозичена упорядниками з однойменної брошури, що була видана чернігівським Братством св. Михайла. Далі було наведено передрук з “Черниговских губернских ведомостей” під назвою “Святой благоверный князь Черниговский Михаил и боярин его Федор” без зазначення авторства. Завершувало цей тематичний розділ “Описание хранящегося в Черниговском историческом музее серебряного барельефа”, на якому відтворено страту князя Михайла і боярина Федора. Чернігівський губернатор Є. Андрієвський отримав цю пам'ятку від камергера О. Гудим-Левковича для передачі до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Автор статті детально описав пам'ятку, а також історичний сюжет, що надихнув майстрів на створення барельєфу. О. Ханенко виклав власне бачення особи архієпископа Феодосія (Углицького) та передрукував з “Черниговских епархиальных известий” листування святителя²⁵.

Окрему групу публікацій становили замітки про небуденні для Чернігова події, як-от стихійні лиха та руйнації, що їх зазнав Чернігів починаючи з XII ст.²⁶ О. Тищинський оприлюднив на сторінках “КЧГ” спогади старожилів про перебування у Чернігові та Чернігівській губернії представників імператорської родини⁷. Згодом О. Ковалевський суттєво доопрацював та доповнив дані, зібрані О. Тищинським, і опублікував у 1898 р. замітку “Посещение Чернигова высочайшими особами в XVII – XIX вв.”²⁸.

Етнографічний компонент був невід'ємною складовою усіх видань ЧГСК. Справжньою окрасою “Календаря Черниговской губернии на 1890 год” став передрук з “Черниговских губернских ведомостей” за 1888 р. циклу народних легенд, зібраних і підготовлених до друку Й. Журавським²⁹. Упорядник у віршованій формі українською мовою відтворив народні перекази про будинок полкової канцелярії та Мотрю Кочубеївну, курган “Чорна могила”, священний дуб, який посадив на Болдиних горах Антоній Печерський, та церкву святого Іллі. Автор супроводив кожну легенду коментарями та зауваженнями. Будучи переконаний, що “каждый исторический памятник имеет свои народные предания, связанные с историей тех лиц, которым они принадлежали”³⁰, він персоніфікував старовинні перекази.

Таким чином, історико-красознавчі публікації, оприлюднені на сторінках чернігівських календарів другої половини XIX ст., засвідчують зацікавленість дослідників

старожитностями Чернігова та його історією. Місцеві краєзнавці, послуговуючись матеріалами чернігівських архівів та спираючись на досвід і наукові надбання своїх попередників, достойно продовжили традицію всебічного вивчення Чернігова. Хронологічні та тематичні прогалини, подекуди компілятивний характер студій про Чернігів частково компенсувалися значним фактологічним матеріалом та популярним викладом, що сприяло поширенню історичних знань серед громадськості.

---

1. Памятная книжка на 1878 год. Губернские и уездные учреждения Черниговской губернии. Личный состав должностных лиц, показан по сведениям, доставленным в конце 1878 года. – Чернигов, 1878. – 173 с.
2. Журнал заседаний Черниговского губернского статистического комитета // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – 26 февраля. – № 9. – С. 66 – 68.
3. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – VII, 427, 91 с.
4. *Комарова И.И.* Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археологический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С. 88.
5. *Федоренко П.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. I. – С. 24.
6. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. VII.
7. Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – С. 228.
8. *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 119.
9. Город Чернигов и Черниговская губерния (Составлено и дополнено по сочинению *В. Домбровского*) // Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – С. 89 – 126.
10. *Шамраевский А.* Статистическое описание Бобровицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 189 – 300.
11. Там само. – С. 222.
12. Краткий исторический очерк Черниговской епархии // Черниговская памятка на 1898 – 1899 год. – Чернигов, 1898. – Отдел VI. – С. 432 – 442.
13. *Демков М.* Краткая история Черниговской земли до XIX в. // Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – С. 67 – 88.
14. *Гудима Е.* Краткое географическое описание Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 363 – 386.; Географическое положение, пространство и населенность Черниговской губернии (*Е. Гудимы*) // Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – С. 213.
15. *Ярыгин А.* Былое Черниговской земли // Черниговская памятка на 1898 – 1899 год. – Чернигов, 1898. – Отдел VI. – С. 1 – 137.
16. Там само. – С. 45.
17. Путеводитель по городу Чернигову // Черниговская памятка на 1900 – 1901 год. –

Чернигов, 1900. – С. 1 – 90.

18. План Чернигова конца XVIII в. и краткое пояснение к нему *А. Л. Ковалевского* // Черниговская памятка на 1898 – 1899 год. – Чернигов, 1898. – Отдел VI. – С. 495 – 497.

19. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 18.

20. Великие князья, погребенные в Черниговских соборах // Черниговская памятка на 1898 – 1899 год. – Чернигов, 1898. – Отдел II. – С. 156 – 157.

21. Елецкий монастырь. Из описания Черниговской епархии Филарета // Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С. 53 – 74.; Троицкий монастырь. Из описания Черниговской епархии Филарета // Календарь Черниговской губернии на 1891 год. – Чернигов, 1890. – С. 127 – 197.

22. Елецкая Чудотворная икона Божией Матери, находящаяся в Черниговском Елецком Успенском монастыре // Черниговская памятка на 1900 – 1901 год. – Чернигов, 1900. – С. 33 – 48.

23. Кафедральный собор Преображения Господня в Чернигове // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 495 – 544.

24. Краткое повествование о Михаиле, князе Черниговском, и боярине его Федоре // Черниговская памятка на 1898 – 1899 год. – Чернигов, 1898. – Отдел VI. – С. 155 – 169.

25. *Ханенко А. И.* Преосвященный Феодосий (Углицкий) архиепископ Черниговский и Новгород-Северский // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 545 – 620.; *Його ж.* Преосвященный Феодосий (Углицкий) архиепископ Черниговский и Новгород-Северский // Календарь Черниговской епархии на 1891 год. – Чернигов, 1890. – С. 204 – 235; О святителе Феодосии Черниговском // Черниговская памятка на 1898 – 1899 год. – Чернигов, 1898. – Отдел I. – С. 1 – 26.

26. Большие пожары и опустошения, постигшие Чернигов с XII в. // Черниговская памятка на 1898 – 1899 год. – Чернигов, 1898. – Отдел II. – С. 158 – 159.

27. *Тищинский А.* Посещение высочайшими особами Чернигова и Черниговской губернии в XVIII в. // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 157 – 172.

28. *Ковалевский А. В.* Посещение Чернигова высочайшими особами в XVIII – XIX вв. // Черниговская памятка на 1898 – 1899 год. – Чернигов, 1898. – Отдел VI. – С. 399 – 425.

29. *Журавский И.* Народные легенды // Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С. 75 – 81.

30. Там само. – С. 75.

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГОВА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСІВ “ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ” ТА “ВЕРА И ЖИЗНЬ”

Серед місцевих періодичних видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст. помітне місце належить часописам “Черниговские епархиальные известия” (1861 – 1911 рр.) та “Вера и жизнь” (1912 – 1917 рр.). На їх сторінках систематично друкувалися статті та документи з історії Чернігова, які умовно можна розподілити на кілька тематичних груп.

Першу групу становлять студії з історії церков і храмів Чернігова. Так, чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) у своєму нарисі про Спасо-Преображенський собор одним з перших детально розглянув історію цієї святині від часу її створення до середини ХІХ ст. Дослідник зазначав, що цей храм “есть самый древний из уцелевших церквей русских” і припускав, що собор був закладений чернігівським князем Мстиславом Володимировичем у 1031 р. на відзначення перемоги над поляками та повернення до складу земель Київської Русі “червенских городов”. Філарет (Гумілевський) також описав старожитності, що зберігалися у ризниці та бібліотеці собору¹. Священик О. Єфимов присвятив соборам Чернігова детальні розвідки, у яких розглянув їхню історичну долю з ХІ ст. і до початку ХХ ст. Він погодився з тезою Філарета (Гумілевського) про час заснування Спасо-Преображенського собору й зазначив, що у 1239 р. він зазнав руйнування і був відновлений лише у 1675 р. чернігівським полковником В. Дуніним-Борковським. Будівництво ж Борисоглібського храму автор відносив до початку ХІІ ст., коли чернігівським князем був Давид Святославич. Ця святиня також зазнала руйнації від татар та поляків і була відновлена архієпископом Л. Барановичем. Дослідник також навів відомості про похованих у соборах чернігівських князів та архієреїв. О. Єфимов виклав свої погляди щодо місцезнаходження “червоного терема” Спаського собору, склав реєстр чернігівських князів, починаючи з Мстислава Володимировича, список чернігівських архієреїв. Автор схарактеризував стінопис, ікони, а також старожитності соборів, розповів про мощі Ф. Углицького².

Історією старовинної Іллінської церкви Чернігова цікавився протоієрей Т. Стефановський, який присвятив їй кілька розвідок. Він, зокрема, зазначив, що церква була зведена у 1069 р. князем Святославом Ярославичем завдяки діяльності Антонія Пе-

черського, у 1239 р. була зруйнована татарами й відновлена у середині XVII ст. коштом чернігівського полковника С. Пободайла³.

Відомий чернігівський краєзнавець П. Добровольський одну зі своїх розвідок присвятив втраченим храмам Чернігова. Спираючись значною мірою на археологічні матеріали, дослідник спробував встановити колишнє місцезнаходження цих церков⁴.

До другої групи публікацій можна віднести студії з історії чернігівських монастирів. У статті протоієрея Т. Стефановського, яка була присвячена Троїцько-Іллінському монастирю йшлося про історію обителі наприкінці XVIII ст.⁵ Розвідка О. Єфимова про Троїцько-Іллінський монастир ґрунтовно висвітлювала його історію з кінця XI до початку XX ст. Автор зазначає, що у 1069 р. на запрошення князя Святослава Ярославича до Чернігова прибув Антоній Печерський. На думку О.Єфимова, Антоній спочатку викопав печеру у Єлецькому монастирі, а з часом – на Болдиних горах, де у 1069 р. князь Святослав Ярославич заклав церкву на честь пророка Іллі. Автор стверджує, що монастир було зруйновано татарами у 1239 р. Відновлення храму він пов'язував з діяльністю чернігівського архієпископа Л.Барановича, який у 1679 р. заклав Троїцький храм, освячений у 1695 р. архієпископом Ф. Углицьким. Дослідник розповів про функціонування монастирської друкарні, яка діяла з 1678 по 1820 рр. О.Єфимов докладно вивчив питання про маєтності, якими володів монастир з другої половини XVII ст., і впорядкував список настоятелів монастиря та архієреїв, що керували Троїцьким Архієрейським будинком⁶.

Кілька розвідок було присвячено чернігівському Єлецькому Успенському монастирю. Так, колишній ректор Чернігівської духовної семінарії і редактор неофіційної частини часопису “Черниговские епархиальные известия” Н. Марков у своєму нарисі “О Черниговском Елецком монастыре” зазначав, що монастир було засновано у 1060 р., коли чернігівський князь Святослав Ярославич побудував церкву Успіння Божої Матері на місці, де явилася чудотворна ікона. Автор стверджує, що Антоній Печерський порадив князю Святославу створити тут обитель. Дослідник зазначав, що монастир зазнав руйнувань у 1239 р. від татар, а на початку XVII ст. від поляків. Відновлення обителі почалося у 70-х рр. XVII ст., коли її архімандритом став І.Галятовський⁷. О. Єфимов детально вивчив історію Єлецького Успенського монастиря і схарактеризував його місцезнаходження, обставини і час заснування, описав роки занепаду. Автор стверджував, що за польського панування монастирем володіли уніатські архімандрити. Дослідник розглянув життя та діяльність архімандритів І. Галятовського, Ф. Углицького, Д. Ростовського і І.Максимовича. О.Єфимов склав перелік настоятелів обителі з 1669 по 1860 рр., з'ясував економічний стан монастиря у XVIII – XIX ст., описав церковні пам'ятки та святині, зокрема чудотворні ікони Єлецької Божої Матері та Миколи Чудотворця⁸.

Вміщені у часописах матеріали дозволяють також висвітлити минувшину П'ятницького монастиря⁹.

Третю групу складають матеріали про місцевих церковних ієрархів. Зокрема, низка нарисів була присвячена діяльності та мученицькій смерті чернігівського князя Михайла Всеволодовича та його боярина Федора¹⁰.

Г. Милорадович опублікував у “Черниговских епархиальных известиях” опис синодика Любецького Антоніївського монастиря, який містив родоводи чернігівських владик¹¹. На сторінках цього часопису було також опубліковано нарис П. Огієвського про київського митрополита Костянтина, який помер у Чернігові в 1152 р.¹²

Публікації висвітлюють життєвий шлях і діяльність чернігівських архієпископів Л. Барановича, Ф. Углицького, І. Максимовича, А. Стаховського, святителя Дмитрія Ростовського, зокрема, під час їхнього перебування у Чернігові. Так, протоієрей А. Страдомський оприлюднив листування Л. Барановича.¹³ Біографічні дані про цього визначного архієрея містять нариси В. Строева¹⁴ та П. Соболева¹⁵.

Одним з перших до особи архієпископа Ф. Углицького на шпальтах часопису звернувся чернігівський історик О. Ханенко¹⁶. Він, зокрема, докладно висвітлив деякі сторінки життя ієрарха¹⁷. Т. Стефановський основну увагу приділив діяльності Ф. Углицького на посадах архімандрита Єлецького Успенського монастиря і чернігівського архієпископа, цілющих властивостях мощей святого¹⁸. Г. Бородулін вивчав питання про обставини та час призначення Ф. Углицького чернігівським архієпископом¹⁹. Дослідник також оприлюднив на сторінках часопису низку документальних пам'яток, пов'язаних з діяльністю святителя Ф. Углицького²⁰. Відомий чернігівський краєзнавець П. Добровольський чимало розвідок також присвятив архієпископу Ф. Углицькому. Зокрема, дослідник опублікував “ставлену” грамоту про призначення Ф. Углицького на посаду архієрея²¹ і грамоту царів Іоана і Петра Олексійовичів²². Звертався до особи Ф. Углицького і священник К. Карпинський²³.

Кілька розвідок було присвячено чернігівському архієпископу І. Максимовичу. Так, М. Славин стисло розглянув біографію цього архієрея, приділивши значну увагу “чернігівському” періоду його діяльності²⁴. В. Дроздов висвітлив питання про роль І. Максимовича у заснуванні та становленні Чернігівського колегіуму²⁵.

Значний інтерес у дослідників викликала особа Дмитрія Ростовського (Данила Туптала). Так, священник О. Величковський стисло розглянув життєвий шлях цього церковного ієрарха і його творчу спадщину.²⁶ П. Добровольський вивчав діяльність Д. Ростовського на посаді настоятеля чернігівського Єлецького Успенського монастиря²⁷.

Життям чернігівського архієрея А. Стаховського цікавилися Філарет (Гумілевський), О. Лиховицький та П. Бугославський. Так, О. Лиховицький висвітлив у своїй

розвідці біографічні дані, схарактеризував його творчу спадщину, участь в організації Чернігівського колегіуму та політичному житті. Автор зазначив, що А. Стаховський народився у с. Ріпки, поблизу Чернігова, був прибічником архієпископа І. Максимовича, першим префектом Чернігівського колегіуму²⁸. У центрі уваги П. Бугославського перебувала діяльність А. Стаховського у Чернігові й, зокрема, у Чернігівському колегіумі. Автор також намагався встановити походження роду Стаховичів²⁹.

Четверту групу публікацій становлять матеріали про церковні старожитності Чернігова. Передусім, це нариси про чудотворні ікони, стародруки, дзвони та церковне начиння. У нарисі диякона І. Шангина про ікону Іллінської Божої Матері йшлося про те, що вона була написана у 1658 р. іконописцем Г. Дубенським, а з 1662 р. проявила себе як чудотворна. Як стверджує автор, першим чудодійні властивості ікони почав прославляти архієпископ І. Максимович, який присвятив їй твір “Богородице Дево”, згодом – святий Д. Ростовский у своєму творі “Руно орошенное”. Дослідник також навів багато прикладів зміцнення мешканців Чернігівщини від цього чудотворного образу³⁰.

У 1892 р. на сторінках “Черниговских епархиальных известий” була опублікована розвідка інспектора Чернігівського епархіального жіночого училища О. Тупатилова про ікону Іллінської Божої Матері³¹. У 1896 р. часопис оприлюднив замітку про цю ікону, матеріали до якої було запозичено з “Літопису С. Величка”³².

У 1878 р. на шпальтах часопису був опублікований нарис священника Спасо-Преображенського собору І. Кибальчича про ікону Єлецької Божої Матері. Зокрема, він зазначив, що образ з’явився у Чернігові у лютому 1060 р. Як стверджує І. Кибальчич, в Успенському соборі Єлецького монастиря знаходилася чудотворна копія справжньої святині. Першим чудодійні властивості ікони зафіксував архімандрит Єлецької обителі І. Галятівський у своїй книзі “Скарбница потребная”³³. О. Єфимов навів відомості про образ Божої Матері у контексті історії Єлецького Успенського монастиря³⁴.

У нарисі К. Карпинського йшлося про стародруковані Біблії XVII ст., що зберігалися у храмах Чернігова³⁵.

До п’ятої групи можна віднести статті, присвячені археологічним старожитностям Чернігова. Зокрема, “Черниговские епархиальные известия” повідомляли, що у червні 1878 р. В. Величковська знайшла у Чернігові на березі р. Стрижень 9 срібних гривен, що були придбані археологом Т. Кибальчичем³⁶. П. Добровольський зробив припущення, що на цьому місці знаходився Михайлівський храм XI ст.³⁷ У березні 1883 р. часопис інформував про те, що при ритті могили у Борисоглібському соборі для протоієрея Є. Пучковського, робітники знайшли скелет людини, біля голови якого лежали старовинні золоті та срібні речі³⁸. У серпні 1883 р. археологічні розкопки на

погості Чернігівського кафедрального собору провів професор Варшавського університету Д. Самоквасов³⁹. Часопис “Черниговские епархиальные известия” також подав детальний опис археологічних розкопок на Болдиних горах під керівництвом професора Д. Самоквасова під час XIV Всеросійського Археологічного з’їзду в Чернігові у серпні 1908 р.⁴⁰

До сьомої групи належать статті, що висвітлюють історію духовних навчальних закладів Чернігова, передусім, Чернігівського колегіуму та його правонаступниці – Чернігівської духовної семінарії. Ці матеріали дозволяють з’ясувати питання, пов’язані із заснуванням цього навчального закладу, його становленням, перебігом навчального і вихованого процесів, діяльністю викладачів та життям семінаристів. Так, Л. Білоусович оприлюднив список префектів, ректорів та інспекторів Чернігівського колегіуму-семінарії від дня його заснування у 1700 р. до 60-х рр. XIX ст.⁴¹, а також кілька документів з історії цього закладу⁴². М. Докучаєв висвітлює перші роки діяльності Чернігівського колегіуму (1700 – 1712 рр.), зосередивши увагу на постаті архієпископа І. Максимовича, що відіграв важливу роль у його заснуванні й становленні⁴³. Докладно розглянув історію Чернігівського колегіуму-семінарії В. Литинський. Автор висвітлює організацію навчального процесу, схарактеризував діяльність префектів, побут учнів⁴⁴. П. Добровольський проаналізував деякі аспекти діяльності семінарії наприкінці XVIII ст.⁴⁵ Господарський стан Чернігівської духовної семінарії наприкінці XVIII ст., зміни у навчальному процесі досліджував М. Благовіщенський⁴⁶.

Таким чином, комплекс публікацій на сторінках часописів “Черниговские епархиальные известия” та “Вера и жизнь” дозволяє розширити історіографічну та джерельну базу для всебічного дослідження історії Чернігова у середні віки та ранній новий час.

---

1. *Филарет (Гумилевский)*. Чернигов // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная (далі – ЧЕИ). – 1863. – 1 мая. – С. 273 – 304.

2. *Ефимов А.* Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский – святоисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние // ЧЕИ. – 1908. – № 5. – С. 181 – 185; № 7. – С. 240 – 246; № 8 – 9. – С. 299 – 305; № 11. – С. 372 – 382; № 12. – С. 408 – 413; № 13. – С. 441 – 456; № 14. – С. 495 – 502; № 21. – С. 813 – 819; № 22. – С. 853 – 858; № 23. – С. 889 – 898.

3. *Стефановский Т.* Реставрация древней Ильинской церкви города Чернигова // ЧЕИ. – 1890. – № 21. – С. 515 – 523; *Его же.* О древнем храме города Чернигова во имя св. пророка Ильи и находящихся при нем пещерах // ЧЕИ. – 1893. – № 1. – С. 8 – 21.

4. *Добровольский П.* Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы гор Чернигова? // ЧЕИ. – 1908. – № 6. – С. 209 – 218; № 7. – С. 247 – 255; № 8 – 9. – С. 305 – 307;

№ 10. – С. 351 – 355; № 11. – С. 383 – 385; № 12. – С. 403 – 408; № 13. – С. 459 – 465; № 14. – С. 503 – 510.

5. *Стефановский Т.* О Черниговском Троицком монастыре – нынешнем Архирейском доме // ЧЕИ. – 1893. – № 3. – С. 85 – 95.

6. *Ефимов А.* Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архирейский Дом, его прошлое и современное состояние // ЧЕИ. – 1910. – № 10. – С. 371 – 376; № 12. – С. 449 – 458; № 14. – С. 499 – 504; № 24. – С. 839 – 844; 1911. – № 3. – С. 72 – 78; № 4. – С. 114 – 116; № 14. – С. 376 – 382; № 15. – С. 400 – 408; № 16. – С. 425 – 436; № 24. – С. 708 – 717.

7. *Марков Н.* О Черниговском Елецком монастыре // ЧЕИ. – 1893. – № 4. – С. 151 – 155.

8. *Ефимов А.* Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060 – 1900). Его святыни и достопримечательности // ЧЕИ. – 1900. – № 13. – С. 377 – 383; № 15. – С. 431 – 437; № 16. – С. 461 – 466; № 17. – С. 489 – 494; № 20. – С. 573 – 577; № 21. – С. 599 – 604; № 22. – С. 647 – 651; № 23. – С. 705 – 713; 1901. – № 2. – С. 52 – 59; № 3. – С. 85 – 94; № 4. – С. 143 – 147; № 5. – С. 176 – 183; № 6. – С. 192 – 197; № 7. – С. 246 – 249.

9. *Филарет (Гумилевский).* Закрытые монастыри в Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1864. – 1 июня. – С. 338 – 352.

10. Святой Князь Михаил Черниговский // ЧЕИ. – 1864. – 1 августа. – С. 433 – 445; Святые страстотерпцы и чудотворцы Черниговские – благоверный князь Михаил и боярин его Феодор // ЧЕИ. – 1891. – № 18. – С. 538 – 543; № 20. – С. 597 – 607; № 22. – С. 682 – 690.

11. *Милорадович Г.* Описание Любецкого синодика // ЧЕИ. – 1888. – № 10. – С. 397 – 419.

12. *Огиевский П.* Сказание о смерти блаженного Константина, митрополита Киевского, в Чернигове скончавшегося // ЧЕИ. – 1889. – № 13. – С. 327 – 330.

13. *Страдомский А.* Письма Преосвященного Лазаря, архиепископа Черниговского и Новгородсеверского // ЧЕИ. – 1861. – № 1. – С. 1 – 17; № 2. – С. 110 – 116; № 3. – С. 152 – 156; № 4. – С. 228 – 232; № 11. – С. 534 – 544; № 12. – С. 589 – 597; *Его же.* Преосвященного Лазаря Письма // ЧЕИ. – 1862. – 1 апреля. – С. 203 – 216; *Его же.* Письма Лазаря Барановича // ЧЕИ. – 1862. – 15 сентября. – С. 575 – 581; 1 октября. – С. 599 – 607; 1863. – 1 января. – С. 14 – 20.

14. *Строев В.* Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский, и его проповеди // ЧЕИ. – 1876. – № 3. – С. 70 – 82; № 4. – С. 102 – 114; № 5. – С. 129 – 140; № 6. – С. 164 – 174; № 7. – С. 199 – 207.

15. *Соболев П.* Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский // ЧЕИ. – 1893. – № 16. – С. 563 – 580.

16. *Ханенко А.* Святитель Феодосий Углицкий // ЧЕИ. – 1868. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 516 – 534; № 12. – С. 551 – 577.

17. *Ханенко А.* Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский и Новгородсеверский // ЧЕИ. – 1871. – № 11. – С. 229 – 247; № 12. – С. 251 – 270; № 13. – С. 385 – 401; 1878. – № 13. – С. 185 – 208.

18. *Стефановский Т.* Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский // ЧЕИ. – 1896. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 187 – 192; № 7. – Часть неофициальная. – С. 224 – 230; № 8. – Часть неофициальная. – С. 265 – 269.

19. *Бородулин Г.* О времени наречения и хиротонии Св. Феодосия Углицкого в архиепископа Черниговского // ЧЕИ. – 1897. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 264 – 270; *Его же.* О годе, месяце и дне блаженной кончины Святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского // ЧЕИ. – 1897. – № 9. – С. 331 – 338.

20. *Бородулин Г.* Письменные памятники о св. Феодосии Углицком, хранящиеся в рукописных книгах Черниговского Троицкого монастыря // ЧЕИ. – 1898. – № 13. – С. 529 – 536; № 15. – Часть неофициальная. – С. 596 – 600; № 18. – С. 693 – 697; 1899. – № 6. – С. 210 – 213; № 24. – С. 841 – 852.

21. *Добровольский П.* Ставленная архиерейская грамота Святителя Феодосия, архиепископа Черниговского // ЧЕИ. – 1900. – № 1. – С. 11 – 19.

22. *Добровольский П.* Грамота Царей Иоанна и Петра Алексеевичей Преосвященному Феодосию, архиепископу Черниговскому и Новгородсеверскому, данная в подтверждение прав его на Черниговскую архиепископию // ЧЕИ. – 1900. – № 8 – 9. – С. 258 – 262.

23. *Картинский К.* Материалы 1666 – 1667 гг. для жизнеописания св. Феодосия, архиепископа Черниговского // ЧЕИ. – 1908. – № 10. – С. 332 – 342.

24. *Славин Н.* Иоанн Максимович, митрополит Тобольский, бывший архиепископ Черниговский // ЧЕИ. – 1892. – № 12. – С. 511 – 516; № 14. – С. 635 – 639; № 17. – С. 716 – 719.

25. *Дроздов В.* Иоанн Максимович – основатель Черниговской семинарии // Вера и жизнь. – 1916. – № 9 – 10. – С. 82 – 101.

26. *Величковский А.* Святитель Димитрий, митрополит Ростовский // ЧЕИ. – 1893. – № 8. – С. 253 – 263; № 9. – С. 280 – 291.

27. *Добровольский П.* Опись хозяйства Черниговского Елецкого монастыря, составленная Святителем Димитрием (Ростовским) // ЧЕИ. – 1900. – № 7. – С. 228 – 230.

28. *Лиховицкий А.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский // ЧЕИ. – 1897. – № 2. – С. 75 – 81; № 5. – С. 191 – 194; № 7. – С. 270 – 278; № 8. – С. 296 – 302; № 9. – С. 341 – 346; № 15. – С. 543 – 552; № 16. – С. 577 – 584; № 17. – С. 607 – 612; № 18. – С. 642 – 64; № 20. – С. 716 – 729.

29. *Бугославский П.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии // Вера и жизнь. – 1913. – № 21. – С. 37 – 47; № 22. – С. 41 – 54; № 23. – С. 28 – 41.

30. *Шангин И.* Сказание о чудотворной иконе Божией Матери, Черниговско-Ильинской // ЧЕИ. – 1874. – № 23. – С. 592 – 604; № 24. – С. 643 – 651; 1875. – № 1. – С. 7 – 17; № 2. – С. 51 – 61; № 3. – С. 77 – 84; № 4. – С. 95 – 101; № 5. – С. 141 – 146.

31. *Тупатилов А.* О чудотворной иконе Божией Матери Черниговско-Ильинской Троицкой, в святы с чудотворной копией ея, что в пещерной церкви Гефсиманского скита, при Троице-Сергиевой лавре // ЧЕИ. – 1892. – № 22. – С. 882 – 888; № 23. – С. 942 – 946.

32. Сказание о чудотворной Черниговско-Ильинской-Троицкой иконе Божией Матери // ЧЕИ. – 1896. – № 7. – С. 236 – 238.

33. *Кибальчич И.* Чудотворная икона Богоматери Елецкая Черниговская // ЧЕИ. – 1878. – № 11. – С. 169 – 178.
34. *Ефимов А.* Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060 – 1900). Его святыни и достопримечательности // ЧЕИ. – 1902. – № 6. – С. 217 – 228; № 7. – С. 249 – 253; № 8 – 9. – С. 279 – 283.
35. *Картинский К.* Два древних евангелия церквей г. Чернигова // Вера и жизнь. – 1913. – № 16. – С. 52 – 60.
36. *Кибальчич И.* Археологическая находка // ЧЕИ. – 1878. – № 25. – С. 301 – 308.
37. *Добровольский П.* Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы гор. Чернигова ? // ЧЕИ. – 1908. – № 6. — С. 209 – 218.
38. *Кибальчич И.* Новая археологическая находка в Чернигове // ЧЕИ. – 1883. – № 5. – С. 241 – 246.
39. *Стефановский Т.* Раскопки на погосте Черниговского кафедрального собора в 1883 году // ЧЕИ. – 1883. – № 22. – С. 1160 – 1165.
40. Археологический съезд в Чернигове // ЧЕИ. – 1908. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 717 – 725.
41. *Белосович Л.* Список префектов, ректоров и инспекторов Черниговской семинарии со времени основания ее до настоящего времени // ЧЕИ. – 1867. – 15 июня. – С. 437 – 443.
42. *Белосович Л.* Окружная грамота епископа Черниговского Иродиона Жураковского о сборе с церквей Черниговской епархии денег на содержание учеников семинарии // ЧЕИ. – 1866. – 1 декабря. – С. 786 – 788; *Его же.* Из семинарской старины // ЧЕИ. – 1867. – 15 января. – С. 81 – 83.
43. *Докучаев Н.* Первые годы существования Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1870. – № 14. – С. 256 – 262; № 15. – С. 275 – 282; № 16. – С. 283 – 310; № 20. – С. 403 – 413; 1871. – № 1. – С. 12 – 17.
44. *Литинский В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 5. – С. 178 – 183; № 6. – С. 212 – 216; № 7. – С. 238 – 245; № 8. – С. 273 – 281; № 11. – С. 348 – 354; № 13. – С. 414 – 422; № 14. – С. 437 – 446; № 15. – С. 483 – 488; № 16. – С. 508 – 514; № 17. – С. 549 – 556.
45. *Добровольский П.* К истории Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1901. – № 15. – С. 533 – 538; 1903. – № 10. – С. 304 – 309; 1904. – № 18. – С. 626 – 629.
46. *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1903. – № 21. – С. 728 – 742; № 22. – С. 769 – 783; № 23. – С. 814 – 831; № 24. – С. 872 – 886; 1904. – № 1. – С. 21 – 35; № 3. – С. 106 – 120; № 4. – С. 143 – 158.

СТАРИЙ ЧЕРНІГІВ НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Важливу роль у громадському житті України кінця ХІХ – початку ХХ ст. відіграла періодична преса. Всупереч усіляким обмеженням і заборонам, у журналістиці спостерігалось неабияке піднесення, з'явилося чимало нових періодичних видань. Так, протягом 1891 – 1900 рр. у Російській імперії виникли 794 нові газети і журнали, причому особливо помітно зросла їх чисельність на периферії¹.

Значні зміни у соціально – економічному і культурному житті призвели до зміни форми періодичних видань. Товстий журнал, типовий для ХІХ ст., що виходив раз на місяць чи квартал, поступається місцем газеті, здатній оперативніше відгукнутись на поточні події.

Як відомо, царизм чинив усілякі перешкоди розвитку прогресивної української літератури та журналістики. Емський указ 1876 р. фактично заборонив українську культуру. Але під тиском демократичних сил наприкінці ХІХ ст. було усе ж таки дозволено публікувати альманахи, ставити окремі українські п'єси і навіть видавати науковий історичний журнал².

Періодична преса дореволюційної Чернігівщини була значною мірою сконцентрована у губернському центрі. Виняток становили хіба що Ніжин і частково Прилуки, причому газети, які видавались у цих містах, відрізнялись своєю недовговічністю. Періодичні видання краю кінця ХІХ – початку ХХ ст. виражали інтереси різних суспільних сил. Офіційний характер мали “Черниговские губернские ведомости” (1838 – 1917), а також місцеві церковні видання “Черниговские епархиальные известия” (1861 – 1914) та журнал “Вера и жизнь” (1912 – 1917). Правіше центру розмішувались газети “Черниговское слово” (1906 – 1917) і “Черниговский вестник” (1915 – 1917). Ліберально-демократичну пресу представляла ціла група газет та журналів – “Земский сборник Черниговской губернии” (1869 – 1915), “Черниговская земская неделя” (1913 – 1916), “Черниговская земская газета” (1917 – 1918), “Десна” (1906), “Утренняя заря” (1906), “Черниговский летучий юмористический и сатирический листок” (1907), “Волна” (1907 – 1909), “Селянин” (1907 – 1909), “Черниговский край” (1917 – 1918).

Особливий різновид місцевих періодичних видань являли собою щорічники – календарі, які видавав Чернігівський губернський статистичний комітет. Крім того, духовна консисторія оприлюднила “Календари Черниговской епархии” на 1891 і 1892 рр.

Універсальні за своїм змістом, календарі складались з двох частин. До першої входили статистичні й довідкові дані, до другої – статті, замітки, документальні джерела з історії та етнографії Чернігівщини. Особливий інтерес під цим кутом зору становить “Черниговский историко – археологический отрывной календарь” на 1906 р., який містив різноманітний краєзнавчий матеріал ³.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. газети та журнали відмовились від невластивих їм функцій організаторів чи координаторів історико-краєзнавчих досліджень. Як відомо, саме так у середині XIX ст. будували свою роботу редактори неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей” М.М. Білозерський і О.В. Шишацький – Ілліч ⁴, а також редактор – видавець “Черниговского листка” поет Л.І. Глібов ⁵.

За нових умов газети та журнали стали своєрідною трибуною для істориків та краєзнавців, сприяли оперативному інформуванню громадськості про їхні знахідки та відкриття, запровадженню у науковий обіг невідомих раніше документів та матеріалів, популяризації історичних знань.

У газетах зі складною внутрішньою структурою, які склалися з двох паралельних випусків (“Черниговские губернские ведомости”, “Черниговские епархиальные известия”), історико – краєзнавчі публікації, як правило, вміщувались у так званій “неофициальной части”. Редакція “Земского сборника Черниговской губернии” досить часто друкувала матеріали з історії і етнографії краю у додатках до окремих номерів журналу. У багатьох газетах запроваджувались спеціальні рубрики, зокрема “Материалы из местной истории” (“Черниговские губернские ведомости”), “Из истории местного края”, (“Черниговская земская неделя”). Крім того, коштом авторів друкувались окремі відбитки статей і заміток.

Завдяки місцевій періодичній пресі наприкінці XIX – на початку XX ст. значно розширилась і збагатилась джерельна база історико-краєзнавчих досліджень. У цей період у газетах та журналах були опубліковані численні документи з історії регіону, зокрема “Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг.” ⁶

Значний інтерес для вивчення соціально-економічної та політичної історії міста ранньомодерної доби мали опубліковані у місцевих газетах та журналах універсали, жалувані грамоти, укази, купчі та інші юридичні документи XVII – XVIII ст., запозичені з фамільних архівів та приватних зібрань, які згодом загинули ⁷.

На зламі XIX – XX ст. помітно поживавилось вивчення археологічних старожитностей Чернігова та округи, що знайшло відображення у місцевій пресі. Започаткував систематичні археологічні розкопки в Чернігові у 70 – 80-х рр. XIX ст. відомий вчений, уродженець Чернігівщини Д.Я. Самоквасов. Під час XIV Археологічного з’їзду в Чернігові під його керівництвом були здійснені розкопки, в яких брали участь і місцеві дослідники М.П. Добровольський, Є.О. Корноухов, В.А. Шугаєвський. Так, матеріа-

ли, виявлені в урочищі “Татарська гірка” поблизу Чернігова, дозволили дослідникам зробити висновок про те, що Чернігів виник задовго до першої згадки про нього в давньоруському літопису. Численні статті та дописи на цю тему можна умовно розділити на декілька категорій. Передусім газети та журнали вели хроніку археологічних розвідок у Чернігові та інших місцинах губернії⁸. На їх сторінках часто вміщувалась інформація про знахідки кісток викопних тварин, знарядь праці первісної людини, старовинних монет та скарбів⁹. Місцева преса друкувала також аналітичні статті дослідників, присвячені окремим пам’яткам археології.

Значне місце на сторінках місцевої періодики належало публікаціям з історії церкви та духовенства, причому до уваги бралися й архівні матеріали, які засвідчували той факт, що у другій половині XVII – на початку XVIII ст. прихожани активно впливали на призначення священнослужителів¹⁰.

На цей період припадає помітне зростання інтересу до фамільної історії, генеалогії та геральдики. Тому не дивно, що “Черниговские губернские ведомости” оприлюднили дослідження відомого історика і громадського діяча середини XIX ст. О.М. Марковича¹¹. Достатньо широко представлена на сторінках місцевої преси історія місцевого дворянства, значну частину якого склали нащадки козацької старшини і православної шляхти¹². Слід зазначити, що в Чернігові у цей час жили відомі знавці дворянської старовини й генеалогії Г.О. Милорадович, П.Я. Дорошенко, В.Л. Модзалевський.

Як свідчать матеріали місцевої преси кінця XIX – початку XX ст., чернігівські дослідники приступили до вивчення історії промислового виробництва. Так, О.Ковалевський присвятив свою публікацію ремісничим цехам Чернігова в кінці XVIII ст.¹³

Аналіз газетних і журнальних публікацій свідчить про те, що чернігівські краєзнавці, спираючись на традиції своїх попередників, продовжували активно вивчати історію населених пунктів регіону. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у місцевій пресі були оприлюднені численні статті та нариси про минуле Чернігова. Автори цих публікацій не обмежувались загальновідомими фактами, а використовували нововиявлені матеріали з місцевих архівів та музеїв¹⁴. Увагу читачів приваблювали численні статті й замітки про старовинні чернігівські храми й монастирі¹⁵. Традиційний інтерес у краєзнавців викликала історія найстаріших навчальних закладів Чернігова, зокрема Чернігівської духовної семінарії, яка вела свій родовід від Чернігівського колегіуму початку XVIII ст. На особливу увагу заслуговують праці П. Добровольського, С. Нікольського, Д. Скворцова, М. Благовещенського¹⁶. У цей період з’явилися перші публікації з архіву Чернігівської чоловічої гімназії¹⁷. О.Ковалевський зібрав відомості про нездійснений проект створення в Чернігові у другій половині XVIII ст. університету¹⁸.

На сторінках періодичних видань побачили світ численні публікації про пам'ятники архітектури і образотворчого мистецтва ХІ – ХІХ ст.¹⁹ Значний інтерес становила студія В.Л. Модзалевського “Украинское искусство”, в якій на прикладі пам'яток Чернігова схарактеризовано численні жанри й основні риси українського мистецтва.²⁰ Водночас завдяки виступам газет і журналів, які сповіщали про факти знищення, руйнування і бездарної, непрофесійної реставрації окремих пам'яток, прояви вандалізму по відношенню до історико-культурної спадщини Чернігова ставали надбанням громадськості

Таким чином, місцева преса кінця ХІХ – початку ХХ ст. відіграла важливу роль у розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині. Місцеві дослідники – історики, археологи, етнографи успішно використовували періодичні видання як трибуну для поширення знань з історії краю. Зі сторінок газет і журналів того часу постає строка-тий калейдоскоп явищ, подій, персонажів, які вкупі складали яскраву картину багатовікового історичного минулого Чернігова.

---

1. Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917 гг.): Справочник. – М., 1957. – С. 7 – 8.

2. *Дмитрук В.* Нарис з історії української журналістики ХІХ ст. – Львів, 1969. – С. 76.

3. *Малинєвська В.М.* Чернігівські календарі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 96.

4. *Лазаревський А.М.* Памяти Н.М.Белозерского // Киевская старина. – 1897. – № I. – Отд. I. – С. 146 – 147; *Миронець І.О.В.* Шишацький – Ілліч: До характеристики українського роман-тичного стилю // Україна. – 1929. – № 34. – С. 36 – 38.

5. *Шевелів Б.* Тижневик “Черниговский листок” за редакцією Л.Глібова (1861 – 1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 447 – 450.

6. *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. // Земский сборник Черниговской губернии. 1902. – № 5 – 12; 1903. – № 1 – 6; 8, 10 – 11; 1904. – № 1, 2 (приложение).

7. Грамота царя Алексея Михайловича, данная им в 1661 городу Чернигову // Черниговские губернские ведомости. – 1892. – 6 июля. – Часть неофициальная; *Ефимов А.* Универсалы, грамоты и иные письменные памятники времени архиепископа Иоанна Максимовича // Вера и жизнь. – 1916. – № 9 – 10. – С. 103 – 107; та ін.

8. К археологическим раскопкам // Черниговское слово. – 1907. – 25 сентября, 10 октября; Археологические раскопки // Там само. – 1908. – 12 августа; К предстоящим раскопкам // Там само. – 1908. – 12 октября; Археологическая экскурсия // Там само. – 1908. – 16 декабря; Археологические раскопки // Там само. – 1909. – 6 июня, 20 июня, 1 августа; Археологическая экскурсия // Там само. – 1912. – 21 августа, 14 сентября.

9. Исторические памятники Черниговской губернии (городки и курганы) // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – 14 февраля. – Часть неофициальная; Археологическая находка – клад // Черниговское слово. – 1909. – 8 августа; Находки монет // Там само. – 1910. – 19 августа; та ін.

10. *Модзалевский В.Л.* Старинные договоры священников с прихожанами // Вера и жизнь. – 1912. – №10. – С. 58 – 68; № 12. – С. 41 – 48; № 13. – С. 47 – 52; *Его же.* К истории местного прихода // Черниговская земская газета. – 1917. – №17. – С. 13 – 15.

11. *Маркович А.* Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществях Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1899. – №56. – С. 58 – 60, ... 64 – 65. – Часть неофициальная.

12. Гербы малороссийских дворянских фамилий // Черниговские губернские ведомости. – 1892. – 23 января, 26 января, 30 января, 2 февраля. – Часть неофициальная; О родословной черниговских князей Голицыных // Там само. – 1893. – 21 января. – Часть неофициальная; та ін.

13. *Ковалевский А.* Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – 2 марта. – Часть неофициальная.

14. Чернигов в 1861 году // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – 19 августа. – Часть неофициальная; *Хижняков В.* Черниговская старина (1756 – 1810 г.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 2. – С. 76 – 117; Чернигов около 70 лет назад // Черниговское слово. – 1908. – 20 июля.

15. Ефимов А. Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060 – 1900). Его святыни и достопримечательности // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 13, 15 – 17, 20 – 23; 1901. – № 2 – 7. – Часть неофициальная; *Его же.* Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние // Черниговские епархиальные известия. – 1910. – № 10, 12, 14, 24; 1911. – № 3, 4, 14, 15, 16, 24. – Часть неофициальная.

16. *Никольский С.* Материалы для истории Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 207 – 213; *Добровольский П.М.* К истории Черниговской духовной семинарии // Там само. – 1902. – № 15. – С. 535 – 538; 1903. – № 10. – С. 304 – 309; 1904. – № 18. – С. 626 – 629; *Скворцов Д.* К 200-летию юбилею Черниговской духовной семинарии // Там само. – 1900. – № 7. – С. 221 – 233; та ін.

17. Див.: О разборе архива Черниговской мужской гимназии // Черниговские губернские ведомости. – 1902. – 2 сентября. – Часть неофициальная.

18. *Ковалевский А.* Проект основания университета в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – 27 января. – Часть неофициальная.

19. *Добровольский П.* К истории церкви на Бобровице, под Черниговом // Черниговские епархиальные известия. – 1905. – № 12. – Часть неофициальная; *Ефимов А.* Черниговские кафедральные соборы Златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский – священноисторические памятники-храмы XI в., их прошлое и современное состояние // Там само. – 1908. – : № 5, 7, 8 – 9, 11, 12, 13, 14, 21, 22, 23; та ін.

20. *Модзалевский В.Л.* Украинское искусство // Черниговский край. – 1917. – 28 октября, 1 ноября, 7 ноября, 14 ноября, 20 ноября.

ГРИГОРІЙ МИЛОРАДОВИЧ – ІСТОРИК СТАРОГО ЧЕРНІГОВА

Уродженець Чернігова громадський діяч та історик Григорій Олександрович Милорадович (1839 – 1905), який значною мірою прислужився розвитку краєзнавчих студій та пам'яткоохоронного руху на Чернігівщині, повсякчас цікавився минущиною і старожитностями рідного міста (Рис. 1) ¹.

Вивчаючи матеріали фамільного архіву, Г.О. Милорадович виявив і у 1883 р. оприлюднив на сторінках часопису “Черниговские епархиальные известия” лист губернатора Чернігівського намісництва А.С. Милорадовича до Г.О. Потьомкіна-Таврійського від 10 липня 1783 р., в якому йшлося про долю чернігівського Спасо-Преображенського собору ². Як відомо, всемогутній царедворець у травні 1783 р. відвідав Чернігів і звернув особливу увагу на цей величний, але занедбаний храм. Він наказав терміново виготовити і надіслати план собору, а також довідку з його історії. А.С. Милорадович поквапився виконати це доручення і незабаром надіслав Г.О. Потьомкіну лист, до якого додав “снятой с соборной здешней древней церкви Спаса план и описание времени начала построения, докончения и по разорении возобновления ея, взятое от здешнего архиерея”. Г.О. Милорадович оприлюднив повний текст цієї історіографічної пам'ятки, яку, правдоподібно, було впорядковано за безпосередньої участі тогочасного чернігівського єпископа Ієрофея Малицького, під назвою “Краткое описание собора Преображенского в Черниговской крепости состоящего, с показанием времени его заложения, совершения, создателей, гробниц, разорения, запустения, возобновления и наконец нынешнего состояния, вымеченное отчасти из летописи преподобного Нестора, в протчем из других достопамятностей дополненное” ³. Слід зауважити, що О.С. Гейда схильна вважати автором цього твору високоосвіченого священника Спасо-Преображенського собору І.І. Левицького, якому належить також “Реєстр князьям Черниговским и другим некоторым, погребенным в Чернигове”. Посилаючись на давньоруські літописи, автор “Краткого описания” називає фундатором храму Мстислава Володимировича, однак на підставі напису грецькими літерами, викарбованого “на столпе, с правой стороны”, стверджує буцім-то Спаський собор було засновано 1003 р. ⁴ Ця версія, до речі, викликала сумнів уже в О.Ф. Шафонського ⁵, а М.А. Маркевич висміяв її як породження “археологов разряда героического” ⁶. Завершення будівництва Спаського собору пам'ятка пов'язує зі Святославом Ярославичем, причому наголошується, що обидва князі-будівничі знайшли у цьому храмі вічний

спокій. У “Кратком описании” йдеться також про спустошливу навалу “тмочисленной и безбожной” орди Батия, але з посиланням на “Синопис” помилково зазначається, що Чернігів було захоплено і сплюндровано у 1240 р. Відтоді церква Спаса, “лишенная первобытных своя доброты, дрожайших утварей и благолепия”, довгий час “в запустении оставалась”. Відродженням храму упорядник завдячує чернігівському полковнику і генеральному обозному Війська Запорозького другої половини XVII ст. В.К. Дуніну-Борковському, про що свідчить “надгробная ... надпись при портрете” небіжчика, похованого в Успенському соборі Чернігівського Єлецького монастиря. У “Кратком описании” згадано і про руйнівні пожежі 1718 і 1750 рр., під час яких церква Спаса “снаружи и внутри сгорела и вовсе обветшала”. Насамкінець зазначається, що “первый сей и достопамятный из всероссийских церквей монумент благочествия древности”, попри усі негаразди й випробування, що випали на його долю, “непреклонный остается в протчем цел и невредим каменною своею крепостью”⁷. Слід зауважити, що сподівання на матеріальну підтримку ремонтно-реставраційних робіт з боку уряду справдилися лише на початку 90-х рр. XVIII ст., коли були виділені необхідні кошти. Реставрація Спасо-Преображенського собору тривала близько 7 років, і внаслідок цих робіт він набув сучасного вигляду⁸.

Опубліковане Г.О. Милорадовичем “Краткое описание” являло собою чи не першу розвідку про Спасо-Преображенський собор і засвідчило рівень історичних знань місцевих аматорів тієї доби. Варто наголосити, що ця пам’ятка була відома О.Ф. Шафонському, який використав її у своєму капітальному “Черниговского наместничества топографическом описании”, датованому 1786 р.⁹ Згадував про те, що на вимогу князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського у 1783 р. йому було надіслано план та історичну довідку про Спасо-Преображенський собор і автор ґрунтовних студій про церковні старожитності краю чернігівський архієпископ Філарет Гумілевський.

Г.О. Милорадович глибоко шанував цього, за його виразом, “замечательного иерарха и известного ученого”. До речі, саме Г.О. Милорадович на сторінках журналу “Киевская старина” у 1883 р. уперше порушив питання про долю наукової спадщини Філарета Гумілевського й авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии”¹⁰. Не дивно, отже, що на підставі доробку Філарета Гумілевського він упорядкував ілюстрований науково-популярний нарис “Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского”, що протягом 1889–1890 рр. вийшов у Чернігові двома виданнями, сукупний наклад яких становив 26 тис. примірників. Йдучи по стопах свого видатного попередника, Г.О. Милорадович досить докладно переповів історію цих видатних пам’яток давньоруської архітектури. Крім того, нарис містив інформацію про похованих у Спасо-Преображенському і Борисоглібському соборах князів та церковних ієрархів, а також про реліквії, що зберігались у храмових

ризниціях¹¹. Певний інтерес становить міркування Г.О. Милорадовича з приводу зображення “в Спасском соборе, в правом западном углу от башни “Красный Терем” на арках” блаженних митрополита Київського Костянтина і князя Ігоря: “не было ли тогда из Красного терема подземного хода под церковь, и не над их ли гробами их лики изображены”¹². Водночас Г.О. Милорадович дещо доповнив відомості, свого часу наведені Філаретом Гумілевським. Так, спираючись на публікації місцевих краєзнавців, зокрема О.І. Ханенка, він більш детально розповів про поховання чернігівського архієпископа кінця XVII ст. Феодосія Углицького, нетлінні мощі якого покоїлися у Борисоглібському соборі¹³. Г.О. Милорадович відзначив також особистий внесок Філарета Гумілевського у реставрацію Борисоглібського собору: 1861 р. він “пожертвовал 6000 р., вырученных за свои сочинения” та “устроил новый иконостас в византийском стиле”¹⁴. За свідченням Г.О.Милорадовича, у 1889 р. Борисоглібський собор був “внутри совершенно заново реставрирован в строго византийском стиле XII века. Стены, потолки и арки расписаны разноцветными орнаментами, карнизы и барельефы на потолках и арках позолочены, на стенах написаны на золотом фоне изображения святых, и между прочими князь Игорь Черниговский, св. Никола Святоша Черниговский и св. князь Михаил Черниговский, преп. Антоний Печерский, уроженец Любеча, и картины из священной истории Нового Завета; иконостас и киоты заново позолочены, в иконостасе снят средний ярус”¹⁵. Ці відомості набувають особливого значення, адже Борисоглібський собор зазнав серйозної руйнації за часів Другої світової війни, і від колишнього інтер’єру практично нічого не залишилося. Як зазначив Г.О. Милорадович, у 80-х рр. XIX ст. тривало подальше дослідження Спасо-Преображенського собору. Зокрема, у травні 1881 р. за дорученням президента імператорської Академії мистецтв великого князя Володимира Олександровича архітектор і художник А.М. Павлінов здійснив “съёмку плана и фасада” пам’ятки “с научной целью для Археологического общества” і виступив з повідомленням про Спасо-Преображенський собор на засіданні “Санкт-Петербургского общества архитекторов”¹⁶. Насамкінець Г.О. Милорадович зауважив, що “в скором времени начнется полная реставрация Преображенского собора, на средства, собираемые от лиц, которым дорога свято-отечественная старина”¹⁷. Благодійницької цілі переслідував і цей видавничий проект Г.О. Милорадовича, розрахований на широкі кола читачів-шанувальників старовини. Не випадково на обкладинці книги зазначалося: “Пожертвования на реставрацию соборов высылаются в Чернигов, на имя соборного старосты”. Справді, влітку – восени 1891 р. у Спасо-Преображенському соборі “на пожертвования, собранные церковным старостою” губернатором О.К. Анастасьєвим, були проведені масштабні ремонтно-реставраційні роботи¹⁸. Цікаво, що у 1893 р. невдовзі після від’їзду О.К. Анастасьєва з Чернігова розглядалося питання про призначення Г.О. Милорадовича цер-

ковним старостою Спасо-Преображенського собору¹⁹.

Справжньою пам'яткою архітектури доби класицизму був споруджений у 1790 р. на околиці старого Чернігова – Застриженні дерев'яний будинок родини Милорадовичів (Рис. 2). “Сто лет стоит он твердо на своем месте, бодро смотрит вдаль, и бремя лет не оставляет на нем следов, благодаря искусству строителя и заботам о нем владельцев, охранявших его как дорогое семейное достояние, – зазначалося у статті “К столетию дома графа Милорадовича в Чернигове”, оприлюдненій 1890 р. у газеті “Черниговские губернские ведомости”. – Есть ли в Чернигове другие дома, сто лет постоянно остававшиеся в одном и том же семействе? Мы полагаем, что таковых вовсе нет; но много ли таковых в других городах?”²⁰. Публікація анонімна, але уважний аналіз тексту не залишає сумнівів: авторство належало Г.О. Милорадовичу. З органічно властивими йому повагою до родинних традицій і замилюванням фамільними старожитностями Г.О.Милорадович створив не тільки цікавий сам по собі нарис історії цього родинного гнізда, але й колоритний портрет його мешканців – своїх дідуся й бабусі, батька й матері. “Старые семейные дома имеют свою прелесть, – зауважив дослідник, – прошлое время и прежние люди оставляют на них свой отпечаток, частица их еще витает в них; старые стены крепко сомкнули прошлое и напоминают о нем современникам; люди многих поколений, проходившие в этих залах, оставили на стенах их свои тени”. Г.О. Милорадович навів також цікаві відомості про перебування в будинку у 1816 і 1817 рр. імператора Олександра I, старовинні меблі, пам'ятки мистецтва, фамільні реліквії²¹. Після встановлення радянської влади будинок Милорадовичів у 1919 р. було націоналізовано. Деякий час у ньому функціонував Музей поміщицького побуту або, згідно тогочасної термінології, III Радянський музей. Під час останньої війни будинок було знищено²².

Як відомо, помітне місце у науковій спадщині Г.О. Милорадовича належало студіям з фамільної історії та генеалогії українського дворянства. Історією своєї родини Г.О. Милорадович захопився ще замолоду і безупинно досліджував її до кінця життя. Джерельну базу цих студій становив передусім багатий фамільний архів. За свідченням фахівців, Г.О. Милорадович “старанно збирав родові документи, систематизував їх по одноманітних групах, оправляв у палітурки”²³. У розпорядженні дослідника була також велика родинна бібліотека, що налічувала понад 16 тис. томів книг та періодичних видань, причому значна їх частина стосувалася вітчизняної історії²⁴. Нарешті, у цьому контексті слід згадати про унікальну фамільну картинну галерею, яку Г.О. Милорадович ретельно поповнював і дбайливо зберігав. Вона складалася з майже 30 портретів XVIII – XIX ст., на яких були зображені численні представники родин Милорадовичів та інших споріднених фамільій²⁵. З особливим пієтетом дослідник ставився до свого далекого предка по жіночій лінії чернігівського полковника і наказного

гетьмана Лівобережної України П.Л. Полуботка. Г.О. Милорадович дбайливо зберігав пов'язані з його іменем реліквії, прагнув увічнити пам'ять про своїх далеких предків. Як відомо, духовні й світські можновладці зазвичай знаходили свій останній притулок у найбільш шанованих стародавніх храмах та монастирях, і родина Полуботків не становила винятку з цього правила. Відтак, Г.О. Милорадович встановив в Успенському соборі Чернігівського Єлецького монастиря мармурові меморіальні дошки на честь батька і бабусі П.Л. Полуботка – Леонтія Артемовича і Фотимії Прокопівни, а у Спасо-Преображенському соборі – на честь його першої дружини Євфимії Василівни, племінниці гетьмана Лівобережної України І.С.Самойловича²⁶, які прикрашали інтер'єр цих пам'яток давньоруської архітектури, але не збереглися до наших днів. Втім, у жовтні 1978 р. під час земляних робіт на подвір'ї Єлецького монастиря поблизу Успенського собору було випадково виявлено фамільний склеп Полуботків. На одній з напівзотлілих домовин збереглися срібний хрест, напис на якому засвідчив, що в ній спочивав прах Л.А. Полуботка²⁷.

Значний інтерес становила виявлена в архіві Чернігівського окружного суду і уперше опублікована Г.О.Милорадовичем у 1862 р. унікальна “Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков”²⁸. Дослідник слушно зазначив у передмові, що “опись имущества знаменитого Полуботка представляет богатые материалы для исследования украинской старины”, а оскільки “Полуботок был одним из богатейших украинцев своего времени, ... она исчерпывает предмет почти во всей его полноте”²⁹. Цей висновок згодом конкретизували П.М. Савицький та В.Л. Модзалевський, які у своїй праці “Очерки искусства Старой Украины. Чернигов” на підставі публікації Г.О. Милорадовича детально реконструювали садибу П.Л. Полуботка й зауважили: “По усадбѣ Полуботка нельзя судить о рядовой черниговской, хотя бы старшинской, усадбѣ начала XVIII в.; из черниговских она, вероятно, богатейшая; одна из самых богатых во всей Украине; но несомненно – она чрезвычайно характерна для страны и эпохи”³⁰. Принагідно згадаємо, що садиба П. Полуботка на Застриженні схематично зображена на знаменитому “Абрисі Чернігівському” 1706 р.³¹ Г.О. Милорадович також опублікував кілька добірок різнорідних документів з історії родини Полуботків. До них увійшли грамоти російських самодержців та універсали українських гетьманів, матеріали судочинства, купчі, листування, уривки з місцевих літописів XVII – XVIII ст.³²

Г.О. Милорадовичу належить також низка історико-біографічних нарисів про видатних представників його родини, які були безпосередньо пов'язані з Черніговом. Так, він стисло схарактеризував життєвий шлях останнього чернігівського полковника П.С. Милорадовича (1723 – 1799), який одружився з правнучкою П.Л. Полуботка і в такий спосіб успадкував численні маєтності наказного гетьмана³³. Натомість військо-

ву й державну діяльність першого губернатора Чернігівського намісництва А.С. Милорадовича (1727 – 1796) історик висвітлив набагато докладніше. Ґрунтовна студія Г.О. Милорадовича про нього під дещо видозміненою назвою витримала три видання, які містили, зокрема, добірку листів російських можновладців до А.С. Милорадовича та грамот імператриці Катерини II на його ім'я³⁴. Високу оцінку діяльності А.С. Милорадовича загалом поділяють і сучасні дослідники, які водночас наголошують, що “українська політична еліта останньої третини XVIII ст. ... слугувала покірним зняряддям у руках російського уряду у справі ліквідації залишків автономії Гетьманщини та її інкорпорації до складу імперії”³⁵. Г.О. Милорадович також неодноразово звертався до постаті свого діда, вихованця Геттінґенського університету, військового і державного діяча Г.П. Милорадовича (1765 – 1828). Цікаво, що серед його документів Г.О. Милорадович “нашёл “Историю Малороссии”, написанную им на немецком языке, вероятно, вскоре после возвращения из Геттингена или в самом Геттингене” й доведена до 1660 р.³⁶ Саме він облаштував фамільну садибу в Чернігові й звів згаданий вище ошатний будинок. “Вы останавливаетесь перед портретом красавца с большими чёрными глазами и напудренными волосами, это тот же Григорий Петрович, – засвідчив Г.О. Милорадович. – Шкапы до сих пор наполнены его книгами, заметками, планами церквей и домов, которые он устраивал в многочисленных своих имениях, ... наконец альбомами заграничных путешествий”³⁷.

Безпосереднє відношення до сімейної історії мав найбільший за масштабом і найцікавіший за змістом археографічний проект Г.О. Милорадовича, який був частково реалізований за участю видатного українського історика О.М. Лазаревського. Йшлося про “систематическое издание” документів з приватного зібрання можновладця під назвою “Любецкий архив графа Милорадовича”, який спершу був оприлюднений у журналі “Киевская старина”, а потім окремою книгою³⁸. До нього увійшло кілька документальних комплексів, підготовлених до друку О.М. Лазаревським. Один з них являв собою родинне листування Н.С. Полуботок із зятем П.С. Милорадовичем та онукою Н.П. Лашкевич. На думку О.М. Лазаревського, воно “рисует нам частную жизнь новонародившегося тогда малорусского дворянства, причем особое внимание привлекает к себе типическое лицо умной и энергической Н.С. Полуботок, письма которой свидетельствуют о том значительном развитии, которое могла иметь малорусская женщина второй половины XVIII в.”³⁹ Ще один комплекс складався з листів П.С. Милорадовича, що стосувалися здебільшого майнових і родинних справ. Вони, зокрема, свідчили про те, “на чем сосредотачивались интересы тогдашнего панского хозяйства” наприкінці XVIII ст.⁴⁰ Слід зазначити, що родинний архів і фамільна портретна галерея Милорадовичів (за незначним винятком) загинули під час Другої світової війни, відтак публікації історика правлять нині за першоджерело⁴¹.

Отже, Г.О.Милорадович висвітлив окремі сторінки середньовічної та ранньомодерної історії Чернігова й запровадив у науковий обіг значний масив нововиявлених документів, які зміцнили джерельну базу регіональної історіографії. У його книгах, статтях і замітках наведено цікаві, а почасти й унікальні відомості про повсякденне життя й побут представників місцевої соціально-політичної еліти XVIII – початку XIX ст., які належали до козацької старшини, поступово nobilitованої урядом Російської імперії.

...Крім садиби в Чернігові Г.О. Милорадович володів маєтком у Любечі, де він провів останні місяці свого життя і помер 13 серпня 1905 р. Наступного дня труну було доправлено до Чернігова. 16 серпня небіжчика відспівали у Воскресенській церкві, а потім у супроводі духовенства й військового оркестру перевезли до родинного склепу у Троїцькому соборі, де він знайшов вічний спокій поруч з могилами своїх предків⁴².

---

1. Див.: *Оглоблин О.* Милорадович Григорій // *Енциклопедія українознавства: Словникова частина.* – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1534; *Коваленко О.Б.* Історія Північного Лівобережжя у науковій спадщині Г.О.Милорадовича // *Чернігівська земля у давнину і середньовіччя.* – К., 1994. – С. 9 – 11; *Його ж.* Милорадович Григорій Олександрович // *Українські архівісти: Біобібліографічний довідник.* – К, 1999. – Вип. 1. – С. 231 – 233; та ін.

2. *Милорадович Г.* Письмо Черниговского наместничества губернатора генерал-поручика Андрея Степановича Милорадовича к князю Г.А. Потемкину-Таврическому с приложением описания Спасо-Преображенского собора // *Черниговские епархиальные известия.* – 1883. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 11 – 14.

3. Там само. – С. 12 – 14.

4. Там само. – С. 12.

5. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 273.

6. *Маркевич Н.* Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – С. 35 – 36.

7. *Милорадович Г.* Письмо Черниговского наместничества губернатора ... – С. 12 – 14.

8. *Федоренко П.* З історії старого Чернігова // *Україна.* – 1930. – Вересень (Кн. 43). – С. 37–47; *Коваленко О.Б.* Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // *Старожитності Південної Русі.* – Чернігів, 1993. – С. 172.

9. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 273 – 274.

10. Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 657– 658. Докладніше див.: *Коваленко О.Б., Тарасенко О.Ф.* До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” // *Україна і Росія в панорамі століть.* – Чернігів, 1998. – С. 195 – 206.

11. *Милорадович Г.* Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Бори-

- соглебского с видом соборов. – Чернигов, 1889. – С. 1 – 21.
12. Там само. – С. 26.
  13. Там само. – С. 18 – 19.
  14. Там само. – С. 20.
  15. Там само. – С. 21.
  16. Там само. – С. 26.
  17. Там само. – С. 11.
  18. *Добровольский П.М.* Архив Черниговского кафедрального собора // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. II. – С. 51 – 58.
  19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. – Ф. XIII. – Спр. 3142.
  20. К столетию дома графа Милорадовича в Чернигове. 1-го октября 1790 – 1-го октября 1890 года // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 77. – Часть неофициальная. – С. 4.
  21. Там само.
  22. Див.: *Арендар Г., Лихачова С.* Чернігівський історичний музей у 20 – 90-ті роки // Родовід. – 1996. – Ч. 2 (14). – С. 45.
  23. *Коваленко О.* Праця П.К. Федоренка “Архів Милорадовичів” // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 150 – 154.
  24. *Иваск У.Г.* Частные библиотеки России. – СПб., 1912. – Ч. II. – С. 9.
  25. Див.: *Таруцзова М.* Портрети червоної вітальні. – Чернігів, 1930. – С. 5 – 8.
  26. *Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – С. 311 – 312 (“Дополнение к напечатанным родословным”).
  27. *Тимошенко В.І., Ватау Н.В.* Знахідки з поховання Леонтія Полуботка // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 117 – 119.
  28. *Милорадович Г.* Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. I – IV, 1 – 90.
  29. Там само. – С. I – IV.
  30. *Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н.* Очерки искусства Старой Украины. Чернигов // Підготовка до друку і передмова *О.Б. Коваленка* // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 131.
  31. Див.: *Пляшко Л.А.* Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – С. 14, 32 – 33; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 31 – 32.
  32. *Милорадович Г.* Акты, до маетностей Полуботков относящиеся // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн.3. – Смесь. – С. 91 – 133; *Його жс.* О роде дворян Полуботок. – К., 1870. – С. 23 – 65; *Його жс.* Акты фамилии Полуботок: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1889. – 62 с.
  33. *Милорадович Г.* Биографические очерки замечательных Милорадовичей. – Чернигов, 1856. – С. 10 – 12.
  34. *Милорадович Г.* Андрей Степанович Милорадович. – Чернигов, 1892. – С. 18 – 61.

35. Див.: *Гринь О.* До біографії першого чернігівського губернатора Андрія Милорадовича // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 73 – 79.
36. *Милорадович Г.* Биографические очерки замечательных Милорадовичей... – С. 15 – 27.
37. К столетию дома графа Милорадовича в Чернигове... – С. 4.
38. Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вып. 1. – 255 с.
39. *Лазаревский А.* [Предисловие] // Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вып. 1. – С. II.
40. Там само. – С. II – III.
41. Див.: *Половникова С.* Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського: Каталог колекції // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 46 – 66.
42. “Нестор русского дворянства” // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 188. – Часть неофициальная. – С. 2; Памяти графа Григория Александровича Милорадовича // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 201. – Часть неофициальная. – С. 2. Див. також: *Ясновська Л.* Поховання Григорія Милорадовича // Старий Чернігів. – 1993. – № 2. – С. 3.

Рис. 1. Г.О. Милорадович.

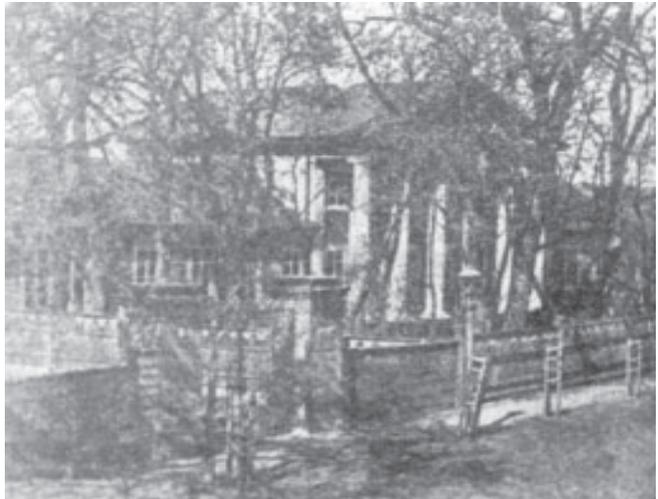

Рис. 2. Будинок Милорадовичів у Чернігові.

Олександр Коваленко, Олександр Рахно,
Андрій Курданов

ВАСИЛЬ ХИЖНЯКОВ ТА ЙОГО “ЧЕРНИГОВСКАЯ СТАРИНА”

Рис. 1.
В.М. Хижняков

Серед наукових праць з історії ранньомодерного Чернігова одне з чільних місць по праву посідає студія “Чернігівська старина (1765 – 1810 гг.)”, що належить перу відомого громадського діяча Василя Михайловича Хижнякова (1842 – 1917), який значною мірою прислужився розвитку місцевого самоврядування в регіоні (Рис. 1). Він народився у родині чиновника духовного відомства, закінчив Київський університет св. Володимира й після нетривалого перебування на посаді вчителя Пінської гімназії був переведений до Чернігова. Протягом 1866 – 1879 рр. В. Хижняков викладав у Чернігівській чоловічій гімназії спочатку латину, а потім російську словесність¹.

У 1870 р. він був уперше обраний гласним новоствореної Чернігівської міської думи й одразу ж увійшов до складу аж сімох її комісій. На нього, зокрема, були покладені обов’язки дільничного попечителя під час епідемії холери, розпорядника новозаснованої недільної школи.

Активна діяльність вчителя знайшла відповідну оцінку в його одноголосному обранні 1873 р. членом міської управи². У 1875 р. В. Хижняков був знову обраний гласним Чернігівської думи і міським головою, обов’язки якого виконував протягом наступних 12 років³. Саме тоді було закладено підвалини міського благоустрою: побудовано водогін, розпочато брукування вулиць, встановлено гасове освітлення, організовано ветеринарно-санітарний нагляд, відкрито лікарську амбулаторію, приведено у порядок цвинтар, упорядковано пожежну і будівельну служби, створено міський банк, відкрито страхове товариство, облаштовано базар, зрештою видано більшість обов’язових постанов думи, що зберігали свою чинність і на початку ХХ ст.⁴ Усі ці заходи призвели до того, що умови життя городян значно покращились, а народжуваність у місті почала перевищувати смертність.

Водночас В. Хижняков був обраний гласним Чернігівського повітового та губерньського земських зібрань на п’яте (1877 – 1879 рр.) та сьоме (1883 – 1885 рр.) трирічч-

чя. 18 грудня 1886 р. переважною більшістю голосів гласних Чернігівського губернського земського зібрання (44 проти 16) він був обраний головою губернської земської управи. Того ж таки дня його обрали й членом губернської училищної ради та попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії⁵. За цих обставин В. Хижняков змушений був 1 лютого 1887 р. скласти повноваження міського голови й гласного думи. Після запровадження Міського положення 1892 р. він повернувся до складу думи і перебував гласним до 1901 р., беручи діяльну участь у водогінній, училищній та інших комісіях. З його ініціативи у місті було збудовано водонапірну башту, започатковано електричне освітлення вулиць та площ. Крім того, за дорученням думи В.М. Хижняков упорядкував звід її постанов за 27 років (1870 – 1897)⁶.

Не менш ваговою була його діяльність на посаді голови Чернігівської губернської земської управи, на якій він перебував три строки і залишив головування в земській управі 30 січня 1896 р., відмовившись виставити свою кандидатуру на виборах голови “за станом здоров’я”⁷. У 1897 р. В. Хижняков знову було обрано Чернігівським міським головою, але міністр внутрішніх справ не затвердив його на цій посаді. Останні роки життя він провів у невеликому маєтку в с. Кезі Чернігівського повіту, але від земських і міських справ не відійшов, залишаючись гласним повітового та губернського земських зібрань, а також гласним міської думи. У 1901 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ В. Плеве В. Хижняков, як “політично неблагонадійний”, був відданий на два роки під гласний нагляд поліції за те, що, перебуваючи в Петербурзі, поставив свій підпис під протестом літераторів і громадських діячів проти побиття учнівської молоді поліцією під час політичної демонстрації на Казанській площі. Внаслідок цього В. Хижняков вибув з числа гласних Чернігівської міської думи⁸, але згодом знову обирався гласним Чернігівського повітового і губернського земських зібрань⁹.

Зазначимо, що В. Хижняков був одним з членів-засновників Чернігівської громадської бібліотеки, яка розпочала свою діяльність 15 березня 1877 р., входив до складу правління і чотири роки очолював його¹⁰.

За тривалу керівну діяльність у громадських установах В. Хижняков отримав чин статського радника і був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня. У 1901 р. керівництво Чернігівської міської думи звернулося з клопотанням до чернігівського губернатора щодо присвоєння звання “Почесний громадянин” активним гласним думи К. Ходоту, І. Шрагу та В. Хижнякову. Однак губернатор Є. Андрієвський у поданні на ім’я міністра внутрішніх справ від 24 жовтня 1901 р. з цього приводу, зокрема, зазначив: “Указать что-либо выдающееся в личной деятельности каждого из них на пользу города Чернигова и его обывателей решительно нельзя, а потому в виду циркуляра от 5 августа 1892 г. за № 7558-8000 я, со своей стороны, полагал бы ходатайство Думы, о

дарованим указаним особам почесного громадянства, признати неподлежачим задоволенню. К сему имею честь присовокупить, что Хижняков по обвинению в политической неблагонадежности подчинен надзору полиции с 17 апреля 1901 г. сроком на два года”. Відтак відповідь міністра внутрішніх справ чернігівському губернатору від 6 листопада 1901 р. була прогнозована: “Вследствие представления за № 1027, долгом считаю уведомить Ваше Превосходительство, что и я, с своей стороны, согласно с Вашим заключением, не усматриваю достаточных оснований к удовлетворению ходатайства Черниговской городской думы о присвоении звания почетных граждан города Чернигова гласным названной городской думы: Хижнякову, Ходоту и Шрагу”¹¹.

В. Хижняков помер у ніч з 27 на 28 лютого 1917 р., коли в Петрограді перемогла Лютнева революція, а в Чернігові губернські гласні збиралися на чергове земське зібрання. 1 березня після похоронної відправи у Вознесенській церкві траурний кортеж рушив на міський цвинтар. Біля будинку, де він жив, а також біля губернської земської та міської управ були відслужені літії. Поховали В.М.Хижнякова на міському цвинтарі¹².

27 липня 1917 р. прах В. Хижнякова у супроводі рідних і близьких був перевезений до с. Кезі Чернігівського повіту і там після панахиди перепохований у задалегідь підготовленому склепі. На могилі В. Хижнякова, згідно з його заповітом, був поставлений великий дубовий хрест як символ щирої і чистої душі небіжчика й могутності його духу¹³.

В. Хижняков залишив по собі значну й різноманітну наукову спадщину. Він створив, зокрема, низку нарисів і статей, що проливають світло на історичну минувшину краю та актуальні проблеми тогочасної дійсності¹⁴, а його посмертно опубліковані спогади належать до “золотого фонду” вітчизняної мемуаристики¹⁵. Як зауважив сам В. Хижняков, “в бытность свою городским головою в Чернигове, я ознакомился в 1885 г. с состоянием архива городской думы, насколько было возможно привел его в порядок и убедился, что в нем есть немало ценного для истории города. На основании этого материала я решил составить очерк состояния Чернигова в конце прошлого века. Тогда же сделал немало выписок из дел, но затем в 1886 г. я был избран председателем губернской земской управы и не имел уже возможности продолжать эту работу. Теперь, на досуге разобравшись в этих выписках, я нашел небесполезным поделиться с читателями фактами, взятыми из первоисточника”. Такою була передісторія студії В. Хижнякова “Черниговская старина (1765 – 1810 гг.). По архивным бумагам городской думы”, яка у 1899 р. була опублікована на сторінках “Киевской старины”¹⁶, а наступного року з дозволу автора та редакції часопису побачила світ у “Земском сборнике Черниговской губернии”¹⁷.

Праця В. Хижнякова складається з семи нарисів, які базуються передусім на до-

кументах архіву міської думи, а також на картографічних і описово-статистичних джерелах тієї доби й, у першу чергу, на ґрунтовному “Черниговского наместничества топографическом описании” О. Шафонського¹⁸.

Слід зазначити, що Чернігів на зламі XVIII – XIX ст. переживав досить складний період своєї історії за умов остаточної інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії. Трансформація органів міського самоврядування, яке існувало в Чернігові на підставі приписів магдебурзького права ще з 1623 р., згідно з Жалуваною грамотою містам 1785 р. породжувала численні колізії у житті й побуті городян. Саме вони й опинилися в центрі уваги В. Хижнякова.

Зокрема, дослідник досить детально зупинився на процесі передачі новоствореній міській думі нерухомого майна, яким раніше володів Чернігівський магістрат. Йшлося передусім про орні землі, сіножаті та озера у заплаві р. Десни. Бюджет міської думи, як засвідчив В. Хижняков, натовді формувався за рахунок надходжень від оренди крамниць, шинків, вітряків, земельних ділянок, риболовель, а також чиншу, який сплачували колишні “магістратські піддані”. У 1786 р., за спостереженням В. Хижнякова, прибутки місцевого бюджету становили понад 10 000 руб., а видатки близько 12 000 руб. – “то есть цифры остались почти те же, что были в 1786 г.”. Місцеві купці й міщани утримували натовді 48 шинків. Водночас, незаконний продаж спиртних напоїв відбувався ще у 22 шинках, які здебільшого належали козацькій старшині та монастирям. Наприклад, військовий товариш М. Константинович облаштував у своєму дворі гуральню, шинок і трактир. Натомість надходження від чотирьох ярмарків, які проводились щороку в Чернігові (Прокопіївський, Хрещенський, Євстафіївський та Десятинний), були мізерними через незначний обсяг товарообігу. Загалом, тільки один чернігівський купець – І. Єнько належав до першої гільдії і вів значну торгівля із закордонням, завозячи звідти, головним чином, сукно та сільськогосподарські знаряддя праці. У стані стагнації перебувала й промисловість – її репрезентували ремісничі майстерні, гуральні та цегельні, які задовольняли потреби мешканців міста і навколишніх сіл¹⁹.

В. Хижняков навів цікаві відомості про жалогідну “обстановку городского управления” на початковому етапі існування міської думи, яка спершу винаймала для своїх потреб звичайні “обывательские дома”. Лише в липні 1806 р. вона облаштувалася у власному будинку, зведеному на позичені кошти. До речі, саме у цій споруді, до якої у 1886 р. було добудовано другий поверх, міська дума працювала аж до її ліквідації радянською владою. В. Хижняков з’ясував прізвища перших голів Чернігівської міської думи й наголосив, що усі вони (за винятком військового товариша Д. Леонідова) походили з купців та міщан²⁰.

Дослідник також докладно проаналізував “предметы городского управления”. За

громадським порядком наглядали поліцейські, але до 1799 р. їхні функції почергово виконували виборні особи з числа городян. Протипожежний реманент, який міська дума успадкувала від магістрату, був у непридатному стані, а пожежна команда не мала власного приміщення і достатньої кількості коней. Місто освітлювалося тільки у святкові дні, коли на головних вулицях центральної частини у ліхтарях запалювалися сальні свічки. Крім кількох старовинних “шпиталів” при церквах, у Чернігові наприкінці XVIII – на початку XIX ст. діяли кілька богаділень, одну з яких утримувала міська дума. Вона також опікувалася буцегарнею – “острогом”, дерев’яне приміщення якого за непридатністю у 1801 р. було продано на торгах. Натомість поблизу Єлецького монастиря коштом міської думи було побудовано нову в’язницю. Щороку вона асигнувала 2 000 руб. на потреби Головного народного училища, відкритого у 1789 р. на території секуляризованого П’ятницького монастиря. У 1805 р. його було реорганізовано в гімназію й розміщено в будинку генерал-губернатора в історичному центрі міста. В. Хижняков також знайшов у документах 1801 р. згадки про міське ремісничє училище, але розгорнути цей цікавий сюжет за браком джерел не спромігся ²¹.

Численні негаразди В. Хижняков виявив у “состоянии городского управления”. Звітність про використання коштів міського бюджету подавалася думою до державних установ несвоєчасно. Бракувало точних відомостей про чисельність мешканців і міські маєтності. Лише у 1799 р. згідно з указом Сенату розпочалося їх обмежування навколо міста на 2 версти, а у 1810 р. цю дистанцію було позначено межовими стовпами. Ремствування городян і переїжджих викликав хаос на міському поромному перевозі через Десну, де напівп’яні поромники, “довлетворя своему корыстолюбию, вымогают у переезжающих деньги и, не наблюдая никакой очереди, перевозят тех, кто больше заплатит”. У 1787 р. міська дума витратила близько 1 500 руб. на спорудження “плавного” моста, аби хоч якось полегшити переправу через Десну ²².

Значний інтетес становить здійснена В. Хижняковим на підставі “отрывочных заметок” у документах, “найденного в архиве думы плана Чернигова 1790 г.”, а також праці О. Шафонського реконструкція топографії міста на зламі XVIII – XIX ст. Дослідник засвідчив, що Чернігів натовді складався з 6 частин. Найдокладніше він схарактеризував першу і головну з них – колишню фортецю, яка натовді “окружена была валом и сухим рвом на протяжении более 1,5 версты”. До катастрофічної пожежі 1750 р., крім фортифікаційних споруд, храмів та установ, “здесь находились дома более знатных и зажиточных жителей, избравших для поселения место, защищенное от частых в прежнее время неприятельских вторжений. Улицы были очень тесны, а дома ... с выступающими верхними этажами, затенявшими улицы до того, что на них долго, говорят, не таял лед”. Більш стисло В. Хижняков описав інші частини міста, повсякчас звертаючи увагу на рештки стародавніх укріплень й вуличну мережу. Водночас

деякі згадані в документах топоніми атрибутувати досліднику не вдалося. Насамкінець В. Хижняков згадав про суттєве перепланування міста на початку ХІХ ст., пов'язане, зокрема, з ліквідацією Чернігівської фортеці²³.

Зі структури студії В. Хижнякова за своєю тематикою дещо випадають два розділи, присвячені єврейській громаді міста й перебуванню імператриці Катерини ІІ на Чернігівщині під час її подорожі на південь України у 1787 р. Посилаючись на донесення чернігівського полковника В. Ізмайлова, історик зазначив, що у 1736 р. на території Чернігівського полку мешкало лише 49 євреїв-переселенців з Речі Посполитої, а у самому Чернігові їх не було взагалі. Втім, вже за півстоліття єврейські купці розгорнули в місті досить активну діяльність. Єврейське населення швидко зростало, і у виявлених В. Хижняковим документах 1809 р. згадувались релігійна громада – кагал і окреме кладовище²⁴. Що ж до проїзду Катерини ІІ через Чернігів, то у розпорядженні В. Хижнякова були документи, які висвітлювали здебільшого підготовку до зустрічі імператриці та її численного почту. Йшлося про належну організацію переправи через Десну, визначення й облаштування будівель, у яких вони мали зупинитися. “Дорога от почтового двора за Стрижнем до крепости была обсажена сосонками, – засвідчив В. Хижняков. – “Непорядочные строения” на пути императрицы были снесены”. На жаль, будь-яких подробиць про перебування Катерини ІІ в Чернігові він не навів через брак відповідних джерел в архіві міської думи²⁵.

Як бачимо, В. Хижняков як історик і міський голова досить критично висвітлює діяльність дореформеної міської думи, яка повсякчас потерпала від сваволі місцевої адміністрації та хронічної нестачі коштів, – він належав до покоління громадських діячів, які прийшли до органів місцевого самоврядування після їх докорінної трансформації під час буржуазних реформ 60 – 70-х рр. ХІХ ст. Водночас студія В. Хижнякова відрізняється фактографізмом, притаманним позитивістській методології історичного дослідження. Він демонстративно уникає будь-яких узагальнень і своє головне завдання вбачав у запровадженні в науковий обіг нововиявлених відомостей про старий Чернігів, які “могут пригодиться для историка”. Тим більше, що, за твердженням В. Хижнякова, “деловые бумаги того времени не отличались таким сухим формальным тоном, какой установился в них в последнее время. В них нередко проглядывает наивность, иногда звучит юмор, а иногда выражаются ... возвышенные человеческие чувства”. Принагідно зауважимо, що архів Чернігівської міської думи протягом ХХ ст. зазнав значних втрат, відтак дослідження В. Хижнякова набуває значення першоджерела.

На наш погляд, В. Хижнякову поталанило відтворити колоритне обличчя ранньомодерного Чернігова, що перебував на крутозламі від козацької доби до імперського періоду своєї історії. У цьому сенсі В. Хижняков продовжив працю О. Шафонського,

який довів виклад подій до 1786 р. Цікаво, що один з наступників В. Хижнякова на посаді міського голови А. Верзилов (також вихованець Київського університету св. Володимира) невдовзі узагальнив доробок своїх попередників у нарисі з історії Чернігова, вміщеному в збірнику “Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления (1870–1901 гг.)” (Чернігів, 1901), а потім виданому окремою книгою під назвою “Очерк истории города Чернигова” (Чернігів, 1908). Загалом, попри об’єктивно зумовлені недоліки, студія В. Хижнякова витримала випробування часом і заслуговує на критичне використання на сучасному етапі розвитку історичної науки та краєзнавчого руху.

-
1. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – Ч. 3. – С. 365; Тутолмин М.Т. Столетие Черниговской гимназии 1805–1905. Краткая историческая записка. – Чернигов, 1906. – С. 362, 364, 464.
  2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1288. – Арк. 2.
  3. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 46-й очередной сессии 1910 года, состоявшейся 1-15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов, 1911. – Приложения. – С. 1.
  4. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1288. – Арк. 2–3.
  5. Черниговское губернное земское собрание XXII очередной сессии с 4-го по 19-е декабря 1886 года (Журналы собрания и стенографический отчет). – Чернигов, 1887. – С. 421–423.
  6. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1288. – Арк. 2–3.
  7. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, состоявшейся с 16-го января по 1-е февраля 1896 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 2–3. – Приложение. – С. 476–477.
  8. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 246. – Арк. 199 зв.-200.
  9. Журналы Черниговского губернского земского собрания 43-й очередной сессии 1907 года с приложениями (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1908. – С. 178.
  10. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877–1896) и отчет библиотеки за 1897 год. – Чернигов, 1898. – С. 3–4; Черниговская общественная библиотека // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – № 2. – С. 167.
  11. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1288. – Арк. 6–8.
  12. Похороны В.М. Хижнякова // Черниговская земская газета. – 1917. – № 19. – 5 марта. – С. 7.
  13. Могилянский Мих. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. – 1917. – № 59. – 4 августа. – С. 6.

14. Хижняков В. М. Об устройстве водопровода в Чернигове. – Чернигов, 1880. – 77 с.; *Його ж.* О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году. – Чернигов, 1891. – 130 с.; *Його ж.* Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль. – 1897. – Кн. 7. – С. 1 – 24; *Його ж.* Обзор деятельности Полтавского земства // Русская мысль. – 1903. – Кн. 9. – С. 1 – 20; *Його ж.* Обзор деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. – М., 1916. – 118 с.; та ін.

15. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. – XV, 251 с.

16. Хижняков В. М. Черниговская старина (1765 – 1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С. 367 – 407.

17. Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 11. – С. 76 – 117.

18. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851. – 697 с.

19. Хижняков В. М. Черниговская старина (1765 – 1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С. 367 – 373, 386, 396.

20. Там само. – С. 382 – 386.

21. Там само. – С. 389 – 398.

22. Там само. – С. 375 – 381.

23. Там само. – С. 398 – 407.

24. Там само. – С. 373 – 375. Див. також: *Єршов А.* До відомостей “Черниговского наместничества топографического описания” О. Шафонського // Науковий збірник Історичної секції УАН за рік 1928. – К., 1928. – С. 98 – 99.

25. Там само. – С. 386 – 389. Докладніше про це див.: *Добровольский П. М.* Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – С. 33 – 127.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краснавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Бережинський Володимир Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центрального науково-дослідного інституту Міністерства оборони України (м. Київ).

Блакитний Максим Михайлович – молодший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (м. Чернігів).

Васюта Олег Павлович – кандидат мистецтвознавства, доцент, начальник управління культури Чернігівської міської ради (м. Чернігів).

Веремейчик Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, доцент Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, начальник відділу забудови історичної частини міста Головного управління містобудування, архітектури та дизайну міського середовища Київської міської державної адміністрації (м. Київ).

Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Центру досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Вознесенська Галина Олексіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України (м. Київ).

Вольт Ярослав Леонідович – асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Гладкая Магдалина Сергіївна – кандидат мистецтвознавства (м. Володимир).

Голотвін Олександр Миколайович – аспірант кафедри археології та історії стародавнього світу Воронежського державного університету (м. Воронеж).

Горобець Сергій Михайлович – асистент кафедри педагогіки та методики викладання історії і суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Гринь Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Дімнік Мартін – старший науковий співробітник Понтифікального Інституту середньовічних студій (м. Торонто).

Доманова Ганна Сергіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (м. Чернігів).

Жерве Олексій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Державного музею історії Санкт-Петербурга (м. Санкт-Петербург).

Журба Олег Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету (м. Дніпропетровськ).

Зоценко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Київської духовної академії, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України (м. Київ).

Івакін Гліб Юрійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України (м. Київ).

Івануц Михайло Григорович – старший викладач кафедри вогневої підготовки Національного університету державної податкової служби України (м. Ірпінь).

Іоаннісян Олег Михайлович – кандидат архітектури, завідувач сектора архітектурної археології Відділу історії та реставрації пам'яток архітектури Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург).

Йолишин Денис Дмитрович – лаборант сектора архітектурної археології Відділу історії та реставрації пам'яток архітектури Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург).

Казаков Андрій Леонідович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України (м. Київ).

Кірічніков Анатолій Миколайович – член-кореспондент РАН, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу слов'яно-фінської археології Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург).

Коваленко Володимир Петрович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка (м. Чернігів).

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені

Т.Г. Шевченка, провідний науковий співробітник, керівник Чернігівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (м. Чернігів).

Коваленко Ольга Олександрівна – асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач відділу науково-дослідної та культурно-просвітницької роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові (м. Глухів).

Кондратьєв Ігор Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Коновалова Ірина Геннадіївна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Центру “Східна Європа в античному та середньовічному світі” Інституту всесвітньої історії РАН (м. Москва).

Котляр Микола Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Кулаковський Петро Михайлович – доктор історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Курданов Андрій Леонідович – асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Литвинова Тетяна Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету (м. Дніпропетровськ).

Лукомський Юрій Володимирович – кандидат архітектури, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів).

Лупиненко Юрій Михайлович – пошукувач Інституту історії НАН Білорусі (м. Мінськ).

Малиневська Валентина Мефодіївна – кандидат історичних наук, професор, декан Чернігівського факультету Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Чернігів).

Мезенцев Володимир Ігорович – доктор філософії, викладач Славістичного відділення Торонтського університету, науковий співробітник Канадійського інституту українських студій (м. Торонто).

Мельникова Олена Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач Центру “Східна Європа в античному та середньовічному світі” Інституту всесвітньої

історії РАН (м. Москва).

Михайлов Кирило Олексійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу слав'яно-фінської археології Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург).

Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України (м. Київ).

Павленко Сергій Олегович – головний редактор журналу “Сіверянський літопис” (м. Чернігів).

Петреченко Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (м. Чернігів).

Поляков Геннадій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної історії давнини та середньовіччя Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського (м. Брянськ).

Полякова Світлана Геннадіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри вітчизняної історії давнини та середньовіччя Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського (м. Брянськ).

Попружна Алла Василівна – викладач Чернігівського юридичного коледжу Державного департаменту України з питань виконання покарань (м. Чернігів).

Пуцко Василь Григорович – заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (м. Калуга).

Раздорський Олексій Ігоревич – кандидат історичних наук, завідувач групи історичної бібліографії Російської національної бібліотеки, асоційований науковий співробітник Європейського університету в Санкт-Петербурзі (м. Санкт-Петербург).

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Центру досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Руденко Володимир Якович – завідувач відділу наукового дослідження печер та пам'ятників археології Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” (м. Чернігів).

Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Савченко Ірина Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Київського національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (м. Чернігів).

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник, заступник директора Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Скорород В'ячеслав Миколайович – старший науковий співробітник Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Слобожаніна Наталія Петрівна – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Соколов Олександр Володимирович – Чернігівський міський голова (м. Чернігів).

Стародубцев Геннадій Юрійович – кандидат історичних наук, директор Курського обласного музею археології (м. Курськ).

Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Терпиловський Ростислав Всеволодович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).

Толочко Петро Петрович – академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту археології НАН України (м. Київ).

Тоцька Жанна Валеріївна – асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” (м. Чернігів).

Тропін Микола Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри російської історії та археології Єлецького державного університету ім. І.О. Буніна (м. Єлець).

Циляк Наталія Олегівна – асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Черненко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Чернишов Сергій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної історії давнини та середньовіччя Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського (м. Брянськ).

Чубур Артур Артурович – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної історії давнини та середньовіччя Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського (м. Брянськ).

Чубур Юлія Борисівна – старший викладач кафедри вітчизняної історії давнини та середньовіччя Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського (м. Брянськ).

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Дніпропетровського національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Шекун Олександр Володимирович – археолог, краєзнавець (м. Чернігів).

Шинаков Євген Олександрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри вітчизняної історії давнини та середньовіччя Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського (м. Брянськ).

Щавелєв Олексій Сергійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру “Східна Європа в античному та середньовічному світі” Інституту все-світньої історії РАН (м. Курськ).

Щавелєв Сергій Павлович — доктор філософських наук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії Курського державного медичного університету (м. Курськ).

Ясновська Людмила Василівна – асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

Наукове видання

ЧЕРНІГІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТА РАННЬОМОДЕРНІЙ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю
першої літописної згадки про Чернігів

Редакційна колегія:

**О.П.Васюта, В.О.Дятлов, О.Б.Коваленко (відповідальний редактор),
В.П.Коваленко (відповідальний секретар), В.А.Смолій, О.В.Соколов,
П.С.Сохань, П.П.Толочко, П.Т.Тронько, В.М.Хоменко**

Технічний редактор **Г.В.Кухарець**
Комп'ютерний набір **Г.Г. Морозова, К.М. Тимошенко**
Комп'ютерна верстка та дизайн **В.М.Лозового**
Оформлення обкладинки **О.М.Єрмоленка**
Фото на обкладинці **М.О. Тищенка**
Коректори **Г.Г. Морозова, Л.В. Ясновська**

Здано до набору 07.08.2007. Підписано до друку 26.11.2007. Формат 70x90/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 49,0. Ум. фарбо-відб. 49,0. Обл.-вид. арк. 49,3.
Тираж 500 прим. Зам. № 8587.

Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда»
14000, м. Чернігів, пр-т Перемоги, 62.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК №693 від 28.11.2001 р.